
3 1761 06989094 5

OPERA ACADEMIAE SCIENTIARUM ET ARTIUM
SLAVORUM MERIDIONALIUM.

DJELA

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI.

KŃIGA XXVIII.

U ZAGREBU 1917.

TISAK DIONIČKE TISKARE

ŽIVOT I RAD
JURJA KRIŽANIĆA.

O TRISTOGODIŠNJICI NJEGOVA ROĐENJA

NAPISAO

V. JAGIĆ.

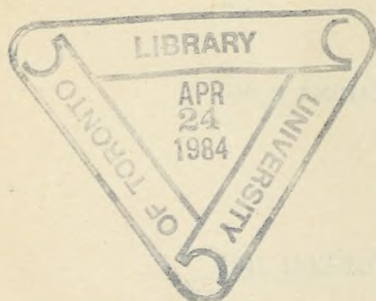
IZDALA

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI.

CIJENA K 9·—

U ZAGREBU 1917.

KŃIŽARA JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE LAV. HARTMANA
(ST. KUGLI).

LIBRARY
APR
24
1984
UNIVERSITY
OF TORONTO

SADRŽAJ.

Uvod.

(Strana 1.—9.)

Strana

I.

Životopis Jurja Križanića.

1. Križanićeva mladost, na naukama u Zagrebu, Gracu, Bolonji i Rimu . . . . 11—33
2. Križanićev povratak u Hrvatsku, njegovo službovanje u Nedelišću i Varaždinu . . . . 33—45
3. Odlazak Križanićev iz Hrvatske, putovanje preko Beča i Varšave u Smolensk, nesporazum između njega i biskupa Parczewskoga . . . . 46—56
4. Križanićev težak položaj u Smolensku, želi poći u Vilnu. Nenadano dolazi na kratko vrijeme u Moskvu . . . 57—66
5. Križanićev kratki boravak u Moskvi, njegovi izvještaji o tome u Rim . . . . 66—75
6. Križanić jednako želi književnu radnju, odlazi iz Poljske u Beč i odavle u Carigrad . . . . 76—82
7. Križanić dolazi poslije nekog vremena u Rim, njegova radnja u Svetojeronimskom zavodu . . . . 83—90
8. Posljednje godine Križanićeva prebivanja u Rimu. Njegovi panegirici u slavu cesara Ferdinanda III. Boravak u Mlecima . . . . 90—96
9. Križanića žele zadržati u Rimu, nu on ode bez znanja kurije opet u Rusiju, najprije u južnu (Nježin), onda u Moskvu . . . . 96—109
10. Križanić dolazi iz Putovlja u Moskvu, predstavlja se vlastima. Njegovi prvi spisi predstavljeni pri dolasku u Moskvu ili izrađeni ondje prije prognanstva . . . 109—121
11. Uzrok Križanićeva prognanstva u Sibiriju nepoznat. Njegov život u Tobolsku . . . . 121—133
12. Križanićevi književni radovi u Tobolsku, osobito njegovo enciklopedijsko djelo o ruskoj državi . . . . . 133—152
13. Ostali radovi: gramatika, leksikon, de providentia, o sv. krštenju, o proročanstvima, ustuk Solovcanima . . 152—169
14. Posljednji književni radovi Križanićevi prije njegova oslobođenja iz Tobolska . . . . 169—176

Strana

15. Križanić ostavlja Tobolsk, nije zadovoljan u Moskvi, pod zaštitom danskog poslanika ostavlja napokon Rusiju 177—190
16. Križanić zaredio se u dominikance, novo nezadovoljstvo, smetaju mu da pođe u Rim. Njegova smrt . . . . . 191—215

Dodatak k str. 12. Dodatak k str. 40. 216

II.

Razgled po Križanićevu književnom radu.

1. Sudbina Križanićevih rukopisa . . . . 219—227
2. Križanićeva žalba na zeta Sandrića pod banom Erdödim od g. 1655. 228—231
3. Križanićev dvogodišnji boravak u Gracu . . . . . . 231—233
4. Najraniji članci Križanićevi što ih piša u Rusiji . . 233—242
5. Križanićevo proučavanje rusko-slovenske i općenite historije . . . . 242—255
6. Križanićev prepis Bellarminove rasprave „De arte bene moriendi“ . . . . 256—258
7. Dva gramatička djela Križanićeva . . . . 258—268
8. Politika ili Razgovor ob vladateljstvu . . . . 268—293
9. O Promislu (De providentia) . . . . 294—307
10. Ob svetom krešćenju . . . . 307—316
11. Križanićevo djelo o proročanstvima i o nauci o duhu svetom . . . . 317—326
12. Ustuk na solovčansku molbenicu . . . . 326—338
13. Križanićevi prevodi grčke polemike protiv Latinjana . 338—342

III.

Sinteza Križanićevih ideja o javnom i privatnom životu ruskoga naroda.

Križanićevi ideali . . . . 345—347
O bogu, vjeri i crkvi . . . . 547—359
Filosofija, nauka i znanje . . . . 359—365
Svijet domaći i inostrani, njihovi odnošaji . . . . 365—375
Slabe strane slovenskoga karaktera, nedostatak narodnog ponosa . . . . 376—381
Pogodbe narodne sreće i blagostojanja . . . . 381—386
Uređenje društveno: prava i dužnosti vladaoca i njegovih podanika . . . . 387—398
Materijalni odnosi zemlje i njezinih stanovnika . . . . . 398—406
Štete što ih čine Rusima i Slovenima inostranci . . . . 406—411
O radnoj snazi, na kojoj ima biti građeno blagostanje Rusije 411—427

Prilog prvi.

Križanićeva načitanost . . . . 428—458

Strana

Prilog drugi.

Križanićev jezik . . . . 459—487

Dodatak k str. 13. Dodatak k str. 260. Dodatak k str. 437.
Dodatak k str. 446. . . . . 488—489

Kazala.

Kazalo ličnih imena . . . . 491—498
Kazalo mjesnih, narodnih i stvarnih nazvanja . . . . . . 499—508

Ispravci . . . . 509—510

Uvod.

O našem Jurju Križaniću ima sad već bogata literatura, kako je i zaslužio taj znameniti, upravo vanredni čovjek, porijeklom Hrvat: on se rodio u jednom plemićkom dvoreu okolice Karlovačke, učio obične latinske škole u Zagrebu, slušao filosofiju u Gracu, teologiju u Bolonji i Rimu, poslije kao svećenik zagrebačke biskupije neko kratko vrijeme obavljao službu župničku u Nedeljišću i Varaždinu, a tada ga neodoljiva želja misionarskog zvanja odvukla u daleki svijet među Poljake i Ruse. Na povratku iz Moskve u Beč pođe u Carigrad te i opet na nekoliko godina u Rim. Odavle ode iznovice u Rusiju, gdje ga nakon kratka boravka u Moskvi zadesi nesreća te bude prognan u Sibiriju, u Tobolsk, na punih petnaest godina. Nastupom na prestol novoga cara bude pomilovan i vraćen u Moskvu, ali ne nađe očekivane slobode. Uz posredovanje jednog inostranog diplomata, koji se zauzeo za umnog sada već ostarjelog čovjeka, dobi napokon dozvolu, da ostavi za uvijek Rusiju, ali u Vilni zaredivši se u dominikance pade u još veću neslobodu, iz koje ga izbavi nenadana smrt pod zidinama grada Beča za vrijeme turske opsade g. 1683. u redovima poljske vojske, koju je sam kralj Ivan Sobieski doveo na odbranu grada. Usporedno sa ovim neobičnim tečajem života ide isto tako neobična književna radnja ovog rijetkog čovjeka: uz latinštinu, kojom je izvrsno vladao, on stvara sebi svoj posebni jezik, sastavljen od smjese crkvenoslovenske, ruske i hrvatske, neka bi ga razumio čitav istočni i južni slovenski svijet, dok je u istinu upravo taj neprirodni jezik znatno smetao njegovu uspjehu, popularizaciji njegovih ideja. On pisa mnogo znamenitih djela sadržine filosofsko-religiozne, kojima vojevaše za ugled crkve rimske, a protiv Grka, ne bi li izmirio Moskoviju, kao najsnažnijeg reprezentanta slovenskih naroda, sa Rimom i rimskom crkvom: on pobija rimsko-grčki crkveni raskol isto tako, kao i raskol u crkvi ruskoj; on napisa gramatiku svojeg idealnog jezika, punu originalnih misli i smjele reforme te

kao u jednom velikom ogledalu prikaza u svojem nedovršenom djelu o ruskoj državi ruskomu caru i njegovim doglavnicima, kakova bi po njegovu mišljenju trebala da bude država moskovskih careva, da izađe jaka, ugledna i slavna na korist ne samo sebi samoj, već i svim ostalim slovenskim narodima.

O tom je rijetkom čovjeku iza kratkih bilježaka, što su unesene u razna ruska djela ranijeg vremena, — njegovu je gramatiku u rukopisu razgledao već krajem 18-og vijeka Dobrovský, ona je i prva ugledala svijet u novije doba, t. j. godine 1859-e staranjem Bodjanskoga — prvi stao na opširno pisati i koje što izdavati P. Bezsonov, krajem pedesetih godina prošloga stoljeća. Njegova je zasluga, koja se ne može poreći, što se u ruskoj literaturi bar donekle probudilo zanimanje za Križanića i njegove vjerske i političke ideje. Njime je Bezsonov rad bio podići ugled slovenofilskog pravca, koji se tada pojavio u ruskom društvu. Ali kako taj veliki obožavač Križanićev nije uživao mnogo ugleda u tadašnjoj Rusiji, tako je i predmet njegova oduševljenja dosta patio od jednostranog prikazivanja, u kojem ga Bezsonov iznosio na vidjelo. Među oponente protiv neispravnog shvatanja Križanićeve mladosti spada i naš Kukuljević, koji poznavajući sve, što je do godine 1869. Bezsonov napisao o Križaniću, prvi iznese u svojoj dragocjenoj biografiji tog čovjeka pravu, na dokumentima osnovanu sliku Križanićeva roda i domovine, njegove mladosti i njegovih odnošaja sa tadašnjim biskupom zagrebačkim Benediktom Vinkovićem. Razgovarajući s njim o tom, kako je Bezsonov krivo shvatio Križanića, čuo sam ne jedan put od njega, kako je u šali Bezsonova prozvao Bezumovim, ne misleći time dakako umanjiti njegovih zasluga, što si ih stekao poglavito izdanjem Križanićeve Politike, u dva toma god. 1859, 1860, pod naslovom: **Русское государство въ половинѣ XVII. вѣка.** Iz ovog je djela Kukuljević mnogo pocrpao i upleo u svoju biografiju. Njegova je monografija sa svoje strane opet mogla dobro poslužiti Bezsonovu, kad je g. 1870. u časopisu Православное Обозрѣніе napisao niz članaka: **Католическій священникъ сербъ (хорватъ) Юрій Крижаничъ Неблюшскій, Явканица.** Kad je Bezsonov ove svoje članke, kao i svoju ostalu radnju o Križaniću predstavio u Petrogradsku akademiju na premiju grofa Uvarova, predloženo bi meni od akademske komisije, da napišem o člancima Bezsonova motivirani odziv. Ovako je postala moja „Ocjena životopisa Križanićeva, koju pisa P. Bezsonov“ Rad, knjiga 18-a, g. 1872,

pos. otisak 42 stranice). Bezsonovu je pravac političkih misli, koji mu nametnu ruska slovenofilska škola, puno smetao te nije ni sada još, nakon Kukuljevićeve monografije, umio ispraviti sve svoje krive poglede na Križanićevu mladost i odnošaje tadašnje Hrvatske. Zadatak je moje „Ocjene" bio, da ukaže na nedostatke u člancima Bezsonova, ne mimoišav mukom i njihove bogate i poučne sadržine. Pišući onu „Ocjenu" nije mi bila samo Kukuljevićeva radnja glavnim izvorom, već sam se mogao okoristiti i usmenim razgovorima s njim, kao i saradnjom tadašnjeg svetojerolimskog kanonika Ivana Črnčića. Koliko je meni poznato, na tim se radnjama prekida zanimanje za Križanića u njegovoj užoj domovini Hrvatskoj. Samo ću još spomenuti kritiku na Križanićevu gramatiku, koju napisa Daničić u 16-oj knjizi „Rada", i dva priloga u 18-oj knjizi „Starina": jedan je važan za potankosti, prije nepoznate, iz života Križanićeva: to je „Prinos za životopis Đurđa Križanića" od o. E. Fermendžina; drugi spominje Križanićevu akciju u ilirskom zavodu sv. Jerolima u Rimu, ta je naštampana po zavodskim dokumentima od Črnčića.

Dok se kod nas od poslije kao zaboravilo na Križanića, dotle je interes zanj sve više rastao u stranom svijetu, naročito u onoj zemlji, za koju je žrtvovao sve muževno doba svojega života i kod toga ljuto postradao — u Rusiji. Sam Bezsonov nije doista prestao, da i nadalje vodi računa o Križaniću, ali on je to činio vrlo čudnovatim načinom: on ga držao kao kvočka pile pod svojim krilima, ne želeći da mu itko pristupi bliže, kao da je sva duševna imovina Križanićeva postala njegovom isključivom svojinom. Toga ne bi mu upravo nitko za zlo primio, da bude nastavljao bar izdavati njegova djela, kao što je uz Politiku izdao, i ako samo u izvatcima, djelo „de Providentia". Ali na žalost ne bi tako: prođe ne jedan, ne dva, već više desetaka godina, a Bezsonov se jednako, od vremena do vremena, javljao s obećanjima, da zna i da će iznijeti na vidjelo nove stvari o Križaniću, a od svega toga ne bi ništa. Svi ga pretekoše sa pojedinim izdanjima, a kad je namaknuo sredstva, da izda sva Križanićeva djela, njegova opera omnia, nije umio razboritije otpočeti taj posao, već stade iznovice preštampavati svoje prvo izdanje Politike, i to po svjedočanstvu Bjelokurova, koji je vidio taj novi torso, čak bez promjena! Zato i ne moramo mnogo žaliti, što je i u tome zapeo. Tako je njegova tvrdoglavost i neokretnost mnogo skrivila, što se o Križaniću podože nije

mnogo znalo. Najviše se govorilo o njegovoj Politici, manje o drugim djelima. Već godine 1865-e naumio je bio proučavati Križanića po arkivnim dokumentima pitomac charkovskog universiteta Nikolaj Sjeverni (Сѣверный), koji je kao studenat napisao kandidatsku radnju „Опытъ о жизни и личности Крижанича". Njegov izvještaj o pretraživanju u Petrogradu i Moskvi (Отчетъ о занятіяхъ при столичныхъ библіотекахъ и архивахъ) izišao je u „Чтенія" godine 1867., II. Смѣсь. On je bio na dobrome putu, da koješto nađe, ali je vrijeme, koje je tomu poslu posvetio, bilo odveć kratko. Njegova kandidatska disertacija ne ugleda svijeta, a on se, kako se po svemu vidi, presta zanimati za Križanića. Punih deset godina kasnije napisa u Varšavi neki Arsenije Markević studentsku raspravu o Križaniću, koja i bi naštampana u Varšavskim „Извѣстія" za godinu 1876. br. 1. i 2. (također napose) pod naslovom „Юрій Крижаничъ и его литературная дѣятельность". Glavna je zasluga ove isto tako studentske rasprave ta, što daje u opširnim izvatcima analizu sadržine glavnih Križanićevih djela, koja su onda bila poznata, a to su djela o Promislu, Politika, Ustuk Solovčanima i Gramatika. I ako je mladi pisac najviše crpao iz članaka Bezsonova, nisu ipak njegovi pogledi tako prožeti diktatima slovenofilske škole, kao u Bezsonova; on se umio mnogo razboritije poslužiti monografijom Kukuljevićevom i mojom „Ocjenom", nego li Bezsonov, s kojim se kadgod upušta u polemiku. U knjizi ima za čitav desetak godina Križanićeva života, od 1642. do 1652., mnogo krivih kombinacija, koje sada, poslije otkrivenih novih izvora, same sobom padaju. Knjiga Markevićeva sadrži parafrazu razumljivim ruskim jezikom onoga, čega u originalu njegove jezičke mješavine nije svatko mogao ni razumjeti. Ne čini se ipak, da bi na tu knjigu bila svraćena osobita pažnja ruske inteligencije. Križanić osta i na dalje predmetom obožavanja slovenofilske škole. Na Politici Križanićevoj građena je rasprava profesora dorpatskog universiteta Aleksandra Brücknera, u ruskom časopisu Русскій Вѣстникъ g. 1887-e (tom 3., 575—619, tom 4., 1—51): „Юрій Крижаничъ", koja u velike hvali genialnost Križanićevu, govori s najvećim poštovanjem o njegovoj učenosti u pitanjima bogoslovskim, historijskim i političkim, ali priznaje i to, da su njegova djela bila vrlo malo čitana te tako nije mogao imati ni u svoje vrijeme ni poslije osobita utjecaja na razvitak ruskoga društva.

Novo vrlo potrebito preduzeće glede Križanića zamisliše g. 1889. neki mladi Moskovski slavisti („slavjanovjedi") na inicijativu svoga druga A. A. Šachmatova. Oni predložiše društvu za rusku historiju i starine kod Moskovskog universiteta, a ovo rado prihvati njihov predlog, da se u društvenom organu „Чтенія" naštampaju sva Križanićeva djela prema zahtjevima kritike, dakle u onom obliku, bez promjena u jeziku ili grafici, kako se sačuvaše u rukopisima, osobito gdje su do nas došli njegovi avtografi ili takovi rukopisi, na kojima se vide ispravci njegove ruke. Razložito se isticalo, da će se o velikom značenju Križanićeve pojave u historiji razvitka slovenske misli i samosvijesti istom tada moći ispravno suditi, kada iziđu na svijet sva njegova djela. Srećan slučaj htjede, te se nađoše čak nova do onog časa nepoznata Križanićeva djela, poimence nacrt slovenske grafike kao uvod u njegovu, kasnije dovršenu, ali već g. 1859. izdanu gramatiku ili opširno djelo o starozavjetnim i drugim proročanstvima sa prikrivenim prilogom nauke o ishodu svetoga duha, koje otkri profesor M. Sokolov u carskoj javnoj Petrogradskoj biblioteci. Sve to kao i ostali Križanićevi spisi imalo je ući u novo kritičko izdanje sabranih djela Križanićevih. Lijepa zaisto zamisao, kojoj nije bilo suđeno da bude izvedena do kraja. Izađoše u svemu samo tri sveske; mladi ljudi, puni dobre volje, nađoše se na okupu u Moskvi samo za kratko vrijeme; s njihovim rastankom na nova zvanja i dužnosti pokolebao se sav plan i izdanje zape; o pojedinim sveskama govorit ćemo na svojem mjestu. Nezavisno od ovog preduzeća slavističkog kruga bješe nekako u isto doba izdano još jedno djelo Križanićevo, njegovo pričanje o Sibiriji (Historia de Sibiria) u Zborniku članaka i rasprava, napisanih o Sibiriji u 17-u stoljeću. Do ovog izdanja nisam na žalost nikako mogao doći u današnjim teškim prilikama.

Dok se u jednu ruku radilo o tom, da se što kritičnije izdadu sva djela Križanićeva, osjećala se u drugu ruku velika potreba, da se u Rusiji (Moskvi) i u Rimu, u Vilni i Varšavi, i dr. pretraže biblioteke i arkivi, ne bi li se našlo novih vijesti o životu Križanićevu. Poslije onoga, što su bez sistematskog traženja otkrili u Rimu Kukuljević (Voršak), Fermendžin i Crnčić, bilo je nade, da će se sistematskim potraživanjem osobito u arkivu propagande još što god naći. Ta se nada zbilja ispunila, jer otac S. I. Pavao Pierling nađe ondje nekoliko važnih

dokumenata, koje saopći nešto u mojem „Archivu", nešto kod Bjelokurova, koji se upravo tada bacio na prikupljanje nove građe o Križaniću. Njegova potraživanja u Moskovskim arkivima otpočeše negdje oko godine 1890., a u Rimu pođe mu na ruku tadašnji ministar ruski kod papinske kurije, K. A. Gubastov, te izazva novo razgledanje propagandina arkiva. Na deset godina otegao se taj posao, koji napokon urodi obilatim plodom, kako svjedoči njegova knjiga od g. 1902.: **Юрій Крижаничъ въ Россіи. По новымъ документамъ (Москва 1902. 8° 210, Приложенія 1—305).** Već sam naslov pokazuje, da je glavna misao Bjelokurova bila u tome, da u svim potankostima objasni sudbinu Križanićeva života za one godine, što ih je proživio u Rusiji. Njegova mladost, koju su prilično obradili južnoslovenski historičari i starinari, nije Bjelokurova toliko zanimala, i ako je u svojem pripovijedanju nije mogao sasvim mimoići. Istina je cijela, da se i za taj odsjek života Križanićeva u novo sabranim izvorima našlo dosta novih podataka, osobito u Rimu, o čemu svjedoče dva nova dodatka knjizi Bjelokurova (**Чтенія** 1907. i 1909.). Isto je tako Bjelokurov samo u kratko popratio život Križanićev poslije njegova odlaska iz Rusije u Poljsku, gdje je stupio u red dominikanski. Upravo za te posljednje godine patničkog života Križanićeva naći će se, ako nas sve nade ne varaju, novih podataka u arkivima dominikanskoga reda, koji nisu bili svi, kako se čini, dovoljno dostupni ni Bjelokurovu ni njegovu povjereniku Gubastovu u Rimu. Djelo Bjelokurova nosi na sebi biljeg arkivskih studija. Pisac pripovijeda često riječima samih izvora sudbinu Križanićeva života, izbraja i opet arkivskom savjesnošću njegova djela, ali u kritiku izvora ili u razglabanje sadržine samih djela upušta se malo ili nikako. Izvori, što ih je Bjelokurov što sam otkrio što preko drugih dobio, zauzimaju veću polovicu njegove knjige. Ja bih rekao, da su mnogo većeg značenja izvori latinski ili talijanski, nego li ono, što je Bjelokurov sâm našao u Moskvi, i ako se ovim podatcima, raznim uredovnim protokolima i zapiskama, znatno popunjuju mnoge malenkosti iz Križanićeva života. Bjelokurov je i neke novinske izjave Bezsonova turio među izvore, što baš nije trebalo, a opet neke druge izvore unesao u tekst svojeg pripovijedanja, koje bismo doista prije očekivali u drugom dijelu njegove knjige, među dokumentima. Svakako je sada knjiga Bjelokurova najobilatiji i najdragocjeniji prilog k poznavanju svih zgoda i nezgoda

Križanićeva života. U kratkim potezima, ali vrlo jasno, dakako sa katoličkog gledišta, naslikan je život Križanićev u IV. tomu Pierlingova djela „La Russie et le Saint-Siège" (Paris 1907), gdje se u prvoj knjizi (poglavlju I.) pod naslovom „Prosélytisme et diplomatie" na prvom mjestu pripovijeda život i sudbina Križanićeva, kojega i o. Pierling zove „Un Panslaviste Missionaire". Tu je na 39 stranica vrlo mnogo i vrlo lijepo kazano, što se do sada zna o Križaniću. O. Pierlingu su dakako poznati svi izvori o Križaniću, kojih je nekoliko vrlo važnih upravo on otkrio.

Ali ako sada prilično znamo, kako je tekao život Križanićev, badava bismo tražili i u opširnoj knjizi Bjelokurova kritičku ocjenu Križanićevih djela. Ta je strana Križanićeve ličnosti još slabo obrađena. Nešto se može naći u jednoj raspravi Smirnova, gdje se hvali Križanićev ustuk protiv raskola u ruskoj crkvi, izazvanog Solovčanskim monasima (gl. **Творенія св. Отцовъ** 1860., IV. 503—585); nešto općenito o značenju Križanićevu za svoje doba u više pomenutim člancima Brücknerovim; o motivima pojave Križanićeve u Rusiji, u kojima se daje prednost misiji religioznoj pred simpatijama slovenskim, napisao je mnogo ozbiljne argumentacije bivši moskovski slavist, M. Sokolov, u raspravi **Ново открытое сочиненіе Юрія Крижанича** (u **Ж. М. Н.** пр. od godine 1891., kao posebni otisak pod naslovom: **Матеріалы и замѣтки по старинной славянской литературѣ. Выпускъ второй. СПбгъ** 1891., 8-e. 89). Zanimljivu je raspravu o Križaniću kao piscu mnogih političko-ekonomskih ideja, unesenih u njegovu Politiku, napisao dr. Mih. Vujić. Posebni otisak iz „**Дела**" od g. 1895. nosi ovaj naslov: **Крижанићева Политика. Економско-политичка студија дра. Мих. В. Вујића (из Дела). Београд** 1895. 8⁰ 92. Najvažnije je ipak do sada s te strane djelo V. Waldenberga, posvećeno analizi Križanićevih ideja političkih, koje izađe g. 1912. u Petrogradu: **Государственныя идеи Крижанича. Излѣдованіе В. Вальденберга. СПбгъ** (1912, 8-o 343). Vujićeva rasprava i Waldenbergova knjiga lijepo se popunjuju: prva govori o ekonomsko-političkim teorijama Križanićevim, druga o državopravnim idejama. Na žalost čini se, da Waldenberg nije poznavao rasprave Vujićeve! Ovakovoj bi analizi valjalo podvrći ideje Križanićeve u svim drugim pitanjima religioznim, narodnosnim i socijalnim.

Ova ovdje izbrojena literatura nije još sve, gdje se pominje i presuđuje pojava Križanićeva u slovenskom svijetu. O njegovu

je odnosu k protestantstvu pisao nešto Cvetajev u svojem djelu, posvećenom ruskom protestantstvu (1890.); njegov plan i savjet, da Rusi treba svakako da osvoje Krim, dade povod raspravi Berežkova (ŽMNpr. 1891. Nro 10.), koja suviše uvlači tendenciju religioznu, gdje je i nije bilo; o njegovu odnosu k patrijarhu Nikonu bješe već g. 1878. napisao nešto V. Vodovozov (**Народная Школа** Nro 12). Kao propagator slovenske solidarnosti našao je Križanić odlično mjesto u djelu Pervolfa (**Славяне, ихъ взаимныя отношенія и связи** [Варшава 1886—1893] II. 309—351) i Kojaloviča (**Исторія русскаго самосознанія.** СПб. 1901). Razumije se, da nisu ni historičari kao Solovjev i Kostomarov, ili literarni historičari kao Pypin zaboravili povući i Križanića u krug svojih razmatranja.

Ne znam, treba li poslije ovog obzora Križanićeve literature još napose opravdavati, zašto sam se ja, nakon četrdeset i pet godina, pod moje stare dane, opet sjetio našega Križanića, toga znamenitog preteče mnogih ideja, koje još ni danas nisu stupile u život ali nisu ni skinute sa dnevnoga reda; barem misaoni ljudi, koji istina ne sačinjavaju većine, ako se samo glasovi broje, vjeruju u mogućnost njihove realizacije, možda istom u nekoj dalekoj budućnosti. Ja sam radio na ovoj knjižici u teškim danima, nedjeljama, mjesecima a sad već i godinama strašnog svjetskog rata, dok je potocima tekla i još teče krv na raznim krajevima proslavljene nekoć kulturne Evrope. Tomu ozbiljnomu vremenu, koje nehotice rađa turobno raspoloženje duševno, pristaje kao melem na ranu proučavanje mukotrpnog života za velike ideje, što ih je ispovijedao naš nekoć zemljak Križanić u drugoj polovici sedamnaestog stoljeća. Njegov je glas bio u ono doba glas „vapajućega u pustinji" na veliku štetu za one, kojima je bio namijenjen, ali nakon dva i pô stoljeća nalazi puno poštovanja, priznanja i odziva kod svih misaonih ljudi, koji su imali prilike da čitaju njegove spise. Broj njegovih poštovalaca ne umanjuje se, već raste. Ja sam gledao, koliko sam mogao i umio, da predočim strpljivomu čitatelju ove knjižice sve dobre i jake strane Križanićeva rada i mišljenja, ne sakrivajući kod toga i nekih slaboća njegova temperamenta i značaja; gledao sam da prikažem sav tečaj njegova burnog života po svim do sada poznatim i nekojim novo otkrivenim izvorima, tražeći motive u prilikama vremena i ljudi, s kojima je dolazio u dodir. Ne tajim, da su moje simpatije spram glavnoga junaka ove radnje, što sam ga

pomnije proučavao, sve to jače rasle, ali to mi nije smetalo, da ostanem u pripovijedanju i ocjeni što se i koliko moglo, miran i objektivan. Križanić nije bio srećan u svojem životu, propatio je mnogo gorčine, kad što radi nepromišljene naglosti, ali još više zbog novih ideja, koje su savremenicima bile ne samo neobične, već i izazivale sumnju i zaziranje.

Križanić se po računu Bezsonova rodio g. 1617-e, ja bih rekao prije da mu je godina 1618. bila godinom rođenja. Svakako je njegova tristogodišnjica pred vratima. Mislim, da je zavrijedio, da se ga sjeti tom prilikom i njegova domovina. Tomu je sjećanju posvećena ova knjižica, koja je sastavljena od tri dijela: prvi priča njegov život, drugi daje sadržinu njegovih glavnih radova, treće predočuje njegove ideale, svedene u neku cjelinu. Javljaju mi, da će k njegovoj tristogodišnjici izaći, već da je ušlo u štampu, novo kritično i potpuno izdanje njegove Politike, a njegov posljednji životopisac, Bjelokurov, da će osim toga izdati njegovu „Oporuku". Bilo bi vrlo lijepo, kad bi koji god naš čovjek u Rimu nakon rata nastavio potraživanja Fermendžinova i Črnčićeva, ako nije možda već umni otac Pavle Pierling ušao još čemu u trag uz ono, čime je već do sada obogatio naše znanje o raznim zgodama Križanićeva života.

I.

Križanićeva mladost, na naukama u Zagrebu, Gracu, Bolonji i Rimu.

Kad je Križanić godine 1659. u septembru (17/27) kao inostranac došljak dužan bio, da se u Moskvi pred departamentom inostranih djela, u tako zvanom „posólskom prikázu" iskaže o svojoj ličnosti, tko je i odakle je, zapisaše u uredovnom aktu, za cijelo po njegovim riječima ovo: da je rodom Srbin („serbenin") iz grada Bihća, taj je grad sada u vlasti turskog sultana. Otac da mu je bio trgovac („kupéckoj čelovjék") a on da je poslije očeve smrti ostao malen dječak, kojega je stric povezao sa sobom u Mletačku zemlju i dao u škole u gradu Padovi. U školi da je bio šest godina na naukama, umije latinski i talijanski, grčki i jelinski, a i rođenomu jeziku slovenskomu da je vješt usmeno i na pismu. U raznim državama da se prehranjivao pisanjem i poučavanjem („писъмомъ и науками") i kao tumač („толмачествомъ"). Ovako glasi njegova izjava u jednom na čisto prepisanom eksemplaru, što ga Bjelokurov naštampao u svojoj Križaniću posvećenoj knjizi na str. 84.—85. Tu je još kazano, da se u školi učio gramatici, sintaksi, retorici, filosofiji, aritmetici i muzici. Time je tačno opisan obični tečaj tadašnje šestorazredne gimnazije sa dvije godine filosofije; samo muzikom čini se da se bavio, kako se tada govorilo, privata diligentia. U prilozima k istoj knjizi Bjelokurova čita se na str. 286.—287. po drugomu spisku, u protokolu pomenutog departamenta, to isto malo drugačije: da je rodom iz Srpske zemlje, grada Bihća, taj je grad u vlasti turskog sultana, otac da mu je bio trgovac (dovle se slaže, a sada se nastavlja), a da je ostavši poslije svojeg oca hodao po raznim zemljama nauke radi te bio u školi u Mlecima (t. j. u mletačkom kraju) u gradu Padovi, da umije govoriti i pisati jezikom slovenskim, latinskim i talijanskim. Što je u onom na čisto prepisanom za cara određenom eksemplaru nešto više kazano, bit će dodano po

želji samoga Križanića. Imamo puno razloga, da ovu izjavu u jednom i drugom obliku proglasimo neispravnom, neistinitom, izazvanom za nevolju osobitim prilikama, u kojima se tada nalazio Križanić, koje su mu nalagale opreznost i sakrivanje istine. Kao što je dobro znao, da se ne smije izdati, da je katolički svećenik, tako je za veću sigurnost od oca načinio prosta trgovca a svoju domovinu prenesao pod vlast turskog sultana i nazvao je srpskom zemljom, sa gradom Bihćem, koji su Turci zbilja osvojili g. 1592. Međutim je Kukuljević dokazao i dokumentima utvrdio, da je Križanićevo rođeno mjesto spadalo pod župu sv. Ilije u Lipniku, da se rodio na jednom porodičnom imanju, koje je spadalo pod Lipničku župu. On je čak dobro nagađao, da bi to mogao biti dvorac Obrh, jer je to nagađanje svjedočanstvom gradačke knjige o promocijama na stepen magistra filosofije sjajno potvrđeno, kao što ćemo odmah čuti.* Kad je nekoliko godina kasnije iza one izjave Križanić u Tobolsku dovršio svoju gramatiku, pominje kao svoj zavičajni kraj, u kojem je proveo djetinstvo, „okolo Kupi riki vo ujezdu Dubovca i Ozlja i Ribnika ostrogov (gradića)". Ovamo se „vo vrime Turskih poslidnjih progonov i pri vzetju Hervatskije stolici Bihća grada" zbjeglo „hervatsko i serbsko boljarstvo" (str. III. izdanja Bodjanskoga).

* G. zagrebački kanonik dr. Lj. Ivančan, kojemu sam dužan da zahvalim za razne nove podatke iz prvog, hrvatskog razdoblja Križanićeva života, našao je u popisima visitâ goričkoga kotara, kojemu je pripadala također župa Lipnik, jednu visitu što je g. 1745. (14/6) obavio arkiđakon Stjepan Pucz odnosno Lipničke župe. Tom se prilikom nabrajaju curiae nobilium iste župe u dosta veliku broju, znak da je pomenute godine pod onu župu spadao dovoljan broj plemićkih dvorova. Među drugim plemićkim kurijama pominje se: Curia Oberh D. Szdenchay olim Thauszy i odmah zatim: Curia D. Krisanich. Odatle se vidi, da je one godine jedna kurija (dvor), koja se zvala Obrh, pripadala Zdenčaju, a prije Thauszy (tu se valjda rodio g. 1698. potonji zagrebacki biskup Franjo Thauszy, od g. 1770. 1772.), a odmah negdje do nje, možda pod istim imenom, bijaše kurija roda Križanićeva. Po kazivanju jedne zagrebačke gospođe saznao je g. dr. Ivančan, da su nekoć Praunšpergeri (valjda već tečajem 19. stoljeća) bili vlasnici kurije Obrh, to bijaše tada drvena zgrada razom zemlje od kakovih osam soba, a na južnoj strani kurije Obrh nalazila se na jednom brdašcu ruševina grada Obrha. To je gospodinu kanoniku potvrdio također g. Em. pl. Laszowszky (činovnik zagreb. zemaljskog arkiva), koji dobro poznaje onaj kraj te ima čak neku skicu o položaju staroga Obrha, kojemu već ime svjedoči, da je ležao na vrhu nekog brdeljka.

Ovi su podatci mnogo bliže istini, a razumijemo zašto: tada nije više imao toliko razloga, da se boji. A što je na prvome koraku u Moskvi istaknuo Bihać kao svoju postojbinu, time je, da i ne govorimo o slavi Bišća, koji je on sam označio kao hrvatsku stolicu (gl. Lopašić, Bihać str. 52—53), predstavio sebe bjeguncem ispod jarma turskoga, koji je u očima ruskih vlasti i samoga cara imao veće pravo na milost i saučešće, nego li da je otkrio svoju užu i pravu domovinu, katolički hrvatski kraj, o kojem su moskovski činovnici jedva što više znali van da je u cesarskoj vlasti. Prema potrebi tadašnje opasne situacije promijenio je Križanić također svoje prezime kao i ime svojega oca Gašpar u Ivana. Da se njegov otac po imenu zvao Gašpar, i to je već Kukuljević dokazao. U rodu Križanićevu[1] vraćalo se ime Gašpar više puta, ali Križanić zamijeni ovo Rusima sasvim neobično i nepoznato ime običnim Ivan, koje je nadjenuo svojemu ocu. Isti razlog, t. j. želja da zamete trag svojemu katoličanstvu i hrvatstvu, skloni ga da se prozvao Srbinom, dakle pravoslavnim, kako se u Rusiji mučke pretpostavljalo — Križanić sam nije toga nigdje izrekao, on je samo puštao da drugi tako misle — i da je svoje pravo porodično prezime Križanić sakrio pod izmišljenim nadimkom Biliš. Riječ „križ" bijaše Rusima u poljskom obliku krzyž dobro poznata kao katolički izraz za pravoslavnu riječ „krst — krest". Valjalo je dakle skinuti sa sebe i Križanića. A nadimak Biliš ikavski je oblik za Bjeliš, ćirilskim slovima Бѣлиш ili jednom čak Бѣлиша. Križanić se dosjeti tomu nadimku, da ne kaže neistinu, t. j. on se vješto ili ako vas je volja lukavo domislio, da se prozove onim što je i bio, t. j. bijelim svećenikom, jer je zbilja bio bijelac, a ne crnac, t. j. kaluđer.[2] Ovako se Križanić, da izbjegne neprilike, svojom voljom iz Jurja Križanića premetnuo u Serbenina Jurja Biliša, i pod tim je nazvanjem

[1] Ovdje nećemo da ponavljamo, što je o rodu Križanićevu sabrao i napisao Kukuljević u desetoj knjizi svojega „Arkiva". Na njegovim istraživanjima sa nekim suvišnim i neispravnim digresijama počiva pričanje Bezsonova, o kojem sam govorio u „Ocjeni" (str. 11.—22.).

[2] Ne zna se pravo, kako i zašto su nadimak Бѣлишъ, vrlo rano pretvorili u Бѣликъ; ovako dolazi zapisano njegovo ime u katalozima moskovske tipografske biblioteke, čini se već u 17-om i kasnije u 18-om stoljeću. Ja se domišljam, da je to bila slučajna griješka pisarska, kao što i ona druga, po kojoj je Бѣликъ pretvoren u Бѣлинъ. Gl. o tome u drugom dijelu, u članku: Sudbina Križanićevih rukopisa.

izišao u svoje doba na glas u Rusiji te istom pod kraj svojega boravka u Tobolsku, u jednom svojem spisu, u Ustuku protiv Solovćanskih monaha, zapisa svoje pravo prezime Jurko Križanić, ali i tu sa dodatkom „prezvanjem Serbljanin". Još valja spomenuti, da je Križanić u ovoj svojoj službenoj izjavi, kako se čini, navlaš izostavio, da zna također njemački, da ga ne bi možda upitali, odakle njemu „Serbljaninu iz Bihća", koji je bio u Italiji, znanje njemačkoga jezika. U drugim je prilikama rado isticao i to svoje znanje.

Godina Križanićeva rođenja nije sasvim sigurna. Po samim njegovim izjavama u razno vrijeme imao se roditi g. 1617., 1618. ili 1619. Kukuljević pristaje uz Bezsonova te uzima godinu 1617-u. On stavlja ženidbu očevu sa Suzanom iz roda Oršićeva u godinu 1616. Ali riječi Križanićeve ne podupiru ovoga računa. U svojem djelu „De Providentia" govori: A creatione mundi 7174, vitae autem meae 49-o anno. To još ne znači, da je g. 1666-e već navršio 49 godina, već samo da je bio u 49-oj godini. Po tome mogao se roditi, ne upravo 1617., već 1618. godine. To se bolje slaže sa ostalim njegovim svjedočanstvima, koja govore, jedno da mu je 1675-e godine bilo 56 godina, drugo da je godine 1682. dostigao svoju 64. godinu. Po tome izlaze godine 1618 ili čak 1619. Kad bi se reklo da je g. 1675. već navršio 56 godina te stupio u 57-u, dobila bi se i tu 1618. godina kao godina njegova rođenja. Meni se po tome čini, da je najbliže istini, ako reknemo da se rodio godine 1618-e i to sudeći po njegovim primicijama u martu 1642 g. (1. februara samo javlja, da još nije odčitao 1-e sv. mise, ali zaređen je valjda već bio) rekao bih, da mu rođenje pada ili pod kraj g. 1617. ili u početak g. 1618-e. Tako će valjda i biti. U župnoj crkvi sv. Ilije u Lipniku, kojoj je Obrh pripadao, počinju knjige krštenih godinom 1659., vjenčanih i mrtvih godinom 1679.; starih zapisaka, tako zvane knjige liber memorabilium nema (dr. Ivančan).

Kada je umro Križanićev otac Gašpar, ne umijemo za sigurno reći. Godine 1635-e svakako nije više živio, jer je ove godine već sin njegov u Zagrebu podigao pravdu protiv svojega šurjaka Sandrića radi nekakova pokretnog i nepokretnog imanja, koje si šurjak bio prisvojio, a mladi je Križanić protiv toga ustao i to poricao. On mladić nije još bio ni punoljetan, već pod tutorstvom nekog Burkharda Hicinga. Kukuljević je računao tako, da je Križanićev otac umro malo prije toga vremena te je uzeo

g. 1633. kao godinu očeve smrti. Po tomu bi i ona pravda sa šurjakom imala značaj svađe i nesuglasice među rodbinom radi nasljedstva. Ali ako ushtjednemo vjerovati izjavi Križanićevoj, učinjenoj u Moskvi pred ruskim činovnicima, po kojoj bi sve gimnazijalne razrede svršio već poslije smrti svojega oca, tada je godina očeve smrti padala negdje prije 1630. Kad se g. 1635-e vodila pravda, bilo je Križaniću 17 godina, a mogao je biti đakom petoga razreda t. j. retorike. Izvornik akta o pravdi, koju je Križanić vodio sa svojim šurjakom, nalazi se sada u zemaljskom arkivu u Zagrebu. S njim se gotovo riječ po riječ podudara prepis kaptola zagrebačkoga, po kojemu je tekst naštampan kod Kukuljevića pod brojem 9. njegovih priloga k djelu „Književnici u Hrvatah iz prve polovice XVII. vieka s ove strane Velebita". Ja ću u prilogu k ovomu djelu naštampati tekst po originalu, s kojega mi je učinio prepis g. dr. Aleksa Ivić (Gled. II. br. 2.).

Za majku Križanićevu znamo toliko, da je g. 1647. jošte bila u životu, ali se Križanić bojao, da ni s njom zet Sandrić ne postupa milostivo. Vidi se, da je trvenje među rodbinom trajalo vrlo dugo.

Kad se već jednom Križanić nakanio, da bojeći se neprilika kod dolaska u Moskvu sakrije svoje ime, svoju postojbinu i karakter svojeg oca, ne smijemo se čuditi, što je u zatajivanju istine pošao i dalje te je svoje gimnazijske nauke prenesao iz Zagreba u Padovu. A da je Padova podmetnuta mjesto Zagreba, lako je dokazati. U svojem pismu na biskupa Benedikta Vinkovića od 3. aprila g. 1645. (kod Kukuljevića broj 31. prilogâ), govoreći o tečaju svojih nauka, hvali se Križanić, da će sada, pošto bude proveo četiri godine u Italiji (dvije u Bolonji, dvije u Rimu) dobro znati talijanski. Kako bi mogao bio to kazati, da je već od prije punih šest godina živio u Padovi?! O Padovi nema dakle govora, iza Padove krije se Zagreb. Ali Križanić se isto tako hvali znanjem jezika njemačkoga, dakako ne u Moskvi pred ruskim činovnicima, već u pismu svojemu zemljaku Rafaelu Levakoviću od g. 1647-e. Gdje je naučio taj jezik? Istina, nešto je bilo prilike već u Zagrebu, ali sada znamo, da je prije Bolonje i Rima dvije godine proveo u Gracu. Kukuljević je u svoje doba pripovijedao stvar drugačije. Križanić imao bi se doskora nakon one pravde posvetiti svećeničkomu zvanju, biskup Vinković da ga oko g. 1638. poslao u Beč na nauke bogoslovske u hrvatski

kolegij, a odanle u Bolonju na više nauke, osobito pravoslovne, (str. 207. posebnog otiska). To su bile kombinacije Kukuljevićeve, za koje nema nikakvih dokaza, barem u koliko se tiče godina 1636.—1638. Naprotiv iz pisma, koje Križanić g. 1647. pisa Levakoviću u Rim (kod Bjelokurova, Priloženija 172) znamo sada tačno, da je Križanić g. 1638. promoviran na Gradačkom universitetu na stepen magistra filosofije „post auditam Graecii philosophiam", t. j. pošto je ondje proslušao dvogodišnji tečaj filosofije. Po tome je dakle Križanić u Zagrebu svršio g. 1635/6. šesti razred gimnazije, a 1637.—1638. (t. j. 1636/7. i 1637/8.) filosofiju u Gracu, i to kako sada znamo kao pitomac Ferdinandeuma. O tom se boravku Križanićevu u Gracu nije ništa znalo, dok nije Bjelokurov naštampao onaj vrlo opširni izvještaj Križanićev Levakoviću od g. 1647. Istina Bjelokurov nije se nanj obazreo, očevidno nije razumio latinskog teksta, zato je i predlagao na str. 302. svojih Priloženija, da se Graecii ispravi u Graeciae! Meni je puno stalo do toga, da se uvjerim, da li je Križanić napisao sve, kako je u istinu bilo. Obratih se dakle profesoru R. Nachtigallu s molbom, da malko potraži, ne bi li se u Gracu moglo još što god pronaći. Potraživanja g. profesora Nachtigalla, mojega nekošnjega dragog učenika, urodiše željenim plodom. On nađe u knjizi „Leges, privilegia et promotiones etc." zbilja ime Križanićevo uneseno dva puta: 11. maja 1637. dolazi u popisu „baccalaureorum" na 8. mjestu: Georgius Krisanich, Croata Obarhiensis, Nobilis ex Ferdinandeo. A na 5. avgusta 1638. u popisu magistrorum (filosofije) na šestom mjestu između tridesetorice: Georgius Kriſanich, Croata Obarhiensis, Nobilis". Potanje u prilogu k ovoj knjižici. (II, br. 3).

Sada dakle znamo, da je Križanić od 1630. do 1636. učio latinske škole u Zagrebu kod jezuita, a filosofiju kroz dvije godine 1637. i 1638. u Gracu, jer filosofskog tečaja tada još nije bilo u Zagrebu, taj bi uveden u zagrebački jezuitski kolegij istom godine 1662. Ne umijem reći, da li je Križanić već ove dvije godine u gradačkom Ferdinandeumu proveo o trošku biskupa Zagrebačkoga. Da bi bio njegov pitomac u bečkom kolegiju, to ne stoji. Iz Graca otišao je odmah pod jesen u Bolonju, preko praznika valjda je bio kod majke u Hrvatskoj. To se sve slaže s njegovim izjavama. On sam kaže u pismu od 3. aprila 1641. godine na biskupa Vinkovića, da će se godinom 1642. navršiti četiri godine njegova boravka u Italiji, od toga idu, kako već rekosmo, dvije

godine na Bolonju, dvije na Rim. U Bolonju bit će došao pod jesen g. 1638., tada već za cijelo kao alumnus kaptola zagrebačkoga u ugarsko-hrvatskom kolegiju; a iz Bolonje je otišao u Rim isto tako pod jesen godine 1640., jer u više pomenutom pismu od 3. aprila 1641. iz Rima govori o svojem prebivanju u grčkom kolegiju (Collegium Graecum) od tri dana, ali da mu je valjalo četiri mjeseca čekati i moljakati, dok je to postigao, t. j. da bude primljen u taj grčki kolegij. (Dva dekreta, što se toga tiču, gl. u Archivu f. slav. Philologie VI. 120). Križanić je dakle već pod kraj godine 1640. bio u Rimu. Da je već u Bolonji uz druge predmete učio poglavito teologiju, to se lako izvodi iz njegovih riječi u pismu biskupu Vinkoviću, gdje se veli, da će u Rimu, u grčkom kolegiju, nastaviti studij teologije, kojim se i dojako bavio (studium theologiae prosequar, cui etiam hactenus dabam operam). U svojem više pomenutom izvještaju, što ga je g. 1647. poslao Levakoviću u Rim, priznaje, da u Rimu njegov teološki studij nije dugo trajao, t. j. samo dvije godine. Ipak je i taj završio promocijom na stepen doktora teologije (Bjelokurov, Priloženija 172). Kad mu je na povratku iz Rima u domovinu rektor grčkog kolegija Tarquinius Gallutius (Gallucci) 22. septembra 1642. izdao svjedodžbu o njegovom odličnom vladanju u kolegiju, kaže se samo da je ondje marljivo proučavao teologiju (ibidemque sac. theologiae per diligentiam operam ac studium impendisse), ali ima jedan dekret Propagandine kongregacije od 12. sept. 1642., kojim mu se dopušta, da dobije „lauream doctoratus in sacra theologia" (Bjelokurov, Priloženija 129). To se za cijelo i dogodilo, rekao je dakle istinu, da je ostavio Rim kao doktor teologije.

Dovle bio bi tečaj Križanićeva života sličan tolikim drugim pitomcima zagrebačke biskupije, što su ih slali u Italiju, u Bolonju i Rim. O. Pierling i ako je znao već o Gracu, potkrala mu se ipak pod uplivom Kukuljevićeve biografije griješka, kad je govorio, da je biskup Vinković poslao Križanića „successivement à Gratz, au séminaire croate de Vienne et au collège hongrois de Bologne (La Russie et le Saint-Siège, IV. 5). Ali po glavi mladoga klerika u Bolonji i Rimu — a tko zna, nešto možda već u Gracu? — vrzle se neobične, ne svagdanje misli, snovali se veliki planovi sa sve širim vidicima. On ih je samo malo po malo javljao svojim poglavarima. Već u pismu na biskupa Vinkovića, jedva bješe postigao mjesto u grčkom kolegiju, otkriva

jedan dio svojih nakana: da je osobito zato želio doći kao pitomac u grčki kolegij, e da bi se usavršio u znanju grčkog jezika, kako bi mogao po grčkim izvorima proučiti pitanje grčko, t. j. nesjedinjenih s Rimom Grka, kojima se pribrajaju i „naši Vlasi" (nostri Valachi). Tim je znanjem, tako kaže, nakan biti biskupu na službu, ako bi ga htio za tu zadaću upotrebiti, što bi si on osobito želio. To je sve kazano još dosta općenito, samo se preporuča već sada biskupu za neko mjesto, neki beneficij, kad se vrati kući. Biskup je Vinković, čije je nastojanje oko unije mnogobrojnih pravoslavnih „Vlaha" (Srba) njegove biskupije i cijele hrvatske kraljevine dovoljno poznato iz monografije Kukuljevićeve (Književnici u Hrvatah iz prve polovine XVII. vieka s ove strane Velebita, Zagreb 1869., str. 124.—136. posebnog otiska), bijaše veoma sklon mladomu Križaniću te je njegovu molbu tako shvatio, kako se vidi iz jedne bilješke u pismu Levakoviću pod kraj iste godine 1641., da Križanić želi kanonikat zagrebački, a biskup nije bio tomu protivan (Kukuljević, Prilozi br. 35). Znamenito je, što Križanić priča biskupu već sada o svojim filološkim planovima. Poznavajući samo jezik tadašnje kajkavske literature i svoje mjesno narječje, koje je već zanosilo na ikavsku čakavštinu, osjećao je neobrađenost toga jezika za više kulturne potrebe, osobito oskudnost u izrazima za razne naučne teme; opazio je množinu tuđih riječi, koje su mu smetale te ih htio istrijebiti. Mladomu kleriku, koji je sada već znao njemački i talijanski — a to su i bili glavni izvori tuđinštine —, služi zbilja na čast njegov patriotski osjećaj, kada se biskupu tuži, da svoji, domaći ljudi zanemaruju hrvatski jezik, a mnogi se čak hvastaju time, da su ga zaboravili. Tomu nemaru da stane koliko toliko na put, hvali se biskupu, da je nešto poradio na gramatici i aritmetici i to hrvatskim jezikom (naziva ga „illyrico communi sermone") tako, da nije upotrebio ili umiješao nijedne tuđe riječi ni iz latinskoga ni iz kojega mu drago drugog jezika. On se čak dao na kovanje novih riječi te tvrdi, da je načinio mnogo (aliquot centurias) takovih izraza, koje će odmah svatko razumjeti, ma da ih do sada nitko nije čuo. Još se hvali, da je posabrao nešto poslovica (nonnullas nostratium adagiorum centurias collegi) i da je zamislio koješto prevesti sa talijanskog jezika „naški" (in nostrum sermonem). Tim Križanićevim prvencima u literaturi nema traga, možda ih je i sam uništio. Ali za nas je zanimljivo, što je već kao mladić pravio planove o

ispravljanju jezika i o gramatici; a da je rado stvarao nove riječi, tomu su dokazom sva njegova nelatinski pisana djela, a osobito njegova gramatika, u kojoj zbilja dolaze sami novi izrazi, i ako nije bio u stvaranju svagda sretan. O tome bit će govora kod njegove gramatike. U svojem izvještaju Levakoviću pripovijeda sam Križanić, god. 1647., ne samo da je vješt čitanju glagolskog i ćirilskog pisma, već i to, da je napisao gramatiku hrvatskog jezika, koju zove radnjom od nekoliko godina (aliquot annorum labore, Bjelokurov, Priloženija 172): tu da se je obazirao i na stari (t. j. crkveni slovenski) jezik (nonnulla etiam de lingua veteri coacervavi). Kad se ova vijest sastavi s onim, što je prije šest godina pisao Vinkoviću, izlazi, da je njemu zbilja jednako hodala po glavi gramatika, koje prvi zametak pada u vrijeme njegova prebivanja u Italiji i Hrvatskoj, prije prvog putovanja u Rusiju, a završetak i konačni oblik u Moskvu i Tobolsk. Kada se sve to uzme na um, dobiva i ono njegovo uvjeravanje od g. 1659. pri dolasku u Moskvu, da želi ispraviti i obogatiti gramatiku slovenskog jezika, neko dublje značenje, a da nije bilo tek njegovom pukom doskočicom.

Dok je Križanić prema svojemu biskupu jednako naglašivao službu u domovini u korist tamošnjih „Vlaha“ (nesjedinjenih, pravoslavnih Srba), glase njegove istodobne izjave spram rimske Propagande, članova kongregacije, znatno drugačije. Ono, na što je težio tražeći, da bude primljen u grčki kolegij sv. Atanasija, smjeraše puno dalje nego li na radnju u pravcu misije kod „naših“ t. j. po Hrvatskoj rasijanih „Vlaha“. Sada se o tome zna mnogo više, nego li je kazano kod Kukuljevića ili u knjizi Bjelokurova, po novim dokumentima, t. j. pismima i regestima u arkivu Propagandinom, koje odanle ispisa o. Semadini te ih dostavi Bjelokurovu, a taj ih je naštampao u drugoj knjizi moskovskih Чтенія za g. 1909. Tu se pod brojem 1. spominje Križanićeva molba, da bude kao pitomac primljen u kolegij grčki na dvije godine s tačno ukazanom namjerom, „da ide k shizmaticima na dvor moskovskoga kneza“. Tačnog datuma u tom regestu nema, ali da je molba predana najkasnije početkom g. 1641., dokazuje dekret pod br. 3., koji nosi datum 26. febr. 1641. Pod br. 2. ima izvještaj o molbenici Križanićevoj, koja je preko Ingola unesena u kongregaciju. Tu se kaže, 1. da Križanić želi postati misionarom za Rusiju, 2. toga radi moli, da bude primljen u grčki kolegij, gdje će učiti bogosloviju, kontroversije i grčki

jezik, u kojem je već nešto napredovao privatnim učenjem, 3. da bi kao pitomac Propagandin nešto plaćao on po 3 škude mjesečno, nešto Propaganda (isto toliko). Odluka, izrečena pod br. 3., kako rekosmo, 26. febr. iste godine (po izvještaju kardinala Barberina) glasi, da će sve tačke molbe biti prihvaćene, među njima „post perfecta studia in Moscoviam cum missione et facultatibus consuetis se transferre ibique munia missionarii huius sacrae Congregationis exercere", ako kardinal Santa Croce nađe Križanića vrijednim te milosti. A to se zbilja ispunilo po izvještaju od 11. marta 1641. Križanić posta ne upravo pitomac (alumnus), već „konviktorac (convictor)" u grčkoga kolegija. U dekretu kaže se naročito: „sub titulo convictoris" (Чтенія 1909. II. str. 7.). I u pismu Križanićevu, kojim javlja biskupu Vinkoviću, da je nakon dužega čekanja primljen u kolegij, ističe se, da je već u molbenici, da bi lakše postigao što je želio, naročito molio „non ut alumnus, sed ut convictor". Pierling misli, da nema nikakove aluzije na to u dokumentima, ali da je ipak Križaniću teško bilo doći u taj zavod; no ja mogu ukazati na jedan uzrok poteškoće, koji je sam Križanić spomenuo u pismu na biskupa Vinkovića, t. j. smetalo mu to, što su se valjda oci jezuiti, u čijim je rukama bio grčki kolegij sv. Atanasija, pozivali, „quod extaret quaedam bulla prohibens ullum admitti, nisi esset de natione praedicta", dakle redovno bijahu primani u zavod samo Grci. Već u savladanju ove zapreke vidi se energija Križanićeva. Razliku između pitomaca i konviktoraca nalazi o. Pierling u tome, što su se konviktorci slobodnije kretali, imali svatko svoju sobu, mogli ručati kad god i u gradu, držali svojeg posebnog slugu te u vruće ljetne dane mogli popiti i po koju čašicu hladna vinca.

Sva je prilika, da, gotovo nema sumnje, da o toj cijeloj stvari s početka nije znao ni Levaković u Rimu ni biskup Vinković u Zagrebu. Još iste godine 1641., jedva što je Križanić postao pitomcem grčkog kolegija, napisa i opet na ime svojeg pokrovitelja Ingola jednu opširnu promemoriju na talijanskom jeziku (o. Pierling našao je original toga akta, gl. Чтенія 1907. kn. III., a po prepisu s jedne kopije naštampao ga prije Bjelokurov, Priloženija 88—106), iz koje odsijeva mladenački entusijazam, oduševljenje za veliku ideju privedenja moskovskog carstva u krilo katoličke rimske crkve, izmirenja slovenskog istoka sa rimskim zapadom. Mladi se pitomac grčkoga kolegija već ovdje hvali poznavanjem čitave literature o nutarnjim odnosima Moskovije,

poziva se na Possevina, na Herbersteina, na Magnusa, upušta se čak gdje gdje i u polemiku, otkriva svoje ne svagda ispravno mišljenje, crta čitav plan, kako bi se valjalo latiti toga posla — osobito što bi radio on, kad bi njega zapao taj zadatak, i što bi preveo za rusku publiku. O Rusima govori s nekom blagom predusretljivošću; nada se, kad bi ušao caru u milost, da bi se od onoga, što bi on napisao, moglo nešto i naštampati, a na kraj krajeva imala bi se samomu caru otkriti glavna tajna, t. j. neminovna potreba crkvene unije među Rusijom i Rimom. Da je mladi Križanić u tom građenju velikih planova, da ne reknemo kula po zraku, bio vanredan optimist, cijela je istina, koja se mladu čovjeku od 23 godine ne može u grijeh računati. Ali trijezan razmišljač bojat će se zanj već unaprijed, ne će li postati mučenikom ove velike ideje, ako si ostane konsekventan, kao što je zbilja i bilo. Ja se nikako ne slažem sa Bjelokurovom, kada nešto malko zlorado dodaje: Ne razbija si Križanić glave o ujedinjenju svih Slovena, nisu interesi slovenstva njemu na duši, već misao o jedinstvu crkvenom; pred nama stoji jedan od djelatelja u korist rimske crkve (str. 60.). Ako je Bjelokurov time kanio razbiti slovenofilsku teoriju Bezsonova, koji je Križanića upregao pod kola modernog ruskog slovenofilstva, može imati donekle i pravo, jer Križanić zbilja nije bio ono, što je htio da od njega načini Bezsonov. Ali Bjelokurov nije ipak shvatio Križanića u njegovoj duševnoj cjelini. Jer ako je u duši mladog čovjeka u njegovoj dvadeset i trećoj godini tinjala jaka vatra vjerskog oduševljenja, Bjelokurov je zaboravio uzeti na um njegovo izvješće svojemu biskupu o planovima oko čišćenja i usavršivanja hrvatskog i crkvenoslovenskog jezika, što pokazuje, da je već tada u njegovoj mlađahnoj duši odjekivao također interes za slovensku stvar, koji se isprva javljao u brizi za jezik, a sa vremenom sve više rastao do nacionalnih i kulturnih ideala u sveslovenskom pravcu. Ako su ovi planovi onaj čas još u nesređenim konturama lebdili pred njegovim očima kao prvi utisci njegova druženja sa ruskim unijatima u Rimu i njegova proučavanja raznih djela o Rusiji i ostalim Slovenima, opet je već tada imao više na duši, nego li je smio imati na jeziku sastavljajući onu promemoriju. Neko razdvojenje Križanićeve duše, koje se ogleda u njegovoj promemoriji, dobro je opazio o. Pierling, koji „toga Hrvata" naziva originalnim do naivnosti. Njegova politička vjeroispovijest pokazuje se Pierlingu takovom, da bi se moglo

reci da je u naše dane sastavljena u uredništvu kakovih panslavističnih novina. Da li je Križanić predviđao buduću veličinu Rusije ili nije, svakako to stoji, kaže Pierling, da nitko prije njega nije tako glasno naviještao slovensku solidarnost kao on (n. n. m. 11). I opet Pierling ustupa u tom razdvojenom čovjeku prvo mjesto njegovu apostolskom zvanju: „c' est l' apôtre qui l'emporte sur le patriote".

Upravo zato ova promemorija zaslužuje, da se iz nje navedu glavne misli za karakteristiku Križanićevih tadašnjih pogleda na stvari crkvene i narodne. Među pogodbama uspjeha unijatskih pokušaja u Rusiji (moskovskoj) Križanić navodi treću tačku iz djela Possevinova, da se taj veliki zadatak smije povjeriti samo čovjeku, čija bi nutarnja vrednoća i jaka krepost, sjedinjena sa znanjem svih grčkih stvari, pretezala nad ma kakvim vanjskim sjajem i dostojanstvom. Na to Križanić odgovara glede sebe, t. j. imajući na umu sebe, što se tiče znanja grčkih stvari, da je već na dobrome putu da za nekoliko vremena izvrši tu jednu pogodbu, pošto je milošću kongregacije postao članom grčkoga kolegija. A što se tiče nutarnje vrednoće i kreposti, on se tješi ovakim umovanjem: i ako je istina, da kod obraćanja jednog nevjerničkog naroda na kršćanstvo treba i mučenikâ i ljudi velike ljubavi, velika duha, koji su zavrijedili da čine čudesa, vidimo ipak, da je među narodima već pokrštenim za propovijedanje i dostizanje nekog uspjeha dovoljna i obična ličnost, ako se i ne ističe svim pomenutim vrlinama, istom da svojim vladanjem ne izaziva nikakve sablazni. A Križanić upravo i ne drži, da su Moskovi pravi jeretici ili shizmatici; njihova shizma ne izlazi iz glavnog korijena svake shizme, iz oholosti, već iz neznanja; on ih smatra za kršćane, koji su zavedeni u zabludu svojom prostodušnošću. Zato i misli, tko bi se otpravio na razgovore s njima o vjeri, da to još ne bi značilo da ide propovijedati pravu vjeru — na takav veliki zadatak on se ne bi usudio ni misliti —, već da ih navraća na krepostan život, na njegovanje nauka i umjetnosti; istom poslije toga moglo bi se pristupiti k predočivanju im njihovih vjerskih zabluda. A to bi već bila zadaća drugih ljudi, punih kreposti i oduševljenja. Križanić dodaje još i to, da su po njegovu mišljenju Moskovi znatno bolji i vredniji za primanje blagodati Božje nego li jeretici (tu on misli protestante), jer su samo zavedeni stramputice od Grka, koji jednako traže prvenstvo i vole prepiranje sa rimskom crkvom.

Tako se po Križanićevu umovanju, koje je za mlada čovjeka vrlo značajno, cijelo pitanje o raskolu između istoka i zapada svodi više na jurisdikciju nego li na vjeru. Križanić govori sa priznanjem o poniznosti i strpljivosti ruskoga naroda, zato se i pouzdava zanj u milost Božjega veličanstva. Na jednu opasku Possevinovu, da bi zlo prošao, tko bi se podrugivao ruskim obredima, odgovara, da on nije ni nakan propovijedati u crkvi, već bi želio stojati na blizu carskomu dvoru, biti s njime u doticaju. A na žalbu, da car i boljari jednako slušaju samo grdnje protiv katolika a nikada ne čuju dobre riječi, Križanić odgovara, da se protiv toga zla nada nekomu uspjehu od historijskih djela (što bi ih dakako on napisao), u kojima bi razložio veliko značenje Rima i rimske crkve. Protiv sumnje Possevinove, da li je istina, što se Rusi hvale svojim svetiteljima, kao Borisom i Gljebom, mitropolitima Petrom i Aleksijem, monahom Sergijem, Križanić uzima historijske fakte u zaštitu, pozivajući se na to, da i unijati poštuju pomenute svetitelje.

Dalje Križanić govori o praktičnom izvođenju zamišljane zadaće te imajući kod toga na umu sebe pripovijeda najprije o tome, kako bi htio napisati crkvenu historiju, u kojoj bi na tanko raspravio vjersko pitanje kod „naših“ naroda, a u te naše broji Poljake, Čehe, Moskove, Bugare, Čerkase (t. j. Maloruse), Hrvate, Bošnjake i druge. Već tu se vidi njegov širi pogled na slovenski svijet, nego li ga imao koji drugi pitomac-klerik grčkoga kolegija. A njegovo, da tako kažem, rusofilstvo našlo je izraza u ovom njegovom umovanju: razmišljajući o sudbini izbrojenih naroda on ne nađe za onaj čas čovjeka, koji bi se svojom veličinom i svojim ugledom mogao porediti sa moskovskim vladarom; zato bi htio upravo njemu služiti, ponudio bi mu svoje znanje jezika latinskoga, talijanskoga, španjolskoga, hrvatskoga, njemačkoga i grčkoga, da mu bude prevodilac ili poslanik ili nastavnik njegovih sinova. Kad bi tako polučio pristup k caru, htio bi s njime voditi razgovore i o državnim poslovima, o ratu i miru, o čemu se nada da bi mogao još svašta naučiti iz raznih knjiga. Neke omanje stvari iz područja slobodnih nauka i umjetnosti da ima već u hrvatskom prevodu — o tome je, kako smo čuli, već i Vinkoviću pisao —, što bi se dalo lako preraditi na ruski jezik. On prostodušno priznaje, da mu nedostaje znanja u matematici, što bi mu trebalo već radi pitanja o starom i novom kalendaru. Sve, što ima ili bi imao gotovo, htio bi tada s odobrenjem

ruskoga cara i episkopá izdati na svijet. Političkim se pitanjima ovaj čas nije mislio baviti — tako je govorio tada, t. j. u 1641. godini —, ali i tu htio bi ipak koje što još naučiti, da bi mogao davati dobre savjete caru. Neznanje Moskova, kako si ga on predstavljao, dolazi, kaže, ne od mržnje ili od zabrane nauká, već od neznanja samih njihovih učitelja Grka, nešto i od teškoće ruskoga jezika za inostrance i nešto od njihove ćudljivosti. Križanić ide u svojim planovima čak tako daleko, da bi rad bio pisati nešto u slavu ruskoga cara u prozi i u stihovima, graditi pjesme po razmjeru latinskih stihova, sastavljati i iznositi štogod na pozorište. O knjigama, koje bi se mogle štampati, pošto bi stekao povjerenje i milost carevu, govori se pod kraj promemorije, kao i o tome, što bi imalo doći istom na red nakon svega što je do sada kazano, a to je otkriće glavne tajne, t. j. upravo posljednjeg cilja njegove misije. A to bi se imalo udesiti ovako: najprije valjalo bi nagovoriti cara, da prihvati misao, da će protjerati Turke iz Evrope. To bi njemu tim naručnije bilo, što će uz njega, gdje se radi protiv Turaka, odmah pristati ne samo Grci, već i Bugari, Srbi, Bošnjaci, Moldavci i Vlasi. Ali kad bi se car na to odlučio, morao bi, da lakše svlada Turčina, stupiti u prijateljske saveze sa katoličkim vladarima. A tomu se hoće prije svega religiozna s njima veza, t. j. unija crkve ruske sa rimskom.

Evo, koliko se planova vrtjelo po glavi mladog, jošte neiskusnog čovjeka, punog visokih poleta i oduševljenja za veliku ideju izmirenja Moskovije sa rimskom crkvom. Njegov optimizam, kojim si je tako lako predstavljao dostup k moskovskomu caru, da uđe čak njemu u volju i milost, pokazuje u velikoj mjeri njegovu prostodušnost, koja ga ne ostavljaše i nakon mnogih teških razočaranja, poslije iskušanih velikih gorčina života. Istina, on već i ovdje ne sakriva, da će mu trebati nešto malo lukavštine i pretvaranja, da dođe do cilja, kao na pr. da će se najprije dati na književnu radnju, da će preporučati i dokazivati potrebu širenja prosvjete, štampanja knjiga i t. d. i tada istom da će izići sa glavnim djelom na vidjelo. Ali sve mu se to može lako oprostiti, kada se dublje zaviri u njegovu dušu, u kojoj je živjela jaka vjera u pravednost velikog zadatka, koji si htjede nametnuti i ne pitajući, koliko je težak, da li mu je dorastao. U svojem razdraganom oduševljenju nije imao ni kada pomišljati o tome, sa koliko će se poteškoća morati boriti na svakom koraku u daleki

strani svijet još prije nego li će uvidjeti Rusiju i ugledati Moskvu. kako li će ga inostranca sa sumnjivim pogledima pratiti svi ljudi. s kojima će se susretati na putu. a najposlije nije ni s time računao. da li će mu dovoljna potpora dolaziti od same Propagande. Sve su to slabe strane njegove promemorije. kojih nitko ne može i neće zanijekati. Ipak već i ova kratka analiza njegove zapiske dokazuje jasno. da ga Bjelokurov uza svu pomnju. kojom je prikupljao građu za njegovu biografiju i njegov rad. nije shvatio u potpunoj. nešto zamršenoj cjelini njegove duše. u kojoj je. kako se vidi, već tada bilo mjesta za dvije ideje: za katoličku vjeru i slovensku narodnost.

Kad je Križanić šest godina kasnije. poslije mnogih neugodnih doživljaja. napisao svojemu zemljaku Levakoviću u Rim ono opširno pismo. o kojem je već bilo spominjano. razvio je u njemu sav tečaj misli. koje ga navedoše na pomenutu promemoriju, ovako: Vi znate. da sam se ja uvijek mnogo zanimao za usavršivanje našega jezika — to je ono o čemu je u svoje vrijeme javljao biskupu Vinkoviću —. Ali kad sam stao čitati Possevina (valjda njegovó djelo De rebus moscoviticis). tada sam istom razumio. koliko je mnoštvo naših naroda (nostrarum gentium) otrovano shizmom. To me ponukalo. da se postaram ne samo oko jezika, već da se latim mnogo unosnijega djela. da poradim na dokinuću shizme. Pođoh dakle u Rim (t. j. iz Bolonje) te stupih u grčki kolegij. Sudeći po ovim riječima. zarodila se prva misao o misionarstvu u Križanićevoj duši već u Bolonji i tu je imao odlučno značenje za njegovu zamisao o Moskoviji upravo Possevin. kojega je već u Bolonji čitao. Veliko značenje Possevinova djela za razvitak Križanićevih ideja priznaje također o. Pierling. ali on svraća ujedno pažnju na veliku razliku u izboru sredstava između onoga. što je preporučao Possevin i kako je shvatio svoju zadaću Križanić. Tu je. ja bih rekao. kod Križanića progovorila slovenska duša. koja je njemu pokazivala drugi put. kojim valja osvojiti srca ruskoga naroda. što nije bio običan način vjerskih misionara (n. n. m. str. 11.). Ali na jednu misao. koju Križanić provodi u svojoj promemoriji. mislim da ga ipak naveo Possevin. t. j. na misao. da bi i njemu valjalo što bliže doći u saobraćaj sa ruskim carem. kao što je čitao kod Possevina da je imao razgovora sa carem Ivanom Vasiljevićem (Groznim). Mladi klerik-teolog jedva bi smio i zamisliti takav plan. da ga nije našao u Possevinovoj Moskoviji.

A odstupanje Križanićevo od načina Possevinova, na koje ukazuje o. Pierling, opravdava se neuspjehom o. Antonija, kojega je Križanić mislio nadmudriti opreznim okolišanjem oko glavne stvari. Uz Possevina stao je Križanić za cijelo već u Bolonji i Rimu čitati i proučavati redom još i druge pisce, u kojima je mogao naći štogod o Moskoviji i njezinim susjedima. On ih sam nabraja u pismu na Levakovića ovako: legi enim quotquot de illis (sc. de Moschis) scriptores videre potui: Possevinum, Herberstenium, Pernistenium, Boterum, Vassembergium, Piaseciuni et ex illis notas collegi (Bjelokurov, Priloženija 176). Nešto je od toga mogao čitati prije no što je napisao više pomenutu promemoriju, a nešto i kasnije. Među novim nedavno (Чтенія 1909., II) naštampanim dokumentima ima jedan (str. 16.—20.), u kojem se Križanić obraća k Ingolu sa molbom, da mu pomogne, kako će doći do raznih knjiga, koje su mu trebale za njegov zadatak misionarstva u Rusiji: on ih je htio čitati, i to, kad bi se moglo, uz nečiju pomoć: zatim moli, da mu se omogući dostup u biblioteke. Kada bi sve to proučio, tada bi se dao u smislu svoje promemorije na posao, da sastavi „quella historia per la intrata alla corte". Ovdje se očevidno ima na umu dolazak u Rusiju, čak na carski dvor. Tu bi mu njegova „historija" — to će biti historijski pregled vjerskog položaja slovenskih naroda, o kojem se u promemoriji govori — poslužila kao glavno rukovodstvo, koje htjede izraditi valjda još u Rimu te možda i pokazati Ingolu. Nekoliko drugih dobrih djela (3 o 4 buoni scrittori) ponio bi sa sobom, da ih sa vremenom ondje (dakle već u Rusiji) prevede (stando qui in quelle parti). Ovo na Ingola upravljeno pismo, i ako je uneseno među „memoriali 1642", ja stavljam svakako ranije, t. j. u godinu 1641., u najbližu blizinu k poznatoj promemoriji, na koju se Križanić i poziva; iz pisma odsijeva isti mlađahni zanos, ista nagla nepromišljenost, koja je već godine 1642. ustupila mjesto drugim kombinacijama, što ćemo odmah čuti. Kad smo već kod knjiga, spomenut ću još i ovo: On sam pripovijeda u Politici, koju je napisao istom u Sibiriji oko godina 1663. i 1666. (I. 166), da tada (t. j. u Sibiriji) nije imao više pri ruci Herbersteina, Pernesteina, Possevina i Jovija, ali da ih je nekoč čitao: „Nemam sada tih knjiga i ne pamtim dobro, što pišu". A na više mahova biva spomen o knjigama, što ih je nabavljao, na pr. jednu u Beču na prvom polasku put sjevera. Nadalje pripovijeda Levakoviću, kako ga želja za naukom, osobito

od koje se nadao koristi za svoje misionarske ciljeve. kao stari i moderni grčki jezik. vukla u grčki kolegij. u kojem se nije žacao uz djecu sjedati za klupu. da bi se naučio toliko grčki. koliko mu je trebalo za razumijevanje tekstova. koji sa strane grčke pretresaju raskol u crkvi između istoka i zapada. Duševna uzbuđenost Križanićeva. kako bi što prije došao do cilja. ogleda se u raznim njegovim željama. koje su slijedile jedna za drugom. Najprije čujemo njegovu molbu. da bude što skorije zaređen „extra tempora" (broj 5. novo naštampanih regesta. Чтенія 1909 II. 9—10). Ova je molba prikazana valjda pod kraj godine 1641.; ne govori se. da mu treba dispensacija radi nedovršene dvadeset i četvrte godine, naprotiv uz molbu za ređenje extra tempora kaže se naročito „havendo egli già gl' altri requisiti a questo"; bit će dakle da je želio. da bude ređen extra quattuor tempora, valjda odmah poslije nove godine. Poglavarstvo kolegija, a to bijahu jezuiti, izriče nadu. da će mu molba biti uslišana. jer je mladić poslušan. skroman i marljiv (perch' è ubbediente. modesto e studioso). Ova mu je molba zbilja bila ispunjena 20. januara 1642. (Чт. 1909. II. br. 7; Priloženija str. 128—129). Ima među novim dokumentima pod br. 6. jošte jedan regest, u kojem se govori. da je išla čak do pape molba. da se tomu Hrvatu, pitomcu Propagandinom, koji je određen za misiju u Moskoviju, jednim „breve extra tempora" dopusti. da bi mogao biti što prije zaređen „ad titulum missionis cum dimissoriis sui ordinarii et testimonialibus rectoris collegii graeci". Nisam siguran, znači li to, da kod samoga ređenja dobije podjedno naslov misionarski i otpust svojega biskupa (dakle Vinkovića) sa nekim svjedočanstvom rektora grčkog kolegija? ili se tu radi samo o misionarskom naslovu, pošto je ređenje za svećenika već obavljeno? Regest dolazi u „Memoriali 1642." čak dva puta. jedan put rukom samoga Ingola, ali tačnije oznake vremena nema. Ja bih taj regest radije doveo u vezu sa ređenjem za svećenika. presbytera. već zato. što se ovdje još jednako naziva pitomcem kongregacije određenim za misionarstvo u Moskoviju „na godinu". pošto svrši nauke (l' anno seguente. perchè finirà gli studii). te se govori i o tom. da bi se ove posljednje godine, prije no što će otići, mogao vježbati u funkcijama svećeničkim. Ingoli ga i uz ovaj izvještaj toplo preporuča. da je „molto prudente et applicatissimo agli studii e di ottimi costumi" i da ga glavar kolegija više puti pohvalio radi njegova vladanja i poslušnosti. K tomu

Ingoli dodaje još ovo: ja sam vidio njegova pisanja tako umna, da se može očekivati svak dobar uspjeh. Što je Ingoli razumijevao pod „scritture di lui tanto sensate, che si può sperar ogni buona riuscita", teško je presuditi. Kako Ingoli nije znao slovenskog jezika, bit će mu Križanić valjda pokazivao svoje ekscerpte iz raznih knjiga.

Ali Križanić ne mogaše ni sada mirovati. Pošto bi zaređen, valjda krajem januara 1642. g., a prvu je misu pročitao krajem marta 1642. g., naumi zamoliti novu milost od Propagande, koja nije bila jednostavna, već sadrži upravo dvije stvari, jednom podupire i obrazlaže drugu; moli, da mu bude dozvoljeno obavljati službu Božju po istočnom obredu, dok je još u Rimu, kao radi vježbanja, i kad se desi među shizmaticima. U broju 8. i 9. novo naštampanih dokumenata dolazi riječ o tome. Ali nije samo to, čime Križanić izađe sada na vidjelo, već protiv svakog očekivanja doznajemo iz njegove nove molbe, da ne želi ovaj čas odmah u Rusiju, o čemu se toliko govorilo godinu dana prije, već da mu bude najprije na neko vrijeme povjerena zadaća misionarstva u njegovu rodnom kraju, u zagrebačkoj biskupiji, kod domaćih „Vlaha". Ni u više pomenutoj promemoriji ni u drugim aktima prve godine njegova boravka u grčkom kolegiju nema o tome govora. Kako dođe sada na jedan put govor o domaćim, naročito žumberačkim „Vlasima"? Ovu je zagonetku teško odgonenuti, ako nije po srijedi intervencija biskupa Vinkovića. Nije li biskup, doznav o čemu Križanić zamišlja, kad mu je udijelio zagrebački kanonikat, podjedno izrazio želju, da ne leti tako visoko i daleko, već da presadi svoju misionarsku revnost na domaće zemljište zagrebačke biskupije? Nešto je kod toga mogao učestvovati i Levaković. Ne bismo vjerovali, da je to Križanićeva izjava, kad je ne bismo čitali u aktima Propagandina arkiva. Evo, što kaže regest pod br. 8.: „Juraj Križanić, željeći obavljati službu Božju, kada bude među shizmaticima, obredom istočnim (al rito orientale), te već sada dok je ovdje u Rimu vježbati se u tome, čega ne može postići bez naročito dobivene misije, moli da mu se podijeli misija ovaj čas samo za shizmatike vlastite biskupije na jednu, dvije ili tri godine, neka bi međutim stekao s njima i kod njih neko iskustvo u tome poslu i nabavio potrebite knjige, a i o njemu mogli bi se ovdje imati bolje sigurni izvještaji (t. j. da se vidi, kako djeluje, prije no što će nastupiti glavnu misiju, koja se tiče Moskovije.)"

Sada istom slijedi kao korolarij molba glede obreda: „A da bi mogao tu zadaću bolje izvršiti, moli jošte, da mu se dade dozvola da obavlja službu po istočnom obredu, ma s kakovim bilo ograničenjima mjesta i vremena i sa drugim pogodbama, s obzirom tako na Rim kako na dotičnu oblast, istom da bi mogao u tome steći dobru naviku bilo to javnim bilo privatnim putem." I tu dodaje Ingoli od sebe: „Kardinal Brancaccio. Santo Ufficio. Sadržaj nije stvar suvišna. Oci jezuiti dadoše najbolji izvještaj o vladanju, skromnosti i pobožnosti njegovoj (Križanićevoj), on je ređen ad titulum missionis" i jer je dužan ići kao misionar u Moskoviju, pošto se nekoliko poodmakne u godinama i postigne iskustvo u misiji ka „Vlasima" „del Monte Feletrio" (u Žumberku), „u biskupiji zagrebačkoj, svojoj domovini, koji su istočnog obreda u slovenskom jeziku, bilo bi zgodno, da dobije dozvolu da obavlja službu po istočnom obredu, budući da mu ni u Moskoviji ni na ovoj gori, gdje nastavaju pomenuti Vlasi brojem od prilike okolo 70 tisuća, neće služba obredom latinskim ni k čemu služiti". K tomu ima još ova odluka od 20. maja 1642. po predlogu kardinala Brancaccio: „neka bi se Križanić, svećenik latinski i pitomac kongregacije, određen za misiju ka Vlasima „Montis Feletrii" i u Moskoviju, mogao prema svojoj molbi služiti obredom istočnim te prilagoditi običajima i obredima onih naroda, pošto ondje služba po latinskom obredu nije u običaju, da ih tim načinom privede k vjeri katoličkoj. Kongregacija je otpravila taj predmet ad Sanctum officium". U kongregaciji bijahu dakle skloni, da se Križaniću podijeli dozvola, ipak nađoše za potrebito, da se stvar preda u Sveti Oficij. O tome govori regest pod br. 9., koji ponavlja obje tačke Križanićeve molbe, objašnjavajući to ovako: da bi se služba obavljala u obredu grčkom jezikom grčkim i slovenskim, jer se obje liturgije ne razlikuju van jezikom; Križanić da se nada od toga velikomu uspjehu; tečajem od tri godine on bi se vježbao u misiji kod „Vlaha" „svoje biskupije i domovine, osobito pod ravnanjem svojega biskupa i tako postao spreman za misiju u Moskoviju". O daljem tečaju Križanićeve molbe ne govore regesti ništa. Stvar kao da je zapela kod Svetog Oficija. Jer od tog doba do septembra nema nikakova spomena o Križaniću; istom pod jesen g. 1642., kad je svršio svoje nauke u kolegiju, javlja se kao svećenik „ad titulum missionis" s novom molbom, koju je preko kongregacije upravio na papu. Tu se moli: 1-o, da mu bude dopušteno,

da položi doktorat; 2-o. da može ići kao misionar ka „Vlasima" u Hrvatskoj na tri ili četiri godine; u to će doba doći u zrelije godine za misiju u Moskoviju. O povlastici, da može službu obavljati po obredu grčkom ili istočnom, nema govora; zato ima krivo mišljenje, kao da je njegov (Križanićev) ilirski jezik dostatan za razumijevanje moskovskoga. Ingoli je i tu popratio molbenicu Križanićevu svojom preporukom, u kojoj hvali prema odzivu jezuita grčkog kolegija Križanićevo vladanje i znanje, saopćuje što je od Križanića doznao, da je ovaj nešto o kontroversijama izradio na ilirskom jeziku. To će biti ono, što je Vinkoviću javio, da je nešto napisao o purgatoriju. Ova je Križanićeva molba bila uslišana. 12. septembra dobi dozvolu da položi doktorat iz teologije, a poslije da pođe kao misionar u Hrvatsku k tamošnjim „Vlasima"; o Moskoviji ne spominje se u toj posljednjoj odluci ništa.

Ovim odustajanjem Križanićevim od prvoga plana, koji je tako rječito i zanosito bio nacrtao u svojoj promemoriji, rješava se samo sobom pitanje o odgovoru na promemoriju; njega nije ni trebalo za ovaj čas, pošto je za prve tri ili čak četiri godine bio odlukom papinom ili Propagandinom vezan na hrvatske „Vlahe", poglavito na stanovnike „Montis Feletrii" (Žumberka). Nije lako presuditi, koliko je na tu promjenu plana, na ograničenje misionarstva unutar granica zagrebačke biskupije, uz Vinkovića i Levakovića utjecao još i veliki pokrovitelj Križanićev, kardinal Francesco Ingoli. On je mogao u promemoriji Križanićevoj vidjeti suviše mlađahne, nerazborite smjelosti; i on i Propaganda mogoše naći u njoj i takovih misli, koje se nisu sasvim podudarale sa načelima Propagande, na pr. preveliko isticanje slovenskih naroda, kojim je izlazio za talijansku gospodu kardinale suviše nacionalističan, ili možda i neobična blagost i susretljivost spram „shizmatičnog" ruskog naroda i koje što drugo. Kad je dakle njemu minuo dvogodišnji rok prebivanja u grčkom kolegiju, te se pod jesen, od prilike u drugoj polovici septembra, spremao da napusti zavod i Rim, dade mu rektor Tarkvinij Gallucci svjedočanstvo (22. septembra) o njegovu uzoritom vladanju u zavodu, sa dodatkom, da odlazi u domovinu, da ondje uloži svoj trud u vinograd Gospodnji (Bjelokurov, Priloženija 218.), a punomoć za misiju bi mu poslana iz kancelarije Propagandine već u Zagreb (6. oktobra 1642.). Jedno i drugo, kako sada znamo po novim aktima, sasvim prema želji i molbi samoga Križanića.

Na polasku u domovinu dobi Križanić još jednu pismenu priznanicu kao dokaz velikog ugleda i poštovanja, koje mu iskazivahu njegovi drugovi u grčkom kolegiju. Tu su priznanicu potpisali monah basilijanac o. David i svećenik grčki Nikola Logotet. Priznaju mu i zahvaljuju, što je ne samo marljivo posjećivao njihovo društvo — to bijaše sodalitas u čast Djevice Marije —, već bio i njihovim prefektom te kao takav savjesno obavljao sve dužnosti pobožnog života i kršćanskih kreposti. Pod ovom priznanicom dolaze uz pomenutu dvojicu još potpisi rektora Galluccia i Petra Saracena, s kojim se nakon šest godina Križanić opet sreo u Varšavi (Bjelokurov, Priloženija str. 219.).

Upravo u ono vrijeme radilo se o imenovanju vladike za hrvatske „Vlahe" (t. j. pravoslavne Srbe). Po smrti Maksima Predojevića smatrao se uz protekciju biskupa Vinkovića ozbiljnim kandidatom Rafael Levaković; ali kad je taj čuo, da je Vinković predložio trojicu, bješe otac Rafael silno uvrijeđen te napisa biskupu pismo (u augustu 1642.), u kojem prijeti, da kad ne može u domovini, hoće negdje drugdje da žrtvuje svoj život „pro salute schismaticorum" (Kukuljević pod brojem 43. Prilogâ). Ima još jedan tekst, koji je naštampan kod Bjelokurova (Priloženija 220—234) uz više pomenuti izvještaj Levakoviću, u kojem se pitanje o popunjenju vladičanstva pretresa sa gledišta zagrebačkog biskupa (to je bilo poslije smrti Maksima Predojevića, koji je umro negdje u junu g. 1642.): tu se za to mjesto predlažu dva kandidata, Levaković i Križanić, ali u pobijanju ove kao na bečkog cesara predložene kandidature dokazuje se, da bi samo kaluđer Gavrilo, a to je bio brat Maksimov, mogao zamijeniti ovoga tako, da se ne izazove sablazan kod pravoslavnih. Kako je sve ovo Križanić g. 1647. saopćio Levakoviću, valjalo bi znati, odakle je on imao ili dobio taj posljednji dio svojeg dugačkog izvještaja. U njem se govori o Križaniću kao kanoniku zagrebačkom, a mi znamo, da je Vinković imenovao Križanića kanonikom negdje krajem godine 1641., jer je u februaru 1642. Križanić već zahvaljivao na toj iskazanoj mu milosti (kod Kukuljevića br. 36. Prilogâ). G. kanonik dr. Ivančan našao je u tako zvanom seniumu, t. j. popisu zagrebačkih kanonika po vremenu njihova naimenovanja, a ne po časti koju je koji kanonik obnašao, da je već u godini 1641. spomenuto ime Krisanich sa dodatkom „novitius", to će reći, da je istom ove godine ušao u broj zagrebačkih kanonika. A u knjizi opcija (liber optionum), koja je sadržavala

popis predija, t. j. kako je u slučaju, da se jedan predij (praedium) isprazni, onaj kanonik, koji je po vremenu bio na redu, mogao sebi prisvojiti ispražnjeni predij sa izjavom „opto“ — u toj je dakle knjizi g. kanonik dr. Ivančan našao zapisano, da je „anno 1643. die 11. mensis aprilis“ između sedmorice posljednji „magister G. Krisanich optavit predium Ternava ubi est Greben et Horvatich“. Po tome je dakle Križanić, ako nije već prije imao koji drugi predij, čemu u knjizi opcija nema traga a i protiv toga govori onaj dodatak da se posljednji spominje, dobio pomenuti predij s njegovim dohotcima istom u proljeću g. 1643. Ako je tako, tada se razumije staranje Križanićevo odmah nakon njegova povratka u domovinu, da uz protekciju biskupa Vinkovića dobije neki beneficij, o čemu će biti odmah govor. Da nastavimo prije o tobožnjoj kandidaturi Križanićevoj za vladiku hrvatskih „Vlaha“. Od koga bi imao izići taj predlog? U tekstu se kaže, od Vinkovića (Bjelokurov, Priloženija 224.). Ima zbilja u pismu Levakovićevu na Vinkovića, negdje doskora poslije smrti vladike Maksima — pismo je od 28. juna 1642. — spominjanje o tome, da je Vinković odmah poslije smrti Maksimove pisao i cesaru i nunciju glede nasljednika. Levaković je čak računao, da je Vinković zanj radio (kod Kukuljevića br. 41. Prilogâ), ali o Križaniću nema govora, makar da se hvalio u pomenutom izvještaju od g. 1647., da su ga u Zagrebu, kad se vratio iz Rima, u šali pozdravljali i zvali vladikom hrvatskih „Vlaha“ (Bjelokurov, Priloženija 180.).

U svojem pismu na biskupa Vinkovića od 1. februara 1642. bijaše Križanić obećao, da će se pod kraj ljeta 1642. vratiti iz Rima u domovinu, kad dotjera na kraj svoje grčke nauke, naročito kada prouči grčku i rusku liturgiju. Tu mu sada javlja i o novoj molbi na kongregaciju, o kojoj smo već govorili, da mu se dopusti obavljanje službe Božje po istočnom obredu. On priznaje biskupu, da se takova povlastica dobiva vrlo teško, ali se nadao odatle velikoj koristi kako za svoj glavni cilj tako i za poznavanje slovenskoga jezika (linguae Slovinae, tu je valjda imao na umu crkveni jezik, koji je i on, kao i Levaković prije njega, izučavao valjda uz pomoć maloruskih unijata i na osnovu ruskih liturgijskih knjiga u Rimu). Koliko je meni poznato, ovdje je Križanić prvi put spram biskupa Vinkovića natuknuo nešto o ruskoj liturgiji i time kao pridigao krajičak zastora sa svojeg tajnog plana, od kojega tada jošte nije odustajao. **Sva** je

prilika, da je upravo ovo pismo Vinkoviću izazvalo sa strane biskupa želju, da se okani Moskovije. Zanimljivo je, što i ovdje opet govori o svojim književnim radovima na hrvatskom jeziku. Htio bi, kaže sada, Bellarminovim metodom obraditi pet glavnih dogma, u kojima se shizmatici razlikuju od katolika (in slovinum idioma; tu je može biti mislio ne na čisti hrvatski jezik, već na jezik crkvenih knjiga poput onoga hrvatskih glagoljaša ili jošte prije ruskih unijata), te se hvali da je za pokušaj već izradio glavu o purgatoriju (kod Kukuljevića br. 36. Prilogâ). Spomenut ću još i tu malenkost, da je sada, boraveći još u Rimu, molio biskupa, neka se u dopisima na njega u Rim ne spominje ništa o njegovoj novoj kanoničkoj časti; to bi mu samo zadavalo neprilika, jer kraj slabih dohodaka ne bi mogao praviti rimski luksus, koji bi dolikovao kanoniku zagrebačke biskupije.

II.

Križanićev povratak u Hrvatsku, njegovo službovanje u Nedeljišću i Varaždinu.

Kad je Kukuljević pisao svoj lijepo izrađeni životopis Križanićev (u 10-oj knjizi „Arkiva" g. 1869.), nije se još znalo, da li se Križanić vratio u domovinu, kako bješe u avgustu 1642. Levaković najavio Vinkoviću njegov skori odlazak iz Rima; zato je Kukuljević mislio, da je Križanić ostao u Rimu i da ga domovina nije više ni vidjela. I Bezsonov, pišući godine 1870. svoje članke o Križaniću za „Pravoslavnoje Obozrěnije", nije znao, kako je Križanić proveo godine od 1642. do 1652.; bilo mu je preko rasprave Kukuljevićeve poznato, da je iza toga živio u zavodu sv. Jeronima u Rimu, da je ondje nešto prevodio sa grčkoga na latinski jezik; znao je iz nekih mjesta Križanićeva „Ustuka", da je pisac te polemike bio i u Carigradu, ali u vezu svih tih događaja nije umio prodrijeti te je zato dao svojoj fantaziji slobodan prostor da se razigra. On govori u čl. II. na str. 45.—80. o svemu i svačemu, najviše mu se sviđala misao, da je Križanić mnogo putovao; putovanje u Carigrad, o kojem sada znamo sve potankosti, preuveličava u neobičnoj mjeri, u svemu ipak morao je priznati, da je od kraja 1642. godine Križanić „po svojemu običaju" na deset godina nekuda iščeznuo, da mu

se gubi trag (str. 51.). Sada znamo o tome razdoblju, t. j. između godine 1642. i 1652., ipak mnogo više, ma da i sada ima koje-kakovih praznina. Već u oktobru bješe, kako rekosmo, jedno pismo zanj iz Propagandine kancelarije otpravljeno u Zagreb (Bjelokurov, Priloženija 129.—130.). Sam Križanić u poznatom pismu Levakoviću od g. 1647. potvrđuje, da se tada vratio u domovinu sa zadaćom, da se posveti misiji u korist unije „Vlaha" pod rukovodstvom zagrebačkog biskupa. Iz njegovih pisama znamo tek nešto o njegovu boravku u Zagrebu nakon povratka iz Rima. Jedno pismo, što ga pisa 2. novembra sekretaru Propagandinu Ingolu u Rim, nije se na žalost sačuvalo. Drugo pismo od 10. decembra 1642., napisano nekoliko dana poslije smrti biskupa Vinkovića, kojom je izgubio svojeg velikog zaštitnika i pokrovitelja, pripoviješda iz Ljubljane o tom, kako je došav u Zagreb nekoliko dana proveo zajedno sa biskupom u razgovoru i dogovaranju, kako je biskup htio, da bude blizu manastiru nesjedinjenih „Vlaha" u Marči, odakle bi se mogla otpočeti njegova misija; mislio mu dati mjesto kapelana ili župnika u gradu Ivaniću, ali u tom biskupa stiže smrt prije nego li je to izveo. Križanić, ako dobro razumijem njegove riječi, bješe još prije smrti toga svoga dobrotvora pošao na neko vrijeme u Ljubljanu, kako se kaže, da bi si nabavio neke stvari potrebne za zimu. Nije li taj put bio u kakovoj vezi sa Žumberkom, ne umijem reći; sada znamo, da je još u Rimu bio spominjan upravo kao misionar „Vlaha" „di Monte Feletrio", a taj je Monte Feletrio brdo kod Žumberka (Starine XVIII. 212.—213. u opasci). U istom pismu pripovijeda Križanić, da mu je zagrebački kaptol, valjda odmah nakon njegova dolaska u Zagreb, ponudio bio mjesto učitelja u zagrebačkom sjemeništu, ali on nije htio toga primiti, računajući valjda da će domala nastupiti svoju misionarsku zadaću, ili zbog kojega god drugog uzroka. Mogao je također očekivati, da će ga nasljednik Vinkovićev, biskup Bogdan, gdje god smjestiti bilo na ponuđenom mu od pokojnog biskupa mjestu u Ivanić-gradu, bilo gdje god u blizini Marče, ali, kako se iz jednog njegovog pisma od g. 1645. razbira, nije toga postigao; a pošto je njega neodoljiva želja jednako vukla k misionarskoj zadaći, ne čudimo se, što se vidi iz njegovih pisama, da je bio sam sobom i sa svojim položajem skroz nezadovoljan. U jednom se pismu tuži, da živi kao u tamnici, da mu osim zaštite i hrabrenja sa strane Ingola nitko, ni svjetski čovjek ni redovnik, ne pruža nikakve pomoći

ni utjehe, ni riječima ni činom, već da mu se prije podsmijevaju te ga odvraćaju od njegove nakane. Vidi se po svemu, da njegov entusijazam za misionarsko djelovanje, bilo među hrvatskim „Vlasima“, t. j. pravoslavnim Srbima, bilo ma gdje, nije naišao na veliko razumijevanje kod tadašnjih Hrvata. Njima se valjda čudno činilo, što je volio kao misionar imati posla i borbe sa pravoslavnim narodima ili da tumara po svijetu, nego li da bude učiteljem u sjemeništu (čega, nije kazano, valjda filosofije ili teologije) ili da se primi ponuđena mu mjesta, da bude informatorom banove djece ili kod kojega drugog hrvatskog velikaša (gl. Starine XVIII. str. 222.). O tome pisa sam Križanić Levakoviću ovo: Invitabar ad aulas a domino comite Petro Zrinio et a domino Frangipano generale Carlovacensi et a d. Ioanne Draskovich ea conditione, ut et canonicatum non amitterem et maiora ipso apud caesaream Majestatem agente beneficia consequi sperarem, si filiorum eius curam per 3 aut 4 annos gerere Viennae voluissem (Bjelokurov. Priloženija 177.). Od kanonika zagrebačkih bješe mu ponuđeno i to, da bude rektorom u poznatom kolegiju za Hrvate u Bolonji; ali on ne htjede ni toga primiti, već radije naprti sebi na leđa teret upravljanja župom u Nedeljišću, negdje u godini 1643. i 1644. Još polovicom avgusta 1644. imao je biti ondje, kako svjedoči jedno njegovo pismo od 14. avgusta iste godine, što ga pisa svojemu zagovorniku u Rimu Ingolu. Iz ovog se pisma vidi, da mu je i uz župničke dužnosti jednako bila na pameti misionarska zadaća. On je i ovdje, gdje se ovaj čas nalazio, nešto radio u pitanju prepornih tačaka između katolika i shizmatika (non cessabo prouti quotidie non cesso circa controversias elaborare), a i na put je u Rusiju pomišljao. O tom bješe između njega i Metodija Terleckoga* nešto dogovoreno. Ovaj biskup unijatski iz Cholma u zapadnoj Rusiji stajaše sa Križanićem u prepisci godine 1643., a čini se, da su se negdje (u Nedeljišću ili Varaždinu) također lično sastali. U pismu na Levakovića od g. 1647. pripovijeda Križanić o tom njihovom odnošaju i sastanku

---

* Metodije Terlecki, ardent propagateur de l'union, kako ga zove Pierling, bivao je u mladim godinama kao izaslanik cesarski i papski, da širi uniju u novonaseljenim krajevima, u vojenoj granici, kod našega pravoslavnoga naroda. Poslije je otišao u Rim i napokon postao unijatskim episkopom cholmskim. Dolazio je još i kasnije u Rim, te kažu, da je papa Urban VIII. napram njemu okrenut izrekao: O moji Ruteni, preko vas ja se nadam da ću predobiti istok. († 1649.)

*

ovako: Poslije smrti Vinkovićeve „transeuntem igitur illac (t. j. kroz Hrvatsku) dominum episcopum Chelmensem rogavi. ut me susciperet. cupientem ritus graecos addiscere et controversias componere. Ille vero Roma reversus“ — to bi dakle bilo na povratku iz Rima! — „me et oretenus tunc. ob quaedam debita non exsoluta discedere nequeuntem. et postea per literas ad se evocabat hortabaturque quasi cum Abraham vocem dei vocantis sequi. . .“ Preko Terleckoga. valjda na njegovu polasku u Rim (po tome bio bi se s njim sastao na putu onamo. t. j. u Rim. i natrag) posla Križanić poruku u Rim. da želi krenuti put Rusije. samo dok se oprosti duga, koji ga tišti. Dugovi, čini se, bijahu glavni uzrok. što je primio g. 1643. župu u Nedeljišću i poslije u Varaždinu. Njega su. ne znam s kojega uzroka, jednako progonili dugovi, novčane neprilike; neće biti umio dobro gospodariti, valjda ne toliko što je bio rastrošan, s velikim ličnim potrebama. i ako se može reći. da je kao plemić jednako tražio neke udobnosti života. kojima bješe navikao još u mladosti. koliko što se radije bavio oko knjiga. oko neumorne književne radnje, nego li oko gospodarstva sa novčanim prihodima. Već smo kazali (na str. 32), da je godine 1643. dne 11. aprila dobio kao zagrebački kanonik predij Trnavu, a dvije godine poslije, t. j. 5. aprila 1645., kad je došlo do nove opcije, opet novi. valjda bogatiji predij „Opporovcz, ubi est Samecz et Mindzenth, ubi est Petrus Krisan aliter Lachar“ (po bilješci g. kanonika dra. Ivančana*).

* Za razjašnjenje. kako je Križanić mogao biti i župnikom i kanonikom, dodajem ovdje jednu opasku g. kanonika dr. Ivančana: Zagrebački su kanonici u 16. i 17. stoljeću češće istodobno uživali više beneficija. Tako je primjerice Gjuro Ratkaj bio u isto doba zagrebački lektor i koločki prepozit. Ima dosta slučajeva, da zagrebački kanonik u opće nije rezidirao u Zagrebu. U takovim slučajevima znali su zagrebački kanonici uskraćivati im prihode, ali su ih opet morali davati, jer po starom običaju, ako je koji bio zaposlen kraljevskom službom (ako je bio njegov kancelar ili nešto slično) ili službom duhovnom na drugom mjestu, tada su ih prihodi išli. Primjera radi navodim Ivana Vitezića, koji je bio zagrebački a istodobno i varaždinski kanonik, te je kralj naložio kaptolu, da mu se zagrebački prihodi imadu davati (Tkalčić mon. civ. Zagrab. II. 294). Ima kanonika, osobito Talijana, koji nisu nikada rezidirali u Zagrebu. Kanonici su često uz kanonikat imali i župu. U istražnim spisima parnice. koju je Mihalj Bučić podigao kao župnik stenjevački protiv Franje Tahi-a. jer mu je razorio župni stan i ugrabio oko 50 komada blaga te ubio kapelana. izjavlja preslušani svjedok, zagrebački kanonik i lektor Mikulić, da je Tahi kao

Uza sve to nikako se nije mogao osloboditi dugova. Tako znamo iz jednog pisma (od 11. avg. 1644.), da je imao nakanu poći u Rim da se pokloni kongregaciji, ali to bi mogao bio samo tako izvesti, kad bi troškove podmirio varaždinski generalat, koji bi platio put i za vladiku Gavrila, da može putovati u Rim na poklon i profesiju fidei, i zanj kao suputnika Gavrilova.** Ta se želja nije

---

patron ili kolator župe stenjevačke založio tu župu kanoniku zagrebačkom Stjepanu Filipoviću za 1000 for. te ovaj uživa tu župu već tri godine i ondje uzdržava samo svoga kapelana. Našao sam spis, glasom kojega kaptol podjeljuje nekomu zagreb. kanoniku župu Resnik, u kojem se taj kanonik obvezuje namjestiti tamo kao administratora svećenika, koji zna latinski jezik (prije je ondje valjda bio glagoljaš). Uz ove ima mnogo kanonika, koji su od biskupa šiljani na administraciju župa, jer je bilo pomanjkanje klera. Mnogo je kanonika na župi i umiralo. Prihodi kanonički u 17. i 18. vijeku nisu bili u novcu znatni. Imali su velike posjede, kao i u današnje doba, ali ti su veoma malo prihoda odbacivali te su većinom dobivali prihode u naturalijama, koji se nisu dali unovčiti. Ima mnogo slučajeva, da su kanonici rezignirali na kanonikatima te se vraćali na župe, a bilò je i takovih, koji imenovani nisu htjeli niti doći u Zagreb, da nastupe kanonikat. . . Prema tomu razlaganju g. dra. Ivančana veoma je razumljivo, zašto je biskup Vinković htio namjestiti Križanića u Ivanić-gradu, dok još nije ni imao predija (g. 1641. i 1642.), i zašto je Križanić i poslije još, kad je već dobio predij (g. 1643), želio imati prihod koje župe (na kojoj je u Nedeljišću i poslije u Varaždinu sam i službovao), jer se tužio, da ima dugova.

** Ja sam se glede Gavrila Predojevića kao nasljednika poslije smrti brata mu Maksima obratio na g. dra. Aleksu Ivića, koji se tim pitanjem bavio u knjizi Сеоба Срба у Хрватску и Славонију. Ср. Карловци 1909., te od njega dobio ovo kratko objašnjenje: Maksima je Predojevića imenovao car Ferdinand II. dekretom izdanim u Požunu 8. maja 1630. za marčanskog episkopa nad Srbima (tako zvanim „Vlasima") u Hrvatskoj i Slavoniji. Bilo bi odveć opširno, da se ovdje pripovijedaju svi događaji iz života ovog vladike, o tome izaći će moja rasprava u Vjesniku zemaljskog arkiva. Samo ću ovdje kazati, da je 10. jula 1642. godine zagrebački biskup Benedikt Vinković pisao caru Ferdinandu III.: „quatenus in locum demortui episcopi Valachorum in dioecesi mea Zagrabiensi exsistentium alium eisdem praeficeret episcopum". Ovim pismom napisanim odmah poslije smrti Maksimove nastoji Vinković da osujeti imenovanje Gavrila Predojevića za novog episkopa, koji je postao administratorom. U avgustu 1642. zatraži car od tajnih i ratnih savjetnika izvještaj i njihovo mišljenje o Gavrilu, a savjetnici se obratiše na slavonskog graničarskog zapovjednika, grofa Švarcenberga. Nabrzo poslije toga podnesu savjetnici a i Švarcenberg direktno caru predlog, da potvrdi Gavrila Predojevića za vladiku.

ispunila, jer je Gavrilo vladika umro. sva je prilika, u maju godine 1644. Dodat ću ovdje još jednu opasku. Nema ni najmanje sumnje, da je mjesto Križanićeva župnikovanja u Nedelice — tako se piše u dokumentima — zbilja bilo Nedeljišće u Međimurju. To se dokazuje prvo time, što zove gvardijana varaždinskog samostana svojim susjedom (Starine XVIII. 218.; ovo je pismo od 11. avg. 1644. sada naštampano po Pierlingovu prepisu sa originala u cijelosti, Чтенія 1907. III.). a drugo još i time. što moli, da mu se odgovor iz Rima šalje preko poštara u Ptuju.

---

1 Gavrilo bješe obećao caru Ferdinandu, da će ići u Rim i moliti posvećenje od pape, ali ni on ne održa riječi, već mjesto u Rim ode pećskomu patrijarhu, koji ga posveti za episkopa pravoslavnih Srba u Hrvatskoj i Slavoniji. U prvoj polovici godine 1644. umrije episkop Gavrilo i njegovo mjesto zauze u maju 1644. gomirski arhimandrit Vasilije Predojević. . . Vinković nije predlagao Levakovića istom poslije smrti Maksimove za srpskog vladiku, nego još za života Maksimova. Godine 1639.—1641. pokušao je Vinković sve moguće, da privede vladiku Maksima na uniju. U tome mu je bio na ruci nadbiskup Gašpar Matija (archiepiscopus Athenarum) u Beču (valjda papinski nuncij), ali kad se Maksim ne dade u unijate, predloži Vinković Rafaela Levakovića za vladiku nad Srbima („Vlasima") a Maksim da bude svrgnut. O tome ima decretum Sacrae congregationis de propaganda fide, habitae die 2. julii 1641.: Referente eminentissimo domino cardinali Caetano literas episcopi Zagrabiensis eiusque instantiam, ut frater Raphael Croatus, ordinis minorum de observantia, promoveretur ad aliquam ecclesiam episcopalem in partibus infidelium eique daretur suffraganeus, ut posset habere curam Vallachorum Montis Feletrii suae dioecesis ritus graeci, nunc sub regimine Maximi episcopi schismatici ordinatique a schismaticis contra mandatum gloriosae memoriae Ferdinandi II. imperatoris, qui eidem Maximo iusserat ut Romam se conferret ad petendam a summo pontifice consecrationem. Sacra congregatio fecit tres difficultates, quarum altera est quod non constat Vallachos praedictos et Montem Feletrium esse de dioecesi Zagrabiensi, imo ex relationibus alias habitis multi ex praedictis Vallachis in aliis vicinis dioecesibus habitant. Altera vero est, quod frater Raphael, cum sit latini ritus, curae praedictorum Vallachorum ritus graeci praefici non debet iuxta dispositionem sacrorum canonum et praesertim cap. quoniam de officio ordinarii. Tertia est, quod non habentur a nuntio caesareo necessariae informationes circa difficultates, quae possunt occurrere cum moderno imperatore circa amotionem dicti Maximi et circa sensum, quem dominus imperator hac in re sit habiturus. Cardinalis Antonius Barberinus. Izvana: „1641., 2. iul. Decretum Congregationis de Propaganda super amotione fratris Raphaelis Levakovics in episcopum Valachorum, alias sub cura Maximi Pietrovics schismatici existentium."

Nije nam sasvim jasno, zašto je Križanić još iste godine 1644. ostavio Nedeljišće. On sam kaže samo to, da su mu dosađivali neprijatelji njegove rodbine. Kakovi su to bili neprijatelji njegove rodbine i kakova je to bila njegova rodbina, kojim li su mu načinom dosađivali i zašto (molti stenti): — svega toga ne znamo. Sva je prilika, da se i tu radilo o novcima. U jednom pismu, koje pisa iz Nedeljišća u Rim svomu dobrotvoru Ingolu, od 18. januara 1644., ne govori ništa o sebi, već samo šalje preko njega odgovor Terleckomu u Rim (ako se još ondje nalazi) na neko pismo, što mu ga Terlecki već 28. jula 1643. poslao iz Rima a do njega je u Nedeljišće doprlo istom prvih dana mjeseca januara g. 1644. Mi ne znamo pravo, ali naslućujemo sadržinu ove prepiske: za cijelo bit će ga Terlecki nagovarao, da se što prije riješi za put u Rusiju, a njegov je odgovor isticao kao glavni uzrok zavlačenja – dugove. U drugom pismu na Ingola od 11. avg. 1644. (Чт. 1907., III. Смѣсь 55.—56.) govori se već jasno o novčanim neprilikama, koje mu smetaju, da ne može izvršiti obećanja danog Metodiju Terleckomu „de expediendo me versus Russiam". To bijahu, kako kazuje, stari dugovi iz njegova đačkog (rimskog) života, a dohodak od kanonikata i župe nije bio tolik, da bi mogao odanle podmiriti onaj dug. O tome će svemu, kaže, moći onaj gvardijan varaždinski usmeno Ingolu pripovijedati. Kako je Križanić jednako gradio velike planove, tako i sada piše Ingolu, da se nada, odrekav se sadašnjih beneficija, (relictis praesentibus beneficiis) da će preko izvrsnih pokrovitelja (per patronos quos habeo praestantissimos) do skora dobiti takovo novo naznačenje, u kojem će za jednu ili najduže za dvije godine moći isplatiti sve svoje dugove. Na što je kod toga mislio, da li već sada na varaždinsku župu ili na što drugo (na pr. na onu kombinaciju, da preuzme mjesto informatora u jednoj aristokratskoj porodici, to će prije biti), teško je odlučiti. Sve bi to bilo dakako tek na vrijeme, a glavna mu želja bijaše, da otresav se briga, koje ga sada tište (expeditus curis quae me premunt), sa znanjem i dozvolom Propagande ode ili najprije u Rim ili odmah upravo u Rusiju, gdje bi radio po zapovijedi kongregacije. Po njegovu kazivanju u tome pismu bješe zbilja sa Terleckim kao ugovoreno, da će najkasnije za dvije godine, a ako budu povoljne prilike (aliqua patronorum benevolentia) još i prije moći krenuti put Rusije. Što mu je Ingoli na ovo pismo odgovorio — a odgovor je zabilježen pod 9. novembra 1644. —, nije nam poznato.

Negdje pod kraj godine 1644., ako ne i prije, dođe Križanić u Zagreb (u novembru, čini se, da je jošte bio u Nedeljišću, kad mu je gvardijan varaždinski donio pismo iz Rima) te nađe zaklonište kod tadašnjeg prepozita Petretića, koji mu je ponudio badava hranu. Ali nekakva zaslužba od 25 škuda, o kojoj se govori, jedva bi ga u deset godina oprostila od dugova, da mu budu razvezane ruke. Zato se godine 1645. i opet prihvatio novog posla, da bude župnikom u Varaždinu, u župnoj crkvi sv. Nikole. Od 26. maja 1645. glasi dekret zagrebačkog biskupa Bogdana, kojim potvrđuje Križanića kao novo izabranog župnika varaždinskog. Ali i to je mjesto idealno-nemirni Križanić smatrao za veliki teret, koji mu smeta i zaustavlja njegovu misionarsku i naučnu zadaću. Kako sam pripovijeda, vladala je upravo tada kroz pô godine u Varaždinu nekakva epidemija, koju on zove kugom (pestis; Bjelokurov Priloženija 177). Jedva što je nešto preko mjeseca dana živio u Varaždinu, već piše jedno za drugim pisma u Rim: jedno od 7. jula, drugo od 12. jula 1645., treće od 28. februara 1646., četvrto od 11. aprila iste godine Tko zna, da li je to sve? Ova su pisma puna žalbe nezadovoljna čovjeka, ona osvjetljuju Križanićev tadanji položaj, skidaju koprenu sa njegove razjeđene duše. Vrijedno je dakle, da se iz bližega upoznamo sa njihovom sadržinom.

U prvome pismu očituje svoju žalost, što su već prošle gotovo tri godine (1642.—1645.), od kako badava gubi vrijeme te ne može da zadovolji svojoj glavnoj dužnosti, t. j. svojemu misionarstvu. Uzrok tomu gubitku vremena, kao i tomu, zašto nije sa biskupom chelmskim (t. j. Metodijem Terleckim) otišao u Rusiju, mogao bi ispripovjediti samo naustice. Zato se obraća k svojemu velikomu zaštitniku (Ingoli) s molbom, da ga preporuči kongregaciji, ne bi li se našlo zanj kakovo shodno mjesto, bilo u kolegiju bilo gdje mu drago u Rimu, gdje bi mogao biti kongregaciji na službu. U tu svrhu neka bi ga kongregacija sama pozvala u Rim, napomenuvši uzroke, s kojih ga želi imati u Rimu, ili naprosto ne spominjući nikakovih uzroka. Biskup zagrebački Martin Bogdan i prepozit Petar Petretić mogli bi, kad bi kongregacija zatražila, dati svjedodžbu o njegovu vladanju. U takovu pismu, kad bi bilo pisano njima, ne bi valjalo kazati da je sve to želja i molba Križanićeva, već bi imalo izgledati kao da je taj korak učinila kongregacija o svojoj domisli (motu proprio). Ovako bi se uklonio kojekakvim zapitkivanjima, koja mu ne bi

bila ugodna. On živi ovdje (t. j. u Varaždinu) kao u tamnici, iz koje bi se htio što prije osloboditi te biti kongregaciji na službu. Da to postigne, već se mašio za kuku i motiku. Preporučno pismo na nuncija (bečkoga), koje mu bješe Ingoli poslao, da je propalo u zagrebačkom požaru. (Ovo je pismo poslano bilo Križaniću 9. nov. 1644. preko varaždinskog gvardijana). Prošle je zime molio bio nekog prelata iz Poljske, da ga uzme sa sobom o svojem trošku k biskupu cholmskomu, ali ga nije mogao privoljeti. Sada je nastupio službu župničku u Varaždinu, gdje ima nade da bi se za godinu dvije mogao oprostiti duga. Ali i tu ga progoni nedaća. Biskup neće, da mu uz župničku platu ostavi prihod kanonički, te se po tome neće moći u skoro osloboditi duga. Pošto su se ovako svi planovi izjalovili, nema druge van da se sasvim predade na milost kongregacije, neka radi s njime, što ju je volja. Samo moli Ingola, da javi u kongregaciju, da ne nudi svojih usluga radi korice hljeba: s te je strane prema ovdješnjim prilikama prilično osiguran, a i savjesno vršenje duhovnih poslova uređeno je kako valja. Propovijedi, kada zaželi, drže mjesto njega jezuiti, koji imaju ovdje škole; u ispovijedanju pomažu mu jezuiti i franciskani, a uz to ima i pomagača (kapelana). Kraj svega toga zadavaju mu gospodarsto i obrađivanje polja toliko posla, da se svoje književne radnje o vjerskim raspramа, što je ovdje, nije mogao latiti. Ništa ne žali toliko, koliko taj gubitak zlatnog vremena. Kad bi na svoju ruku ostavio ovo mjesto te pošao u Rim, mogao bi upasti u velike neprilike, kojih ne bi bilo, kad bi bio onamo pozvan. Pod ovim se pismom potpisao Georgius Chrisanich.

Pet dana kasnije posla istomu Ingolu drugo pismo na talijanskom jeziku, upotrebiv priliku da ga pošalje preko nekog bivšeg misionara i banova kapelana, don Giovanni Tenini, koji je najposlije bio na nekoj župi nedaleko od Varaždina. Taj se htio vratiti u svoju biskupiju ninsku, ali mu nedostajalo sredstava; zato ga Križanić preporučio Ingolu. Ovom dakle prilikom, koja se činila Križaniću pouzdanijom, napisa opet o sebi na opširno od prilike ovo: On ne može ovdje (t. j. u Varaždinu), nemajući ni prilike ni vremena, raditi ono što bi htio u slavu Božju i da ugodi svojemu zaštitniku. Njegov kolik tolik talenat da će biti ovdje zakopan, ako mu ne pomogne kongregacija. Nitko mu ovdje ne ide na ruku, osim Ingola i biskupa cholmskoga, koji podržavaju njegovu dobru volju i njegovo pregnuće. Slijedi od

prilike ono isto, što smo već sprijeda čuli u prvom pismu, a tada nastavlja: u toj župi može se istom za četiri ili pet godina oprostiti duga, ako bude dan i noć upregnut u poslove gospodarske i u dužnosti crkvene, tako da mu neće ostati ni malo vremena za njegove glavne namjere. Pripovijeda, zašto se primio ove župe, t. j. da se ne rekne da nema hljeba. Moli Ingola i kardinala direktora kongregacije, kako smo već čuli, da se obavijeste kod biskupa Bogdana i prepozita Petretića, a pošto se s njihove strane nada najboljoj svjedodžbi, moli kongregaciju, da ga pozove u Rim na kakovo god mjesto, gdje bi mogao živjeti, dok se ne odluči o njemu drugačije. Sada predlaže Križanić čak formular pisma, kako bi valjalo da mu se napiše u Varaždin, od prilike ovako: Budući da kardinal (direktor kongregacije) želi imati na dvoru ljudi različitih jezika i narodnosti, predložio sam mu ja (t. j. Ingoli) Vas, što se njemu svidjelo; zato Vas preko mene zove ovamo (u Rim). Pozivam Vas dakle da dođete ovamo, gdje se smijete nadati većemu uspjehu i napretku nego li u svojem kraju. Pismo ovakove od prilike sadržine htio je Križanić dobiti iz Rima, da bi ga pokazao u Varaždinu građanima, svojim vjerovnicima i svojim patronima. Time bi prikrio svoju pravu namjeru te sačuvao sebi kod njih povjerenje. Jer kad bi saznali, da je nakan poći k nevjernicima, svi bi ga ostavili na cjedilu niti bi se smio pokazati njima pred oči: jedni bi ga držali za luđaka, drugi za licemjera, i svi bi ga osuđivali, što se već sada pokazuje kod onih, koji su stali naslućivati njegovu nakanu. Jer prostiji ljudi vole ga radi svoje koristi, a odličniji za usluge, kojima se od njega nadaju, a kad bi saznali njegovu tajnu, sve bi izišlo naopako. Povrh toga bez ovakova izgovora i pretvaranja ne bi se mogao pristojno raskrstiti sa svojim vjerovnicima. Slijedi i opet molba, da se u pismu ne kaže, da sve to potječe od njega. Jer kad bi biskup i prepozit mogli po pismu slutiti, da je on (Križanić) sve to potaknuo, boji se svakojakih riječi i odvraćanja ne toliko s njihove strane, koliko sa strane nekih kanonika. Što je sve u tom pogledu već pretrpio, o tom će pripovijedati u četiri oka. Ja ne želim, nastavlja, ništa drugo van da se mogu bez gubitka vremena posvetiti namjerenoj misiji, niti mi što drugo tomu smeta osim duga od dvije stotine škuda. Da se toga oprostim, pripravan sam zakletvom se obvezati na poslušnost Njegovoj Svetosti, u koji mu drago kraj među nevjernike bio poslan. Jošte moli Ingola, da bi se i sâm i preko kojega kardinala zauzeo

zanj kod pape ili kojega god velmože za kakvu takvu novčanu pomoć. On je čuo, da je brat poljačkog kralja stupio u svećenike te postao kardinalom.* Ako je to istina, pita, ne bi li ga mogao Ingoli njemu preporučiti, da bi tim putem dokučio svoj cilj, t. j. da bi se mogao oprostiti dugova te otputiti k biskupu cholskomu. Napokon ako se to ne bi moglo postići, da uzmogne bar poći u Mletke na nekoliko mjeseci, gdje bi naštampao neka svoja djela i time se (valjda prodajom tih knjiga?) oslobodio duga. Bilo ovako ili onako, on je spreman na prvi pismeni poziv da se odrekne obojega zvanja (t. j. župe i kanonikata) i da pođe onamo (u Rim), jer „nemo propheta acceptus in patria sua". Napokon se preporuča u Ingolovu milost, da sve to ostane tajnom i da bi se stvar u brzo riješila. Još želi, neka bi jedan njegov saučenik u grčkom kolegiju, po imenu Grk Dimitrije, ostao u Rimu, dok on ne dođe, jer bi rado s njime govoriti.

Ovo znamenito pismo dopušta duboke poglede u Križanićevu dušu. Vidi se prije svega, da se osjećao upravo nesrećnim, što ne može čas prije nastupiti željenog misionarstva, ali misionarstva upravo za Rusiju, jer spominje o putu k episkopu unijatskomu u Cholm. Kad bi njega želja vukla u misionare k domaćim, hrvatskim „Vlasima" (t. j. pravoslavnim Srbima), ne bi se imao toliko obraćati na Ingola i Propagandu, koliko na zagrebačkog biskupa, jer je u tome smislu i pravcu već imao dekret kongregacije od g. 1642. Mi i ne razumijemo pravo, kako i zašto nema ništa više govora o Žumberku, dok smo gore čuli, da su godine 1642. upravo ta gora i njezini stanovnici, gorštaci, bili cilj njegova povratka u domovimu. A što se sada govori o Rusiji, i to glasi sasvim drugačije, nego li se mislilo g. 1641-e; tada bijaše govor o Moskoviji i pokušaju, da kao misionar rimske Propagande dopre u Moskvu, čak k carskomu dvoru, a sada želi samo poći k cholmskomu biskupu Terleckomu, i ništa više! To su znatno različite stvari, što ih iznosila na površinu realna sila okolnosti, razmećući jedan za drugim idealne prebrzo zamišljene prijašnje planove Križanićeve. U jednom on ipak osta nepokolebiv, u želji da se kako tako prikuči Rusiji. On je za ideju svojega putovanja

* Tu je Križanić imao na umu Jana Kažimira, sina Zigmunda III., koji je g. 1643. stupio u red jezuitski te g. 1645. postao kardinalom, ali g. 1648. izabran bio za kralja poljskoga. Njegov po ocu od druge matere brat bijaše Vladislav IV., kralj poljski od g. 1632.—1648., kojega je i naslijedio Jan Kazimir.

u Rusiju bio toliko oduševljen, da je njegovo vladanje i način života u Varaždinu bio za obične ljude pravom zagonetkom; između njega i javnoga mišljenja njegovih sugrađana – župljana pukla je čitava propast, koja ih svakim danom jače otuđivala. Uz to, vidi se, silno su mu smetali dugovi, kojih se nije umio oprostiti običnim sredstvima, dobrim gospodarstvom, u koje se valjda nije ni mnogo razumio; bilo mu je čak mrsko, jer ga odvraćalo od knjiga i književnih poslova. U toj svojoj tjeskobi, u koju ga potisnuše njegove idealne težnje za velikim planovima, dao se zanijeti vjerom u pravednost, korist i veličinu svojih ideja tako daleko, da je u Rimu, čak kod svojeg velikog zagovornika, sekretara Ingoli, izazvao neko nezadovoljstvo. Kako i čim upravo, nije nam jasno. Ako se imalo u pameti ono, što je bilo predmetom Križanićeve molbe i Propagandine odluke g. 1642., moglo se iz Rima samo jedno od njega tražiti, da već jednom otpočne svoju misiju kod domaćih hrvatskih „Vlaha", ali upravo o tome nema govora. Neraspoloženje Ingola mogao je dakle izazvati valjda vječitim jadikovanjem o dugovima i željom, da mu se pomogne iz Rima. Jer odgovor Ingolov prigovara Križaniću, da odveć misli na svoju korist. To je Križanića ljuto zaboljelo; on napisa i treće pismo, u kojem izjavljuje odrješito, da ne traži više ništa, samo hoće da uspostavi svoj dobar glas; odreći će se i župe i kanonikata te krenuti upravo k episkopu cholmskomu. Uzrokom njegova odgađanja da nije ništa drugo van dugovi. Videći da ovdje, gdje je sada (t. j. u Varaždinu), samo badava gubi vrijeme, postarao se i obezbijedio svoje vjerovnike punomoćima i sigurnim zalogom. Moli, da bi mu se vjerovalo, da nije nikada smetnuo s uma svoje glavne zadaće, već mu sve jače raste želja, da je izvrši, i ako ga mnogi od toga odgovaraju. On živo pamti, što mu je pisao episkop cholmski, čije su riječi zanj kao izrečene ustima Božjim. Njegovo prizvanje živi u njemu sad već osam godina. Krajem maja bit će godina dana njegovu službovanju kao župnik varaždinski. Kad taj rok mine, požurit će se, da ode. Što nije imao nikakova uspjeha kod „Vlaha", tomu nije kriv nedostatak njegove dobre volje, već su bili drugi uzroci, o kojima ne može ovaj čas govoriti; jedan je od glavnih svakako prerana zanj smrt biskupa Vinkovića. Kad je uvidio, da ne može ništa raditi praktički, bacio se na pisanje o predmetima shizme, i to je sve do posljednjeg vremena nastavljao. U svojem preduzeću (t. j. valjda riješenju da putuje u Rusiju) da je našao

valjana pomagača Tomu Dujmovića, kojega znaju i u Rimu. U društvu s njime htio bi uložiti svoj talenat u slavu Božju; moli za njih obojicu izdašnu pomoć, da bi im lakše bilo putovanje. Jošte moli, da ih kongregacija ili njen prefekt preporuči cesarskomu nunciju u Beču, da ih obojicu pusti preda se te s njima pretrese, kako će najlakše proći odanle u Cholm. U njih nema dovoljno sredstava, da učine taj put o svojem trošku, osobito kako vozi sa sobom veliku hrpu knjiga, što nije malen teret. Drugo preporučno pismo imalo bi biti upravljeno na nuncija u Poljskoj; treće na arhiepiskopa unijatskog ruskog za taj slučaj, ako bi u to vrijeme možda umro episkop cholmski. Četvrto pismo valjalo bi napisati njegovu glavaru, biskupu zagrebačkomu Martinu Bogdanu, neka bi pristao, da se Križaniću pridruži pomenuti Dujmović. Sva ta pisma moli da mu se u vrijeme od tri mjeseca pošalju ovamo (t. j. u Varaždin) preko Mletaka, na poštara ptujskoga. Na tom se talijanskom pismu Križanić potpisao: Giorgio Crisanio parocho in Varasdino.

Četvrto i posljednje Križanićevo pismo iz Hrvatske (iz Varaždina) od 11. aprila 1646. g. nije dočekalo odgovora Ingolova, koji sudeći po bilješci na hrptu bješe otpravljen iz Rima 7. aprila. U tom svojem pismu Križanić ponavlja sadržinu pređašnjeg pisma, pripovijeda o svojem susjedu Dujmoviću, kojega hvali radi njegove skromnosti, taj se želi pridružiti Križaniću na put; moli ponovno za preporučna pisma te dodaje sada još jedno na ostrogonskog nadbiskupa. Za sve ove crkvene dostojanstvenike bilo bi možda dovoljno, misli, da se napiše jedno općenito, otvoreno preporučno pismo. Kad bi kongregacija željela, da prije svoga puta za Rusiju dođe još jednom u Rim, pripravan je da i to učini o svojem trošku, onamo i nazad; ali put u Rusiju sa drugom, knjigama i prtljagom, i to tako daleki put, ne bi se mogao izvesti bez pripomoći imućnih ljudi. Zato moli ponizno Ingola, da se zauzme zanj kod kongregacije; ovako se nada, da će izvesti svoju nakanu u slavu Božju i korist svojega naroda (della mia natione), t. j. hoće da se sasvim posveti i preda kao oruđe nadbiskupa ruskoga (u Smolensku) i nada sve kongregacije, što je svagda želio i nastojao.

III.

Odlazak Križanićev iz Hrvatske, putovanje preko Beča i Varšave u Smolensk, nesporazum između njega i biskupa Parczewskoga.

Poslije ovoga pisma kocka je pala. Križanić ode zbilja iz Varaždina, ostavi Hrvatsku, u kojoj njegov visoki, idealni polet ne nađe prostora za slobodno kretanje u službi zamišljenog plana, a ne bijaše zadovoljan s neshvatanjem njegovih ideala ni sasvim sa strane Rima a još manje sa strane domaćih ljudi, koji su se čudili njegovim stranim ambicijama, vidjeli u njemu nepraktična mrzovoljasta čovjeka, koji umjesto da se bavi gospodarstvom te povećava svoje dohotke, gdje su ga i onako dugovi tištili, samo bi nekakve knjige čitao i pisao, a uz to besprestano jadikovao. Na žalost ili se izgubilo ili se jošte nije našlo pismo, što mu ga na njegovu posljednju dovoljno odrješitu izjavu, da će svakako ostaviti Varaždin, napisao kao odgovor Ingoli; to bi 12. maja, a njegovih ruku dopade još u Varaždinu 3. juna 1646. Ne znamo, što je Ingoli odgovorio Križaniću na mnoga potaknuta pitanja i izražene želje. Ne mislim, da mu je Rim isplatio dugove, kako se o. Fermendžin domišljao (Starine XVIII., 215.), jer je sam Križanić govorio, da je svoje vjerovnike umirio jamstvima; samo nam ostaje zagonetkom, kojim je sredstvima izveo taj put. Nije li mu ipak kongregacija pritekla u pomoć pokrićem jednog dijela njegova putnog troška? Ne mislim, da ga je Dujmović pratio u Beč, jer se o tome ništa više ne čuje; neće mu biti dozvolila rimska kurija ili biskup zagrebački, da ostavi svoju župu. Ali položaj se Križanićev sada iznenada znatno promijenio i pomjerio. Sada na jedan put kongregacija stavlja putovanje Križanićevo u vezu sa katoličkim biskupom grada Smolenska, koji je tada spadao pod Poljsku, o čemu prije nije bilo govora. Sada se ne govori više ni o putovanju u Cholm, već puno dalje i bliže k srcu Moskovije, u Smolensk. To je, kako se čini, Križanića silno iznenadilo, isprva čini se upravo ugodno, pošto je Smolensk bio bliže Moskvi; ali radost ne potraja dugo. Do skora osjeti Križanić svu neprijatnost nove situacije, što ga Propaganda podredila nepoznatomu crkvenomu dostojanstveniku. U svojem pismu iz Beča od 29. juna 1646., prvom nakon dolaska u Beč iz Hrvatske, razbija si Križanić više glavu o traženim zanj

preporukama na bečkog nuncija nego li o biskupu. svojem novom glavaru.

Stvar je bila ovako: Kad je pismo iz Rima stiglo 3. juna u Varaždin. doznavši da ima putovati u Rusiju sa biskupom grada Smolenska. Križanić pisa odmah u Beč. da dozna. kad će onuda prolaziti taj biskup. Što su mu odgovorili. ne znamo; ali znamo iz njegova pisma. da je već 26. juna stigao u Beč. Najprije bit će iz Varaždina otišao u Zagreb. da se oprosti sa zagrebačkim biskupom (može biti je bilo govora i o kanonikatu, da mu ostane osiguran); odavle krenu put Beča 11. juna 1646. U Beču smjestio se u hrvatskom kolegiju. koji je postojao o trošku zagrebačkog kaptola. te je zato kao kanonik zagrebački. čega se jošte nije odrekao. imao pravo da neko vrijeme ondje sjedi. Po zapisu. koji imam od g. kanonika dra. Ivančana. izlazi da je 5. maja 1646. g. opet bila opcija kanoničkih predija te je Križanić ovaj put dobio predium „Ternava ubi est Subar et Franchiak. et Zepnicza ubi est Pilatus et Prelecz". Imajući dakle kakav takav dohodak od svojeg kanoničkog predija. Križanić je u Beču iščekivao dolazak svojega novoga poglavara. biskupa Parczewskoga. koji još ni početkom avgusta ne stiže u Beč. Na novo veliko čudo dozna Križanić iz pisma od 3. avgusta. da je kongregacija osim njega povjerila biskupu Parczewskomu jošte jednog svojeg pitomca. po imenu Leona Flegena. i to njih obojicu za misiju u Moskoviju. na prvi mah u biskupiju smolensku. Ovako jadni idealist Križanić na jedan put mjesto starog poznanika biskupa cholmskoga. Metodija Terleckoga. bude izručen nepoznatu čovjeku. biskupu Parczewskomu, kojemu od prije nije ni imena čuo. a uz to za suputnika dobi još jednog nepoznatog čovjeka. čini se puno mlađega nego li on sam. Njegovo nezadovoljstvo nije dakako nigdje izrijekom spomenuto. ali se može čitati među retcima. Tako već u prvom pismu iz Beča ne očituje nikakve radosti nad viješću. da će ga biskup smolenski uzeti sa sobom. već samo kaže: nisam mogao ovdje (t. j. u Beču) ništa doznati o monsinjoru; mislim, da nije jošte ovuda prolazio; pita. hoće li ga čekati ovdje u Beču. ali ako bi on možda udario drugim putem. što tada? ne bi li kongregacija htjela napisati u Beč nunciju. da mu dade preporučno pismo za tog monsinjora smolenskoga? Kao da je Križanić već tada smislio. da sam krene dalje na put iz Beča. Moli podjedno preporuku na nuncija u Poljskoj. Dne 3. avgusta dođe mu prijava iz Rima. da je biskup smolenski još

ondje (u Rimu. qui in corte). ali nije kazano. kad će doći u Beč; samo se veli. da će iz Rima poći s njim jedan pitomac (to je i bio onaj Leon Flegen). a u Beču da će primiti biskup u svoju pratnju i njega (Križanića). Ali Križanić sad već ne htjede duže čekati u Beču; on ode negdje odmah poslije dobivenog glasa o tome iz Rima (to je moglo biti od prilike polovicom avgusta) sam na svoju ruku dalje put sjevera. Dne 21. avgusta već je dospio pod Krakov u Mislenice (Myślenice), kako sam kaže. „con varii casi" (dakle uz kojekakve neprilike). Tu su mu valjda znali reći. da poljskog nuncija ovaj čas nema u Krakovu, otputovao je u Poznanj. Zato piše u Rim, valjda opet na Ingola, neka bi se zatražilo od biskupa Parczewskoga, da Križanića pismeno preporuči poljskomu nunciju i biskupu cholmskomu i zanj da napiše pismo (valjda otvorenu preporuku). Ali biskup Parczewski ne htjede Križaniću poslati nikakve preporuke ni u Beč ni u Krakov. Križanić ističe sa gorkom ironijom. da je sve. što zna o svom novom glavaru. doznao preko svojeg pokrovitelja Ingola, t. j. da je taj monsinjor biskup grada Smolenska. po imenu Parczewski. Tada mu se Križanić sam pismeno javio u Rim još iz Beča i poslije iz Krakova, moleći ga za preporuku na apostolskog nuncija u Varšavi ili na koga god drugoga od svojih poznanika. kod kojega bi ili mogao pričekati njegov (biskupov) dolazak ili s njegovom preporukom sâm nastaviti put u Smolensk. Ni toga ne htjede učiniti taj novi glavar Križanićev. Mnogoga bi u takovim prilikama ostavila volja i smjelost, da nastavi put u strani svijet. Ali Križanić nije bio tako slabe petlje čovjek. On ode dalje i dođe bez ičije preporuke u Varšavu. Godinu dana poslije ovog događaja napisa Križanić svomu zemljaku Levakoviću poznati, već više puti spominjani izvještaj, u kojem se gorko žali na biskupa Parczewskoga. Taknuo se također pitanja, koje se i nama danas još vrti na jeziku: zašto ga nije kongregacija poslala u Cholm, gdje je upravo u prijateljskim odnosima stojao sa biskupom Terleckim. Ali odgovor na ovo pitanje ostaje za nas taman. Križanić pripovijeda samo da mu je Ingoli javio, da je u Cholm poslan — netko drugi! Zanj ne bi bilo ondje mjesta! Tko je bio taj drugi. ja ne umijem kazati. Jedan razlog. koji bi nešto značio, nutarnje komešanje u cholmskoj biskupiji, nije nigdje ni riječju spomenut. A može biti. da je sam Ingoli, poznavajući oduševljenje Križanićevo za moskovsku misiju, htio njemu upravo ugoditi time. što će u pratnji Parczewskoga doći u Smolensk,

odakle je lakše doprijeti do Moskve nego li iz Cholma. I sam je Križanić, doznavši o toj promijenjenoj situaciji, napisao u izvještaju na Levakovića, da je isprva bio pun veselja, kao da se sâm Bog zanj pobrinuo. Ali taj se Križanićev ushit, kako već rekosmo, brzo slegao. Meni se sve tako čini, da je posljednju odluku Propagandinu odnosno Križanića izazvalo neko nepovjerenje u njegov nepouzdan i nepogodan karakter te ga zato Propaganda stavila pod kontrolu biskupa i za slučaj, da mu pođe za rukom prodrijeti u Moskvu, pridružila mu još jednoga svjedoka. Nemamo prava, da prigovaramo Propagandi što je tako odlučila, ali sam izbor ljudi, koje su ovako nametnuli Križaniću, čije prave veličine nisu u Rimu ni mogli ni umjeli sada još ocijeniti, nije bio srećan. Već u tome progonila velikog idealista nedaća.

Dvojako razočaranje snašlo Križanića na tome putu. Još u Beču, kad je doznao da biskup Parczewski ne kani onamo doći prije nego li pod jesen te je zato sam zaputio dalje put Varšave, u pratnji svoga sluge, nije mu ni to bilo milo ni iznovice čekanje u Varšavi, sve do pod kraj mjeseca novembra. Računao je donekle na potporu sa strane apostolskog nuncija u Varšavi, ali kao da se ova nada nije sasvim ispunila, a biskup Parczewski nije o njemu ni malo brigao. Za dokaz pripovijeda sâm Križanić u svojem izvještaju na Levakovića ovo: kad je jednom biskup Parczewski na putu u Smolensk poslao iz Krakova jednomu svojemu povjereniku u novčanim poslovima u Varšavi neku narudžbinu, taj je povjerenik (jezuit) spomenuo na molbu Križanićevu biskupu, da ga u Varšavi Križanić čeka, kojemu bi trebalo novaca, ali biskup ne htjede se u svojem odgovoru nijednom riječi sjetiti Križanića, tako da mu onaj jezuit nije mogao ni htio ništa dati. Križaniću se u Varšavi već teško živjelo. Od svojih novaca (on je govorio o stotini škuda) bješe mnogo potrošio već u Beču na sebe i na svoga slugu, kao i na knjige. U Varšavi razbolio mu se sluga na smrt, tako da je i zadnje novce morao nanj potrošiti. Već je bio počeo zbilja stradati i knjige zalagati, ali prosjačiti nije htio; samo priznaje, da mu je nuncij dao tri zlatna dukata a neki prelat jedan zlatni dukat. Kad je napokon došao Parczewski u Varšavu, dobi istina od njega nešto novaca u dva maha, svega zajedno 99 poljskih forinti ili 27 mletačkih škuda. Od 11. decembra, kad je u povorci biskupovoj krenuo iz Varšave dalje put Smolenska, računalo se da putuje o biskupovu trošku kao član njegove pratnje. No uz put do mala

razbolje se biskup te na 24 milje dalje od Varšave prekide svoje putovanje, a Križanića posla sa slugom naprijed. Trebalo je puna dva mjeseca, dok je Križanić napokon 18. februara stigao u Smolensk.

Još mnogo veće bijaše drugo Križanićevo razočaranje. Križanić i biskup razilažahu se u karakterima i u svim nazorima glede crkvenih pitanja. Biskup Parczewski nije bio nipošto prijatelj unijata, nije htio njima dopuštati ni najmanjih koncesija ni u jeziku ni u obredima. Križanić se ljuto prevario, računajući da biskup Parczewski obavlja službu po starom, grčkom ili ruskom obredu. Biskup je zlovoljno pitao Križanića, što će njemu ruski obred. Što Vi mislite? ta svijet bi rekao, da ste poludjeli, kad biste vršili službu Božju sad latinski sad ruski. Križanić se uzeo braniti, da sâm i ne misli služiti po ruskomu obredu, već bi ga samo htio proučiti, da bi mogao poslije nevještim ljudma svoje domovine razložiti stvar kako valja. Biskup se na to odsjekao nanj: imat ćete ondje (t. j. u Smolensku) manastir otaca basilijanaca, ondje ćete moći sve to naučiti, a u mojoj ćete crkvi čitati misu i pjevati časove (horae). Tomu je Križanić stao prigovarati, da njegovi poslovi neće mu dopuštati pjevanja časova. Sad se biskup razljutio te mu se zagrozio: pjevati, reče, časove ne znači gubiti vrijeme. Ja sam biskup latinskog obreda a Vi svećenik istog obreda: ja sam Vas u Rimu primio na službu za moju crkvu. Da sam ja to znao, da Vi ne želite pjevati časova već se zanimate samo za ruske stvari, ne bih Vas ni pošto htio primiti. Što na me spadaju Rusi (Rutheni)? Još mu je biskup stao predbacivati troškove, to je bila neprijatna crta biskupova karaktera, vrlo osjetljiva za idealnog i u novčanim pitanjima nepraktičnog Križanića. Biskup stao mu nabrajati, koliko nanj troši. Propaganda da mu je dala samo stotinu škuda, a on je odmah prigovorio, da ga na tolik put ne može povesti sa sobom, van ako Propaganda doplati još stotinu škuda. Toga Propaganda do sada nije učinila, a ona stotina škuda da je zapravo trošak na onoga njegova drugara: njega (Križanića) da ne bi upravo ni bio dužan povesti sa sobom. Ali on će to ipak učiniti pod pogodbom, ako mu se obveže, da će pjevati časove. Što je Križaniću drugo ostajalo nego da se pokori i pristane. Osorljivost biskupova izbija još jače iz kazivanja Križanićeva, da Parczewski nije htio ni biskupa cholmskoga (da li je to bio Terleckij, Križanićev prijatelj, ne umijem reći: mogao bi biti, jer je

Metodij Terlecki umro g. 1649., a to o čemu se sada govori, pada u godinu 1646-u) pustiti preda se. U tom se ogleda mržnja rimskog katolika Poljaka protiv biskupa unijatskog, zastupnika sljedbenikâ istočnog obreda, Bjelorusâ. Ali i Križanić znao bi biti tvrdoglav, kad je bio uvjeren o pravičnosti svojih zahtjeva i želja. On se dakle, tako sam priča, jednom prigodom, t. j. u oči polaska iz Varšave, postavi pred vrata biskupove sobe te stajaše ondje kao stup do kasne noći: koliko bi se god puti otvorila vrata od sobe, mogao je biskup vidjeti Križanića. To je napokon imalo uspjeha. Biskup pusti ga preda se, dogovoriše se, da će sutra dan biskup uzeti sa sobom i Križanića i njegova slugu, koji se bješe toliko oporavio od bolesti, da je mogao putovati. No kada se biskup putem razbolio, kako već rekosmo, odasla Križanića naprijed samoga. On mu htjede čak odmah na prvom koraku u Smolensk povjeriti neku neugodnu istragu radi skandala, koji se dogodiše u Smolensku za njegova odsustva, ali Križanić uradi mudro te to otkloni. I to je bilo pametno i oprezno, što je odmah pošao u Smolensk, ne zaustavljajući se na biskupovom imanju, gdje je taj obično boravio te samo o praznicima dolazio u grad. Na rastanku sa biskupom dobi Križanić od njega nešto novaca i pismo na arhiđakona, starješinu smolenskog kanoničkog zbora. Taj starješina pokaza Križaniću crkvicu te ga uvede i u stan (on je došao u Smolensk 18. febr. 1647.), koji Križanić opisuje kao vrlo kukavan: soba je bila bez prozora i svakog udobnog pokućstva, morao bi je bio čak sam grijati, t. j. peć ložiti, da ne bude imao svojega sluge. U crkvici imao je služiti po dvije mise na nedjelju za osnivača i patrona, nekog poljskog plemića, uza slabu nagradu od stotinu poljskih forinti, i još po dvije mise za biskupa uz posebnu neveliku nagradu. Za neko vrijeme dobivao je objed i večeru kod jednog svećenika. Sudeći po ovom opisu njegova tadašnjeg stanja, imao bi Križanić dovoljno uzroka, da se požali i raskaje što je došao ovamo. Ali on je sve to mirno snosio, nadajući se da će imati prilike da ovdje prouči sve što se odnosi na crkvene obrede i druge pojave crkvenog života tamošnjih Rusa. No upravo ova nada nije se ispunila. Pripovijeda, da su negdje u predgrađu Smolenska živjela četiri (unijatska) svećenika, ali kako su bili neuki i bez knjiga te jednako zaposleni gospodarstvom, kućnim poslovima i vršenjem crkvenih dužnosti, nije smio ni pomisliti da će od njih štogod naučiti. Svećenstvo obreda latinskoga, kraj velike

mržnje između Poljaka i Rusa, tako je malo znalo o ruskim stvarima, da su čak tvrdili (tako je učinio sam arhiđakon i vikar biskupov), da u Smolensku postoje dva ruska manastira, u jednom od njih da sjedi deset kaluđera, a kad tamo u istinu je bio samo jedan manastir, dok su onaj drugi istočnjački, nesjedinjeni, već davno razorili Poljaci (plemstvo), a u ovom jednom unijatskom bijahu samo dva svećenika, koji nisu znali ništa latinski, nisu imali nikakvih rjeđih crkvenih knjiga te mu nisu mogli ni u čem drugom biti od koristi, van što bi mu bili može biti pokazali svoje obrede. Ali i od toga kolika mu je mogla biti korist, kad su obojica imali mnogo svojega duhovnoga posla u gradu, jedan je već bio star, a kraj toga njihova je služba padala u isto vrijeme, u iste časove, kada i latinska, kod koje on nije smio izbivati.

Ovako je sâm Križanić nacrtao sliku svojeg jadnog, nezavidnog položaja u Smolensku. Ali još pripovijeda o jednoj svojoj susreći u Varšavi, koja nije ostavila u njegovoj pameti tako neugodna utiska. Spomenut ćemo je i mi. Dok je bio u Varšavi, upoznao se ondje kod unijatskog ruskog nadbiskupa, koji je upravo tada bio u Varšavi, s jednim njegovim prijateljem, plemićem Galinskim. O tom Galinskom ne znam ništa izbližega, ali rod njegov bit će bio ugledan, jer se pod godinom 1656. spominje jedan Galinski (Petar), koji je u aprilu iste godine došao u Moskvu kao poslanik poljskoga kralja (Solovjev³, X, 344.—346.). Ne taj, već neki drugi istog roda, koji je živio na svojem imanju blizu Smolenska te za cijelo dobro poznavao biskupa Parczewskoga, upoznavši se sa Križanićem, prorekao mu odmah kao zloguk prorok, da neće moći dugo izdržati kod biskupa smolenskoga, te ga pozvao k sebi na imanje, kod njega da će biti dobro smješten. Križanić videći sada, da u Smolensku i onako samo badava gubi vrijeme, pokuša sreću, ne bi li ga biskup Parczewski dobrovoljno otpustio k onomu unijatskomu nadbiskupu, čiji je manastir bio u susjedstvu Smolenska, a odavle imao bi poći k pomenutomu Galinskomu, gdje bi mogao u miru provoditi vrijeme, dovoditi u red svoje bilješke i čitati knjige. Biskup je Parczewski odrješito odbio Križanićevu molbu, te mu rekao, neka miruje, neka obavlja svoju službu i pjeva časove, neka se okani kojekakvih fantazija. Ali i ovaj put ne htjede Križanić odmah ustupiti. On se lati drugoga sredstva, napisa molbenicu, da je uruči biskupu, kad je jednom izlazio iz crkve, u pratnji

svećenstva i naroda. Biskup baci molbenicu na zemlju, a Križanić uze na sav glas pred tolikim svjedocima prosvjedovati protiv toga, što se njegovi razlozi i molbe i ne slušaju. Ta je javna sablazan ipak bila biskupu neugodna: dozva k sebi Križanića te mu reče: sada neka govori, koliko ga je volja, on (biskup) da će ga slušati. Križanić ponovi i opet svoje stare želje, da bi htio na dokolici proučavati sve ruske crkvene odnošaje. Njemu nije dovoljno, da vidi obrede, što ih obavljaju ona dva svećenika u Smolensku, to je sve već vidio kod kuće, u domovini, i čak u Rimu; htio bi proučiti sve obrede, i takve što ih vrše episkopi, osim toga čitati stare rukopise i rijetke knjige, po kojima bi mogao pobijati shizmu te napisati o tome djelo u duhu i pravcu Bellarminovu. Sada će ga biskup prekoriti, da u svojoj oholosti previsoko leti, da zaboravlja na što se obvezao kongregaciji i za što uživa njenu novčanu potporu. Biskup se pozva na nekakvo pismo kardinala Capponi, u kojem je kazano, da bi Križanić imao poći u Moskoviju, a ako ne bi bilo za to zgodno vrijeme, da je dužan biti kroz tri godine u biskupovoj službi, poslušan njemu u svemu, dok se desi zgoda, da može u istinu poći u Moskoviju. Ako se Križanić ne bi htio prema tomu vladati, značilo bi da je prevario kongregaciju, a u biskupovoj je vlasti, da sve spriječi, što bi Križanić naumio preduzeti protiv njegove volje. Poznatom svojom dijalektikom odvrati Križanić biskupu, da je taj dobio vlast nad njim da ga podupre, a ne da mu staje na put u postizanju cilja, namijenjenog mu od kongregacije, a taj se cilj ne dostiže pjevanjem časova na koru, već proučavanjem, kako si ga on zamišlja. Tu se Križanić osmjelio te odmjerio biskupu, da je on, kad bi se radilo samo o materijalnom stanju, mnogo udobnije živio u domovini, gdje je imao pod sobom dva prebendara, koji su, svak od njih, bolje stojali nego li on ovdje. Dakle radi mjesta nije mu trebalo tako daleko putovati. Ali on želi iskušati svoj talenat te ako mu ne pođe za rukom onako, kako bi htio, da će se vratiti u domovinu, već radi svoje starice majke. Istina, da je u naredbi kongregacije govor o misionarstvu u Moskoviju — ovoga akta mi još ne znamo —, ali on da je upravo želio da pođe samo u Cholm, kuda ga je zvao biskup cholmski, njegov prijatelj. Ovako postaše odnosi između Križanića i biskupa Parczewskoga do zla boga napeti, neugodni i nesnosni! Ne smijemo ipak zaboraviti, da taj utisak dobijamo od pričanja Križanićeva. Što bi bio na to kazao biskup, ne znamo.

Što sada dalje slijedi u Križanićevu izvještaju, kako sam kaže, valja shvatiti da je rečeno samo na izliku. On da se pred biskupom samo pretvarao te odricao želje za Moskvom, pošto je znao, da biskup nema nikakova smisla za te stvari. Rekao mu je dakle, da bi bio lud, kad bi tražio nešto nemogućno, kad bi na svu silu težio onamo, kuda nemaju nade da dopru i prodru toliki vrijedni ljudi, jezuiti i basilijanci. Ali zato je Križanić tim odrješitije tražio, da mu biskup dozvoli, neka bi s nadbiskupom unijatskim, kojega je do koji dan očekivao ovamo, u Smolensk, iz Varšave, smio poći u njegov manastir. Biskupu je napokon toliko moljakanje Križanićevo dodijalo te mu rekao: idite zbogom; odmah odmah, ali pisma kojim vas dragovoljno otpuštam, nećete od mene dobiti, jer i ako smo istom dvije nedjelje zajedno, ja sam u Vama upoznao čovjeka nesnosna i nepogodna, kojemu nema jednaka! Križanića je taj otkaz biskupov ljuto zabolio; bojao se, da bi mu ovakovo mišljenje biskupovo moglo i kod kongregacije nauditi, stao ga dakle klečeći moliti, da mu dade povoljnu popratnicu. Ali sve to ne pomože ništa, čak ni posredovanje samoga nadbiskupa unijatskoga, koji je do skora došao u Smolensk te se toplo za Križanića zauzeo. Rastadoše se kao neizmireni protivnici. Nadbiskup reče biskupu Parczewskomu: kad nećete Vi da ga otpustite sa dobrim svjedočanstvom, zauzet će se zanj drugi. O. P. Pierling oštro osuđuje biskupa Parczewskoga radi njegova nesmiljenog postupanja sa Križanićem: Calculateur et pratique, ne déboursant ses écus qu' à bon escient, d' une rudesse voisine de la brutalité, Parczewski, évêque de rite latin, se souciant peu des Ruthènes, qui n' appartenaient pas à son troupeau (n. n. m. 17.). Tako ode Križanić iz Smolenska 6. marta, a došao bješe onamo 18. februara. On ode sa nadbiskupom smolenske eparhije ruskog obreda, Andrijom Zlotim, najprije u njegov manastir, a poslije, 25. marta, preseli se njegovim posredovanjem k onomu plemiću Stefanu Galinskomu, s kojim se bješe upoznao u Varšavi. Imanje ovog plemića bijaše sasvim blizu kod manastira, u kojem je stanovao nadbiskup (u Cereji). Tu je Križanić čitao misu, a sve ostalo slobodno vrijeme mogao upotrebiti za svoje naučne poslove, polazeći to nadbiskupov manastir to nekog poznatog arhimandrita Fjodora Škuminovića, sada arhiđakona Bijele Rusije po obredu latinskom, koji je prije bio shizmatik a poslije, prešavši na katolicizam, pisao knjige protiv shizme. Ovako je napokon Križanić poslije nemilih sukoba

sa biskupom, kojemu je bio izručen od Propagande, našao za neko vrijeme tiho pristanište, daleko od domovine, ali može biti ipak pun dobre nade, da je blizu onomu zanj novomu, nepoznatomu svijetu, kuda su od rane mladosti bile upravljene sve njegove misli, želje i osnove. Dokolicu dobivenu preko očekivanja upotrebi među drugim, nama nepoznatim radovima, za onaj opširni izvještaj Levakoviću u Rim, o kojem smo već više puti govorili i iz njega navodili razne vrlo zanimljive stvari o njegovu životu. On je za nas vrlo dragocjen uza svu jednostranost, što ne daje prilike reći: audiatur et altera pars; ipak u njemu se sačuvalo koje što o događajima poslije njegova odlaska iz Hrvatske sve do povratka u Beč.

Iz ovog izvora doznajemo još i to, da je Križanić imao neprilika također sa nametnutim mu iz Rima drugarom, Leonom Flegenom. Nije vrijedno na opširno pričati, kako je Križanić svojom oštrom, zajedljivom ironijom nacrtao figuru tog njemačkog svezналице, u istinu drzovitog neznalice, kojega je pored svega drugoga prekoravao i radi njegove neoprezne brbljavosti, što je na sva usta pred svima govorio o njihovoj misiji za Moskvu, a po opreznomu mišljenju Križanićevu valjalo je o tome mukom mučati već radi mnogih tajnih pristaša i uhoda moskovskih, koji su sve dojavljivali iz Poljske u Moskvu. Kako se taj njegov drugar razmetao po Smolensku (a možda i po Varšavi) njihovom iz Rima naručenom misijom, prozvaše ih ljudi talijanskim misionarima, što je Križaniću, koji nije bio ni Talijanac ni Nijemac, bilo vrlo krivo. Križaniću bješe pošlo za rukom još u Varšavi izraditi, da je biskup Parczevski, koji je u tom slučaju, čini se, ipak volio Križanića nego li Flegena, dao svakomu od njih posebni dokumenat ili svjedočanstvo mjesto prijašnjeg za obojicu zajedničkog, da bi se ovako Križanić mogao slobodnije kretati. Njihovo zajedničko putovanje ne potraja dugo: sastaše se istom u Varšavi, kuda je Flegen došao iz Rima u pratnji biskupa smolenskoga; da li je na putu iz Varšave u Smolensk Flegen pratio Križanića, kad je ovaj radi biskupove bolesti sam otputovao u Smolensk, ili je uz put ostao kod biskupa, dok ozdravi, o tome nema govora u našim izvorima. U Smolensku nađoše se svakako opet, jer sam Križanić priznaje, da je jedan od uzroka, zašto je gledao da što prije ode iz Smolenska, bio taj njegov nemili i nesimpatični drug (Bjelokurov, Priloženija 167.). Dalja sudbina Flegenova nije nam poznata.

Boraveći što u Varšavi što u Smolensku među Poljacima Križanić je svestrano proučavao njihov život, dobivao mnogo raznovrsnih utisaka te stečeno iskustvo upotrebljavao kasnije u svojim djelima, isporedujući javne i privatne prilike i odnošaje poljske sa ruskima. O tome ima u njegovoj Politici, dakako iz znatno kasnijeg doba (gotovo 20 godina kasnije) jedan opširan članak, gdje se pod naslovom „De anarchia" mnogo govori o raspuštenosti, „ob svojevoljstvu", koje je Križanić nalazio u Poljskoj (II. 303.—331.). On je odjenuo svoja opažanja u formu dijaloga, razgovora između Leha Kazimira i Rusa Hrvoje. Ovaj posljednji, kako mu već nerusko ime svjedoči, predstavlja prije Križanića nego li Rusa. On daje na mnogim mjestima svojih djela odlučnu prednost javnomu i privatnomu životu Rusa pred nutarnjim i spoljašnjim prilikama poljskim. Budući po svojemu uvjerenju, koje se u njega razvilo što uzgojem (papskim gospodstvom u Rimu), što iskustvom života, dobivenim ponešto već sada a još više u kasnijim godinama, oduševljeni pristalica narodnog apsolutizma, smatrao je realizaciju svojih ideala mogućom prije u tadašnjoj Moskoviji nego li u raskalašenoj po njegovu Poljskoj. To mu je donekle pomutilo njegovu argumentaciju, koja se rado posluživala dijalektikom, kad god nalik čak na sofizme, samo da obrani odnošaje ruske. Njegova simpatija za ruski apsolutizam i u opće za princip jake monarhijske vlade nije dakako ništa nova ili nečuvena. I u samoj Poljskoj bijahu neko vrijeme propagatori istoga principa jezuiti, kojima je u tome povlađivao kralj Stefan Báthory. U katoličkim školama, kao u Pultusku, Vilni, Polocku predavalo se po njihovoj nauci, da kraljevska vlast dolazi od Boga, da religiozna svojevoljnost izaziva rasklimanost političku, da je apsolutna monarhija forma vlade, koju sv. pismo priznaje najljepšom; sa propovjedaonice odjekivaše opominjanje, da ugled i značenje Poljske opada od nepoštovanja kraljevske vlasti. Ali poslije nenadane smrti kralja Stefana Báthora († 1586.), za vlade Sigmunda III., okrenu stvar drugačije. Kad se kralj uplašio opozicije poljske šljahte, uvidješe i jezuiti, da ne mogu ostati na stajalištu jednoga Warszewickoga ili Skarge te pristaše za samovolju šljahte i stadoše hvaliti njezine slobode. U novim izdanjima Skarginih propovijedi nađoše za potrebito da koje što gdje se govori o monarhiji preinače ili izostave. Tako pade gospodstvo plemićke anarhije u Poljskoj u vrijeme Križanićevo i opravdava njegove žestoke napadaje na anarhiju poljsku.

IV.

Križanićev težak položaj u Smolensku, želi poći u Vilnu. Nenadano dolazi na kratko vrijeme u Moskvu.

U Smolensku i okolici, gdje je ovaj čas Križanić živio, kod Galinskoga, nije bilo zanj mnogo prilike da nauči bar ruski, što je bila njegova prva želja. On piše o tome Levakoviću, da se u Smolensku tada govorilo poljski; seljaci iz obližnjih sela, što dolažahu u grad, upotrebljavahu svoje bjelorusko narječje, koje on zove „rutenice", te se samo po koja riječ čula po moskovski. Istina, u okolici po imanjima žive također nekoji „Moskovi", pripovijeda Križanić, koji obećaše pod zakletvom da će biti vjerni kralju poljskomu te zato i mogoše ondje ostati, ali Križanić nije smio, kad bi i htio, s njima se družiti, dok je stojao sub vigili oculo biskupa Parczewskoga: on katolički svećenik a oni shizmatici! Tako se u Križanića rodila misao, da ide u Vilnu, gdje se smio nadati obilatijoj žetvi kod basilijanaca, koji su imali svoju bogatu biblioteku: ondje bi našao također građu za svoje polemičko djelo, u kojem bješe naumio raspraviti sve vjerske razlike između katolika i pravoslavnih, što je već davno zamišljao. Još je htio ondje izučiti matematiku i astronomiju, da bi se na osnovu toga znanja mogao u zgodno vrijeme upustiti u raspravljanje o starom i novom kalendaru. Još otkriva Levakoviću i neke druge svoje planove, a tih je u njega svagda bilo na pretek, kao na priliku da napiše ovu ili onu knjigu sadržaja političkog ili historijskog (jedno i drugo zanimalo ga zbila kasnije, u Sibiriji!) te ga uvjerava da ima već gotovu jednu raspravu, kojom će preporučiti knezu (tu je imao dakako na umu moskovskog cara), neka bi osnovao u Moskvi „liberalia studia", t. j. humanističku gimnaziju sa filosofijom, a njega učinio profesorom; neka bi naštampao njegovu (Križanićevu) gramatiku (i o tome je već bilo govora). U svojem optimizmu zašao je Križanić čak tako daleko, da je pravio kombinacije o carevoj poruci njemu, da nabavi na carev trošak mnogo knjiga te ih doveze iz inozemstva u Moskvu. Jednom riječi poznati idealist Križanić, da utješi svoju jadnu dušu, punu lijepih osnova, jedna smjelija od druge, izjada se pred Levakovićem od prilike onako, kako je nazad šest godina učinio u svojoj promemoriji na kongregaciju. Vjera u mogućnost, da se ostvare njegovi planovi, nije ga jošte ostavila (to je bilo 1647.

godine): još je jednako gojio nadu, da bi zbilja mogao postati profesorom u Moskvi i ako ništa drugo bar tom prilikom sam dobro naučiti ruski. Kad bi mladi Rusi, tako je nastavljao igru svoje fantazije, prošavši latinsku školu, usvojili u dostatnoj mjeri latinski jezik, moglo bi se s njima upuštati u razgovore na latinskom jeziku o ishodu Svetoga duha! To je već bio vrhunac Križanićeve samoobmane. Ipak kao da je osjećao, da bi se sve te njegove nade mogle izjaloviti: zato dodaje nešto malodušno, ako ne bi mogao on sam toga svega postići, mogao bi barem, vrativši se u Rim, tačno o svemu izvijestiti, kako stvari stoje. A napokon kada ne bi ni došao u Moskvu ili ako bi sav njegov trud i napor u Moskoviji ostao uzaludan i bezuspješan, ni to ne bi bilo bez svake koristi po samu stvar: vratio bi se u Hrvatsku (ali to je povjerio samo Levakoviću, valjda kao zemljaku), dovezao bi sa sobom raznih crkvenih i polemičkih knjiga i time olakšao posao zagrebačkim kanonicima, svećenicima i redovnicima, da s većim uspjehom poduzmu akciju protiv svojih domaćih „Vlaha", nego li do sada, jer do sada nisu mnogo postigli, ne imajući za tu akciju potrebitih knjiga ni potrebitog iskustva. Uza sve to ne ostavi Križanića svaka nada, da će sa svojim planovima nešto postići; u latinskom pismu citira ovu hrvatsku rečenicu: „Kadi ne moremo preskočiti, dobro je i podlizti", to će reći, računao je na neku vještinu, koja mjesto glavom o zid preporuča obilaženje poteškoća vještim laviranjem. Zato nije odobravao, kako se vidi iz njegovih riječi, što unijati sami dovode u diskredit uniju, ostavljajući brzo i lako njene obrede te pristajući uz latinske. Time, kaže, izazivlju samo sumnju protiv unije i strah od unije kod pravoslavnih. Tu i opet citira hrvatske riječi: „čuvaj se unita kako vuka i vraga". Tako da govore pravoslavni po Hrvatskoj (nostrates Valachi). Još pripovijeda Levakoviću, da pravoslavni jače zaziru od katoličkih redovnika nego li od svjetovnog svećenstva, jer onima nije dosta katoličke vjeroispovijesti, već su željni nametnuti još i latinski obred i regule svojega reda. Među svim katoličkim narodima da su Moskovima najsumnjiviji Poljaci „per la ragion di stato", to će reći s razloga političkih, odmah za ovima Talijani, jer misle da dolaze k njima samo radi prozelitisma, t. j. širenja katolicizma. Najmanje zaziru Moskovi od Nijemaca, jer se najmanje boje, da će se tko njihov odmetnuti u luteranstvo. Zato ima u Moskvi mnogo Nijemaca kao

plaćenika u ruskoj vojsci i raznih umjetnika. O tom bit će govora u III. dijelu ove knjige.

To su u izvještaju Križanićevu donle dobiveni rezultati njegova pomnjivog motrenja stvari poljskih i ruskih sa periferije, dok još nije ni ušao u Moskvu. Kaže čak otvoreno, i to je vrijedno da se upamti, da kad bi došao u priliku da što god uradi za stvar, t. j. da mu pođe za rukom doprijeti do Moskve, ne bi se izdavao ni za unijata ni za rimskog svećenika ni za podanika poljske države ni za Talijana, već bi kazao, da je podanik njemačkih knezova, koji nisu do sada Rusima činili nikakve štete (kako će kasnije pripovijedanje pokazati, u tom je pogledu svoje mišljenje kasnije znatno, da upravo odlučno promijenio); ne bi rekao, da ima kakove veze sa Poljacima ili da je od koga poslan, već da je o svojoj volji došao u Moskvu i Moskoviju, kojoj želi biti ne na štetu već na korist. Ta on je s njima iste narodnosti, njemu je glavni zadatak, da obrađuje jezik, nastojeći time širiti znanje i prosvjetu. To da postigne, došao je u Moskvu, pošto ne zna drugoga čovjeka, koji bi ga toliko mogao unaprijediti i toliko troška uložiti u njegovu stvar, koliko jedini vladalac „naše narodnosti", knez moskovski. U svojem prevelikom optimizmu, koji mu se može oprostiti, jer još nije ni bio u Moskvi, već samo u Smolensku, Križanić misli, kad bi čak otvoreno kazao da je katolički svećenik, da ne bi time probudio protiv sebe velikog zazora, jer dolazi osamljen, jedinac i u interesu nauke. Pod kraj brani se Križanić od opadanja biskupa Parczewskoga, ako bi možda njegove osvade doprle do Rima, kao da je iznevjerio Rim i pogazio zadano obećanje. Bojao se očevidno i možda ne bez razloga, da će ga biskup tužiti u Rim da se ne vlada kao misionar, ne obilazi svijetom sa prosjačkom palicom u ruci i torbom obramnicom. Križanić se zbilja nije držao ovakova načina života, čak ga pobija, jer ne vodi k cilju; nije odobravao prevelikog asketizma. Završuje svoj izvještaj uvjeravanjem, da ovako kako sada govori Levakoviću bješe već davno nacrtao plan i program radnje u promemoriji, koju je u svoje vrijeme predao Propagandi preko Ingola. Mi možemo posvjedočiti, imajući pred sobom oba dokumenta, da je Križanić zbilja u glavnome sada ponovio ono, što je već prije šest godina napisao u Rimu, a možemo već sada navijestiti, da će u tom smislu predati svoje na pismu u dva dokumenta izložene ideje kod prve prilike, kod prvog kratkovremenog boravka u Moskvi.

K ovomu je izvještaju, kojega su glavne misli u ovom mojem izvodu iskazane, dodao još nekoliko priloga o drugim stvarima. U prvom se govori o velikom broju Moskova i srodnih s njima shizmatika. Drugi pripovijeda o Križanićevu sastanku i razgovoru u Varšavi s jednim moskovskim poslanikom, diplomatom. Treći prilog sadrži njegovu na kongregaciju upravljenu molbu, što je upravo i bila glavna svrha njegova dugačkog izještaja na Levakovića. U svakom od ova tri priloga ima toliko znatnih stvari, koje osvjetljavaju Križanićev karakter i daju upravo priliku da se duboko zaviri u njegovu dušu, da ih ne smijemo mukom mimoići, već ćemo o svakom napose kazati nekoliko riječi kao izvod sadržine.

U prvom prilogu Križanić naglašuje, da i ako je sam sobom vrlo neznatna ličnost, ipak njegov književni posao, t. j. obrada svih prepornih tačaka vjerskih zaslužuje neku pažnju, pošto se tiče velikog broja „našega naroda", zavedenog u shizmu od Grka, a to su njemu narodi ovih zemalja: Moskovije, Rusije (t. j. po današnjemu jugozapadne Rusije), Kozačije, Vlaške, Bugarske, Srbije, Bosne. Za njihovu potrebu tvrdi da je preveo (ili možda nakanio prevesti?) sve kontroversije na jezik moskovski i ilirski. Na tolikom prostoru, u tolikim zemljama, da nije, osim jednog dijela Rusije, urađeno za uniju još ništa. Da i u samoj Rusiji (tako Križanić zove jugozapadni kraj), gdje ovaj čas kipi borba, ima istina omanjih spisa o vjerskim pitanjima, ali jednog općenitog djela, koje bi obuhvatalo sav predmet, sva pitanja, još nema. I to što je napisano, izdano je ili na latinskom ili na poljskom jeziku, ništa na ruskom, ništa na moskovskom, ništa na srpskom, što bi i prostiji ljudi mogli razumjeti. Jedni se stide da pišu ruski (t. j. po današnjemu maloruski ili bjeloruski), drugih mrzi da se uče moskovski. Uzrok je tomu Križanić donekle tražio u nesavršenstvu jezika; zato je i nastojao, da sa proučavanjem crkvene shizme sastavi također proučavanje, ispravljanje i usavršavanje jezika (dakako crkvenoslovenskoga). Po njegovu umovanju sada bi bilo pravo vrijeme za rješavanje toga pitanja, jer su se Rusi oslobodili jarma tatarskoga, jer je došlo do izmirenja između Moskova i Poljaka,[1]) jer u Moskvi sjedi na prestolu mlad čovjek,

[1]) Pod oslobođenjem od Tatara Križanić misli na pobjedu nad kazanskim i astrahanskim Tatarima (1552, 1557.) a pod mirom sa Poljacima ima na umu tako zvani Poljanovski mir (1634.) između Mihaila Fedoroviča i Vladislava IV.

car Aleksej Mihajlović, koji je pristupan novim idejama te se zbilja već javljaju razni duhovnici, što bi htjeli dobiti ulaz u moskovsko carstvo. Križanić hvali u velike religioznost moskovskih ljudi te misli, da bi se kod njih moglo dogoditi čudo, kao nekoč sa apostolom Pavlom. Ovako je Križanić ulijevao nadu u uspjeh rimske propagande u moskovskom carstvu u svoju uzbuđenu dušu, a računao je valjda, da će njegova karakteristika situacije učiniti dobar utisak i u Rimu kod Propagande.

U potvrdu svojih dobrih nada pripovijeda opširno još i to kako se u Varšavi našao u vrijeme njegova boravka ondje jedan ruski poslanik. To je bio, kako Bjelokurov razlaže, ruski diplomat Gerasim Dohturov. Križanić, kako je već bio nagao, gdje se desila zgoda da uradi štogod za svoju stvar, koja mu je bila na srcu, upotrebi taj slučaj, što je nešto prije njegova odlaska sa biskupom Parczewskim iz Varšave došao bio onamo pomenuti ruski poslanik, te pokuša sreću, da se s njim nešto porazgovori. U dva maha ne pusti ga poslanik preda se. Tada mu Križanić napisa svojom smjesom crkvenoslovenskog i hrvatskog jezika pismo, gdje ga moli za audijenciju. Ni to ne pomože ništa. Ali Križanić bit će valjda već iskušao sredstvo, da valja posegnuti u džep te će već ići. Posluži se dakle tim iskušanim sredstvom, dade slugi bakšiš, ovaj odnese njegovo pismo svojemu gospodaru, poslaniku. Sada ga taj pusti zbilja preda se, a Križanić mu stade govoriti (kako sam pripovijeda) ovako: Gospodine, ja sam Ilirac, rodom Hrvat, rimski katolik i svećenik, stigao sam u ove krajeve nedavno sa biskupom Parczewskim. Uzrok je mojega dolaska ovamo, što moj narod (ilirski, budući podčinjen Turcima, Nijemcima i Talijanima, kvari svoj jezik, miješajući unj mnogo riječi pomenutih naroda, od čega mu je jezik silno oštećen. Pošto me to jako boli, nastojao sam jednako da što god uradim za taj jezik, a do toga mi je puno stalo i sada. Da tu svrhu što ljepše polučim, držao sam za potrebno, da se upoznam sa svim narječjima. Ja već sada znam hrvatski, srpski i kranjski, a ovamo sam došao, da naučim poljski i ruski. Ali najviše mi je stalo do toga, da se naučim moskovski, jer mi se taj jezik čini među svima najotmenijim, pošto vi jedini između svih naših naroda (Križanić piše upravo ex tota nostra natione, držeći sve slovenske narode s nekog višeg međunarodnog gledišta za jedan narod) imate svojega vlastitog domaćeg vladara te vršite sve državne i crkvene poslove svojim vlastitim jezikom. Ali meni smetaju, priznaje Kri-

zapne. dvije stvari: jedna što nisam vaše vjere. druga što sam inostranac. a inostrancima nije lako ući u Vašu zemlju. jer se kod vas boje. da vas ne bi inostranci svojim običajima oštetili. Molim dakle Vaše Gospodstvo. da me preporučite Vašemu prejasnomu vladaru. da mi se pošalje u pogranični grad Vjazmu list sigurnosti. te da bi mogao slobodno ući. a poslije nekog vremena isto tako izići iz vaše zemlje i da mi ne bi nitko radi vjere dosađivao. A ja mogu Vašemu gospodaru pod zakletvom ustvrditi. da mu nisam ni malo opasan. da ne dolazim kao uhoda. da me nitko nije poslao ili otpremio ovamo. već sam došao svojom voljom i željom. nikomu na štetu. Kako je Vaš vladar čovjek naše krvi i našeg jezika slovinskoga (lingua slavonica) volio bih njemu služiti nego li ma kojemu drugomu vladaru. a služiti mogao bih mu znanjem jezika slovinskoga (lingua Slavonica), latinskoga. talijanskoga i njemačkoga. Na ovim bi jezicima. a za nevolju i na grčkom. mogao predavati gramatiku. retoriku. aritmetiku i filosofiju i čitati lekcije. iz istih bih jezika mogao koje što i prevoditi na moskovski jezik za kratko vrijeme. n. p. kakovo historijsko djelo ili napisati rusku historiju: ali isto tako mogao bih biti tumačem ili doma kod vladara ili u poslanstvu. ili poučavati djecu vladarevu u jezicima i literaturi. Što je druge vjere. to ne bi trebalo da smeta. jer ima i Nijemaca jeretika i muhamedovaca Tatara u njihovoj sredini vrlo mnogo.

Ovakove su bile ponude Križanićeve. Možemo si predstaviti. kako je taj njegov exposé čudno zujao u ušima moskovskog poslanika. koji nije nigda prije ni vidio Križanića ni što o njemu čuo. a na sve to. što je njemu Križanić ispričao. nije u svojoj zabuni umio što drugo odgovoriti. van da k caru ruskomu može svatko doći bez preporuke. To je isto tako bilo neiskreno kao i Križanićeve ponude. koji je pod plaštem književnih radova. n. pr. prevoda iz stranih pisaca svega. što su pisali o Moskovima, napokon sakrivao neku drugu tajnu želju. koja je nama dovoljno poznata. Sutra dan ponese Križanić poslaniku prepis nekakvih pohvalnih slova. urezanih na spomeniku kralja Sigismunda III., u kojima se spominju i Moskovi. i isto tako jedan natpis na crkvici. podignutoj od istog kralja u spomen Vasilja Šujskoga i brata mu Dimitrija: oba umriješe ondje u sužanjstvu. To je sve Križanić. kako je najbolje umio. preveo na crkvenoslovenski jezik (in slavonicam linguam). Još mu je donio iz varšavskog arsenala miere i natpise slovenske na nekim topovima ogromne ve-

ličine, što su ih Poljaci oteli Rusima. Nama je danas čudno to, što su u Varšavi zanimale Križanića i ovake stvari, kao da je bio epigrafik ili arheolog; ali poslaniku nije ovo Križanićevo otkriće baš ništa imponiralo; on mu reče, da su to poznate stvari, da je očekivao od njega, da će mu otkriti kakvu veću tajnu, dakle nešto kao uhoda. To je Križanića razjedilo te mu odgovori, da se on ne bavi oko tajnih stvari, jer zapravo i nema druge želje ni zadaće van da proučava jezik. Poslanik ne htjede mu obećati da će ga u Moskvi preporučiti, za cijelo nije toga ni učinio; jedva se sklonio, kaže Križanić, da ponese sa sobom njegovu pismenu molbenicu, ali ni te želje Križanićeve neće biti ispunio, jer se u njegovoj relaciji, kako Bjelokurov dokaza, nigdje ne spominje o Križaniću ni riječi. Ovoga je ipak mnogo tješilo već i to, šta je ruski poslanik sve razumio što mu je govorio ili napisao, kao i on njega. Po tomu se nadao, kad bi mu samo pošlo za rukom da dođe u Moskvu, da bi u vrlo kratko vrijeme naučio njihov jezik, koji se po njegovu shvatanju toliko od prilike razlikuje od hrvatskoga, koliko španjolski od talijanskoga. Uporedba nije loša.

Proučiv situaciju, u kojoj se ovaj čas nalazio, Križanić bješe došao sa najavljenom misijom za Moskvu u velike neprilike. Uvjerio se da neće kao misionar u Moskvu moći ni doći ili kad bi i došao, da se neće moći ondje održati, jer je sve to već bilo razglašeno. Naprotiv kao čovjek od nauke, imajući kao cilj pred očima gramatičko proučavanje jezika crkvenoslovenskog i ruskog, nije gubio nade, da bi možda ipak mogao neko vrijeme proživjeti u Moskvi. Zato je kao prvu tačku svoje preko Levakovića na kongregaciju upravljene molbe tražio, da ga u Rimu oslobode ne samo od misije za Moskvu, već i za ovaj smolenski kraj, jer kad bi se imenovao misionarom za Smolensk i njegov kraj (Sjeverskaja oblast), to bi se razglasilo među shizmaticima te došlo do znanja i u Moskvi. Moli dakle, da se njegova zadaća promijeni u pitomca kongregacije za naučno putovanje u Vilnu, a misionarom sa strane Rima mogao bi se i u napredak zvati, kako je isprva bilo kazano, samo za „Vlahe" u Hrvatskoj ili još bolje „pitomcem kongregacije određenim za misionarstvo kod Vlaha". Sve to izgleda sa strane Križanićeve nekako izvještačeno, kao da je htio umiriti sebe i svoju savjest, što pod plaštem svojih naučnih planova zatajuje nešto drugo. Zato je i to molio, da se u saopćenjima iz Rima, koja bi dolazila zanj ili na

njegovo ime, ne bi nigdje spominjala Moskva. A što se tiče Vilne, kuda je mislio poći, bješe njegova molba na kongregaciju izražena tako, da ga Rim preporuči jezuitskomu provincijalu za Litvu da bi mu dao učitelja matematike, a basilijancima da se napiše, neka bi mu dopustili da radi u njihovoj biblioteci i arkivu. A kako se ne može živjeti od zraka, bješe zamolio kongregaciju, da mu za trogodišnji boravak u Vilni naznači potporu od šest stotina škuda, od kojih je jednu stotinu namijenio svojoj staroj majci, za koju se bojao da će pod stare dane stradati, jer je nesmiljeni zet ima sasvim u šakama i ne postupa s njom lijepo. Križanić žali kao dobar sin, što je ostavio domovinu upravo onda, kad joj je počeo bio pomagati, a otišao je tako hitno, da se nije mogao s njom ni oprostiti. Ovo je lijepa crta u zlopatnom životu Križanićevu, što je prije svega želio pomoći svojoj bijednoj majci, ali mislimo, da nije do toga došlo, pošto se njegov plan o polasku u Vilnu razbio. Zašto se razbio, ne znamo za sigurno, ali sva je prilika, da Propaganda nije htjela ništa čuti o njegovoj molbi i njegovim kombinacijama. Jedna preporuka unijatskog nadbiskupa od 4. juna iste godine 1647-e u Križanićevu korist nije također ništa pomogla.

Iz opširnog izvještaja, koji nam je dao toliko građe za tačnije poznavanje Križanićeva života, vrijedno je da se spomene još i to, kako je u postskriptumu molio, da mu Ingoli pošalje knjižicu, koja je izišla u Rimu poslije njegova odlaska: Il Demetrio duca di Moscovia, tragica descrittione. A šta je za nas još zanimljivije, Levakovića je pitao, ima li zbilja u Rimu, u crkvi sv. Klementa, „epitaphium Constantini Cyrilli philosophi" te dodaje, da on ima „ipsius vitam antiquissime glagolitice scriptam" (Bjelokurov, Priloženija 214). Kad bi ova vijest bila tačna, to bi bila znatna stvar, jer bi potvrđivala moju slutnju, da se tako zvana panonska legenda nalazila nekoč u starijem obliku, nego li što je mi znamo po rukopisima 15. stoljeća. Ali ja bih rekao, da je Križanić valjda imao pred sobom službu sv. Ćirila u glagolskom časoslovu, o čemu je Berčić napisao svoju raspravu „Dvije službe" i k tomu sam ja još nešto dodao u Anzeiger-u bečke akademije.

U mjesto Vilne ili kojega drugog grada dalje na zapad nenadano za nas, a može biti i za samoga Križanića desi se tako, da je Križanić bio u Moskvi i to po njegovim vlastitim riječima (u pismu na Ingola od 13. juna 1648.: Bjelokurov. Priloženija

248) od 25. oktobra 1647. do 19. decembra iste godine. a došao je u Moskvu sa poslanikom. kako sam kaže u istom dopisu. pokojnog kralja poljskoga (misli kralja Vladislava IV-ga. † 1648). Mnogo kasnije. godine 1682.. kad je već bio dominikanac. otac Avgustin. pripovijeda i opet sâm. da je u svjedodžbi. koju mu je napisao biskup smolenski Kotovič, nasljednik Parczewskoga g. 1681.. stojalo ovo: „Izostaviv sve drugo, što nije došlo do mojega znanja. svjedočim ti po sigurnom znanju, da si ti one godine. koja je tekla pred smrt kralja Vladislava (dakle 1647.). dovezen bio ovamo od mojeg predšasnika biskupa Petra Parczewskoga i da je časne uspomene Hieronim Ciechanowicz. sudac smolenski. legat velike kneževine Litavske u pratnji svojoj i isto tako u pratnji jednako časne uspomene legata Kazimira Paca povezao tebe sa sobom u Moskvu. To znam, jer sam i ja lično prisutan bio. Svi su tebe priznavali i nazivali misionarom apostolskim. ti si obavljao službu Božju bez ičijeg prigovora, kod koje sam bivao i ja sâm i gdje koji drugi." Ovim je svjedočanstvom utvrđeno. da je Križanić zbilja bio krajem godine 1647. preko šest nedjelja u Moskvi. Bjelokurov je u svojoj knjizi o Križaniću dokazao po ruskim izvorima, koji su njemu bili u rukama, da je glavni poljski poslanik. kijevski vojvoda Kisel, bio 18. avgusta 1647. u audijenciji kod ruskog cara i da je 17. septembra već otišao iz Moskve. S ovim dakle nije Križanić mogao putovati. ali dan dolaska i odlaska Križanićeva, kako ih je sâm naznačio. podudara se tačno sa dolaskom i odlaskom druge dvojice poljskih poslanika u Moskvu. koji bi imali biti ondje zajedno sa Kiselom. međutim dođoše u Moskvu gotovo mjesec dana poslije Kiselova odlaska, t. j. dođoše 15. oktobra (što po novom kalendaru izlazi za ono stoljeće 25. oktobra. upravo kako je Križanić rekao za svoj dolazak), a odoše nazad iz Moskve 9. decembra (po novom kalendaru 19-ga, što se i opet slaže sa datumom Križanićevim). Nema dakle ni najmanje dvojbe, da je Križanić s ovom dvojicom poslanika poljskih bio u Moskvi, što mu je i biskup Kotovič mnogo godina kasnije posvjedočio i potvrdio. Znajući to. možemo sa Ciechanowiczem pratiti Križanića u Moskvu, dakako po dokumentima što ih je sabrao Bjelokurov. U septembru 1647. bijaše Ciechanowicz u Smolensku. čekajući ovdje dok dođe Pac; 28. septembra (po novom 7. oktobra) otputovaše oba poslanika (Ciechanowicz i Pac) iz Smolenska, u njihovoj pratnji i naš Križanić; 4. (14.) oktobra stigoše u Vjazmu,

6. (16.) oktobra krenuše dalje. 10. (20.) dođoše u Možajsk a 15. (25.) oktobra izvrši se njihov svečani ulazak u Moskvu (po Tverskoj ulici, kako bi to bilo još i danas). Poslanstvo bijaše neobično mnogobrojno, do 700 ljudi, među njima za cijelo i naš Križanić, i ako Bjelokurov nije mogao naći njegova imena u imenicima članova poslanstva. Može lako biti, sudeći po primjeru od g. 1659., da je Križanić već ovaj put zatajio svoje pravo ime i prezime te se nazvao kako god drugačije, možda talijanskim jezuitom, svakako su ga Poljaci častili nazvanjem apostolskog misionara. No nama nije toliko do otkrića njegova imena u kakvim god protokolima ili zapisnicima, koliko bismo voljeli znati, kako je došlo do toga, da su poljski poslanici i njega uzeli u svoje društvo. Žalibože o tome ne govori ništa on sam, o tome šute sva svjedočanstva. Mi se tek smijemo domišljati, da je morao mnogo moliti i uvjeravati o svojoj velikoj želji, dok poslanici napokon pristaše, da uđe u njihovu pratnju. Gotovo bih rekao, da mu je u tome nastojanju mnogo pomogao njegov domaćin Galinski, koji je imao dovoljno vremena i prilike, da ga u pô godine, što je kod njega živio, skroz i na skroz prouči kao velikog idealista i entusijasta za svoj moskovski plan. Nepovredljivost poslanstva u svim njegovim članovima štitila je i Križanića za cijelo vrijeme njegova prebivanja u Moskvi, a nama bi se tako htijelo znati, što je on u to vrijeme radio, s kime se sastajao, o čemu govorio i što je o sebi kazivao Rusima, s kojima je dolazio u doticaj.

V.

Križanićev kratki boravak u Moskvi, njegovi izvještaji o tome u Rim.

Križanić, kako ga sad već znamo, nije u Moskvi dangubio, nije zacijelo sjedio u toploj sobi, već je gledao da dođe među ljude, da s njima govori, da o svačemu raspituje. Ne znamo, što je o sebi govorio, da li se gradio Poljakom? Jedva. Prije može biti Talijanom (talijanskim jezuitom), pošto ga članovi poljskoga poslanstva priznaše za apostolskog misionara. Sa Rusima neće biti raspravljao vjerskih razmirica niti pravio propagandu za uniju; prije će biti, da je vodio razgovore o potrebi viših humanističnofilosofskih škola, o štampanju knjiga i t. d. Ovu domisao nalazim potvrđenu novim otkrićem Bjelokurova, iza kako je nje-

gova knjiga o Križaniću već bila naštampana. Među aktima departamenta tajnih djela, koji je prestao sa smrću cara Aleksija Mihajlovića (g. 1678), kad su ih razbirali, nađoše se u registru spomenuta dva pisma „jezuitska" s ovom sadržinom: u jednom se govorilo o slovenskom narodu i o ispravljanju slovenskog jezika, u drugom o učenju gramatike i drugih filosofskih knjiga. Kad je Bjelokurov pročitao ovu bilješku, odmah se dosjetio, da su to bila pisma Križanićeva. To potvrđuje i vrijeme, jer se kaže, da je to pismo (jedno, ali mislilo se na oba) predano 5. decembra 156. godine (to je upravo godine 1647.). Registar kaže izrijekom, da ime i nazvanje onoga, koji je ta pisma predao, nije bilo zapisano. Na žalost tih pisama Bjelokurov nije mogao naći; jesu li propala ili su, kad su se akti dokinutog departamenta prenosili u druge departamente, nekuda zametnuta te im se još nije ušlo u trag — svega toga ne znamo. Ipak je za nas vrlo dragocjeno već samo svjedočanstvo, da je Križanić 4 dana prije no što će otputovati iz Moskve, predao u departamenat tajnih djela dva akta, koja se prekrasno podudaraju sa njegovim već u rimskoj promemoriji razvijenim idejama. Registar zove pisma jezuitskima, dakle je i Križanić kao član poljskog poslanstva smatran bio za jezuita, po tome može biti nije ni htio da se zna njegovo pravo ime. Za nas je vrlo važno, što u jednom od oba pisma ima govora o Slovenima. To iznovice potvrđuje moju karakteristiku Križanićeve ličnosti, u kojoj su se od njegovih mladih godina dvije ideje ukrštavale: ideja slovenska i ideja katolička. Prvoj je dao izraza u pismu o slovenskim narodima i o ispravljanju jezika, koje ga već u Bolonji i Rimu zanimalo; druge nije smio on čas izravno preporučiti, već se zadovoljio hvaljenjem filosofskih nauka, t. j. latinskog jezika, skolastične dijalektike, patristike i t. d. Već sama eksistencija ovih pisama dokazuje, da se Križanić mnogo kretao u obrazovanom krugu ruskog društva, koliko ga već bilo; svakako bit će imao priliku da govori čak sa patrijarhom Josifom, jer o njemu biva u njegovim izvještajima često spomen. Križanić mu upisuje u zaslugu, što je gledao da se uz potrebite liturgijske knjige naštampa štogod i za duhovnu hranu i nastavu. Dakako on ga teško okrivljuje, može biti nešto jednostrano, što je njegovim nastojanjem bila naštampana „Kirillova knjiga" godine 1644. u Moskvi. To je bio obilati zbornik članaka i rasprava polemičke sadržine, naperene protiv katolicizma i rimskog papstva, a isto tako protiv protestanata. Križanić je uz druga djela, što ih

je mogao nabaviti za svojeg kratkog boravka u Moskvi. kupio ili dobio i ovu knjigu. pripisujući joj ne bez razloga veliko značenje kao štit i palladium pravoslavlja. Ta tečevina bit će mu bila najmilija. na tu knjigu svraćao je pažnju i Vilne i Varšave i Rima. Čak papa doznao je o njoj preko izvještaja Križanićevih te izjavio želju. da se jedan eksemplar te knjige dobavi u Rim (1. septembra 1648.; Bjelokurov. Priloženija 248). Na toj je knjizi Križanić gradio velike planove i za svoju književnu radnju; jednako je ponavljao, da bi se sa strane katoličke. upravo iz Rima, imao napisati odgovor na tu knjigu, u kojem bi se pobijali njeni napadaji na Rim i na papu. a najzgodnije bi bilo. da se taj odgovor napiše jezikom razumljivim za Ruse. dakle crkvenoslovenskim. Ne treba nikakova nagađanja. jer je stvar jasna, da je kod toga posla Križanić imao na umu upravo sebe i svoju radnju. Toga mu ne možemo za zlo primiti. To nije značilo precjenjivati svoju snagu. Komu bi drugomu i mogla bila Propaganda povjeriti takav posao. nego li Križaniću. kada bi htjela bila stati na njegovo gledište. Ali kako ćemo poslije vidjeti. rimska kongregacija nije dijelila Križanićeva entusijazma. ona je imala svojih obzira i razloga. koji joj nisu dopuštali. da se identificira sa Križanićem. Što Križanić nije toga razumio ili nije htio razumjeti, prouzrokova mu mnogo gorkih časova, mnogo razočaranja.

Poslanstvo poljsko. a s njime i Križanić, ostavi u oči samoga božića Rusiju te ode iz Vjazme preko granice; božićevaše negdje već na tadašnjem poljskom teritoriju. Ali dalji se trag Križanićev gubi. Ne znamo, da li se vratio u Smolensk ili je pošao kud god dalje, na primjer u Varšavu? Očekivali bismo, da će pohitati upravo u Rim, da ondje izvijesti o svemu. što je u Moskvi vidio i doznao. Ali tako nije bilo. Pō godine iza povratka iz Moskve sastajemo ga po pismima u Grodnu. Odavle pisa 13. juna 1648. jedno pismo svojemu davnomu pokrovitelju Ingolu u Rim. U tom pismu govori najprije još jedanput vrlo zlovoljno o biskupu Parczewskom i njegovu neuljudnom postupanju sa Križanićem; time nekim načinom hoće da opravda svoj boravak kod Galinskoga i svoje putovanje u Moskvu. kako se čini. bez znanja Rima. O svome boravku u Moskvi poziva se na kratak izvještaj. o kojem ćemo odmah kazati nekoliko riječi. U samom pismu javlja. kako je nabavio ono „skandalozno“ djelo (t. j. Kirillovu knjigu), na koje želi napisati odgovor na istom jeziku (crkvenoslovensko-ruskom), ali — i opet pritište ga stara nevolja. t, j.

oskudica novaca. Poljski kralj Vladislav, na kojega je može biti računao da će mu pomoći, umrije prije njegova povratka iz Moskve ovamo († 20 maja 1648.). Metropolit (bit će varšavski) ima sada druge brige na pameti, nego li da podupre Križanića. U kongregaciji, boji se, da mu je potkopao kredit biskup Parczewski, a može biti da ga je oklevetao i kod Ingola. U toj nevolji što bi mu drugo ostajalo, van da upravo prosjačeći krene put domovine. No za sada još ipak neće da se odluči na taj korak; pričekat će ovdje izbor novoga kralja i odgovor iz Rima. A iz Rima želio bi dobiti pomoć i poziv, da može poći onamo, da ondje nađe pristanište za dvije od prilike godine. U to bi vrijeme, upotrebiv rimske biblioteke, napisao odgovor na Kirillovu knjigu, koji bi s dozvolom kongregacije i kurije sam ponesao u Moskvu te onda uručio vladaru i patrijarhu. (Tu se opet Križanić zaletio po običaju u nove planove!) Za svoje opravdanje uvjerava, da ove dvije godine, kako je otišao iz Hrvatske, nijesu ipak prošle sasvim bez rada i ploda: neprestano je pravio izvode iz svakojakih knjiga, do kojih je mogao doći. Od Ingola ište i moli, da se zauzme zanj kod gospode rimske kongregacije, da mu namaknu sredstva, kako bi mogao nabaviti još neke ruske i poljske knjige, što ih do sada nije mogao kupiti, jer nije imao novaca. Kongregacija mogla bi mu pružiti pomoć preko svojeg nuncija u Varšavi. Ako ne bi toga postigao i ako se ne bi nuncij zanj zauzeo, neće mu ništa drugo ostati van da se za više godina odreče svih svojih planova te potraži neko mjesto, da može preživjeti. Odgovor na ovo pismo moli da mu se pošalje preko monsinjora L. Fantoni, sekretara kod kralja poljskoga, kanonika-kustosa, koji živi u Varšavi, preko kojega i ovo svoje pismo otpravlja u Rim. Pominjemo tu malenkost, da bi se vidjelo, kako je Križanić kraj sve svoje bijede i nevolje ipak vodio poznanstvo s otmenijim ličnostima svagdje, kamo ga sudbina bacila. Ali zašto je ovaj čas bio upravo u Grodnu, ne znam za sigurno. čini se radi izbora novoga kralja. Nisu prošla ni dva mjeseca, i opet doznajemo iz jednog dokumenta, da je 2. avgusta 1648. bio u Varšavi. Ovako vidimo, da čitavu polovicu godine 1648. provodi u poljskim krajevima, čekajući jednako poziv da dođe u Rim, gdje se nadao naći najzgodnije mjesto da se baci na ozbiljan književni posao, na polemiku sa Kirillovom knjigom, da napiše oprovrgnuće svih ondje nagomilanih kleveta i opadanja crkve rimske i njezine nauke. Vidjet ćemo, da se Križanić u toj nadi pre-

[illegible]nu. Poziv iz Rima ne stiže. U Propagandi preote mah neko nepouzdanje u Križanića. koje je donekle izazvao njegov impetuozni temperamenat. a mnogo će biti skrivili također nepovoljni odzivi o njemu sa strane biskupa Parczewskoga. kojega je Propaganda valjda još jednako smatrala za njegova neposrednog glavara.

Opširna izvještaja o svojem kratkovremenom prebivanju u Moskvi Križanić ne napisa. Ali nešto je ipak u kratko otpravio u Rim već u prvoj polovici godine 1648-e. sva je prilika zajedno sa pismom preko Ingola. na što se poziva u pismu od 13. juna iz Grodna. o kojem je upravo bila riječ. Dopisujući sa kongregacijom Križanić je umio biti toliko oprezan te se uzdržati od svakog ekskursa u oblast politike ili narodnosnih odnošaja. gdje su se njegovi nazori mogli znatno razilaziti od mislî gospode rimske. što su sjedjela u kongregaciji. Zato u svojem „Povijedanju o današnjem stanju shizme u Moskoviji. izrađenom g. 1647." (Narratio de hodierno statu schismatis in Moscovia. facta anno 1647.) pripovijeda samo o vjerskim stvarima. makar da se i tu ne dadne zatajiti njegovo ne samo vjersko. već i slovensko osjećanje. Evo što piše u Rim. Najprije hvali pobožnost mladoga cara Aleksija (Mihajlovića). kojemu je tada bilo osamnaest godina. On da marljivo obilazi sve moskovske crkve. biva na svakom „prěštenju" u gradu i okolici. Odmah zatim dolazi na Kirillovu knjigu. priča kako je patrijarah Josif. koji sada već šestu godinu upravlja ruskom crkvom. prvi dao štampati uz liturgijske knjige također nešto iz patristike i iz polemičke literature. Među knjigama posljednje vrste ističe se nada sve jedna (a to i jest Kirillova knjiga). puna fotijevskih i luterovskih laži protiv stolice sv. Petra. U njenoj prvoj raspravi dokazuje se. da su pape rimske preteče Antikrstove. U drugoj. koja nosi naslov „Zbornik iz sv. otaca stvarî potrebitih radi vjere protiv bogomrskih Latina i drugih jeretika", nema. kaže Križanić. ništa upravo moskovskoga. ništa patrističnoga. već same rasprave nekih Grka i shizmatičnih Rusa (tu je Križanić imao na umu zapadnorusku polemičku literaturu); te su rasprave većinom prevodi sa grčkoga i štampane prije četiri godine (1644.) nastojanjem patrijarha Josifa. Knjiga vrvi. kaže Križanić. nepristojnim lažima. što ih Grci izrigaše protiv rimske crkve. Njega je stid o tome potanko govoriti. kaže samo. da se tu predbacuju Latinima 72 jeresije. Križanić navodi nekoliko takvih. u istinu smiješnih rimskih „grijeha" te veli. da se pored takvih pogrda,

bačenih na rimsku crkvu od Grka, zavedenih velikom mržnjom, može mnogo toga oprostiti prostim i neukim Moskovima (veniam merebuntur). Pošto je Kirillova knjiga*) zbornik sastavljen od mnogih

*) Spominjanje „Kirillove knjige" ujedno sa željom, da se protiv nje napiše polemički odgovor, koji je htio sam sastaviti, pozvan dakako i povlašten od Propagande — vraća se kod Križanića u svim njegovim dopisima sa Rimom tako često, da je za bolje razumijevanje stvari potrebito, da se nešto kaže o toj knjizi. Ovo je djelo samo jedna karika u lancu polemikā sa katolicima i protestantima, osobito sljedbenicima Luterovim, što su se od vremenā Ivana Groznoga sve češće i energičnije javljale, najprije u jugozapadnoj, a poslije i u moskovskoj Rusiji. Veliki je povod toj literarnoj polemici dala politička kombinacija s jedne strane Filareta Nikitića (Romanova), da oženi sina Mihaila Fedorovića Romanova) jednom od sinovica danskoga kralja Kristijana IV. (1621.—1622.), s druge strane danskoga kraljevića Valdemara dolazak u Moskvu s namjerom da se oženi starijom kćeri carevom Irinom Mihajlovnom. S ovim je planom već g. 1642. bio otpravljen carski poslanik moskovski u Dansku, a početkom g. 1644. Valdemar došao u Moskvu. U oba se slučaja dogovaranje razbilo o pitanju vjerskom. O tome je napisao vrlo opširnu i poučnu glavu VII-u Cvetajev u svojem djelu „Протестантство и протестанты въ Россіи до эпохи преобразованій" (najprije naštampano u moskovskom izdanju „Чтенія" 1889, kn. III. i 1890. kn. I.). Tu je govor i o Kirillovoj knjizi, naštampanoj u Moskvi 1643.—1644., folio 15, 8, 561 listova, s ukazanom literaturom i o drugim spisima iste vrste i o toj knjizi. Njezin naziv „Kirillova knjiga" dolazi od toga, što je na prvom mjestu naštampana, t. j. preštampana u tadašnjem moskovsko-crkvenom jeziku rasprava Stefana Zizanija, koja je već g. 1596. izišla u Vilni „Казанье ст. Кирилла, патріархи іерусолимского о антихристѣ и знакохъ его, з розширеніемъ науки противъ ересей розныхъ". Time se potvrđuje žalba Križanićeva, pošto se u prvoj raspravi Kirillove knjige zbilja govori o papi kao preteči Antikrsta, jer je Zizanij nastojao, da 15-u katechesu, koja govori o Antikrstu, navede na svoj mlin, t. j. dovede u vezu sa rimskim papom. Kirillova je knjiga naštampana anonimno, ali danas se zna, da joj je glavni redaktor (t. j. kompilator, uz neke druge) bio moskovski protopop Mihail Rogov. U epilogu se kaže, da je po želji cara Mihaila Fedorovića († 1645.) ova knjiga sastavljena protiv „jeretika i raskolnika (t. j. shizmatika) naše pravoslavne hrišćanske vjere", i to protiv „Rimljana, Latinjana, Luterana i Kalvina". Križanić je i u tome imao pravo, što je rekao, da u knjizi nema ništa iz stare patristike. Cvetajev priznaje, da nije bilo umjesno govoriti o tome zborniku, kao da je izrađen od „različnih svetih otaca" — to vjeruju, kaže, još i sada raskolnici — dok on u istinu nije što drugo van kompilacija iz različitih djela južnoruskih polemista. Cvetajev daje u jednoj opasci na str. 646. kratak pregled svih 48 glava ove polemičke knjige, ali ne od sebe, već po analizi Kaptereva, od g. 1887. Čitavu opširnu prepisku

pisaca. ima u njemu. nastavlja Križanić. mnogo protivorječja. koja bi trebalo odrješito oprovrgnuti. Sada bilo bi. kako Križanić misli. pravo vrijeme. da se onaj narod (Moskovi) pozove. da stupi u krilo katoličke vjere i crkve. Sada ima rimska stolica dovoljan razlog. da prekori patrijarha Josifa. kako je mogao dopustiti. da se tolike klevete. izmišljene od Grka. naštampaju bez svake kritike. Tu gnusobu mogao bi koji rimski poslanik tako očevidno raskrinkati pred cijelim ruskim narodom. da bi odmah knjigu spalili. (I to je bio ni na čem neosnovani Križanićev optimizam!) Sada nastavlja razlaganje misli. koje smo već više puti od njega čuli: shizmatičnih knjiga na ruskom jeziku ima dosta. ali knjige što pobijaju shizmu sve su pisane bilo latinskim ili grčkim bilo poljskim jezikom. kojih Moskovi ne razumiju. Zato nije čudo. što pogibaju od obilata otrova. ne dobijajući ni od kuda lijeka. Odgovor na onu knjigu imao bi biti napisan istim jezikom. kojim je napisana sama knjiga i druge njihove štampane knjige. U jednoj takovoj replici valjalo bi izbrojiti sve grčke grijehe. dokazati jim njihove zablude. protivorječja. njihovu zlobu. zavist i neznanje. Tako bi pao njihov ugled kod Moskova. Takove knjige. u kojoj bi se svestrano pobijala

---

o pitanju vjerskom između zastupnika pravoslavlja moskovskog i luteranstva danskog naći će. koga to zanima. u istim moskovskim „Чтенія" za g. 1892.. u knjizi drugoj. u izdanju Golubcova. Kirillova je knjiga u svoje doba bila vrlo popularna. veliki folio tom. kažu. da je bio rasprodan u preko tisuću komada u četiri mjeseca.

Uz Kirillovu knjigu pominje Križanić još knjigu o Vjeri, polemiše sa piscem iste knjige, nazivajući ga s ironijom „Vjerenka". To čini u svojem spisu o Proročanstvima. gdje u glavi devetoj (na strani 23.—26. izdanja u drugoj svesci Sabranih djela pod redakcijom M. Sokolova) piše „Verenkino prorečenje ložno" (t. j. lažljivo). Tu se pripovijeda o dolasku Antikrstovu. o početku njegova gospodstva g. 1596. (Križanić piše 1595.) kad se Brestskom unijom odcijepila od pravoslavne crkve zapadna Rusija. Križanić pobija „Vjerenkino" proročanstvo. I u spisu o sv. Krštenju pominje se ista knjiga. Za cijelo je Križanić imao na umu g. 1648. u Moskvi izdanu knjigu pod naslovom „Книга о вѣрѣ единой. истинной и православной и о святѣй церкви восточной" (fol. 289 listova). To je djelo. kako dokazuje Cvetajev (n. n. m. str. 671.—2). prevod na tadašnji moskovski crkvenoslovenski jezik kompilacije bjeloruske, sastavljene iz različitih polemickih članaka. njezin je pisac Natanail bio igumanom jednog kijevskog manastira. koji je napisao taj spis g. 1644. Cvetajev priznaje, da je ovo djelo mnogo srodno sa Kirillovom knjigom. i ako je ovdje polemika ponajviše naperena protiv katolika i unije.

shizma, nema na žalost jošte ni na latinskom ili grčkom jeziku, kao što ima takvih knjiga protiv luterana, osobito djelo Bellarminovo. I što ima slična u literaturi, nije izrađeno redanjem skolastičnim, sa potrebitim distinkcijama, i ne ističe sva preporna pitanja, već se tiče ili samo članaka vjere ili samo obreda, i to ne svih. Skolastičnim dakle redanjem i razlikovanjem (Križanić je imao na umu poznatu rečenicu: qui bene distinguit bene docet) imao bi netko u kratko slovenskim jezikom sastaviti u jednu cjelinu svu dotičnu sadržinu, da izađe djelo korisno po Moskove. U tu svrhu valjalo bi, nastavlja dalje Križanić svoj program, proučiti sve grčke crkvene oce te pretresti sve do jednoga dokaze, što govore protiv shizme ili za shizmu. Dok se tako sve to ne iscrpe, neće shizmatici biti skloni da prihvate istinu. Jer ako se i navedu protiv njih ove ili one izreke crkvenih otaca, oni će ipak misliti, da kod crkvenih otaca ima još više i jačih dokaza, što govore u njihovu korist, i tako će ostati kod svojeg tvrdoglavog uvjerenja. Ali kad bi im se predočile redom i po tačkama sve rečenice crkvenih otaca o tim predmetima, tada bi oni i sami mogli ispoređivati te stvoriti sebi savršen i temeljit sud, ne bi se mogli oteti istini. Primjera radi Križanić ukazuje na svakojaka protivorječja u njihovim knjigama ili u samoj stvari. Ako nas, kaže, potvaraju, što govorimo, da se duše svetaca već nahode u nebu, to i oni u gdjekojim svojim pohvalama svecima tvrde, da ovi sjede pred prestolom presvete Trojice. U pitanju kalendarskom predbacuju Latinima, da ne paze dovoljno na ekvinokcij, a u stvari našao sam, kaže Križanić, da u skrižaljci, po kojoj uređuju svoje časoslove, slažu se u pažnji na ekvinokcij tačno s nama.

Križanić je ovdje, kako vidimo, nacrtao čitav program književne polemike protiv shizme, kako je zamišljao da bi on izradio taj posao, i ako je u svojem „Povijedanju" toliko skroman te ne prisvaja sebi te zadaće. Kaže samo, da je sada zgodno vrijeme za vjersku propagandu u Rusiji. Jer što se više protivorječja, neznanja i lakih za oprovrgavanje zabluda grčkih sadrži u njihovim rukopisima i štampanim knjigama, to će lakše biti skinuti krinku sa lažljivosti, to će snažniji biti pritisak, pod kojim će moći doći k razumu. Dok su Moskovi savjesno šutjeli o djelima vjerskim, bio je kod njih put do istine zagrađen, nije lakše bilo s njima raspravljati o vjeri, nego li sa Turcima. Ali sadakada su objelodanili ovu svoju vjeroispovijest i sve svoje kle-

vete protiv istine. kao da su nas sami izazvali na boj i time otvorili sebi put do istine.

Ovako se Križanić odazvao o vjerskim odnosima u Moskvi krajem godine 1647. Mi osjećamo blagost njegova suđenja o Rusima: za sve što mu se čini vrijedno ukora. baca glavnu odgovornost na Grke a Moskvu izvinjava neznanjem. Ovako ne bi. rekao bih. sudio o Rusima nijedan onodobni. talijanski ili poljski katolik. To je ona tajna žica njegove slovenske duše. koje ne smijemo s uma smetnuti. kada se radi o ocjeni njegova značaja i motiva njegova rada. U tome mogao se i varati. njegov je sud mogao biti preblag. ali ova romantična crta njegova duševnog raspoloženja predobija zanj simpatije. Mogao je posrnuti. ali mi ga zato ne osuđujemo. Griješio je ne od zlobe ili zavisti. već od suviška ljubavi. Može biti nećemo se odveć udaljiti od istine. ako reknemo. da još danas. u dvadesetom vijeku. nerado otkrivaju u Rimu sve dokumente o tom čovjeku. koji je njima isto tako zagonetan. kao i mnogim Rusima. dok se njegova nježna duša zagrijavala ne samo plamom vjerskog jedinstva. već i željom kulturnog napretka slovenskih naroda. koji si je zamišljao u nekom njemu samomu ne sasvim jasnom jedinstvu pod mogućnim štitom naroda ruskoga. Da nije Križanić ovo svoje Povijedanje namijenio kongregaciji. bio bi mu se može biti jezik razvezao te bi kazao i više toga o Moskvi i moskovskom životu. Ali on je znao. da ono drugo. čega je puna bila njegova duša. ne bi zanimalo kongregaciju. a njemu moglo bi čak škoditi. Šteta. što Križanić nije imao prijatelja istomišljenika ni u domovini ni u Rimu. kojima bi mogao govoriti od srca. Istom petnaest i više godina kasnije raskravi se njegova velika patnička duša u Politici.

A što je Križanić već sada (1647.) i dvanaest godina kasnije (1659.) mogao vidjeti u Rusiji? Osim državnog organizma. koji se nije u oba maha ni malo promijenio. osim velikog upliva duha grčkoga na pravac mišljenja ruskoga naroda u najširim slojevima. što je sačinjavalo najglavniji predmet njegove polemike i pobijanja. njemu se odmah prikaza u pravoj slici velika uloga. koju je u Rusiji već onamo od vremena Ivana Vasiljeviča III. i cara Ivana Groznoga igrao elemenat inostranački. Sama vlada nastojaše privući u Moskvu inozemne. talijanske i njemačke. zanatlije i obrtnike. umjetnike i rudare: iz Engleske dolazili bi trgovci i industrijalci. koji za ekonomski razvitak Rusije mnogo

znače. Vojeni zarobljenici iz Pribaltijskih strana stupahu u redove ruske vojske, sačinjavahu čak dio tjelesne straže oko cara. U smutno vrijeme pojavi se sva sila Poljaka, a veze sa ruskim jugom i zapadom dozvaše u Moskvu uz Grke još i reprezentante skolastičnog obrazovanja maloruskog. Tako se u redovima ruskih ljudi stade pojavljati razlika između pristaša novog načina života i nedostupnih novštinama konservativaca, kojih je broj bio tada još dakako znatno veći. O stricu cara Aleksija Mihajlovića, bojarinu Nikiti Ivanoviću Romanovu, kazuju onodobne zapiske, da je nosio poljsko i njemačko odijelo, holandski lađari istesaše mu lađicu, koju poslije prozvaše „djeduškom ruske flote". Nekoji ruski velikaši dadoše svoje sinove u ruke poljskim učiteljima, takvim je pitomcem bio mladi Ordyn-Naščokin ili Andrija Artemonovič Matvejev. Bilo je čak mladih Rusa, koji su se učili latinski, dok inostranci prionuše za ruski jezik. U običaj stalo ulaziti pušenje duhana. Rusi (sam car Aleksij) zavolješe dramatsku umjetnost i teatar. Početci fabrika, apoteka, pošte, rudarstva padaju u to vrijeme. Sve je to u brzo shvatio oštar pogled Križanićev i njegov kritički um stao jedno hvaliti i preporučati, drugo osuđivati i odbijati. Jedne cjelovite slike ne nacrta ni sada, nakon kratka boravka u Moskvi, ni poslije, ali u dnu njegove Politike leži razgaljen veliki nacrt Rusije, kako se otisnuo u njegovoj duši sa svim svojim mračnim i svijetlim potezima.

Kako smo već kazali, početkom je avgusta g. 1648. Križanić živio u Varšavi. Ovamo stiže mu preko biskupa cholmskoga poruka iz Rima, koje pobliže ne znamo, samo Petar Saracin, koji mu je uručio tu poruku, hvali njegovu revnost i nalazi, da Križanić u svemu sluša savjete i naloge Propagandine, o čemu će sȃm potanko izvijestiti Propagandu. Sve je to za nas tamno. Ne mislim, da mu je Propaganda naložila, da izradi program nagodbe između Rima i Moskve (tako se domišljao Bjelokurov str. 68/17); prije bi moglo biti, da je potaknuta njegovim kratkim izvještajem zatražila opširniji referat ili štogod u pitanju „Kirillove knjige", na pr. da skuplja građu, koja se može imati u Varšavi. Svašta čujemo i čitamo, samo glavna se želja Križanićeva ne ispunjuje: Propaganda ne zove ga u Rim, što si je toliko želio e da bi mogao ozbiljno prionuti za zamišljeni rad.

VI.

Križanić jednako želi književnu radnju, odlazi iz Poljske u Beč i odavle u Carigrad.

Pod jesen godine 1648. nije u Varšavi Petar Saracin ništa znao o Križaniću, kao da ga više nije ni bilo ondje. Njega je mogla nešto ražalostiti i nešto razočarati vijest iz Rima od 1. septembra, koja mu javlja samo da pošalje u Rim jedan eksemplar Kirillove knjige, a ništa ne spominje o njemu da bi je sam donio u Rim. Jednako je živio u vjeri i nadi, da neće nitko drugi moći tako korisno i razumno izraditi polemiku protiv te knjige za ideju izmirenja Moskve s Rimom, kako bi znao i umio on. Nije li ova duševna potištenost utjecala i na njegovo tjelesno zdravlje? Od kasne jeseni godine 1648. do proljeća (marta) 1650. nema nikakova glasa o Križaniću; niti znamo, gdje je proživio to vrijeme, niti kako mu je bilo, samo iz jednog pisma doznajemo, da je dugo bolovao, jer govori o infirmitas annua (o bolesti čitave godine). U martu g. 1650. javlja se već iz Beča u Rim sekretaru kongregacije Massari i to, kako se čini, sada stupa s njim u prepisku po prvi put, jer odmah na početku pisma kaže, da se kao nepoznanik (ignotus) obraća k njegovoj prečasnosti. Kao uzrok svojeg pisma navodi dužnost još uvijek neizvršenu, da predstavi kongregaciji izvještaj o svojoj misiji. Vidi se, da osim onog gore istumačenog kratkog izvještaja nije ništa drugo do sada poslao u Rim. Izvinjava se dugotrajnom bolesti i drugim, nama nepoznatim nezgodama (alia incommoda). Ali mi se čudom čudimo, što Križanić u tom novom svojem izvještaju gotovo riječ po riječ ponavlja opet ono isto, što smo već prije čuli, jer je sve to ispripovjedio u svojem „Povijedanju", t. j. o velikoj važnosti Kirillove knjige. Ima neka razlika samo u formi. Dok je prije govorio samo općenito o potrebi, da se opasna sadržina ove knjige podvrgne svestranoj strogoj kritici, sada govori sve to od svoga imena i ističe svoju nakanu, da se upravo on lati toga posla. Pripovijeda, kako je na povratku iz Moskve govorio o toj knjizi metropolitu unijatskomu ruskomu (to je valjda bio onaj nadbiskup u okolici Smolenska) i nekim katoličkim prelatima (možda u Varšavi), ali nitko nije te knjige ni poznavao, i ako je izašla u Moskvi prije četiri godine, ali dodaje iskreno i to, da njegovo pričanje nije učinilo nikakova utiska, osobito radi općenite uzrujanosti onog ratnog vremena (t. j. pobune kozačke protiv Poljaka).

Bješe dakle odlučio, da sam krene put Rima. U to ga zateče bolest, ali ne kaže gdje i kako je proveo to vrijeme. Samo se tuži, da je izgubio čitavu godinu. A sada, nalazeći se u Beču, crta opet isti plan svoje radnje, koji nam je već poznat, kako da se napiše odbrana protiv Kirillove knjige. Mi ne treba da sve to još jedanput ponavljamo, a zašto je on po dva puta opširno govorio o istoj stvari, teško bi nam bilo razumjeti, kad ne bismo znali iz njegovih raznih djela, da je upravo to bila njegova slaba strana, što se rado ponavljao te povraćao po više puti na istu stvar, o čijoj je potrebi bio duboko osvjedočen. U ovom slučaju mogao bi biti još i taj uzrok, što nije za sigurno znao, da li je ono prvo njegovo „Povijedanje" došlo u Rimu u prave ruke. Ima ipak neka razlika, kako već rekosmo, između one naracije i ovoga dopisa. Ovdje izrijekom ističe sebe kao presumtivnog pisca zamišljene apologije. I ovdje stavlja veliku važnost u skolastičan način pretresanja (methodo scholastica, summo ordine, claritate et brevitate), i ovdje uzima sebi za uzor Bellarmina, te dodaje izrijekom da bi on, upravo on mogao napisati takovo djelo u Rimu u kratko vrijeme, jer ondje ima učenih ljudi, ima knjiga shizmatičnih ali i knjiga apologetskih, kojih bi sadržinu valjalo tek srediti i završiti. Da je ta zadaća vrijedna truda, o tome, kako Križanić misli, ne može biti nikakve dvojbe, pošto takova djela, kakovo je Bellarminovo protiv jeretika (t. j. protestanata), u literaturi protiv shizmatika nema, a ipak su ovi mnogo dalje rasprostranjeni, nego li današnji jeretici. Da se takovo što napiše latinski ili grčki, promašilo bi svoju svrhu, već bi valjalo napisati jezikom moskovskim ili starim ilirskim (t. j. crkvenoslovenskim), da bude na korist i upotrebu kod Bugara, Srba, Bošnjaka i Moskova. Oko toga Križanić radi i neprestano radi.

Ovaj svoj exposé Križanić završuje nekim ličnim željama. Ništa si toliko ne želi, koliko da bi mogao služiti kongregaciji na korist narodâ „moje narodnosti" (populorum meae gentis) koji su natrunjeni grčkom shizmom. A sada odveć čeznem, kaže, za dolaskom onamo (t. j. u Rim), koliko radi jubilejske godine (1650.), toliko da iznesem onu kugu pred oči i da potanje ispripovjedim sve što sam sâm opazio, o čemu sam razgovarao sa mitropolitom moskovskim, kojega oni zovu patrijarhom. Čim nađem kakovo mjesto (beneficium), odmah ću doći, a kad bi kongregaciji bilo ugodno, odrekao bih se i toga mjesta (Križanić misli neko mjesto, kojega još i nema, ali bi ga mogao dobiti), kao

mo prije kanonikata*) te se sasvim stavio kongregaciji na raspoloženje. Križanić čak nagovješćuje, ne bi li mogao biti namješten ili u tipografiji (vatikanskoj) ili u kolegiju (valjda grčkom) te dodaje opet svoju želju, da bi mogao apologiju, kad bi bila gotova, sâm povesti u Moskoviju i kojemu istočnomu patrijarhu. Bijedni Križanić ne traži časti ili nagrade, već samo toliko, da bi mogao u Rimu proživjeti. Poziva se na usmeni izvještaj, koji može o njemu dati provincijal, koji je ponio njegovo pismo u Rim (to će biti provincijal nekog reda u Beču), kao i na pismene preporuke, što ih ima od jednog episkopa u Poljskoj, od jednog ruskog (unijatskog) episkopa i od sekretara kralja poljskoga, s kojim bješe u Moskvi. Iz potpisa pod ovim pismom od 8. marta 1650. doznajemo, da je u Beču stanovao u hrvatskom kolegiju (in collegio croatico).

I ovo je pismo Križanićevo govorilo gluhim ušima. Iz Rima ne dobi, koliko mi znamo, nikakova odgovora. Članovima kongregacije nije se stvar činila tako hitnom, kao nestrpljivomu, za svoju ideju zanesenomu Križaniću, koji je već dosta za nju i prepatio. Mjesec dana kasnije (9. aprila) napisa i opet novo pismo istomu sekretaru kongregacije Massari, u kojem se tuži što ga ostavljaju bez mjesta i posla, da će se do skora sasvim istrošiti te sa svojim nasljedstvom biti na kraju (del mio povero patrimonio); još će se napokon morati sasvim odreći svojih planova, njegovanih kroz osam godina. Na ovu novu molbu, da zna na čemu je, tjera ga jedan slučaj, koji će se do mala desiti. Iz Beča krenut će do mala jedno poslanstvo u Carigrad, kojemu bi se mogao i on pridružiti, da i ondje uzradi štogod u smislu svoje misije, ali za taj put trebalo bi mu novaca, da i opet ne zapne, kao ono u Moskvi što je morao prekinuti svoj boravak. (Ovo neće biti baš tako, jer je u Moskvu sa poslanstvom poljskim došao te s njim se morao i vratiti. Jedva bi mu kao katoličkomu svećeniku bez zaštite poslanstvene bili dozvolili da sam duže ondje ostane). Još mu jedno smeta, nastavlja, te ne zna, bi li se uhvatio za

*) Križanić bit će se odrekao kanonikata negdje u aprilu g. 1647. Kanonik dr. Ivančan našao je u knjizi opcija zapisano ovo: Anno domini 1647. die 25. Aprilis, per resignationem canonicatus Reverendissimi Georgii Krisanich facta est optio eiusdem predii dicti Ternava". Prema običaju, dodaje g. kanonik, koji još i danas vrijedi, obavlja se opcija ispražnjenih predija najduže osam dana iza smrti ili rezignacije prijašnjeg uživatelja. Križanić nije dakle baš 25. aprila rezignirao, već kojih osam dana prije toga roka.

taj novi plan, za putovanje u Carigrad, jer bi volio prije izvesti na čisto onu apologiju i polemiku protiv shizme, tada bi se osjećao jače spremnim za raspravljanje sa Grcima. I opet ostavlja kongregaciji da riješi, hoće li ga prije imati u Rimu, da ondje ispripovjedi sve što je do sada uradio i što još misli uraditi, ili će upravo odavle (iz Beča) u Carigrad. Na posljetku preporuča još jedan put njihovoj obazrivosti svoje nevoljno stanje, i ako se boji da će time dosaditi. Poziva se na svoju prošlost, kako je već bio i župnikom i kanonikom, jednog se i drugog mjesta odrekao ideji misionarstva za volju. Uzda se u Boga, da bi i sada mogao naći neku zaslužbu, da ne ostane upravo bez korice hljeba, ali se odlučuje otkriti svoju dušu, koja ga jednako vuče na radnju protiv shizme. Za dokaz svojeg entusijazma za tu ideju od prve mladosti pripominje iz svoje prošlosti, kako je u kolegiju grčkom isprva sam iz svojega unosio platu od osam škuda mjesečno, dok nije kongregacija snizila njegov dio na tri škude mjesečno, a isto je toliko doplaćivala zanj ona sama. Pod kraj ovog svog pisma javlja, da je tečajem ovolikog vremena napisao neko djelce, koje bi htio da se naštampa grčkim i ruskim (t. j. moskovskim) jezikom, što ne bi zadalo mnogo troška, jer djelo nije veliko. Nama danas nije o tome ništa poznato: ne znamo, kakova je mogla biti sadržina tog djela, i da li je Križanić zbilja to već napisao ili je imao samo u pameti da napiše. Svakako se stvar ticala shizme, inače ne bi govorio da je želi izdati grčkim i moskovskim jezikom; ali to nije bilo ono poveće istom zamišljano djelo, kojim je htio osvijetliti i pobiti Kirillovu knjigu.

Ni na ovo pismo Križanićevo ne stiže nikakav odgovor. Zato napisa i opet nakon mjesec dana (t. j. 7. maja) novo pismo jednomu kardinalu, članu kongregacije, koji mu je već prije četiri godine iskazao čast jednim pismom. Nije li trag tomu pismu u onome, što je Bjelokurov naštampao u Priloženijima na str. 141.? Križanić ostaje jednako kod svoje želje, tumači i u pismu kardinalu plan svojega djela, koji osvjetljuje na četiri načina, sa četvorog gledišta, ovako: 1-o. Kao što je poslije mnogih spisa protiv modernih jeretika (misli protestante) došao Bellarmin te sabrao sve u jednu cjelinu, tako bi valjalo da se istim načinom protiv shizmatika napiše jedno sređeno i razgovijetno objašnjeno djelo. Shizmatika neće biti brojem manje, nego li modernih jeretika, ali kako se slabo razumiju u čitanje knjiga te su znatno

manje inteligentni, trebalo bi se prilagoditi njihovoj shvatljivosti te raspraviti stvar prosto i jasno. Takova djela do ovog časa nema, koje bi bilo sastavljeno bez suvišnih fraza, prosto, logičnom jasnoćom. 2-o. Shizmatika ima u Moskoviji (sa 15 episkopija), u Bugarskoj i Albaniji sa dva mitropolita, jedan u Ohridu, drugi u Peći i sa 40 od prilike episkopa. (Odakle Križaniću ovi netačni brojevi, teško je reći.) Svi ovi shizmatici ostadoše do današnjeg dana sasvim po strani, nitko nije ni pokušao da ih nagovara, neka bi prešli na uniju. Ne bi dakle bio zaludan posao, da se za tolike narode nešto napiše u njihovu jeziku, a to bi se dalo tim lakše učiniti, pošto bi to bio jedan posao i za Moskove i za narode od oba pomenuta južna mitropolita. Križanić je očevidno imao na umu crkvenoslovenski jezik, koji je bio jedan za Ruse i pravoslavne južne Slovene. Tom prilikom pripominje, da je prije nekog vremena jedan Grk svećenik nagovarao njega, da napiše nešto u tome smislu za potrebu kod pomenute dvojice mitropolita. 3-e. U Moskvi bješe s dozvolom mitropolita g. 1644. naštampana krupna knjiga, puna kleveta i blasfemija protiv katoličke crkve (zadire, kako se vidi, i opet Kirillovu knjigu). Lako si je predstaviti, kaže, koliku štetu čini katoličkoj crkvi takova knjiga, puštena u svijet sa tako ugledne strane, osobito ako se ne napiše ustuk. U drugu ruku ovim se načinom krči put istini. Jer Moskovi, koji su do sada izbjegavali dispute o vjeri, sada će biti jure gentium prisiljeni, da saslušaju odgovor, pošto su oni izazvali a na katolicima je red da odgovaraju. Povjerila dakle stolica apostolska ma komu da sastavi takav odgovor, morat će ga shizmatici primiti na znanje i možda čak sa uspjehom za samu stvar. 4-o. Napokon sastavljanje takova odgovora ne ište ni mnogo vremena ni mnogo troška i neće zadati velikih poteškoća. Sva je građa već na okupu, ali razasuta u djelima raznih pisaca, sada bi je valjalo srediti u jednu cjelinu. U tome je sav posao. Ne bi trebalo ni da bude knjiga odveć krupna. Da se sastavi takva knjiga jezikom latinskim ili grčkim, za takav posao našlo bi se dovoljno vještih i doraslih ljudi. Križanić bi se zadovoljio skromnom ulogom, da to prevede u korist Moskova i Bugara i da ponese taj (naštampani) prevod onamo, kuda bi mu bilo naloženo. Evo u ovakim se varijacijama Križanić jednako vraćao na isto.

Ni ovo pismo, upravljeno na jednog kardinala kongregacije, ne dočeka povoljna odziva. Da li mu je u opće i došao kakav

odgovor na ova tri pisma — o kojima znamo mi danas — sva tri bar u glavnome gotovo istog sadržaja —, to se ne može razabrati iz dokumenata, koji su nam do danas poznati. Među retcima njegovih pisama čita se dosta razgovijetno, da bi ovaj čas najvolio poći u Rim na svoj književni posao, a u Carigrad istom kasnije, kad bi njegova polemika sa shizmom, njegova apologija katoličke vjere i crkve bila gotova. I opet stvar ispade drugačije, nego li je on računao. Križanić ode još iste godine 1650. ne u Rim, već u Carigrad, ali to se ne dogodi po nalogu iz Rima ili sa kakvom misijom, koju bi mu Rim bio povjerio. Njemu pomože njegovo slučajno znanje talijanskog jezika, da je mogao stupiti u službu baruna Rudolfa Schmidta „von Schwarzenhorn", koji je vodio poslanstvo bečkoga dvora u Carigrad. Cesarski poslanik zove Križanića svojim kapelanom i sekretarom, o rimskoj misiji nema ni riječi, i ako smijemo misliti, da je Križanić sve potanko ispripovijedao poslaniku, da nije od njega krio svojih starih planova i ideala. U ovom slučaju nije bilo nikakova raztoga istinu tajiti ili sakrivati.

Iz jednoga akta bečkog državnog arkiva, koji je u izvodu naštampan kod Bjelokurova, na str. 68.—70., doznajemo, da je poslanik sa mnogobrojnom pratnjom, govori se da je bilo oko 150 ljudi, otputovao iz Beča 30. oktobra 1650. g., 4. novembra ukrcaše se svi u Komornu u lađu te krenuše dalje Dunavom, 20. novembra dođoše u Ostrogon, 27. novembra u Peštu, 7. decembra u Biograd. Dalje vodio put kopnem preko Niša (22. decembra), Pirota (27. decembra), Sofije (28. dec.), Filipopolja (Plovdiva, 1. januara 1651.) i Adrianopolja u Carigrad, na cilj čitavog putovanja (15. januara). Boravak u Carigradu ne potraja duže od dva mjeseca (od 15. januara do 13. marta). Za Križanićevo vatreno nastojanje, da što više vidi i čuje, bješe to odveć kratko vrijeme; da je mogao po svojoj volji slobodno se kretati po Carigradu, da nije bio zavisan o poslaniku, koji ga poveo sa sobom o svojem trošku, bio bi svakako volio ostati ondje i duže, ne radi Turaka, već radi Grka, radi patrijarhije carigradske i shizme, koja je ovdje imala svoj izvor i svoju vidljivu glavu. Na žalost Križanić nije napisao specijalnog izvještaja o svojem boravku u Carigradu, samo ovdje ondje u svojim kasnijim djelima upleo bi po koju crticu o Carigradu, ponajviše o Turcima, na pr. svoj razgovor sa nekim učenim Grkom Panagiotom o turskom carstvu. Tu je valjda sabrao i ona kazivanja o sudbini tur-

skoga gospodstva u Evropi, što ih je kasnije upleo u svoj spis o Proročanstvima. Valjda i njegove simpatije za Turke datiraju iz tog vremena, iz autopsije. Svojim poznavanjem Carigrada nije se Križanić nigdje hvastao, ali njegov sud o Turcima i turskoj upravi u Carigradu glasi za čudo povoljno. U Politici (I. 292) govori o krađama, koje su u Rusiji bile silno rasprostranjene, ponajviše zato, što su činovnici bili slabo plaćani. Tu se sjetio Carigrada te kazao ovo: U Carigradu ima dvoje toliko ljudi, koliko u Moskvi, i po narodnosti i po vjeri mnogo se razlikuju među sobom i nisu si prijatelji, i more je u gradu, tako da je lako ubijenog mrtvaca sakriti u vodi ili zločincu pobjeći morem, i opet prolaze čitave godine a da se u Carigradu ne čuje ni o razbijenu dućanu ni o orobljenu domu ni o kakovom drugom razbojstvu. Križanić stavlja na drugom mjestu svoje Politike (II. 317—318.) umjerenost tursku za uzor Rusima i Poljacima; kaže (II. 230—231.), da nas Turci mogu sve natjerati u stid te nam poslužiti primjerom svojom trijeznošću, stidljivošću i pravičnošću. Opazio je čak, kako Turci grade ceste i mostove, a za putnike hanove (I. 20.).

Najzanimljivije iz Križanićeva boravka u Carigradu pripovijeda izvještaj bečkog poslanika, gdje se jedan jedini put spominje i njegovo ime. U februaru, 23-ga, dođoše k bečkomu poslaniku nekih pet grčkih mitropolita, da mu se potuže na nered i raspre, koje zavladaše u njihovoj crkvi prodiranjem kalvinstva i luteranstva. Bečki poslanik, reprezentanat strogo katoličkog dvora, zaište od njih prije svega, da prvom zgodom sa ambona (prodikaonice) svečano prokunu anatemom jeresiju kalvinsku i luteransku. Mitropoliti obećaše da će tako zbilja učiniti, a poslanik, da se o tome uvjeri, posla u njihovu crkvu Križanića, svojega kapelana i sekretara (meinen Capellan und italienischen Secretarium Georgium Crisanium), kojega hvali kao doktora svetog pisma i vješta grčkomu jeziku. Križanić je mogao potvrditi, da su grčki mitropoliti zbilja održali riječ. Teško bi nam bilo povjerovati, poznavajući naklonost Križanićevu k vjerskim raspravama, da se ograničio ovim jednim, više slučajnim nego li predviđenim susretom sa grčkim svećenstvom. Nema nikakve dvojbe, da je češće dolazio u doticaj sa grčkim svećenicima, da se upuštao s njima u razgovore, ponajviše o vjeri i o crkvi. Obogaćen novim iskustvima, neslomljen u čvrstoj nadi, da bi moglo doći do vjerskog izmirenja i crkvenog jedinstva, ode Križanić sa poslanstvom nazad u Beč, negdje krajem maja g. 1651.

VII.

Križanić dolazi poslije nekog vremena u Rim. Njegova radnja u Svetojeronimskom zavodu.

Dalje i opet ne znamo ništa o Križanićevu životu za više mjeseci. Koliko je vremena nakon povratka iz Carigrada ostao još u Beču? da li se putujući odavle u Rim uz put svratio u domovinu, da vidi svoju majku, ako je jošte živjela? O svemu tomu ne umijemo ništa kazati, jer nemamo nikakovih dokumenata. Ali već početkom g. 1652. nalazimo ga opet u Rimu. Po jednoj bilješci, koju je već Kukuljević objelodanio u izvatku iz zapisnika zbora sv. Jeronima, a poslije meni kanonik Črnčić saopćio u potpunom tekstu,*) izlazi da je 10. novembra 1652. bio primljen za člana istog zbora ili, kako je Črnčić volio kazati, iste bratovštine. Ali time nije kazano, da je Križanić istom sada došao u Rim, već je mogao tu živjeti i prije toga kroz više

*) Po prijepisu Črnčićevu ova bilješka glasi ovako: Die X Novembris 1652. Habita fuit congregatio venerabilis hospitalis s. Hieronymi Illyricorum de Urbe in loco solito, in quo interfuerunt omnes infra scripti, videlicet: Illustrissimus et reverendissimus D. Georgius Georgiccius episcopus (po Črnčiću biskup ninski) presides (praesidens?), R. R. Nicol. Capcius (po Črnčiću: Kopčić) custos, Aloisius Lupus sindicus, Ludovicus Bocchius, Hieronimus Pastritius, Gabriel Rudotius (po Črnčiću: Radošić), Andreas Smaevich, Stephanus Cuivcich, DD. Io. Antonius Peregrinus, Ioannnes Bosnesius, Blasius Gribensius, Georgeus de Lubiana, Lucas Jampsich et Joannes Steir. Qui sic congregati decreverunt prout infra, videlicet (sada slijedi sedam naredaba), a zatim se nastavljaju izbori: Stante la bona informatione, hauta delli infrascritti Signori della Natione et fedi et attestationi mostrati di esser nati nella Provincia illirica de parenti illirici, havendo essi fatto et dato respettivamente il giuramento secondo le constitutioni della prefata congregatione, furno accettati per fratelli di questa venerabile congregatione, cioè: il R. Sig. Don Nicolò Filippovich, canonico di Zagabria, nato nella medesima città, metropoli del regno di Croatia, di cui si hebbe informatione dalli RR. DD. Giovani Grisogoni sindico et Nicolò Copciccio Guardiano; il R. Sig. D. Georgeo Crisanio fù canonico di Zagabria, nato nella parocchiale dioc-e di S. Elia, giurisditione dell' archidiaconato di Goricense nel regno di Croatia, di cui diede informatione il predetto Sr. Nicolò Filippovich; il R. D. Giovanni Castriotti, nato in Dalmatia, al presente alunno nel colleggio della sac. congregatione di Propaganda fide, di cui ne fù data informatione del molto R. Sr. D. Carlo Herrenda.

mjeseci.*) I zbilja Crnčić navodi po knjigama istoga zavoda, da je već 15. februara svetojeronimska bratovština povjerila Križaniću (elegit peritum Georgium Crisanium), da ispita nekog Jamšića, po ocu iz Ljubljane, ali rođena u Rimu, mati mu je bila Talijanka, umije li govoriti ilirski ili slovinski? O tome se upravo tada (g. 1651. i 1652.) povela velika pravda u zboru. Što su članovi bratovštine povjerili upravo Križaniću taj ispit, to dokazuje veliki ugled što ga već tada u Rimu uživao među svojima, i ako tada još nije bio članom zavoda, već samo gostom. Da može biti upravo zato i bi njemu povjerena ta zadaća, što su ga smatrali kao nečlana za bespristranog sudiju. Pomenuti Jamšić ne htjede se podvrgnuti ispitu. Tom prilikom napisa Križanić jedno očitovanje, sastavljeno njegovim načinom argumentacije, sređeno po tačkama, a svrha mu bijaše da odgovori na pitanje, tko ima pravo biti primljen u svetojeronimski zavod (Starine XVIII, 110—113.). U tom se očitovanju ogleda sva oštrina Križanićeve dijalektike, koja podsjeća na mnoge druge njegove izjave, o kojima smo do sada govorili. I ako se kasnije odrekao ovog svojeg umovanja, neće ipak biti suvišno, dapače za karakteristiku njegovih tadašnjih pogleda na odnošaje južnoslovenske vrlo poučno, ako u kratko predstavimo sadržinu tog očitovanja. Ono nosi notarijalni datum od godine 1654. (5. februara), ali Crnčić dokaza, da se to tiče samo prepisa, dok je Križanićev original morao biti napisan već prije 18. februara 1652-e godine (Starine XVIII, 113.) To se vidi da je tako već po sadržini, jer već 30. decembra 1651. bješe se zbor svetojeronimske bratovštine obratio u Ljubljanu sa pitanjem, imaju li ljudi iz Kranjske pravo da budu u Rimu primani kao gosti u zavod (hospitale) ilirski, ne spadaju li pod Njemačku, dakle da imaju dostup u svratište germansko (hospitale Germanicum)? Na to stiže 18. januara 1652. službeni odgovor iz Ljubljane, da je Kranjska kao i Stajerska i Koruška pod neposrednom vlasti cesarevom te tako pripada Njemačkoj, i ako prosti narod

*) Rimski sabirač i prepisivač dokumenata, koji se u Propagandinom arkivu tiču Križanića, o. Semadini, stavlja ovamo, t. j. u godinu 1652., molbu Križanićevu na kongregaciju, da mu naštampa ustuk na Kirillovu knjigu (Bjelokurov, Priloženija 263—264). Regest nije dovoljno jasan. Govori se o Carigradu, ali zašto se kaže, da je Križanić napisao „alcuni libri contra schismatici“? zašto se kaže, da je bio odaslan u Moskoviju, ali da nije mogao onamo doći? (mà non vi potè entrare). Vidi se, da gospoda registratori nisu tačno čitali dokumenata. Godina 1652. može biti prilično tačna.

(plebs) učestvuje svojim govorom u skupini jezika ilirskog (de illirica lingua participat). Po tome dakle i putnici u Rim iz te zemlje imaju tražiti zaklonište u zavodu njemačkom (Starine XVIII. 87. -88.). U ono doba (t. j. u oktobru 1651.) bješe umro jedan član-kanonik svetojeronimskog zavoda Dalmatinac, po imenu Vicko Mazzola, a za ispražnjeno se mjesto natjecao Ivan Jamšić, sin Lukin, rodom Rimljanin (otac mu se rodio u Ljubljani). Zapodjenula se dakle pravda, može li taj Ivan Jamšić biti primljen u zavod. Križanić je kao odgovor na ovo pitanje napisao svoje očitovanje, u kojem umuje ovako: Za kanoničko mjesto kod sv. Jeronima, koje je sada ispražnjeno, a zavod je osnovan od pape Siksta V. za narod ilirski, natječu se ovaj čas inozemci (alienigenae). Kapitul i narodna kongregacija istog zavoda protive se tomu, dokazujući da oni nisu dostojni pomenutog mjesta (beneficija), i to sa trojakog gledišta: sa skladnosti i pristojnosti, po običaju, i prema zakonu i strogomu pravu. 1-o. Skladnost i pristojnost ište, da se savjesno vrši nakana oporučnika i osnivača i da se ni u čem ne prekršuje. A nakana je pape Siksta V., pobožnog osnivača, bila ta, da se u taj zbor (capitulum) prima samo narod ilirski. Ova se dakle namjera ima obdržavati i ne smije joj se ni u čem stajati na put. Misao osnivača nije smjerala samo na osnivanje svratišta (domum hospitalem za došljake: to nije bila jedina niti glavna svrha. Jer što bi za tu svrhu trebalo tako sjajne crkve i svećeničkog zbora? Glavna misao osnivača smjeraše na to, da u ovom gradu, općem pristaništu i domovini sviju naroda, budu građene crkve i osnivani kolegiji na ime mnogih naroda, što imaju svoje vlastite vladare, i to od samih njihovih vladara, koji se time natječu u poštovanju spram sv. apostolske stolice. Pošto pak mnogobrojni ilirski narod čami pod Turcima i nema svojeg vlastitog vladara, koji bi mogao osnovati takav svećenički zavod, svidjelo se apostolskoj stolici, da ona osnuje pomenuti kolegij za taj narod. Tako se to učinilo i za Grke i nekoje druge narode. A to bi bez dvojbe učinjeno s tom namjerom, neka bi narod naš ostao jednako vjeran Rimu i napredovao u odanosti i poštovanju spram apostolske stolice. Kad bi se sada dopustilo inozemcima, da uđu u taj zavod, kako bi mogla napredovati pomenuta odanost i poštovanje? Naš bi narod u takovom slučaju bio ili odmah ili malo po malo istisnut iz uživanja te povlastice. Dopusti li se jedan (zločest) primjer, odmah će za njim slijediti i mnoge druge nepodopštine. Kad bi se nešto slično de-

silo kod Grka ili kod Maronita, bi li se ovi narodi tješili i zadovoljni bili spram svete stolice? Ružnije je gosta tjerati na polje, nego li ga neprimati. Ova su mjesta osnovana poglavito za svećenike dotičnih naroda bilo radi njihovih nauka, bilo za nagradu i utjehu u njihovoj starosti, a oni bi podržavajući veze sa svojim narodima njegovali vjeru i poštovanje spram svete stolice. Kad bi im se ta blagodat uskratila, ne bi im bilo lako vršiti ovu svoju dužnost. Ovako bi volja i namjera blaženog osnivača bila osujećena. 2-o. Priznavani običaj dobiva silu zakona. U ovom je zboru postojano vladao običaj, da se ne primaju za članove ljadi, koji ne umiju ilirski. Taj je običaj priznavan kao pravičan i zakonit, jer potpuno odgovara ustanovi osnivačevoj. Dobio je dakle silu zakona te se ne smije prekršiti. 3-e. Zakon i volja osnivačeva, t. j. osnovna bulla nalaže, da na ova mjesta budu naznačivani ljudi narodnosti i jezika ilirskoga i sinovi ilirskih roditelja ali istog jezika ilirskog). Ovim se dakle zakonom prije svega bezizuzetno isključuju Arbanasi i svi drugi, što nisu Ilirci ni po narodnosti ni po jeziku. Zatim isključuju se svi oni, koji su nekoč odista bili Ilirci, ali tečajem vremena izgubiše ilirski jezik, ušavši u drugu narodnost i njezina prava. Takovi su Kranjci, jer njihova pokrajina nije ilirska, već norska ili germanska te spada k nasljednim austrijskim pokrajinama, koje su germanske. Ondje se kod sudova, kod skupština, u školama i svim javnim poslovima upotrebljava isključivo jezik njemački, nećeš naći ni jednoga pisma napisana jezikom slovenskim. Narod ilirski bješe se bojnom srećom uvukao onamo, ali ga starosjedioci Germani opet istisnuše ili podjarmiše. Tako biva, da se kod seljaštva, i to ne svuda, sačuvala neka podoba ilirskog jezika, ali tako iskvarenog, da ga mi Ilirci bez tumača ne možemo ni razumjeti. Polovica im je riječi njemačka. O njima izrazito govori „Brodomus Coptus" (?): Slovenci, što su susjedi Nijemaca, imaju jezik tako pomiješan sa idiotizmima njihovim, da većina ih govoreći mješovitim jezikom kao i da ne govore nikakova jezika. On ih zove Slovencima, jer su nekoč bili, ali sada većinom nisu: čitave župe usred Kranjske govore čisto njemački, kao Kočevje i Bohinje. I plemstvo im je skroz njemačko, govori o sebi, da su Nijemci i neće da budu Ilirci. Što je seljaštvo sačuvalo neku podobu ilirskog jezika, oni zapravo izgubiše svoj jezik te govore nekom mješavinom, koja nije ni ilirska ni njemačka, to dokazuju i knjige i iskustvo. Zato i ne uživaju povlastica naše

bulle, koja naročito ište, da čovjek, koji će ući u ovaj zavod bude jezika ilirskog, a ne takove mješavine, koje mi Ilirci bez tumača ne možemo ni razumjeti.

Isključeni su dakle Kranjci. Ali isključuju se i takovi, kojima je otac rodom Kranjac ali mati Talijanka, te ne umiju ni ilirski ni one kranjske mješavine. Takav je g. Luka, koji se natječe za svojega sina. Bulla traži naročito, da bude čovjek ilirskog jezika, tko hoće da dobije ovdje mjesto, a oni, što ne znaju ilirskog jezika, isključeni su. Isključuju se napokon i oni, koji su porijeklom bili Ilirci, ali su rođeni izvan domovine, ako ima kompetenata rođenih u domovini, koji savršenije znaju jezik, osobito ako su uz to još i vredniji dobom i zaslugama, ili ako su svećenici a njihov takmac nije svećenik, kao što nije pomenuti Luka (on je bio dakako prost čovjek svjetovnjak, ali sin mu Ivan svećenik). Ovakova argumentacija, kaže Križanić, mora se odobriti, jer se pretpostavlja, da oni, što su rođeni izvan domovine, ne znaju tako dobro jezika, kao oni što su ga naučili u domovini. Zato takovi ne mogu = jubilejsko vrijeme ili u drugim potrebama dobro vršiti službu ispovjednikâ.

Tko hoće da shvati zakon kako valja, mora prije svega imati na umu namjeru zakonodavčevu, a zakonodavac namjeravaše osnivanjem pomenutog kapitula iskazati milost ilirskomu narodu, podići ga i utvrditi u odanosti svetoj stolici, učiniti dobro pojedinim ljudima onoga naroda, koji znaju svoj jezik te imaju zasluga; nije imao na misli da odlikuje ljude što nemaju nikakovih zasluga po ilirski narod i domovinu ili da zapostavi vrednije te ožalosti njih i njihovu domovinu. Kad bi se dopustilo da uđu u zavod inozemci bez znanja jezika, mladići nesvećenici, a da se odstrane svećenici narodnjaci, stariji i vredniji, tada to ne bi bila nikakva milost narodu ilirskomu niti bi se on time poticao na poštovanje spram rimske stolice, kad ne bi bili namještani ljudi svojeg zaslužnog naroda, kad bi se uklanjali stariji i dostojniji, a narod bi se žalostio gledajući kako biva malo po malo istiskivan od užitka ovog zavoda. Tako bi zamisao pobožnog osnivača bila sasvim izvraćena.

I ako Križanić nije ostao dosljedan ovim ovdje razvijenim načelima, opet se mora reći, da je ova njegova argumentacija izrađena oštrom dijalektikom, skolastičnim redanjem misli, do čega je uvijek mnogo držao. Sa Križanićem se u taj čas slagao ugledni član zavoda, poznati Jeronim Pastrić, glava dalmatinske opozi-

cije protiv Kranjaca. On je u istom pitanju napisao opširan, na vid vrlo učen referat od 18. februara 1652. (Starine XVIII. 90.—102.), koji se vještinom i jasnoćom dokazivanja ne može porediti sa referatom Križanićevim. Ali preporno pitanje o Kranjcima time još ne bi riješeno. Mladi Ivan Jamšić dobi ipak kanonikat u zavodu, a Pastrić podiže iznova pravdu, koja je izazvala dugačku i vrlo zanimljivu sudbenu istragu pred rotom sv. stolice. Bilo je preslušano mnogo članova bratovštine, ljudi prosta života i zvanja, koji su vrlo malo znali o svojoj domovini a još manje umjeli odgovoriti na razna stavljena im pitanja kod istrage. Najvažnije je svakako to, da su ipak neki članovi plemstva kranjskog ali i hrvatskog odrješito tvrdili, da se slovenski narod Kranjske računa po jeziku k Ilircima. Taj slučaj kao da je i Križanićevu mišljenju dao drugi pravac. Čini se čak, da je lična napetost između Križanića, koji je međutim već bio postao članom kolegija, i Pastrića, kojemu je valjda smetao ugled Križanićev — šteta što se o tome ništa ne zna! — potisnula Križanića na stranu zagovornikâ Kranjske, Savla pretvorila u Pavla. Ima jedan zapisnik od 22. aprila 1654., u kojem se Križanić ističe kao protivnik-suparnik Pastrićev, u korist Kranjske (Starine XVIII. 150), a od 15. maja iste godine sačuvala se izjava Križanićeva, naperena protiv Pastrića, u kojoj je najzanimljivije ispričavanje Križanićevo, kako i zašto je prije dvije godine napisao ono gornje očitovanje, kojim je Kranjce isključivao iz zavoda sv. Jeronima. Lično neprijateljstvo između obojice izbija iz Križanićevih riječi, gdje veli, da se Pastrić poziva na ono njegovo gornje očitovanje samo zato, da ga ožigoše (ad maculandam meam famam. Starine XVIII. 155). Evo kako se Križanić opravdava. Valja gledati, kaže, više na namjeru, nego li na riječi. Na početku zapo ljenute pravde, druguјući prijateljski nas obojica, upita me Pastrić za savjet. Ne poznavajući tada Jamšića (Ioannem Jamsium) povjerovah Pastriću, da ne zna našega jezika te da se punim pravom može protiv njega podići parnica, ali ne zato, što ne bi pripadao našemu narodu. (A zašto je onda Križanić dokazivao, da Kranjci ne spadaju k Ilircima ni kao pokrajina ni kao narod?). Ja sam, veli, Pastrića češće nagovarao, da ne ustaje protiv čitave pokrajine (t. j. Kranjske). Ali sve zaludu, on osta kod svoga. Kada ne htjede pristati na moj savjet, pokušah sâm drugim putem poći: napisah nekoliko dokaza u smislu protivničkom (t. j. Pastrićevom) hiperbolski (tako sada zove sâm Križanić svoju argumen-

taciju sa primjedbom, da se ne može odobriti!) te mu pokazah, rekavši: kad bi se ovo moje dokazivanje i prihvatilo, opet ne bi odatle ništa slijedilo za isključenje Kranjaca, jer kad bi zaključak mojeg umovanja vrijedio, po istome morali bi se isključiti iz ovoga zavoda i svi Dalmatinci, jer su mnogo više potalijančeni, nego li Kranjci ponijemčeni. Ja sam ga dakle ozbiljno nagovarao, da se okani ovakovih dokaza protiv Kranjaca, jer će izgubiti parnicu. On mi zbilja reče, da se neće služiti ovim dokazima, jer da ima boljih. Tako osta kod svojega mišljenja.

Istini za volju valja otvoreno reći, da ovo izvraćanje svojih riječi, ovo natezanje i izvinjavanje Križanićevo ne čini dobra utiska. Križanić bi svakako ljepše uradio, da je iskreno rekao, da je iz prva zbilja bio protiv Kranjaca, ali da je kasnije proučiv potanje cijelo pitanje, došao do drugog osvjedočenja, po kojemu Kranjci (t. j. Slovenci iz Kranjske) imaju pravo na svetojeronimski zavod. Jer ma kako Križanić poricao ozbiljnost onog svojeg očitovanja, na njega se ipak pozivahu mnogi, ne samo sa nekom zlobom sâm Pastrić. Možda je i sâm Križanić osjećao, da su njegovi argumenti tako vješto posabrani i poredani, da ih je teško bilo suzbiti. Gonjanje pred rotom povlačilo se između obadvije stranke sve do g. 1656. Križanić je odrješito stajao uza stranku slovenačku, dok nije napokon 24. aprila pomenute godine rota apostolske stolice riješila pravdu u korist tumačenja Pastrićeva i njegovih dalmatinskih pristaša, t. j. da na svetojeronimski zavod u Rimu imaju pravo samo Dalmacija ili Ilirik, kojega su dijelovi Hrvatska, Bosna i Slavonija, a isključuju se Koruška, Štajerska i Kranjska, dakle da se samo urođenici od ove četiri oblasti: Dalmacije, Hrvatske, Bosne i Slavonije mogu primati kao kanonici i beneficijati u svetojeronimski zavod.

Može biti ova odluka nije ostala bez utjecaja na dalju sudbinu Križanićeva života u Rimu. On je, kako se vidi iz čitavog tečaja parnice, tako odrješito stojao na strani protivnoj Pastriću, zagovarajući pravo Slovenaca, tih cesarskih ljudi, da mu je pobjeda njegova ličnog protivnika ozlovoljila boravak u zavodu. Po izvatcima, koje mi bješe poslao 1. maja 1871. g. pokojni kanonik Crnčić, ima u misnim knjigama (libri missarum) dokazâ, da je Križanić čitao u njihovoj crkvi (sv. Jeronima) mise u godinama 1652., 1653., dalje nema mu spomena. U sjednicama bratovštine sv. Jeronima bio je prisutan g. 1652., 1653. (u svim sjed-

nicama ove godine osim jedne), svega u 12 sjednica, g. 1654. ne spominje se ni u jednoj sjednici, g. 1655. od tri u jednoj; a g. 1656. bješe 30. aprila saopćena presuda rote u pitanju, tko ima pravo ući u svetojeronimski zavod, te među onima, koji su parnicu izgubili, dolazi i Križanićevo ime.

Krajem jula kobne zanj godine 1656-e svršio je Križanić prvi dio svojega velikoga djela, koje je ostalo do danas u rukopisu: „Bibliotheca schismaticorum universa, omnes schismaticorum libros hactenus impressos duobus tomis comprehendens, primum quidem a duodecim auctoribus, tribus linguis (graece antique, graece moderne et moscovitice) composita, nunc autem latine verbatim reddita et confutata a Georgio Crisanio. Tomi prioris pars prior. Romae 1656." Uz naslov ima još ovaj motto: Non erunt ultra duae gentes nec dividentur in duo regna, sed fiet unum ovile et unus pastor. Ezech. 27.28 et Ioann. 10.16; Veritate et caritate II. Ioan. 13. Na kraju rukopisa ima bilješka: Julii 31. 1656. Georgio Crisanio interprete. Pošto sav rukopis iznosi 781 stranicu u četvrtini, to se vidi po brojevima stranica, dodanih u kazalu ka svakomu članku, da je Križanić izradio čitav prvi tom, ne samo prednju polovicu (pars prior), već i drugu polovicu (pars posterior) prvoga toma. Kod Kukuljevića (str. 223.—224. posebnog otiska njegovih „Književnika u Hrvatah iz prve polovice XVII. vieka s ove strane Velebita) citira se to veliko djelo tako, kao da „Nilus Thessalonicensis" sačinjava posebno djelo, dok onaj elenchus (kazalo), koji sam ja dobio od kanonika Crnčića (naštampan u 18-oj knjizi Rada, str. 164.) dokazuje, da je to samo jedan komad druge česti prvoga toma njegove „Biblioteke". O tom djelu bit će kazano nešto u Prilozima.

VIII.

Posljednje godine Križanićeva prebivanja u Rimu. Njegovi panegirici u slavu cesara Ferdinanda III. Boravak u Mlecima.

Kako Križanićev književni rad, prevodi sa grčkoga i crkvenoslovenskoga na latinski jezik, krajem jula 1656. godine nije bio svršen, mogao bi bio još i dalje ostati u svetojerolimskom zavodu te posao nastaviti, ali kao da toga nije učinio. Može biti, da je kuga, koja se polovicom iste godine pojavila u Rimu

te mnoge članove zavoda razagnala, potjerala i njega kud god izvan Rima; svakako još je neko vrijeme ostao u Italiji, kako ćemo odmah vidjeti. Prije da stavimo jedno pitanje. Mi bismo htjeli znati, kako je Križanić inače živio u Rimu, s kime je izvan zavoda drugovao i što je radio povrh obavljanja crkvene službe i drugih funkcija u zavodu sv. Jerolima? O svemu tomu ne znamo gotovo ništa. Njegov prevodilački posao bit će ga mnogo privlačio u vatikansku biblioteku, u kojoj je našao valjda i sva ona grčka izdanja, ponajviše londonska, po kojima je izrađivao svoje prevode. Za čudo nam je ipak, da se rukopis toga velikog, i ako nedovršenog, rada nije sačuvao u vatikanskoj biblioteci, već u dominikanskoj, u manastiru Santa Maria sopra Minerva. Ne stoji li to u nekakvoj vezi sa Križanićevim dominikanstvom pod kraj njegova života? Nije li on sam tako odredio, da taj njegov posao bude predan u dominikansku biblioteku? Teško nam je vjerovati, da bi veliki folianat povlačio bio sa sobom po svijetu; bit će ga ostavio u Rimu i možda u posljednjim godinama njegova života, kad si je želio doći u Rim, već kao dominikanac, mogao je biti taj rukopis prenesen, možda čak iz Jeronimova zavoda, u dominikansku biblioteku po njegovoj ličnoj želji, da pokaže starješinama reda svoje književne zasluge, koje u očima provincijala u Vilni nisu puno značile. Ali ima još jedno svjedočanstvo njegova kretanja u književnim krugovima Rima, koje spada u te godine. Godine 1655. bi u Rimu naštampan u slavu cesara Ferdinanda III. jedan zbornik panegirika na raznim jezicima, u koji unese i Križanić svoj prilog. To pokazuje, da su ga u Rimu poznavali kao slovenskog književnika. Meni nije pošlo za rukom, da nađem jedan eksemplar ovog zbornika u bečkim bibliotekama, zato se ograničujem nekim podatcima na osnovu publikacije pokojnog o. Fermendžina (Starine XVIII. 226.—229.). Zbornik nosi naslov: Triumphus Caesareus Polyglottus, tot concinnatus linguis, quot in veterum doctrina stabilienda linguis Oedipus Aegyptiacus utitur. Quem immortali Ferdinandi III. Sapientisimi Romanorum Imperatoris gloriae, ob immortale in priscae sapientiae instauratione meritum literatorum in Romani orbis terrarum theatro ex omnibus populis et nationibus congregatorum chorus aeternum erigit, dicat consecrat. Na koliko je jezika u tom zborniku proslavljen cesar Ferdinand III., ne umijem reći; Križanićev prilog dolazi pod brojem dvanaestim: Elogium XII.

Njegovo versifikatorsko naprezanje s više je pogleda zanimljivo. Najmanje dakako radi pjesničke vrijednosti, koja doista nije velika, mnogo više radi jezika, kojim je taj njegov „elogium" napisan, a napokon i radi ideje, koju predstavlja sobom njegov prilog. Što se upravo Križanić našao u kolu slavitelja cesara Ferdinanda III., lako je dovesti u vezu s njegovim zagovaranjem kranjskog ilirizma, a Kranjska je bila dakako „provincia domus austriacae", dakle i on znatno bliže planu, da se u pjesmama proslavi cesar Ferdinand III., nego li toliki dalmatinski Ilirci, kojih je u ono doba zacijelo bilo u Rimu vrlo mnogo. Križanić je bivao po nekoliko puta u Beču, znao je njemački, po svemu dakle prikladan za taj mali književni posao. Što i kako je shvatio ponuđenu mu zadaću, i u tom ima nešto njegove ideje slovenske. Njegov „slavospjev" (elogium) izlazi pred cesara sa širokim nazvanjem „Illyria", njegova je drugarica vila „musa illyrica", njegove su pjesme „carmina illyrica". Ali u tom geografsko-etničkom jedinstvu odjekuju razna narječja, što ih je on dobro poznavao, osobito sada, nakon svojeg boravka u svetojeronimskom zavodu, među ljudma gornje i dolnje Dalmacije, među štokavcima i čakavcima; a zanimajući se jednako i za sljedbenike „shizme" nije mogao smetnuti s uma ni pravoslavnih Srba. Napokon njegovo poznavanje jezika u crkvenim kjigama, naročito glagolskim, njegovo općenje sa maloruskim unijatima, njegovo prebivanje u Smolensku i Moskvi — sve to uvjeri Križanića, da se u toj proslavi cesara Ferdinanda III. sa strane „Ilirije" ne smije mimoići ni stari crkveni ili kako ga on dobro nazva „staroslovinski" jezik. Ovako dođe Križanić na misao, da svoj „elogium" izvede na četiri načina. Na prvom mjestu stavlja „dumu" — taj je naziv uzajmio od Malorusa — „harvacku". To mu je, kako primjer pokazuje, ikavska štokavština. Na drugom mjestu dolazi pjesma staroslovinska (latinski je nadjenuo dumi ime „carmen Pindaricum", a ovu je „pisan" prozvao „jambicum Bettinianum"). Na trećem i četvrtom mjestu stoje dvije „davorije" (po latinskoj terminologiji „epos heroicum"), a pošto se te davorije, što bismo danas nazvali junačke narodne pjesme, pjevaju i kod pravoslavnih i kod katolika, razdvojio je Križanić svoju davoriju u dvije: jedna mu je „sarbska" (modi et styli serbiaci), druga „latinska" (modi latini). Pod „latinima" imao je na umu, sasvim u duhu narodnog mišljenja, katolike štokavce južnih krajeva. Da ta slika i podjela „ilirskih" narječja nije potpuna, to zna danas svako đače; prije

svega nestaje primjera za kajkavštinu, koju je Križanić mogao koliko toliko poznavati kao bivši župnik u Nedeljišću i Varaždinu. Osim toga kao zagovornik kranjskog ilirizma imao bi bio još nešto spjevati jezikom ili narječjem slovenskim. Tada bi bila Ilirija u njegovu širem smislu potpuna. Jednoga i drugoga on ne učini, valjda se nije osjećao dovoljno spremnim za taj posao. Razlikosti narječne, kako ih je Križanić predočio u svojim kompozicijama, nisu dakako tačne, ali tomu se ne može nitko čuditi: u tim je pitanjima Križanić bio avtodidakt kao svi drugi savremenici, što pisaše u ono doba što god o našem jeziku. Ja ću ovdje sa nekoliko primjera objasniti njegovu dikciju po narječjima. Uzmimo najprije jezik „staroslovinski". U tom je Križanić zbilja natucao po starome to izborom nekih riječi, kao česticama *že, iže, uže, jako, ibo, sice*, to oblicima kao genit. sing. *glavi, gori*, nom. akuz. plur. *skali, struni, traki, kosi*, gen. pl. *mužej*, dalje adjektivnim oblicima *tajnea, hvalnaja, mrkluju, častnoe, žarkago, svitlago, čudnago*, ili kod glagola: *vmolknut, pašut, kazujet, krasit, vozvonæt, mnæt, razgonæt*. Slovom *æ* Križanić izražava ono rusko *a* ili *ja*, koje odgovara crkvenomu ѧ, hrvatkomu *e;* on je udario između *a* i *e* sredinom, pišući *æ* ili *ae*. Stojeći kao i Levaković pod uplivom maloruske fonetike, on je ѣ shvatio ikavski, zato i piše: *povelil, spivati, dila, drivnih, svita, svitlago, time* (t. j. *tjeme*), ili *vmolknut, solnca, volhve, cozvonæt*. Razmjer stihova sa svojih 12 slogova odgovara aleksandrincu. Naprotiv u obje davorije (srpskoj i latinskoj) provodi Križanić stari epski razmjer od 15—16 slogova, a u jeziku imaju između obje davorije neke sitne razlike, srpska je davorija bliže čistoj štokavštini, latinska zanosi nešto na čakavštinu, ova posljednja ima čak *ča* i *ciklasti* (вы-клacти). Za čudo ipak u obje davorije vlada ikavština, na pr. u srpskoj: *kriposti, vridna, lipo, besidom* (samo *peti, zapeti*, možda za razliku od glagela *piti)*; u latinskoj: *kripost, stine, litnih, prik, priko, lita, vikuj*. U tekstu, koji zove hrvatskom dumom, vlada isto tako ikavština: *spivate, pisni, rika, ciste, drivate, razmirate, svit, bili, medvide, popivke, triba, dilo*, ima genitiva množine po novome: *pevaca, vrhova*, i po starome: *jam*, particip mn. *sastavše*, imperfekat *vediše, tvoraše*, 1. lice jedn. *gudu*. Razmjer dume kreće se u sedmercima i osmercima. Križanić je već ovdje u narodne oblike miješao rado crkvene ili ruskoslovenske oblike i riječi. Tako u hrvatskoj davoriji piše *vičnoe ime, ninje*, a u latinskoj davoriji piše *kobza!* Ma koliko Križanić pogriješio u tim svojim

pjesmama protiv pravih osobina narječnih, njegov je pokušaj svejedno za ono doba spomena vrijedan, jer dokazuje, da se nije badava više puti sâm hvalio svojim staranjem oko ispravnosti u jeziku, da je zbilja već u godinama svojeg boravka u Rimu mnogo razmišljao o jeziku hrvatskom i crkvenoslovenskom te već blizu bio onoj smjesi, koja izbija u njegovim kasnijim spisima, što ih je pisao u Rusiji. Navest ću za dokaz neke izraze, što pokazuju njegovu naklonost k novim riječima i purizmu: *cirovita* Strumica (Strimon vorticosus), *izcir* (ortus), *dricat* (frondosus), *žitorodan* (frugum ferax), *derljir* (laniax), *gib* (nutus), *drojivrh* (bicollis), *sinar* (umbrosus), *medoglas* (melisonus), *kolocod* (choragus), *svitonos* (lucifer); evo i nekoliko čistih rusizama: *volhv* (vates), *lučši* (melior), *ščedro* (copiose), *kobza* (cithara); *hot* (animus) kao da je njegova tvorina.

Ali da se vratimo Križanićevu životu. Gdje je bio u drugoj polovici godine 1656-e i početkom 1657-e, nije nam poznato. Bjelokurov, poznavajući dobro ne samo pripovijedanje Bezsonova i po onim komadima Križanićeve Politike, koji još nisu izdani, već i ruske historijske izvore, svraća pažnju na jedno rusko poslanstvo, koje dođe u Florenciju i Mletke krajem g. 1656-e (u Florenciji boravljaše od 24. decembra 1656. do 1. januara 1657., u Mlecima od 11. januara do 1. marta 1657; na čelu poslanstva bijahu Čemodanov i Postnikov). Križanić nije bio velika mišljenja o tim ruskim poslanstvima na zapad Evrope, o tome je pisao u neizdanom do sada dijelu Politike, gdje se kao 10-a politička jeresija govori o poslanstvima i posrednicima te kritikuju takova poslanstva. Tu se o boravku ruskog poslanstva u Mlecima pripovijedaju takve pojedinosti, po kojima sudeći smije se vjerovati, da je Križanić u isto vrijeme i sam bio u Mlecima. On priča (po tekstu kod Bezsonova) ovo: „U vrijeme objeda sakupljao bi se veliki broj mletačkih nobili, svi u maskama da ih ne bi nitko prepoznao, u gostionicu ruskog poslanstva te bi gledali kako Rusi jedu i smijali se običajima ruskih ljudi za stolom. Koliko je tu bilo sram tnih stvari, ne može se ni izreći. Kako je u onim krajevima vino jeftino, naši su ljudi, kaže Križanić, gotovo uvijek svi bili pijani; često bi dolazile k njima i nalazile kojekakav dosok ženske nepristojna vladanja, što je kod mjesnih ljudi izazivalo veliki smijeh, ali i preziranje našega naroda. Kako ode naše poslanstvo iz Mletaka, mletačke novine počeše razglašivati, da je republika sklopila veliki savez s našim (t. j. ruskim) vla-

darom. Po novinama širila se vijest, da je obećano da će u Rusiji sakupiti vojsku od 100 tisuća protiv Turaka, te da će ruski car sa svom svojom silom krenuti protiv njih. Uzbunjeni tim glasovima Turci ubiše carigradskoga patrijarha i srpskoga kao umišljene učesnike pomenutog saveza.*) Tatari odmah zaključiše, da neće više primati nikakovih darova od ruskoga cara, naprotiv svom se snagom oboriti na Rusiju. Oni održaše riječ: nanesoše Rusiji opustošenje, koje sada gledamo suznim očima. Evo plodova poslanstva ruskoga u Mletke." Ovako izvješćivaše Križanić o Mlecima kao bivši očevidac. Naprotiv o boravku istog ruskog poslanstva u Florenciji navodi kao izvor svoga pričanja samo novinske glasove. Po novinama su pisali, kaže, o Rusima gadne paskvile: o njihovim krupnim rukama, o smradu, nečistoći, o držanju kod jela, o škrtosti i prostačtvu, o razuzdanosti i pijanstvu, itd. Među ostalim kazivahu novine: ma kakovo im se vino pošiljalo na dar, bijelo ili crveno, slatko ili oporo, Moskovi bi sve to slijevali u jednu bačvicu. Kad bi ušli u kakav dućan da kupuju robu, poslije njihova odlaska nije mogao čitavu uru nitko ući, tako je sve smrdjelo u dućanu to od njihove nečistoće to od krzna... Ovako priča Križanić ne obijesti radi, već za pouku Rusima, da prestanu biti ruglom inostranaca, a kao izvor posljednjeg pričanja jednako dodaje: pišu, pisaše, da na jednom mjestu kaže izrijekom: quidquid sit de istis quae ego non vidi (Bjelokurov str. 72. u opasci). Ovako je sam Križanić činio razliku među onim, što je vidio i čega nije vidio. Iz ovih epizoda, upletenih u Križanićevu Politiku, na kojoj je radio sedam do osam godina nakon ovih događaja, što se zbivahu početkom g. 1657., lako je po razlici pripovijedanja među pojedinostima i općenitom slikom razabrati, čemu je sam bio očevidac (u Mlecima) i što je upamtio po novinama. Imamo dakle dovoljno jak razlog, da vjerujemo u bo-

*) Prof. Jireček, kojega sam umolio da pronađe, koliko ima istine u tom kazivanju, saopći mi ovo: „Turci su g. 1659. ubili bivšega patrijarha carigradskoga Gavrila u Brusi. Srpski patrijarah Gavrilo, rodom iz Staroga Vlaha, prije mitropolit u Raškoj (kažu da je bio rodom Rajić) bio je od maja 1654. do marta 1656. u Rusiji. Međutim je na patrijaršu stolicu u Peći došao patrijarah Maksim (1656—1680). Kad se Gavrilo vratio iz Rusije, bio je udavljen ili obješen od Turaka. Oklevetaše ga bratija яко свѣтоваль царя московскаго воздвигнути войну противъ Турковъ" (Гласник 28.248, Летопис Мат. срб. 1831. II. 16.). To se dogodilo u Nikeji ili Brusi, u julu ili okt. 1659. Izvješće se dakle Križanićevo potvrđuje.

govak Križanićev u Mlecima tečajem prvih mjeseci g. 1657-e. To se indirektno potvrđuje njegovim pripovijedanjem o republici mletačkoj u Politici II. 325.—327. (i na drugim mjestima), gdje se govori o pojedinostima nutarnjega života, kao n. pr. o ograničenju, kojemu zakon bješe podvrgao mletačke plemiće, tako živahno, da je Križanić za cijelo mnogo toga znao kao očevidac. Kako poznajemo entusijazam Križanićev za moskovske stvari, lako nam je vjerovati, da boraveći u Mlecima u isto vrijeme kad i poslanstvo rusko, ako nije možda upravo njega radi i došao u Mletke, neće biti propustio lijepu zgodu, da se upusti s njima u razgovore o Moskvi, i ako nema o njima spomena u ruskim službenim aktima poslanstva.

IX.

Križanića žele zadržati u Rimu, nu on ode bez znanja kurije opet u Rusiju, najprije u južnu (Nježin), onda u Moskvu.

Što je Križanić radio tečajem g. 1657. poslije odlaska ruskog poslantsva iz Mletaka, da li je još koje vrijeme ostao u Mlecima ili se odmah vratio u Rim, nije nam poznato. Svakako smijemo se domišljati, da je saobraćaj sa ruskim poslanicima., ili ma kojim članovima onoga poslanstva, i opet rasplamtio u njegovoj duši želju za misijom u Moskvu. Po svoj je prilici i opet preduzeo korake, da mu Propaganda povjeri željenu misiju. Ali to kao da nije lako išlo. Onaj isti monsinjor Massari, na kojega se bješe prije nekoliko godina Križanić obraćao sa molbom za posredovanje, da bi bio pozvan u Rim, neka bi se ondje posvetio izradbi odgovora na Kirillovu knjigu, iz koje je poslije nešto u latinskom prevodu ušlo u veliki rukopisni zbornik Križanićev, kao da je u ovo posljednje vrijeme, valjda za Križanićeva boravka u Rimu, u zavodu sv. Jeronima, stvorio sebi o njegovu karakteru, temperamentu i čitavoj ličnosti nepovoljno mišljenje. Svi su, istina, hvalili, pa tako valjda i Massari, njegovu vatrenu želju polemike sa šizmaticima, ali za misionara kao da ga nisu držali prikladnim, jer je bio odveć nemiran i nepogodan. Po svjedočanstvu jednog akta od g. 1657. (1. oktobra) upravo Massari nazva Križanića čovjekom pretjeranim (cervello torbido e stravagante). Ne znamo izbliže, kako je tako važna ličnost, kao kardinal Massari, došla do tako nepovoljna mišljenja o Križaniću. Jesu li njegova pisma, što ih je prije više godina pisao kardinalu, učinila nanj

tako neugodan utisak? Ili je Križanić za svojeg sadašnjeg višegodišnjeg boravka u Rimu čimegod izazvao protiv sebe neraspoloženje kardinalovo? Možda mu je dosađivao kakovim usmenim moljakanjem? Od tih se nagađanja, bez dokumenata, neće nigda doći do sigurna znanja. Svakako je više navedenim odzivom dovoljno objašnjeno, zašto Propaganda ovaj put nije sa svojim zaključkom, da mu se dade misija za Rusiju (deputetur missionarius in Russiam) uspjela, već se morao tražiti drugi način da mu se pomogne. O tome imamo dva dokumenta, što se ne podudaraju sasvim; nije lako dovesti ih u suglasicu. U prvom (više pomenutom) govori se o audijenciji kod pape (Aleksandra VII.), u kojoj se pretresala stvar Križanićeva. Pripovijeda se, kako je već bio misionarom u Moskoviji (to se može protegnuti samo na njegov vrlo kratak boravak krajem g. 1647. u Moskvi), ali da po mišljenju referenta, koje nije odgovaralo zaključku kongregacije, nije imao osobita uspjeha (to je nepromišljen sud o čovjeku, koji je samo pod okriljem poljskog poslanstva boravio tri mjeseca u Moskvi) i da se referentu čak ne čini prikladnim za misionarstvo. Ipak da ima neke zasluge (è ben huomo di qualche merito), jer se mnogo trudio na obranu katoličke vjere kroza sve ove godine te sastavio protiv shizmatika mnogo knjiga, koje hvale Luka Holstenius (to je bio vatikanski bibliotekar) i kardinal Brancacci. Budući u Moskvi da je nabavio mnogo knjiga i donio sa sobom te preveo na latinski jezik, da se može napisati odgovor, ali je siromašan, nema od čega da živi, i zato je kongregacija, da bi mu pritekla u pomoć, odredila da ide kao misionar u Moskoviju, no referenat se boji, da neće od toga biti koristi, o čemu bi mogao više znati kazati otac Virgilije. Ovomu regestu, koji je meni još god. 1882. saopćen od o. Pierlinga, metnut je, ne znam na osnovu čega, datum 26. jan. 1658. Ovim je dakle aktom nekim načinom učinjen prigovor protiv odluke kongregacije od 1. oktobra 1657., koja je bezuslovno glasila: Deputetur missionarius in Moscoviam. Referenat slaže se u stvari sa nepovoljnim odzivom kardinala Massari, ali uz to se poziva na nekoga padre Virgilio, koji je valjda dobro poznavao Križanića. Taj otac Virgilije mogao je biti namješten gdjegod u kojoj rimskoj bibliotec i, u koju je Križanić zalazio. Punim pravom nalazi o. Pierling ovu raznoglasicu među zaključkom kongregacije i savjetom danim nekim načinom papi od referenta čudnovatom. „Par une de ces inconséquences qu' il est difficile d' expliquer“ dođe se u kon-

gregaciji do zaključka, koji je papa ispravio. Tako misli o. Pierling. Pita se samo, tko je bolje nepristrano ocjenjivao Križanića, da li kongregacija ili onaj istomišljenik kardinala Massari, koji je papi preporučao, da ne potvrdi zaključka kongregacije? Na to pitanje ja ni danas ne bih smio dati odrješita odgovora. Odluka papina, izrečena može biti odmah kod audijencije, a može biti i nekoliko dana kasnije, glasi ovako: Sanctissimus dixit iam ab ipsis (tko su ti? Može biti Luka Holstenius i kardinal Brancacci) aliqua de eo (t. j. o Križaniću) audisse eique opportunius videri aliquo stipendio ipsius paupertati succurrere, ut possit hic Romae labores iam coeptos contra schismaticos perficere. Po toj dakle papinoj odluci nije Križanić imao kao misionar poći u Moskoviju, već ostati u Rimu,*) da ovdje nastavi i dotjera do kraja svoje prevode grčkih tekstova protiv rimske crkve sa replikama, dakako uz neku nagradu, koja bi pokrivala njegovo siromaštvo. Ali gle, od 21. marta iste godine 1658-e ima opet jedan dokumenat, neka Križanićeva izjava, što izgleda kao njegov protest protiv odluke, o kojoj smo upravo čuli. Između 26. januara i 21. marta bijaše dosta vremena, da obazna što se protiv zaključka kongregacije zanj odlučilo. U njegovu objašnjenju — gl. Чтенія 1909, II., u dotičnom prilogu na str. 22.—23. — Križanić izjavlja, da pored svojih godina, slaba zdravlja i siromaštva ne može više da ostane u Rimu bez svoje štete i nenadoknadiva gubitka; moli da mu se oprosti, što je predlagao posao, kojemu ne vidi uspjeha, t. j. općenit poziv k sjedinjenju svih shizmatika i sastavljanje u tu svrhu čitava svoda kontroversija. On ne bi bio toga predlagao, da ne bude bio mislio, da će to biti ugodno, prijatno i dobro primljeno od sv. oca i od eminencija. No pošto je to posao besprimjeran te se upravo s toga pokazao više tegotnim, nego li prihvatljivim, moli, kako bi izbjegao nadimak do-

*) Papa Aleksandar biti će preko referenta o Križaniću dobio takav utisak, da Križanićev temperamenat i još koje druge pojave njegove ličnosti ne čine ga prikladnim za službenu misiju sa strane Rima u Moskvu. Inače se zna, da je upravo papa Aleksandar rado upotrebljavao svaku priliku, da stupi sa Moskovijom u neki doticaj. Kad je g. 1657. čuo o ruskom poslanstvu u Mlecima pod vodstvom Čemodanova, gledao je preko Alberta Vimine, da ih pozove u Rim. Po dva puta pokuša papin emisar sreću, da nagovori Čemodanova, da posjeti Rim, ali badava; odgovor je svagda glasio: u carskom ukazu nema govora o Rimu, a bez ukaza ne može se činiti ništa (Pierling, La Russie et le Saint-Siège, IV. 3.).

sadljivca, dozvolu da može otići k arhibiskupu ostrogonskomu, svojemu dobrotvoru, gdje obećaje a i misli da će moći u njegovoj biblioteci nastaviti preostale svoje radove i tako s nekom časti završiti svoju starost. Zato moli preponizno eminencije, da blagoizvole uzeti na um njegove tolike trudove, posvećene moskovskoj misiji sa gubitkom imauja, prevođenjem i pobijanjem svih shizmatičnih knjiga itd. A kako se nalazi ovdje, jednako u stanju uboštva, već šest i pô godina, a da nije dobio nikada ni šest para milosti ili potpore, zato moli, ako eminencije ikoliko cijene njegove nekorisne radove te naumiše da ga nagrade, da bi mu pružili neku milostivu potporu, ali svakako ovdje u Rimu, da bi je mogao uživati prema svojim potrebama. Priznaje, da je suviše dosadan, ali se nada, da će mu se oprostiti, jer su ga kuga i druge nevolje zadržale ovdje preko njegove volje. Međutim izriče eminencijama svoje duboko poštovanje, quos deus servet in annos plurimos. Ovako glasi taj dokumenat, koji nas stavlja u veliko čudo. Onamo je glasila papina odluka, da nastavi svoj posao oko prevođenja, a ovdje prevodilac sam poriče svaki uspjeh toga svojega truda. Onamo mu se poručuje, da ostane u Rimu, a ovdje želi otići k nadbiskupu ostrogonskomu (arcivescovo di Strigonia), kojega naziva svojim dobrotvorom. Samo u molbi za novčanu potporu slažu se oba dokumenta. Ali i to nije posve jasno. Onamo se kaže, da mu se ima dati novčana pomoć za boravak u Rimu, ovdje valjda za put k nadbiskupu ostrogonskomu. U zaključku Propagandinom na ovu zlovoljnu izjavu kaže se, saglasno sa željom papinom: Assignetur subsidium scutorum sex quolibet mense per annum. Dakle i ovdje, gdje je Križanić navijestao svoj odlazak k ostrogonskomu nadbiskupu kao nešto definitivno, govori odluka Propagandina o mjesečnoj potpori na godinu. Sve su to čudnovata protivorječja, koja će se istom razjasniti, ako se nađu novi akti. Za sada izbija za nas samo veliko nezadovoljstvo Križanićevo sa svojim položajem u Rimu, kojim se dobro osvjetljava njegovo pregnuće, da pošto poto ostavi Rim. To se, kako ćemo odmah čuti, zbilja do skora i dogodilo, ali o kakovu njegovu putu u Ostrogon ne čuje se više ništa, ni u onoj rekapitulaciji događaja iz njegova života, koju pisa g. 1682., dakle nakon dvadeset i četiri godine, nema o tome govora. Tu se u opće pripovijeda nešto drugačije, nago li stvar izlazi po onodobnim dokumentima. Ovi kazuju, da je papa pristao na to, da Križanić nastavi u Rimu započete poslove, t. j. po mojem mi-

šljenju nastavak prevoda raznih antikatoličkih grčkih, donekle i ruskoslovenskih pisaca, na koje će se tada oboriti polemikom ili on sam ili tko drugi, jer će u latinskom prevodu sve te stvari biti svakomu rimskomu piscu kao apologetu dostupne. A u svojem pismu na kongregaciju od g. 1682. Križanić kazuje, da je papa Aleksandar VII., doznav o Kirillovoj knjizi i što u njoj ima, kad je čuo, da još nitko nije napisao polemike protiv tolikih napadaja na katoličku crkvu u jeziku moskovskom, ruskom ili slovenskom, naložio Križaniću, da on napiše ustuk protiv tih knjiga u jeziku moskovskom. Dalje se govori o nagradi po šest škuda mjesečno za taj posao i još za odštetu one nagrade, koju je dobivao kao kapelan kod švajcarske garde (Bjelokurov, Priloženija 278.—279.). Čini se gotovo, da je ovo potonje kazivanje Križanićevo teže složiti sa tadašnjom situacijom Križanićevom nego li ono prvo, osnovano na dokumentima. Da je bilo sve onako, kako je g. 1682. Križanić pričao, ne bi se lako razumjelo, zašto je još iste godine iznenada ostavio Rim. Ta on sam nije ništa toliko želio, koliko da mu bude povjeren posao da napiše polemiku na Kirillovu knjigu. Kako bi bio sada ostavio taj posao, kad bi mu bilo upravo to od pape naloženo? Kako bi bio taj posao nazvao besprimjenim i više tegobnim nego li prijatnim, za kojim je onamo od kraja godine 1647-e jednako čeznuo? Zaključujemo iz svega, da je Križanić g. 1682. htio nekim optimističnim pripovijedanjem o stvarima, što su se zbivale prije 24 godine, prikriti pravu situaciju, kakova je zbilja bila g. 1658-e u Rimu, u kojoj je moglo biti incidenata, kojih se može biti ni sam Križanić nije rado sjećao. Ja svakako mislim, da je Križanića potjeralo iz Rima neko nezadovoljstvo. O. Pierling nazva ga usljed toga vrlo oštroumno diletantom u apostolatu, ali diletantom genijalnim. Ne znam, na čemu o. Pierling gradi svoje nagađanje, da može biti Križanić ni sam nije bio sa svojim radom zadovoljan: „après avoir constamment plaidé la cause des réfutations systématiques en langue russe, il en élaborait une en latin, qui ne trouverait à Moscou que très peu de lecteurs. N' était ce pas se donner à soi-même un formel démenti?“ Meni nije poznato da bi Križanić zbilja bio napisao takav ustuk na latinskom jeziku, ako ne misli o. Pierling na ono veliko djelo Križanićevih prevoda, u kojem ipak još nema nikakova ustuka (Pierling n. n. m. 23.).

Kad ne bi bilo suvišno, mogli bismo se dati na razmišljanje, ne bi li Križanić bio bolje prošao u svojem životu, da bude bio prihvatio ponudu i odluku papinu, da se bude zadovoljio skromnom književnom ulogom, koju mu je namijenila Propaganda. Ali njegov idealističan pogled na zadatak svojega života, njegovo neutišano oduševljenje za veliku ideju izmirenja Rusije sa Rimom, za koju je osjećao u sebi neki viši poziv, ne dadoše se nikako obuzdati niti utisnuti u tijesni okvir, ograđen stijenama biblioteke vatikanske. Njega je neprestano vuklo u daleki svijet na slovensk sjever i istok, koji mu je već ponešto bio poznat te ga jamačno privlačio velikom snagom na drugačije polje radnje, nego li mu ga napokon bješe ponudila Propaganda uz pristajanje papino. A možda se osjećao ponešto uvrijeđenim u svojem ponosu, što mu je sada preko svakog očekivanja uskraćeno bilo zvanje misionarsko u Moskvu, o kojem nije prestao misliti i sanjati sve onamo od g. 1641-e i za koje ga još ovaj čas bila predložila Propaganda. Tako dođe do preloma, za koji ni uz novo otkrivene akte ne umijemo kazati, kako se izvršio u pojedinostima. Križanić ostavi Rim tečajem ljeta g. 1658., ode najprije u Beč, bez znanja, kako se čini, Propagande, svakako bez njezine poruke. Da li je uz put bio u Ostrogonu, već sada ili na svom daljem putu na istok, koji je vodio zbilja i kroz Ugarsku, to nije nigdje kazano ni zabilježeno. Što on sam o sebi pripovijeda, i to u dva maha, godine 1676. i 1682., ne otkriva ni njegova duševnog raspoloženja ni spoljašnjih povoda. Ne smije se smetnuti s uma, da je govoreći kasnije o događajima koji su se zbivali u Rimu prije dvadeset i više godina, mogao imati razloga, da ne iskaže svega, kako je upravo bilo. U svojoj molbenici na novoga cara Fedora Aleksejevića od g. 1676. pripovijeda stvar ovako: U nas (t. j. u Rimu) bješe se dočulo, da se ovdje (t. j. u Moskvi) uvodi u život „filosofsko učenje“. I ja sam zamislio, da bih mogao ondje „razrediti“ (t. j. valjda organizirati) škole te u njima predavati i potrebite knjige prevoditi na slovinski jezik. To će reći, da je zamišljao, kako bi mogao u jednoj takovoj filosofskoj školi nešto predavati (valjda filosofiju). Ovo je jedan motiv njegova dolaska u Moskvu. Ali dodaje još i drugi motiv, koji da ga ponukao, da pođe u Moskoviju. Htio je očistiti od mnogoga kala („zakaljenja“) svoj prirodni, t. j. rođeni materinski jezik, osvijetliti ga i obogatiti. Svega toga ne mogaše nigdje drugdje tako postići i izvesti, kao ovdje (t. j. u Moskvi). Jer drugdje nema ni slovenskih

knjiga ni upotrebljavanja svojega jezika u svim javnim (narodnim, državnim i vladalačkim) poslovima. Jer od moje rane mladosti, kaže Križanić, okaniv se brige o svim drugim potrebama života, dao sam se svim srcem na filosofiju („mudrostno iskanje“) i na ispravljanje našeg iskvarenog ili bolje da kažem uginulog jezika, da ga osvijetlim i usavršim, da tim načinom izukrasim i svoj vlastiti i svenarodni um (Bjelokurov 176.—177.). Ovako je Križanić obrazlagao svoje korake u molbi na cara nakon oslobođenja iz Sibirije. Smije se posumnjati, da li je sve to ovako hodalo njemu po glavi, kad je g. 1658., ostaviv Rim, krenuo put sjevera. Više značenja moglo bi imati drugo njegovo svjedočanstvo, koje se čita u dopisu na Propagandu od g. 1682. (Bjelokurov 277.—285.). Tu se pripovijeda, da je do skora poslije toga, kako mu je papa početkom g. 1658. naznačio mjesečnu platu od šest škuda, da radi na poznatom više puti spominjanom djelu, pukao glas, da se u Moskvi uvode filosofske škole (scole di filosofia). Ja sam se postarao, kaže Križanić, da papa dozna, kako bi sada bila zgoda, da se onamo pošalje jedan poslanik, kojemu sam se ponudio da budem tumač, a taj bi poslanik imao prosvjedovati protiv tako nepravičnih kleveta (misli se, kao što su nagomilane u Kirillovoj knjizi). Na to odgovori njegova svetost, da valja pričekati do mirnijeg vremena. Tada ja (Križanić), zaslijepljen grijesima, budem zaveden u napast te savladan od đavola, otputim se bez znanja apostolske stolice iz Rima u Moskoviju, da bih ondje učiteljevao u novim školama. Evo ovako se razilaze svjedočanstva Križanićeva u detalju, a sve to dokazuje, da Križanić nije htio kazati otvoreno svega, što je pokretalo njegovom dušom, kad se odlučio na onaj osudni korak. U pomenutoj pismenoj molbi na cara Fedora Aleksejevića govorilo se samo o filosofiji i gramatici, ali u pismu na Propagandu od g. 1682. taknuo se ipak i vjerskog pitanja, o kojem bi se imalo bilo raspravljati. Križanić bit će sa svoje strane predlagao, da se povede preko jednog papinog poslanika diplomatska polemika protiv Kirillove knjige; u toj je misiji sebi prisvajao skromnu ulogu tumača, ali u stvari bio bi ipak on glavno lice. Ali kad je papa tu misiju, bar na vrijeme, otklonio, a Križanić ipak otišao u Rusiju, razumije se, da nije imao ni spram ruskog cara g. 1676-e ni spram Propagande g. 1682. spominjati štogod o uniji, već je trebalo pronaći drugi povod, t. j. želju filosofske profesure. Ali taj izgovor, ovo opravdavanje, jedva je moglo biti pravim motivom već

onda. t. j. g. 1658-e; tomu bit će se Križanić domislio istom kasnije, kad su mu stupile živahno pred oči sve teškoće njegova položaja, što ih je imao svladati pri dolasku u Moskvu. Pa ipak ni u tom momentu, kako se vidi iz njegove izjave po protokolu departamenta spoljašnjih poslova (Bjelokurov, Priloženija 288). nije ništa govorio o profesorskoj stolici. već je samo naglašivao svoje znanje mnogih jezika i svoju spremu. da iz tih jezika čini prevode. Ni Bjelokurov ne vjeruje, da je do Križanića u Rim dopro kakav glas o filosofskim školama u Moskvi; misli. da je Križanić sve to našao i pročitao u knjizi Adama Olearija. gdje se u izdanju od g. 1656. govori o latinskom i grčkom jeziku, kojima da se mladež počela učiti po naredbi patrijarha i velikoga kneza. Zgodno ukazuje Bjelokurov na paralelu u Križanićevoj taktici, kako je nazad 17 godina u promemoriji mladog klerika-teologa misao o uniji isto tako bila prikrivena znanjem jezikâ i željom da ta vještina bude na uslugu caru moskovskomu.

To stoji, da je Križanić ovaj put ostavio Rim i krenuo put Rusije bez naročito dobivene misije. da čak protiv volje rimske Propagânde i samoga pape. Kada je upravo krenuo iz Rima. da li se uz put svratio u domovinu. nije nam poznato. Znamo samo iz njegovih vlastitih riječi. da je u drugoj polovici g. 1658-e bio u Beču. O tome se sačuvalo njegovo kazivanje povodom jednoga ruskog poslanstva k caru Leopoldu u Beč od 18. septembra do 2. decembra g. 1658. Na čelu poslanstva bijaše Jakov Licharev. Križanić bit će ga vidio i za cijelo s njim govorio, kad je ovaj sa svojom pratnjom stanovao u gostionici „k zlatnom volu“ (apud aureum bovem). I tu se ponavlja ista slika, o kojoj smo čuli u Mlecima. Križanić je naišao kod njih na strašan smrad, da gadnijeg ne možeš na svijetu naći (tantus me ibi offendit foetor, quod puto maiorem et foediorem in mundo inveniri non posse). Ovomu dakle smradu, koji je Križanić našao za vrijedno spomenuti u svojoj Politici, imamo se zahvaliti. što znamo da je i on u to vrijeme (t. j. između 18. septembra i 2. decembra) bio u Beču i da je s Rusima govorio. Kada upravo i da li samo jedan put ili više puti, toga nam nije kazao. Ne znamo ni toga, da li im je otkrio svoje želje glede putovanja u Rusiju ili je možda čak s njima zajedno krenuo na put iz Beča. Svakako kad bi i bio s njima pošao, njihovi se putovi do skoro raskrstiše. Rusko poslanstvo tumaraše po srednjoj Evropi od 2. decembra 1658. do

17. septembra 1659., najprije pođoše Moravskom (pominju se Mikulov [Nikolsburg] i Olomuc), dalje Šleskom do poljske granice, u oči božića dođoše u Krakov, iz Krakova dalje kroz Šlesku i Saksoniju Njemačkom do Hamburga (29. aprila); tu se ukrcaše u lađu (29. juna) te zaploviše put Archangelska, kuda stigoše 20. avgusta, a odavle u Moskvu 17. septembra. Križanić odabra drugi puno kraći put, koji ga po njegovu kazivanju (u Moskvi kod preslušanja pred „posólskim prikázom") iz Beča vodio kroz Ugarsku i kroz poljske gradove Peremyšlj, Lavov, Dubnu, Korec na maloruska („čerkaska") mjesta Pavoloč, Lišanku (tu je bio 17. februara) i Perejaslavlj u Nježin. Ovdje se zadržao kroz pet od prilike mjeseci kod protopopa Maksima (Filimonova). Bezsonov dovodi ovaj pravac Križanićeva putovanja u svakojake veze s njegovim mislima i namjerama, kojih valjda nije bilo u Križanića ni na kraju pameti. Kaže, na primjer, da je Križanić odabrao pravac putovanja ne zato što je najkraći, već što vodi kroz ruske krajeve, dakle kroz Rusiju ugarsku, galičku, malu ili ukrajinsku i veliku ili općenitu. Ne vjerujem u takve kombinacije, jedino mogao bih dopustiti, da je njega po razgovorima sa Malorusima unijatskim u Rimu zanimao Lavov; sve ostalo bit će djelo slučaja, izazvano okolnostima onoga vremena. Koga zanima, da čuje, o čemu se može pisac jedne biografije domišljati, kada jednom okrene leđa pozitivnim podatcima ili kad ih zamijeni gdje ih nema svojim fantazijama, neka si pročita, ako ga volja, kako je Bezsonov iskitio putovanje Križanićevo iz Lavova do Nježina, u članku trećem na str. 29—36. Mene nije volja bjegati za njim ili zabavljati ma koga opsjenama. Samo ću reći još ovu jednu. Ni o osobitoj hitnji, da što prije stigne u Moskvu, ne može biti govora već zato, što znamo da je u Nježinu proživio više mjeseci. Ne upuštam se u kritiku umovanja Bezsonovljeva, po kojemu je Križanić upravo u Lavovu nakupovao mnogo poljskih knjiga, što su mu dobro poslužile kod njegovih kasnijih radnja. Ili da je Križanić upravo sada u Lavovu usvojio onaj nepristrani, mi bismo prije rekli rusofilski pogled na pitanje poljsko, koje Bezsonov naglašuje u njegovim djelima; njegovo poznavanje Wujeka, Knapskoga, Piaseckoga, Starowolskoga. Da je Križanić ova poljska djela poznavao, to je cijela istina, ali da ih je istom sada na putu u Lavovu nabavio, toga Bezsonov nije dokazao; meni se čak čini, da je bliže istini, ako reknemo, da je Križanić mnogo toga znao i čitao već u Rimu i poslije u Varšavi i Smolensku.

Teško bi nam bilo odgovoriti na pitanje, koliko je knjiga Križanić vukao sa sobom na ovom dalekom putu, iz Beča preko Lavova i maloruskih krajeva u Moskvu. Na prvom putu pratio ga sluga, za cijelo hrvatsko čeljade, čak do Smolenska; sada nema o tome govora. Ovo drugo njegovo putovanje bijaše mnogo skromnije i rekao bih tajinstvenije. Bezsonov pripisujući preveliko značenje Lavovu kao središtu Križanićeva putovanja od Beča do Moskve, prikazuje nam Križanića, kako je upravo od Lavova dalje vozio sa sobom veliku hrpu knjiga u Moskoviju. Meni se čini, da za ovakovo mišljenje nema nikakvih dokaza. Iz raznih izjava Križanićevih, što ih nalazimo u njegovim djelima kasnijih godina, kada je već živio u Sibiriji, ne valja sve protezati i na ove prve godine, kada se istom približavao granicama Moskovije. Mišljenje se čovjekovo mijenja prema stečenom iskustvu. Tko bi smio reći, da je Križanić poslije povratka iz Sibirije bio onaj isti čovjek, koji se godine 1658. i 1659. oduševljavao velikim planovima za vjersko i crkveno ujedinjenje Moskovije sa Rimom? Ovaj čas, putujući južnim krajevima ruskoga naroda, naseljenim Malorusima ili Ukrajincima — Križanić je poznavao i ovaj naziv — mnogo je toga zatajivao, kako znamo iz njegova odgovora pri dolasku u Moskvu, na pitanje, tko je i odakle dolazi; zato i ne vjerujemo, da je Lavov imao zanj ono značenje, koje mu pripisuje Bezsonov; ali njegovo uvjerenje, kojemu dade izraza u svojim prvim spisima, sastavljenim na zemljištu ruskom, valjda u Nježinu, bit će bilo pasve iskreno, t. j. da će Ukrajina bolje proći u savezu sa Moskovijom nego li sa Poljskom. Već sa svoga prvoga putovanja u Varšavu, u Smolensk, mogao je iznijeti takove utiske, koji su njegove socijalne i političke misli jače privlačili k Moskoviji nego li k Poljskoj; mogao je dakle s punim osvjedočenjem davati savjet Ukrajincima, dok je još boravio u njihovoj sredini u Nježinu, onako, kako se čita u njegovom opisu putovanja i u političkom traktatu o odnosima Ukrajine prema Moskovima i Poljacima. Da je Križanić u tome bio iskren a da nije jednostrano povlađivao samo Moskovima, dokazuju njegove riječi, što ih meće u usta moskovskomu povjereniku, kako si ga on zamišljao, koji bi imao doći iz Moskve u sredinu Ukrajinaca te ih umiriti uvjeravanjem na ime carevo, da se njima ostavlja samouprava ili avtonomija. To je dakako bio njegov lični plan, koji su Moskovi mogli i neodobravati, ali njemu služi politička mudrost, koja je u tome izražena, svakako na čast. A da je kod

toga gledao, kako će ograditi i moskovske interese, dokazuju njegovi predlozi glede hetmanske časti i vlasti i glede gradova itd. Jednom riječi: Križanić je već u tom prvom spisu političke sadržine kao publicist istakao sobom moskofila, i ako ne bi bilo ni na čem osnovano mišljenje, da je time htio samo ugoditi gospodi moskovskoj protiv svojeg nutarnjeg osvjedočenja. Ta već i odprije u raznim prilikama, u Rimu, u Smolensku, u Mlecima i Beču, davao je tako simpatične i blage odzive o moskovskim Rusima, da su ga u Rimu može biti upravo zato držali za „cervello torbido", a u Varšavi i Smolensku jednako se rječkao sa biskupom Parczewskim upravo zbog Rusâ. Već godine 1648. — dakle deset godina prije događajâ o kojima sada govorimo — morao je Petar Saracin iz Varšave priznati, da biskup smolenski ne voli Križanića, jer kao latinjanin nije sklon ruskim unijatima (come latino non bene affetto ale cose dei Rutheni. Bjelokurov, Priloženija 247.). Tako daleko nazad sižu simpatije Križanićeve za Moskoviju, kojima je dao izraza u svojim najranijim zapiskama, napisanim na zemljištu ruskom, valjda u Nježinu.

No da se vratimo k njegovu putovanju. Kako je Bezsonov izračunao, g. 1659. bješe uskrs 3. aprila (po star.), 17. februara iste godine, na dan Teodora Tirona, u četvrtak prve nedjelje posta (korizme) nalazio se Križanić u Lišanki, tri nedjelje kasnije, u sredini korizme, između 6. i 13. marta, boravio je u Borzni, a odavle pošao dalje u Nježin. Kad je ovamo stigao, ne umijemo reći na dan; on sam kaza kod preslušanja u Moskvi, da je u Nježin došao u aprilu. Što je Križanić radio kroz više mjeseci u Nježinu, nije nigdje potanko pripovijedao, samo gdjekoje malenkosti nalaze se upletene u njegova djela, kao n. pr. da je svojim očima vidio jedan ambar, u kojem su bile strpane razne crkvene stvari i posude, što su ih dovukli u Nježin iz Litve. Što Bezsonov na opširno govori o tadašnjem značenju grčkog svećenstva u Nježinu i za Rusiju u opće te tom prilikom kori Križanića, da nije umio bespristrano ocijeniti historijsko značenje grčke crkve i hijerarhije za rusku crkvu, državu i prosvjetu, sve to ostavljamo po strani, jer nema dovoljno razloga, da se o tome govori upravo prilikom boravka Križanićeva u Nježinu (čl. III., str. 38.—56.). Istina je cijela, da Križanić nije volio Grka, smatrajući ih sa svojeg rimskog gledišta za glavne krivce, što je došlo u crkvi do raskola između Carigrada i Rima. Ali nije samo u crkvenim ili dogmatskim pitanjima osuđivao Grke, već i u falsifi-

kaciji historije. O tome ima u Politici (II. 211.—220.) posebno poglavlje, gdje po punktima dokazuje, kakove su krivice Greci nanesli Rimljanima i Rusima. Okrivljuje ih, da su raspalili strasti nesloge i neprijateljstva između Rima i Carigrada (str. 199.—210.), a to su od njih baštinili Rusi. Da je Bezsonov uzeo Grke u zaštitu te gledištu Križanićevu prigovorio, tomu se ne smijemo čuditi; prije mogli bismo se naći u čudu, što se Bezsonov, prekoravajući Križanića radi nedomišljatosti i površnog shvatanja čitave onodobne političke situacije na Ukrajini, ipak nastavljao biti njegovim velikim obožavačem. Te se može samo tako protumačiti, što je Bezsonov izvinjavao Križanića, da još nije bio dovoljno zadahnut moskovskim duhom, a u veliku mu zaslugu računao, što je ipak već sada u Nježinu pristao odrješito uz moskovsku stranku. Svoje neznanje, misli Bezsonov, da je Križanić kasnije ispravio (čl. III. 40.), ako ne odmah, a ono malo po malo. Dužan sam ovom prilikom istaknuti, da je Bezsonov u potvrdu svojih pogleda na onodobnu situaciju ukrajinsku citirao razna mjesta iz nenaštampanih komada Križanićeve Politike, ali samo u ruskom prevodu i bez tačnih citata, tako da se teško mogu upotrebiti kao izvor.

Jedno, na što nas vodi sama sadržina Križanićevih zapisaka iz nježinskog perioda, bijaše, može se reći, to, da je Križanić odrješito zastupao potrebu nekog političkog saveza Ukrajine sa Moskvom te da je u tom smislu govorio sa protopopom Maksimom, kod kojega je živio kao gost, a zacijelo i sa drugim odličnim ljudima Nježina. U svojoj više pomenutoj zapisci bio je dakako za ondašnje ruske kandidate, Bezpaloga i mladoga Chmelnickoga, pristaše moskovske stranke, protiv nevjere Vygovskoga. Odatle pravo zaključuje Bezsonov, da je Križanić morao sastaviti svoje „Putnoje Opisanije“ svakako prije 17. oktobra 1659., jer je na taj dan Jurij Chmelnickij već bio u Perejaslavlju izabran velikim kozačkim vijećem („rada“) za hetmana cijele Ukrajine s ovu i s onu stranu Dnjepra. Poslije ovog svršenog događaja ne bi bio mogao Križanić sve onako pisati o maloruskom pitanju, kako je zbilja napisao (Solovjev, **Исторія Россіи**[3], XI. 65.—68.). Da je Križanić prije tog događaja živio u Nježinu, potvrđuje u kasnijoj svojoj molbenici na cara Fedora Aleksejevića od g. 1676. (9. oktobra), gdje si sâm računa u zaslugu, što je „cholop“ dokazao preslavnomu carskom veličanstvu (t. j. caru Alekseju Mihajloviču) svoju čistu vjeru i žarku vjernost godine

1659. ovako: „Boraveći na Ukrajini u Nježinu za Konotopske opsade (od 19. aprila do 27. juna 1659.) napisao sam opširno pismo političkog sadržaja, da urazumim tamošnje ljude, da će im ljepše biti da služe Vama, Velikomu Gospodaru, nego li poljskomu kralju. U ono strašno vrijeme ja sam davao ono moje pismo tamošnjim glavarima i protopopu za čitanje. Oni su ga, osobito kada je opsada prestala, čitali na svojim sastancima i odobravali te time sebe kriepili u vjernosti spram tvojega presvijetloga carstva". Pripovijeda još o nekim drugim uslugama, iskazanim caru moskovskomu za vrijeme svojega boravka u Nježinu (Bjelokurov 175.). Sve to dokazuje, da kao čovjek živahna duha, pun oduševljenja i odlučnosti za dobru stvar svojeg osvjedočenja, nije u Nježinu mirovao ili samo iza zakutka motrio tečaj stvari. Njegove spise „Putnoje opisanije" i „Besjeda Čerkasima" tumači Bezsonov po svojemu, sa komentarom, u kojem po običaju ima mnogo subjektivnih, samovoljnih opazaka (članak III. str. 68.—76.). Što Bezsonov tom prilikom govori o putovanju Križanićevu u razne krajeve, prije no što će doći u Moskvu, na primjer u Bijelu Rusiju i Litvu (ib. str. 65.—68.), to su sve puka ni na čem pozitivnom neosnovana nagađanja.

I ako inostranac, katolički svećenik — toga neće biti nitko znao, a najmanje je sâm htio da se izda — Križanić odlikova se toliko za moskovsku stvar, da kad je 1. septembra g. 1659. protopop Maksim, Križanićev domaćin, pošao s poslanstvom nježinskim u grad Putivalj k bojarinu moskovskomu, knezu Trubeckomu, da mu se poklone i polože prisegu vjernosti moskovskomu caru, bješe s njima pošao i došao onamo i Križanić, čije velike zasluge posvjedočiše pred Trubeckim ostali članovi nježinskog izaslanstva. Tada Trubeckoj otpusti Nježince da se vrate kući, a Križanića, saslušav može biti njegovu molbu, otpravi u Moskvu. Zasluga je Bjelokurova, što sve na dlaku znamo, kako se to zbilo. On je po aktima, sabranim u arkivu ministarstva pravde, mogao dokazati, da je nježinsko poslanstvo 3. septembra 1659. otpravljeno kući, a 4. septembra dođe k Trubeckomu drugo izaslanstvo od perejaslavskog pukovnika Timoteja Cecure, koji je molio kneza Trubeckoga, da neke njegove ljude pošalje u Moskvu. To je knez Trubeckoj zbilja i učinio te s njima odaslao također Križanića. Vodio je tu povorku neki Bezobrazov, što se tačno podudara sa kazivanjem samoga Križanića, koji je u molbenici na cara Fedora Aleksejevića godine 1676., dakle nakon sedamnaest godina, sve

još dobro pamtio te ovako napisao: A po njegovu, boljarina Trubeckoga, ukazu boljarin Artemon Sergijevič (Matvejev), koji je tada bio glavar („golovà"), posla mene brzim putem („na spjeh") u Moskvu, sa ulakom („goncem") plemićem („dvorjaninom") Timotejem Bezobrazovom. Križanić doda k tomu: „mislim, ne bez izvještaja o mojoj stvari". Odlazak one šestorice ili sedmorice ljudi iz Putivlja u Moskvu pade na 5. (15.) septembra 1659. Križanić je dobro nagađao, da je o njemu bio poslan u Moskvu neki osobiti izvještaj, ali Bjelokurov nije do sada nigdje među aktima mogao naći tog izvještaja (Bjelokurov 81.), koji bi za nas bio vrlo zanimljiv, da bismo čuli, kako opisaše Križanića Trubeckoj i Matvejev. Neće biti ni njima Križanić sebe drugačije predstavio, nego li nekoliko dana kasnije u Moskvi činovnicima departamenta spoljašnjih poslova, t. j. ne kaza valjda svojeg pravog imena Jurij Križanić, već da je „Serbljanin Jurij Ivanov sin Biliš", o čemu smo govorili već sprijeda u prvoj glavi ovog životopisa. Koliko se Bjelokurov izmučio tražeći onaj izvještaj Trubeckoga na moskovske vlasti o Križaniću, pokazuju njegove riječi na str. 81.—83., ali sve potraživanje osta do sada bezuspješno.

X.

Križanić dolazi iz Putivlja u Moskvu, predstavlja se vlastima. Njegovi prvi spisi predstavljeni pri dolasku u Moskvu ili izrađeni ondje prije prognanstva.

Dvanaest je dana trajalo Križanićevo putovanje iz Putivlja u Moskvu. To se dogodi 17. (27.) septembra 1659. Akti, sabrani sada kod Bjelokurova, govore o tome tačno i jasno. U protokolu departamenta zapisano je najprije ovo: „168. god. (t. j. 1659.) 17. septembra, bojarin i vojevode, knez Aleksij Nikitič Trubeckoj i njegovi pomoćnici, napisaše velikomu gospodaru, caru i velikomu knezu Aleksiju Mihajloviču pismeni izvještaj i poslaše pridošlicu Serbenina Jurja Ivanova sina Biliša, a taj pridošlica bješe u posláničkom uredu preslušan". Odmah za tim slijedi, što je sâm Križanić rekao o svojoj osobi. To glasi ovako: Pri preslušanju kaza, da je došao k velikomu gospodaru na njegovo, gospodarevo ime, na vječitu službu, a da je rodom Serbenin grada Bihća, a taj da je grad pod državom turskog sultana. Otac da mu je čovjek trgovac, a on je ostao iza oca malen i stric njegov odvezao ga sa

sobom u venecijansku zemlju i dao u gradu Padovi u školu na nauke. I bio je šest godina u školi na naukama, zna jezik i pismo latinski, talijanski, grčki i jelinski, i svojim rođenim jezikom slovinskim umije govoriti i pisati. A prehranjivao se po državama pismom i naukama, i tumačtvom. U školi je izučio gramatiku, sintaksu, retoriku, filosofiju, aritmetiku i muziku. A iz srpske je zemlje otišao prošle 167. godine u februaru (t. j. 1659.) u moskovsku državu, da služi velikomu gospodaru, to bijaše njegova nakana. Pošao je u cesarevu zemlju, u grad Beč, a iz Beča cesarevom i ugarskom zemljom izišao je u poljske gradove Peremyšlj, Lavov, Dubnu, Korec i u čerkaske gradove u Pavoloč, u Lišanku, u Perejaslavlj te u aprilu došao u Nježin. Dok je rat trajao, živio je u Nježinu kod protopopa Maksima pet mjeseci, i u Nježinu hranio ga protopop. A iz Nježina je pošao u Putivalj zajedno sa protopopom Maksimom i sa nježinskim poslanicima, a u Moskvu je došao sa istim poslanicima. U drugom eksemplaru dolaze neke neznatne razlike (Bjelokurov, Priloženija 286.), tu se tačnije kaže, da je iz Putivlja otpravljen sa perejaslavskim poslanicima i da mu je na put do Moskve doznačeno dva rublja carske plate.*) a u preslušanju kaže se, da je iz srpske zemlje pošao prošle godine 167., mjeseca septembra t. j. g. 1658., i da je prije dolaska u Moskvu bio u čerkaskim gradovima, u Nježinu kod protopopa Maksima, a sada da je došao u Moskvu, da izmoli od velikoga gospodara milost, da bi mu se smilovao te zapovjedio, da ga namjeste u kakav čin se nađe da je pristao.

Iz ovih, kao i svih ostalih dokumenata, što ih je Bjelokurov našao a odnose se na prvo vrijeme nakon Križanićeva dolaska u Moskvu, doznajemo o njegovu životu u Moskvi vrlo malo. Da mu je po carevoj zapovijedi dano toliko i toliko novaca, toliko i toliko sukna itd., to nas slabo zanima; sam Bjelokurov dodaje, da su ovakovi darovi inostrancima kada su po prvi put dolazili u moskovsko carstvo, bili nešto obično. Nama i nehotice pada kod

---

*) Još se u jednom aktu, koji je Bjelokurov naštampao u svojoj knjizi, Priloženija, str. 300., i u Чтенія 1907., III Смѣсь str. 59., govori, da je nekomu Grku isplaćeno za „Serbina Jurja Biliša" 33 rublja. „Te je novce Križanić od njega uzajmio, kada se spremao na put (iz Nježina ili Putivlja?) k velikomu gospodaru u Moskvu". Taj Grk, Anastas Jurjev, običavaše inače otkupljivati ruske zarobljenike, ali ovdje ne može biti o tome govora, već je Križaniću po običaju ustrebalo novaca ili je i opet bio komu god dužan.

toga na um pitanje, a zar nije Križanića nitko uspoznao, pošto je već jednom bio u Moskvi, dakako prije deset godina? Odgovor na to pitanje dovodi nas na misao, da se sada Križanić valjda navlaš preobrazio, mjesto golobrada katoličkog svećenika pustio sada po svoj prilici brkove i bradu. Ali to su sitnice, kojima ne bih davao nikakva značenja, da nije Bezsonov, ertajući njegovu situaciju na ulazu u Moskoviju (čl. III. str. 77.—79.) naročito upleo u sliku ove riječi: По платью ксёндзь Ляшскій (po odijelu poljski katolički svećenik). Mislim, da se to ne može tvrditi, jer ne bi bilo u skladu sa njegovim izjavama pri dolasku u Moskvu. Križanić kazuje sam u svojoj kasnijoj molbi od g. 1676-e, da od „filosofskog učenja", koje bješe nekoč isticao kao motiv svojega dolaska u Moskvu, ne bi ništa, da je taj plan zbog nekih uzroka (ne kaže se, kakovih) bio odložen, t. j. nije ga upravo ni bilo u onom obliku, kako je Križanić o tome govorio, ali da je blažene uspomene otac današnjeg cara (t. j. Aleksij Mihajlović) njemu za revnost, dokazanu (valjda u Nježinu), odredio na uzdržavanje od prilike pola rublja na dan i piće iz dvora, i da mu je po njegovoj molbi nabavljena kućica („dvor"), i to kamena, te mu bilo naloženo, da piše knjige, naročito, kako sâm tvrdi, da sastavi istinski alfabet slovenskog jezika i da ispravi gramatiku (dakako istoga jezika). Mi ćemo o tome govoriti odmah. Samo prije da kažemo, da je Križanić do skora nakon svojeg dolaska, t. j. nekoliko dana poslije onog prvog preslušanja, sâm za svoju preporuku (koja mu je valjda i bila nagrađena) predstavio u departamenat tri stvari: prva je stvarca predana u „posólski prikáz" (t. j. departamenat spoljašnjih poslova) dne 27. septembra, dakle deset dana poslije njegova dolaska u Moskvu. To je tako zvano „Srpsko pismo", što ga istom Bjelokurov našao među aktima, i to ne u originalu, već u službenom prevodu na onodobni ruski t. j. crkvenoslovenski jezik. U tom se „pismu" razlaže čitav program Križanićevih predloga i ponuda, kojima htjede biti na uslugu ruskomu caru. O tome se govori u drugom dijelu ove knjige, t. j. u Razgledu kao prilogu k ovomu životopisu pod br. 4.2. Dva-tri dana kasnije (t, j. 29. septembra) predstavi Križanić još dvije zapiske u isti departamenat, koje su u kancelariji za razliku od prvog pisma nazvane „poljskim" pismima. Jedno je „Putno opisanije", drugo „Besjeda k Čerkasima" (naštampano u Чтенія 1890. кн. 4.). I o tim se pismima govori u Razgledu pod br. 4.1. Nazvanjima „srpsko" pismo i „poljska" pisma bit će

razlog slučajan, potječu od samovolje kancelarskih pisara, koji nadjenuše pridjev prvomu, jer se tiče „Serbenina Jurja Biliša" (čak i prezime zapisaše u skraćenom obliku, izostaviv natpisano slovo *l*, „Biša"), a druga dva nazvaše poljskima valjda zato, što su se našla među aktima, koji se odnose na poljske stvari. Obično se prije mislilo i govorilo, da su ta tri spisa bila Križaniću oduzeta, t. j. konfiskovana, ali meni se čini, sudeći po njihovoj sadržini, puno ispravnijim nagađanje Bjelokurova (na str. 86.—87.), da je Križanić sâm predao sva tri spisa na službeno mjesto, t. j. u departamenat, sa očevidnom namjerom, da pokaže svoje mišljenje i svoje simpatije za Moskoviju. Sva je prilika, da je ova tri pisma imao sastavljena već u Nježinu, te donio sa sobom gotova preko Putivlja, a što ih nije predao odmah kod prve službene prijave i preslušanja, već desetak dana kasnije, to bi se moglo tako protumačiti, da ih je možebiti odmah pokazivao ali sa kakovih god formalnih uzroka morao ili htio još jedan put prepisati. Prvi dokumenat t. j. Srpsko pismo, kako već rekosmo, nije se do sada našlo u Križanićevom izvorniku, ali oba „poljska pisma" t. j. Putno opisanije i Besjeda Čerkasima, sačuvaše se u Križanićevom avtografu i u ruskim prevodima: njihovu rusku parafrazu imamo čak u dva eksemplara, jedan se i drugi nalaze u moskovskom arkivu ministarstva inostranih djela, drugi je istom nedavno našao Bjelokurov i naštampao u svojoj knjizi (Priloženija 28.—38.). Kad se jedan od oba prevoda sravni sa Križanićevim izvornikom, lako je dokazati, da prevodilac nije bio svagda tačan, očevidno nije svagdje razumio Križanićeva jezika. Evo na priliku nekoliko netačnosti: Križanić kaza „iduczi simo bliže": prevodilac učini od toga „идучи мимо Ближине"; Križanić „w sjch ratjch", prevod: „в нынешних годех; Križanić: „w naigorszey newolj", prevod: „в болшей неволе"; riječ „sužanstwij" glasi u prevodu: в подданстве; od „i njchowi" izađe u prevodu besmislica „ерихови": glagoli „obchoditi se i sprawowati" ne znače isto što „жити и пребывати"; „stalnuju" nije пристойную, „naczin" nije начало; iz „nichowogo" posta opet „с нового"; „kako bjste oczima gledali carskago weliczestva" prevedeno je naopako: „како мы есте очми обозримъ царского величества"; od „iznimlet" posta приемлет; „nad nichowo zaproszenie" glasi u prevodu: „над нѣково по прошению"; „iliti w mjsto porukow za wirnost injch" dade ovaj prevod: „или тѣм в мѣсто порукъ повѣря имъ"; još je čudnovatija besmislica izišla kod: „kotori czirkase pred

sjm kakokolj na wuzdj deržali", što glasi u prevodu ovako: „которых черкас католики преж сего в крѣпости держали"! Još bi se moglo navesti više primjera za dokaz, da prevodilac nije razumio to pojedinih izraza to čitavih rečenica, tako da mu je prevod izišao netačan i mjestimice nerazumljiv. Valja ipak reći, da prevod članka „Besjeda Čerkasima" puno bolje, gotovo riječ po riječ odgovara originalu, koje je zbilja napisan znatno čišćim ruskim jezikom, nego li „Putno Opisanije". Izgleda mi tako, da je Križanić već u Nježinu dao taj svoj tekst protopopu Maksimu ili komu god drugomu da ga pročita te je tako došao do bolje, ruskomu jeziku onog doba bliže stilizacije i dikcije.

Dok su oba akta tako zvanog „poljskog pisma" svakako bila proračunana na to, da prokrče Križaniću put u Moskvi do nekog položaja, da mu steku povjerenje kod ruskih vlasti, sadrži „srpsko pismo" čitav program njegovih želja, koje, da iskreno kažemo, nisu bile ni malo umjerene. Jer da upitamo, što je htio taj tobožnji srpski bjegunac iz grada Bišća, ispod jarma turskoga, taj Ivanov sin Jurij Biliš (ili Bjeliša)? U svojoj spomenici najprije preporuča sebe za službenog historiografa, koji će napisati pravičnu povijest ruskoga carstva te pobiti sve laži i klevete. A čime je dokazao, da je zaslužio toliko povjerenje? Priznajmo, do sada ničim. Što se u putnom Opisaniju oborio na „Ljache", koji su po njegovu mišljenju pred cijelim svijetom oklevetali nutarnje ropsko stanje Rusije, koji su čak uskraćivali i vanjsko poštovanje ruskomu (moskovskomu) caru, ne priznavajući mu naslova cara — o tim su naslovima išla u ono doba svakojaka dopisivanja između Poljaka i Rusa — to ne dade njemu još nikakova prava na važno i diskretno zvanje oficijalnog carskog historiografa. Ali i druga njegova želja, koja bi se mogla dobro sastaviti sa prvom, bijaše sasvim neobična. Sam se predlagao za bibliotekara u carsku biblioteku, a kad bi je uredio, imao bi biti samomu caru u svakoj potrebi stručnim knjigama na uslugu, dakle u neku ruku tajni sekretar. Za cijelo nije ni ta želja mogla računati na realizaciju. Skromnije je glasilo i manje se neobičnim moglo činiti, što se ponudio da napiše gramatiku i leksikon slovenskog (t. j. crkvenog, ruskoslovenskog) jezika. S ovim je predlogom, kako ćemo odmah čuti, zbilja uspio. Ali ni time nije bio još iscrpen repertoar njegovih želja i ponuda. Najposlije javi i tu želju, da se preduzme novo izdanje prevóda (crkvenoslovenskog) svetoga pisma, dakle preštampavanje Ostroške

biblije, te njemu povjeri redakcija. Budimo pravedni. Nigdje ni u kojoj zemlji ne bi jedan stranac, pridošlica, smio sa tako važnim predlozima i ponudama izići pred samoga cara; svagdje bi mu se reklo, da najprije pokaže, što je do sada radio i na čemu gradi tako smjele i opsežne planove. Kako je dakle smio Križanić tako visoko letjeti? Mislim, da bismo mu krivo učinili, da ga nazovemo drzovitim hvališom, koji precjenjuje samoga sebe; prije može mu se spočitnuti, da je sve ljude, što su ga okružavali, smatrao jednako bezazlenima, kao što je bio sam; isto tako prostodušnima, kao što je bio on. Nije vodio računa sa duševnim raspoloženjem onodobnih Rusa, koji su strašno zazirali od svakog inostranog utjecaja, osobito ako je bio u vezi sa njihovim, skroz u religiozne verige sapetim životom. Ne možemo se dakle ni malo čuditi, što sa svojim programom nije našao odziva, što mu je, kako sam priznaje, u mjesto svega drugoga bilo naloženo, da se bavi gramatikom kao najnevinijom zadaćom, koja mu se mogla povjeriti. Ta on je i sam vrlo često spominjao taj predmet, već u godinama rane mladosti, dok je još bio u prepisci sa biskupom Vinkovićem. Čini se zbilja, da je sada u Moskvi, gdje mu nije bio suđen dug boravak, odmah kako se smjestio u svojoj kamenoj kućici, prionuo za izrađivanje jednog posla, koji se sasvim podudara sa njegovim riječima, da mu je namijenjeno nešto napisati o istinskom alfabetu slovenskog jezika. Jer prvi njegov te vrste posao, i ako nosi bilješku da je izvršen istom g. 1661-e u Tobolsku, mora svojim postanjem, svojom prvom radnjom, padati u godine 1659. i 1660, njegova kratkovremenog prebivanja u Moskvi. Već polovicom januara 1661. godine morao je ostaviti Moskvu, u Tobolsk je stigao u martu iste godine; dok se ondje kako tako namjestio, prođe za cijelo mjesec dva najmanje, a 6. avgusta iste godine bješe već prva njegova radnja gotova. Ostalo mu dakle za sav taj posao jedva više od dva-tri mjeseca, u kojima ne bi mogao biti gotov. Po tome bit će razložito misliti, da je veći dio ovog djela izvršio boraveći godine 1660-e u Moskvi. To bi posvema lijepo odgovaralo njegovu očitovanju, da mu je odmah nakon dolaska u Moskvu naloženo bilo, da se bavi „istinskim alfavitom i gramatikom". Jer djelo, koje se ovdje ima na umu, može se zbilja nazvati ortografskom raspravom, t. j. pokušajem sastaviti „istinski alfavit". To je njegovo „Objasnénje vïvódno o pïsmé slovénskomъ", napisano ne kao prva tri akta (pomenuto „srpsko" i dva „poljska" pisma) latinicom.

već ćirilicom, jer se radilo o reformi ćirilske ortografije za ruski jezik. Ovoga djela nije nitko poznavao sve dok mu se nije g. 1888. ušlo u trag u Tveri, u tamošnoj duhovnoj seminariji. Na prvom listu rukopisa ima bilješka: Ex cathedrali bibliotheca episcopi Tferensis, odakle se izvodi, da je rukopis nekoč pripadao jednomu episkopu tverskomu, misli se, Teofilaktu Lopatinskomu. Sada je rukopis izdan u prvoj svesci sabranih djela Jurja Križanića (Чтенія 1891., kn. 1.), izdanje je priugotovio profesor tverske seminarije Vladimir Kolosov, tačno po originalu, ali nije bez štamparskih griješaka; akademik Šachmatov osobito žali, što se nije dovoljno pazilo na akcente. Križanić se nigdje ne spominje kao pisac ovoga djela, ali da je to njegovo djelo, o tome nitko ne sumnja. U predgovoru, koji nema niti potpisa niti godine, tvrdi pisac, da se već bez mala trideset godina bavi gramatičkim pitanjima; ako to nije pogreška prepisivačeva, tada je sâm pisac nešto pretjerao; da bude rekao dvadeset godina, bio bi mu račun tačan. Ovo djelo nije još prava gramatika, sâm Križanić naviješta istom, da će s pomoći božjom u kratko vrijeme pustiti u svijet gramatiku i leksikon, a ovo ovdje, što je dovršio 8. avgusta 1661. godine, nije nego kratak ogled onog većeg djela sa poglavitim zadatkom, da već ovdje kaže nešto „o pravednom pisanju", dakle o ortografiji ili grafici ruskog jezika, t. j. ovo je zbilja rasprava o „istinskom alfavitu". Analizu djela donosi „Razgled" pod br. 7. a. Da ne prekidamo odveć pričanja o sudbinama Križanićeva života, uzimajući da je veći dio ove rasprave napisan zbilja godine 1660. u Moskvi, kazat ćemo ovdje samo nekoliko općenitih opazaka o toj raspravi. Prije svega Križanić istupa ovdje kao smjeli reformator ćirilskog pravopisa. Što je do sada pisao, osobito više pomenuta tri akta, napisano je latinicom, koje se i kasnije nije odrekao, kad je u Tobolsku nastavio svoju književnu radnju. Ali ova je rasprava, kao i njegova opširnija gramatika, osnovana na ćirilici, kao pismu ruskom, ipak sa mnogim radikalnim promjenama prema tadašnjoj crkvenoslovenskoj i bjeloruskoj — tako on zove litavsko-rusku literaturu šestnaestog i sedamnaestog stoljeća — ortografiji. Križanić vidi glavni nedostatak dojakošnjeg načina pisanja — u prevelikoj zavisnosti od Grka. Donekle ima razlog. On kaže, pošto je Grcima jota (ι) služio samo kao vokal, uvede Kiril Solunski ili netko drugi za izraz slovenske jotacije veze ꙗ, ѥ, ю, kojima Križanić pribraja još i ы kao *ji*, i ako to baš nije tako. Ali po-

što je u nas (t. j. sa gledišta latinskog pisma) *i* vokal. a *j* konsonanat. to se Križanić bez oklijevanja odlučio. da unese u ćirilicu *j*. piše dakle ja. je. jy (m. ꙗ. ѥ. ю). Kod toga potkradoše se Križaniću dvije čudnovate nedosljednosti: jedna što je predložio. da se na početku riječi piše *j* mjesto vokala *i*. dakle jьер (iver). jгра (igra). jзба (izba). ali da se ipak piše konjunkcija и (i) i predlog из (iz); druga što je htio da se poslije vokala mjesto *j* (ruskoga й) na kraju i na početku riječi ili sloga piše ь. on piše стоь (stoj). чуь (čuj). краь (kraj). змиь (zmij); čak na početku riječi za *ji* predlaže ьи: ьиствина (jistvina) i u sredini троьица (trojica). Ova nedosljednost. t. j. upotrebljavanje to *j* to ь za istu od prilike funkciju. tiče se također označivanja mekanosti nekih konsonanata. kao мольен, гоньен, льубо (t. j. moļen. gońen. ļubo). Taj skroz neobični način pisanja. koji se protivio svim tradicijama. prisili ga. da ono ь. koje dolazi poslije konsonanta a nema zadaće da ga umekša. označi dijakritičkim znakom ь̈; piše dakle ладь̈а za izgovor ладја. da bi se razlikovalo od ладьа za izgovor лађа. Mora se priznati. da je Križanić inače vješto shvatio sve tanke fiziološke razlikosti u glasovima. ali predlaganje *j* i ь za jednaku od prilike funkciju dovede u neprilike. koje su učinile njegovu reformu zamršenijom nego li je bila 150 godina kasnije Vukova. Neću time da kažem. da bi bez te inkonsekvencije sa svojom reformom bio uspio. Nipošto. Tomu se već zato nije mogao nadati. što je bio kao pisac i jezikom i ortografskom reformom skroz osamljen. bez doticaja sa ruskim društvom. Zato je pretjerano i ono mišljenje mnogih ruskih naučenjaka. koji bi htjeli da se Križanić proglasi ocem komparativne slovenske gramatike. Ocem neke nauke ili nekog pravca u nauci smijemo prozvati onoga. koji je svojim idejama. svojim savjetima i predlozima tako oplodio svoje vrijeme. svoje savremenike. da je ako ne sve a ono veći dio njegove nauke uhvatio korijen te naišao na općenito priznanje. postao općom imovinom savremenog i potonjih naraštaja. Toga svega kod Križanića ne vidimo. on nije u ortografiji oteo slavu prvenstva Vuku Karadžiću. niti u gramatici Dobrovskomu. To mu se ipak mora ostaviti. da je in rebus grammaticis bio vrlo uman i misaon čovjek. Nitko nije u njegovo vrijeme umio tako oštroumno prikupljati razne fonetske pojave slovenskih jezika. kao on u ovom svojem djelu i kasnijoj opširnoj gramatici. Ali u pogledima na jezik. njegovo postanje i mijenjanje. nije se uzdigao iznad tada običnog mišljenja.

U njegovim razmišljanjima i predlaganim tumačenjima vlada naskroz oštroumna samovolja, kojom za sve, što se njemu nije svidjelo, okrivljuje to ovoga to onoga, na pr. Grke, Nijemce, Poljake, pisce Bjeloruse. Što Poljaci govore *noc*, tomu su krivi — Nijemci; što Bjelorusi izgovaraju *budzeć* (Križanić piše бyдзечь), tomu su krivi Poljaci; ne priznaje razlike među и i ы (čudnovato, što ni u Moskvi nije toga čuo!), već misli da bjeloruski pisci pišu ы, povodeći se za Poljacima, koji razlikuju *i* i *y*. Pošto je bio uvjeren, da je u vlasti gramatičke vještine (ars grammatica) svojevoljno mijenjanje i ispravljanje, vrvi njegova analiza množinom pravila, postavljenih njegovom ponajviše oštroumnom samovoljom. Navest ću jedan primjer. Govoreći o naglasu, osuđuje „lešku" (poljsku) akcentuaciju, jer da je iskvarena po njemačkom jeziku. I ruska mu je iskvarena to po poljskom, to po grčkom, da čak po tatarskom i turskom jeziku; u srpskoj akcentuaciji ne svidi mu se dugi naglasak, jer „nepristojno na dugo rasteže slog", u bugarskom jeziku sve mu je iskvareno, u češkom mnogo „smućeno". Gdje dakle da tražimo najbolju akcentuaciju? Križanić odgovara neobično prostodušno: „U jedinom hrvatskom izgovoru čuju se jošte pravilni i prvobitnoj slovenskoj besjedi vlastiti naglasci. I to ne svagdje, već samo među Kupom i Unom, u Bihaćkom srezu, u nekim gorskim krajevima. Onamo među visoke gore i nepristupna mjesta bješe se zbjeglo za turskih progona hrvatsko boljarstvo i tu se održalo. Što dakle ima još do sada čistog slovenskog jezika, tu se sačuvao". Križanić je bio vješt muzici, nadaren za cijelo tanahnim sluhom; zato se i ne čudimo, što je dobro razabrao razliku između oba duga naglaska, jedan zove visokim, to je naš ˆ, koji je i on bilježio znakom ˆ, drugi dugim te ga bilježi znakom ¯ (naš ´); oba kratka nije razlikovao, jer ih upravo nije ni bilo, njemu je ′ naš naglasak ̏, koji zove „skorim", a njegov znak ` bit će blizu našemu `, koji on zove jednakim (grčki gravis bit će mu bio uzorom). O Križanićevim akcentima ima vrlo umno napisana rasprava Šachmatova u ruskom filološkom časopisu (Русскій Филологическій Вѣстникъ) za g. 1894. i 1895., koji ocjenjuje Križanića sa nešto prevelikim optimizmom; što n. pr. tvrdi, da Križanić nije u jeziku ništa izmišljao (P. Ф. B. 1894., 253), učinio mu je komplimenat, kojega Križanić ne zaslužuje, ali i ne traži.

Osim ovoga, istom g. 1661. u Tobolsku dovršenog rada, kojega veći dio kako rekosmo pada u godinu 1660, njegova živ-

ljenja u Moskvi, kaza Križanić sâm u molbenici, koju je odmah nakon dolaska u Tobolsk predstavio svojim novim načelnicima, tobolskim vojvodama, da se u moskovskom departamentu spoljašnjih poslova bavio (valjda po službenom nalogu) prevodima grčkih i latinskih dokumenata (povelja) i knjiga (Bjelokurov 95. 121). Ove molbenice danas nema (ili joj se nije ušlo jošte u trag), ali carski odgovor iz Moskve na pitanje, čime bi Sibirska vlast imala zabaviti Križanića, poziva se na njegovu molbenicu, u kojoj se govorilo to što spomenusmo, t. j. da je Križanić u departamentu moskovskom („u posólskom prikázu") bio zbilja zabavljen samo prevodima grčkih i latinskih pisama i knjiga i ničim drugim, te da se u druge poslove i ne razumije (иные дѣла ему не за обычаи. Bjelokurov 117). Bjelokurov, želeći naći potvrdu Križanićevim riječima, tražio je koje kuda po aktima, ali nigdje ne nađe zabilježeno, da je ovo ili ono uradio Križanić, osobito nema nikakova traga njegovu radu u pomenutom departamentu, u posolskom prikazu (Bjelokurov 95.). To još dakako ne znači, da je Križanić govorio neistinu: on je mogao biti pridijeljen za radnju kojemu drugomu departamentu, jer se zna, da je novčanu potporu za vrijeme boravka u Moskvi dobivao iz dvorskog departamenta. A da je platu redovno dobivao, to je Bjelokurov dokazao dokumentalno, i to ako bi koga zanimalo, mogao bih mu kazati, da je od 22. septembra 1659. do 1. marta 1660. dobivao dnevnica po 3 altina i 2 denjge na hranu i 3 čaše vina i 3 vrčića piva pića na dan, a od 1. marta da mu je plata još bila povišena t. j. udvojena na 6 altina i 4 denjge dnevice, što je po računu Bjelokurova iznosilo 1½ rublja na dan (Bjelokurov 95.).

S kime se Križanić u Moskvi poznavao, s kime se viđao ili čak drugovao, to je slabo poznato. Sâm spominje neke zapadnoruske svećenike Andrejevskog manastira, kao oca Epifanija Slavineckoga i Simeona Polockoga, s kojima se valjda kad god viđao. To su bili poznati za ono doba reprezentanti južnoruske bogoslovske skolastike, koje su u Moskvi slavili kao učene ljude. Od svjetovnjaka sjećao se još kasnije sa osobito toplim riječima dvojice vrlo odličnih ljudi onoga doba u Moskvi, Borisa Ivanovića Morozova i Fjodora Mihajlovića Rtiščeva (Bjelokurov 96. 101). Sa prvim od ove dvojice bit će se razgovarao o raznim predmetima, jer sam pripovijeda (latinski se citat čita kod Bezsonova čl. III. str. 81.), kako ga jednom Morozov (Auctori-

tatis summae vir Morozius Boris, procerum moscicorum primas) pitao, zna li što god o kalmičkim nekošnjim i tadašnjim „tajšama" (vođama), a kad mu je Križanić iskreno priznao, da nije o tome nikada ništa čuo, začudio se Morozov, što evropski historici o tako velikom i hrabrom narodu, kao što su Kalmiki, ništa ne znaju. Sličnih razgovora sa Morozovom bit će bilo i više. Kad se sjetimo, koliko je značenje imao u tadašnjem javnom životu Morozov, bio je jedan od prvih ljudi u carstvu, lako ćemo shvatiti, da je ugled Križanićev bio velik. A za Rtiščeva može se reći, da je spadao među najodrješitije propagatore evropske prosvjete u Rusiji. Dakle i to poznanstvo služi Križaniću na čast. Ako i nije upravo dobio pristupa k samomu caru, kako je nekoč (g. 1641.) zamišljao, a ono bar k njegovim uglednim doglavnicima! Ne vjerujem ipak, da bi Križanić u pouzdanim razgovorima s kojim god od ove dvojice odličnih Rusa izdao bio svoje tajne namjere, da već sada povede raspravu o vjerskim pitanjima, koja je s njegova gledišta smjerala na izmirenje Rusije (Moskovije) sa Rimom; još mi manje ide u glavu to, da bi Morozov bio izdao njegovu tajnu te izazvao njegov otpravak iz Moskve u Tobolsk (Bjelokurov 101.). Jer da je tajna Križanićeva, da je katolički svećenik s nekom vjerskom misijom, izišla na vidjelo te bila uzrokom njegova otpravka u Sibiriju, ne bi se bilo s njime tako obzirno postupalo niti bi ga i na dalje nazivali krivim imenom „Jurij Biliš Serbenin". A ipak njegovo se pravo ime za sada još nigdje ne spominje. Tako je u jednom zapisniku sibirskog ureda od g. 1661. među otpravljenima u Sibiriju uneseno njegovo ime ovako: „inozemac Jurij, Ivanov sin, Serbenin" ili samo „Serbjanin Jurij" ili „inozemac Jurje Serbenin", „inozemac Jurja Serbenin". U tobolskim računima o potrošku na tamošnje prognanike pominje se Križanić kao „Serbjanin Jurij Ivanov" (Bjelokurov 122.—126.) ili prosto „Jurij Serbin" (ib.). Još godine 1675. na jednom vlastoručnom pismu, kojim potvrđuje, da je od vologodskog arhiepiskopa Simona dobio u ime potpore deset rubalja, potpisuje se sam „Jurko Serbljanin". Za čudo nigdje se u tim godinama ne navodi nadimak, koji si je, rekao bih, sam odabrao, t. j. Biliš ili Biliša. Kao da mu nije pridavao mnogo značenja. Istom g. 1676., 26. maja, kad je već opet bio u Moskvi, nalazi se u jednom reskriptu nadimak Biliš (Bjelokurov 171.), isto tako u aktu od 13. juna 1676.: „Serbenina Jurja Biliša" (Bjelokurov 163.) i još u nekim drugim aktima onog vremena. I u aktu od

1. aprila 1677., kojim mu se dopušta da može otići preko granice („za granicu"), nosi nazvanje „Serbenin Jurij Biliš" (Bjelokurov 183. 184). Taj su naziv činovnici departamenta iskopali iz starih zapisnika. Pravo se njegovo ime pomalja samo jedan put pod kraj njegova boravka u Sibiriji i razumije se, poslije njegova odlaska iz Rusije u Poljsku, gdje se kad god piše „pater Augustinus Crisianus (pogrešno mjesto Crisanius). Vrijedno je spomenuti, da ni danski poslanik, kojemu je Križanić za cijelo povjerio svoje pravo prezime, ne govori o njemu drugačije, nego li sacerdos Georgius Servius.

Pokojni dorpatski profesor A. Brückner, govoreći o inostrancima u Rusiji (n. n. m. 399.) ističe punim pravom, kako su svi gotovo inostranci željeli, da se što skorije obogate te Rusiji okrenu leđa, dok je Križanić jednako o tome mislio, kako će koristiti Rusiji, ne gledajući kod toga na sebe ili svoj dobitak. Nijemci, Holandci, Englezi, došavši u Rusiju, ne prestaše misliti o svojoj domovini, osjećajući se u Rusiji inostrancima, a Križanić i kao prognanik u Sibiriji govori o Rusiji kao svojoj zemlji i o Rusima kao svojem narodu. To su istinite i opravdane opaske, što dokazuju, da su u Križanića još u Rimu, kada se istom stvaralo njegovo riješenje, da pođe u Rusiju, preobladali sasvim drugi motivi, nego li kod običnih inostranaca, da ja bih rekao čak, nego li kod običnih misicnara; njega nije doista vodio nikakav lični račun, već samo ideja i to velika ideja, koja od mladih godina nigda nije prestala tinjati u njegovoj duši, koju je od prvoga početka podjarivala misao, da se radi o slovenskim narodima. Više je puta izrečeno mišljenje, kao da su sada, na drugom Križanićevom dolasku u Rusiji, vodili njime sasvim drugi motivi, nego li prvi put. Taj neispravni pogled na Križanićeve ciljeve može se smatrati posljedicom one „prve laži" (τὸ πρῶτον ψεῦδος), kojom ga bješe zaodjenuo Bezsonov. Novi izvori, sabrani kod Bjelokurova, govore odveć riečito u smislu sasvim protivnom shvatanju Bezsonova. Bilo bi sasvim krivo i naopako, da se Križanić razdvoji u dva različita čovjeka: kod prvoga puta u Rusiju da bi bio zastupnikom katoličke misije, kod drugoga narodne slovenske misije. Ovako ga bješe shvatio još Cvetajev, koji u g. 1890. napisa o njemu ovako: Prvobitni Križanić ne izbježe običnoj sudbini katoličkih djelatelja, bješe obuzet idejom katoličke propagande, radi koje da je provede bješe pošao o početku carevanja Alekseja Mihajlovića u Smolensk i odanle dopro u Moskvu. Fak-

tično stanje stvari i napredak u obrazovanju otrijezniše ga te se nakon deset godina javlja i opet u Rusiji, ali sada već sa posve drugim namjerama. Upoznav se potanje sa savremenim i prijašnjim stanjem Slovenstva, koje mu se pokazivalo vrlo žalosnim, osvjedočio se sada o neminovnoj potrebi, da se okani misije u korist Rima među Slovenima te da potakne među njima pitanje narodnosno, političko i prosvjetno (Cvetajev n. n. m. 767.). Sav tečaj Križanićeva života u našem pripovijedanju dokazuje jasno i očito, da ovo mišljenje o dva sasvim različita Križanića nije ni na čem osnovano niti se može opravdati.

XI.

Uzrok Križanićeva prognanstva u Sibiriju nepoznat. Njegov život u Tobolsku.

Zašto je Križanić početkom godine 1661. otpravljen u Tobolsk? Pravog uzroka toj nemilosti, u koju je iznenada pao, ne kazuje ni on sam jasno i razgovijetno, a ne spominje se ni u dokumentima ni prije njegova otpravka iz Moskve ni poslije njegova dolaska u Tobolsk. Ostaje otvoreno široko polje svakojakim nagađanjima, kojima su se svi, što pisaše o Križaniću i njegovom životu, na razne načine poslužili. Prof. Bodjanskij, kojega ide veliko priznanje, što je prvi u 19. vijeku izdao jedno djelo Križanićevo, njegovu opširnu gramatiku (izdanje je ušlo u štampu već g. 1848-e, a doštampano istom g. 1859., u moskovskom časopisu „Чтенія") bješe slutio, da su duhovne vlasti prognale Križanića u Sibiriju, jer im je bio sumnjiv kao katolički svećenik, a i svojom raspravom protiv prekrštavanja katolika, kad bi prelazili na pravoslavlje, da je izazvao protiv sebe neprijateljsko raspoloženje. Ovo objašnjenje ne može nas već zato zadovoljiti, što je Križanić upravo kod dolaska u Rusiju upotrebio, čak iskrivljujući ponešto istinu, sva sredstva, kako bi otstranio sumnju, da je katolik i katolički svećenik, a sva je prilika, da se tečajem onog jednogodišnjeg boravka u Moskvi nije ni upuštao u objašnjenja, kako misli o prekrštavanju katolika na pravoslavlje. Njegova rasprava o tom pitanju pada istom u godine njegova prognanstva u Sibiriji, nije dakle mogla poslužiti uzrokom ili biti povodom. Godine 1859. i 1860. izađe na svijet Križanićeva Politika, ali Bezsonov, kako već znamo, ne progovori tada još ni

riječi o piscu toga djela, tako da je recenzenat Politike u „Sovremenniku" za g. 1860. (mjesec avgust) mogao o uzrocima Križanićeva eksila tek ponoviti kombinacije Bodjanskoga. Iste godine 1860. napisa profesor S. K. Smirnov raspravu o Križanićevoj polemici protiv Solovčanskih monaha (u izdanju Творенія отцевъ церкви 1860., IV. 503.—585.). Tu on nahodi uzrok prognanstvu u Križanićevim nepovoljnim odzivima o Grcima, osobito o njihovom svećenstvu i njegovu utjecaju na crkveni i duhovni život ruskoga naroda; još je dodano i to, da se Križanić, želeći primiti pravoslavlje, protivio ponovnomu pokrštavanju i time pao u nemilost kao jeretik. Ali ni to umovanje ne može nas zadovoljiti. Za prvo mi sada znamo, da Križanić nije ozbiljno pomišljao da se odrekne svojega katoličanstva; on je tek mislio, da bi kao katolik mogao biti i pravoslavnim, kad bi se obje crkve izmirile. U tome se smislu ima shvatiti njegova znamenita izjava u polemici protiv Solovčana, o kojoj je upravo Smirnov raspravljao. Ali kad bi se ona njegova izjava upravo i htjela drugačije shvatiti, to jest kao neka captatio benevolentiae kod buntovnih monaha, ne smije se smetnuti s uma, da je ona replika napisana istom vrlo kasno, u posljednje vrijeme Križanićeva boravljenja u Tobolsku. Ipak i Solovjev pristaje u glavnome uza Smirnova. I on misli, da je Križanić kao veliki protivnik Grka valjda nekom neopreznom izjavom protiv njih izazvao nemilost te za svoje nepravoslavlje postradao (Исторія Россіи[3] XIII. 190.—192.). Pravo ima Solovjev u jednome, što kaže, da se Križanić pojavio sa svojim idejama prerano: ученый сербъ пришелъ не во время, незваннаго учителя сослали въ Сибирь. To je istina, ali ne smije se zaboraviti 1-o da njemu u Moskvi nisu ni dali da bude učiteljem, već su mu dopustili i čak naložili samo da piše gramatiku, i 2-o da je Križanić ipak živio u Moskvi preko godinu dana. Uzrok dakle njegovu prognanstvu morao je doći iznenada, i to ne odmah. Godine 1865. bi naštampana u Kazanju (Ученыя Записки I. 1—21.) Križanićeva poslanica caru Fedoru Aleksejeviču od g. 1676., povodom krunisanja novoga cara. Izdavač ovog kratkog pozdrava caru osloboditelju, koji se našao u rukopisu 17. stol., što je nekoć bio u Solovkama, profesor J. Dobrotvorskij, nije od sebe, već po odzivima drugih izdavača Križanićevih djela ponovio mišljenje, da se Križanić ogriješio svojim napadajima na građansko-političko ustrojstvo Rusije i na kanoničke ustanove ruske crkve, time da je izazvao protiv sebe opće neza-

dovoljstvo i toga radi bio otpravljen u Sibiriju. U drugom je pravcu pokušao zagonetku razgonetati Kostomarov. On nije zaboravio uvrstiti Križanića u svoje historijske biografije. Uz druge kombinacije, kojima nije mnogo vjerovao, jer su posabrane iz Križanićevih odziva, kad je već bio u Sibiriji, dosjetio se Kostomarov jednomu slučaju, za koji je mislio, da bi mogao nešto značiti. Zapovijed o Križanićevu izgonu iz Moskve izdana bi od liflandskoga departamenta. Kostomarov pita dakle, nije li možda Križanić navukao na sebe kakvu sumnju povodom tadanjih odnosa švedsko-poljskih prema Rusiji, nisu li ga osumnjičili, da je podržavao kakove tajne veze sa Švedima ili Poljacima. Ova misao Kostomarovljeva ponuka Bjelokurova, da dalje traži, ali rezultat bijaše skroz negativan. Nikako ne stoji, da bi Križanić bio u kakovom odnosu sa Švedima ili Poljacima. Ali Bjelokurov dokaza (str. 102.), da je upravo liflandski departamenat imao najviše posla sa otpravkom inostranaca (Nijemaca, Poljaka, Litavaca) u Sibiriju, a Križanić se dakako računao u inostrance. Time je dakle stvar objašnjena. Meni se ipak čini spomena vrijednom jedna zgodna opaska Kostomarovljeva. Pravo kaže, da način postupanja sa Križanićem ne pokazuje, da bi bio zbilja što god skrivio, već izgleda, da je bio uklonjen iz Moskve ili za nekakvu sumnju što je nanj pala ili što se nekomu od mogućnih onog doba ljudi u Moskvi nije svidio. Pisac posebne studije o Križaniću Arsenij Markevič (u Varšavskim universitetskim Izvješćima, Извѣстія 1876.) umuje ovako: Križanić bijaše latinski svećenik a uz to ipak branitelj pravoslavlja istočne crkve, time izazva protiv sebe sumnju ruskih ljudi, koji su svakog katolika držali za jeretika. Da umah ovdje prekinemo pisca, najprije još nije dokazano, da se znalo, kako on tvrdi, za latinsko svećenstvo Križanićevo. Da se to u Moskvi saznalo, ne bi se valjda s njim postupalo onako blago. On sam pokazuje već time što se prozvao Srbinom Jurjem Bilišem (ili Bjelišom), da u Moskvi nije htio biti ni pop ni katolik. Dalje Markevič nastavlja: Križanić je osvanuo u Moskvi upravo u vrijeme, kad se već stala osjećati potreba nauke, no da ne bi kod toga postradala vjera, obratiše se za naukom i prosvjetom k jednovjernoj braći Malorusima i Grcima; željni prosvjete htjedoše prije svega ostati pravoslavni. Križanić, došav u Rusiju isto radi nauke (da poučava) nije shvatio smisla te stvari, kako se razvila tečajem historije, nije razumio značenja i ugleda grčke crkvene misije u Rusiji;

gradeći se pristašom pravoslavlja nije zatajivao svoje stare mržnje protiv Grka, već ih svakom prilikom izvrgavao ruglu, a kad i kad nije se ustezao psovati čak na pravoslavlje. I tu moramo opet prigovoriti, da bi teško bilo dokazati, da je Križanić već sada, u prvoj godini svojeg boravka u Moskvi, obarajući se na Grke, kojih valjda nije štedio, napadao na pravoslavlje. Toga nije smio ni htio činiti već radi opreznosti, koju je dokazao kod svojeg dolaska u Moskvu. Kako ga može Markevič zvati u isti mah i pristašom pravoslavlja i hulnikom? Napokon Markevič osim vječite opozicije Križanićeve protiv ugleda grčkog u Rusiji navodi još neke druge razloge: osim toga što je bio protivnik prekrštavanja da nije mogao ni svojim socijalno-ekonomskim i političkim idejama steći simpatija, da je n. pr. žigosao zle strane bojarske uprave, okrutnost vojvoda u Moskoviji i Maloj Rusiji. Napokon da je bio zagovornikom Nikonovske reforme u crkvenim knjigama. Moskva je dakle željela, da se oprosti takova opasnog i sumnjivog čovjeka te je zato otpravak u Sibiriju bio najprirodniji izlazak iz neprilika. Uzrokom izgona, kaže i Markevič, nije bila nikakva lična krivica, već što je došao u Rusiju u nevrijeme, kada ga nisu mogli razumjeti, a uz to njegova neobuzdana strastvenost i zanositost njegova karaktera dovodila ga u protivorječje sa okolnostima i samim sobom. Ovako crta situaciju Markevič. Sve su ovo lijepe kombinacije, čitava kita cvijeća iz bašče Križanićevih djela, kod kojih se ima pred očima u svoj cjelini. Samo se pita, može li se ovako o njemu govoriti, pošto još nije nego godinu dana proživio u Moskvi? Bezsonov, koji je do sada najviše brige i računa vodio o Križaniću, ne govori o uzrocima njegova izgona iz Moskve gotovo ništa, t. j. govori, ali svojim običnim načinom, same općenite fraze i razmišljanja, koja dobro ističu neobičnu pojavu takova čovjeka, kakav je bio Križanić, ali samoga fakta, njegova izgona iz Moskve u Tobolsk, ne objašnjuju (III. 77.—81. posebnog otiska iz časopisa Православное Обозрѣніе 1870.). I Križaniću i nama slaba je utjeha u tome, što Bezsonov nabraja dugačak red prognanika u Sibiriju onog doba (čl. III. str. 83.). Trebalo je kazati, zašto su njega nakon godinu dana izagnali iz Moskve i odaslali u Tobolsk. A toga nije uradio Bezsonov, jer nije umio, kao što ne umijemo ni mi još danas. U posljednjem prije smrti otpočetom ali nedovršenom pretresanju Križanićeva života i djela, kosnuo se Bezsonov i opet ovog pitanja odprilike isto onako: Budući sam sobom nosilac od-

ređenih ideja. koje su sada već poznate — čini se. da je Bezsonov time htio prikriveno natuknuti na njegovu ideju o izmirenju Rusije sa katoličkim Rimom — Križanić se putem u Moskvu zabavio proučavanjem najživljeg u onaj mah pitanja. o Maloj i Bijeloj Rusiji. posjetio je mnoga znatnija mjesta. sabirao izvješća. bio kod Vygovskoga. izučio situaciju mladog Chmelnickog — toga radi pade nanj. činilo se slučajna. u istinu posve osnovana sumnja već u Moskvi i brižljivi nadzor Ordina Naščokina... I tu ima opet, kao svagda kod Bezsonova. sijaset nedokazanih stvari: Križanić se putem kroz južnu Rusiju. osobito boraveći više mjeseci u Nježinu. tako osigurao protiv svake osvade u antimoskovskom pravcu. da s te strane nije nikako mogla nanj pasti ni najmanja sumnja. kamo li osnovana. kako Bezsonov kaže. To su prazne fraze, kojima je Bezsonov na žalost do kraja svojeg života više zamršivao. nego li osvjetljavao život i rad Križanićev. Posljednji koji se dotakao pitanja o uzrocima Križanićeva prognanstva u Tobolsk bješe Bjelokurov. Kao vrlo pomnjiv sabirač građe o svim detaljima Križanićeva života. nije mogao mimoići ni ovog važnog pitanja. prigovorio je punim pravom nekim kombinacijama prijašnjih pisaca o Križaniću. otklonio je n. pr. isticanje njegova katolicizma ili njegovih tobože neopreznih razgovora o uniji; ipak i on dopušta mogućnost. aku su u Moski kojim mu drago načinom saznali o Križanićevom duhovnom zvanju, kraj pogleda na katolike, kojega se moskovska vlada neuklonivo držala kroz čitavo sedamnaesto stoljeće — nije na pr. dopuštala u Moskvi gradnje katoličke crkve ili stalni boravak katoličkih svećenika — da je svećeničko zvanje Križanićevo imalo nešto značenja u pitanju njegova otpravka u Sibiriju (Bjelokurov 101.). Sve je to. istina. izrečeno vrlo oprezno, ali ja opet ne bih svega potpisao. što je Bjelokurov rekao. Meni se sve tako čini. da se sa Križanićem ne bi bilo onako blago, po tadašnjim pojmovima. postupalo. kad bi se bilo saznalo. da je katolički svećenik. koji se samo sakrivao pod plaštem srpskog bjegunca iz Turske. Već sam se i tomu usprotivio. što Bjelokurov naslućuje. da je Križanić može biti u svojim ragovorima sa Rtiščevom i Morozovom „zaveden njihovim raspoloženjem. prije vremena otkrio svoje nekakve tajne fantazije. zašto je mogao platiti izgonom u Sibiriju". Ja bih rekao, da ni ta kombinacija barem glede Rtiščeva i Morozova nikako ne stoji. Jer slušajmo. što sam Križanić priča: „Neki me gospodin o nekoj stvari upitao a kad sam ja smiš-

ljao, kako ću najbolje odgovoriti i iz čista srca korisnu riječ reći, tada mi se radi mojih grijeha desilo te sam pogriješio i neku ludu riječ rekao. Radi te riječi onaj me gospodin uze u sumnju; mislim da nije znao o mojoj prijašnjoj revnosti. I za tu riječ pretrpio sam kroz 15 godina dovoljno bijede i nevolje." (Bjelokurov 177.). Nikako ne vjerujem, da bi se ova žalba mogla protezati na Morozova ili Rtiščevs, kojima je za cijelo dobro poznato bilo, kako se Križanić već u Nježinu odlučno izjavio za Moskoviju protiv Poljaka i da je upravo toga radi za nagradu bio preporučen u Moskvu, da može poći onamo, gdje je i bio pristojno primljen. Jedva bi Križanić htio bio o toj dvojici odličnih Rusa tako toplo govoriti, da ih je imao u sumnji kao denuncijante, a on ih spominje i u svojoj molbenici na cara g. 1676. (Bjelokurov 178.) i još prije u svojem djelu o Proročanstvima (str. 19.), gdje ih zove „mnogohvalni, visokorazumni i narodnu čest precenjati, ljubiti i obranjati uméjući muži" te priznaje, da su mu veliku milost ne samo obećavali nego i samim djelom činili. Jedva bi Križanić g. 1671., dakle u desetoj godini svojega prognanstva, — a Morozov je već g. 1662. umro — tako o njima pisao, kad bi kojega od njih dvojice imao u sumnji, da je krivac njegove nesreće. Netko je bio uzrok njegova, kako se čini, vrlo nenadanog i dosta naglo određenog prognanstva. Taj je netko njemu bio dakako dobro poznat, ali on ga ne htjede ni imenovati ni potanje označiti. Taj netko nije bio, kako se čini, s njime ni u kakvim odnosima bližega poznanstva. Taj netko bit će mu stavio nekakovo pitanje, na koje Križanić nije htio odmah odgovoriti, već se dao na razmišljanje o tome, što bi rekao; misleći napokon da smije iskreno prema svojemu osvjedočenju odgovoriti, bješe nešto rekao, što se onomu gospodinu pokazalo kao vrlo opasan odgovor. Sam Križanić nazva svoj odgovor ludom riječi, koju je izustio kao đavolsku opsjenu i kaznu za svoje grijehe. Ne mislim, da bi se pitanje ticalo Križanića lično, n. pr. odgovora na pitanje, nije li katolik; jedva bi istinu mogao bio nazvati ludošću, da se o tom radilo. Kad se Križanić poziva na svoju prijašnju revnost, dokazanu valjda već onim aktima, koji osvjetljuju njegovo mišljenje o maloruskom pitanju, može se doći na tu misao, da je odgovor Križanićev imao neku političku podlogu, neku kao kritiku vlade, koju mu je ono nepoznato nama lice uzelo za zlo. Pitanje i odgovor mogli se ticati raznih stvari, kojih nećemo, sva je prilika, nigda razgone-

tati. t. j. pronaći pravi sadržaj pitanja i pravi sadržaj odgovora. Ukazat ću samo, da je upravo godine 1660. patrijarah Nikon zadavao mnogo neprilika ruskomu caru. Tko zna, nije li o njemu ili glede njega Križanić bio što god upitan i što god rekao. što je bilo vrlo nemilostivo primljeno? Svakako lakše bi se bilo domišljati pravomu uzroku, kad bismo znali što god o ličnosti, koja je zadala Križaniću ono zanj sudbonosno pitanje. Ličnost mora da je bila u vrlo visokom zvanju, kad je prijava Križanićeva odgovora tako brzo urodila zanj teškim posljedicama. Da se nije može biti sam car Aleksej Mihajlovič našao odgovorom Križanićevim uvrijeđenim, kada su tolike potonje molbe Križanićeve za njegova života i carevanja ostale neuslišane? Ja bih gotovo mislio da je tako bilo.

Tražeći odgonetku na pitanje o uzroku Križanićeva prognanstva ne smijemo smetnuti s uma, da je on sam odgovor na pitanje još jače zamrsio time, što navodi još jedan uzrok, zašto se nanj oborila carska nemilost. Sâm pripovijeda čak na prvom mjestu, da je godine 169. (1660. ili 1661.) izišao ukaz cara Aleksija Mihajloviča, da se imaju svi inozemci neoženjeni i novo nadošli otpraviti iz Moskve, te da je i on bio unesen u spisak onih, koje je trebalo udaljiti. Bjelokurov nije mogao nikako ući u trag takovu ukazu (str. 102.—103.) te misli da ga nije ni bilo. Po tome bi poziv Križanićev na takav ukaz bio neispravan, da ne kažemo lažan. Čudnovato je doista, da Bjelokurov nije nigdje mogao naći potvrde riječima Križanićevim, ali ja se ipak ne bih usudio izreći, da je Križanić u molbenici na cara Fedora Aleksejeviča smio nešto podmetnuti njegovu ocu i predšasniku, što nije bilo istina. Može biti da su idealistu Križaniću oni, koji su mu imali objaviti carsku zapovijed, stvar tako prikazali? može biti da stvar ublaže, kao da se zapovijed nije ticala samo njega lično? Vidi se, da pravoga uzroka, zašto je morao ostaviti Moskvu, ni sâm Križanić ili nije znao, ili nije htio otkriti. Svakako je bio više uklonjen, nego li kažnjen za kakovu krivicu. Kad su ga poslije mnogo godina, pošto se već opet vratio u Moskvu, upitali zašto je bio prognan u Tobolsk, odgovorio je da ni sâm ne zna zašto! U jednoj bilješci, koja se nalazi u popisu Sibirskog ureda o svim prognanicima u Sibiriju, od g. 162. do 169. (1654. do 1661.), kaže se za Križanića samo ovo: da je 8. januara 1661. po otpisu departamenta Liflandskih djela poslan u Sibiriju, u Tobolsk, inozemac Jurij Ivanov sin Srbin, da je car-

skim ukazom zapovjeđeno, da bude u Tobolsku „kod gospodarevih (carevih) djela, kako je zanj pristojno". Pravi se krivac ne otpravlja ovako, da mu se na mjestu, kuda ga šalju, naznačuje da bude u carevoj službi, kako se zanj pristoji! I u tome lako je vidjeti novu potvrdu zagonetljivosti toga događaja!

Carski ukaz, da Križanić ima biti otpravljen u Sibiriju, glasi od 8. januara 1661. godine, no iz Moskve otputovaše on i njegov saputnik, neki podđak (vicesekretar) patrijaršeg dvora, Fjodor Trofimov, istom 20. januara. Obojici biše naznačene dnevnice. U njihovoj se pratnji našlo još nekoliko ljudi. Dosta brzo, t. j. već 8. marta nađoše se u Tobolsku. Obično je put trajao znatno duže. Već i u tome smije se vidjeti neka pažnja na Križanića: Bjelokurov razlaže, da je obični službeni put iz Moskve u Tobolsk vodio kroz ova poveća mjesta: Perejaslavlj-Zaljeskij, Jaroslavlj, Vologda, Totjma, Veliki Ustjug, Vičegodska Sol, Kajgorodok, Solikamsk, Vrhoturje, Turinskij Ostrog, Tjumenj, Tobolsk. Ovim je pravcem putovao i Križanić. Sanjkanje sred zime u saonicama, odjevenu u topla krzna, neće biti bilo odveć tegotno, svakako bolje i brže, nego li u proljeće ili pod jesen, kada jugovina ili kiše pretvaraju putove u nedogledne poplave i blata. Križanić se nigdje ne tuži na tegobu putovanja, već kako je idealno gledao na svoj život, sjetio se još nakon godina u jednom svojem spisu slučaja, što ga doživio sa svojim starovjerskim saputnikom: taj nije bio protivan, da iz istoga vrča s njim i pije i umiva se, ali kad je jednom Križanić zagrabio vode u jednog Tatarina, t. j. poganina ili nekrštene duše, nije se Trofimov htio umivati iz iste posude. O beata simplicitas, mislio si je negdje Križanić.

Ja izostavljam, što Bjelokurov statističkim podatcima objašnjuje, kolik je grad u ono doba bio Tobolsk, koliko je od prilike brojio kuća (dvorova), koliko stanovnika i kakove su vrste i narodnosti bili stanovnici grada (str. 108.—113.). Nas zanima, da čujemo, koliko je bilo u ono doba ljudi prognanih u Tobolsk. Moskovska je vlada računala, da je za Rusiju probitačno, ako se Tobolsk što prije napuni doseljenicima, zato je vrlo rado otpravljala onamo i ruske ljude, koji su što skrivili ili pali u nemilost, a isto tako i inostrance. Iz Tobolska kao središta otpravljanja žive robe razašiljahu tada vojvode prema carskoj zapovijesti prognanike u razne druge sibirske gradove. U vrijeme dolaska Križanićeva u Tobolsk bilo je ondje, računajući od g. 1654.

do 1662., po podatcima sabranim kod Bjelokurova (str. 111.—113.) okolo 136 Poljaka, 3 Nijemca, 2 Šveda i nekoliko kozaka. To bijahu izagnanici po etapu, ali povrh toga živjelo je u Tobolsku mnogo Rusa, dovoljno Poljaka i Litavaca, nekoliko Nijemaca i Šveda na potpunoj slobodi zbog trgovine ili drugih poslova. K tomu dolaze zvanični ljudi, među kojima je uz Ruse bilo dosta mnogo inozemaca. U opće mogli su se i prognanici slobodno kretati po gradu te zajedno općiti i polaziti jedan drugoga. Tako je bez dvojbe i Križanić imao ondje svojih poznanika među Rusima i inostrancima. Da li je što preko ovih posljednjih ili preko zvaničnih lica doznavao o tome, što biva u svijetu, nije nam potanje poznato, ali iz njegovih se spisa može dokazati, da je u Tobolsk dopirao preko novina ovaj ili onaj glas o događajima čak s onoga kraja granica ruskih. Na priliku u Politici, koju je dovršivao negdje oko godine 1665.—6., pripovijeda se o događajima od aprila i juna g. 1663-e; izrijekom se kaže, da je ono čitao „in advisiis" (u novinama), koje mu dopadoše ruku u posljednje vrijeme (kod Bjelokurova str. 113. iz neizdanih komada Politike). Među raskolnicima, otpravljenim ovamo, spomenusmo jednoga njegova saputnika Trofimova. Ali još je bio u Tobolsku neki pop Lazar, isto takav starovjerac, čuveni pijanica, kojega bi ljudi, kad bi se opio, pod ruke vodili kući, jer nije znao sam kući pogoditi. I taj je zalazio Križaniću te valjda u netrijeznom stanju rado pričao svakojake rutave anekdote (Čelobit. Solov. l. 68.—69.). Jednom se Križanić vidio sa glasovitim starovjercem popom Avakumom, kad su ga vozili sa dalekog istoka u Moskvu. O njemu je Križanić zabilježio ovu pričicu: Avakum bješe poslao po mene da se vidimo, a kad sam se htio uspeti k njemu uza stube, povika: ne hodi ovamo, stoj ondje gdje jesi i ispovjedi kakove si vjere. Ja mu rekoh: oče, blagoslovi. On će na to: ne dajem ti blagoslova, ispovjedi prije vjeru. Ja mu odgovorim: časni oče, ja vjerujem sve što vjeruje sveta apostolska saborna crkva i primam blagoslov svećenikov kao čast i molim zanj kao čast. Ali o vjeri pripravan sam da položim račun pred arhijerejem, a pred tobom putnikom, koji si i sam radi vjere osumnjičen, nemam zašto na široko govoriti o vjeri. Ako ti nećeš da me blagosloviš, blagoslovit će Bog. Ostaj zbogom (Čelob. Solov. l. 67.). Vidi se, da se kosa namjerila na brus.

Još pominje Križanić među svojim poznanicima u Tobolsku nekoliko Malorusa i Poljaka; najvažniji zanj bit će bio neki

Afanasij Andrejevič Oskolkov, sva je prilika, kako Bjelokurov misli, jedan bogat sibirski trgovac, preko kojega je jednom prilikom naručio nekoliko knjiga („nikuliko knjig") iz Njemačke. Oskolkov neka plati, što će knjige stojati, a on ga uvjerava da će mu novce vratiti, a kad bih ja umro, dodaje Križanić, vjeruj mi, knjige su toliko vrijedne, da ćeš uvijek dobiti za njih svoje novce s dobitkom. A ako htjedneš dati svoju djecu na nauke, i njima će ove knjige dobro doći (Bjelokurov 148.–149.). To je bilo god. 1675-e, dakle već pod kraj Križanićeva boravljenja u Tobolsku, a još je i tada, kako vidimo, naručivao knjige iz Njemačke, znak da se valjda nije više ni nadao oslobođenju poslije mnogih zaludnih molbi. Na žalost nigdje nije kazano, kakove su to bile knjige, a ne znamo ni toga, da li je Oskolkov ispunio njegovu želju. Sudeći po njegovim književnim radovima, koji padaju u sibirsko vrijeme, moramo reći, da je kod njega bilo mnogo knjiga teološke, moralno-filosofske i historijske sadržine. Brückner (Русскій Вѣстникъ 1887., іюль, str. 35.) nazva biblioteku Križanićevu „единственною въ своемъ родѣ", a samoga Križanića „ученѣйшимъ человѣкомъ въ Россіи" za ono vrijeme. Jedno i drugo bit će istina, samo se meni čini, da Križanić nije imao svih knjiga i pisaca u svojoj sibirskoj biblioteci, na koje se poziva u svojim djelima; bit će se držao pravila, da valja iz mnogih knjiga praviti izvatke. To je i sam priznavao da čini, kako je već kazano sprijeda (str. 69.), i dokazao jednim opširnim rukopisom, o kojem će biti riječ na svojem mjestu. Da mu je mnogi izvor manjkao, i o tome je više puti govor u raznim njegovim djelima, a sibirske vlasti nisu bile toliko prosvijećene, da bi mu u tome išle na ruku, naprotiv znamo čak, da kad je jednom vojvodi Godunovu (taj je bio načelnikom Tobolska od 1667. do 1669.) pokazao svoj eksemplar Oleariusa, koji je htio prevesti, taj gospodin, bojeći se da bi to mogla biti kakova opasna knjiga, uze je Križaniću i posla u Moskvu, ne bi li time sebe odlikovao a Križanića obijedio (Bjelokurov 150.).

I ako je Križanićev eksil trajao 15 godina, mi znamo o njegovu životu vrlo malo. U prvom carskom ukazu kazano bi, da se ima smjestiti u Tobolsku na carskoj službi, koja bi njemu pristajala. Činovnici (vojvode) tobolski nisu umjeli sebi protumačiti, što da s njim čine; upitaše ga dakle, što on sam misli o sebi i svojem poslu. Križanić preda svoju pismenu izjavu i molbenicu, u kojoj se pozva na svoju čisto književnu radnju u

Moskvi, jer drugim radnjama nije obikao. Vojvode nađoše još i sada, da valja upitati u Moskvi, kako se ima razumjeti onaj carski ukaz. Tu se ponavlja sadržaj prvog carskog ukaza i sve što se do onda uradilo (Bjelokurov 118.). Taj upit stiže u Moskvu istom 25. septembra, dakle punih šest mjeseci nakon dolaska Križanićeva u Tobolsk. Za to vrijeme bit će Križanić dobivao određenu mu carskim ukazom platu, a inače ostaviše ga valjda na miru; tako je mogao, pošto se negdje kako tako smjestio, mirno tjerati svoj posao t. j. svoju književnu radnju, o kojoj ćemo odmah govoriti. Prođe i opet nekoliko mjeseci, dok 17. decembra ode iz Moskve u Tobolsk odgovor na pitanje, u kojem se određuje Križaniću mjesečna plata, kao do sada, a u kakovoj bi službi mogao biti zaposlen, to se ostavljalo vojvodi na njegovo bojarsko „rasmotrenje" (Bjelokurov 121.). Po računu Bjelokurova dobivao je Križanić prema carskim ukazima plate na godinu od prilike 1530 rubalja, što je za ono vrijeme bilo mnogo. (Brückner je računao 1500 rubalja i priznavao ovakovu platu za ono vrijeme dostatnom). Ovoliku je platu dobivao redovno kroz sedam godina, poslije je, za Godunova ili za Repnina, kako svima, tako i njemu plata bila obaljena sa tadašnjih 90 na 24 rublja uz podavanje neke količine brašna svaki mjesec in natura (Bjelokurov 126.). To je tako išlo od 1670. godine naprijed sve do 1675-e; ove je godine zabilježen nešto veći nanj trošak.

A na kakvu je službu Križanić bio obvezan za primanje ove to veće to manje plate? I tu se Bjelokurov izmučio potražujući u spisima među tobolskim zvaničnicima ime Križanićevo, ali zaludu; ne nađe ga nigdje. Odatle zaključuje, čini se s razlogom, da je poglavarstvo tobolsko valjda ostavilo Križaniću slobodne ruke, da radi što ga volja na svojim književnim planovima. Da se Križanić savjesno poslužio tom slobodom i tim pravom, vidjet ćemo odmah. Inače mu kao stanovniku Tobolska ni službeni izjvještaji ne posvećuju nikakve pažnje, ni u njegovim djelima nema o tome govora. Mi tek naslućujemo, kako mu je težak bio život među grubim neukim svijetom, njemu čovjeku obrazovanu sa visokim moralno-filosofskim, vjerskim i kulturnim idejama, koji je nekoč zamišljao mogućnost općenja i druženja sa najodličnijim ljudma moskovskim, ne izuzimajući čak ni samoga cara! Njegova zlovoljnost odjekuje razgovijetno u ovim riječima, što ih je napisao g. 1675.: Četrnaest sam godina već proživio i jošte živim po Božjoj volji u toj sibirskoj tamnici

(„vuzi"). Bogu svemogućemu mnogogrješan, a svemu svijetu beskoristan, besposlen i nepotreban. Jer niti tko ište od mene kakova ručnog djela niti kakove usluge, ni savjeta ni pomoći ni rada, već me Božja i carska milost hrani besposličara kao kakvu skotinu u kocu. A to na što drugo nego li na zaklanje! Križanić je u opće nerado govorio o grubosti ljudi, koji ga u Tobolsku okruživahu. Jedan je takav primjer naveo u svojoj Politici (II. 231.), gdje su mu se ljudi bez stida hvalili grijesima, što ih čine muškarci u tamnicama; gdje su mu pričali, kakove je nepristojnosti govorio jedan pijani pop, čime se hvastao drugi pop o uskrsnim svecima, i što je jedan đakon predbacivao drugomu. Dokazujući, da nije dopušteno graditi crkve od tuđih žuljeva, t. j. od novaca otetih sirotinji, kazuje Križanić (II. 248.), da se nešto takovo dogodilo u njegovo doba u Tobolsku. Godine 1663. upisa u Politiku (I. 59.), da je lani (t. j. g. 1662.) jedan Poljak iz Tobolska poslan bio nekuda da prouči rude, a kad se vratio, rekao je da ne vrijede ništa; Križanić misli, da se taj čovjek nije u to razumio. Slična pripovijest od g. 1664. tiče se bogatih željeznih ruda.

U velikoj oskudici kulturnih ljudi lako si je predstaviti Križanićevo zadovoljstvo, kad se našao u njegovoj blizini kulturan čovjek, s kojim se mogao razgovarati i tješiti svoju izjađanu dušu. Takav je jedan slučaj bio g. 1675., kad je odaslani u Kitaj Grk Nikola Spatarij-Milesku (Spafari piše ga Solovjev) boravio neko vrijeme u Tobolsku (od 30. marta do 2. maja). Sâm Križanić pripovijeda, da je Spafari odmah prvi dan svojega dolaska u Tobolsk propitao za Križanića te kroz pet nedjelja nije ni jedan dan objedovao ili večerao bez Križanićeva društva, koji mu je mnoge usluge učinio. O tome bit će riječ niže.

Stanovnici Tobolska smatrahu Križanića za svojeg odličnog sugrađanina, koji je uživao kod njih veliki ugled. Koliko je s njima općio, tačno ne znamo. Ali po jednoj bilješci, koju je sâm Križanić upleo u svoju molbenicu od g. 1676. na cara, može se suditi, da je njegovo mišljenje u očima građana i stanovnika Tobolska puno vrijedilo, jer inače ne bi bio sebi u zaslugu upisivao, što ih je jednom umirivao od straha pred ratom sa Turcima, dokazujući im, da su Turci već prekoračili vrhunac svoje snage. O tom je govor u njegovu djelu o Proročanstvima. Jadni Križanić nije mogao znati, da će on sâm kod posljednjeg velikog naprezanja Turaka protiv zapadne Evrope, pri opsadi grada Beča, 1683. g., životom platiti.

Glavni posao Križanićev bijaše pisanje knjiga, ali u časovima odmora i dokolice bavio se koje čim drugim. Osobito čini se da je bio vješt u nekim mekaničkim radnjama. U više pomenutoj molbenici na cara od g. 1676. hvali se, da bi mogao biti caru koristan nekakovim samokretnim kotačem, po kojemu bi se mogla učiniti ura, da se sama vječno kreće bez tegova, bez pera, bez navijanja; dakle — perpetuum mobile? Isto je tako u dokolici smišljao muzikalni instrumenat, koji je nuđao caru kao nešto tako originalno, da bi se svi inostranci čudom čudili, jer da takova šta nigdje nema, to je njegovo „izobretenije". Sažaljenja dostojni idealist tješio se čak nadom, da će možda takove mekaničke igračke obratiti nanj mislostivi pogled ruskoga cara. Istina, kad je o tome javljao caru Fedoru Aleksejeviču, nije više ni bio u Tobolsku, već opet u Moskvi, ali se htio putem carske milosti i nje osloboditi te krenuti put zapada i juga Evrope.

XII.

Križanićevi književni radovi u Tobolsku, osobito njegovo enciklopedijsko djelo o ruskoj državi.

Za punih petnaest godina života u Tobolsku, sve je to vrlo malo što znamo o Križaniću. Lako da je bilo nekoliko službenih izvještaja iz Tobolska u Moskvu o vladanju prognanika što su stojali pod paskom tamošnje vlasti, među njima mogao je biti govor i o Križaniću, ali do sada nije se tomu ušlo u trag. Nama bi svaka i najmanja vijest ma i suhog službenog otpisa o njegovu boravljenju, njegovu stanju, o njegovim navikama i njegovu druženju s ovim ili onim poznanikom bila vrlo mila i dobro došla kao žednu čovjeku kap hladne vode, ali ni Bjelokurov, koji je prelistao mnoge akte u moskovskim arkivima, nije mogao do sada ništa naći osim onoga što je ušlo u njegovu knjigu

Ostaje nam dakle, da posvetimo nekoliko riječi njegovim književnim radovima, koji su, nema sumnje, ispunjavali veći dio njegova dugotrajnog živovanja u Tobolsku. O svakom radu napose ima u drugom dijelu, u „Razgledu", nešto opširniji sadržaj sa kritičkim opaskama. Ovdje ograničujemo se općenitim karakteristikama, ne želeći na dugo prekidati pripovijedanja o njegovu životu. Nema sumnje, da je u Tobolsku poslije ona tri pisma (jedno „srpsko" i dva „poljska", da ostanemo kod nazvanja ruske

mudrosti) najprije dovršio i kao gotov posao metnuo na stranu u avgustu 1661. godine onaj uvod u gramatiku o reformi ruske ortografije ili grafike, o kojem bješe riječ sprijeda. Ovim je spisom Križanić htio izvršiti posao, naloženi mu carskim ukazom još u Moskvi. Odmah zatim, t. j. još iste prve godine njegova sibirskog života, dao se na potanje proučavanje ruske historije, po izvorima kojih u Rimu nije imao ili nije mogao imati pri ruci. Križanić je, kako se po svemu vidi, živahno osjećao potrebu, da prouči ne samo što su pisali o Rusima Possevin ili Magnus ili Herberstein i Olearius, — sa ovim se piscima upoznao još u Rimu — već i jednu domaću analistički izvedenu povijest stare Rusije sve do najnovijih vremena. Toga radi bit će već u Moskvi dopao njegovih ruku jedan rukopisni ruski ljetopis, koji je sa sobom povezao u Tobolsk. Da njegovu sadržinu što bolje upamti, uzeo je ruski tekst prepisivati za svoju ličnu potrebu latinskim slovima te kod toga posla dodavati ovdje ondje svoje opaske, svoje glose k pojedinim izrazima, a mnoga mjesta, koja su mu s kojega god razloga upadala u oči, podvlačio bi to crnim to crvenim mastilom. Što se moglo ovaj čas kazati o tom Križanićevom radu, dok nije izdan ni njegov prepis ni ruski original, dolazi u drugom dijelu, t. j. u Razgledu pod br. II. 5. Ondje je podjedno ispripovijedano, što je Križanić u istom pravcu, t. j. izučavajući rusku historiju, osim toga unesao u isti rukopisni eksemplar. Poslije prepisa s ruskog ljetopisnog izvora dao se naime na izvatke iz nekih stranih djela historijskog sadržaja, koja raspravljaju o ruskoj ili poljskoj historiji. Najglavnija su mu ovaj čas (t. j. godine 1661. i 1662.) bila djela Petreja i Kromera. I iz njih činio je svoje izvatke s nekom tendencijom, t. j. imajući nakanu da zgodnom prilikom dokaže pristranost ovih stranih pisaca, što je zbilja i učinio na raznim mjestima svoje Politike. Ovo je vježbanje u ruskoj i poljskoj historiji po njegovim bilješkama, unesenim u rukopis, trajalo tečajem godine 1661. i 1662. Osim pomenute dvojice historijskih pisaca još je nešto izvadio iz poznatog sredovječnog djela Baronija i iz jednog francuskog historika-političara, Filipa Komina (Comines). Sve je to, kako se sam hvalio i žalio, Bezsonov namjeravao bio izdati, i to bi imalo bilo izići u moskovskom organu za historiju i starine „Čtenija" pod naslovom „Три труды русскаго писателя XVII. вѣка, Юрія Яжанины Крижанича, доселѣ неизвѣстные Русской литературѣ.“ Kako

se razbira iz njegova pripovijedanja (Правосл. Обозрѣніе, članak I. str. 379.) k izvateima iz ruskog ljetopisa, iz Kromera, Petreja, Baronija i Komina, mislio je dodati još „Molbu o oslobođenju" (Literae pro liberatione). Bilo bi suvišno danas pretresati pitanje, tko je skrivio, što taj prilog k poznavanju Križanićeva rada, ili upravo njegove priprave k dubljemu poznavanju ruske historije, nije bio naštampan. Na čast ne služi to nikomu, ni Bezsonovu ni tadašnoj ruskoj inteligenciji.

Čime je Križanić bio zabavljen, pošto je ovaj posao dovršio, može se tek naslućivati, jer izravnih podataka nema. Ja mislim, da je već tada sabirao građu za svoje najopširnije i najznatnije djelo, za svoju Politiku, na kojoj je radio sve do godine 1666., a možda i kasnije, ma bilo samo pripadom, jer je radnja ostala nedovršena. Misli se, da u to vrijeme, t. j. u godinu 1663., pada još jedan omanji njegov posao, t. j. njegov latinski prepis, dakle čisto mekanička radnja, rasprave Bellarminove „De arte bene moriendi". Na rukopisu, u kojem se sačuvao taj prepis, ima zbilja zabilježena godina 1663. No stvar nije sigurna i jasna. Bilo bi nekako nerazumljivo, ako je Križanić imao kod sebe u Tobolsku Bellarmina, zašto je uzeo prepisivati njegov latinski tekst i opet latinski. Zato je Popruženko došao na drugu misao; tumači stvar tako, da je godine 1663. unesen u rukopis, gdje ima zabilježena ova godina, samo jedan dodatak k onoj već prije u rukopis upisanoj Bellarminovoj raspravi, a taj dodatak sadrži Križanićev prevod latinskog himna u čast Ivana Krstitelja, a onaj prvi dio istog rukopisa, na kojem ima prepis rasprave Bellarminove, da je bio unesen već mnogo ranije. Valjalo bi iznovice vidjeti original u Moskvi te stvar presuditi po pismu i po bartiji.

Križanićeva Politika.

Najopširnije, najvažnije, najoriginalnije, jednom riječi glavno djelo Križanićeva plodovita pera bijaše njegova tako zvana Politika; u njenoj izradbi ima svjedočanstva o godinama 1663. i 1664., dalje 1665. i 1666. (Bjelokurov 134.), ali tko samo i površno zaviri u dva toma, što ih je Bezsonov izdao u Moskvi godine 1859-e i 1860., lako će doći do uvjerenja, da je Križanić na tom opširnom djelu morao raditi već i prije godine 1663-e, koja je zapisana na prvoj stranici rukopisa: 1663. aprilis 15. To će za cijelo biti samo bilješka, koja označuje početak pisanja u cjelini. Pri-

kupljanjem građe i razmišljanjem o njenom planu bijaše Križanić zabavljen valjda ili čak sigurno već i prije godine 1663-e, tko zna od kada. Tomu je znamenitomu djelu sam Križanić nadjenuo ime „Razgovori ob vladateljstvu". U tom je nazvanju Križanić, kako ja sudim, slijedio primjer talijanskih pisaca šestnaestog i sedamnaestog stoljeća o politici, kod kojih se vrlo često javlja i ponavlja naslov „Discorsi" (gledaj na primjer u djelu Ferdinanda Cavalli, La scienza politica in Italia, tomo secondo, pag. 50. 68. 75. 130. 133. 434: Discorsi, p. 51 Sei discorsi, p. 80. 96. Discorsi politici, isto tako ib. 146. 261. 359. ili Dialoghi p. 64. 285. 329.). Dodatak „ob vladateljstvu" odgovara latinsko-talijanskim uzorima: de gubernatione (Cavalli ib. 5), del vero governo (ib. 9), della politica (ib. 79), di buon governo (ib. 163), de regimine principis (ib. 213), discorso del governo (ib. 277), dialoghi de' governi (ib. 285) itd. Paralelizam je očevidan. Bezsonov, ne znajući toga, nametnu djelu drugi naslov: Русское государство въ половинѣ XVII. вѣка, ali taj naslov ne odgovara tačno sadržaju, koji ne govori toliko o ruskoj državi, kakova je bila sredinom XVII. stoljeća, koliko daje svoje savjete, opomene i predlaganja Rusima, a nada sve upravo ruskomu caru, kakova bi trebalo da bude ruska država, u čemu da se promijeni i ispravi, čega da se čuva, kakovih načela vladanja da se drži sâm vladalac itd. Obično zovu ovo djelo Križanićevom Politikom, kao što je Brückner samoga pisca nazvao „publicistom u velikom stilu" (ali ja ne bih toga potpisao); nazvanje „Politika" zbilja najpreciznije označuje sav široki krug Križanićevih pogleda na slovenski svijet, osobito ruski, i na njegove susjede sa zapada (Poljake, Litavce, Švede i osobito Nijemce) i sa istoka (Tatare, Turke i mnoga istočna plemena: Kalmike, Bucharce, Kitajce). Radi se Križaniću o budućnosti moskovske države, koju bi htio vidjeti jakom i slavnom na korist ne samo ruskoga, već i drugih slovenskih naroda, zato i šiba opažene nedostatke javnog i privatnog života. Pripovijedanje dobija kadikad oblik razgovora, koji je u talijanskoj literaturi bio vrlo običan, napisano je stranom jezikom latinskim, stranom njegovom originalnom smjesom jezika crkvenoslovenskog i ruskog sa hrvatskim, čakavskim narječjem, ali kod Bezsonova sve je to naštampano ne u originalnom obliku latinskim slovima i Križanićevim pravopisom, već transkripcijom i ortografijom ruskom. Po primjeru profesora A. Brücknera (nekošnjeg dorpatskog profesora) mogli bismo ovo djelo Križanićevo

zgodno nazvati enciklopedijom nacionalno-ekonomskih, administrativnih i političkih pitanja.

Na žalost upravo ovo najznatnije djelo Križanićevo nije još ni danas izdano ni potpuno ni kako bi trebalo, o čemu ćemo govoriti u drugom dijelu (II. br. 8). Ne smijemo biti nepravedni, da ne priznamo velikih zasluga, što si ih Bezsonov stekao oko izdanja Križanićevih djela, napose Politike, ali rezultati njegovih nastojanja ne mogu nikoga zadovoljiti. On se doista s entusijazmom jednoga pristaše slovenofilske škole bacio na Križanića, da oživi njegov spomen u ruskoj literaturi i ruskoj inteligentnoj publici, želeći u isti mah nametnuti slovenofilskomu pravcu političke misli u Rusiji Križanića kao oca onoga pravca te njegovom slavom i sjajem obasjati čitavu slovenofilsku školu, koju na zapadu vole zvati panslavizmom. Istina i Brückner smatra Križanića „učenim predstaviteljem ideje panslavizma" (P. Вѣстникъ 1887., іюнь, str. 579.), ali priznaje, da u Križanićevo doba nije imao gotovo nikakova značenja u Rusiji princip narodnosni, dok je vjerska zajednica, jedinstvo u pravoslavlju, obuhvatala Ruse i Vlahe i Grke mnogo jačom vezom srodnosti u jednu cjelinu pravoslavnog svijeta, nego li srodstvo po narodnosti pravoslavne i katoličke Slovene među sobom. Križanićev dakle panslavizam, kojim je odskočio daleko naprijed od svojega vremena, nije imao nikakve realne podloge, već je to bila tek teorija jednoga inteligentnoga čovjeka, nešto sasvim idealno zamišljeno, bez neposrednih praktičnih posljedica. No ako Križanićev panslavizam nije bio ništa više, nego li njegova lična misao, njegova teorija, koja nije imala nikakvih realnih posljedica, tada se Križanić nikako ne može nazvati ocem panslavizma, pošto je propovjednika teoretskog panslavizma bilo vrlo mnogo već davno prije Križanića, što nije zaboravio istaknuti Brückner, pošto mu je već donekle poznato bilo djelo Perwolfa, u kojem ima za to pitanje vrlo mnogo građe. Križanić nije dakle bio pravim panslavistom u smislu ruske slovenofilske škole. Prije mogli bismo ga nazvati slovenofilom u pravcu takovih korifeja čeških, kao Dobrovský, Šafařík, Jungman, Palacký, koji govoreći o koristi bližeg proučavanja slovenskog života u njegovoj prošlosti i sadašnjosti i o potrebi međusobnih duševnih veza ne uviđahu potrebe jedinstva vjerskog, jezičkog i političkog. Ali Križanić ne odgovara sasvim ni ovakovu idealu, on je ipak pošao nekoliko koračaja dalje, nije zazirao ni od vjerskog ni od jezičkog jedinstva, ali

pod jedinstvom vjerskim razumijevao je izmirenje Rusije, u daljem razvitku svega istočnog i južnog slovenskog pravoslavnog svijeta, sa katoličkim Rimom, a pod jezičkim jedinstvom zamišljao je i čak uvodio umjetnu mješavinu crkvene slovenštine (onodobne ruske i hrvatske, glagoljaške) sa jezikom ruskim i hrvatskim. Ove teorije, na kojima počiva svakolika književna radnja Križanićeva, njegovo jako nutarnje uvjerenje bez obzira na realnu provedljivost, nisu doista ni malo smetale Bezsonovljevu entusijazmu, ali kod same radnje, t. j. kod izdanja Križanićevih djela, naročito njegove Politike, htjelo se nešto više, nego li dobra volja ili čak entusijazam. Bezsonov nije na žalost umio izdati nijednog Križanićevog djela prema zahtjevima kritike; i ako je uložio mnogo truda, vremena, a možda i troška, često bez potrebe, u svakojake ekskurse, kojima je ličnost Križanićeva stavljena na krivo podnožje, zavijena u nekakvu misterioznu maglu slovenofilskih ideja. Tako i u opširnom izdanju Politike, u dvije knjige, jedna preko, druga okolo 400 stranica, gdje bi se razumnom ekonomijom moglo bilo smjestiti čitavo djelo, onako kako dolazi u jedinstvenom rukopisu Moskovske sinodalne biblioteke, izostali su mnogi članci, što sam Bezsonov priznaje, vrlo važne sadržine, koji bi po njegovu računu napunili još dvije knjige, a po mojem računu, koji se osniva na izbrajanju svega neupotrebljenog teksta kod Bjelokurova (na str. 14.—15., u opasci), nedostaje bar dobra trećina, još jednako neneštampana. Od tih izostavljenih kod Bezsonova komada nešto je za svoju svrhu upotrebio Waldenberg, pisac vrlo važne knjige „Государственныя идеи Крижанича, В. Вальденбергъ (Спбгъ 1912.)", u kojoj je uz izdanje Bezsonova, kako se vidi, upotrebljen također sinodalni rukopis.

Ni sâm rukopis nije još nigdje valjano opisan. Ono što je Bezsonov zabilježio u jednoj opasci (na str. 357. op. 71) svojih članaka o Križaniću, ne daje potpune i shvatljive slike o rukopisu. On kaže, da je rukopis veliki folijanat od 416 listova, a po obilježenim stranicama 778; tuži se da nije čitko pisan i vrlo zamrljan. Još ne znamo, da li je sve pisala jedna (čija?) ruka; samo se govori, da iza stranice 760-e (koja se računa na obratnoj strani 407. lista) slijedi pogrješni nastavak paginacije, t. j. u mjesto 761 nastavlja se brojenje sa 661 i tako dalje sve do 678, što je u istinu stranica 778-a. Na tim stranicama da su upisani „umetnuti i popunidbeni članci"; koji su to članci ne znamo pravo, kao što ne

znamo tačno, kuda t. j. na koje mjesto prema izdanju Bezsonova spadaju oni odlomci teksta, što su kod Waldenberga naštampani u opaskama. Sam Bezsonov nije nigdje tačno naznačio, kuda si valja misliti umetnute one komade teksta, kojih nije naštampao. Ni Bjelokurov nije za čudo držao za potrebno, da Bezsonova ispravi ili popuni. On je našao u Moskovskom društvu historije i starina ruskih jednu kopiju čitavog djela, snimljenu sa sinodalnog rukopisa, ali ni on se ne dosjeti da nam kaže, kada je ta kopija učinjena. Nije li to bila građa, pripravljana za novo kritičko izdanje sviju djela Križanićevih? Iz knjige Bjelokurova (na str. 34.) razbiramo i opet čudnu konfuziju Bezsonova. Spremajući novo izdanje Politike, nije ni u čem odustao od plana prvog izdanja, već je iznova uzeo preštampavati i zbilja preštampao (sa nekojim neznatnim ispravcima) stranice 1.—200. prvoga toma bez promjena, ostala je i transkripcija ćirilska i ruski prevod latinskog teksta Križanićeva. Zašto nam nije prije svega dao ono, čega u prvom izdanju Politike nema? Nešto računa o sadržini neizdanih do sada komada Politike naći će čitalac u II. br. 8.

Ovo odstupanje od samoga predmeta bilo je ovdje potrebito, jer osvjetljava spoljašnju historiju Križanićeve Politike, kojoj ni u devetnaestom stoljeću nije sreća služila. Mnogo je teže govoriti o nutarnjoj strani, t. j. o sadržaju ovoga djela. Pisano je, kako rekosmo, čas Križanićevom jezičkom smjesom čas latinskim jezikom, osobito u drugom tomu Bezsonovljeva izdanja ima mnogo latinskih članaka. O značenju te razlike između izradbe prvoga i drugoga toma kazano je nekoliko riječi u II. br. 8. Originalni oblik teksta, koji je pisan latinskim slovima, ortografijom Križanićevom, može se za sada, dok ne izađe novo kritično i potpuno izdanje, naći samo u onim komadima što su naštampani kod Waldenberga po sinodalnomu rukopisu (na str. 38—9. 102. 116. 125 137. 143. 145. 147.). Tendencija Križanićeva djela, kako već rekosmo, smjera na materijalnu i duševnu poboljšicu, na snagu i slavu moskovskog carstva, nada sve samoga cara, u čijoj je osobi po Križanićevoj teoriji, ujedinjena bila neograničena državna vlast, posljednji uzrok sreće i blagostanja čitave države i naroda. Kakova dakle treba da bude careva vlast, u čemu da se ogleda njegova mudrost, čega da se drži i što da izbjegava car kao apsolutan gospodar — takovu je razmišljanju posvećena Križanićeva Politika. Pokojni A. Brückner kaza o tom djelu i

njegovu piscu ovo: „Neka zamršenost u njegovoj filosofskoj teoriji ne može nam smetati, da se divimo širokoj obrazovanosti ovoga pisca i bogatstvu njegove historijske erudicije“ (P. B. 1887. іюнь 51.).

Bogatu sadržinu svoje Politike nije Križanić sveo u strogo i tačno podijeljenu sistemu. Njegove misli teku širokom strujom, talasajući se, nadmećući se, bježeći sve strmeno k jednomu cilju. Tko hoće da ih pohvata i poreda po njihovoj suvislosti, mora ih tražiti po raznim mjestima i sastavljati u više cjelina. Takovu je jednu političko-ekonomsku cjelinu pokušao da prikaže dr. M. Vujić u svojoj, u našem uvodu, spomenutoj raspravi. Tu se predočuju Križanićeve misli, želje i savjeti u pitanjima političko-ekonomskim. Vujić je gledao da osvijetli poglede Križanićeve isporeďujući ih sa tadašnjim mišljenjem najimenitijih ljudi te struke znanja. Pun je štovanja, da i oduševljenja za Križanićeve ideje, razvijene prosto i jasno davno prije, no što su došle do priznanja na zapadu. Na str. 16.—17. (posebnog otiska njegove rasprave) čitamo ove riječi: „Što se ekonomno-političkih i finansiskih pogleda tiče, tu je Križanić ne samo stojao na visini naprednih ideja najvažnijih predhodnika mu (navodi ih nekoliko poimence), već je, možemo smjelo reći, nadmašio sve važnije njemačke pisce iz prve polovine 17. veka. Po pravilnosti privredno-političkih i finansiskih nazora Križanić se može slobodno meriti sa potonjim najvažnijim piscima pri kraju 17. veka.“ Osobito se smije istaknuti, da u vijeku, kada je cvalo načelo merkantilizma, Križanić nije podlegao jednostavnomu precjenjivanju značenja novca i zlata, već je tražio uvjete narodnog bogatstva i u drugim stvarima, kao dobroj državnoj upravi, trgovini i t. d. Šteta, što rasprave Vujićeve, kako se po svemu vidi, nije poznavao Waldenberg, koji je bogatu sadržinu političkih ideja Križanićevih podvrgao opširnoj analizi. Njegova podjela predmetá, o kojima govori, glasi ovako: 1. Križanićeva filosofija, 2. zadaće državne, 3. forme vladanja, 4. graďanska i politička sloboda, 5. mjesto Rusije u svjetskoj historiji, 6. državno ureďenje Rusije, 7. kritika državnog ureďenja ruskoga, 8. plan preobrazovanja, 9. opći pravac ruske politike, glavna pitanja nutarnje politike, 10. spoljašnja politika. Mislim, da bi ova klasifikacija i raspored mogli bili ispasti i bolje, ali to nije odveć važno, govori li se o piščevim mislima i idejama u ovom ili onom redu. Prije moglo bi se prigovoriti ovoj znamenitoj knjizi to,

što osim nekih izvora ukazanih. kao n. pr. upliv crkvenog oca Augustina, Waldenberg sásvim ostavlja po strani pitanje. u kojim odnosima stoji Križanić prema drugim mnogobrojnim. starim i sredovječnim piscima, čija su mu djela, sudeći po citatima, bila dobro poznata tako da se mogao njima okoristiti te bi se htjelo znati odakle je što crpao. Ali Waldenberg nije sebi toga zadatka stavio. To ostaje još i nadalje predmet posebne. još nenapisane rasprave, koja će nam protumačiti. odakle je Križanić imao toliku množinu primjera. koji put anekdota ili čak pamfleta, kojima obiluje njegovo pričanje u Politici a i u nekim drugim spisima. Da to nije lak zadatak. pokazat ću na jednom primjeru. U Politici (II. 252.—253.) dolazi među ostalim ovaj anekdot ili upravo pamflet na Nijemce: ne mogavši se nikako složiti u izboru „kralja“, odlučiše napokon da će izabrati ma kakav živi stvor došao prvi u njihovu sredinu; desi se tako. da je ušao pas. učiniše ga dakle kraljem. kroz godinu dana držaše ga privezana na prestolu. Da doznam. odakle Križaniću taj pamflet. obratim se na dva poznata znalca takovih stvari. na profesora Polívku u Pragu i bibliotekara Bolte u Berlinu. ali badava. ni oni ne mogoše naći izvora. To neće biti jedini slučaj, gdje se izvoru Križanićeva pričanja teško ulazi u trag.

Bezsonov je u svoje vrijeme (Правосл. Обозрѣние 1870. декабрь 23.—29.) spominjao Šimuna Starowolskoga kao predšasnika Križanićeva u nekim pitanjima. Provodeći paralelu među obojicom htjede dokazati, da u njihovom umovanju ima mnogo zajedničkoga; izuzevši jezička istraživanja, kojih nema u Starowolskoga, da je ovaj inače bio pretečom Kižanićevim. Bilo bi vrijedno ovu tezu Bezsonovljevu na tanje razabrati, da bi se vidjelo. koliko ima u njoj istine i u koliko je mišljenje Bezsonovljevo opravdano. Ja bih rekao. da je Bezsonov pretjeravao; meni se čini, da samo u nepovoljnim odzivima Križanićevim o nutarnjem stanju tadašnje Poljske ima nešto upliva sa strane Starowolskoga. Inače je Križanić svojim umom. svojim dalekim pogledima, svojom oštrinom shvatanja kud i kamo natkriljivao Starowolskoga. Bobrzyński (Dzieje Polski 1879. str. 364), ocjenjujući značenje Starowolskoga, stavlja ga dovoljno nisko: „Čovjek velike radljivosti. ali malena talenta u svojim je političnim spisima (Votum o naprawie Rzpltej 1625, Rozmova plebana z ziemianinem 1641, Reformacja obyczajów polskich 1645.—6.) prekoravao narodne zablude, ne mogav se uznesti na više politično

stanovište, a u historičnim djelima (Sarmatiae bellatores 1631., Scriptorum polonicorum hecatontas 1627.) nije dotjerao dalje od glatkih panegirika."

Po piscima poimence spomenutim u Križanićevoj Politici, na koje se poziva kao svoje izvore, izlazi da je njihov broj bio vrlo znatan; uz to pominje još i neka imena takovih pisaca, čijih djela sam nije vidio, već ih preporuča drugima, kad dođu do njih da ih pročitaju. Iz njegove Politike izlazi na vidjelo, ne samo obilato znanje već i bogato lično iskustvo. Križanić bijaše vrlo pomnjiv motrilac svega, što se okolo njega zbivalo; za čudo mnogo je stvari dobro pamtio: što je jedan put čuo ili vidio, nije lako zaboravio, već je umio zadržati u pameti, da zgodnom prilikom upotrebi kao dokaz ili opomenu. Dosta je, da se u Politici pročita poglavlje: „ob težačestvu" (o težacima, t. j. o značenju seljačkog staleža I. 41.—57.), pa da se čudom čudiš njegovu poznavanju života i radnje s obilatim nazvanjima narodnog oruđa itd. On je pratio svoja opažanja do najsićušnijih stvari, nije se ustezao kazati istinu, bila ma kako neugodna (sr. I. 283, 285., 292, 296. 8.), osobito je nesmiljeno prekoravao takove naširoko rasprostranjene pogrješke, kao rusko pijanstvo (I. 170. 300). Ali ne samo Rusima, već i Poljacima predbacuje se, da rado opijaju goste (o quam pestifera et diabolica est illa consuetudo nobis utrisque communis, qua hospitales coguntur ad inebriandum. II. 316); isto je tako neštedice korio lijenost i nečistoću u svemu, nespretnost u odijelu (I. 138. 149.), sklonost k oponašanju i pretpostavljanju svega tuđega domaćemu (I. 150). Nije bio zadovoljan ni sa slovenskim jezikom (I. 127.): „naš jazyk jest skuden vsěh těh primětov i dobrih kakovostej, nit jaz vižu, čto by v njem pohvaly godno bylo, tako zgolja jest ubog, nesoveršen, svjastjać (svistajući) iliti ušesom neugoden, skažen (iskvaren), neistjažan (neproučen) i vsjakako nužen (siromašan). I takovy sut vsja našija jazyčevja otměny (narječja): Ruskaja, Ljaskaja, Ceskaja, Bolgarskaja, Serbskaja i Hervatskaja." Ja sam već u „Ocjeni" (na str. 17. 18. posebnog otiska) odlučno osudio ovo gledište Križanićevo. U ovim i mnogim drugim pogledima nije bogata riznica Križanićevih opažanja, sabranih u njegovoj Politici, još nipošto do kraja proučena i kritički ocijenjena. Jer kako već istaknusmo glede jezika, tako i u mnogim drugim pitanjima Križanićevo mišljenje nije svagda bilo objektivno i opravdano. Tako na pr. njegovi odzivi o njemačkom na-

rodu nisu pravedni, on ga nije volio već radi protestantizma, koji mu je kao katoliku, pitomcu Rima, bio mrzak. Boreći se protiv zaostalosti Rusa u mnogim pojavima kulturno-realnog života, Križanić jednako stavlja Nijemce kao napredniji elemenat za uzor i navodi ih kao primjer dostojan nasljedovanja — ispovijeda izrijekom da Nijemci nadilaze Slovene „sapientia et artibus" (II. 173.) — ali u pitanjima odnosa i upliva političkih ne nalazi dovoljno riječi, kojima će ozloglasiti Nijemce kao zaklete neprijatelje svih slovenskih naroda, jer da se mahom pojavljaju na političkom horizontu na zator slovenstva, naročito Rusâ. Može biti cijela istina, što Križanić priča, da je od samih Nijemaca čuo, za cijelo još u Moskvi, kako se hvališe, da tko hoće badava hljeb da jede, neka dođe u Moskvu (I. 375.), ali to ne dokazuje ništa protiv Nijemaca, već prije protiv nehajstva i pustopašnosti samih Rusa.

Ali nije samo u političkim pitanjima upliv njemački prozvan opasnim za Slovene (Ruse, Poljake i sve ostale), već se kore i osuđuju Nijemci također radi njihovih običaja u društvenom životu. O tome su pune puncate mnoge stranice Križanićevih spisa, osobito Politike. Glavni izvor tih osvada nalazi Križanić u protestantizmu, ovu je nenavist usisao stranom već u prvim godinama svoje mladosti u domovini, stranom u Italiji i Rimu. O Nijemcima ima uz mnogo drugih stvari u Politici jedno posebno poglavlje (de natura Germanorum, II. 249.—277.), u kojem se odmah na početku baca na Nijemce teška potvora, da su glavno sredstvo, preko kojega demon širi otrov svakovrsnih jeresija „na nas" (t. j. na Ruse i ostale Slovene) i na sve evropske narode. K latinskim riječima svojega teksta dodaje Križanić još ove riječi: „Němci bo vsemu jeretičnomu nečestiju, koje se v Evropě nahodit, jesut byli obretatelji i kovači."! Prekoravajući njihovu oholost, kaže: „ja sam tisuću i tisuću puta bio s njima i gotovo svagda morao sam slušati, kako naš narod zovu: canes, porcos, asinos (psima, prascima, oslima)". Razumljiva je dakle Križanićeva težnja za emancipacijom od svega tuđinskoga, osobito njemačkoga upliva, ona ide kod njega tako daleko, da je i u jeziku bio radikalan purist te predlagao, da se obična tada inostrana „njemačka" imena u vojsci, kao: rajtar, soldat, seržant, major, lajtenant itd. prevedu ovako: konnîk, pješec, pomoćnik, prvi sotnik, podvojvoda (I. 62.) — na strani I. 68.—70. 92. 104. ima čitav riječnik predloženih promjena u na-

zvanjima — imena komandant, jeneral, hetman imala bi glasiti: ban, poljni ban, veliki vojvoda (I. 104.). On misli, da bi ruski „soldati" i „rajtari" mnogo strašniji bili neprijatelju, kad bi se promijenila ova imena u slovenska nazvanja (I. 100.). U titulaturi ruskih careva prigovarao je ne samo suvišnoj specijalizaciji, predugačkim naslovima, već i nazivima car, samoderžec, povelitelj, otčič, obladatelj, zahtijevajući da se preinače ovako: kralj, samovladec, zapovjednik, otčinnik, vladatelj (II. 340.). Njemu nije bio sasvim po volji patronimski pridjevak na -ič k ličnomu imenu vladarevu, volio bi da se uz ime doda samo broj, onako kako se danas zbilja i piše u knjigama: Nikolaj I., Aleksander I., Aleksander II., Aleksander III., ali bez patronimskih pridjeva Nikolaj Pavlovič, Aleksander Nikolajevič itd. A zašto je Križanić bio protiv toga starinskog slovenskog običaja, koji bi ipak imao bio voljeti kao nešto originalno? Njegov odgovor glasi nešto neočekivano ovako: patronimski su pridjevi svima ljudma zajednički, tako se mogu zvati i crevljari i kmetovi, u tome nema dakle nikakova osobita odlikovanja za ličnost carevu (II. 359, 360). Tu se Križanić pokazao, kao i u nekim drugim prilikama, da nije demokrat u modernom smislu, kao na pr. i u tome, što mu nije bilo pravo, da se prostiji ljudi odijevaju gotovo isto onako, kao gospoda i boljari (Politika I. 132.). Ipak mu je krivo bilo, uza sve veliko poštovanje prema caru, što su ruski boljari u molbenicama na cara dužni bili pisati svoja imena u deminutivnim oblicima, ovako: Fedjko, Ivaško, Paško, Vasjka, u mjesto da se potpisuju potpunim imenima Teodor (Fjodor), Ivan, Pavel, Vasilij (I. 161.). Ovo priča po Oleariju, ali se očevidno s njim slaže, ipak i sam se potpisivao ovakovim deminutivnim oblikom svojega krsnog imena: Jurko! Da je bilo na njegovu, valjalo bi nerazumljiva prostomu čovjeku lična (krsna) imena, kao Fefelj (t. j. Feofil), Avramij, Pachomij, Pafnutij itd. zamijeniti ili odličnim apostolskim imenima, kao: Petar, Andrija, Ivan, ili narodnim imenima, kao: Hrvoje, Bjelaj (!), Dlugoš, Jaroš, Novak, Debeljak, Tretjak, Vladimir, Branimir, Skorovoj, Ljutovoj, Radosav, Vladisav, Berislav, Jaroslav, Bogdan, Dragan Dragvan, Radvan, Vuksan, Vukašin, Grubiša, Grujica itd. (I. 63.).

Takovih zanimljivih sitnica ima u Politici uz mnogo ozbiljna umovanja o velikim socijalnim i političkim pitanjima upravo na pretek: one prinose kamičak za kamičkom karakteristici ne samo teorija, već i ličnosti Križanićeve. On je na pr.

silno ustajao protiv imena „car“. volio bi. da je Ivan Vasiljević prozvao sebe „kraljem“ te da nije preuzeo kao emblem od Rimljana ili čak od Nijemaca dvoglavog orla (I. 347. II. 291. 348. 352.). Varao se dakako, misleći da je samo ime „car“ tuđa riječ. a „kralj“ da nije. Uz ime „kralj“. koje je visoko cijenio. svaki mu se drugi naslov činio suvišan. jer tko je kralj. taj je podjedno i veliki knez. i samovladalac. i gospodar. i povelitelj (I. 352. 359., II. 339.).

U prvom tomu Politike po izdanju Bezsonova može se još konstatirati neka veza pojedinih članaka u jednu cjelinu (I. dio: Blago. II. dio: Sila. III. dio: Mudrost. ali ovaj treći dio u tri je puta opširniji od oba prva dijela te raspravlja o tako različitim predmetima. da je teško svesti sve pod ideju „mudrosti“). U drugom tomu izdanja Bezsonovljeva nema više upravo nikakova sustavnog jedinstva. nikakove cjeline. Ovdje znatno preobladava latinski jezik. mnogi se članci ponavljaju u raznim preradama. ponavljanjem ili razlaganjem na šire onoga. što je već prije na drugom mjestu bilo raspravljeno. Na čelu teksta drugoga toma stoji Proloquium. u kojem Križanić podastire svoje djelo caru. izvinjavajući se već poznatim argumentima. zašto je došao da služi caru ruskomu. t. j. radi gramatike. leksikona i povijesti. i da progovori o nekim stvarima. koje bi. kako misli. mogle biti korisne i caru i ruskomu narodu. Ova posveta. u sredini djela. ako se oba toma uzmu kao jedna cjelina. dolazi čak u dvojakom obliku. na str. 3.–6. i 6.—9. Zatim slijedi Exordium (str. 9.–29.): razlaganje u obliku careve besjede (takovom se formom pričanja poslužio već u prvom tomu) ruskomu narodu. i rasprava „de legibus et statutis“ (29.—48.). u kojoj se mnoge stvari prijašnjeg raspravljanja ponavljaju. gotovo istim riječima. Poslije nekih umetnutih manjih članaka slijedi na str. 87.—102. osobita rasprava „Ob ljudnosti iliti ob umnoženju ljudej“. Tu se saglasno sa opće poznatom teorijom o potrebi guste populacije mnogo govori o koristi gustoga naseljenja i o odnosu plodovitih zemljišta k broju stanovnika. što je. kako Vujić dobro opaža (str. 41.–44.). u ono vrijeme često bilo raspravljano i dokazivano. a Križanićeva argumentacija. njegovo shvatanje uzroka množenja ili opadanja populacije hvali se kao sasvim pravilno. Navest ću jednu sitnicu. koja se tiče Hrvata. U Hrvata, kaže Križanić. proivodi se mnogo vina. ali radi visokih gora i pomanjkanja plovnih rijeka ne izvozi se nikuda. Zato ima kod Hrvata ova poslo-

vica o vinu: nikada ne urodi toliko vina, da ga ne bismo ispili, i nikada ga ne urodi tako malo, da nam ga ne bi bilo dosta. Drugačije stoji sa žitom, nastavlja Križanić: kod vina može se manjak nadopuniti vodom, te se nestašica ne osjeća odveć, ali pomanjkanja žita ne može nikakva druga stvar nadomjestiti i toga radi može nastati skupoća i oskudica, tako da ljudi umiru od gladi (II. 89.). Tom ću prilikom spomenuti još i to, da Križanić govori dosta rijetko i vrlo malo o svojoj domovini, kao da mu njen spomen nije bio odveć ugodan. U Politici I. 62. pripovijeda, da Mlečići (Benetčani) kopaju u Hrvatskoj mjednu rudu (bakar), ali nije kazao gdje. Polit. I. 66.-7. priča, kako se u Hrvatskoj na turskoj granici grade čardaci, radi straže i kako se mužarima davaju znakovi, da neprijatelj dolazi. Polit. I. 101. spominje rečenicu „pasani vitez" ili „pasani junak", ali priznaje da toga izraza ne razumije. Umetnut ću, da je taj naziv i Belostenac poznavao, paszani vitez prevodi eques auratus; i u latinskom dijelu pod eques pominje isto tako eques auratus paszani vitez. Bartal u svojem Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae (Lipsiae 1901.) citira za equites aurati posebno djelo od A. Cziráki De ordine equitum auratorum Hungariae (Pestini 1792.). Polit. I. 102. pripovijeda se, da Hrvati i Ugri, bit će kao vojnici, nose „žerjavinje" pero na klobuku.

Govoreći o gustoći narodonaseljenja Križanić povlači paralelu između mnogoljudnosti njemačke zemlje i malonaseljenosti Rusije (II. 92.—3.) te objašnjuje čak brojevima, kako se množi jedan par ljudi, muž sa ženom, s roda u rod, ako se uzme za osnov naraštaj od četvoro djece (II. 94.), dodaje ipak oprezno, da svakojaki slučajevi često smetaju teoretskomu računu prirasta (II. 95.). Ovom prilikom pisac pripovijeda mnogo zanimljivih stvari o narodnim svadbama i pirovanju. Vrlo je umno napisano poglavlje o koristi ali i opasnosti primanja inostranih doseljenika (II. 103.-106.). U poglavlju „o širenju gospodstva" dolazi riječ i o naseljenju balkanskog poluostrva Slovenima i o štetama, koje pretrpješe Sloveni od Nijemaca, Rusi napose od Tatara. Tu se lirizam Križanićev, zaboravljajući vlastito bijedno stanje u Sibiriji, popeo do ovakove apostrofe na ruskog cara: „Ti, care, sada jesi jedini od boga dani, da i Zadunajcima i Ljasima i Česima pomogneš, da stanu spoznavati svoje potlačeno i postidno stanje, da se pobrinu za prosvjetu naroda i skinu s vrata njemački jaram." I ako taj sentimentalni poziv na Mos-

koviju nije imao realna značenja, vrijedno je ipak za karakteristiku Križanićevih političkih ideala naročito naglasiti, da nigdje ne govori upravo o tome, neka bi ruski car ove narode i njihove zemlje osvojio pod Rusiju, već samo da im se pomogne do narodne samosvijesti i slobode. To nije dakle bio pravi politički panslavizam u današnjem tumačenju na zapadu Evrope, već prije, kako rekosmo, neka pročuvstvovana deklamacija u smislu češko-slovenske uzajamnosti. Ali slušajmo dalje još ove riječi Križanićeve: „Zadunajski Sloveni (Bugari, Srbi i Hrvati) već su davno izgubili ne samo svoje kraljevstvo, već i svu snagu i jezik i sav razum (valjda politički?), tako da više i ne razumiju, što je (narodna) čast ili dostojanstvo, i ne pomišljaju više o tom, zato i ne mogu sami sebi pomoći, trebala bi im vanjska sila, da se i opet uspostave na noge i uđu u broj narodâ. Ako jim ti care, i ne pomogneš u toj današnjoj njihovoj stisci i nevolji, ma i ne uspostavio onih kraljevstva u prijašnje stanje i ne uredio stvari, mogao bi jim bar pomoći da se ispravi jezik u njihovim knjigama i da se dobrim i valjanim knjigama onim ljudma otvore oči, da stanu saznavati svoju čast i pomišljati o svojem uspostavljanju. Kasnije, tako nastavlja pisac, klonuše duhom i Česi a nedavno i Lesi (Poljaci), našavši se u jednakoj nevolji kao i Zadunajci, to će reći izgubiše kraljevstvo, silu, jezik i (politički) razum. Ma da se Lesi hvastaju varavom sjenom svojega kraljevstva, svojom razuzdanom slobodom, ipak je svemu svijetu znano, da si ni oni ne mogu sami nikako pomoći, da se iskopaju iz nevolje i sramote, već bi trebalo da im stigne pomoć izvana, da opet stanu na svoje noge i dođu do pređašnje časti. Ovu bi im pomoć i narodno probuđenje mogao s božjom pomoći pružiti ti, care, kad bi s njima ugovorio jedan jak savez („zavjet").

Dok je Križanić ovako tumačio svoje lično osvjedočenje, bio je u isti mah pripravan žrtvovati neke zapadnoslovenske zemlje, kao plijen germanizacije, kao Pomorje, Šlesku i čak Češku i Moravsku, te primorske gradove Hamburg, Ljubek, Gdansk i Rigu, koje je računao među slovenske gradove davnih vremena. Što je napuštao Češku i Moravsku, ne smijemo zaboraviti, da je to bilo u vrijeme najvećeg poniženja ovih zemalja, poslije katastrofa tridesetgodišnjeg rata. Spomena je vrijedno, što je svojim ruskim savremenicima davao savjet, da se okane težnje za Varjaškim (švedskim) morem te da radije upru svoje po-

glede na jug k Crnomu moru (II. 114.—116.). Za ovim slijedi vrlo zanimljivo i umno napisani članak o krimskim Tatarima (II. 123.—140.), u kojem je pokazao mnogo ne samo teoretskoga znanja, već i praktičnog iskustva: njegovo je bilo uvjerenje, da Rusi moraju pošto poto smrviti silu tatarsku u Krimu. O tome ima vrlo poučna studija M. Berežkova u ruskom žurnalu narodne prosvjete za godinu 1891. (oktobarska i novembarska sveska) pod naslovom: **Планъ завоеванія Крыма, составленный Юріемъ Крижаничемъ.** Berežkov je dao prevod glava 51. i 52. Križanićeve Politike i k tomu napisao opširan uvod, koji raspravlja krimsko pitanje u historiji ruskoga carstva, ali se mnogo tiče također ličnosti Križanićeve, kojega hvali i kori u isti mah. Berežkovu je mnogo više smetalo Križanićevo katoličanstvo, nego li Križaniću rusko pravoslavlje. To je dokaz, da je u Križanića u 17. stoljeću bio širi pogled na odnos vjere prema politici nego li u Berežkova u 19. stoljeću. Berežkovu je začudo, kako nije Križanić u Moskvi odmah opazio neograničenu odanost ruskoga naroda svojoj pravoslavnoj vjeri; ali tko može dokazati, da Križanić nije toga uviđao, gdje stoji napisano, da je Križanić htio da se ruski narod odrekne svoje slovenske liturgije, svojih omiljenih crkvenih obreda, itd.? Berežkov prigovara Križaniću, a nije shvatio njegovih velikih ideja, zato i u Politici nahodi gospodstvo katoličke misli i ondje, gdje je u istinu kod Križanića nije bilo. Punim je pravom tomu prekorednom sumnjičenju Križanićeva katoličanstva prigovorio već Waldenberg (na str. 17. svoje knjige), dodavši da ni u neštampanim dijelovima Politike ne može naći katoličke tendencije. Ipak je u opće i kod Berežkova sud o Križanićevom političkom talentu vrlo povoljan.

Što po izdanju Bezsonova dalje slijedi „Skazanje ob neznanju" i o napastima kojima su Rusi izloženi s raznih strana (de contrariis tentationibus Russiae II. 141.—196.) nema nikakve veze sa predašnjim člancima; tu se primjerima iz novijih odnošaja Rusa k susjednim narodima, naročito Grcima i Nijemcima, dokazuje velika potreba pretresanja pitanjâ, što je Rusima korisno što li štetno, čiji savjeti da se slušaju ili ne slušaju na osnovu tačnog poznavanja stvari i zdravog razuma. Neki maleni trag katoličke tendencije, koju je Berežkov htio protegnuti na čitavo Križanićevo djelo, mogao bi se vidjeti tu, gdje se pisac vrlo oprezno kosnuo vjerskih razlika između Grka i Rimljana

(II. 181.) te vrlo mudro obišao ovo pitanje, izvinjavajući se time, da jošte nije bilo o tome raspravljano na općem crkvenom saboru niti smo „mi Sloveni što god o tome slušali ili proučavali u prisutnosti jedne i druge stranke". A za dokaz njemačke zlobe spram slovenskih naroda navodi jedan primjer iz vlastitog iskustva. U Carigradu začudili se nekakovi Nijemci, kad su čuli, gdje nekoji janičari i čauši govore među sobom slovenski. Kako da se toga ne stide? Šteta, što Križanić nije kazao, kojim su slovenskim jezikom govorili oni ljudi, već samo dodaje: da je odatle u njemačke kjige ušla lažna vijest, da je na turskom dvoru u običaju slovenski jezik. Ali to nije istina, jer se slabo i malo ondje čuje slovenski, čemu bismo se, kaže, prije morali čuditi, kraj tolike blizine Bugarske. I tu dokaza Križanić, kao na mnogim drugim mjestima svoje Politike toliko narodnog ponosa, da se ne hvali već žali što se i ako se na tuđim dvorovima čuje slovenska riječ, kod čega je dakako punim pravom pretpostavljao, da ono nisu gospoda već sluge što govore tim jezikom (II. 186.— 187.). To su sve zanimljive crtice, samo valja reći istinu da tomu nisu bili toliko krivi Nijemci ili Turci, koliko sami Sloveni, što su tako mekane petlje te lako ustupaju. Križanić priznaje, da je i on nekoč, zaveden njemačkim knjigama, krivo sudio o Rusima: „Německimi knjigami jesem bil tako obmanljen, da sem mrzko bludil i daleko inako sudil ob sem vladateljstvu, neže jest v istine". Ovo priznanje Križanićevo vrijedi još dan današnji! Još ću navesti jednu sitnicu: Križanić tvrdi, da je slušao jednoga Grka, koji se ljutio na bl. Ćirila Solunskoga, što je za Slovene izumio slova i preveo sv. pismo. Nije im trebalo dati ni slova ni sv. pisma, već ih natjerati, da uče jezik i pismo grčko, tako ne bi se nikada mogli oprostiti grčkih učitelja (II. 193.)!

U nastavku ovih rasprava Križanić se opet i opet obara na Grke te opravdava rimsku crkvu, da nije jeretična (II. 199.—220.). S obzirom na situaciju, u kojoj se nalazio, pridržavao se taktike, da mu valja ne toliko napadati (na Grke), koliko braniti (Rim). Spomena je vrijedan ovaj završetak njegove rasprave: „Ludo radi onaj, koji se miješa u tuđe prepirke, iz kojih ne izbija zanj nikakva dobit. Što je poviše nas, to se nas ne tiče. Razdor je u crkvi nastao radi utakmiće između dva naroda za vrhovnu vlast svjetsku i crkvenu, radi rimskoga carstva i papstva. Neka se takmače oko toga oni, kojima su te oblast dane od boga: Rimljani i Grci. Nama Slovenima nisu dane od

toga, niti je to za nas moguće niti nama potrebito: ludo i bezumno bilo bi, da mi i mislimo o tome, da u naše ruke dođe bilo rimsko carstvo bilo vrhovna crkvena vlast. Mi smo Sloveni i Rusi daleko od toga, niti bi bilo lijepo niti pametno, da se mašamo nedostižnih i nemogućih stvari. Nas neće ni do vijeka dopasti da obladamo bilo grčkim carstvom bilo rimskim papstvom. Neka dakle stoji ono sujetno, od Isusa Krista razoreno carstvo (t. j. bizantijsko) gdje i kako mu drago, neka bude crkveno prvenstvo u Rimu ili Carigradu, mi se za to ne otimamo i ne revnujemo tuđoj raspri za volju, odakle nama nema nikakve koristi, već radije preslušavajmo po prijateljski obadvije stranke te uznastojmo da ih izmirimo. Mi nismo dužni uzimati u zaštitu tuđih oblasti, mi smo primili svetu vjeru i crkvene zakone Rusi od Grka, Ljasi od Rimljana, nismo obvezani ići na ruku potvorama grčkim ili rimskim. Ako se patrijarah i papa svađaju, ako se čupaju i za brade vuku radi prvenstva, mi nismo dužni da se zbog prvenstva miješamo u njihov razdor ili da se zauzimamo za one, što čine razdor. Naprotiv dužni smo miriti Grke sa Rimljanima, jer se iz sredine našega naroda, radi Bugara, pomolio jedan od glavnih uzroka razdora, jer su radi Bugara najprije Grci stali proklinjati Rimljane. Ako je naš narod bio jednim uzrokom zla, čini se da bi pravo bilo, da bude i uzrokom dobra". Ovako govoraše Križanić, pišući svoju Politiku, i to je vrijedno da se upamti tako sa katoličke kako sa pravoslavne strane. Njegove misli, što su našle ovdje izraza u kritici crkvenog razdora (tako on zove crkveni raskol, shizmu) iznenađuju svojim realnim osvrtom na historijski razvitak događaja; za sedamnaesto stoljeće takovo je shvatanje rijetko, da ne kažem nečuveno. Ta čak i za devetnaesto stoljeće mogli bismo na prste prebrojiti ljude, koji su smjeli ovako bespristrano suditi o velikoj crkvenoj raspri između Carigrada i Rima, a da ne izazovu buru negodovanja, prosvjeda i opozicije. Svatko me razumije, koga imam ovdje na pameti. Dodajmo jošte jedan primjer Križanićeve argumentacije: Gdje god je kršćanima dopušteno i moguće općenje među sobom, kaže Križanić, tu nije dopušteno prekidanje ovog općenja. Grcima je bilo moguće i dopušteno da ostanu u općenju sa crkvom rimskom, čak uz pridržavanje razlike u nauku o ishodu duha svetoga, nije dakle bilo slobodno Grcima da prekinu općenje (II. 210). Evo jedan primjer dijalektike!

S ovakim je mislima Križanić stupao ili bar namjeravao stupiti pred moskovskog cara, podastirući njemu, barem u nakani, svoje veliko djelo, kojega car Aleksej Mihajlović dakako niti je vidio niti čitao. Da li je Petar Veliki poznavao Križanićevu Politiku, o tom su mišljenja različita, ja bih prije rekao da nije.

Ima još nekoliko članaka u drugom tomu Bezsonovljeva izdanja, na kojima se nećemo ustavljati, ma da im je sadržina puna poučnih stvari, djelomice poznatih iz njegovih drugih spisa. Nigdje se ne vidi u čitavom djelu provedenog jedinstva, slabi su čak tragovi pokušaja, da se sav taj opširni tekst, taj cijeli niz rasprava svede u neku cjelinu. Možda će sad nešto drugačije glasiti, kad se jednom sve izda onako, kako je u rukopisu; za sada čini sva obilata građa utisak nedovršena književnog rada. Bezsonov govori na više mjesta svojeg izdanja o dvojoj redakciji, ali meni se čini, da se on i u tome, kao i u koje čem drugom, varao. Nisu to bile dvije redakcije, već uz jedan glavni tekst pripadom dodavani svakojaki dodatci i nadopune, koje nisu za cijelo ni unesene u tekst sve u jedan put, već u razno doba, može biti čak tečajem godina dodavane, upisivane i pripisivane, a sav je posao ostao nedovršen. Zato i nije bilo djelo odaslano u Moskvu. Ne mislim, da se može tačno kazati ni kad je djelo započeto ni kad je dovršeno. Ona bilješka na početku rukopisa govori samo toliko, da je u onaj dan Križanić otpočeo pisati svoje djelo u rukopis, da li ovaj, koji mi znamo, ne umijem reći a raditi mogao je na njemu već i prije. Za jedan traktat „O rimskom carstvu i o monarhijskoj jeresiji", koji nije kod Bezsonova naštampan, a u rukopisu, što ga je imao pred sobom Bjelokurov (kako već rekosmo, jedan noviji prepis sa sinodalnog originala), čita se na str. 641.—705., zna se tačno po bilješci u samom rukopisu, da je bio otpočet 19. sept. 1664., a završen 22. oktobra iste godine, dakle u 34 dana. Kad bi se moglo reći, da je u tome nama dano mjerilo za čitav rukopis, kako i koliko se na njemu radilo, izlazilo bi, da je za 763 stranice pisanoga teksta trebalo nešto manje od pet četvrti godine, računajući trajanje radnje bez prekida i bez odmora, što dakako nije moglo biti. Račun Bezsonovljev, da je druga, poznija redakcija djela upravo tada (t. j. u jesen 1664. g.) dovršena, nije već zato ispravan i tačan, što ima u samom tekstu bilježaka, koje se odnose ka godinama 1665. i 1666. Sva je dakle prilika, da ponovimo još jedanput, da je Križanić i poslije pomenutih go-

dina imao jednako u pameti svoje veliko djelo, u kojem je naslagao toliko dragih mu ideja, toliko iskrenih želja i dobrih savjeta, toliko mudrih opomena i prigovora, sve u korist i slavu moskovskoga cara i njegove države. Zato mislim, da ne bi bilo pravo tvrditi, da nije koja god opaska ili nadopuna mogla biti unesena u rukopis i poslije godine 1666-e ili da se ne bi bio mogao baviti u isto vrijeme još kojim god drugim književnim radom. (O Politici bit će još nešto govora u Razgledu, pod II. 8.)

XIII.

Ostali radovi: gramatika, leksikon, de providentia, o sv. krštenju, o proročanstvima, ustuk Solovčanima.

Za godine 1664 i 1665., da ne govorimo o pređašnjim, može se pouzdano reći, da su, uz onaj do sada spominjani veliki posao, bile posvećene također njegovoj opširnoj gramatici, koju je ranije od svih drugih Križanićevih djela g. 1859. u štampi dovršio i izdao O. M. Bodjanskij. Mislim, da se neću prevariti, ako reknem, da se misao izdanja ove gramatike u glavi Bodjanskoga rodila kao rezultat njegova općenja sa Šafařikom, a Šafařik je znao za tu gramatiku već preko Dobrovskoga, koji je vidio rukopis u Moskvi g. 1792. Znamo, da je Križanić 7. oktobra 1665. (7174.) napisao već „predgovorje" k svojemu gramatičkomu djelu: „Gramatično izkázanje ob ruskom jeziku popá Júrka Križániča, prezvanjem Sérbljanina, médžu Kúpoju i Vúnoju rikami vo ujézdeh Bihca gráda okol Dubovcá, Ozljá i Ríbnika ostrógov. Pisano v Sibíri lita 7174." Godine 1665. bješe dakle ovo djelo već gotovo. O tome svjedoči sadržaj „Predgovorja", u kojem pisac najprije priznaje, da u samom djelu nije trebalo opći jezik zvati slovinskim (na pr. na str. 1, 22, 39, 40, 42, 43, itd.), već bi po njegovoj teoriji bilo bolje opravdano nazvanje: gramatika ruskoga jezika. Pa tako je i promijenjen naslov knjige. O imenu „ruski jezik" Križanić umuje ovako: Stari svim Slovenima zajednički jezik, dok su još živjeli u pravoj svojoj domovini, u granicama Rusije, imao bi se tako i zvati jezikom ruskim. Ali kada se Zadunajci, t. j. Bugari, Srbi i Hrvati, preseliše iz stare domovine ruske na jug, rasprostrani se po novim krajevima ime „slovinsko" — a Križanić je vjerovao, da to ime dolazi od „slave"

t. j. od raširenja daleko po svijetu, odakle i postaše „slavni" te preko grčkih i rimskih pisaca posta ovo ime popularno i u stranom, kulturnom svijetu, dok je ono još starije ime rusko potisnuto u zaborav. A Križanić je upravo namjeravao napisati gramatiku onog starog opće-slovenskog jezika, kojemu je ostatke nalazio u crkvenom jeziku hrvatskih glagolskih knjiga i u crkvenim knjigama ruskim, a najposlije velikom većinom i u tadašnjem književnom jeziku ruskom. Križaniću je i u tom pogledu imponirala veličina Rusije i njoj za volju proglasio je taj stari jezik, bar u predgovoru i naslovu — ruskim. Taj su jezik po njegovoj teoriji jugoslovenska plemena ponijela sa sobom na jug, ali ovdje pod gospodstvom njemačkim, ugarskim, vlaškim (t. j. talijanskim) i turskim, sa propašću domaćih „kraljevstva" iskvario se, omlohavio i osiromašio taj jezik. Jer da se poslužimo njegovim umovanjem, gdje u kojem narodu nema „knjižnih" spisatelja ni kraljevskih ureda („prikáza") i narodne organizacije ili zakonodavstva sve na svojem vlastitom jeziku, ondje se po nevolji jezik kvari i pogiba. A gdje ima „kraljevstveno" djelo i zakonodavstvo na svojem jeziku izgrađeno, ondje i jezik postaje sve to obilatiji te od dana na dan „strojniji".

Već iz ovog pretresanja Križanićeva lako je razabrati, da je kod njega kako sve drugo tako i jezik podčinjen ideji političkoj, koju je on u svoje doba nalazio u najbujnijem razvitku u Moskoviji. Koliko je time počinio nepravde i nehotice ne samo poljskomu jeziku i literaturi, ma da je u sredovječnoj Poljskoj vladala latinština, već i svojemu vlastitomu jeziku i literaturi dalmatinsko-dubrovačkoj, koje na žalost nije ni poznavao — njega poetska književnost, čini se, nije mnogo zanimala, a naučne ili filosofske proze ne bi bio ni našao, osim u nešto malo bogoslovskih knjiga —, koliko se napokon ogriješio o starosrpsku literaturu, koja je ipak imala i „knjižnih" spisatelja na onom istom gotovo crkvenom jeziku, koji je bio vrlo srodan njegovoj gramatičkoj analizi — o tome ne treba trošiti suvišnih riječi. Po što osobito neki ruski pisci starijeg vremena i slovenofilskog pravca odveć jednostrano samo hvale ovo gramatičko djelo — da je ono znamenita pojava u historiji slovenske filologije, toga ne može nitko poreći —, dužni smo navesti još ove Križanićeve riječi, i ako mu ne služe na pohvalu, jer dokazuju da je više puti nešto osuđivao bez dovoljna poznavanja stvari: „A Serbljani i Hervati tako sut izgubili svoju dedinsku besidu, da oprič domaš-

njego dila ni ob kakovom že inom dilu ne mogut kojeje godnije povisti sotvorit i kako jest ob njih nikto (t. j. netko, šteta što nije kazao tko je to bio) napisal: Hervati di i Serbljani vsimi jezikmi govoret. Perva bo u njih rič jest ruska, vtora vugerska, tretja nimečska, cetverta turska, peta grecska ili vlašska ili arbanaska." Da se Križanić prenaglio, osuđujući ovako jezik Gundulića, Palmotića i dr., to je cijela istina; ipak ima i u toj nepravednoj osudi nešto istinite jezgre, koju je već kao mladić osjećao — mi smo sprijeda naveli njegovu žalbu u pismu na Vinkovića — a sada kao iskusan čovjek još je bolje uviđao, da se bez slobodnog političkog života ne može kako valja razvijati ni jezik za više kulturne ciljeve i naučne potrebe. Samo u jednom je pogledu Križanić bio zadovoljan sa svojim materinskim jezikom, t. j. u pogledu akcentuacije, koja je njega dvije stotine godina prije Antuna Mažuranića svojom velikom srodnošću sa jezikom ruskim isto tako iznenadila, kao ovoga dvije stotine godina kasnije. Evo što kaže: „nigdi že ne čujut se zavlaki (t. j. akcenti) glasa tako pravilni, i i ričej svojih hoć tuđih tako čisto izrikanje ni obličje govorenja pridnjemu i izvirnomu ruskomu jeziku tako podobno i vlastito, kako se čujet u Hervatov". No i tu Križanić ograđuje svoje oduševljenje odveć uskim granicama, kada nastavlja: „Ali pak to ne vezdi, nego liho u jednom malom kutu zemlji, okolo Kupi riki vo ujezdu Dubovca i Ozlja i Ribnika ostrogov". Križanić nije se ni u Rusiji sasvim otresao nazora malog hrvatskog plemića, nije prestao biti feudalac. Hvaljenu akcentuaciju svojeg zavičaja tumači ovako: „Onamo bo vo vrime turskih poslidnjih progonov i pri vzetju hervatskije stolici Bihća grada, medju prestermi gori i v teško prehodna mista sohranilo se jest hervatsko i serbsko boljarstvo. I kuliko jest doseli ostalo starogo začalnogo i čistogo izrikanja, tamo se jest obritalo za mojego ditinstva. A se potomu, ježe tamo dljaradi stermih gor i dlja neplovnih (Bodjanski je zlo pročitao „neplodnih") rik nist nikakovaže prejezda ni torgovstva, i inorodnih ljudi malo prihodit, koji bihu izrok kazili". U tom naglašivanju Križanić daje prednost svojemu hrvatskomu kraju čak pred Rusijom, ali zato hvali veliko bogatstvo riječi ruskog jezika, jer je u Rusiji sav javni, državni i crkveni život izgrađen na osnovu svojeg slovenskog jezika. Spomena je vrijedno još i to, da je Križanić strogoj i, recimo, opravdanoj kritici podvrgao jezik knjiga zapadne Rusije, litavsko-ruskih književnih proizvoda, koji postojano zove bjeloruskim. Njemu nisu

po ćudi ne samo tuđe riječi, kao artikul, skrupul, lucifer, iz druku, već i stilistični germanizmi, kao: „što za učenje" (on dobro ispravlja: kakovo učenje ili kakov nauk), „v dostojinstvě grěha" (za „in statu peccati"), on bi to ispravio: „v grěšnom prebivanju" ili „živuć v nepokajanju". Njegov je sud o jeziku starih kijevskih i vilenskih izdanja vrlo oštar: „vse polno jest takovih nakaz i merzostej, kojih nist vozmožno čest bez ognjusi i bez vozrušenja želudca na bljuvanje"!

Križanić prigovara, ne bez razloga, Smotrickomu, da se u svojoj gramatici odveć naslanjao na pravila gramatike grčke; izriče prostu ali vrlo rijetko uznavanu istinu, da svaki jezik ima svoja vlastita pravila, različita od inih, te se ne može ispravljati po uzorima ili pravilima drugoga jezika. Razmišljajući o tome stao je, kaže, već prije dvadeset godina voditi brigu o jeziku te sabirati građu potrebitu za ispravljanje jezika. Istinitost ovih riječi potvrđuje se njegovim izvještajima iz Italije već onamo od godine 1641. i 1642. A što se sada u Sibiriji, u šez desetim godinama dao živo na posao, opravdava sam velikim smetnjama, što ih je izazvalo u Rusiji ispravljanje crkvenih, liturgijskih, knjiga: on bi htio svojim mnogoljetnim trudom doprinesti koliko toliko k izmirenju duhova. Ali kao uman čovjek govori vrlo lijepo o toj cijeloj pojavi, o tim sablaznima u ruskom duhovnom životu, ovako: „niti ma kako iskvareni prevod crkvenih knjiga niti njegovo ispravljanje ne davaju spasenja, već pobožno srce, neumorno u izvršivanju kreposti. Zato nije dostojno toga radi izazivati razdor ili sablažnjivati se radi gramatičkih pogrješaka i razoravati duhovnu ljubav". Kraj svega toga ne drži svoga truda uzaludnim, jer „do sih vrimen vo vsakih prevodeh naših, v nikojeh misteh vnogo jest ričej a malo razuma, čujet se šum vnogih neskladnih, prevraćenih i oblamanih ričej, a razumit jih i dušnije nikakovije polzi iz njih iznet nist vozmožno."

Završujući svoje „predgovorje" Križanić žali, što mu u Sibiriji nitko nije mogao pomagati dobrim savjetima, žao mu je, što nije mogao sastaviti rječnika („ričila"), na kojem je nešto valjda ipak radio, jer nabraja nekoliko riječi, za koje kaže da ih ne razumije, a to su: pačnog (pašenog?), šurjak, jetrva, zalva (zaova), slast (bit će valjda svast?), lisjak (?), žbril (?), prosinac, sičen, sviben, ožujak itd. Analizu gramatike naći će, koga to zanima, u Prilogu pod br. II. 7. Ovdje ćemo samo još to spomenuti, da je Križanić, držeći valjda da je dužan to učiniti, vec

godine 1665-e pod kraj novembra poslao svoju gramatiku s nekim tobolskim protopopom Nikiforom u Moskvu, da je preda sekretaru („đaku“) departamenta tajnih djela D. M. Bašmakovu. Početkom g. 1666. (19. januara) stiže taj Nikifor u Moskvu i preda, sva je prilika, gramatiku po naznačenju. U svojoj molbenici na cara Fedora Aleksejevića od g. 1676. govori sam Križanić o tome, da je „sastavio i ispravio gramatiku, nad kojom je razmišljao i radio 22 godine, i da je poslao sa protopopom tobolskim Nikiforom k dumnomu Dementiju Miniću Bašmakovu“ (Bjelokurov 177.). Križanić govori još nešto o alfavitu. Ako to nije ona prije opisana gramatička radnja („o istinskom alfavitu“), tada bi se ta napomena mogla protezati na njegov dodatak k rječniku latinsko-slovenskomu. On kaže: „Napisah že ja i alfavit slovenskago jezika istinen, mnogo dostatočen“. Mislim, da je tu imao na umu svoje više objašnjeno djelo o ruskoj ortografiji i grafici.

O njegovim dodatcima u jednom eksemplaru latinsko-slovenskog leksikona, koji je u latinskom dijelu izrađen po Ambrosiju Kalepinu, a slovenski dio tko je izradio ne zna se, ima opširan izvještaj od Pogorjelova u izdanju: **Библіотека Московской синодальной типографіи. Часть первая: рукописи. Выпускъ второй: Сборники и Лексиконы (Москва 1899.)**. Taj se latinsko-slovenski rječnik nalazi u tipografskoj biblioteci pod br. 49. (1760.), a Pogorjelov opisuje ga na str. 87.—99. On je isporedio taj tipografski eksemplar rječnika sa tri slična rukopisna leksikona, što se nalaze u biblioteci moskovskog arkiva ministarstva inostranih djela — u jednom se od njih spominju Epifanij Slavineckij i Arsenij Satanovskij — a Pogorjelov dokazuje, da su ova tri leksikona mlađa od tipografskog eksemplara, ali i tipografski eksemplar da nije original, već prepis, koji je dakako morao biti gotov prije, nego li je dopao ruku Križanićevih, dakle negdje u prvoj polovici sedamnaestog stoljeća. U tom je već gotovom tipografskom eksemplaru Križanić k ostalim slovenskim riječima dopisivao svoje dodatke. Pogorjelov naštampao je sve, što su, sudeći po pismu, dodatci ruke Križanićeve (na str. 94.—99.). Od prilike kod 130 latinskih riječi ima Križanićevih dodataka. No ovi dodatci nisu samo ondje dopisivani, gdje od prije nije bilo nikakve slovenske riječi kao prevoda k latinskomu izrazu, već ima i takovih mjesta, gdje je već od prije stojala slovenska riječ, a Križanić je od sebe nešto dodao kao ispravak ili nadopunu. Dodatci Križanićevi nisu pisani svi ćirilicom ili latinicom,

već mješovito, čas ovako čas onako. Križanićev mješoviti jezik vidi se u ovakim primjerima. kao pod abavunculus: вȣјец по баб́ѣ. ili fertum: дивенйца. кипка надивена. kod frendeo bil je već od prije скрежещу. истниваю, a Križanić je dodao: skeryiutam. skrîpliem. kod jacio on je dodao chitim. kod impedio njegov je dodatak páczu. kod impensa uz tuđe иждивание stoji njegovo naklad. strószek. kod jumentum kraj скотъ dolazi njegovo żiwineze. kod stomachus kraj стомах. сирище njegovo желȣдецъ. kod taedium uz тȣга, ȣнииие ima njegovo dożurénie. gruščenie. Još da ukažemo nekoliko njegovih dodataka. ne obaziruói se na ostale prije unesene izraze: aer: wozdúszie. alo: chranim. koyim. aromata: zaczinno korênie. assistentia: nadstoianie. pristawstwo. attendo: slúcham. poslûszam. babai: давори, рѣчь чȣдещероce, calamitas: newólya. tiesnota. whaplyenie (?). catulus: mladić. ceraites: рогач, змйна, conditio: ȣгодба. средба̀, ȣго́да. confido: wozdaém se. zwiêraiu se. confidenter: zwiéreno. nadjéžno. s wozdániem. wozdátno. conor: térsim se. delictum: wistúpok. prestúplyenie. delinio: wlagodnim (?). diligentia: marlyivost. prileżnost. pômuya. nastoiânie. epistomium: чеп, жва́ла, excidium; изсѣчениje, искôрчение, изнищенje, falso: pretwâram. klamâm. chabîm. lestîm. mâmim. blúdim. krîvim. falsarius: klamodiey. lestnik. prelestnik. obmamnik. itd. Ovaj kratki izvod pokazuje. da tu ima i ruskih i hrvatskih riječi i njegovih kombinacija hybridnih.

Bjelokurov je. skupljajući građu za biografiju Križanićevu. već poslije smrti Bezsonova imao u Charkovu u rukama nedovršeno u štampi (a kako je u rukopisu. ne znam) djelo Bezsonova. u kojem se na opširno raspravlja o Križaniću. ali pisac biografije nije dalje dotjerao. nego li do druge glave. koja na str. 102.—272. (toliko je teksta naštampano) govori mnogo o Križanićevoj gramatici. Bjelokurov je mislio. da će nauci ugoditi. ako izvadi iz tog Bezsonovljevog djela potanko izrađeni pregled sadržine, ali ovaj pregled ne pruža nikakova pouzdana oslonca. po kojemu bi se moglo suditi. što je Bezsonov napisao o Križanićevoj grramatici. Bit će za cijelo i tu. kao obično kod Bezsonova. svega i svačesa. t. j. mnogo svakojakih njegovih „maštanija.“

Rekosmo. da je Križanić pod kraj godine 1665. odaslao svoju gramatiku iz Tobolska u Moskvu. a već nekoliko mjeseci zatim. t. j. u maju godine 1666. (maii die 25.) otpočeo je. sudeći po bilješci na čelu rukopisa, sastavljanje novoga djela na latinskom jeziku „De providentia Dei sive de causis victoriarum et

dadium, hoc est de prospero et de infelici statu Reipublicae". Ovo se djelo po kazivanju Bezsonova sačuvalo u dvije dosta različite redakcije. Koliko se može o njemu govoriti na osnovu izdanja, koje je već godine 1860. Bezsonov naštampao, prikazana je stvar u Razgledu pod br. II. 9. Ondje je kazano i to, da je Bezsonov, naštampao samo odlomke iz originalnog djela, vrlo nepotpuno, to po jednoj to po drugoj redakciji; uz nešto više ekonomije u svojim često dosta suvišnim objašnjenjima mogao je istim potroškom vremena i prostora naštampati čitav tekst bar jedne redakcije. Sadržina ovoga spisa dosta je čudnovata i originalna; i ako se govori kao glavna misao djela o tom, da je svemu što se zbiva u svijetu pravi uzrok promisao božji (božja providnost), opet je pripovijedanje puno puncato savremenih odnošaja između Rusa, Poljaka i Nijemaca. Zato se često ponavljaju iste ili slične misli, o kojima je bilo govora u Politici. Svakako ovo djelo popunjuje koje u čemu Politiku. Tako je na pr. već u Politici u kratko pretresana stvar o neuznanim grijesima, među koje Križanić broji u prvom redu jeresiju, govoreći ovako: jeretici ne poznavaju svojega grijeha; misle da ne griješe, već da dobro žive i rade, ali njihovo neznanje ne izvinjava pred bogom, jer da su htjeli pomno razmišljati, mogli bi bili svoj grijeh spoznati (II. 223.). U Promislu govori se o istom predmetu, sudeći po kazalu naštampanom kod Bezsonova (str. 17, 18., 32, 33.) vrlo opširno. I Waldenberg je u svojoj analizi političkih i ekonomskih ideja Križanićevih uz Politiku ponajviše crpao iz ovog djela o Promislu. Bezsonov, imajući pred očima širu rusku publiku, dodavao je k odlomcima latinskog teksta svagda ruski prevod; osim toga preštampao je, ali na žalost samo u ruskom prevodu, oba opširna kazala sadržine, ali i to preštampavanje ispade tako nespretno, da se nikako ne može razabrati, gdje se i koliko se u samom tekstu govori o predmetu, koji je istaknut u kazalu. K tomu se izdavač tuži još o zamrljanom pismu i poremećenim listovima rukopisa (valjda samo prve redakcije, jer je druga većim dijelom na čisto prepisani tekst), tako da nas upravo spopada strah, smijemo li se i koliko pouzdati u ovo izdanje Bezsonova. Mi doista slabo razbiramo ovo djelo Križanićevo, jedva si možemo sastaviti pravu sliku čitavog djela, jer ga poznamo samo po naštampanim odlomcima kod Bezsonova i nešto kod Waldenberga, pak i ti odlomci tako su porazmetani u izdanju Bezsonova, da se po njima nikako

ne može uhvatiti veza pojedinih komada u jednu cjelinu. Čini se da je rukopis bio dovršen 10. (20.) oktobra 1667-e godine (sr. str. 6. 24. 53.) i to, mislim, u novoj prerađenoj redakciji, koju je poradi promijenjenih prilika valjda nakon smrti carevića Alekseja Aleksejevića († 14. (24.) januara 1667.) iznovice posvetio „visokorodnomu boljarinu knezu Ivanu Borisoviču Repninu" a potpisao se Jurko Serbljanin Javkanica. Ovog nadimka, koji si je ovdje jedan jedini put nadjenuo, nije Bezsonov razumio, izvodeći ga od glagola javiti, a ono nije ništa drugo, već gorkom ironijom nad samim sobom i svojom nemilom sudbinom izmišljeno ime od glagola javkati, t. j. jaukati. Javkanica nije dakle nikakovo lično ime, kao Radojica ili Grujica — tako je mislio Bezsonov —, već nadimak, kao n. pr. pijanica.

Spomena je vrijedno jedno mjesto ovog djela, gdje se govori „de exiliis", a znamo, da je pisac sam već šest godina dijelio istu sudbinu. Što dakle kazuje on u formi razgovora o kazni prognanstva? Jedan od sabesjednika, a to je po imenu Avgustin, koji razvija misli Križanićeve, pozva se na Aristotela, koji je prognanstvo uvrstio među akte tiranskog bjesnila (inter tyrannicas saevitias) te nastavlja ovako: I zbilja gdje ćeš naći više lične tiranske rabote, veću himbenost zlobu i bjesnoću, nego li u lakom odašiljanju ljudi u prognanstvo, u otpravljanju van iz grada? Tiranin se u tom slučaju pretvara kao da je blagostiv a pod vidom blagonaklonosti ustaje mahom protiv mnogih ljudi te ih razorava; jer svakoga drži u vječitom strahu, nitko nije ni jedan trenutak za sebe siguran, već svi očekuju svaki čas, kad će ih grom ošinuti. Takav grad, takav dvor nalīči ne na grad, već na tamnicu punu ljudi, osuđenih na propast. Na pitanje drugog sabesjednika, a zašto nema o tome spomena u prorocima sv. pisma, odgovara Avgustin (t. j. Križanić): jer takova primjera među Izraelićanima nije bilo. Tako se radilo kod Persijanaca, Grka i Rimljana. Osobito pozniji grčki (bizantijski) carevi upotrebljavahu na zlo ovu kaznu... Križanić nije htio ili nije smio izreći svoje misli do kraja, ali kao da je htio i ovu rusku okrutnost bar donekle ublažiti time, što tvrdi, da je i u tome car ruski naslijedovao primjer grčkih careva. Na jednom mjestu Politike (II. 319.), u razgovoru između Rusa i Poljaka, dolazi riječ i na kaznu prognanstva. I tu Križanić brani Rusiju ovakovom opreznom argumentacijom: „Kako može postojati carstvo bez kažnjenja zločinaca? Gdje nema kazne, nema ni pravice. Pomenute kazne bijahu

nekoć u običaju u slavnom carstvu rimskom, a gdje ne postoje ovakve kazne, ondje ima drugačijih.

Dolazimo k djelu Križanićevu o sv. krštenju (II. 10). U njegovo se doba u Moskvi još jednako vjerovalo i radilo tako, da ako će katolik postati pravoslavnim, valja ga iznovice pokrstiti. Taj se običaj rasprostranio na osnovu jedne ustanove tako zvanog stoglavog sabora, ali se protiv njega podizao glas s raznih strana. Čini se, da su se i Križaniću stavljale u izgled mnoge polakšice i poboljšica njegova položaja, kad bi prešao na pravoslavnu vjeru, dakako uz uvjet uobičajenog ponovnog pokrštenja. To je valjda zanj bilo povodom, da se obori protiv ponovnog pokrštavanja svom silom svojeg dubokog znanja crkvene historije i crkvenih otaca i oštrinom svoje dijalektike. Napisa dakle raspravu „Об свѣтом крещѣню“, koja je napokon naštampana kao treća sveska sabranih Križanićevih djela (**Собраніе сочиненій Юрья Крижанича**), pod redakcijom A. Baškirova u moskovskom organu za rusku historiju i starine „**Чтенія**“ (za godinu 1892., knj. 3.). Godina postanja ove rasprave nije nigdje tačno ukazana, u rukopisu nema svršetka, gdje je možda bila zabilježena godina, ali se može bar toliko reći, da nije mogla biti napisana prije kraja 1667-e ili tečajem 1668. godine, jer se u raspravi pominje preosvešteni crkveni sabor 1666. g. i poluvasiljenski sabor g. 1667-e, zatim knjiga **Жезлъ правленія,** koja je bila naštampana u drugoj polovici 1667-e godine. Bjelokurov najvolio bi metnuti vrijeme postanja ove rasprave pod kraj g. 1667., zašto Križanić ništa ne govori o najnovijem riješenju crkvenog sabora, kojim se ukida praktika ponovnog pokrštavanja katoliká, ako pređu na pravoslavlje. Ali sam Križanić kaže ipak (na str. 53.), da je sada moskovska crkva „osujetila“ praktiku, koje su se držali na temelju stoglavog sabora. Zašto dakle izlazi pred cara, patrijarha i preosvešteni sabor sa svojim plačem („plakanjem“)? To, čini se, nije bilo toliko napereno protiv dokinute već međutim praktike, koliko je bilo namijenjeno samoobrani i molbi, da ga povrate u Moskvu. Njegovo uzbijanje ugleda trojice na glasu Grka, kao što bijahu Fotije, Panagiot i Valsamon, izgleda mi, da je smjeralo protiv nekih pokušaja, učinjenih još prije riješenja posljednjeg sabora, ne bi li ga uputili da primi pravoslavlje, dakako uz ponovno pokrštenje. A može se i tako tumačiti, — što se meni čini gotovo najbliže istini — da je Križanić sada, pošto je dovršio svoju Politiku i nacionalno-ekonomsku

zadaću, kojom htjede poslužiti svjetskim interesima Rusije, stao redom raspravâ ustranjivati zapreke, koje u vjerskim odnošajima smetahu Rusiji da pođe pravim putem. Njegove rasprave, što se sada redom javljaju ispod njegova pera, nose zbilja mnogo odrješitije, nego li do sada, karakter umovanja o vjerskim pitanjima i o stanju ruske crkve. To su, istina, tek puka nagađanja, koja ne mogu dovoljno nagraditi za velike praznine u vijestima o životu Križanićevu u Sibiriji. Moglo bi biti, da je na koju god molbenicu Križanićevu, neka bi ga oslobodili — a to je bila njegova neprestana želja i misao — slijedila rezolucija domaćih tobolskih vlasti, da će mu molbu preporučiti, ako prestupi na pravoslavnu vjeru te se podvrgne novomu pokrštenju. Ta se rezolucija mogla osnivati na pomenutoj trojici grčkih uglednika, što ih je Križanić ovom svojom raspravom odrješito pobijao. Po tome ja bih radije pristao uz mišljenje pokojnog profesora Mat. Sokolova, koji dokazuje da je ova rasprava imala svoj određeni cilj, da zaštiti rimsku crkvu od raznih kleveta, što su se među ostalim kretale oko tajinstva sv. krštenja te se prigovaralo obredima, koje je kod krštenja obavljala rimska crkva (sr. M. Sokolov, **Матеріялы и замѣтки по старинной славянской литературѣ**, II. 48.—49.). Što su sve Grci prigovarali Rimljanima u pogledu obreda kod krštenja, o tome gl. kod Hergenröthera Photius III. 822.

Za nešto kasnije postanje ove rasprave, nego li je računao Bjelokurov, dakle ne odmah krajem g. 1667. ili tečajem g. 1668., može se navesti nekoliko spoljašnjih argumenata: 1-o. Dok se Križanić, pišući Politiku, služio poznatom svojom crkveno-ruskohrvatskom jezičkom mješavinom i latinskom ortografijom, i dok je djelo De providentia napisao latinskim jezikom — već u drugom dijelu Politike preotima mah latinština — ova mu je rasprava napisana dosta pravilnim ruskim jezikom (crkvenoruskim) onoga vremena a slovima ćirilskim. Ortografija njegove ćirilice ovdje je znatno konservativnija, nego li što je sam predlagao i upotrebljavao u svojim gramatičkim djelima, na pr. sada piše ю, gdje je prije pisao jy, sada piše ıa gdje je prije volio ja; na kraju riječi prije je za j preporučao i pisao ь, na pr. краь (kraj), a sada mu ь ostaje za palatalizaciju prednjega konsonanta, a poslije vokala piše j, n. pr. **прâвој вере, вашеј, церквѐј, людѐј, óобычај.** Jednom riječi u ortografiji ovoga spisa opaža se napredak, odstupanje od takvih neobičnih kombinacija, kao ь pred

vokalom na početku riječi ili za vokalom u sredini i na kraju. 2-o. Za blizost ovog djela ka spisu o proročanstvima, o kojem ćemo odmah govoriti, može se ukazati jošte na jednu stilističnu jednakost: u oba je djela Križanić, gdje je upotrebio formu dijaloga, jednoga od sabesjednika nazvao Bogdanom, drugoga Milošem. Ovim se imenima od prije nije služio, već je u Politici upotrebio Borisa i Hrvoju (jedan put Hrvoju i Kazimira), u De Providentia dolaze kao sabesjednici Gregorius i Augustinus. Istaknutim dakle dvjema momentima rasprava o sv. krštenju stoji puno bliže k djelima Križanićevim, što ih je izradio poslije 1670. godine, nego li k onima poslije 1665-e. Inače smije se ovaj spis pohvaliti, da je izrađen s velikom pomnjom, u njem se vidi stilistična vještina, jasnoća i razgovijetnost; sadržina mu svjedoči o vrlo opširnoj načitanosti Križanićevoj ne samo u tekstu sv. pisma i djelima crkvenih otaca, kao Avgustin, Ivan Zlatoust, Damaskin, Vasilije i Grigorij, već i u ruskoj crkvenoj literaturi. Tako citira Baranoviča i Petra Mogilu, obazire se na crkvenu historiju općenitu i rusku, govori potanko o raznim jeresijama, osuđuje vrlo oštro ne samo Fotija već i mnoge poznije grčke bogoslove. U tačno po rukopisu izdanom tekstu, gdje su sačuvani i akcenti, vidi se da na kraju nešto manjka. Pobliže o sadržini pod II. br. 10.

Godine 1674-e napisa Križanić jedno osobito, dosta opširno djelo o Proročanstvima, koja se spominju u starom zavjetu svetoga pisma i raznim drugim izvorima, a mogu se dovoditi u vezu sa sudbama Rusije. Ovo je djelo otkrio pokojni profesor M. Sokolov istom krajem prošloga stoljeća u petrogradskoj javnoj biblioteci g. 1890. te ga izdao kao drugu svesku Križanićevih sabranih djela u istom organu **Чтенія** za g. 1891., u 2-oj knjizi. Jedini rukopis, u kojem se sačuvalo ovo djelo Križanićevo, nije njegov avtograf, ali ima na početku i na kraju, a isto tako po okrajcima tragova njegove ruke, koja je čas u tekstu štogod ispravljala, čas štogod dodavala. Sadržaj je djela prikazan u Razgledu pod br. II. 11. Ondje je ispripovijedano, da je Križanić razlaganjem o proročanstvima prekrio kao zastorom jednu drugu, upravo pravu i glavnu sadržinu i tendenciju ovoga svojega spisa; njemu su ona proročanstva samo kao uvod poslužila, a glavna mu je zadaća bila da opširno raspravi nauku o ishodu duha svetoga, pretresajući postanje onoga filioque u zapadnoj crkvi. U tom pogledu ima ovo djelo jednaku tendenciju, kao i spis o sv. krštenju, t. j. dokazivanje ispravnosti nauke crkve rimske. I ovdje

vode razgovor Bogdan i Miloš (gl. na str. 12., 25., 50. 116.). I način dokazivanja u oba je spisa jednak. I ovdje zlo prolazi Fotije, uz njega osobito još i Maksim Svetogorac (Maksim Grek, kako ga zovu ruski historici). Želeći potisnuti u sjenu glavnu sadržinu ovoga djela, t. j. polemiku i apologiju rimske nauke o ishodu sv. duha, Križanić nastojaše prisvojiti spisu neku patriotsku tendenciju. Godine naime 1676., pošto se Križanić već bio vratio u Moskvu, pokušao je u svojoj molbenici na cara Fedora Aleksejeviča prikazati neku patriotsku tendenciju i zaslugu ovoga spisa: priča, kad je u Sibiriju došao glas o turskom ratu, mnogi se ljudi prepadoše, precjenjujući silu tursku: tada ih Križanić stao tišati i tješiti, da se nemaju ničega bojati od Turaka, jer da je proročanstvima utvrđeno, da Turci sad već opadaju u snazi. Ja sam tada, kaže, napisao o tome knjigu te po Danilu proroku i drugim proročanstvima dokazao, da je turskomu carstvu nastupilo vrijeme ne širenja, već opadanja. Ondje ima, nastavlja, i povijest o Jezekijelovu prorokovanju (u gl. 38. 39.), koje sadašnji raskolnici („razdorniki“), držeći se prevoda „kneza Rosska“ (ἄρχοντα Ῥῶς) krivo i lukavo protežu na Rusiju te izvode iz njega pogrdne misli i riječi protiv tvojega carstva, a ja sam ih oprovrgao. To je sve donekle istina. Križanić dokaza zbilja (na str. 15.—23.), da se ono mjesto u Jezekijela ne proteže na Rusiju ili ruski narod, ali to je bila tek znatno manja polovica cijeloga djela (str. 19.—176.), dok se veća polovica (str. 177.—424., brojeći stranice po rukopisu) bavi pitanjem o ishodu sv. duha, o čemu u molbenici na cara dakako nema govora. Valja reći, da je u raspravljanju ovoga pitanja Križanić bio vanredno oprezan.

Za duševno raspoloženje Križanićevo i ovaj je spis, kao što i prije spomenuti, vrlo važno svjedočanstvo. Gledao je koliko se igda moglo, da svoju iskrenu odanost moskovskomu carstvu, ne obazirući se na tolike bezuspješne pokušaje da se dokopa oslobođenja, dovede u suglasicu sa svojom tvrdom vjerom u pravilnost rimske crkve. On je bio u jednom i drugom pogledu, uzevši ih napose, iskren i prostosrdačan; samo kad bi među njima imalo doći do sukoba, ne bi Križanić, kako se meni čini, ni jednog trenutka oklijevao pokoriti se zahtjevima crkve rimske i napustiti svoje ideale političke i narodne, može biti pošto je u gorčini svoje duše sve to više uviđao, da nadmašuju njegovu snagu i da su zanj neprovedljivi. Moje se mišljenje osniva na faktu, što je nekoliko godina kasnije očito posvjedočio [pri-

mjerom svojega života, kako shvaća i ocjenjuje oba načela, vjersko i narodnosno, što se ne smije smetnuti s uma, gdje se radi o ocjeni njegova karaktera. Jednom riječi Križanić je stavljao svoje vjersko osvjedočenje, kako ga je sam shvaćao, t. j. ideju izmirenja između obadvije crkve u korist svega slovenstva, kao nešto šire, općenije i uzvišenije, nad lične narodne i političke ideale. Najmilije bilo bi mu dakako, da između oba ova principa ne dođe do sukoba i protivnosti.

Ovo Križanićevo djelo „Tumačenje proročaustvi“ nije u rukopisu dotjerano do kraja. U izbrajanju poglavljâ („prečet glaviznam“) sam Križanić piše na kraju „Delo ne doveršeno, zaradi spješenja iz ruk otpušćeno. A ašče bog podast zdravje, i delo soveršit se. Slava bogu bez konca.“ Ovim je riječima jasno kazano, da je bila nekakva hitnja, koja ga tjerala da svoje djelo onako nedovršeno pusti iz ruku. Kakova je to bila hitnja, ne znamo. Svakako nije bila bolest, koja bi ga bila u tome poslu obustavila. Onaj dodatak „ašče bog podast zdravje“ shvaćam kao običnu formulu, koja se ponavlja, kada ljudi, osobito stariji, govore o svojim budućim planovima i preduzećima. Križanić priča doista, da je jednom bio opasno bolestan te se zavjetovao sv. Nikoli čudotvorcu, da će ako ozdravi poći da se pokloni njegovim svetim moćima. Ali odatle još ne slijedi, da je upravo sada ta bolest njega spriječila, da ne dovrši svojega djela o proročanstvima i o nauci o ishodu duha svetoga. Čini se, da protiv takova računa govori već ta činjenica, što je odmah zatim, godine 1675., napisao novo dosta opširno djelo „Ustuk na solovčansku molbenicu“ Obličenije na Solovečeskuju čelobitnu). O tome ćemo sada da kažemo nekoliko riječi (Gl. II. 12.).

Monasi solovčanskog manastira (Solovki na Bijelom moru), uzbunjeni ispravljanjem crkvenih knjiga pod patrijarhom Nikonom, kojim se mijenjahu neki običaji crkvene službe i obreda, predstaviše g. 1666. caru Alekseju Mihajloviču molbu („čelobitnju“ od rečenice „čelom biti“ što je značilo moliti), da im dopusti da ostanu pri staroj vjeri i dojakošnjim običajima. Moleći od cara tu milost, izbrojiše redom i potanko sve, kako se njima činilo, nedozvoljene novštine, koje im se nisu svidjele te bi voljeli, tako izjaviše, i smrt poduijeti nego li odstupiti od omiljele im starine. Križanić kad se odlučio da napiše ustuk na tu molbenicu, saopći u svojem elaboratu najprije njen potpuni sadržaj, zatim slijedi posveta njegova odgovora ili ustuka sibirskomu mi-

tropolitu u Tobolsku, preosveštenomu Korniliju (str. 83.—97.) i „Pripominok“ (kao predgovor, admonitum), kojim se obraća solovčanskim monasima sa preporukom svoje antikritike (obličenija) na njihovu kritiku „nove vjere“, kako oni nazvaše Nikonovu reformu. Iz uvodnih riječi „Pripominka“ doznajemo, da se Križanić jednom obratio bio s molbom na cara, neka bi mu dopustio, da se preseli u Solovke, ali nije našao preko koga bi tu molbu odaslao u Moskvu. Pošto se Križanić za dokaz istine svojih riječi poziva na carske „načelnike“ u Tobolsku, smijemo ustvrditi, da ovi mjesni (tobolski) načelnici nisu htjeli primiti njegove molbe, da je službenim putem otprave u Moskvu. To je bila, razumije se, obična činovnička logika, kojom se sprječava sve, što bi se moglo nižim vlastima kod viših tumačiti na štetu. Tako bi i molba Križanićeva, da mu car dopusti da se preseli u Solovke, mogla u Moskvi probuditi misao, da izagnanik nije zadovoljan, kako vlasti u Tobolsku s njime postupaju. Odatle, što je Križanić htio da ga prevedu iz Tobolska u Solovke, ne slijedi jošte, da je igda bio u Solovkama, kako su neki uzimali.

Prije nego li će Križanić u Ustuku izići pred monahe sa svojom protiv njih naperenom polemikom, htjede najprije da im se predstavi, da im kaže tko je. Govori o sebi kao čovjeku koji sada već četrnaestu godinu živi u sibirskoj tamnici (po tome se vidi, da je ovo pisano godine 1675.), bogu grješan, svijetu beskoristan i nepotrebit. Jer nitko (kako smo već jednom citirali njegove riječi) ne traži od njega ni djela ni savjeta, već ga božja i carska milost hrani besposlena kao skotinu u kocu. Križanić se boji, govoreći simbolički, kada dođe vrijeme zaklanja (t. j. smrti, koja može biti nije daleko), da ga bog ne upita, na što je banbadava potratio toliko vrijeme. Vrlo vješto dokazuje primjerima iz djela apostolskih i crkvenih otaca, da pored najveće uzajamne ljubavi mogu ipak i u vjerskim pitanjima postojati razlikosti mišljenja: tako bi i on htio pobijati solovčanske monahe u ljubavi i prijateljstvu. Znamenito je, što Križanić ovdje po prvi put nazva sebe svojim pravim imenom „Jurko Križanić prezvanjem Serbljanin“ (**зъ обıасньѣнјем Ју́рка Крижа́нища презва̂нјем Се́рбља-нина**) te priznaje, da je „inozemec, ne krešćen no oblivan i latinski jeretik“ (to sve dakako po mišljenju solovčanskih monaha). Od svoje strane dodaje ovdje Križanić jednu spomena vrijednu izjavu, kojoj su Bezsonov i još neki Rusi pripisivali, kako se meni čini, i odveć mnogo značenja. Evo njegovih riječi

u tačnom prevodu: „Što se tiče rimske jeresije, ja nisam tako tvrd Latinjanin, da ne bih rad i gotov bio pričestiti se od jereja (svećenika) svete moskovske crkve, samo kad bi me htjeli primiti bez krštenja; jesam li kršten, o tom ću Vam pripovijedati (kad dođe na to red): a što se tiče jeresije, primam i cjelujem sve ruske crkvene i svetih otaca knjige, koje se čitaju u crkvama, i vjerujem sve, što je u njima zapovjeđeno da se vjeruje." U tim Križanićevim riječima nema još nikakova priznanja, da misli ili želi prestupiti na pravoslavnu vjeru. Sa svojega gledišta ima samo na umu jedinstvo obadvije crkve, dakle u kratko neku uniju, koja bi odgovarala njegovim idealima. Prema tim idealima ne boji se, da bi prestao biti katolikom, kad bi primio pričest od pravoslavnog svećenika; njemu ne bi smetala ni razlikost glede filioque itd. Kako se vidi, bio je pripravan sa svoje strane na koncesije, kad bi se mogao takovim nadati i sa protivne strane. Ali njegove ideje nisu uhvatile korijena. Dok solovčanski monasi proglašivahu rimsku crkvu jeretičkom, Križanić vješto uzvraća, da i on priznaje neke rimske ili latinske jeresije, ali u te ne računa rimske crkve, već jeresiju lutorsku, kalvinsku, Husovu i tim podobne. Prigovoriti bi se moglo, kaže nadalje Križanić, da se miješa u posao, koji nanj ne spada, jer nije učitelj. Na to odgovara Križanić, da će se može biti naći ljudi umnijih od njega, na to pozvanih, ali ovdje u Sibiriji nema nijednog takvog čovjeka književnoga, koji bi se mogao latiti toga posla, dok vidi mnogo manastira omamljenih jednakom zabludom. Ima i takovih ljudi što bi voljeli da si odsijeku ruku, nego li da prave krsni znak „ščiputju" (t. j. trima prstima, a ne dvjema). I među svjetovnjacima ima takovih, što se u tom komešanju ne umiju snaći te se obraćaju i k njemu, da im dade savjet. — Ovako uvodi Križanić sam sebe u društvo solovčanskih monaha, želeći steći njihovu naklonost i povjerenje te opravdati svoju namjeru, da ih sa njihove opozicije protiv oficijalne moskovske crkve svede na put poslušnosti i pokornosti.

U toj vrlo vješto napisanoj Križanićevoj antikritici ima nekoliko podataka za život Križanićev u Tobolsku, koji su već u kratko spomenuti. Tako priča, da se često viđao i mnogo puta vodio razgovore s jednim istomišljenikom solovčanskih monaha, po imenu Lazarom (str. 128.): priča o svojoj susreći s Avakumom, o kojoj je bila sprijeda riječ, o svojem saputniku Fedoru, o kojem smo isto tako već govorili. Taj je Fedor imao

biti još mlad čovjek, još se i nezagario, a nametao se za učitelja u crkvi te dosađivao ženama (valjda u propovijedima), na što će mu žene odvratiti, da ide kući, da dijeli nauke svojoj ženi. O Lazaru da je bio ljuti pijanica, već smo govorili; zalazio bi Križaniću u goste te kad je već bio pijan, razvezao bi mu se jezik i stao govoriti nepristojnosti, tako da su se drugi zanj stidjeli. Tada će on reći Križaniću: kako to, Jure, da mi svagda počinjemo po duhovnomu a završujemo po svjetskomu? Kad su se već gosti razilazili, podsjetio ga Križanić na nepodopštine: na što li je spala crkva, ako je moraju ispravljati takovi ljudi, kao što smo mi. Križanić je iz uljudnosti računao sebe u isto društvo.

Već rekosmo, da i u tome djelu jedan od sabesjednika nosi ime Miloš, a drugi zove se ovdje Solovčanin. Među knjigama, upotrebljenim u tome Ustuku (Obličenju), citira se nekoliko puta poljski pisac Wujek; u polemici dolazi često na red Maksim Svetogorac (Maksim Grek). Križanić se i ovdje žali, da mu nedostaje knjiga („ne na Moskve, no v Sibiri pišu i dostanka knjig ne imiju" 150); osobito je žalio, što nema pri ruci Zlatoustova tumačenja na četiri jevanđelja (str. 154. 157. 159. 160.) u prevodu Maksima Svetogorca.

O tom djelu Križanićevu pisalo se mnogo u Rusiji, budući napereno ne samo protiv njegovih savremenika, solovčanskih vjerskih buntovnika, već i protiv raskola u opće na obranu pravoslavlja. Već godine 1704. bješe preveo ovu raspravu Fedor Polikarpov (Orlov) sa „serbskoga" jezika (dakle u očima ruskog čovjeka bijaše Križanićev jezik i slog ipak „serbski"!) na „slavenski dijalekt" t. j. na tadašnji crkveni i književni jezik (taj je prevod izdan g. 1878. u „Pravoslavnom Sobesědniku"), a godine 1860. napisa o tom spisu profesor S. K. Smirnov već spomenutu opširniju raspravu; napokon bi rukopis, koji je opširno opisan kod Gorskoga i Nevostrujeva sa izvatcima (u izdanju **Описаніе слав. рукописей Москов. синод. библіотеки** III. 2. 388.—397.) naštampan g. 1893. u moskovskom organu **„Чтенія"** (za god. 1893., knj. 2.). Bezsonov, veliki vještak u kombinacijama, često ni na čem osnovanim, htjede protiv jasno ukazane godine 1675-e prenijeti prvu redakciju Križanićeva spisa u godinu 1667-u, t. j. odmah iza toga, kako je molba solovčanskih monaha stigla u Moskvu; taj stariji, već 1667. godine napisani dio teksta imao bi obuhvatati ono, što u izdanju Baškirova po-

činje na str. 97. kao „Pripominok“ i sve do kraja, t. j. svih dvanaest „Predila“. Njegova se kombinacija oslanja na ovakvom umovanju: Križanić da je ovaj stariji dio svojega teksta poslao odmah monasima u Solovke, a poslije da je još jedan put djelo preradio, umetnuvši početak, koji je sadržavao tekst solovčanske molbe, i zatim još pregled čitave rasprave i napokon posvetu djela mitropolitu sibirskomu u Tobolsku Korniliju. Ovomu ovako raširenomu djelu da je metnuo na čelo godinu 1675. Upitamo li Bezsonova, odakle sve to zna, odgovorit će nam ovako: Neuspjeh Križanićeva spisa o sv. krštenju (kakav neuspjeh, ne kaže!) zadavaše njemu brige, nije li možda njegovo poslanje u Solovke propalo; što je dakle drugo ostajalo, van da se nakon više godina spis preradi te podastre mjesnomu mitropolitu, neka bi ga bar on čitao. Sve su to kombinacije, kojima nema nikakve potvrde, da ima čak dokaza, koji govore protiv toga. Na listu 106. rukopisa (u izdanju Baškirova na str. 153.) pripovijeda Križanić o nekakvom čudu (znak krsta u mjesecu), koje su u Tobolsku vidjeli ljudi godine 183-e, dakle 1675-e! a to se čita u onom dijelu rukopisa, koji bi imao biti napisan već g. 1667-e, kao tobožnja ranija redakcija. Bezsonov dakako misli da zna, da je to umetnuto kasnije, kad je neki prepisivač imao pod rukom tekst, ispravljen samim Križanićem, u koji da je taj unesao svoje kasnije dopune. (**Правосл. обозрѣніе** čl. I. str. 398.). Sve su to puka nagovieštanja Bezsonova.

Pročitav ovo velikom vještinom sastavljeno djelo, boli čovjeka još i danas duša, što je takav umnik toliko godina stradao u onoj duševnoj pustinji u Tobolsku. Rodio se, moramo reći vijekovima prije vremena, njegov glas osta glasom vapijućega u pustinji. Neće biti suvišno, da navedemo odziv više pomenutoga profesora Smirnova, da se čuje kako hvali djelo Križanićevo. Najprije naglašuje njegov „mnogo znajući i mnogo učeni um“, njegovo znanje sv. pisma, otaca i učitelja crkve, ruske duhovne literature i starina, a zatim nastavlja: Pisac je stupio na put novi, jedva prokrčeni „žezlom“ Polockoga, a gledeći na solovčansku „čelobitnju“ njemu pripada čast prvoga pobornika, koji je za sedam godina pretekao pojavu polemike patrijarha Joakima. Križanić je prvi dužan bio riješiti i riješio na zadovoljstvo neka pitanja, kojih se patrijarah Joakim nije ni dotakao„. U našoj (t. j. ruskoj) polemičkoj literaturi protiv raskola jedinstvena je pojava, da rimski katolik ratuje protiv raskolnika na

korist pravoslavne crkve! Ovako se ruski inteligenat devetnaestoga stoljeća bez oklijevanja klanja inteligentu južnoslovenskomu, koji je nikao na hrvatskom zemljištu a više obrazovanje stekao u Italiji dvije stotine godine prije njega, žalibože ne kao profesoru filosofije, o čemu je ovaj nekoč sanjao, već kao izagnaniku iz Moskve u Tobolsk. Blagorodstvo Križanićeve duše zapanjilo je profesora pravoslavne duhovne akademije, a nama bilo bi milo i zanimljivo, da jedan profesor katoličke akademije ili fakulteta prouči Križanićevu raspravu te izrekne o njoj svoj sud, da li je pisac u tom pitanju stao na tako visoko gledište, da mu se ni sa katoličke strane ne može drugačije van izreći priznanje.

XIV.

Posljednji književni radovi Križanićevi prije njegova oslobođenja iz Tobolska.

Nije sve, što je izišlo ispod pera Križanićeva, do nas došlo, ili se barem nije do sada svemu našao trag.*) Ali i ono, o čemu se zna, nije imalo svagda sreću da dođe u pametne ruke. Bezsonov, koji je prije Bjelokurova najviše bio zabavljen traženjem podataka za Križanićev život i rukopisâ njegovih djela, volio je na štetu same stvari svoje znanje predmeta zastirati kao neku ličnu tajnu plaštem mučanja u mjesto da što prije iznese na vidjelo sve što zna ili što ima pod rukama. Ako je sjedeći sam na izvorima tu i tamo javljao štogod u svijet preko novina, nije bilo svagda ni pouzdano, a još manje razgovijetno kazano; nije se moglo pravo razabrati, što je našao zbilja u izvorima, što li su njegove kombinacije, njegovi domišljaji. Sada se samo zna, da je Križanić g. 1675-e napisao Oporuku (testamenat, koji prozva „Smertnyj razrjad“), koja se prije petnaest godina nalazila u ostavštini Bezsonova; gdje se sada taj rukopis nalazi, ne znam.

---

*) Bjelokurov govori u Dopunama k svojej knjizi (**Чтенія** 1907. III. **Смѣсь** str. 60.) o jednoj Križanićevoj Besjedi „**о презорствѣ**“ (o preziru, oholosti, prema grčkomu περὶ ὑπεροψίας), koju je bivši bibliotekar Rumjancovskoga muzeja i biblioteke u Moskvi, S. Dolgov, ondje otkrio. To je rasprava zaodjenuta u oblik besjede, koju drži arhiepiskop tobolski svojim ljudma. Meni nije o tome spisu nista iz bližega poznato. Po kojim je znacima Dolgov sudio, da je taj traktat Križanićev? da li ga Bjelokurov vidio i čitao? da li je isto tako, kao Dolgov, uvjeren, da je Križanić napisao taj traktat?

bit će da je dopao u Moskvu (ako doživim kraj strašnomu ratu, nastojat ću da saznam; do ovoga su časa moja propitkivanja ostala bez uspjeha. samo sam čuo. da bi Bjelokurov imao naštampati i taj tekst). Na početku rukopisa ima po pričanju Bjelokurova. iz kojega crpem sve ovo. što ću kazati o rukopisu. vlastoručno pismo Križanićevo od 18. juna 183. (= 1675.) godine svojemu sibirskomu poznaniku i prijatelju Afanasiju Andrejeviču Oskolkovu. Križanić mu piše. da je doznao. da je taj njegov prijatelj bio u Moskvi; zato ga pita da li je njegovo pisamce o kitajskoj trgovini (о **китайскомъ торгу**) pokazivao onima, koje bi ta stvar mogla zanimati? Odatle slijedi. da je Križanić negdje od prilike početkom godine 1675. ili možda još ranije. t. j. u godini 1674.. napisao nešto o ruskoj trgovini sa Kitajem. što bi bilo korisno po rusko carstvo. te svoju radnju (neki referat, promemoriju ili plan?) poslao u Moskvu preko pomenutog prijatelja. Tomu se Križanićevu spisu. koliko ja znam. do sada nije ušlo u trag. Ali u istom pismu Oskolkovu Križanić izriče uvjerenje. da njegovo pisamce u pogledu Kitaja nije ostalo bez dobrih posljedica; misli naime. da je s njegovim izvještajem stojalo u vezi odaslanstvo Grka Spatarija-Milesku (Spafari) u februaru g. 1675-e u Kitaj (Čitavu literaturu o tome predmetu daje Bjelokurov na str. 140. u opasci; gl. također historiju Solovjeva[3] XII. 308. -314.). Bjelokurov. koji je prvi iznesao na vidjelo službene zapisnike o tom odaslanstvu. ne nađe nigdje spomena ni o Križaniću ni o njegovom pisamcu. zato se i ne može tvrditi. da je upravo Križanić dao povod onoj akciji. t. j Spatarijevu odaslanstvu. Ali to se smije za pouzdano vjerovati. što Križanić dalje pripovijeda. kako smo već napomenuli (str. 132.). da je Spatarij odmah prvi dan. kako stiže u Tobolsk, propitao za Križanića te cijelo vrijeme svojega boravka u Tobolsku kroz pet nedjelja najviše drugovao sa Križanićem. s njim objedovao i večeravao. Spatarij nije našao samo mnogo zabave u razgovorima sa tako umnim čovjekom. kao što bijaše Križanić. već ga k njemu privlačila još i realna korist. O tome govori sam Križanić u svojoj molbenici od g. 1676. ovako: „Tretja moja rabotka (t. j. usluga) bila u 183. — 1675.) godu, kogda Vaš. Gosudarov. dvorjanin (plemić) Mikolaj Spatar jechal (putovao) v Kitaj i ja k jego posolstvu verno porabotal, prevel ja jemu knigi, kak tam nedavno holandski Nemci poslovali (t. j. poslaše onamo svoje poslanstvo); i dal ja jemu prepisat svoju knjigu. kotoruju ja iz-

davna ob kitajskih deleh iz vsjakih povestej sobiral. a najpače ot sebja po filosofiji pridumal. a v njej ob zavodu mnogo koristnogo s kitajskim kraljestvom torga. i kak možno črez takov torg i črez inije izrednije promisly tvojej. gosudarovoj. kazne (blagajni) značnu pribyl (dobitak) učiniti". Ne smije se ni pomisliti. da je Križanić iznosio u molbenici na cara neistinu. a i sam potvrđuje istinu ovog kazivanja u pismu više pomenutom na Oskolkova. gdje pripovijeda od prilike to isto: t. j. da je Spatarij dao (Križanićevo) pismo sebi prepisati. A ja (Križanić) napisao sam mu o tome još koje šta (t. j. o Kitaju). a on je jednako pristajao sa pitanjem, „da li je djelo gotovo te je s velikim veseljem primio (od Križanića) dvije sveščice („tetradi"). Još pripovijeda Križanić. kako je veliki gospodar (t. j. car) dao Grku Spafari na polasku u Kitaj jednu veliku štampanu knjigu na holandskom jeziku, kako su Holandci prije osam godina „poslovali" (t. j. sa poslanstvom bili) u Kitaju. Iz te mu je knjige Križanić sada. u Tobolsku, preveo na latinski jezik neke komade. koliko mu je za njegov zadatak bilo potrebno. Misli se. da je to bila knjiga. u kojoj je Petar van Horn opisao holandsko poslanstvo u Kitaj u godinama 1661. -1668. Potanje kod Bjelokurova str. 142. 143. i kod Titova (**Описаніе Сибири. Москва** 1890., str. 212.—213.). Još pripovijeda Križanić (u pismu Oskolkovu). kako su Buharci preporučali Spatariju. neka bi udario putem kroz kalmičku stepu. ali ga Križanić od toga odvraćao, napomenuv mu. da kad bi on sam ovim pravcem srećno putovao i srećno se vratio, opet bi taj divlji put kroz pustinju ostao opasan i za buduće putnike trag mu zameten. Službeni zapisnici o vijećanju u Tobolsku. kojim da putem Spatarij krene u Kitaj, ne govore odista ni riječi o Križaniću. ali to ne može smetati istinitosti njegova kazivanja. Za ruske činovnike u Tobolsku nije Križanić ništa značio, jer nije bio službena ličnost. ni u kakvoj službi ili činu. ali tim više je njegovo znanje vrijedilo za Spatarija, koji se svaki dan sastajao sa Križanićem. Dakako ni Spatarij nije se u svojim izvještajima nakon povratka u Moskvu (pod kraj godine 1677-e) sjetio usluga, iskazanih mu u Tobolsku od Križanića. Zahvalnost nije svačija krepost. Nama godi. što kraj zaboravnosti (?) Grka Spatarija možemo navesti srdačne riječi Križanićeve. koji je poslije Spatarijeva odlaska u Kitaj napisao (2. maja 1675. g.) ovo: „Molim boga i nadam se. da će

se nazad vratiti sa dobrim i svemu narodu korisnim djelom" (Bjelokurov 145.).

Jošte jedna radnja Križanićeva pada u vrijeme pod kraj njegova prebivanja u Tobolsku, ali o njoj znamo na žalost sve do sada vrlo malo, gotovo toliko kao ništa. Radi se o Bezsonovljevu otkriću ili stečevini iz g. 1879-e, ali dok je profesor Sokolov svoje godine 1890. učinjeno otkriće odmah izdao, t. j. već godine 1891-e, Bezsonov mudrujući lukavo ili možda radije ludo, nije smogao ili umio naći sredstvi ni načina da svoje otkriće objelodani i izda, prije no što ga zateče smrt. To je djelo, kako već rekosmo, Križanićeva Oporuka, koju je Bezsonov dobio u svoje vlasništvo u jednom rukopisu što je prije bio u nečijim privatnim rukama, a poslije smrti Bezsonova ušao je u njegovu ostavštinu. Godine 1901. vidio je taj rukopis Bjelokurov u Charkovu, u inventaru Bezsonovljeve ostavštine pod br. 738. Rukopis u maloj četvrtini iznosi po računu Bjelokurova okolo 200 listova i sprijeda na prvih deset listova dolazi više pomenuto pismo Križanićevo na Oskolkova, pisano, kako Bjelokurov tvrdi, vlastitom rukom Križanićevom. Ali oporuka da nije pisana njegovom rukom, već onom što je pisala raspravu o sv. krštenju. Bjelokurov nije imao dokolice, da se pobliže pozabavi oko ovog djela, zadovoljio se izvatcima iz nekog izvještaja, koji je profesor, tada docenat N. K. Grunskij napisao o tom rukopisu te predstavio historiko-filološkom fakultetu charkovskog universiteta. Grunskij dijeli sadržinu oporuke („smertnago razrjada") na dvije polovice: u prvoj, opširnijoj, Križanić vodi polemiku protiv prijesnaca i kvasnog hljeba, koji se upotrebljuje kod pravoslavnih, t. j. protiv „zimita", kvasnika; pobijajući ih hvali „azimite", t. j. rimske katolike i — pape; dalje vojuje protiv ruskih raskolnika, protiv kalvinista i drugih odmetnika od rimske crkve. Po tome se vidi, da i to djelo nastavlja Križanićevu tendenciju, da malo po malo raspravi sva pitanja, u kojima istočna crkva odstupa od zapadne, dokazujući dakako svagdje ispravnost zapadne crkve. U drugoj, kraćoj polovici daje Križanić račun o svojim djelima, što ih je napisao o raspramama između obje crkve, o raskolu solovčanskom, o nesuglasici glede pokrštavanja itd., upuštajući se i opet svagda u polemiku. Tako glasi kratki i prekratki pregled sadržine ovog rukopisa (kod Grunskoga-Bjelokurova). I Bezsonov napisa nešto o tome rukopisu u „Novom Vremenu" od g. 1884. br. 2986. (22. jula); i on kazuje, da je rukopis dosta op-

širan. ali nekoliko listova da je istrgnuto; druga polovica rukopisa da nije dovršena. valjda zato što se napokon ispunio davno očekivani čas oslobođenja. Tko zna. da li je to pravi razlog? Što dalje Bezsonov govori o velikom značenju Križanićevom u pitanjima crkvene historije. to nam je sve dobro poznato već iz ostalih njegovih spisa. U ličnim Križanićevim odnosima ističe njegovu zahvalnost prema Morozovu (tada već davno pokojnomu) i Oskolkovu. I to nam je poznato. Da li je istina, što Bezsonov dalje pripovijeda, da je Križanić napisao Oporuku. pošto se oporavio od teške bolesti. ne umijem presuditi. Jadikovanje. da je već star i slab. ne dokazuje ništa: to je obična pjesma starih ljudi. Važnije je za nas. što sam Križanić pripovijeda zašto je napisao oporuku: „Se jaz několiko besěd sostavih ko vsemu světlomu slavnomu ruskomu narodu. imiže vědomo činju vsego svojego nužnogo (ubogoga) života tečenije i dělo. da po mojej smerti vsěm vam budet vědomo. a ne bez vašija mnogija poljzy". Po tim riječima čovjek bi očekivao, da će sada Križanić ispričati zbilja sav svoj život. odakle bismo doznali mnogo zanimljivih pojedinosti iz njegova života. Ali to bi bile varave nade, Križanić je shvatio svoju zadaću drugačije. Njemu je sada. pošto je tajna njegova pravog imena i njegova katoličanstva i onako već bila poznata. najviše stalo do toga. da ruskomu narodu predoči pravu vjeru i veliku potrebu po njegovu mišljenju da se odrekne svojih vjerskih zabluda. Tako se u opreznoj formi, malo po malo, primicao k izvedenju svojeg nekošnjeg plana iz rane mladosti. kad već ne može ući caru u milost. da bude bar čitateljima njegovih djela jasna njegova želja, da se ruski narod i moskovsko carstvo izmiri sa Rimom. Jednu zapreku. t. j. potrebu ponovnog pokrštavanja, odstranio je posljednji moskovski crkveni sabor. ali toga nije bilo dosta; on je povrh toga u Oporuci. napisanoj g. 1675., predočio ruskomu narodu čitav red potrebitih promjena. ako bi se htjelo prema njegovim idejama doći do crkvenog izmirenja. Bezsonov je mogao i smio reći. da je budući zabavljen toliko godina Križanićem i sudbinom njegova života i njegovih djela. upravo zavolio toga rijetkog i neobičnog čovjeka (u tome i gotovo samo u tome slažem se s njim i ja). ali nije imao u svojem kazivanju poći dalje. nego li što svjedoče Križanićeva djela. koja odrješito niječu. da bi Križanić imao bio namjeru prestupiti na pravoslavlje, samo onako. bez promjena u raznim organizacijama i dogmatskim pitanjima. Svakako već ovi

maleni odlomci iz sadržine Križanićeve Oporuke pokazuju. kako će nam objelodanjenje ovog djela dobro doći. da osvijetli hod njegovih misli i ideja poslije Politike. Time ne mislim reći. da su njegovi ideali krenuli pod kraj boravka u Tobolsku drugim pravcem. već bih rekao. da pošto je u Politici izveo na čisto svoj svjetski politički program. imao je zatim zbilja doći na red program duhovni. crkveno-vjerski. čije su se klice pomaljale već u Politici. a sada je valjalo razvijati u pojedinostima sva glavnija pitanja.

Misli se, da je Križanić negdje u to vrijeme. valjda još prije Oporuke. napisao latinskim jezikom molbu na Fedora Aleksejeviča. tada još prestolonasljednika. da mu izradi oslobođenje iz eksila. Ova se poslanica „Litterae pro liberatione" nalazi sada. kako se čini. u Pragu. u jednom starom prepisu. koji je onamo poklonio Bezsonov. — originala čini se nema —; ali jedan je svoj prepis poslao nekoč također Kukuljeviću. taj je sada kod mene; nešto je toga teksta naštampao pokojni Perwolf u Varšavskim universitetskim Izvješćima (Извѣстія) za g. 1883. br. 2. Sadržaj ove kratke poslanice napominje ponešto djelo „de Providentia". jer se i ovdje govori o nekoj velikoj tajni. koju bi htio otkriti caru na korist države i carstva. Poslanica. ako je bila zbilja namijenjena Fedoru Aleksejeviču. nije mogla biti napisana prije već istom nakon smrti starijeg carevića Alekseja († 1667.). Po čemu Bezsonov sudi. da je poslanica namijenjena bila Fedoru Aleksejeviču kao prestolonasljedniku, ne mogu razabrati. U rukopisnom eksemplaru. koji je preko Kukuljevića došao u moje ruke. umovao je Bezsonov drugačije. Ondje je tvrdio. da je rukopis pisala ista ruka, koja i Politiku, dakle od prilike u isto vrijeme. da je dakle poslanica namijenjena bila caru Alekseju Mihajloviču. Time bi zbilja ovaj spis bio bliže primaknut k njegovim ranijim djelima. u kojima ima više političke nego li vjerske rasprave. što se i meni čini puno vjerojatnije. U toj poslanici Križanić obećaje caru takovu uslugu, radi koje drži da bi zaslužio pomilovanje, t. j. povratak iz Tobolska. Ako bi se našlo. kaže. da je njegova ponuda beskorisna ili nepotrebna ili da je tko god već prije izvršio ono. što on kani ponuditi, mogu ga slobodno otpraviti nazad u prognanstvo. Na pitanje. u čemu se upravo sastoji nuđana s njegove strane usluga. odgovara Križanić dosta tamno. misteriozno: u ime gospodnje obećajem. da ću objasniti, zašto upravo sada velika opasnost

prijeti Rusiji od jedne teške nesreće, koja se grozno primiče, ako joj se ne stane u pravo vrijeme na put zgodnim sredstvima. On je uvjeren, da je bog ovomu slavnomu i među ostalima najmlađemu carstvu dosudio spokojnost, blagostojanje i slavu, sve to u većoj mjeri nego li se do sada pokazalo. A što se to još do sada nije ispunilo, tomu smetaju neki moralni prekori, kao hiperbasilija, egoizam i nehatost spram napredovanja u dobru; osobito pak ističe veliko zlo, koje dolazi od utjecaja nekih susjednih naroda na Rusiju, a to su utjecaji skitski (Turci i Tatari), grčki i germanski. O Skitima ne treba ni govoriti, jer je općenito poznato, koliku štetu čine Rusima. O Grcima, na koje je Križanić od vajkada bio kivan, govori vrlo nepovoljno i oštro: njihova brbljavost, lakoumnost i prevrtljivost poplavila je, kaže Križanić, Rusiju množinom fabuloznih izmišljotina, rasprostranjivanih što štampanim što rukopisnim knjigama, kojima su Grci unijeli u ruski narod toliko sablazni i štete, koliko nisu počinila sva dojakošnja opustošenja sa strane skitskih naroda. Opasnost, koja prijeti Rusiji od Nijemaca, opisuje se snažnom rječitošću, koje u Križanića bijaše prilično izobilje: ovi su u sasvim drugom pravcu opasni Rusiji, nego li Skiti ili Grci; on strašno zazire od velike njihove vještine prodiranja u tuđe zemlje, širenja kulture sa potlačivanjem. Za dokaz navodi razne, manje više ponijemčene zemlje, kao Češku, Šlesku, Moravsku, Pomorje, osobito još i Prusiju i Livoniju, a i za Poljsku se jako boji, dok za Rusiju završuje pitanjem: Russia quo spectat? To je sve, recimo, istina, i ako je Križanić nešto odveć mračno gledao u budućnost. Ali ovim čitavim umovanjem još nije dovoljno označena ona velika tajna, kojom je htio biti uslužan ruskomu caru. Stojimo jednako pred pitanjem: kakova je to tajna? Da nije i tu njegova tajna smjerala na izmirenje Moskovije s Rimom, dakle i sa Poljskom, što bi bilo doista vanredno pojačilo Slovenstvo protiv susjeda na lijevo i desno. Ova kratka analiza Križanićeve poslanice, koja valjda i nije bila poslana u Moskvu, pokazuje nam više Križanića, kakav je bio među g. 1661.—1667, nego li među 1670.—1675., zato ja i ne vjerujem, da su kombinacije Bezsonovljeve opravdane. Pričekat ćemo i tu, dok izađe potpun tekst ove poslanice u kritičkom izdanju.

Ovako se primakosmo kraju. Obazresmo se na sva Križanićeva djela za njegova petnaestogodišnjega življenja u Tobolsku. O. P. Pierling, ne upuštajući se u detaljno izbrajanje Križanićevih

djela, koja je dobro poznavao, izriče o njegovu radu u opće vrlo povoljan sud: „Gledajući ga, kako je zabavljen svojim omiljelim poslovima i zadubljen u nova istraživanja, idući jednako za istim ciljem, ne znaš bi li se više divio gipkosti i živahnosti njegova duha ili njegovu neodoljivom postojanstvu. Rinut na kraj civilizovanog svijeta, metnut u plačevno stanje, umjesto da se dade shrvati, tjera dalje svoj posao i raširuje čak njegove granice. Sibirija i Kitaj zanimaju ga i ulaze u njegov račun, potiču ga na nove kombinacije. Ništa se nije otelo njegovoj pažnji, za obzorom cjeline slijede pojedinosti. Njegovi su pogledi uprti na narode, njihove običaje, njihovu radnju, na njihovu mjesnu historiju, na eksploataciju njihova bogatstva, na traženje zlata, i kod slučaja ne ustavlja se čak n pred alkimijom i demonologijom... No svi ovi svjetski poslovi sačinjavaju zanj nuzgrednu stvar; sve je to podčinjeno jednoj glavnoj ideji, koja gospoduje nad njim i oduševljuje sav njegov rad, a to je vjersko ujedinjenje svih Slovena, njihova unija sa Rimom..." (n. n. m. 31.—32.). Ja ne bih govorio o nuzgrednoj stvari, pošto u njegovoj duši sva vatra oduševljenja jednako zagrijeva vjeru i narodnost, t. j. ujedinjenje vjersko ali u korist slovenskih naroda.

Već je naprijed bila riječ o tome, da su Križaniću pod kraj njegova prebivanja u Tobolsku davali znatno manje novčane potpore a čini se i brašna, nego li u prvim godinama. Zato mu je teško bilo smoći osam rubalja za nabavu nekih knjiga iz Njemačke preko Oskolkova, kojega je morao moliti, da mu ih nabavi na vjeru. Krajem godine 1675-e pisa arhiepiskop vologodski (iz Vologde) mitropolitu sibirskomu i tobolskomu Korniliju, neka bi izručio Križaniću na njegov račun deset rubalja kao milostinju „ssylnomu čelověku (prognaniku) Jurju Serbjaninu". Kako je došao Križanić do toga, da mu arhiepiskop Simon iz Vologde poklanja preko tobolskog mitropolita deset rubalja (to je od prilike 150 rubalja po današnjemu), nije nam poznato. Meni se sve tako čini, da je tu Križanićev Ustuk protiv solovčanskih raskolnika po srijedi. Može biti, da je mitropolit Kornilij dao Simonu vologodskomu Križanićev Ustuk za čitanje ili mu je o njemu pisao. Svakako bit će Simon vologodski kako god dočuo o bijednom stanju Križanićevu te mu se ražalilo na stradalca. To služi ovomu duhovnomu pastiru tim više na čast, što je u Križanićevu životu taj slučaj skroz osamljen i neobičan.

XV.

Križanić ostavlja Tobolsk, nije zadovoljan u Moskvi, pod zaštitom danskog poslanika ostavlja napokon Rusiju.

Napokon se i Križaniću bog smilovao. Što ne bi za života cara Alekseja Mihajloviča, to se dogodi skoro nakon njegove smrti (29./30. januara 1676.). Nama ostaje neodgonetljivom zagonetkom to dugotrajno čamanje jadnoga Križanića u Tobolsku. Ta ruski su historici inače puni pohvalnih odziva o caru Alekseju Mihajloviću. Evo kako govori o njemu Solovjev.[3] XII. 320: „Aleksej Mihajlovič predstavlja simpatičnu pojavu, kakova se igda vidjela na prestolu moskovskih careva. Inostranci, koji ga poznavahu, ne mogoše se oteti čarima njegove mekane, humane, blagodušne ćudi. Prosto, patrijarhalno držanje ruskog avtokratora spram svojih podanika imalo je tim jače udiviti inostrane svjedoke, što je na zapadu toga patrijarhizma već nestalo. Osobita se mekoća i simpatičnost karaktera ogleda u njegovoj dubokoj nabožnosti, kojom je bio skroz prožet.“ Zašto kod takova cara nije nijedna molba Križanićeva odjeknula pomilovanjem? Na to ima samo jedan siguran odgovor: ignoramus.

O tome, što sada slijedi o životu Križanićevu, t. j. o njegovu oslobođenju, nije se za dugo ništa znalo. Još g. 1860., kad je profesor S. K. Smirnov dao analizu Križanićeve polemike sa solovčanskim monasima, gdje se sâm pisac nazvao svojim pravim imenom, morao je sa sažaljenjem priznati, da o daljoj sudbini tog sibirskog patnika ništa ne zna. I Kukuljević jadikovaše, da ništa o tome ne zna, da li je Križanić „iz te tamnice (t. j. iz Tobolska, koji je, dodat ću, zanj bio više duševna, nego li fizička tamnica) ikada izišo“, ali spomena su vrijedne ove njegove rječi: „Njeki prijatelji iz Rusije rekoše mi, da ima tragovah, da je poslje živio u Poljskoj; to bi dakle dokazom bilo, da za njega i kasnije nije cvalo u Rusiji najkrasnije cvietje i da je tužnim srdcem, prevaren od nadah i iluzijah, ostaviti morao onu zemlju, koju je toliko putah nazivao svojom domovinom. Konac Križanićeva života nije dosada još nimalo poznat. Mi ne znamo gdje i kada je umro.“ (Posebn. otiska str. 265). Što tu Kukuljević govori o prijateljima iz Rusije, koji mu spomenuše Poljsku, rekao bih, da je imao na umu profesora Nila Popova.

koji je u ono doba boravio neko vrijeme u Zagrebu. Bezsonov je našao trag pričanju o dobivenoj slobodi u Novikovljevoj „Vivliofiki", kako je to kazano nešto niže.

U kratak rok od 28 dana osvanuše već izaslanici novoga cara, knezovi Timofej i Ivan Kozlovskij, u Tobolsku, da uzmu pod prisegu sve ruske podanike i inozemce na ime novoga cara Fedora Aleksejeviča. Prisizahu ne samo zvaničnici, vojska i stanovnici grada, već i ljudi što su ondje živjeli kao prognanici, ali imena Križanićeva među njima nema (Bjelokurov, 157.). Tko nije dospio da se zakune 29. februara, dođe na red 4. marta iste godine. Ali već dan prije ovoga roka (t. j. 3. marta) stiže u Tobolsk carska knjiga (gramota), kojom se oslobađaju iz prognanstva neki poimence izbrojeni ljudi, među njima također „Jurij Serbljanin". Ne zna se, da li je to bila posljedica opće amnestije ili kakove posebne preporuke, izazvane ovom ili onom molbom Križanićevom (a bilo ih je tečajem petnaest godina dovoljno!). Neobično brzo, t. j. već za dva dana (5. marta) krenuše svi oslobođenici put Moskve, među njima i Križanić. Bezsonov prisvaja sebi zaslugu, da je on prvi ušao u trag vijesti o oslobođenju Križanićevu iz Tobolska, i to ne po kakvim god neizdanim izvorima, već što je pročitao tu vijest u izdanju Novikova „Древняя россійская Вивліоѳика", (изд. 2-го III. 223.—224.). Правосл. Обозрѣніе, čl. I., str. 384.—385. U svojoj molbi na novoga cara, od 9. oktobra 1676., sâm Križanić ne kaza o svom oslobođenju ništa drugo, nego li da se carevo srce „umilostivilo" i da je „za upokoj duše blažene i vječne uspomene oca svojega carevo veličanstvo zapovjedilo, da se izvede iz nevolje" (Bjelokurov 179.). Kada je upravo Križanić stigao u Moskvu, ne može se kazati na dan tačno, ali pod kraj mjeseca maja već je svakako bio u Moskvi, jer se pod 25. maja pominje carev ukaz, kojim mu se na „prokormljenije" (na prehranu) imalo isplatiti 10 rubalja (Bjelokurov 159.). Ali ima još i njegova molba, odmah kako se vratio u Moskvu, da mu se dade stan: tu se po tadašnjem običaju potpisuje „cholop tvoj Jurko Serbljanin", a sadržaj molbe glasi ovako: „požaluj mene (učini mi milost) cholopa svojego, iz Sibiri privezenogo, veli (zapovjedi), gosudar', otvest' stan, gdě by mně možno bylo požit' (proživjeti) do božije i do tvojeje gosudarovy volji. Car' gosudar' smiluj se". Na ovu je vlastoručnu molbu Križanićevu, koju je Bjelokurov naštampao na str. 161. upravo u Križanićevom faksimilu, slijedilo riješenje od 26. maja (dakle sutra dan

poslije naznačene mu novčane potpore): da se ima „posólskogo prikázu perevódčiku Serbeninu Jurju Bilišu, kotoroj prislan k Moskve iz Sibiri, dati dvorik (kućica) gdě jemu postojat'". Po riječima ovog riješenja izlazi, da je Križanić odmah na povratku iz Tobolska u Moskvu bio upisan u „posólskij prikáz" t. j. u departamenat spoljašnjih poslova kao prevodilac.*) Čini se, da je to bila zanj više privatna, osobna, negoli redovna dvorska ili državna služba, u kojoj kao da se nije osjećao zadovoljnim. Ne znamo pravo zašto. Samo znamo, da je već negdje početkom juna, ako nije bilo čak još u maju, upravio novu molbu na cara — sačuvao se i tu vlastoručni original Križanićev, kod Bjelokurova na str. 162. — u kojoj se poziva na svoju starost i slabost, koja mu ne dopušta da moli za redovnu službu („ne smél... biti čelom ob poverstanju v službu"), već moli za otpust iz Rusije (t. j. da može otići iz Rusije). Ali njegova molba ne bi uslišana. Odgovor je slijedio, da ima ostati „po prežnjemu" (kako i prije) „u posolskom prikazu" kao prevodilac; uz to se uredila i novčana strana, radi koje se žalio te molio, neka bi dobijao redovnu platu onako, kako u Sibiriji. Tu čujemo od jedan put iz usta samoga Križanića, da je ostao nešto dužan Sibirjacima („čto by mně cholopu tvojemu možno bylo několiko malo dostalnih (zaostalih) dolgov Sibircem poplatit' i samomu poživit' sja"). Ali u rezoluciji od 13. juna 1676. ne govori se ništa o traženom otpustu, već samo da mu je „dlja jevo skudosti" (radi njegova uboštva) po zapovijesti carevoj Artemon Sergejevič Matvějev naznačio isplatu od deset rubalja (Bjelokurov 163.). U tim se dokumentima Križanić odjedared opet naziva „Serbenin Jurij Biliš" (to su negdje iskopali kancelarski činovnici iz starih akata) te se označuje prevodiocem „posolskoga prikaza" sa slovenskoga, jelinskoga, latinskoga, talijanskoga i cesarskoga (t. j. austrijsko-njemačkog) jezika. Bjelokurov, kojemu smo dužni velikim priznanjem za sve ove dokumente, jer ih je on prvi iznesao na svijet, nije mogao u spisima ili zapisnicima posolskoga prikaza

*) Pošto se toliko puta spominjao „Posólski prikáz", u kojem je onih godina, kada sudbina zanese Križanića u Moskvu, bio načelnikom od g. 1642.—1671. A. L. Ordin-Naščokin, a od g. 1671. —1676. A. S. Matvějev, ukazat ću na raspravu Bjelokurova o nutarnjoj organizaciji i povijesti tog departamenta ili ministarstva spoljašnjih poslova: О посольскомъ приказѣ. Москва 1906. (posebni otisak iz 3-e knjige 1906. god. moskovskih „Чтенія").

nigdje naći spomenutim imena Križanićeva za godine 1676.—1678. (Bjelokurov 165.). A kako su u posolskom prikazu uz prevodioce sjedjeli još i tumači, tražio je i među imenima ovih posljednjih Križanića, ali sve zaludu, nije ga našao ni među njima. Sada se pita, kako to, da ga carski ukazi zovu prevodiocem posolskog prikaza, a u zapisnicima ovog ureda ne dolazi njegovo ime ni među prevodiocima ni među tumačima? Bjelokurov predlaže jednu kombinaciju, koja nije nevjerojatna, i ako nije posve sigurna. Kad se Križanić u maju 1676-e godine vratio u Moskvu, bijaše ondje načelnikom posolskog prikaza jedan stari poznanik Križanićev, po imenu A. S. Matvějev, još iz onog doba (g. 1659.), kad je vidio Križanića u Putivlju te ga odanle po nalogu kneza Trubeckoga poslao u Moskvu. Sada dakle, nakon punih šesnaest godina, uze Matvějev Križanića pod svoje okrilje te ga namjesti u svojem uredu kao prevodioca. Ali već početkom jula iste 1676. godine bude Matvějev skinut sa načelničtva posolskoga prikaza te tako i Križanić presta biti prevodiocem svakako još prije nego li bi došlo na red da položi prisegu. U kasnijim dokumentima, u kojima se redom pominju malene novčane potpore, što ih od vremena do vremena dobijao tečajem iste godine 1676-e (kod Bjelokurova str. 170.—171.), nigdje se ne imenuje članom posolskoga prikaza, već svagdje samo „Serbenin Jurij Biliš“.

A što je taj Jurij Biliš radio u posolskom prikazu, ili inače gdje mu drago u Moskvi poslije njegova povratka iz Sibirije, ne znamo. Samo se sačuvao trag jednoj kao čestitci, kojom je pozdravio cara Fedora Aleksejevića k danu njegova krunisanja 18. juna 1676. Ovaj pozdrav, naštampan u Kazanju g. 1865 (Ученыя Записки Импер. казанскаго университета. Томъ I. стр. 1.—21.) nosi naslov (po izdanju J. M. Dobrotvorskoga): „Presvětlějšemu i premoguščnějšemu Gosudarju carju i velikomu knjazju Feodoru Aleksějeviču vsea velikija i malyja i bělyja Rossii samoderžcu. Na sčastlivoje jego gosudarskoje věnčanije červja Jurki Serbjanina Blagodarenije“. Ovaj se pozdrav nije sačuvao u izvorniku, već u prepisu, koji Dobrotvorskij stavlja u sedamnaesto stoljeće, ali u njemu kao da su satrte sve osobine Križanićeva jezika i ortografije. Bolji tekst kažu da se čuva u biblioteci petrogradske akademije nauka, do kojega ja u današnjim prilikama ne mogu doći. Prikazujući svoj pozdrav caru Križanić sam kaže, da ne sadrži izmišljaja njegova uma, već

riječi uzajmljene iz svetoga pisma, kojima predočuje caru ruskomu mladoga i prehvaljenoga cara Solomuna, da bi njegovo carsko veličanstvo bez dugog i opširnog čitanja mogao (moglo) na ugodan način uvidjeti i presuditi proslavljene i nasljedovanja dostojne uspjehe sebi ravna monarha (t. j. Solomuna). „Primi, milostivi gospodaru, ovo čistim srcem tebi podneseno uzdarje, bog neka upravi, ukrijepi i sačuva tvoju državu na mnogaja ljeta"; tako završuje uvod. Što dalje slijedi, većinom su citati iz svetoga pisma staroga zavjeta, podijeljeni u šest česti: u prvoj iz treće knjige carstvâ (str. 5.—8.), dalje (u drugoj do šeste) iz premudrosti Solomunove; sve se vrti oko Solomuna i njegovih mudrih poslovica (str. 8.—14.), završuje se Solomunovom molitvom (str. 14.—15.), a zatim pisac dodaje svoju opasku: „priméta na Solomonovu ili graždanskuju i carskuju premudrost" (str. 16.—21.), u kojoj poziva u pomoć još Aristotela i njegovu Politiku, jer su i crkveni oci tako činili, preporučujući mladeži da izučava grčku filosofiju, a kad je Julijan apostata („otstupnik") to zabranjivao, ustaše protiv njega sv. Avgustin i Gregorij bogoslov i drugi. Križanić se sjetio još i Karla Velikoga, koji je uspostavio u Parizu i drugdje filosofsku nauku („ugašenu premudrost"), a zatim kaže o sebi ovo: Kako je nekoč jedan rimski plemić kazao caru Avgustu: tvoje iskazane meni blagodati čine, da moram živjeti i umrijeti kao nezahvalnik, tako je reći i meni: ti si me oslobodio iz tamnice i učinio, da opet poslije petnaest godina gledam svijet, a ja ne nahodim načina, kako da skinem sa svojih leđa breme dužne zahvalnosti. Jer ako sam nekada i mogao i želio poslužiti, sada pod večer moga jadnoga i u nevolji provedenoga života, u gluhoći i očnom pomračenju, lišen životne i umne snage, ne umijem i ne smijem obećati ništa valjana tvojemu Veličanstvu, već samo kad bi mi se naložilo, bio bih spreman da prevedem razgovijetno i jasno, u skraćenom obliku, proslavljenu Aristotelovu Politiku i da je iznesem pred tvoje državne savjetnike, da je čitaju i presude, bi li moja radnja bila dostojna da dođe pred tvoje oči. Ako mi gospod produlji život i dopusti da taj posao izvršim, nadam se da bi od čitanja ovih premudrih savjeta i političkih pravila Aristotela, učitelja Aleksandrova, mogao zavladati mir i red u svim djelima tvoje carske vlasti, tako da ne bi ni deseti dio običnih referata („dokladov") dopirao do tvojih ušiju, a carstvo bi tvoje isto kao do sada bilo jako, bogato i slavno, kao nekoč Solomunovo. A što je najglav-

nije, svagdje bi vladala pravda, za koju će narod bogu davati slavu, a tvoji će doglavnici, savjetnici i boljari imati radost i sav će narod osjećati opće veselje i prema tvojemu pravdoljublju pouzdanje i ljubav i revnovanje... Za ovu malu i vjernu uslugu nada se Križanić, da će mu htjeti car dopustiti, da može slobodno otići iz Rusije, da se nad moćima sv. Nikole Čudotvorca pomoli za svoje grijehe, zahvali za povraćeno mu zdravlje i za upokoj duše pokojnog cara a dugovječno zdravlje sadašnjeg cara i gospodara. Presvijetli i istinoljubivi care! Živio zdrav bogu, sebi, narodu. Tako budi, amin. Još dodaje: ako je ovdje kazano što god neuputno, molim za oproštenje, jer je sve izrečeno sa čistom vjerom i iskrenom prostodušnošću.

Ovako glasi pozdrav i čestitanje, ponuda i molba jednoga čovjeka, koji je najzad kroz punih petnaest godina svoga života prepatio mnogo nevolje. A tko je po našem pripovijedanju imao volje i strpljivosti, da prati taj burni, neveseli i plačevni život, s bolnom će dušom pročitati ovaj neočekivano žalosni final. S kolikom resignacijom, kako poništen moli Križanić samo još jednu milost od moskovskog cara. A što mu je imala dati carska milost kao odštetu za petnaest godina čamanja u Sibiriji? Ništa drugo, van slobodan odlazak iz velikog moskovskog carstva, koje i sada još, kad su ga vratili u Moskvu, ne presta zanj biti tamnicom, u kojoj se nije osjećao slobodan ni zadovoljan! Na što spadoše njegovi nekošnji visoki poleti, ideali njegovih mladih, nestašnih godina? Križanić je očevidno klonuo duhom, njegove su sile iznemogle; on je na tiho sam u sebi saznavao, da je njegov ideal života bio utaman, barem u ovo vrijeme, u ovim prilikama. Njega nije ništa više vezalo za ovu zemlju i ove ljude, što su se njega jednako oglušali. Htio se s njima oprostiti, ali bez gnjeva u srcu, bez zlobe u duši. Nije želio više nikakve carske službe, ali ne zato, što je bio nemoćan, nagluh i slabovid kako se žalio; to je bilo za cijelo znatno pretjerano, da time što jače podupre svoju molbu. Ali za oproštaj hoće da učini još jednu uslugu caru, koja već po samoj zamisli služi njemu na čast. Ponudio se, da napiše za cara i njegove doglavnike jednu mudru knjigu, da im sastavi kratak izvod iz Aristotelove Politike. Tako ne govore obični ljudi, na takovu misao ne dolazi tkogod! U mladim je godinama Križanić pomišljao o profesuri filosofije u Moskvi, na oproštaju nuđa se da ostavi nešto filosofije Rusima bar u knjizi. Jednoga Križanić nije htio, što bi mu lako

otvorilo širom vrata k većemu ugledu i odličnijem društvenom položaju, nije htio krenuti vjerom, nije se dao prevjeriti, nije mislio odmetnuti se od Rima. To pokazuje njegov čvrst, nepokolebiv karakter. To ne bi smjelo umanjivati njegova značenja u očima današnjih kritičara njegova života i rada, bili to Rusi i drugi Sloveni ili inostranci, bili to pravoslavni ili katolici. Ja gledam sada na Križanića drugojačije, nego li kada sam o njemu pisao prije četrdeset i pet godina (u Radu, knjizi XVIII.), ja pristajem donekle uz pokojnoga Sokolova, kada je rekao, da je ciljem svih Križanićevih nastojanja u Rusiji bila njegova želja, da osvjedoči i uvjeri ruski narod, da nije dobro, što je odijeljen od Rima i rimske crkve; da raspršа svakojake predrasude ruskih ljudi protiv katolicizma, da odstrani svako neprijateljstvo i utre put k izmirenju između ruske crkve i Rima. Ali ja ne bih nipošto ispoređivao ili u isti red stavljao Križanića sa ostalim revniteljima unije između Rusije i Rima, kako to čini Sokolov, tvrdeći da se Križanić ni u čem nije razlikovao od običnoga mišljenja katoličkih pisaca i praktičnih djelatelja u korist unije, kada na pr. Križanića izjednačuje sa poljskim jezuitom Skargom. Istina, da su se Križanić i Skarga služili nekim istovetnim dokazima, koje su oba jednako vadili iz historije velike crkvene shizme, kao n. pr. bijeđenjem i okrivljivanjem Grka. Ali u Križanićevoj je duši ovo veliko pitanje otisnulo ipak sasvim drugačiju sliku, nego li u Skarge ili ma kojeg drugog borca za uniju. Kolika je na pr. razlika između Skarge i Križanića već u samoj ocjeni unije. Skarga je dopuštao i priznavao uniju samo kao neki prelazni stadij do potpunog ujedinjenja, njemu je crkvena slovenština bila mrska, a Križanić, imajući već od svoje mladosti pred očima hrvatski glagolizam, u kojem se služilo crkvenom slovenštinom, nije ni malo zazirao od upotrebe tog jezika u crkvenoj službi, gledao je čak kako bi svojom gramatikom podigao njegov ugled i usavršio ga; da on čak nije odobravao, što unijati lako odustaju od povlastica unijatskih te prelaze sasvim na katolicizam latinski, i ako je, razumije se, i on bio za latinski jezik kao sredstvo sredovječne obrazovanosti. Nije dakle Križanić svojim osjećajima i svojim pomislima bio onakav kako sam si ga ja predstavljao prije mnogo godina ili kako si ga još godine 1887-e zamišljao A. Brückner, prozvav ga „predstaviteljem ideje panslavizma", ali nije bio ni onakav, kakovim ga prikazao Sokolov g. 1901. ili Bjelokurov u svojoj knjizi od iste

godine. Time upravo i privlači i još će dugo privlačiti ova bogato nadarena, ali sudbinom silno potresana ličnost ka sve dubljemu proučavanju njegova života i njegovih ideja.

Ali da se vratimo k našemu pripovijedanju. Kako se car odazvao na pozdrav i molbu Križanićevu? Toga ne znamo, jer o tome nema u aktima nikakova dokumenta. Jedno samo može se za izvjesno reći, da Križanić nije dobio narudžbine, da prevede Aristotelovu Politiku, ali ni dopuštenja, da ode iz Rusije. Bjelokurov misli, da je car valjda kakovim novčanim darom nagradio Križanića za njegov pozdrav. Može biti, da je tako i bilo, ali Križanić nije bio time ni umiren ni zadovoljen. To se najbolje vidi iz njegove nove vrlo opširne molbe („čelobitne"), koju je još iste godine 9. oktobra iznova podnio caru (kod Bjelokurova na str. 175.—179., vlastoručno pismo Križanićevo, dvije su stranice faksimilirane). U tom aktu govori o sebi, „o holopu i bogomoljcu Jurku Serbljaninu", počevši od g. 1659., kada je došao u Moskvu; izbraja sve slučajeve, gdje se pokazao vjerno odanim interesima moskovskoga cara i njegova carstva. Svoje zasluge izbraja redom po punktima, sve je sastavio u osam tačaka, a onda nastavlja, što smo već slušali, kako se u vrijeme teške bolesti zavjetovao Nikoli Čudotvorcu te zato sada opet moli cara, da mu omogući izvršenje zavjeta time, što će mu dopustiti slobodan odlazak iz Rusije. Vrijedno je navesti ove posljednje riječi iz opširnog akta: „Prvi i jedini iz mojega naroda javih se (ovamo), nekoristan iskatelj mudrosti, i za taj svoj podvig proživjeh u bijedi, izgubih čak i sav svoj vremeniti život. Oj istinoljubivi, milosrdni gospodaru, ne daj da izgubim i vječni život; dopusti mi da ispunim moj bogu učinjeni zavjet". Križaniću je bilo do toga, da može slobodno otići iz Rusije, a da lakše skloni samoga cara na uslišanje svoje molbe, poslužio se u zgodan čas zavjetom učinjenim sv. Nikoli Čudotvorcu. Dobro je znao, da upravo taj svetitelj, čije se moći čuvaju u gradu Baru u južnoj Italiji, uživa i kod Rusa veliki ugled. Mogao je dakle donekle računati na uspjeh svoje molbe. U aktima „posolskoga prikaza" našao se valjda povodom ove Križanićeve molbe ovakav izvještaj: Najprije se pripovijeda, kako je Križanić g. 1659. došao u Moskvu, kakvim se čovjekom nazvao, kakovu je potporu dobivao, što mu bješe službeno naloženo da radi. To sve znamo već od prije. Zanimljivo je svakako, što je ured ovdje, t. j. sada poslije Križanićeva povratka iz Sibirije, očitovao, da ne zna zašto je Kri-

žanić g. 1661. bio prognan u Sibiriju, a i Križanić kad se sada javio opet u ured, odgovori na zadana pitanja, da je g. 1660. dobio carki ukaz da sastavi gramatiku, da se računao pridijeljenim k uredu velikoga dvora („boljšógo dvorcá"), a da je g. 1661. bio prognan u Sibiriju, ali ne zna zašto!! U toj rekapitulaciji iz prošlosti još se iznosi i to, da je već prošle (t. j. 1676.) godine, kada je carskim ukazom bio oslobođen, podao molbu, da bi car naložio, da ga otpuste u njegovu zemlju zato što je bio u hrvatskoj zemlji — v krabackoj zemljě — kanonikom rimske crkve te i sada još drži istu vjeru i svoj čin (t. j. kanonikat) te želi takovim da ostane. U nama poznatim molbenicama ne dolazi nigdje spomen ni o njegovoj hrvatskoj domovini ni o njegovoj kanoničkoj časti. Kako je dakle mogao ući ovaj detalj u pomenuti izvještaj? Izgleda, kao da je bila još jedna njegova molbenica i to odmah nakon njegova dolaska u Moskvu, u kojoj se o tome govorilo, ali toga akta danas nema ili se još nije našao. K „krabackoj zemljě" pripisano je sa strane „u cesarskoj državi", vidi se, da činovnici posolskog prikaza nisu imali jasna pojma o toj „krabackoj" zemlji. Nadalje kazuje isti izvještaj, da je više pomenuti Artemon Sergejević Matvějev saopćio Križaniću carsku zapovijed, da se ne otpušta iz Rusije, već se naznačuje prevodiocem u departamentu spoljašnjih poslova. To se sve dogodilo odmah nakon dolaska Križanićeva u Moskvu i time se lijepo potvrđuje nagađanje Bjelokurova, da je Križanić zbilja po protekciji Matvějeva bio pridijeljen k uredu „posolskoga prikaza" (t. j. departamenta spoljašnjih poslova), ali se dodaje u tom izvještaju još i to, da mu za to obavljanje službe nije bila ustanovljena redovna plata. Tako ga ne htjedoše otpustiti preko granice Rusije („za granicu", kako se još danas govori) ali i sredstvi za izdržavanje života ne naznačiše mu, kao drugoj „braći" prevodiocima u formi redovne plate. Ova milost i nemilost mora da je silno ogorčavala Križaniću život u godinama 1676. i 1677., a i nama se danas čini, da je to bila velika nepravda, što se tako postupalo sa čovjekom, koji nije upravo ništa skrivio. Milostinje novčane, što ih Bjelokurov nabraja iz tog vremena (str. 181.–182.), koje su Križaniću davane „dlja jevo skudosti" (radi njegova uboštva), mogu samo još jače posvjedočiti nesnosnost njegova tadašnjeg položaja. Vidi se, da je u Moskvi imao neprijatelja, nekomu je bio zazoran, možda iz onoga istoga kruga, odakle se prije 16 godina nanj provalila katastrofa. A tko zna, nije

li se htjelo upravo stradanjem natjerati ga, da se odrekne svojeg vjerskog osvjedočenja? Kako očajno glasi suha bilješka kod Strojeva (Библіогр. словарь 61.), da je Križanić 4. novembra 1676. dobio od moskovskog patrijarha milostinje — jedan rubalj!

Poslije svega toga nije čudo, što se Križanić u svojoj nevolji obazirao na sve strane, ne bi li gdje našao kakvu pomoć i zaštitu, kojom će se osloboditi i Moskve i Rusije. Jedan se takav zagovornik zbilja našao u licu jednoga inostranca, danskog poslanika Fridrika Gabela, koji je u godinama 1676. i 1677. boravio u Moskvi u diplomatskim poslovima. Križanić bit će se s njim upoznao negdje odmah ili do skora poslije svojega povratka a poslanikova dolaska u Moskvu (11. novembra 1676.) i taj je čestiti inostranac umio ocijeniti teško stanje Križanićevo te se zanj živo zauzeo. Sva je prilika, da se Križanić imao njemu zahvaliti, što je napokon jedna od tolikih njegovih molbi bila milostivo primljena te 27. marta 1677. slijedila „visočajšaja" zapovijed, kojom se „Serbenin Jurij" otpušta iz Moskve „za granicu" (preko granice carstva) i to pravcem na Smolensk. U to mu se ime imao dati putni list („projezžaja gramota") i dvoja kola. Putni je list glasio na sve vojvode i zvanična lica od Moskve do Možajska, dalje do Vjazme, do Dorogobuža i do Smolenska: u njemu se javljalo, da Serbenin Jurij Biliš (evo ga opet!), otpušten iz Moskve, kako stigne u koji od pomenutih gradova, imaju ga vojvode i zvanični ljudi odmah dalje otpraviti, a kada stigne u Smolensk, da ga tamošnje vlasti, koje se poimence navode, imaju otpustiti dalje „za litavsku granicu", ali da s njim ne smije poći nitko drugi (nikakav drugi „inozemac"); u Smolensku ima mu se oduzeti putni list. Ovaj je dokumenat imao isprva datum 1. februara, ali je to kasnije prevučeno te zapisan 1. april. Na prvoga dakle aprila 1677. godine imao bi bio Križanić otputovati iz Moskve, i to kako se govori u posebnoj naredbi, na saonicama u pratnji jednoga čovjeka („s provodnikom"). Križanić bješe molio dvoja kola (jedne saonice za sebe lično, druge za svoju prtljagu sa pratnjom), ali kao da su mu bile određene samo jedne saonice. Uz to dobi kao milostinju na put deset rubalja (Bjelokurov 183.). Ali Križanić ne ode 1. aprila iz Moskve. U zapisniku posolskoga prikaza navodi se kao uzrok, da je upravo tada nastupila jugovina, snijeg stao kopnjeti, nadošao proljetni povodanj. No on osta u Moskvi još i duže. Evo zašto. Danski poslanik napisa 3. aprila (dakle dva dana nakon urečenog Kri-

žanićevog odlaska) caru moskovskomu jedno njemačko pismo, koje diše tako blagorodnim osjećajima kulturna čovjeka spram nesrećnog Križanića, da zaslužuje da se cijelo saopći ovdje u prevodu (izostavljen je samo natpis na cara): Vaše carsko Veličanstvo znade, da je udijelilo svećeniku Jurju Srbinu (dem Sacerdoten Georgio Servio) milost, da može iz područja Vašega carskoga Veličanstva poći u jedan manastir u Italiji, na koji je vezan zavjetom. Ali pošto siromašni čovjek nema nikakvih sredstvi na ovom svijetu, da bi se mogao van granica zemalja Vašeg Veličanstva kakogod proturati, morao bi upravo umrijeti od gladi. On je mene umolio, da mu iz kršćanskog pomilovanja pružim milostinju, da mu pomognem, da dođe na dvor rimskoga cesara. Toga mu nisam mogao uskratiti ne samo iz kršćanske sućuti već i zato, što je podanik rimskog cesarskog veličanstva, najpouzdanijeg saveznika i prijatelja mojega premilostivoga kralja. Ja sam mu dakle obećao, da ću ga uzeti sa sobom u Dansku, gdje ga mislim izručiti tamošnjemu cesarskomu poslaniku, da ga zimus isprati u Beč. Nu kako mu bješe zapovjeđeno, da odmah krene odavle na put te bi tako mogao upasti u najveću bijedu i nevolju, odlučih obratiti se na Vaše carsko Veličanstvo sa preponiznom molbom, da bi izvoljelo odrediti, da pomenuti ubogi svećenik ostane kod mene, da sa mnom krene na put. Gojim čvrstu nadu, da će Vaše carsko Veličanstvo u to sveto vrijeme (valjda se mislilo na uskrsne praznike) učiniti djelo milosrđa a mene neće lišiti prilike, da izvršim milostinju nad jednim ubogim, ali obrazovanim čovjekom (einem so armen doch eruditen mann). Svevišnji će to naplatiti Vašemu carskomu Veličanstvu svakom srećom". Ova je molba danskog poslanika bila uslišana te Križanić uđe do mala, možda već u mjesecu aprilu, u sastav ljudi, što su bili oko danskog poslanika. Istina, ima jedan carski ukaz od 5. aprila, kojim se ponovno zapovijeda Križaniću da ima odmah otputovati i to s nekom polakšicom, valjda su mu bile određene još jedne saonice, dakle u svemu prema njegovoj staroj želji dvoje, no meni se sve tako čini, da to nije bio odgovor na molbu danskog poslanika, što bi značilo da je poslanikova molba odbijena, već da se sam Križanić htio čime god ispričati, zašto nije odmah, t. j. već prvog aprila otputovao, ali ovo njegovo ispričavanje nije bilo prihvaćeno. Istom molba danskog poslanika ne osta bezuspješna. Ovakovo tumačenje samoga fakta, da je Križanić i preko 5. aprila ostao u Moskvi sve do

jeseni, čini mi se prirodnije od onoga, što Bjelokurov predlaže na str. 186.—187.). Istina, 5. maja 1677. pozvaše Križanića u departamenat, da iskaže, zašto nije po carskoj zapovijedi otišao preko granice, a on im odgovori, da u onaj momenat, za koji je glasio carski ukaz, nije mogao otputovati radi velikih voda i pokvarenih putova, a sada je kod danskoga poslanika te će s njim zajedno otputovati. Jedva bi Križanić smio tako odgovarati i jedva bi se ured bio zadovoljio s ovakim njegovim odgovorom, da nije ona molba poslanikova bila uslišana ili bar mukom primljena do znanja. Gotovo mjesec dana nakon toga prvog sukoba imao je Križanić opet nekakvih neprilika zbog svojega boravka u Moskvi, jer se 2. juna danski poslanik tužio, da je dan prije (1. juna) Križanić opet bio zvan u poslanički ured, ali ovaj put nije ga poslanik pustio onamo da pođe, pozvavši se na svoje poslaničko pravo. On zaprijeti da će se potužiti svojemu kralju radi nepoštovanja poslaničkih prava, a za Križanića kao svojega čovjeka, kao člana poslaničkog osoblja, reče, da će nanj paziti iako bi tko imao što god protivu njega, ako se dokaže da je žalba osnovana, da će on (poslanik) stvar izravnati (Bjelokurov 188., Priloženija 78.). Bjelokurov misli, da se može biti prijavila tužba protiv Križanića radi neplaćenih dugova (str. 189.). Ali poslanikove riječi „Im übrigen wirdt er erwähnten Seiner bedienten nahmens Georgij Serbenin Persohn in gute Verwahrung halten“ (str. 188.), ne ukazuju na tražbinu nepodmirenog duga; prije bi moglo biti, da se Križanić gdje god pokazivao ili upuštao u kakove razgovore (na pr. o vjerskim pitanjima, njegovoj omiljenoj temi), na što su Rusi, znajući sada već da je katolik, bili upravo bojažljivo osjetljivi, što ruskomu poslaničkomu uredu nije bilo po volji. U jednom se zapisniku, koji je naštampan kod Bjelokurova na str. 189., pominje carsko privoljenje (od 8. maja), da Križanić ostane kod danskog poslanika i s njim da otputuje. Da li je ta odluka slijedila na onu prvu molbu poslanikovu od 3. aprila ili na neku drugu, podnesenu caru poslije toga roka, to u samoj stvari ništa ne mijenja. Križaniću može biti nije ni pravo bilo, što je tako dugo ostao u Moskvi, ali tomu nije bio kriv on, već poslanik, kojega su upravo opominjali (u maju i u augustu), da mu je vrijeme da ode. Zašto nije Križanić već prije otputovao sa odjelima poslanikove pratnje (jedna ode 26. maja, druga 27. juna ili početkom jula), ne možemo kazati, ako nije da ga poslanik ostavio iz poštovanja kod sebe sve do onog dana,

kad će sâm krenuti, a to je bilo istom početkom oktobra. Poslaniku se sažalilo na bijednog, idealnog, ali nepraktičnog čovjeka, čije je znanje, iskustvo i učenost umio bolje cijeniti on nego li dosadljivi činovnici poslaničkog ureda; on ga ostavi kod sebe do svojega odlaska. Kad je 25. septembra 1677. poslanik Gabel prijavio državnomu sekretaru Lopuchinu, koliko treba kola za se i svoju pratnju — svega je bilo ljudi 22 — spomenuo je i Križanića „undt der Pater Georgius Serbenin so ich um Gottes lohn bisz nach Wien in Österreich zu verschaffen angelobet", to će reći poslanik izjavljuje, da će „oca Georgija Serbenina" za „bog plati" (t. j. badava, o svom trošku) odaslati u Beč. Konjektura Ščerbačeva, koja se toliko svidjela Bjelokurovu, da bi se u mjesto „um Gottes lohn" imalo čitati „um Goldes lohn", ne vrijedi upravo ništa; nijedan od njih dvojice nije shvatio fraze „um Gottes lohn". Da je Križanić 9. oktobra zajedno sa Gabelom otputovao iz Moskve, o tome svjedoči jedna bilješka ruskog poslaničkog ureda, gdje se izrijekom kaže: „Taj je Serbenin Jurij otpušten sa Moskve za granicu zajedno sa poslanikom u 186. (= 1677.) godini u oktobru na Pskov" (Bjelokurov 193). Kako je daleko Križanić putovao u pratnji danskog poslanika, ne može se za sigurno reći; sva je prilika samo do Pskova, kuda je poslanik stigao početkom novembra 1677. te se ondje poduže zadržao radi bolesti svoje žene. Križanić možda ga i nije ovdje čekao, već sâm krenuo dalje put Vilne. Ako su i dalje od Pskova zajedno putovali, tada je otišao iz Pskova istom 15. januara 1678. na litavsku granicu, na Druju. Zašto nije Križanić nastavio sve do Danske putovanje sa poslanikom, ne znamo. Križanića je i tu vodila nesrećna zvijezda, koju je možda sâm skrivio svojom nestrpljivošću. O. Pierling misli, da su Križaniću mogli preporučiti Vilnu i dominikanski red ona četiri dominikanca, koji su u Tobolsku dijelili s njim jednaku sudbinu. Meni se ne čini, da je tako bilo. Ona četiri dominikanca zapadoše u Tobolsk već g. 1656. (Bjelokurov 112.); tko zna, jesu li se i viđali i sastajali sa Križanićem. A ne vidi se pravo razlog, zašto bi Križanić krio od danskog poslanika želju, kad bi je već davno nosio sa sobom iz Tobolska u Moskvu, da misli stupiti u dominikanski red. Tada ne bi ni poslanik bez uzroka izjavljivao, da namjerava o svojem trošku ispratiti Križinića sve

donle, dok ga uzmogne predati ili cesarskomu poslaniku u Danskoj ili otpraviti upravo u Beč.

* * *

Rastajući se sa Križanićem za vrijeme njegova boravka u Rusiji, Bjelokurov kao njegov biograf ne nađe u svojem arkivski suhoparnom pripovijedanju drugih riječi za oproštaj od junaka svoje povijesti, do li ove: Misija Križanićeva nije imala uspjeha, no za svojeg dugotrajnog života u Rusiji mogao je sabrati veliki materijal opažanja, prokontrolisati svoje poglede i mogućnost ih ostvarenja, da bi odvratio druge od lažnih koraka i pogrješaka (str. 134.). To je vrlo malo, što je umio reći Bjelokurov o Križaniću. Dakle ništa drugo nije mu Križanić zavrijedio svojim osamnaestogodišnjim boravkom u Moskoviji, van da bude ozbiljnom opomenom svakomu, koji bi se poslije njega dao na put u Moskvu s jednakim namjerama, da za boga toga ne čini! A topli osjećaji Križanićevi za moskovskog cara i napredak Moskovije nisu zaslužili nijedne riječi priznanja? Eh, kako još ni krajem devetnaestoga stoljeća nisu razumjeli pravedno ocijeniti Križanića njegovi inače svakog priznanja vrijedni biografi! Tko bi mogao bio u one dane, kad se Križanić za uvijek rastajao s Rusijom, dublje zaviriti u njegovu dušu, pročitao bi u njoj mnogo više, nego li je umio kazati Bjelokurov. Križanić nije žalio samo to, što je pretrpio brodolom sa svojom glavnom idejom, da poradi što god na izmirenju moskovskog carstva sa rimskom crkvom, — na književnom je polju dosta toga i uradio — već je njega, može biti čak i više, boljelo veliko razočaranje, koje je tištalo njegovo srce radi tolikih njegovih dobrih savjeta i pouka, propalih bez odziva. Križanić se rastajao s Rusijom ne gojeći u srcu ni zlobe ni osvete, već bol i žalost. Nije bio srećan u Rusiji, ali kao da je slutio, da neće biti srećan ni ondje, kuda su bili namjereni njegovi prvi koraci, pošto ode iz Rusije. Najveći dio njegova života karakteriše uzrujanost, nemir, nezadovoljstvo, razočaranje.

XVI.

Križanić zaredio se u dominikance, novo nezadovoljstvo, smetaju mu da pođe u Rim.

Kako rekosmo, najkasnije početkom godine 1678. (ako je u Pskovu dočekao nastavak putovanja sa poslanikom danskim) ostavi Križanić Rusiju, ode na litavsku granicu. U mjesto da prema obećanju poslanikovu ode s njim i o njegovu trošku put Danske, upravi svoje korake put Vilne, ne pohita dakle ni u Italiju ni ka grobu sv. Nikole Čudotvorca u Bar. Donekle razumijemo, čime ga privlačila Vilna. Ta već davno imao je taj grad na umu s njegovim arkivima i bibliotekama, s njegovom tradicijom književne radnje u duhu zapadnoruske unije. Time što su sada njegovi pogledi bili uprti u Vilnu, dokaza očito, da i ako je ostavio Moskoviju, njegova želja da se i na dalje bavi ruskim pitanjem, nije prestala živjeti u njegovim pomislima i planovima. Ali u izboru sredstva, da si olakoti izvedenje svoga plana, nije bio srećan. Na korak, koji sada preduze, natjerala ga valjda nevolja i nužda. Dogodilo mu se, što je prorekao danski poslanik, da bi mogao umrijeti od gladi. Ta već u Moskvi življaše pod kraj o milostinji danskog poslanika, koji ga nazva ubogim čovjekom, dostojnim sažaljenja. Što mu je dakle u Vilni ostalo, van da se uteče uglednomu dominikanskomu redu, da stupi u taj red kao član redovnik pod novim imenom oca Avgustina. Križanić je vanredno štovao crkvenog oca Avgustina, najčešće citirao njegova djela. Tako sada nadjenu i sebi njegovo ime. U svojoj prostodušnosti bješe zacijelo računao, da će starješine reda imati obzira prema njegovoj burnoj, punoj stradanja prošlosti te s njime postupati kao sa uglednim starijim čovjekom, koji ima velikih zasluga za ideju unije moskovskog carstva s Rimom. Ali u toj se pretpostavci ljuto prevario. Starješinstvo dominikanskoga reda, kojemu se otac Avgustin obvezao na bezuslovnu poslušnost, nije dijelilo njegovih simpatija za uniju Rusije s Rimom, nije bilo voljno podupirati ga u nastavljanju dojakošnjih radova. U Vilni gledalo se nanj sada od prilike onako, kako nekoč u Smolensku, s tom znatnom i zanj vrlo nepovoljnom razlikom, što se u Smolensku mogao kao svjetski svećenik mnogo slobodnije kretati, nego li sada u Vilni kao prosti član reda, vezan na poslušnost.

Izvori za ovaj posljednji odsjek Križanićeva života nisu, kako se smije slutiti, još svi poznati. Hvale vrijednomu nastojanju Bjelokurova ne pođe kraj svih veza njegova posrednika, poslanika Gubastova, s Rimom, do kraja za rukom, da dobije sve što bi se u Rimu još moglo naći o Križaniću. Nešto mu je pomogao o. P. Pierling, koji je još i poslije naštampane njegove knjige koje što našao i njemu ustupio. Teško nam je vjerovati, da se Križanić, došavši još početkom g. 1678. u Vilnu, ne bi bio javljao u Rim, u Propagandu, prije godine 1682-e, da bi bio kroz tri-četiri godine mirovao, ne iznoseći nikuda svojih tegoba, što ih je stao osjećati do skora u dominikanskom samostanu. Ali kad nemamo, bar za sada, drugih izvora, moramo se zadovoljiti podatcima jednoga akta, koji je Bjelokurov dobio iz Rima, a odnosi se k 10. martu 1682. godine. Pod kraj ovoga akta ukazuje sâm Križanić na nekoga biskupa, kustosa u Vilni (to će biti niže pomenuti biskup Żochecki), koji da neće dopustiti da se njegova, Križanićeva, pisma zametnu (non lasciara suprimer le letere), jer mu je naklon (è consapevole del mio fatto). Po tome smjeli bismo izreći sumnju, da je po gdje koje pismo Križanićevo, u kojem je opisivao svoj novi zanj vrlo tegotni položaj, iščezlo bez traga, t. j. nije došlo po svojem naznačenju do Rima. Ovako bi se dala protumačiti praznina između g. 1678. i 1682. Bilo ovako il onako, već u tom sačuvanom aktu ima Križanićeve žalbe mnogo. Evo na što se žali: 1-o Križanić tvrdi, da je prije nego li će učiniti profesiju, molio da mu dopuste da ide u Rim, da dade ondje račun o svemu, što je u Moskvi vidio, radio i iskušao. Dominikanski oci pristaše na to (promisero liberalmente), ali kad je položio profesiju te postao ocem Avgustinom, članom njihova reda, ne htjedoše ni čuti o tome, da ide u Rim. Pogaziše dakle zadano obećanje. Ali ne samo to, već 2-o njima u opće nije bilo po ćudi, što se Križanić još i na dalje bavio ruskim stvarima, već su mu govorili, neka baci u kut sve što je napisao jezikom latinskim i moskovskim (po narudžbini pape Aleksandra VII., [1655.–1667.], dodaje sâm Križanić). Smijemo li uzeti ovu žalbu Križanićevu u punom značenju njezinih riječi, to bi dokazivalo, da je Križanić može biti već iz Rima nešto ponesao sa sobom u Rusiju, a sada ostavljajući Moskvu opet imao sa sobom bar od nekih svojih djela rukopisnu građu za Vilnu. O narudžbini pape Aleksandra nismo do sada ništa drugo čuli, van ako je ovako zvao onu posljednju želju papinu,

da ostane u Rimu te ondje nastavi svoj (prevodilački) posao (gl. str. 98.). Zanimljivo je, što Križanić dalje pripovijeda: da je 3-e bojeći se očevidno za svoje knjige, potajno ih odaslao papinskomu nunciju (kuda? za cijelo u Varšavu, nuncijem bijaše tada u Varšavi Opizio Pallavicini), a taj da je dao jezuitima, da ih pregledaju, i njihovi bogoslovi odobriše Križanićeve knjige. Nemamo razloga da zabacimo ovo pričanje Križanićevo kao neistinito, samo ne znamo, koje svoje spise posla o. Avgustin u Varšavu, za cijelo ne sve, na pr. rukopisa Politike među njima nije bilo. Po svoj prilici jezuitima bješe predloženo samo ono, što je latinski napisao ili preveo, da izreku svoj sud; može biti to i nisu bila poznata nam njegova djela iz sibirskog doba, već nešto novo, što je napisao latinskim jezikom u Vilni tečajem g. 1679. i 1680-e (gl. niže). Kako se vidi iz teksta ovoga akta, sve se to dogodilo negdje oko godine 1680-e. Pita se sada, nije li tim putem i tom prilikom došlo do ruku kralja poljskoga Jana Sobieskoga Križanićevo djelo o Sibiriji, o kojem Holandac Witsen govori, da je Križanić upravo godine 1680-e predstavio svoju raspravu o Sibiriji kralju poljskomu (kod Bjelokurova, Priloženija 20).

Godine 1681. bješe obdržavan „kapitul" (zbor) dominikanski u Vilni. Križanić iznese pred njega svoju molbu, da mu se dopusti da ide u Rim. To valjda nije bila prva takova molba s njegove strane. Oci definitori odbiše njegovu molbu po nekoliko puta, dok se napokon ne nađe jedan definitor, koji pročitav molbu pred svima, izazva njihovo privoljenje, jer da se Križanić kao bivši misionar apostolski ne smije zaustavljati, već da slobodno ide u Rim. Tada će otac eksprovincijal, koji je tri godine Križanića zadržavao, da ne pođe u Rim, iznijeti i potaknuti ovo pitanje: a da li je Križanić zbilja misionar, pitomac i povjerenik rimske stolice ili Propagande, s povlaštenjem da piše polemičke spise protiv shizmatičkih knjiga? da li je svećenik? Doznav o toj spletki Križanić napisa u Smolensk biskupu Aleksandru Kotoviču (nasljedniku Paczewskoga) pismo, u kojem ga moli za razjašnjenje i neko svjedočanstvo, pošto su njemu dokumenti, kojima bi se mogao iskazati, još u Sibiriji bili oduzeti od nekog velemože (valjda vojvode) sibirskoga. Već smo jedan put kazali da je Kotovič posvjedočio Križaniću sve što je ovomu trebalo. Odgovor Kotovičev nosi datum: Vilnae 29. julii 1681. U isto doba bješe Križanić primio od apostolskog nuncija iz Varšave pismo (od 22. jula 1681.), kojim mu se javlja, da su njegove

knjige odobrene a provincijalu da je poslano pismo, kojim se ište za Križanića obedijencijal (pismena dozvola), da može poći onamo, t. j. u Varšavu, gdje će se pretresati o moskovskim stvarima i o koječemu drugomu, što se tiče dušnog spasenja shizmatikâ. Svojemu izvještaju u Rim bješe Križanić priložio pismo nuncijevo na provincijala, po kojemu izlazi, da je Križanić predstavio nunciju na cenzuru dva, čini se, nova t. j. u Vilni napisana djela: „contra Graecorum errores et Moschorum fabulas", a cenzura, kako smo već kazali, jezuitski bogoslovi, našla te knjige prikladnima „ad fructum faciendum inter schismaticos". Nama bi vrlo dobro došlo, da znamo, kakova su ta dva djela (libelli duo)? jesu li to na priliku prerade njegovih starijih spisa, koje mi već poznajemo, na pr. o Proročanstvima (gdje ima pretres nauke o ishodu duha sv.), ili o sv. krštenju, ili može biti dvije polemičke rasprave, napisane jezikom latinskim u ovo posljednje vrijeme u Vilni? Moglo bi i to biti, a tko zna, ne leži li to još gdjegod u dominikanskom arkivu u Rimu ili može biti u Vilni ili Varšavi? Provincijal dominikanski nije se ni malo požurio da ispuni želju nuncijevu. Vidi se po svemu, da mu ta cijela stvar nije bila po volji. Nuncij posla 1. avgusta novo pismo, da primudi provincijala, neka bi dopustio Križaniću put u Varšavu. Tu se navodi jedan nov argumenat, zašto treba Križanić što skorije da dođe u Varšavu k nunciju: puto enim quod mittetur in Moscoviam. Bila je dakle u planu nova kombinacija, po kojoj bi Križanić imao opet poći u Moskoviju. Rekao bi čovjek, da je tu kombinaciju izazvao sâm Križanić, valjda sadržajem onih svojih „libelli duo", po čemu bi se moglo misliti, da su to bile zbilja nekakove nove dvije Križanićeve rasprave, o kojima danas ništa ne znamo. Tu se vidi, koliko toga iz ovog razdoblja Križanićeva života još nije dovoljno objašnjeno.

Sada je istom Križanić stao živo i bolno osjećati, kuda ga zavela njegova naglost i nepromišljenost, što je tako utaman ušao u dominikance. Otac provincijal ne htjede nikako uslišati njegove molbe, da ga pusti k nunciju, već se pozva na nekakovu bullu papsku, koja zabranjivaše, da bi Križanić smio kudgod poći u fratarskoj haljini, već samo kao svjetski klerik. Križanić misli, da su i to bila puka zanovijetanja, ništa više. Tako se stvar otegla kroz sedam nedjelja: Križanić nije prestao provincijalu dosađivati, a napokon dobio grubi odgovor: „tace de his et quiesce, vel te mittam ad carcerem". Provincijal mu, gle, zaprijetio kaznom,

kakove nije iskušao kroz šestnaest godina u Rusiji. To je bilo i Križaniću odveć: odluči, da će bez dopuštenja otići iz manastira. Neki njegovi poznanici, Talijanci po narodnosti, pomogoše mu te si naručio odijelo svjetskog svećenika; u tom se pokazao u katedralnoj crkvi kanonicima, predao kustosu kanoničkoga zbora, posvećenomu biskupu Benediktu Zochcckomu, pismeni protest, da se ogradi protiv prigovora samovoljnosti. Tada ga eksprovincijal pozva preda se, izjavi mu da ga otpušta, samo je svoje redovničke haljine morao vratiti, a zato dobio sve svoje knjige i stvari. To se sve dramatski svršilo tečajem mjeseca oktobra, jer već 25. oktobra 1681. bješe došao k nunciju u Varšavu. Ali tu ga dočeka novo neugodno iznenađenje. Starješinstvo reda dominikanskoga bit će ga za cijelo preteklo te nešto prijavilo o njemu nunciju, opisalo njegove korake tako nepovoljno zanj, da se nuncij nemilostivo od njega okrenuo, zagrozivši mu se: „tace, non te possum audire, quia es excommunicatus". O kakvim god razgovorima glede Moskovije nije bilo sada ni pomisliti. Nuncij otpravi ga na pokajanje u jedan manastir. Jadni nekošnji prognanik sibirski obuci opet redovničku mantiju te kao pokajnik za grijeh neposluha čekaj dalje riješenje svoje sudbine! Nakon tri mjeseca, t. j. 24. januara 1682., posla nuncij provincijalu svoju rezoluciju, dosta strogu i nepovoljnu po Križanića. Ne odobravajući što je bez dozvole skinuo bio sa sebe redovničku haljinu te izišao iz manastira, ne nađe ga više prikladnim za misionarski posao u Moskoviji, već mu naloži da se vrati u svoju provinciju i da čeka u jednom manastiru (valjda prеđašnjem) iste provincije, dok mu se ne naznači drugo mjesto. Iako se nuncij ovako postavio sasvim na stajalište dominikanske provincije, bit će ipak pravedno osjećao, da se ne bi imalo odveć strogo postupati sa Križanićem. Pa zato kaže: 1-o da je Križanić time, što je napisao protiv shizmatika više pohvale vrijednih knjiga, zaslužio da se s njim postupa, koliko disciplina dopušta, blago, milostivo i obzirno; 2-o a pošto tvrdi, da je njegova profesija kod stupanja u dominikanski red lišena pravovaljanosti, neka bi mu se dozvolilo, da može tu stvar izvesti na čistac. Nuncij ukaza čak i put, kojim bi se imalo udariti, da se to pitanje razbistri (Bjelokurov, Priloženija 272.) te završuje riječima: ovako će se duh njegov umiriti te prestati uzbuđenost, koja je radi tog slučaja zavladala u provinciji. Ovim je načinom, makar u vrlo blagoj formi, spotaknuto i provincijalu i ostalomu starješinstvu provincije, da ni

oni nisu sasvim ispravno postupali sa Križanićem, jer to za cijelo nije bio duh kršćanske ljubavi. Bespristrani sudija ove cijele afere mislim da će prije htjeti opravdati Križanića, i ako nije u svemu ispravno radio, nego li starješinstvo dominikanske provincije, kojemu je već kao korporaciji lakše bilo i priličnije pokazati se mirnim i objektivnim, nego li čovjeku starcu od preko šezdeset godina, koji je mogao i morao biti ozlojeđen kraj tolikih nemilih udaraca sudbine i osujećenih nada.

Križanić nije ostavio nuncijeve rezolucije sasvim bez odgovora. Nuncijeva odluka „eum non repperi talibus viribus praeditum ut mitti posset in Moscoviam" shvaćena bi tako, da se njemu poriče fizička snaga, što je za nuncija valjda bio tek izgovor. Zato se Križanić u više pomenutom aktu protiv toga brani te uvjerava Propagandu, da je i u svojoj 64-oj godini još uvijek zdrav i okretan (leggiero di corpo), da bi smio čak pješke poći u Rim, da se pokloni gospodi od Propagande, da predstavi svoj izvještaj o moskovskim stvarima; da mu je savjest nemirna, što još nije prišao „ad limina apostolorum". U Moskvu da si ne želi ni sam natrag, jer ne bi mogao ovaj čas ondje više uraditi no što je do sada uradio, ali htio bi svoje kakvo takvo djelo ovjenčati srećnim završetkom, pošto je na njega potrošio više od 40 godina svojeg pustog i plačevnog života. Vrijedno je istaknuti uvjeravanje Križanićevo, da je njegov izvještaj o Moskoviji i moskovskim stvarima opširan obimom jedne knjige, a mi bismo htjeli znati, kuda je taj rukopis dospio. Svakako je namjeravao ponijeti taj izvještaj sa sobom u Rim. Kako jadnik nije više vidio Rima, moglo bi biti, da je i taj rukopis ostao negdje u kakovom manastiru te mu se jošte nije ušlo u trag. Na onu tačku nuncijeve rezolucije, gdje se pita da li Križanićeva profesija (koju je učinio stupajući u dominikanski red) ima pravovaljanost, Križanić odgovara, da po njegovu mišljenju nema, da je nije ni imala, ali da se dalje u to pitanje ne upušta, — kao da je i sam osjećao, da je pitanje preporno — samo na pitanje auditorovo (to će biti bio neki istražni sudac, valjda namještenik kod nuncijature), zašto se Križaniću ne sviđa kod dominikanaca, — ta to je paradisus voluptatis — odgovara, da nema ništa protiv dominikanskoga niti kojega mu drago drugoga reda, ali ga vrijeđa protivština koju trpi sad već četiri godine, da se ne može posvetiti svojemu zvanju i dužnosti pitomca (kongregacije) i apostolskog misionara i dokončanju svojega već odobrenog djela. Vidim

dobro, kaže Križanić, ako ostanem u redu, osobito u ovoj provinciji, kojoj sam mrzak, da neću više nikakova ploda donijeti. Svagda će se naći način, da mi smetaju i zavlače, osobito gdje vide da sam već blizu smrti. Nije zaludu mudri prvosvećenik ustanovio pomenutu više naredbu t. j. da se ne može biti u isto vrijeme poslušnikom reda i misionarom Propagandinim), jer ako smijem izreći svoje mišljenje, svaka važna dužnost ište čitava čovjeka za tačno vršenje. Tako se hoće i religioznomu redu čitav čovjek, a isto tako apostolskoj misiji: jedno lice ne može obavljati obje dužnosti. Ako bi netko po svojoj misionarskoj dužnosti imao ostaviti manastir, ovaj će u svojem interesu gledati da to spriječi. Križanić dodaje, da se ne misli pomenutom ustanovom papske bulle poslužiti inače, van za slučaj, ako ga Propaganda želi i na dalje zadržati u službi misije. No ako i ne bi toga željela, t. j. da ga ostavi i nadalje u misionarskom zvanju, to ipak moli, da mu se naloži, da dođe u Rim, da ispuni zavjet „visitandi limina apostolorum" i donese sa sobom izvještaj tako o prvoj misiji kako o svojem drugom samovoljnom polasku u moskovsko carstvo. Još na neke druge tačke odgovara u kratko ali odrješito.

Kad bismo se imali upustiti u kritiku ovog opravdavanja Križanićeva, morali bismo svratiti pažnju na neke slabe strane njegova dokazivanja. Prvo, Križanić je sada osjećao pogrješku, što je počinio kad je otišao iz Rima protiv volje Propagande i rimske stolice ili bar bez njihove naročite želje i dozvole. Zato se glede misije poziva samo na onaj prvi polazak u Moskvu, a o dugotrajnom drugom boravku u Rusiji ne smije govoriti otvoreno, jer bi mu se moglo prigovoriti, da je svojevoljnim odlaskom iz Rima izgubio pravo na zvanje misionarsko. Drugo, njegovo umovanje o nepravovaljanosti profesije također hramlje. Sve je to, što je sada iznosio protiv profesije, imao promozgati prije no što je smislio stupiti u red dominikanski. Ako sada ističe svoje misionarstvo, to čini zato što nije bio u redovničkom zvanju zadovoljan, što mu je starješinstvo reda protiv zadanog obećanja smetalo u općenju sa Rimom i u nastavljanju rada oko rusko-rimskog pitanja. Da ne bude bilo te očevidne animoznosti protiv Križanića sa strane poljsko-litavskih dominikanaca, kojima nije bila simpatična čitava prošlost Križanićeva, sva je prilika, da bi život Križanićev pod njegovu starost primio bio blaže, povoljnije forme.

U isto doba posla Križanić molbu na kongregaciju ove dvostruke sadržine: 1-o Sada da je u Moskvi takovo vrijeme, gdje

bi se moglo uspješno raspravljati o katolicizmu, jer da su njega mnogi Rusi, tajni katolici, molili, neka bi napisao njihovim jezikom djelo, koje bi moglo umiriti njihovu savjest; 2-o da je još sa svojeg prvog puta u Moskvu donio sa sobom u Rim krupnu knjigu, punu kleveta na katoličku vjeru (to je dakako već i opet „Kirilova knjiga"), da je njemu papa Aleksandar naložio bio, da napiše odgovor na tu knjigu, odrediv mu za taj posao po šest škuda na mjesec (gl. više str. 99.). Pripovijeda, što se sve dogodilo poslije toga, kako je taj njegov posao bio prekinut te istom sada poslije povratka, valjda u Vilnu, dovršen. Priznaje svoju veliku pogrješku, što je tada protiv papine volje prekinuo bio onaj svoj posao, jer je zato sada apokaliptički zmaj u liku duhovnih ljudi, monaha i čak ruskih unijatskih prelata, ustao protiv njegove namjere da taj posao kao dovršeno djelo naštampa. Tu Križanić ima na umu sve napadaje nanj i smetnje tečajem posljednje četiri godine. Kajući se za svoje grijehe moli sada kongregaciju, da mu ostavi ili obnovi naslov misionara i s tim u savezu da mu omogući štampanje pomenutog djela. Valja priznati, da je ovo pismo Križanićevo napisano dosta tamno i nerazgovijetno. Pravi izražaj zamršene situacije, u kojoj se nalazio. Sve bi bilo za nas razumljivije, da se sačuvalo ili našlo a možda ga naročito kriju njegovo istodobno pismo, u kojem pripovijeda sekretaru kongregacije o svojoj aferi sa dominikancima. Križanić se upustio s njima u vrlo neravnu borbu, ne promislivši, da je ugled i upliv reda i čitave provincije, sa provincijalom na čelu, mnogo snažniji i veći, nego li glas jednog prostog člana istoga reda, koji je regulama vezan na bezuslovnu poslušnost. Nekoć je mogao u borbi sa biskupom smolenskim svojom tvrdoglavošću donekle uspjeti, ali se grdno prevario, ako je mislio, da će tako i sada nadvladati. Dne 5. maja 1682. sastala se u Rimu Propagandina kongregacija u glavnu skupštinu, gdje se govorilo i o Križaniću, ali o njegovoj stvari ne bi ništa konačno odlučeno, samo glede pravovaljanosti njegove profesije ukazano bi na naredbu pape Urbana VIII., na koju je Križanić prisegao, po kojoj je stupanje bivših pitomaca kongregacije u koji mu drago red ograničeno i zabranjeno bilo samo kroz tri godine nakon njihova istupa iz kolegija; profesija dakle, koju je Križanić položio, ušavši u dominikanski red, ostaje na snazi, tako da bi sada mogao doći u Rim samo sa dozvolom oca generala dominikanskoga reda, da ovdje (u Rimu) predstavi potpun izvještaj o

zemljama, u kojima je bivao, čega do sada ondje (u kongregaciji) nema. Ovako se na Križaniću osvetilo njegovo prenaglo i nepromišljeno, ali valjda bijedom i nevoljom izazvano stupanje u dominikanski red, a nas je ta nesimpatična afera lišila možda za uvijek jednog Križanićevog djela, u kojem se po svoj prilici dosta na opširno govorilo o njegovoj u dva maha provedenoj misiji u Rusiji. Da li se pod onim više pomenutim dvjema knjižicama (libelli duo) ima razumijevati taj Propagandi namijenjeni izvještaj ili nešto drugo, teško je reći. Čini se, da su to bile različite stvari: jedno polemika protiv shizme u vezi sa njegovim zbornikom grčkih polemičkih spisa u latinskom prevodu, drugo izvještaj o njegovoj misiji. Znajući, da je Križanić gotovo osamnaest godina proveo u Rusiji, mogli bismo se čuditi, što o tome nema ni riječi u ovim njegovim posljednjim dopisima u Rim. Ali ne valja zaboraviti, da je onaj drugi put otišao u Rusiju protiv volje rimske kurije. Nije smio ovaj drugi dugotrajni boravak u Rusiji čak ni nazvati misijom. Tim manje bilo bi umjesno, da je štogod progovorio o svojim ondje pretrpljenim nezgodama. To bi mogao bio učiniti tek usmeno u Rimu, da bude došao onamo.

Kongregacija je dakle presudila, da zavjet Križanićev u dominikanskom redu ostaje u potpunoj snazi, ali da bi dobro bilo, da sa dopuštenjem svojega oca generala dođe u Rim. Križaniću (patri fratri Augustino Crisiano!) stiže zbilja otpis iz Rima, kojim mu se dozvoljuje na ime kongregacije Propagandine da dođe u Rim, da ondje ozbiljno obavijesti kongregaciju o stanju moskovske misije (de statu moschoviticae missionis). To je dopuštenje dano Križaniću 9. maja 1682. g., ali tečajem cijele ove godine, ne znamo zašto, nije se njime poslužio. Samo toliko možemo nagađati, da provincijal dominikanski nije rado o tome slušao. Kako se Križanić sâm jednom izrazio, našlo se načina odgađanju i zavlačenju njegova putovanja u Rim. Više nego li godinu dana ne znamo, prema današnjim dokumentima, ništa o Križaniću. Čini se, da je, oslanjajući se na dopuštenje iz Rima, odlučio barem otići iz manastira u Vilni te se preseliti u Varšavu. Tu ga u julu 1683. godine iznenadi opet starješinstvo dominikanskoga reda novom odredbom, koja mu je oduzela svaku nadu da može poći u Rim. General dominikanskoga reda u Rimu, stojeći u svojem riješenju bez sumnje pod uplivom Križanićeve litavske provincije, koja je valjda opet nešto u Rim javila protiv Križa-

nića u nepovoljnom zanj smislu — napisa ovomu jadniku u Varšavu ovo: Vi držite za vrlo potrebito da dođete lično u Rim, da saopćite kongregaciji što mislite o misiji ruskoj i nama o disciplini svoje provincije (circa disciplinam suae nativae provinciae). Ovo posljednje, ako pravo razumijem, ukazuje na neku žalbu Križanićevu protiv načina postupanja s njime sa strane domaće, t. j. njegove provincije. General nastavlja: Mi smo sve to dobro promozgali te nam ne bi bilo teško na to pristati, koliko je u našoj vlasti, kad se ne bi bio našao po našem i mnogih drugih zdravom razmišljanju udobniji i sigurniji put, kojim se može željena svrha polučiti. Što bi naime smetalo, da nam pošaljete ovamo pismeni izvještaj o svemu, što mislite da bi valjalo da zna i kongregacija i mi? To će reći drugim riječima, možda manje uljudnim ali iskrenijim: ne dolazite ovamo sami, već pošaljite što želite pismeno i kongregaciji i nama! O. Pierling nije smio onako odlučno ustati protiv latinsko-poljskih dominikanaca, kako to zaslužuju, ipak i on priznaje, da dominikanci „ne partageaient pas sa manière de voir et lui suscitaient discrètement des obstacles" (n. n. m. 36.). Ne bih mogao reći, da su zapreke njemu stavljane samo „discrètement", bilo je i krupnijih sukoba. Badava o. Pierling i suviše naglašuje, da u Križanića nije bilo kaluđerskog zvanja (n' avais pas le tempérement monacal"), da mu je karakter bio žestok (caractère ardent), da je bio svoje volje i svoje glave (pour être moine, Kr. n' en tenait pas moins à sa propre volonté et à son bon plaisir), sa starcem njegovih godina i njegove patnje nije se smjelo onako postupati, kako uradi njegovo starješinstvo, opisav ga kod nuncija tako crno, da ga taj nije htio više ni slušati, već ga otpravio na tri mjeseca na pokajanje u nekakav manastir. Sam o. Pierling priznaje da se nije sa Križanićem pristojno postupalo, kad mu se dozvola, da pođe u Rim, čas obećavala čas otkazivala, ili kad mu se napokon dano od Propagande dopuštenje konačno od dominikanskog generala uskratilo (l' autorisation tant désirée lui fut d'abord accordée, et puis, on ne sait pourquoi refusée). Ne treba se izvinjavati i izvrtati, kao da ne znamo zašto. Zna se to posve dobro, da su odzivi iz Vilne o Križaniću sklonili generala dominikanskoga reda, da se posluži doskočicom.

Lako si možemo predstaviti, kako je morala ova vijest iz Rima iznenaditi i ojaditi bijednoga Križanića, sada prostoga oca Avgustina! Premalo znamo o tim posljednjim godinama njegova

života, da bismo mogli reći, kakovim je spletkama osujećena posljednja njegova, toliko puta očitovana velika želja, da se lieno javi u Rim pred kongregaciju. Nema sumnje, da je opozicija protiv njegova puta potekla iz Vilne, gdje si nakopao na glavu silu neprijatelja, kojih nepovoljno mišljenje odjeknu do Rima u samu kongregaciju i svakako do oca generala dominikanskog reda. Nešto je u tome mogao skriviti Križanićev temperamenat, ali svakako veća polovica krivice, koja mu je time učinjena, ima se odbiti na staru mržnju između Poljaka i združenih s njima Litavaca s jedne i Rusa sa druge strane, između Varšave i Moskve, a Križanić posta tragičkim junakom ove borbe, ovog antagonizma! Kao da nije bilo dosta tragike u njegovu životu, moralo ga još i to snaći!

Ne znamo kuda se djede Križanićev kongregaciji namijenjeni izvještaj o Moskoviji; ne znamo, da li je na polasku iz Varšave put Beča ponio svoje rukopise sa sobom ili ih ostavio u kakvom poljsko-litavskom manastiru, a ne znamo ni toga, da li je slučajno zapao pred Beč u ratno vrijeme, za turske opsade Beča, ili je hotimice pratio kralja Jana Sobieskoga i njegovu vojsku. Witsen u svojem znamenitom djelu „Noord en Ost Tartaryen", koje je po prvi put izišlo g. 1692., zabilježio je o smrti Križanićevoj — a to je jedino do sada poznato svjedočanstvo za taj događaj — ovo: „Monnik Krizaniez, die onder de Poolsche benden in het beleg voor Weenen onlangs is gesneuvelt", to će reći: Monah Križanić, koji je među poljskim četama kod opsade pred Bečom nedavno zaglavio. Sudeći po sadržaju ovih riječi ima se misliti, da je Križanić zbilja sa poljskom vojskom došao pred Beč, jer inače ne bi se bio mogao valjda ni pridružiti vojsci ispred Beča, već bi bio sjedio u samom gradu Beču valjda kod dominikanaca. Witsen nazva Križanića nekoliko puta Fredericus Krizaniez poolsche monnik. Teško je reći, odakle njemu taj krivi pridjevak imena Fridrik, dok se sâm Juraj Križanić, otkako se zaredio, zvao ocem Avgustinom; ali što ga zove poljskim fratrom (monahom), to nam je razumljivo. Sada se više ne može ponavljati, što se nekoč mislilo (tako je Kukuljević prikazivao stvar), da se Witsen upoznao sa Križanićem još u Sibiriji. To ne stoji. Vijest o Križanićevoj raspravi o Sibiriji došla je Witsenu do znanja istom poslije godine 1680-e, kada njega (Križanića) nije više bilo ni u Sibiriji ni u Moskvi. To se mora izvoditi već iz citata Witsenovih o Križaniću. On ga pominje poimence dva tri

puta, svagdje ga zove poljskim monahom, jedan put čak dodaje „koji je mnogo godina živio u Tobolsku u Sibiriji", ali uz to odmah govori o njegovu spisu o Sibiriji, koji je sam pisac predstavio kralju poljskomu g. 1680. Zašto ne bi Witsen kazao, da je i on upravo od Križanića dobio jedan prepis toga djela, kada bi to bila istina?

Ova posljednja rasprava Križanićeva ima svoju dosta zanimljivu historiju. Tko je poznavao geografsko djelo Witsenovo, mogao je znati, kako za neke stvari, što su ušle u njegovu knjigu, navodi svojim izvorom jednu raspravu ili zapisku Križanićevu, koju je ovaj predstavio g. 1680. kralju poljskomu. Bit će zasluga Bezsonova, što je prvi ukazao na dva rukopisa neke rasprave o Sibiriji, pisane jezikom latinskim pod naslovom „Historia de Sibiria", domišljajući se kod toga, da se u tim rukopisima sačuvalo upravo djelo Križanićevo. To je Bezsonov saopćio g. 1882. u „Novom Vremenu" (od 18. aprila br. 2203) pod pompoznim natpisom „**Важное ученое открытіе**" (ta je bilješka preštampana kod Bjelokurova „Priloženija" na str. 3.—4.). Da je Bezsonov umio govoriti prostim jezikom, bio bi rekao, da je u dva rukopisa ušao u trag onoj raspravi Križanićevoj, na koju se Witsen poziva, a mogao je odmah paralelama iz Križanićeve rasprave i Witsenovih podataka dokazati, da je to zbilja tako. Ali toga Bezsonov ne učini, već napisa pod 17. aprila 1882. dosta opširnu zapisku na ime tadašnjega direktora carske petrogradske biblioteke, Afanasija Fedorovića Byčkova, koju je sin Byčkova, Ivan Afanasijević, našao istom poslije toga, kako je Bjelokurov naštampao svoje djelo o Križaniću. Tako je ovaj pisac najboljeg i najopširnijeg do sada djela o Križaniću mogao onu rukopisnu Bezsonovljevu zapisku naštampati istom g. 1907-e (Чтенія 1907., **кн. 3., Смѣсь. Юрій Крижаничь въ Россіи. (Дополнительные документы)**, na str. 47.—54. Što pripovijeda Bezsonov u toj zapisci? Možemo si misliti što. Nada sve ističe svoje ja, svoje zasluge za popularizaciju neumrle slave Križanićeve; pripovijeda o izdanju rukopisa „Historia de Sibiria", koju je g. 1822. neki Spasskij naštampao u časopisu „**Сибирскій Вѣстникъ**" (**pod naslovom: Повѣствованіе о Сибири, переведенное сь латинской рукописи XVII. столѣтія**), ali imena piscu te historije još nije znao, a nije ga znao ni Neboljsin, kad je u časopisu **Отеч. Записки 1849. апрѣль**, naštampao u raspravi „**О сибирскихъ лѣтописяхъ**" nekoliko komada iste historije u latinskom origi-

nalu i ruskom prevodu; istom on, t. j. Bezsonov, prvi je iznesao na vidjelo, da je ta „historia de Sibiria" djelo Križanićevo. Mi mu te zasluge nećemo da otmemo, neka bude tako, samo se smijemo čuditi, što je propustio toliko godina, a da ne kaza nikomu o tom svojem otkriću, t. j. da budemo tačni, valja reći, da je Bezsonov svojim polu misterioznim načinom otkrio zbilja već g. 1870. u svojem prvom članku (Правосл. Обозрѣніе str. 393.), da je u knjizi Witsenovoj lako ući u trag Križanićevoj historiji de Sibiria, ali sve je to ispričano tako tamno, izvor svojega znanja, t. j. izdanje Spasskoga, ne htjede ni riječju spomenuti, da nije nikakovo čudo, što nitko nije mogao pravo razabrati, o čemu se radi. Ali i sada još, t. j. godine 1882., ne htjede Bezsonov otkriti, da ima upravo u Witsenovoj knjizi jedinstvena do sada poznata vijest o Križanićevoj smrti pred Bečom. Govori samo, da je ime njegovo napokon sa Sobieskim doprlo iznova pod Beč, gdje se pod bedemima gradskim borio veliki junak slovenski (t. j. Sobieski), a svećenik blizu 70-godišnji starac ispovijedao i pričešćao ranjene Slovene, koji umirahu za sve Slovenstvo i za svu Evropu protiv istočnjaka. I — dalje ništa, u zagradi kaže se samo: smrt Križanićeva prelazi u područje dodataka iz izvora poljskih i mi je ovdje izostavljamo. Pet godina kasnije (1887.) izađe u „Sibirskom Sborniku" rasprava nekog N. Tyžnova o spisu „Historia de Sibiria", u kojoj se ponavlja, ne znajući za onu misterioznu bilješku Bezsonova u „Novom Vremenu", da je ta „Historia de Sibiria" djelo Križanićevo. Napokon g. 1890. ugleda svijet i kritičko izdanje rasprave Križanićeve u knjizi, koje na žalost nema ni Beč ni Prag, pod naslovom **„Сибирь въ XVII. вѣкѣ"**. To je zbornik od više rasprava o Sibiriji. Križanićeva je rasprava ovdje naštampana pod br. VII. Kod Bjelokurova (str. 46.) nalazim, da je već Tyžnov isporedio podatke Witsenove sa tekstom rasprave Križanićeve, ali se ne kaže, do kojih je došao rezultata. Isto tako ne znam, da li se Titov, posljednji izdavač Križanićeve rasprave, potanje kosnuo ovoga pitanja. A dok se to ne izvede na čisto, nemaju mnogo značenja oni citati iz Witsenove knjige, što ih je u holandskom originalu i ruskom prevodu naštampao Bjelokurov u svojoj knjizi, Priloženija str. 19.—27. Nikako ne bih smio pristati uz mišljenje Bjelokurova i njegova pomagača, t. j. ruskog prevodioca holandskih odlomaka iz Witsenove knjige, da je Witsen pod nekim slovenskim piscem (slavonisch schrywer), kojega također kad god citira u svojem

djelu, isto tako razumijevao Križanića. Pošto je nekoliko puta Križanića tačno i jasno nazvao po imenu (i ako mu je nadjenuo krivo ime Fridrik), zašto bi se ovaj na jedan put bio premetnuo u „slovenskoga pisca"? To mi nikako ne ide u glavu, a moglo bi se utvrditi da li je tako, kako Bjelokurov misli, ili nije, kad bi se sve ono, što se kod Witsena prisvaja „slovenskomu piscu", isporedilo sa raspravom Križanićevom, nalazi li se u njoj zbilja odjek i gdje?

Već se pokojni prof. Brückner nešto skeptično izrazio o prevelikom uzajmljivanju Witsenovu iz rasprave Križanićeve, ja se ipak čudim, kako Brückner, uvjeravajući da je pomnjivo razgledao djelo Witsenovo, nije u njemu našao vijesti, vrlo važne, o Križanićevoj smrti pod Bečom! Pitanje dakle o utjecaju djela Križanićeva o Sibiriji na sadržaj knjige Witsenove ostaje i sada još neriješeno. Tako će se i ona bilješka o nekom „slovenskom piscu" moći protumačiti istom, kada se tačno isporedi Križanićeva „Historia de Sibiria" sa vijestima u Witsena. Ne zna se pravo, ni kada je upravo Križanić napisao onu svoju „Historia de Sibiria". Sâm pripovijeda (tu ja moram da se držim Bjelokurova, kad nemam izdanja Titova) u predgovoru, da je sekretar poslanika Gabela, po imenu Hildebrand van Horn, umolio Križanića, neka bi mu poslao svoj „opis Sibirije". Horn je pisao o tome Križaniću iz Pariza g. 1680., 29. juna, u Moskvu. Pismo bi odaslano Križaniću u Vilnu, kuda stiže istom u novembru iste godine. Na jednom od dva rukopisa, u kojima se sačuvala „Historia de Sibiria", ima zabilježena 1680. g., na drugom 1681. g. Kada je dakle Križanić napisao tu svoju raspravu ili povijest? Sâm tvrdi da u Tobolsku nije imao na umu takove radnje, a Witsen kazuje izrijekom, da je g. 1680. predstavio već gotov posao poljskomu kralju. Mogao je dakle, kad mu stiže pismo Hornovo iz Pariza, ipak imati već djelo gotovo. Lako može biti, da je Horn kako god doznao, da je Križanić predstavio jedan spisak svoje historije kralju poljskomu te zaželio imati i sâm jedan prepis, a možda i ne za sebe, već upravo za Witsena. Križanić opominjući se dobro usluga, što mu ih iskazaše u Moskvi poslanik Gabel i njegov sekretar Horn, odazva se molbi Hornovoj te otpravi jedan eksemplar Hornu, a kako rekoh preko ovoga može biti čak Witsenu, i ne znajući sam ništa o namjerama Hornovim. Oba rukopisa Križanićeve historije o Sibiriji, što se sada nalaze u petrogradskoj javnoj biblioteci, i ako nisu njegovi avtografi, pokazuju

ipak tragove njegove ruke; vidi se, da su mu bili u rukama. Znamo dakle do sada, da su nekoć bila valjda četiri eksemplara svoga spisa: jedan je imao biti kod kralja Sobieskoga, drugi kod Horna, treći i četvrti nalaze se sada u petrogradskoj biblioteci. Nije li jedan od ova dva bio upravo u Sobieskoga? Ali time još nije pitanje iscrpeno.

O smrti Križanićevoj znamo samo ono, što je sprijeda navedeno iz djela Witsenova. Kod ovoga je samo toliko kazano, da je pao među poljskim četama pred Bečom. Bezsonovljeva fantazija iskiti suhe riječi Witsenove ovako: Križanić, poslije svog oslobođenja iz Sibirije, upre sve svoje nade u tadašnjeg slovenskog junaka („heroja"), kralja Jana Sobieskoga, njemu prikaza svoje djelo o Sibiriji, u njegovoj pratnji dođe pod zidine opsjednutoga Beča i ondje, na vidiku borbe za sve slovenstvo, kao svećenik starac tješio bi ranjene i blagosiljao na umoru Slovene. Ili kako na drugom mjestu kaže: „starac svećenik pade, ispovijedajući i pričešćujući slovensku vojsku pod bedemima oslobađanog Beča, oslobodivši se malo pred tim i sâm iz Sibirije". Može biti da se sve to zbilja tako i slučilo, ali Witsenove riječi, jedino svjedočanstvo o tom događaju, kažu samo toliko, da je poginuo nahodeći se kod poljske vojske. Da li je upravo s ovom vojskom i došao pod Beč ili se njoj pridružio istom ovdje, krenuv već prije na put, da preko Beča pođe u Rim, toga ne znamo. Može zbilja i tako biti, da je krenuo iz Varšave put Rima, pravcem na Beč, još ranije, nego li mu dođe do znanja najnovije riješenje dominikanskog generala o nepotrebi i suvišnosti njegova dolaska u Rim, od 24. jula 1683. Ako shvatimo situaciju ovako, skinuli bismo s njega prigovor neposlušnosti, ma da je, budimo iskreni, upravo u posljednje vrijeme Križanić u više slučajeva pokazao, da umije i nepokoravati se. Teško mu je bilo priviknuti se da nije više Jurko Križanić Serbenin ili Jurko Biliš, već naprosto otac Avgustin. Ja sam pročitao gotovo sve, što je izišlo o opsadi grada Beča odmah poslije tog događaja, još iste godine ili odmah zatim, ali nigdje nema traga Križaniću. Mislim, kako se može slutiti i po riječima Witsenovim, da je ovaj Holandac dobio vijest o Križanićevoj smrti preko Poljske, jer o tome što se zbivalo u redovima poljske vojske pred Bečom, njemačke i latinske s njemačke strane napisane knjižice govore vrlo malo. Na poljski izvor Witsenove bilješke ukazuje, rekao bih, i način, kako je Križanićevo ime uneseno u njegovo djelo, on ga piše Kriza-

niez. a cz bit će poljska ortografija, dok bi u njemačkim izvorima njegovo ime pisali drugačije, t. j. ne prosto cz u sredini, a na kraju sa *tsch*, ili *ch* ili *ts*. Moje potraživanje u poljskim izvorima osta do sada bezuspješno: čini se, da ni prijatelji gospodina St. Smolke ne nađoše do sada ništa, jer mi do ovog časa nije o tome ništa javio. Ja ću svakako potraživanje nastaviti.

Bjelokurov završuje svoj biografski nacrt ovako: Tako je Križanić dokončao svoj sujetni i plačevni život. Vaspitanik Propagandine kongregacije, on je sve vrijeme fantazirao samo o jednom, o obraćanju shizmatika, o rasprostranjivanju katolicizma, o uniji istočne i zapadne crkve. Već od 22-e godine stao je o tome pomišljati, niti su ga godine ustavljale; i u zrelom periodu njegova života osta njegovim omiljelim zadatkom — oprovrgavanje shizme. On žrtvuje sve za svoju fantaziju: ostavlja domovinu, majku, društveni položaj, odlazi u daleku Moskoviju sa jednim ciljem, da predobi ruski narod za katolicizam ili da barem prigotovi zemljište za tu stvar. Niti prebivanje u Sibiriji ne skloni ga na to, da se odreče svoga uvjerenja. Ostavivši Rusiju nastavljaše dokazivati jedno te isto. Pred nama je iskrsnuo osvjedočeni ustalac na poslu u korist katolicizma, kojemu ostaje vjeran sve do svoje smrti. Nije politika ispunjavala njegovo srce, nije slovenstva puna bila njegova duša.. Svim njegovim političko-ekonomskim, historijskim i drugim planovima bijaše jedna svrha, jedan cilj — da si steče što veće povjerenje, da bi zatim u određeno vrijeme počeo raditi ad maiorem dei gloriam (str. 208.).

Protiv ovakova epiloga valjalo bi i opet, kako već jednom uradismo, ustati sa zasluženim prigovorom, da je suviše jednostran, da ne obuhvata Križanića u svoj njegovoj duševnoj cjelini, ne obazire se u jednakoj mjeri na sve njegove pobude, želje i ideje. Istina je cijela, da je Križanić kroza sav svoj život, otpočev od mladih godina svojega boravka u Bolonji i Rimu, jednako gojio jednu veliku želju, da kao misionar u službi rimske Propagande uzradi na izmirenju slovenskih naroda, nada sve ruskoga, sa katoličkim Rimom. Ali ovaj njegov vjerski entusijazam nije bio apsolutan, on ga već vrlo rano sveo u granice narodnosti slovenske. Ne namjeravaše biti misionarom katoličke propagande pod svaku cijenu, bez ograničenja, već samo misionarom, propagatorom katolicizma među pravoslavnim slovenskim narodima. Odatle slijedi, da je u njegovoj duši uz vjeru bilo mjesta i za druge osjećaje, nada sve za duševno i materijalno

dobro, sreću i napredak svih slovenskih naroda. Slovenski narodi, ma i nekatolici, bijahu bliže njegovu srcu, nego li na pr. katolički Talijani; sa svojeg političkog gledišta volio je čak pravoslavne Ruse nego li katoličke Poljake; silno je zazirao od Nijemaca ne samo zato, što su svojom snažnijom većinom bili protestanti, već još više zato, što je bio uvjeren, da su opasni Slovenima u pogledu njihove narodne eksistencije. Nikako se ne može smetnuti s uma, da je Križanić iskreno volio, bez himbe i pretvaranja, moskovsku državu, koju na više nego li jednom mjestu svoje Politike (II. 255.) nazva svojom (t. j. našom, dakle i svojom) milom domovinom (in nostra dilecta patria Russia); čak njegova glavna ideja o uniji ruske države sa Rimom bila mu osobito zato toliko draga, što je u tome vidio veliku poruku veličine, snage i slave ruskoga naroda, a od jakosti, napretka i slave Moskovije imala bi po njegovoj misli kao iz jakog izvora ključati sreća i napredak i za sve ostale slovenske narode, kojima je Križanić jošte proricao budućnost. Odricao se ipak ne samo ponijemčenih dijelova nekošnje istočne Germanije, koja bijaše u davna vremena slovenska, već je u žrtve germanizma ubrajao čak i Češku, Moravsku, Šlesku, a može biti i današnje slovenske krajeve, kada o njima nigdje ne vodi računa među „Zadunajcima"; na jugu znao je samo za Bugare, Srbe i Hrvate, a na sjeveru osim Rusa za Poljake. Sr. Polit. I. 154. Ipak kod tačnog izbrajanja nahodi, da u svemu ima šest slovenskih naroda, t. j. k pomenutima dodaje još i Čehe. Evo što kaže na jednome mjestu u Politici (I. 144.): „Jaz mnogokrat dumaju ob okajanom stanu vsego naroda našego slovenskogo, v kojem šestero ljudstvo se sčitajet: Rusi, Ljahi, Čehi, Bolgari, Serbi i Hervati." To mu je sve. Ono mu je drugo za slovensku budućnost izgubljeno ili bez značenja.

Križanić govori vrlo često o slovenskim narodima u opće, pretpostavljajući između njih neku solidarnost u dobru i zlu spram drugih naroda, osobito Nijemaca: na pr. u Politici (I. 24.) čitamo ove izraze: „naš slovenski narod sav". (I. 42.) „u toj preslavnoj vladi i u svem slovenskom narodu". (I. 108.) „nam Slovencima"; govori (II. 214.) o krivici, koju Grci čine Slovenima (**обиды на словенцевъ**); raspravljajući pitanje crkvenog raskola, povlači paralelu između Grka i Rimljana s jedne i Slovena sa druge strane („nam Slovencem", „mi Slovenci" II. 219.); nalazi, da su Nijemci (Germani) neprijatelji svih Slovena (totam nostram gentem Scla-

sclavinicam II. 260.), nijedan Slovenin da se jošte nije obogatio među Nijemcima (nullum Sclavinici generis hominem. II. 270); svojom teorijom o četiri monarhije Nijemci da su izvrgli ruglu narod slovenski (nati nem sclavinicam II. 270.), nikoga da nisu timetoliko zaveli „jako sut nas Slovencev zaveli" (II. 290.). Ruskim carevima prisvaja neku zaštitničku ulogu „vsego naroda slovenskogo" (II. 115.), caru ruskomu meće u usta po svojoj domisli izjavu, da nijedan čovjek slovenske narodnosti nije caru ni kod njega inostranac (Sclavinicae gentis homines, quicunque illi sint aut quacunque Sclavinica regione nati non censebuntur a nobis inter alienigenas II. 79.). Dakako u toj idealnoj, ne državnoj već narodnosnoj, zajednici umije razlikovati pojedina slovenska plemena, kako već spomenusmo. Tako pored Rusa nabraja Srbe, Bugare, Hrvate, Lehe i Čehe (aliquem esse natum Serbum, Bulgarum, Croatum, Lechum aut Cechum II. 75.), a o tri zadunajska slovenska naroda govori dosta često (na pr. II. 115.; 304.). Uz Ruse ipak su mu najčešće na pameti Poljaci ili kako ih on obično zove Ljasi ili Lesi. Ma koliko opreka priznavao između ova dva susjedna naroda, opet je dobro razumio potrebu njihova prijateljstva. Evo kako ih pominje odmah do Rusa: „Rusi, Ljahi i ves narod slovenski" (I. 8.). „Russus, Lechus aut quicunque Sclavinus" (II. 269.). „hoc gloriosum Russiacum regnum et Lechi et tota natio sclavinica" (II. 276.); a za potrebu saveza i prijateljstva između Rusa i Poljaka navest ćemo ovu njegovu izjavu: „cum Lechis potest nobis (t. j. Rusima) esse foedus vere fraternum propter linguae et morum similitudinem" (II. 82.). Mislim, da se ovakve na sav glas očitovane izjave njegova uvjerenja ne mogu i ne smiju mukom mimoići, kako to izlazi u karakteristici Križanićeva mišljenja kod Sokolova i Bjelokurova.

Ja i sam ne znam kako bih si inače protumačio motive sastavljanja najvažnijih Križanićevih djela, a to su njegova Gramatika i Politika, kad bi se imao čitav čovjek shvatiti samo kao propagator crkvene unije bez izrazite podloge simpatija „sveslovenskih". Dakako tko ne dopušta iskrenih simpatija za Moskoviju i sve pravoslavne Slovene a uz to isto tako iskrenu želju njihova izmirenja sa Rimom, taj ne može Križanića razumjeti niti spram njega biti pravedan, već ga mora proglasiti bilo tajnim pristašom pravoslavlja bilo himbenim licemjerom. Ali njegova najznatnija djela — a to su, kako rekoh, Gramatika i Politika — ne izgledaju meni kao plodovi himbe ili neiskrenosti, kao

zamke, u koje htjede uhvatiti cara i narod ruski, da ih predobije za katolicizam. Ako li su misli, izražene u njegovoj Politici, iskrene, ako je zbilja onako srdačno i zanosno želio moskovskomu carstvu, da bude jako, srećno i zadovoljno, kako to odjekuje gotovo iz svake vrste njegova velikog enciklopedijskog djela, tada se hoćeš nećeš mora dopustiti, da je Križanić ipak bio kud i kamo drugačiji, veći i znatniji čovjek, nego li da bude bio, kako to izlazi po karakteristici Bjelokurova, puki fanatik ideje o uniji Rusije sa Rimom. Upravo to i čini njegovu ličnost vanrednom pojavom, njega čovjekom nesvagdašnjim, punim neodoljive privlačne snage, kojemu se može, smije i mora koje šta prigovoriti, što se činilo u ovoj knjizi na više mjesta, ali uza sve to i najnesmiljenija kritika, puna pravedne oštrine, ne može ga poniziti do neznatnosti običnog katoličkog misionara ili makar staviti u jedan red sa poljskim jezuitom Skargom. Križanić spada u broj onih odabranika u historiji, kojima za života nije prijala sreća, jer su se prerano rodili, jer ih savremenici nisu razumjeli, jer su se mašali preteških zadaća i suviše ih u jedan put htjeli da riješe. Sa svojim glavnim idejama, i vjerskim i političkim ili socijalnim, što su se u njega stale vrlo rano razvijati i kristalisati pod različitim uplivima, zasađenim u njegovu bogato nadarenu dušu, nije naišao na dovoljno razumijevanje sa strane savremenika, zato i nisu njegovi, u njega samoga ne svagda dozreli planovi našli odziva ni kod duhovnih vlasti (u Zagrebu, Rimu, Smolensku, Vilni, Varšavi) ni kod svjetskih (cara ruskoga), ni u domovini ni u stranom svijetu. Teško je presuditi, koliko je u tome skrivio njegov lični temperamenat, ali toliko stoji, da ga nije savremeni svijet umio temeljito proučiti i pravedno ocijeniti, već je volio nanj gledati kao na čovjeka čudna, nemirna, nepouzdana, vjetrogonju. Kod kuće čudili bi mu se, što nije zadovoljan s onim što mu je sudbina dala, već sve teži nekuda daleko u svijet među strane ljude, da provede nedokučljive planove. U Rimu što duže sve se manje vjerovalo, da bi mogao biti zgodno oruđe za uspješan dostig velikih ciljeva, što ih je stao zamišljati još u ranoj mladosti kao pitomac Propagandin. Na putu u strani svijet onamo, kuda ga naputiše drugi ili kuda ode sam po svojoj pameti, pratio bi ga otpor, neodobravanje, sumnjičenje; njegove neobične težnje, što ih je ujedinjavao u svojoj ličnosti te ih može biti nije svagda dovoljno oprezno iznosio na vidjelo, bijahu za ono doba odveć nove i po mišljenju njegovih savre-

menika čak opasne. To je lako moglo većinu ljudi, s kojima je imao priliku da se druži, zabuniti, uplašiti ili bar od njega odvratiti. Jedni bi voljeli da se njega klone ili da njega uklone, drugi bi stavljali svakojake smetnje njegovu slobodnom kretanju. Tako se zbude, da je taj umni ali nemirni čovjek veći dio svojega života proveo u neslobodi, teško podnoseći mnoge duhovne i materijalne oskudice i stradanja. Već s te strane izaziva veliko sažaljenje te osobite simpatije zaslužuje u onoj zemlji i kod onoga naroda, kojemu je u svojoj „Politici" udijelio toliko mudrih savjeta!

Na žalost nigdje nema traga opisu ili slici Križanićeva spoljašnjeg obličja, niti on sam govori o sebi u fizičkom pogledu niti ga tko drugi opisao. Sudeći po njegovim različnim doživljajima, koji nisu bili svagda laki ni ugodni, imao je biti čovjek krepka zdravlja, koji je lako snosio sve tegobe putovanja to iz Hrvatske u Gradac, Bolonju i Rim i nazad, to dalje put Beča i preko Beča na sjever do Varšave, Smolenska i Moskve, to opet nazad u Beč, dalje u Carigrad i nazad i opet u Rim, a iz Rima i Mletaka preko Beča kroz Ugarsku i Lavov i južnom Rusijom do Nježina, odavle u Putivalj i Moskvu, napokon iz Moskve kao prognanik u Tobolsk. Nigdje se ne žali, da mu je teško bilo toliko putovanje. Samo u dva maha tuži se na podužu bolest, jedna stiže ga poslije prvog povratka iz Moskve, ne znamo pravo gdje te kao da je trajala čitavu godinu; druga zahvatila ga u Tobolsku. Što se na povratku iz prognanstva u Moskvu tužio na starost i slabost, da dobro ne čuje i ne vidi, to neće biti bilo tako strašno, jer se do mala zatim, t. j. godine 1682., kad mu je već bilo 64 godine, hvalio da je krepak i lagan, da bi se usudio čak pješke poći do Rima. Ni u jednom od mnogih pisama, u kojima čezne za Rimom, nema spomena o fizičkim tegobama, već samo i to vrlo često o novčanim neprilikama. Duševno bijaše za cijelo nadaren vanrednim pamćenjem i lakim usvajanjem jezikâ, kojih se znanjem koji put i sam ponosio. Knjiga je proučio vrlo mnogo, prije svega dakako sveto pismo, mnoga djela crkvenih otaca, među kojima bijaše njegov ljubimac sv. Avgustin; osobitu vještinu pokaza u skolastičnoj filosofiji, koja odjekuje iz svih njegovih djela, naročito u argumentacijama. Po tome je kalupu nauman bio da sastavi polemičko djelo protiv shizme istočne crkve, a možda je što god zbilja i napisao, imajući pred očima kao uzor polemiku Bellarminovu protiv protestantizma. U svjetskoj

je historiji bio načitan u velike, tako u starim piscima, kako u sredovječnim; primjenjivanje ovoga znanja za dokaze njegova umovanja nije dakako bilo dovoljno kritično ni svagda objektivno; osobito je volio pričati sitne anekdote, smiješne i zlobne, kojima će žacnuti nepoćudnog protivnika. Jedna velika mahna Križanićeva bijaše, što je brzo stvarao zaključke na netačnom i nepotpunom poznavanju premisa. Da navedem jedan primjer, koji se tiče hrvatske povijesti: govoreći o nenužnim, predugačkim carskim i kraljevskim naslovima, prigovara nazvanju regnum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae (II. 336, 346) kao da su to tri kraljevine, dok u istinu nije nego jedna, i to tako malena, da sav njen prostor ne dostaje „ad unum exiguum et pauperrimum regnum constituendum". I ako ova zlobna opaska nije bila za njegovo vrijeme sasvim nerazložita, ne bi je ipak bio napisao, da mu je bio bolje poznat historijski razvitak teških sudbina vlastite domovine. Da je zbog ove njegove pogrješke njegovo presuđivanje o stvarima često bilo vrlo nepromišljeno ili skroz nepravedno, mogao bih osvijetliti mnogim dokazima; zadovoljit ću se jednim poznatim eklatantnim primjerom: u Politici I. 127 tvrdi, da slovenski jezik nema u sebi ništa, što bi vrijedno bilo pohvale, da je sasvim ubog, nesavršen, svojim sibilantima sluhu neugodan, iskvaren, neobrađen, u svakome pogledu bijedan. I tu pokudu proteže na sva slovenska narječja: rusko, ljaško (= poljsko), češko, bugarsko, srpsko i hrvatsko. Možda ima još više nepravde u tome, što kaže, da je naš jezik najneprikladniji za pjesme, za glazbu, za građenje skladna govorenja i pjevanja. Poznato je njegovo nastojanje da stvori jedan sveslovenski jezik od smjese crkvenoslovenske, ruske i hrvatske. Ta neprirodna mješavina zaslužuje doista onaj ukor, koji je Križanić bacio na sve slovenske jezike, ne poznavajući ni bogate dalmatinsko-dubrovačke literature, ni svestranog razvitka jezika češkoga ni zlatnog vijeka literature poljske. Da i spram crkvenog jezika bijaše njegov sud u toliko nepravedan i neopravdan, što je preveliku krivnju bacao na prevode sa grčkih originala: „v prevodu cerkovnih knjig naš jazik v konec jest prevraćen i iz svojego mesta vysažen"! Jošte ću jednu slabu stranu njegova karaktera, njegova duševnog raspoloženja da istaknem: u svojem prevelikom optimizmu ili samouvjerenosti nije si bio svijestan ili je navlaš vodio premalo brige o velikim teškoćama, koje su stajale na putu njegovim originalnim planovima, on je sa odveć velikim prostodušjem računao, da će sve onako

glatko i lako ići, kako je sam sebi predstavljao, ne poznavajući mnogih neprilika, što su mu čas po navici čas po zlobi i zavisti ljudskoj, čas po raznim predrasudama u izvršivanju preduzeća smetale. Dok se sâm lako podavao afektima, koji bi ga činili pristranim, uzimao bi mnogo toga na laku ruku, vjerujući u promisao božji, nahodeći čudo ili prst božji, gdje bi moderno razglabanje nalazilo prirodne uzroke. Križanić bijaše čisti theokrat, stojeći na izjavama svetoga pisma, kojima je rado tumačio svoja politička i socijalna načela, kad god od vrlo velika zamašaja, kao na priliku ovo njegovo umovanje: rex qui nimia servitute opprimit subditos, praeter publicam regni necessitatem, arrogat sibi potestatem Dei, cui soli omnia licent in homines quos creavit. Po njegovu mišljenju tako rade „Lechi et privati nobiles, quia dicunt: omnia mihi licent in meos subditos; omnia quae habet rusticus mea sunt et anima ipsa" (Politika II, 282). Zašto ne primjenjuje isto mjerilo i na ruske odnošaje? Ne mislim, da bi bio uvjeren, da u Rusiji nije gotovo isto tako; prije bit će mukom mimoišao Rusiju iz opreznosti. Da je u njegovoj glavi bilo još i takovih misli, kojih danas nitko više ne dijeli, tomu se ne čudimo. Vjerovao je n. pr., da đavo, zao demon, zavodi ljude na krive putove. Na tom je osnovana njegova teorija o trećoj vrsti ne vjerskih, već kulturnih, političkih, društvenih jeresija, o tajnim jeresijama (haereses occultae sive daemonolatria), kojima pribraja razne đavolje lukavštine (daemonum imposturae), kao astromantiju, grammatomantiju, alchimiju i svakovrsnu magiju (II, 254). Za sve to glavni su mu krivci i opet Nijemci (ib. 256, 271). Kao ovo, tako nam se danas i mnogo drugo njegovo umovanje, njegovo osvjetljavanje teorija političkim primjerima svetoga pisma, ne čini zgodnim. U tom je pogledu Križanić bio, što no riječ, dijete svojega vremena, sedamnaestog stoljeća, ne nadmašujući ga u svemu, već dijeleći s njim mnoge predrasude i nedostatke. Uza sve to Križanić zaslužuje nazvanje vrlo umna, da ne kažem genijalna čovjeka, koji je svojim duševnim sposobnostima nadilazio znatno obične talente svojega vremena, a svoje mahne i nedostatke obilato ispostio tolikim patnjama, što su ga pratile gotovo kroz čitav život. Sada znamo, gdje se taj patnik za velike ideje rodio, ali ne znamo, gdje je u okolici bečkoj podlegao smrti i kakvoj smrti; ne znamo, kako je o tom doznao Holandac Witsen. Bit će se ipak našao netko, tko je glas o njegovoj smrti sačuvao bar preko

Witsenove knjige uspomeni potomstva. Daljim potraživanjem u savremenim zapiskanja o opsadi i oslobođenju Beča, kako rekoh osobito sa strane poljske, možda će se još naći kakva bilješka, kakvo spominjanje o tom znamenitom Hrvatu, ali meni, na žalost, ne pođe to za rukom.

Došav na kraj sa pripovijedanjem života Križanićeva ostavljam svakomu, koga bi to zanimalo, na volju, da ovomu, što je ovdje kazano o tom rijetkom čovjeku, doda još i ono moje razlaganje u „Ocjeni" (Rad. 18. knjiga od god. 1872. Naći će se, da ja isto tako danas, kao onda, nalazim kod Bezsonova mnogo krivih misli, ali gdje gdje nije ni moje tadašnje mišljenje bilo ispravno. N. pr. nije bilo tačno, što sam tvrdio, da Križanić sve do smrti biskupa Vinkovića nije imao ništa drugo na umu, van da se u Rimu svestranim naukama pripravi, da bude kasnije u domovini prikladan duhovni poslenik na korist interesa zagrebačke crkve, u pogledu pravoslavnih doseljenika u Hrvatsku (poseb. ot. str. 22.). To, kako vidjesmo, ne stoji, jer je Križanić već tada, kad je tražio dopuštenje da bude pitomac grčkog kolegija, imao na umu ne toliko Hrvatsku, koliko upravo Rusiju, t. j. Moskoviju. To sam donekle već tada naslućivao, ukazav (ib. na str. 26.—27.) na šire slovenske poglede u izjavama Križanićevim od god. 1642., kad se uporede sa onima od g. 1641., ali sada imao bih reći, da je Križanić naprotiv već g. 1641. upravo onako mislio, kao i g. 1642., samo što spram svoga biskupa Vinkovića nije bio g. 1641. još onako iskren i otvoren, kao g. 1642. Dapače po najnovijim nedavno otkrivenim dokumentima izlazi, da je upravo biskup Vinković nastojao, da previsokomu prvomu poletu Križanićevu dadne nešto uži praktičniji pravac, ukazav mu na domaće hrvatske „shizmatike" (to jest doseljenike pravoslavne Srbe, „Vlahe") kao najpreču zadaću njegova misionarstva. Tko zna, kad bi Vinković još koju godinu poživio, ne bi li Križanić možda zbilja ostao bio u domovini, kako su glasile njegove izjave od godine 1642? Može biti da će se sa vremenom, ako se pronađu novi izvori i novi dokumenti, i na mojem današnjem razlaganju morati ova ili ona crtica izmijeniti i ispraviti, ali u glavnome mislim da nam je sada patnički život Križanićev jasan. Ja samo ne znam, jesam li ga umio dovoljno jasno predočiti Križanićevim zemljacima dvadesetog stoljeća, kojima bih želio da bude Križanić nakon tri stotine godina predmetom opravdana ponosa. Ništa za to, što je postradao,

i u Rusiji i u Poljskoj a napokon i u Rimu. Sve se to zbude ne toliko njegovom krivicom. koliko kolizijom velikih ideja. koje je htio sastaviti i ujediniti. a nisu se dale ni u njegovo vrijeme. ni prije njega a ni poslije njega sve do današnjeg dana. Za Rim bijaše suviše izrazit slovenski nacionalist. priznavahu njegov veliki talenat. njegovo oduševljenje za misionarsko zvanje. ali zazirahu. kako ja mislim. od njegove odveć vatrene ljubavi za slovenske stvari u opće. a napose ruske. U Moskvi opet gledahu nanj kao na sumnjiva tuđina. koji i ako je vječito i rječito uvjeravao o svojoj iskrenoj odanosti ruskomu narodu i moskovskomu carstvu. opet mu nisu pravo vjerovali. jer je mahom krhao i obarao mnoge njihove ideale. napadajući nada sve na ugled grčki i preveliki upliv njemačko-protestantski. čime je navlačio na sebe sumnju opasna po rusku državu čovjeka. Napokon u Litvi ili Poljskoj osuđivahu njegovo zanimanje za moskovske stvari, stavljahu mu spletkama smetnje i zabrane. da ne bi još jedan put uvidio Rima te može biti ondje živom riječi uzmogao sebe opravdati. Pasti žrtvom tako jakih suprotivnih faktora. biti smrvljen kao među žrvanjim kamenima. nije zanj lično nikakva sramota. pošto se još uvijek nije našlo za ta velika pitanja. njegove omiljele ideje. izmirenje u zlatnoj sredini. koju je Križanić često spominjao i nosio u srcu i duši. Pravo je rekao u svoje vrijeme A. Brückner (Russische Revue XX., 1891., str. 296.), da ima nešto tragičnoga u sebi vidjeti toliko inicijative i originalnosti u samoći tobolskog prognanstva i da je u tome pogledu Križanić dijelio sudbinu svih velikih mislilaca. koji su pretjecali svoje vrijeme. Ne mislim, da je potrebito. da sa Cvetajevim (Протестанство и протестанты въ Россіи. 768) pomišljamo još i na spletke sa strane moskovskih protestantskih Nijemaca, koje bi bile nešto doprinijele tomu. što je bio otpravljen u Sibiriju. Ali na njegovu štetu bijaše već to. što kod Nijemaca nije našao zaštitnika. koji bi se bili htjeli zanj zauzeti. a njihov upliv bijaše već tada u Moskvi dosta znatan. U tome smislu smije se doista reći. da je njegova opozicija protiv Nijemaca bila također jedan faktor. koji je neizravno utjecao u njegovu sudbinu. Do nedavnega vremena bilo je vrlo malo Rusa. osim filologa i historičara slavista. koji bi bili čitali Križanićeva djela ili bar najzanimljiviju od svega Politiku. Među rijetkima bijaše više spominjani Berežkov. koji je. vidi se. zbilja pročitao Politiku i o njoj izrekao svoj sud. Taj glasi sa nekom reservom dosta povoljno. Vrijedno

je da se čuje, kako karakteriše samoga Križanića. Po njegovu mišljenju ovaj nije mogao savladati svojih misli, a ove su bile sadržinom svojom tako važne, da su svojom težinom savladale čovjeka, koji ih je nosio; kraj toga su ove misli takova svojstva, da se nisu mogle savladati pukim razmišljanjem. Bez pitanja čovjek darovit, koji je mnogo glavom radio, Križanić bijaše uz to suviše osjetljiv, kao mislilac više osjetljiv i širok, nego li spokojan i temeljan: misli, što ih je vatreno prihvaćao, ostaše kod njega nedomišljene (Ж. М. н. пр. 1891. нoябрь 88.). U toj karakteristici ima nešto istine. U Križanića bijaše zbilja toliko bogatstvo misli, da mnoge ostaše tek nabačene i neizvedene do kraja. Ali to se odnosi samo k nekim pojedinostima: glavni stupovi njegove misaone zgrade stoje čvrsto, nepokolebivo, t. j. čežnja za izmirenjem slovenskoga svijeta, nada sve njegova najmoćnijega reprezentanta ruskoga (moskovskog) carstva, sa Rimom i želja da se po načelima prosvijećene apsolutne monarhije podigne ugled Rusije, da provede svoju emancipaciju od tuđinskih elemenata u svim oblastima materijalnog i duševnog života, što bi imalo biti na korist ne samo ruskoga, već i drugih slovenskih naroda.

Dodatak k str. 12.

K onomu, što je u opasci na str. 12. kazano o gradu Obrhu navest ću iz pisma g. E. Laszowskoga još ovo: „Prije kojih 20 godina bio sam opetovano u Obrhu, gdje sam otkrio ruševine staroga dvora. Taj je stajao na brijegu iznad potoka Obrha (teče pokraj grada Ribnika), nedaleko sela Jasenovice. Ruševine su gotovo izravnane sa zemljom i zarasle šikarom i drvećem. Koliko sam mogao vidjeti, bila je to dosta velika zgrada s okruglom kulom na uglu (prema izvoru Obrha)."

„Noviji dvor Obrh stajao je na drugoj strani potoka, također na uzvišenom zaravanku. Taj se prije kojih 10 godina srušio, kad je imanje parcelirano."

„Samo jedan starac mi je pripovijedao, da su rečene ruševine bile nekoć ‚grad' i da su ga Turci popalili. Ovo je potonje nevjerojatno, jer iza XVI. vijeka nije bilo provala turskih u onaj kraj. O gospodarima toga grada nije mi znao ništa kazati."

„Imanje Obrh prešlo je putem ženidbe od Križanića na Thauzyje, onda Zdenčaje, a onda na Praunšpergere i Claudiuse."

Dodatak k str. 40.

Što Križanić g. 1645. govori o nekoj kužnoj bolesti, koja je tada vladala u Varaždinu, tomu ima potvrda u članku što ga za „Katolički List" br. 42. od 18. listopada 1917. na str. 503. napisa Miroslav Vanino D. I. pod naslovom: „Povijest Isusovačke crkve u Varaždinu" (1632–1773). Tu pisac pominje: „G. 1645. pokrita je crkva krovom te presvođena, ali svod se mogao dovršiti samo do polovice, *jer je kužna bolest iz Međumurja došla u Varaždin pa se gradnja morala prekinuti a škole raspustiti*". Evo nove potvrde za istinitost stvari, o kojima je u svoje doba pripovijedao ili pisao Križanić.

II.

Razgled

po

Križanićevu književnom radu.

1.

Sudbina Križanićevih rukopisa.

Kako se može razabrati iz pripovijedanja o Križanićevu životu, sve što je kao mladi klerik bogoslov u Bolonji ili Rimu napisao hrvatskim jezikom ili o hrvatskom jeziku — a to se spominje u pismima na biskupa Vinkovića pod br. 31. i 36., od g. 1641. (3. aprila) i 1642. (1. februara) Prilogâ k poznatom izdanju Kukuljevićeve biografije o Križaniću — propade bez traga; lako da je sam pisac uništio one svoje prve pokušaje mlađahnog pera. To bijahu, držeći se njegovih riječi:

1-o Nekakova rapravica o gramatici i aritmetici, koja je valjda umovala o značenju tih nauka, a to je njegovo umovanje imalo biti napisano narodnim jezikom (illyrico communi sermone), za cijelo narječjem njegova zavičaja, miješanjem čakavštine sa kajkavštinom;

2-o Neka rasprava o tvorbi novih riječi, koje su mu trebale, a nije ih našao ili znao iz literature, koliko je njemu bila poznata. Može biti to i nije bila posebna rasprava, već kao neki dodatak k broju 1-u; svakako se hvali, da je načinio čitavu hrpu novih riječi. Njegovih se neologizama nalazi mnogo u njegovoj Gramatici i Politici;

3-e Zbirka narodnih poslovica, zapisanih valjda iz glave, po pameti, kako ih je čuo u svojem zavičaju;

4. Nekakvi pokušaji prevodâ sa talijanskoga na hrvatski jezik;

5. Jedna rasprava o purgatoriju, kao početak djela o razlikama između istočne i zapadne crkve. Ova bi rasprava mogla biti napisana jezikom ne čisto narodnim, već koji je zanosio na glagoljašku crkvenu slovenštinu.

6. Još prije svojeg odlaska put Poljske zanimao se za gramatiku, valjda i tu ne samo čistog hrvatskog jezika, već neke smjese narodnog jezika sa crkvenim slovenskim. Ako to nije bilo ono isto, o čemu se govori pod br. 1., već zbilja zametak neke gramatike, smije se misliti, da taj posao nije propao bez traga, već ga Križanić ponio sa sobom u svijet, možda kao neki nacrt ili samo u glavi, jer se u oba gramatička djela, dovršena kasnije u Tobolsku, poziva na taj svoj posao rane mladosti.

7. Na svojem povratku sa prvoga puta u Poljsku i Rusiju, prije odlaska u Carigrad, govori u pismu u Rim o nekakovom,

djela, koje se bez sumnje ticalo crkvene shizme, a htio ga izdati jezikom grčkim i moskovskim o trošku Propagandinom. Pita se, da li to nije bio samo plan, da se nešto takovo istom izradi?

Na povratku sa prvoga puta u Smolensk, Moskvu, Beč i Carigrad izradio je osam prigodnih spisa, kao n. pr. poznatog motivisanog izvještaja o pravu na hospital i kanonikat svetojeronimskog zavoda, jošte

8. Prevod na latinski jezik raznih protiv rimske crkve naperenih grčkih i ruskoslovenskih tekstova. Ovo nedovršeno djelo ostaje neizdano u rukopisu u Rimu.

9. U jednom kolektivnom zborniku, u slavu cara Ferdinanda III., naštampano je nekoliko pjesama Križanićevih latinskim, crkvenoslovenskim i srpskohrvatskim jezikom. Tekst je izdan od pokojnog o. Fermendžina u Starinama XVIII.

10. Pod g. 1658. pominje se jedno djelo (ili rasprava) Križanićevo o muzici, koje bješe posvećeno papi Aleksandru. U aktu, odakle to doznajemo, govori se: e qui un prete Croata, destinato missionario, che mi ha fatto instanza di presentare alla Santità Vostra un libro da se composto sulle proportioni musicali.

11. Kad je g. 1659. stigao u Moskvu, donio je sa sobom osim pismene preporuke, ili molbenice, na cara, da ga primi u kakovu službu, a pominjao ih nekoliko, još dva spisa političke sadržine: Putopis po Ukrajini, Besjeda Čerkasima. To se sačuvalo u avtografima Križanićevim u Moskvi, izdano u prvoj svesci Sabranih djela Križanićevih.

12. Još za svojeg kratkog boravka u Moskvi g. 1659.–1660. bješe otpočeo, a g. 1661. u Tobolsku dovršio osnovu ortografske reforme za rusko-crkvenoslovenski jezik, neki kao uvod u gramatiku. Taj se spis našao u biblioteci tverskog sjemeništa; kako je dospio onamo, nije poznato; izdan je u prvoj svesci Sabranih djela Križanićevih.

13. U Tobolsku, do skora pošto se smjestio negdje u gradu — nigdje se ne kaže gdje upravo — stao je najprije izučavati rusku historiju po domaćim ljetopisima i stranim historijskim djelima. Kao svjedočanstvo ovog njegovog zanimanja sačuvao se rukopis u moskovskoj tipografskoj biblioteci, koji još nije izdan. Spomenuo ga je Bezsonov, opisao također u Pravoslavnom Obozreniju za g. 1870., u članku I., str. 350.—352.

14. Križanićeve tako zvane Politike rukopis čuva se u sinodalnoj tipografskoj biblioteci br. 4307., po kojemu je dvije od

prilike trećine teksta izdao Bezsonov god. 1859. i 1860. u dva toma, isprva kao prilog k časopisu Русская Бесѣда, poslije s nekim raširenjem napose. U svojem oduševljenju, što je taj rukopis našao, ne htjede ga isprva Bezsonov ni opisati ni kazati imena piscu. Poslije dade kratak, nedostatan, opis rukopisa u Pravoslavnom Obozreniju, čl. I., str. 357.—358.; isporediti valja još jedan opis kopije sa istog rukopisa, kod Bjelokurova na str. 14.—15., ali ni po tome ne može se uhvatiti tačna sadržina čitavog rukopisa. Očekujemo novo, potpuno, kritičko izdanje.

15. Odmah poslije Politike, koje ni g. 1666. nije do kraja dovršio, uze izrađivati svoj davno zamišljani posao. Gramatiku jezika one smjese crkvene slovenštine sa jezikom ruskim onodobnim i hrvatskim (svojega narječja), kojom se služio u svojim djelima. Rukopis toga djela čuva se isto tako u sinodalnoj tipografskoj biblioteci br. 47., izdao ga Bodjanski u Moskvi god. 1859. Na rukopisu nema oznake piščeva imena, po starim katalozima zvahu ga Бѣликъ (za cijelo preinačeno prema Бѣлишъ, kako se g. 1659. sam nazvao u Moskvi u službenim ispravama), a od Bjelika načiniše poslije čak Bjelin (Бѣлинъ), dok nije Bodjanski uspostavio pravo ime piščevo Юрко Крижаницъ, našav ga u Ustuku na Solovčane.

16. Latinskim jezikom pisano djelo „de Providentia“ sačuvalo se u dvije redakcije, jednoj starijoj sa mnogim popravcima i dodatcima, i u drugoj na čisto prepisanoj, ali znatno prerađenoj. Oba se rukopisa čuvaju danas u sinodalnoj tipografskoj biblioteci pod br. 5. i 6.; izvatci iz oba teksta naštampani su u Bezsonovljevom izdanju od g. 1860. Potpuna izdanja jošte nema.

17. Ima još jedno kao otvoreno pismo, u kojem Križanić ište oslobođenje, pisano latinskim jezikom pod naslovom „Litterae pro liberatione“. O tome jošte neizdanom tekstu i vremenu njegova postanja kazano je, što se moglo, na str. 174. i 175.

18. Rasprava „O svetom krštenju“ nalazi se danas u sinodalnoj biblioteci br. 826. (po opisu slovenskih rukopisa Sinodalne biblioteke kod Gorskoga i Nevostrujeva pod br. 284.), izdana u moskovskim Čtenijima kao sveska treća Sabranih djela Križanićevih (pod redakcijom Baškirova).

19. Ustuk na peticiju i kritiku solovčanskih monaha („Обличеніе на Соловецкую Челобитну“) čuva se u istoj sinodalnoj biblioteci pod br. 889. (u Opisu slov. rukop. sinod. bibl. kod

Undoljskoga i Nevostrujeva pod br. 283.), izdan u trećoj svesci Sabranih djela Križanićevih (pod redakcijom Baškirova).

20. Djelo „O prorocanstvima", otkriveno istom g. 1889. u Petrogradskoj javnoj biblioteci (Русск. Лит. 2. Отд. I. Nro. 410), ne zna se kako je došlo u tu biblioteku, rukopis je stranom Križanićev avtograf, kao i spis pod br. 17., stranom pisan rukom koja piše br. 18. Tekst je izdao M. Sokolov u drugoj svesci Sabranih djela Križanićevih, on ga i našao.

21. Ima uz latinski prepis Bellarminove rasprave „De arte bene moriendi", pod kraj kojega se u rukopisu čita g. 1663., slovenski, Križanićevom jezičkom mješavinom izvedeni prevod latinskog himna u slavu Ivana Krstitelja; rukopis dolazi u tipografskoj biblioteci pod br. 3777. (1780.), tekst je himna naštampan u novim petrogradskim Izvješćima (Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности g. 1897. tom II.; dolazi također zajedno sa latinskim tekstom po prepisu Bezsonova u rukopisu koji je spomenut sprijeda pod br. 13.

22. U Rumjancovskom muzeju našao je S. Dolgov, kako nam javlja Bjelokurov, nekakovu „Besjedu o prezorstvě" (to je prevod greki zamišljenog natpisa περὶ ὑπεροψίας), koju prisvaja Križaniću. Pobliže nije mi o tom tekstu ništa poznato. Ako je djelo Križanićevo, spada svakako u vrijeme njegova boravka u Tobolsku, jer mu je oblik udešen tako, da se tobolski episkop obraća besjedom svojim slušačima.

23. Među rukopisima Bezsonovljeve ostavštine našao se nakon njegove smrti rukopis, o kojemu je već sam Bezsonov nešto javio, to je Križanićeva „Oporuka", koju će, kako kažu, Bjelokurov izdati.

24. U jednom se Križanićevu pismu na nekoga poznanika, po imenu Oskolkova, dok je pisac još živio u Tobolsku, spominje jedna rasprava, možda samo izvještaj, o trgovini sa Kitajem, to je Oskolkov imao bio ponijeti u Moskvu, ali tomu se do sada jošte nije ušlo u Moskvi u trag (koliko ja znam).

25. Kad je grěki putnik Milesku-Spafari na polasku u Kitaj neko vrijeme boravio u Tobolsku i ondje drugovao sa Križanićem, pripovijeda ovaj sam, da je onomu Grku nečim pisanim o Kitaju poslužio, što je imao pobilježeno o Kitajcima, te da mu je još nešto napisao u dvije sveščice. Tomu nema danas traga kao ni onomu pod br. 23. Dodat ćemo i to, da je istom prigodom Križanić preveo nešto za Milesku iz jedne holandske knjige.

26. Poslije oslobođenja iz Tobolska napisa Križanić caru Fedoru Aleksejeviču pozdrav ka krunisanju i zahvalnicu za oslobođenje. Taj se rukopis u novijem prepisu, kako kažu, još iz 17. stoljeća, nalazi sada u Kazanju (među rukopisima donesenim onamo iz solovčanskog manastira), tekst je izdan g. 1865. u prvom tomu časopisa „Ученыя Записки Казанскаго Университета" od protesora Dobrotvorskoga. U tekstu istrti su tragovi obične Križanićeve dikcije.

27. Nakana Križanićeva bješe, da kao uzdarje caru Fedoru Aleksejeviču za otpust iz Rusije i slobodan povratak u Italiju izradi jedan izvod iz Aristotelove Politike. Kako nema dokaza izraženoj volji cara ruskoga, neka bi to učinio, neće se biti Križanić toga posla ni latio.

28. Kad je već Križanić otišao iz Moskve u Vilnu, napisa ondje oko g. 1680. latinskim jezikom spis „Historia de Sibiria", koju je izdao Titov g. 1890. u Moskvi, u Zborniku rasprava XVII. stoljeća o Sibiriji. Dva su rukopisa ovoga teksta danas poznata, nalaze se u petrogradskoj javnoj biblioteci.

29. Sam Križanić pominje o nekom rukopisnom djelu „duo libelli", što ga je iz Vilne odaslao bio u Varšavu za svoje opravdanje tamošnjemu nunciju Pallavicinu. Sadržina tih „knjižica" tiče se zacijelo crkvene shizme između istočne i zapadne crkve. Tomu rukopisu nema danas traga.

30. Napose bit će bio, kako svjedoče njegove riječi, napisao opširan izvještaj o svojim doživljajima u Rusiji. Pod kraj života govorio je o tome više puta, najposlije već kao o djelu gotovom, koje je opširnošću svojom naličilo na čitavu knjigu. Kuda se djede taj njegov posao, nije poznato. Može biti da je ostao negdje u Vilni ili Varšavi ili je gdjegod u Rimu.

Sva je prilika, da ovaj popis Križanićevih radova nije potpun. Unj nisu uvrštene njegove pismene relacije, koje prekoračuju razmjere obične prepiske. Među njima spomena su vrijedne svakako: 1-o promemorija od g. 1641. upravljena na Ingola: njegov (t. j. Križanićev) plan, kako bi valjalo gledati, da se ruski car i njegovo carstvo izmiri sa Rimom; 2-o njegovo istodobno pismo na Ingola radi potrebitih knjiga sa molbom, da mu utre put do željenih knjiga i biblioteka; 3-o opširni izvještai od g. 1647-e Levakoviću u Rim, i 4-o napokon njegova Narracija

s moskovskim svezama poslije prvog boravka u Moskvi (sva če- [illegible] kod Bjelokurova). K tomu se mogu dodati napokon [illegible] dva Križanićeva podneska u departamenat „tajnih djela" za njegova prvog boravka u Moskvi, kojima se jošte nije ušlo u trag.

Ovako stoje Križanićeve stvari ovaj čas krajem godine 1916. Glavni i ako dosta neokretni skrbnik Križanićeve ostavštine, počevši mamo od g. 1857., Petar Bezsonov, mnogo si je [illegible], da izvede na čisto, kako su Križanićevi spisi još za njegova života dolazili iz Tobolska u Moskvu. Kod toga potraživanja nije se mogao uzdržati od neke tendencije, kojom htjede [illegible] ugled Križanićev, da bi tako što veća svjetlost obasjala čitav slovenofilski pravac ruske političke misli, čijim ocem smatraše upravo Križanića. Bezsonov nastojaše da dokaže, kako su rukopisi glavnih Križanićevih djela, naročito njegove Politike, doneseni iz Tobolska u Moskvu, dok je sam pisac još čamao u Sibiriji, kako su, barem nekoji, bili u rukama samoga cara Aleksija Mihajlovića i njegova sina, Fedora Aleksejevića, da čak i Petra Velikoga (gl. Православное Обозрѣніе 1870., članak I. str. 129—159, 338—340). Dokazivanje ne čini utisak svestrana trijezna razmišljanja, već samovoljne kombinacije. Već je A. Brückner (Русскій Вѣстникъ 1887., іюль, str. 28—33) sveo entusijazam Bezsonovljev u uske granice. I zbilja, kombinacija Bezsonova, da je arhiepiskop sibirski Simeon prvi dovezao neke Križanićeve rukopise u Moskvu, razbija se o kronološkoj neprilici: Simeon ostavi Tobolsk 1. marta 1663. godine, a u to doba nije još nijedno poveće djelo Križanićevo (Politika, De providentia, O Krstenju, Ustuk protiv Solovčana) bilo napisano. Nije ih dakle mogao već Simeon ponijeti sa sobom iz Tobolska te u Moskvi predati, kako Bezsonov tvrdi, mitropolitu Pavlu. Time dakako nije rečeno, da nisu neka Križanićeva djela zbilja došla u Moskvu, dok je Križanić još živio u Tobolsku. Za njegovu Gramatiku n. pr. znamo, da je sam pisac odaslao pod kraj g. 1665-e u Moskvu preko nekog tobolskog protopopa Nikifora, neka bi je predao sekretaru departamenta tajnih djela Bašmakovu. Taj se rukopis nalazio kasnije u biblioteci Nikifora Simeonova a poslije njegove smrti († 1686.) uđe u Moskovsku tipografsku biblioteku. Na rukopisnom eksemplaru, po kojemu je gramatika izdana, dolazi zbilja bilješka: книга справщика iерея Никифора Симеонова (Bodjanski, str. XX.). Isto ovakovu bilješku nosi također

rukopis „Ustuk" (Обличеніе), kako se vidi po opisu u izdanju Gorskoga i Nevostrujeva III. 2. 338. Treći rukopis, koji se spominje u popisu knjiga istoga Nikifora Simeonova kao imovina njegove biblioteke, spis „O krštenju", nema nikakve bilješke u današnjem eksemplaru sinodalne biblioteke. To bi dakle mogao biti neki drugi tekst, a ne onaj što je nekoč bio svojina Nikifora Simeonova. Ovaj današnji sinodalni eksemplar, misli se, da je Križanićev avtograf. Bezsonov dokazuje svojim kombinacijama, da su u biblioteci pomenutog Nikifora Simeonova bila još dva Križanićeva rukopisa: jedan sa sadržinom njegovih kompilacija iz ruskog ljetopisa, iz Petreja, Kromera, Baronija i Komina; drugi De providentia. To nije sigurno, samo za djelo De providentia, koje se sačuvalo u dva eksemplara, čistom i nečistom, znamo da nosi u oba eksemplara bilješku Silvestra Medvjedeva, poznatog bibliofila onog vremena (rodio se u Kursku, od g. 1677. bio u Moskvi, poginuo ondje 1691.). Kako i kada uđoše neki rukopisi Križanićevi u biblioteku Silvestra Medvjedeva, o tome nagađa svašta Bezsonov u čl. I. str. 149., ali njegovo nagađanje nije pouzdano. Već Solovjev bješe u svojoj Historiji Rusije[3] (XIII. 184) ukazao na to, da je u cara Aleksija zbilja bio nekakav Križanićev rukopis, koji je g. 1674. poslan dvorskomu knjigoveži da ga poveže, ali kako se govori da je to bila „knjižica Jurja Serbenina", nema ni Bezsonov toliko smjelosti da ustvrdi, da je to bila Križanićeva Politika. Što je dakle sadržavala ta „knjižica", ne znamo. Uza sve to na jednoj tako neizvjesnoj bilješci gradi Bezsonov čitave kule, on misli, da su u cara bila u ono doba još i druga Križanićeva djela, da su ih po nečistim eksemplarima zanj na čisto prepisivali, povezivali, a netko dakako i čitao. Da li sam car Aleksej Mihajlovič, Bezsonov ne smije reći. Realni fakti Križanićevih rukopisa ne potvrđuju Bezsonovljevih kombinacija. Jedinstveni poznati eksemplar rukopisa Križanićeva o Politici, ogromni folianat, koji se čuva u sinodalnoj biblioteci, tako je ružno pisan i umetcima prošaran, da je Bezsonov imao velike muke da ga pročita. Kuda se dakle djede čisti za cara na čisto prepisani eksemplar? Za cijelo nije ga ni bilo. Sve su dakle kombinacije o mnogim eksemplarima raznih Križanićevih djela na pijesku građene. Bezsonov pripovijeda doista, da je g. 1681. car Fedor Aleksejevič posjetio tipografsku biblioteku te zapovjedio da mu odanle pošalju u carski dvor neke rukopise, među kojima se spominje nekakova „Politika" na češkom jeziku, koja

se opet g. 1682. citira kao „Politika slavenska". Nije iz daleka tako sigurno, kako Bezsonov prikazuje stvar, da se pod ovom dva puta spominjanom Politikom ima razumjeti djelo Križanićevo, koje mi sada zovemo Politikom. Brückner ne htjede pristati uz tumačenje Bezsonovljevo, a meni se čini, da ima pravo. Još ima spomen o jednom rukopisu Jurja Serbenina u popisu knjiga ministra Golicina (kod Solovjeva XIII. 91), ali i tu se opet ne zna, kakav je to bio rukopis. Bezsonov pripovijeda (kod Bjelokurova, Priloženija str. 3.), da je Petar Veliki naložio Fedoru Polikarpovu u Moskvi, da sabere i izda proizvode Križanićeva pera na svijet. To bi značilo, da se Petar Veliki zanimao za Križanićevu ostavštinu. Ni to nije sasvim pouzdano.

Da se rukopisi Križanićevi nisu mnogo čitali, može se suditi već po tome, što ono jedino njegovo djelo, koje je najprije svratilo na sebe neku pažnju, t. j. njegov „Ustuk protiv solovčanskih monaha-starovjeraca", koje je već godine 1704. sa „srpskog jezika" prevedeno na „slavenski dijalekt" od korektora („spravščika" faktora) Fedora Polikarpova — taj je tekst Dobrotvorski naštampao g. 1878. u „Pravoslavnom Sobesjedniku" — nije moglo prokrčiti put priznanju njegova pravoga imena. U tom je djelu, kako već rekosmo, pisac sam jasno napisao svoje ime i prezime Jurko Križanić, ostaviv uz to još dodatak „prezvanjem Serbljanin". I opet u raznim katalozima i bibliografskim bilješkama mjesto pravog imena Križanić ne dolazi čak ni Biliš ili Bjeliš, koji si je nadimak, kako rekosmo, sam nadjenuo došav g. 1659. u Moskvu, već ga pišu to Бѣликъ to Бѣлинъ. Tumačenje predloženo od Bezsonova, kako da je postao nadimak Бѣликъ (u čl. I. 152.), ne može nas zadovoljiti. Ako je nekoliko puta u službenim aktima zapisano njegovo prezime Билишъ ili Бѣлишъ — a to će biti od njega poteklo, sudeći po njegovoj ikavštini — ne može se lako zamisliti, da bi on sam Бѣлишъ preinačio u Бѣликъ. To će biti nečija pometnja, zabluda nekog pisara, koja se čita već u katalogu knjiga Nikifora Simeonova „Серóина Юрья Бѣлика" (kod Bezsonova čl. I. 150.). Pod ovim je nazvanjem Dobrovský g. 1792. vidio u Moskvi Križanićevu Gramatiku: „Грамматіка Серóина Юрья Бѣлика". Poznati literarni historik početka 19-a stoljeća, pozniji mitropolit Jevgenije, dobi od nekakova površnog prepisivaća bilješku, koja glasi Бѣлинъ Юрій, родом Серôянинъ (1805.), i tako dođe Križanić slučajem i nepomnjom prepisivačá uza svoje u zaborav metnuto pravo ime od Бѣлиша do Бѣлика

i čak do Бѣлина. Istom Kalajdovič u svojem izdanju Joanna Eksarha i Bodjanskij u izdanju Gramatike uspostaviše pravo ime Križanićevo, koje od tog vremena uđe u tečaj u naučnom svijetu. Oblik Бѣлинъ htjedoše protumačiti kao da je postalo od Серб҃ъ Бѣлинъ u mjesto Серблянинъ, ali to se tumačenje ne može prihvatiti. Bliže je istini, da je netko Бѣликъ pročitao Бѣлинъ. I ako su već Kalajdović i Bodjanskij iznijeli na vidjelo pravo ime piščevo, t. j. Jurij ili Jurko Križanić, Bezsonov ne htjede ipak otkriti, kad je izdavao Križanićevu Politiku pod netačnim naslovom Русское Государство, pravo ime piščevo. Istom prof. S. K. Smirnov, koji je izučavajući Križanićev „Ustuk" našao pravo ime i doznao neke potankosti iz Križanićeva života, iznese istinu na vidjelo. Što je zavidljivomu Bezsonovu ostalo drugo, van priznati, da je Smirnov istinu rekao. Ali je vrijedno dodati, dak Bezsonov nije gotovo ništa znao o mladosti Križanićevoj, dok mu ne otkri tu stranu života naš Kukuljević, s kojim je bio u prepisci, kako se vidi iz odlomaka nekih pisama, što ih je Bezsonov saopćio u I. članku Pravoslavnog Obozrenija na str. 389. 390. Ali o starosti Križanićevoj nisu tada još ni jedan ni drugi ništa sigurna znali. Još g. 1870., kada Bezsonov napisa tri opširna članka o Križaniću, koji su dali povod mojoj „Ocjeni" u 18-toj knjizi Rada, jadikovaše, da njegov poziv na upisninu od 5 rubalja 50 kopejaka za potpuno izdanje Politike nije našao povoljna odziva u ruskoj inteligentnoj publici. Žalio se na nemar ruske inteligencije, a nije pomislio, da je svojim misterioznim zatajivanjem piščeva imena i kojekakvim suvišnim zabašurivanjem upravo sâm najviše skrivio, što se u širim krugovima čitalaca nije probudilo ozbiljno zanimanje za Križanića. A kad je napokon poslije mnogih decenija namaknuo sredstva, da izda Križanićeva opera omnia, u mjesto da otpočne novo izdanje Politike onako, kako je oglasio u svojem „Objavljeniju" (t. j. nastavkom druge, preostale, polovice, ili po mojem trećine) rukopisa, uze iznovice preštampavati prvo izdanje. Ne mora li se kraj takovih nedaća izreći sažaljenje, što jadni Križanić nije imao sreće ne samo za života, već i poslije smrti. Dugo vremena nije mu se znalo ni za pravo ime ni za njegova djela, a kad ih počeše malo po malo otkrivati, namjera ga namjerila na tako neokretna, sumnjiva, ćudljiva i zavidljiva čovjeka, kao što bješe Bezsonov.

2.

Križanićeva žalba na zeta Zandrića pred banom Erdödim od g. 1635.

(Tekst po izvorniku, koji se nalazi u zemaljskom arkivu u Zagrebu)

Nos comes Sigismundus Erdeödy de Moniorokerek. Montis Claudii et comitatus Varasdinensis comes perpetuus. sacrae caesareae regiaeque maiestatis cubicularius et consiliarius ac regnorum Dalmatiae. Croatiae et Sclavoniae banus. nec non confiniorum Calapinorum regni Sclavoniae supremus capitaneus. memoriae commendamus per praesentes. quod egregius Georgius. filius egregii olim Casparis Krisanych ex generosa domina Susanna Orssich consorte eiusdem progenitus. nostram personaliter veniens in praesentiam. per modum solennis protestationis. inhibitionis. contradictionis. reclamationis. retractationisque et revocationis nobis detegere et significare curavit in hunc modum: Qualiter in anno currenti infrascripto. circa feriam sextam proximam ante dominicam passionis egregius Georgius Zandrich et generosa domina Barbara Krysanich. consors eiusdem. affinis videlicet et soror eiusdem protestantis. certa bona seu res mobiles non modo ipsius dominae Barbarae Krisanych. verum etiam praefati protestantis paternas. portionem utpote utriusque prae manibus et potestate generosi domini Burkhardi Hyezingh. praefatae sacratissimae caesareae regiaeque maiestatis consiliarii ac ducatus Carniolae a secretis et epistolis. veluti tutoris eiusdem protestantis et nobilis Georgii. filii egregii Christophori Jankovich. ex generosa quondam domina Helena. consorte eiusdem. filia vero egregii quondam Georgii Devolych. ex generosa quondam Helena Krisanych. alias consorte eiusdem suscepta. procreati. existentibus attunc et constitutis. ab eodem domino Burkhardo Hiezingh. vigore cuiusdam per eosdem praetensae procuratoriae constitutionis et attributae plenipotentiae ipsius protestantis. in arce Ozally illustrissimorum dominorum comitum a Zrinio in comitatu Zagrabiensi existenti. habitae coram magnifico domino Thoma Mykulych de Brokunowcz, sacratissimae caesareae et regiae maiestatis personalis praesentiae in iudiciis locumtenente et consiliario. eodem pro tunc inibi tanquam substituto iudice ceterorum nobilium in pertinentiis praefatae arcis Ozally bona

habentium, causas generaliter discutiente et diiudicante eodem iuris ordine prosequuti fuissent et obtinuissent. Cum tamen praelibatus protestans in eiusmodi procuratoriam seu plenipotentiariam constitutionem modo praemisso per ipsos actores praetensam nullatenus quoad portionem suam devenisset atque condescendisset, et si quam forte fecisse praetenderetur, eam in aetate illegitima et neque coram aliquo loco credibili vel iudice ordinario celebrasset atque per hoc a tutela praefati domini Burkhardi Hiezingh minime recessisse dignosceretur, prout recedere nollet etiam de praesenti. Unde facta huiusmodi solenni protestatione memoratus Georgius Krisanych primum et ante omnia praetensam eiusmodi constitutionem procuratoriam seu plenipotentiariam, si quam quomodocunque quandocunque ac sub quibuscunque verborum formis emanatam fecisset, in omnibus suis punctis, clausulis et articulis in toto videlicet et qualibet sua parte revocasset, retractasset, cassasset et annihilasset, eidemque per omnia reclamasset et contradixisset. Et nihilominus idem protestans praefatos affinem et sororem, suos ipsorumque haeredes et posteritates utriusque sexus universos ac alios quoslibet cuiuscunque status, gradus, conditionis et praeeminentiae homines a praetactae portionis suae acquisitione, obtentione, impetratione et sese quouis exquisito sub colore in dominium eiusdem intromissione, usuum et fructuum quorumlibet exinde perceptione seu percipifactione, sacram vero caesaream et regiam maiestatem, dominum nostrum clementissimum et dominum comitem palatinum regni Hungariae a consensus superinde adhibitione, universa insuper capitula et conventus ac alias quaevis loca credibilia a literarum suarum tam fassionalium quam aliarum quarumlibet sub quavis verborum forma vel iam datarum nel imposterum forte extradandarum, iuribus dicti protestantis derogantium emanatione inhibuit contradicendo et contradixit inhibendo, publice et manifeste similiter coram nobis, harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante.

Datum Zagabriae, feria secunda proxima post festum Sanctae Ursulae virginis et martyris. Anno domini millesimo sexcentesimo trigesimo quinto. Coram me magistro Petro Znika prothonotario regni. Idem m. p.

Ovaj u premnogo riječi dosta zamršeno sastavljeni dokumenat, koji je ovdje naštampan po prepisu sa izvornika, koji sam dobio od g. dra. Ivića, svjedoči o tome, da je dne 23. ok-

tobra 1635. g. mladi Križanić pred banom lično protestirao protiv toga, kao da bi on bio svoj dio baštine na pokretnom i nepokretnom imanju ustupio mužu svoje sestre, svojemu zetu. Kako ja shvatam i razumijem riječi ovog dokumenta, Burkhard Hicing bijaše skrbnik, tutor i mladog Križanića i mladog Đurđa Jankovića, koji je po svojoj babi vukao lozu od Križanićâ. Zet Križanićev kao da je postigao svoju svrhu pred nekim Tomom Mikulićem, sudijom u takovim poslovima. A protiv te sudske presude podiže protest mladi Križanić pred banom Erdödim. Da li je taj protest imao uspjeh, ne znam.

Gospodin sekcioni načelnik, bivši direktor tajnoga i državnoga arkiva u Beču, dr. Gustav Winter, podvrže se na moju molbu trudu da prouči taj dokumenat, kako kao vještak u arkivskim pitanjima on shvata taj cijeli proces. Njegov odziv glasi u prijevodu sa njemačkoga ovako:

Sigismund Erdödy, veliki župan varaždinske županije, ban Hrvatske, Slavonije i Dalmacije itd. izdaje povelju o prosvjedu, koji je pred njim zajavio Juraj Križanić protiv dopitanih njegovu šurjaku Jurju Zandriću nekih imanja njegove očinske baštine.

Tečaj stvari, na koju se odnosi ovaj prosvjed, sastojaše u tome:

Juraj Križanić i njegova sestra Barbara, žena Jurja Zandrića, baštiniše neka izbližeg neoznačena imanja i pokretnine od svoga oca Gašpara Križanića. Ova imanja i stvari bjehu u parnici, koja bi provedena u zrinskom gradu Ozlju na 22. marta 1635. pred supstituiranim sucem Tomom Mikulićem, od Križanićeva skrbnika Burkharda Hicinga i od Jurja Jankovića, čija baba bijaše po materinskoj strani Križanićeva roda, dopitane Križanićevu šurjaku, Jurju Zandriću, i to na osnovu neke njima od Jurja Križanića tobože dane punomoći. Ovaj je odmah podigao protiv toga prosvjed, jer da nije pristao na takovu punomoć i kao malodoban da nije imao na to ni prava, te da nije ni pred kakvim javnim mjestom (locus credibilis) ili redovnim sucem učinio u pomenutom smislu pravovaljanu izjavu, već je u cjelini i svim dijelovima, člancima i tačkama, to pobijao.

Pred velikim županom ograđuje se dakle protiv toga i podiže svoj prosvjed protiv uvedenja Jurja Zandrića, njegove-

žene i njihovih baštinika u posjed i uživanje rečenih imanja i protiv njihova prisvajanja sa strane pomenutih lica.

G. Winter crta ovakov rodoslov:

A.

Gašpar Križanić ⚲ Suzana Oršić

Juraj Križanić prosvjednik	Barbara ⚲ Juraj Zandrić suparnik Jurja Križanića

B.

Juraj Devolić ⚲ Jelena Križanić

Krištof Janković ⚲ Jelena

Juraj Janković

3.

Križanićev dvogodišnji boravak u Gracu.

O Križanićevu boravku u Gracu nije se ništa znalo, dok nije Bjelokurov naštampao onaj opširni izvještaj Križanićev, poslan Levakoviću g. 1647. Bjelokurov nije razumio latinskog teksta, gdje se govori: „Primo igitur post auditam Graecii philosophiam, ubi in promotione ad magisterium philosophiae series nominum secundum merita disponitur, ego inter 30 socios fui sextus ut videri potest in catalogis anno 1638 impressis et conclusiones totius philosophiae defendi" (gl. Priloženija, na str. 172). Misleći da se ta obavijest tiče Rima, gdje bi badava bili i tražili katalog promocija gradačkog universiteta od g. 1638., Bjelokurov htjede na str. 302. svojih „Priloženija" onaj izraz Graecii ispraviti u „Graeciae", kao da se radi o grčkoj filosofiji! Uvidjev odmah, da se tu govori o Gracu, što dokazuje sam tekst Križanićevih riječi dovoljno jasno, meni bješe puno stalo do toga, da se uvjerim, govori li Križanić sve tačno kako je bilo. Obratih se dakle g. profesoru R. Nachtigallu u Gracu s molbom, da malko potraži, ne bi li se u Gracu mogli još pronaći tragovi

popunit promocije od g. 1638-e. Potraživanje profesorovo urodi upravo neočekivano povoljnim plodom. Evo što mi on o tome napisao (g. 1916., 9/5.): „Pedel bogoslovskog fakulteta donio mi je knjigu, koju Krones spominje u svojoj povijesti gradačkog sveučilišta na str. 631. U kožanim koricama na prvoj su strani utisnute ove riječi: Leges, privilegia et promotiones almae et cathol. acad. Graecensis. Anno MDLXXXVI. Nutarnji naslov glasi: Nomina eorum, qui in alma et catholica academia Graecensi ad gradus litterarios promoti sunt ab anno MDLXXXVI, quo primum fuit a serenissimo archiduce Carolo instituta ac dotata et a Sixto V pontifice max. et Rudolpho II imperatore augusto confirmata privilegiisque ornata. Na prvoj stranici teksta počinju imena onih, što su bili imenovani (creati) magistri philosophiae 29. oktobra 1586. godine. Paginacija knjige olovkom ide samo do 25. stranice (format je knjige 4°). Zadnja je godina 1680—1. Križanićevo ime dolazi u toj knjizi dva puta: 11. maja 1637. pominje se u popisu „baccalaureorum" na 8-m mjestu između 52 ovo: „8. Georgius Krisanich, Croata Obarhiensis, Nobilis ex Ferdinandaeo". A 5. augusta 1638. u popisu „magistrorum" na 6-m mjestu između 30. stoji: 6. Georgius Kriſanich, Croata Obarhiensis, nobilis". Ispred popisâ dolaze ove bilješke. Na prvom se mjestu piše: Anno 1637 die 11 maij Rectore Universitatis R. P. Joanne Rumer, Cancellario R. P. Matthia Bastianschits, Decano Philosophiae R. P. Leonardo Bacsin ex cursu R. P. Christophori Bernardi Geyer primam Phil(osoph)iae lauream consecuti sunt in aula academica 53, promotore R. P. Christophoro Bernardo Geyer AA. et Phil(osoph)iae doctore eiusdemque Professore ordinario. Sada slijede imena, njih 52 i jedno extra ordinem. Križanićevo je, kako rekosmo, 8°. Pred drugim popisom imenâ glasi bilješka ovako: Anno 1638, mense Augusto, die 5. Rectore universitatis R. P. Michaele Sumereker, cancellario R. P. Matthea Baſtianſchizh, Decano philosophiae R. P. Jacobo Durando, ex cursu R. P. Bernardi Geyer doctoratus philosophiae lauream in aula academica consecuti sunt 30, cum quibus extra ordinem promotus est unus alius. Promotore R. P. Bernardo Geyer AA. Ll. et Philosophiae doctore, earundemque professore ordinario, cum prius Licentiatus gradum in eodem concessu accepissent a R. P. Matthia Baſtianſchizh, petente clarissimo domino Vito Weber iuris doctore. Nomina candidatorum. Tres primi, quia iudicio omnium examinatorum aequales inventi sunt, publice in auditorio proclamati sunt or-

dine alphabetico, in catalogis vero 30 impressi sunt, modo infra scripto iuxta diversas combinationes, quae possunt fieri in numero ternario, eo quod non fuerit concessum omittere in eisdem ordinem numerorum seu cyphrarum, ut saltem hac ratione qui aliunde annexos haberent numeros impares, nihilominus adhuc toties unus fieret primus in impressione, quoties alter et toties item secundus ac tertius. Sada dolaze imena pod 1—3 s opaskom „aequales", svih je bilo 30 i jedan extra ordinem. Križanić je ovdje na 6. mjestu. Imena su većinom ista kao u popisu od prijašnje godine; među njima nema drugoga Hrvata, ali ima Kranjaca (Carniolorum) i drugih Slovenaca." K tomu dodaje prof. Nachtigall: „Križanić je dakle istinu rekao, a bit će za cijelo istina i ono, što govori o štampanim katalozima, koji su se možda izgubili". To su bile, dodat ću ja od sebe, tako zvane klasifikacije, koje su se u godinama moje mladosti u Varaždinu štampale čak za tako zvane normalne škole. Ja sam godine 1844. dobio takovu klasifikaciju naštampanu kao primus eminens na crvenoj hartiji. Križanić je dakle u dvije godine 1637. i 1638. dobio obične učene stepene: bakalaureat, licencijat i doktorat (magisterium). Još se vidi iz prvog zapisa, da je bio pitomac kolegija „Ferdinandaeum", kao što dodatak Obarhiensis dokazuje, da je on sam upravo grad Obrh smatrao svojom pravom domovinom, t. j. mjestom, u kojem se rodio.

4.

Najraniji članci Križanićevi, što ih pisa u Rusiji.

1.

Godine 1881. izdao je V. N. Ščepkin u moskovskim „Čtenijima" (Чтенія) jedan spis Križanićev pod naslovom „Putno opisanie ot Lewówa do Moskwi" sa dva dodatka, jedan nosi natpis „Beszída ko Czirkásom", drugi: „Usmotrenie o carskom weliczestwu". Ovo nije tada po prvi put izdano, jer je već g. 1876. u trećoj knjizi istih „Čtenija" Kuliš naštampao to isto, ali netačno. A godine 1897. (dakle iza Ščepkina) našao je Popruženko potrebito, da još jednom u organu petrogradske akademije „Извѣстія" na str. 313.—319. naštampa jedan stari ruski prevod Križanićeva, latinicom a njegovim mješovitim jezikom pisanog originala. Napokon je i Bjelokurov još po treći ili četvrti put

naštampao to isto po osobitom spisku. Kazat ću napokon, da je ruski historik Solovjev, pišući g. 1861. jedanaestu knjigu svoje ruske historije, poznavao sadržinu ovog Križanićevog „Opisania" ne znajući još pisčeva imena. U novijim je izdanjima to dakako ispravljeno, t. j. u opasci 21. kaže se, da je djelo Križanićevo.

Što ima u tim Križanićevim člancima? Najprije pripovijeda, kako je na svome putu u Moskvu dalje od mjesta Korca našao sve na široko i daleko opustošeno od ratova, što su ih „Čirkasi" (t. j. po današnjemu Malorusi ili Ukrajinci) vodili sa Poljacima. Na nekim je mjestima vidio veliku jeftinoću živeža samo zato što je mnogo ljudi poizginulo, koji bi mogli što kupovati. Za čudo, kako već ovdje za sve nepovoljne događaje čini odgovornima — Poljake (ili kako ih on zove, Ljahe, Lehe). Oni da su među Čirkasima, kao i svuda po Evropi, raširili glasove, da se pod ruskim carem najteže i najgore živi, gore nego li pod Turcima ili nekoč pod egipatskim faraonima. Po Križanićevu mišljenju nisu prosti bili od krivice domaći (dakle ruski) duhovni ljudi, osobito njihovi grčke narodnosti mitropoliti. Protiv ovakvih kleveta podiže Križanić svoj glas, neka bi se učinio kraj vječitomu krvoproliću. Njegovo je razlaganje stavljeno u takav okvir, da se kazuje, kako bi se imalo postupati sa Čirkasima. Poslanik k njima ruskog cara imao bi ponajprije izjaviti veliku radost, što su se kozaci (Čirkasi, t. j. Malorusi), pošto se poslije smrti Bogdana Chmelnickoga pod Vygovskim odmetnuše od Rusa te pristaše uz Poljake, sada opet odlučili vratiti pod pokornost ruskomu caru. Od razmirice, koja bješe kod njih zavladala između dvije stranke (jedna za Poljsku, druga za Moskoviju), proliveno bi mnogo krvi, opustošeno i popaljeno mnogo gradova. O toj je nesreći car ruski (tako bi imao reći njegov poslanik) plakao kao nekoč David nad Izrailom, a krivi su tomu bili oni sami (Čirkasi, t. j. Malorusi), zašto su voljeli pristajati uz neprijatelje ruskoga naroda (Ljahe, Tatare i Turke). Car im ipak prašta sve to, samo ako od sada budu vjerni bogu i carskomu veličanstvu, ne šurujući sa busurmanima.

Poslije ovakova uvoda dolazi na red pitanje o izboru hetmana: prije svega valja raspršati sumnju i bojazan kozaka, kao da ih moskovski car misli lišiti njihovih prava. Ne samo da im car ostavlja (tako je imao govoriti njegov izaslanik) sve njihove slobodštine, već je spreman još nešto više za njih uraditi, t. j. da

dobiju svoj posebni „prikáz" (t. j. neko kao ministarstvo ili departamenat. odjel vlade) u Moskvi. u kojem bi imali biti namješteni samo Malorusi. Dakako ti bi namještenici podjedno bili kao taoci i jamstvo za vjernost svih Malorusa. Hetman. kad bi bio doživotan, imao bi toliku vlast. da bi se gotovo mogao zvati njihovim carem. Ali sada. kad su Poljaci (Ljasi) izagnani iz Male Rusije, ne treba im tuđe vojske. da ne bude nikakvih zadjevica, a hetmana dobro bi bilo birati samo na tri ili čak na dvije godine. da se ne bi opet povratila vremena Vygovskoga. koji se bješe odmetnuo od ruskoga cara te se upravo sa carem otimao o vlast. A ne bi baš trebalo, da bude samo jedan hetman. moglo bi ih biti nekoliko. a zapravo mogao bi se baš sam car smatrati doživotnim hetmanom podnjeparskim, volynskim i podoljskim. Sada slijedi. dakako sve iz glave Križanićeve, opomena na Čirkase (Maloruse), da budu složni među sobom. ne kao ovaj čas što su jedni za Chmelnickoga (sina), drugi za Bezpaloga. Car je obećao hetmanstvo mladomu Chmelnickomu, dok ponaraste. a do tog doba da živi u Moskvi njemu pred očima. Bezpali mogao bi biti na tri godine hetmanom za nagradu vjernosti ruskomu caru. a poslije mogli bi i pokajnici doći na red. Po mišljenju Križanićevu ne bi bilo s gorega. da budu istodobno dva hetmana. jedan s ovu, drugi s onu stranu Dnjepra. Od gradova imali bi doći neposredno pod carsku vladu Kijev i Černigov. t. j. pod upravu moskovskih vojvoda. Gdje bi se mjesto razrušenih gradova i sela podigla nova mjesta. i ta bi valjalo da dođu pod carsku vladu i upravu; car mogao bi takova mjesta za nagradu darivati ne samo Malorusima. već i svojim (velikoruskim) boljarima.

Sada dolazi besjeda k Čirkasima (Malorusima) o nevoljama. što su ih već dojako pretrpjeli ili će pretrpjeti, ako dođu pod Ljahe (Poljake). Križanić je po svojemu načinu dokazivanja sve to sabrao u deset nevolja, što su im počinili ili još jednako čine „Ljasi" (Poljaci). Nada sve stradat će od poljske vojske (od tako zvanih kvarćana) i od njemačkih plaćenika. koji će živjeti o njihovu trošku te činiti razne štete. Zatim poljska će šljahta tražiti nazad svoja imanja te zlostavljati Maloruse za osvetu radi šteta. što su ih pretrpjeli od njih. Pod Rusima bit će stanje Malorusa sigurnije. nego li pod kraljem poljačkim. „Ljasi" će gledati, da umanje koliko se više može broj kozaka. pretvarajući ih u „mužike"; ako li kozaci stanu napadati na Tatare i Turke. tomu protivit će se i „Ljasi" te ih loviti i zlostavljati.

Podadu li se Malorusi pod Poljake, bit će vječita borba između njih i Rusa: jedni će kozaci udarati na druge, prolijevat će se krv jednorodne i jednovjerne pravoslavne braće. Jer između Ljaha i Moskve ne može doći do trajnoga izmirenja, već će uvijek biti sukoba, a tomu će se radovati Turci i Tatari (kasnije je Križanić u Politici ispravio ovo svoje mišljenje). Križanić se grozi Malorusima još „prisegolomstvom" i „kletvoprestupanjem", jer da su se prije zakleli i prisegli vjernost caru ruskomu, nego i kralju poljskomu, a kad su ovomu prisizali, nisu toga odobravali svi kozaci. Napokon ističe Križanić još i to, da će Malorusi, ako dođu pod Ljahe, morati priznavati nad sobom kralja tuđe narodnosti, živjet će pod Nijemcem ili Švedom ili Litvinom, Francuzom ili Ugrinom, pošto kod Poljaka ne može da kraljuje ni „Ljah" ni koji drugi čovjek „našega slovenskog naroda", a bez nevolje pokoravati se kralju tuđega naroda, to je stvar što se naprosto protivi zapovijedi božjoj, dok već u devteronomiju bog govori svojim ljudima: „između braće svoje postavite cara sebi a nemojte postaviti nad sobom čovjeka tuđina, koji nije brat vaš".

Drugi dodatak govori o carskom veličanstvu (ruskom). Tu se ima opet po umovanju Križenićevu prije svega odstraniti bojazan kozaká, da će ih car kazniti za dojakošnju nevjeru, oduzeti im njihove sloboštine i povlastice. Kao ustuk na takovo sumnjičenje imalo bi se reći po mišljenju Križanićevu: toga se ne treba bojati prvo toga radi, što je car bogobojažljiv i blagočastiv čovjek, koji neće da pogazi zadanu prisegu; drugo toga radi, što se može s njim sklopiti ugovor, da ne šalje ovamo (t. j. Malorusima) nikakvih svojih vojvoda ili vladinih ljudi iz Moskve; a kad car na to pristane, ne će odustati od zadanog obećanja. Treće valja uzeti na um i to, da je upravo ovaj čas zgodan za to, jer svako carstvo ima svoju sretnu zvijezdu, neko određeno vrijeme, kada je na najvećoj snazi, u koje najbolje uspijevaju veliki i važni događaji. Križanić osvjetljuje to primjerima iz historije i anekdotima o caru Juliušu i Karolušu. Tako je sada u Rusiji na prestolu jedan srećan, silan, čestit i pobožan car . . . .

U toj zanimljivoj i znamenitoj raspravi čisto političkog sadržaja i značaja upada u oči odrješito pristajanje Križanićevo uz pravoslavnu Rusiju, Veliku i Malu, protiv katoličke države Poljske. Istina, u toj se raspravi nije dotakao vjerskih odnošaja, već je samo razglabao pitanje, komu je prirodnije za Maloruse da se pridruže, da li Poljacima ili moskovskim Rusima. I opet je znamenito, što katolički svećenik pokazuje tako malo simpatije za katoličke Slovene, da Malorusima savjetuje, neka prionu uza svoju jednovjernu pravoslavnu braću te hvali tadašnjeg cara Alekseja Mihajloviča kao „osobito blagočastiva", govoreći narocito: „kto tedi se carskomu veličestvu protivit, budet se bogu protiviti". Ovo odrješito pristajanje uz Moskvu može se u jednu ruku shvatiti kao sjajno svjedočanstvo Križanićeva razlikovanja među interesima državnim i osjećajem vjerskim, ali bit će tomu i drugih dubljih uzroka. Njemu nije bila po volji prevelika i rasklimana politička sloboda sredovječne Poljske, već ga jače privlačila snaga državne vlasti moskovskih careva, koja se osobito istakla iza „smutnog vremena", kad je Moskva suzbila napadaje poljačke te stala prikupljati novom snagom zemlje ruske u jednu cjelinu. Križanić bijaše već od davna oduševljen za svoju veliku misiju u Rusiji, koja je njegovu političkom držanju davala određeni pravac, da u jednom čisto političkom pitanju očituje sve svoje simpatije za Rusiju, pošto je ovo pitanje upravo tada bilo na dnevnom redu, ostavljajući za čas po strani svoju drugu zadaću t. j. propagandu za crkvenu uniju. Da li je Križanić u tome bio posvema iskren? Može biti i nije, ako mu se ne učini koncesija, da je smio na neko vrijeme odložiti svoje velike osnove vjerskog značaja. Čini se ipak, da je njegovo političko osvjedočenje, kada je Malorusima živahno preporučao savez s Rusijom (Moskovijom), potpunoma odgovaralo već davno ustanovljenim idealima njegove slovenske duše niti se je ikoliko protivilo njegovu duševnom raspoloženju što je preporučao Malorusima i što je nosio u dnu srca kao jedan veliki zalog budućnosti slovenske. On je tek u taj mah bio u toliko oprezan, što je o svojim vjerskim osjećajima prešutio; nije ih nipošto zatajio, ali kao uman i vješt čovjek mislio je, da ne treba o svemu na jedan put govoriti. Ovim svojim političkim umovanjem, da se o njemu znalo u Rimu, ne bi bio Križanić za cijelo zadovoljio rimske kurije, koja je, čini se, upravo radi njegovih slovenskih osjećaja već davno sudila o njemu, da je čovjek pretjeran i smeten. Njegove

simpatije za Maloruse, kojima je želio da u političkoj vezi s Rusijom sačuvaju sve stare povlastice i sloboštine, mogle su naći nešto potkrepe i hrane ne samo u prijateljskim odnosima sa maloruskim unijatima u Rimu, već i u ličnim utiscima i u iskustvu dobivenom za svojega prvog putovanja u Rusiju. Bjelokurov je, mislim, jakim dokazima podupro svoj otklon prijašnjega mišljenja, što ga je zastupao Bezsonov a donekle i Šćepkin, kao da su ovi izvještaji Križanićevi bili njemu negdje uz put oduzeti te kao zabranjena stvar odaslani u Moskvu. Naprotiv imamo razlog vjerovati, da je sve to Križanić upravo zato i napisao, da bi u svoju korist raspoložio carske vlasti u Moskvi: zato je i sám te spise uručio, kad je trebalo da se javi i iskaže, tko je i za što je došao u Moskvu.

Za onaj dio ovih članaka, u kojem se Čerkasima (Malorusima) preporuča, da stoje vjerno uz Moskvu, misli Bjelokurov da su već prije dolaska u Moskvu, dok je više mjeseci proveo u Nježinu, napisani i dani za čitanje stanovnicima Nježina, osobito samomu protopopu Maksimu, kod kojega je živio u Nježinu kao gost. A ja bih rekao, da je upravo u Nježinu najzgodnije bilo da Križanić sastavi sve te pièces justificatives, kojima će se predstaviti i preporučiti u Moskvi, dakle ne samo ovi članci, već i ono „srpsko pismo", što ga je prvi iznio na vidjelo Bjelokurov, o kojem evo odmah nekoliko riječi. Tako zvano „srpsko pismo" nije još u Križanićevu originalu otkriveno, već samo u onodobnoj kopiji sa preinakom Križanićeva mješovitog jezika u tadašnju rusko-slovensku kancelarštinu. Da li je kod toga sve tačno izraženo, ne može se znati, dok se ne nađe original; na jednom smo primjeru vidjeli (na str. 112.—113.) da ruski službeni tumači nisu svagdje razumjeli Križanićeva jezika. Kopija, kako je čitamo kod Bjelokurova na str. 88.—92., glasi u tačnom prevodu na naš jezik ovako:

Spisak sa srpskoga pisma, koje je u „Posólskom prikázu" (u vladinom odjelu za inostrane poslove) predao došljak Srbin („Serbenin") Jurij Biš (sic!), sadašnje 168-e godine, na 27. dan septembra (1659.):

Presilni, preslavni care, premilostivi gospodaru!

Primite Vaše carsko Veličanstvo ugodno ovo nešto malo riječi od najponiznijeg svojega sluge, kojima preporuča svoju službu.

Kad je jedan egipatski mudrac upitao Platona o starinama i davnim djelima grčkim a ovaj nije umio odgovoriti, reći će Egipćanin: o Grci, Grci, Vi ste sveudilj djeca, koja ne znaju svojega početka. Tako bi mogao netko reći i o slovenskomu narodu: o Sloveni, Sloveni, Vi ste jednako djeca. I ova će riječ biti istina, jer Sloveni svi zajedno ne znaju svojih starina. A to će biti njima velika sramota i šteta: u ljetopisnim knjigama drugih naroda čitali smo mnoge basne i klevete i ozloglašenja, izmišljena o tom preslavnom ruskom carstvu i o svem kolikom slovenskom narodu.

S holštajnskim poslanicima bješe došao ovamo neki Adam Aleariuš (t. j. Olearius). Taj je opisao sadašnje stanje ovog slavnog carstva: ondje su izbrojeni svi vladini odjeli („prikázi") i poimenovana imena svih bez mala sadašnjih boljara i činovničkih ljudi te opisane sve i najmanje stvari. Te su njegove knjige naštampane dva puta njemačkim jezikom i jedan put talijanskim. U tim knjigama čitasmo sa velikom žalošću i gnjevom mnoga ozloglašenja. Radi tih stvari čini se da bi bilo korisno i potrebito, da se napiše pravična i savršena historija ovoga carstva i svega naroda slovenskoga, da bi se time dokinulo huljenje, koje historijski pisci bacaju na ovo carstvo i sav narod. Kad bi Bogu i Vašemu carskomu Veličanstvu bile ugodno, da meni najponiznijemu i posljednjemu povjeri, ja bih bio spreman na to djelo. Molim Vaše Veličanstvo da me imenuje historikom-ljetopiscem Vašega carskog Veličanstva, kojemu da služim pod tim imenom.

„O laži, ropstvu i neslobodi".

U Ljaha (Poljaka) nema nikakova reda u državi; podanici ne boje se ni cara ni suda. Tko je jači, taj misli da mu je prosto vrijeđati slabijega, upravo kako je vucima i medvjedima prosto da hvataju i kolju skot; nijedan ih sud neće zato kazniti. Takovu medvjeđu zapuštenost Ljasi zovu „šljaheckom" (plemićkom) slobodom; hvastaju se da su među svim ljudima oni jedini slobodni. Ni u kojoj državi nema zbilja takve zvjerske slobode.

Kako su Ljasi razuzdani, uvidjevši, da u ovom bogoljubivom carstvu vlada svako dobro i svaka pristojnost, smisliše klevete te govore, da u tom carstvu nema nikakve slobode, već da je pusto tiranstvo i silovano ropstvo i da se u tome carstvu gore živi nego li u egipatskoj nevolji ili u babilonskom sužanjstvu

i pod turskim jarmom. O sebi govore, da su slobodna šljahta (plemstvo) a boljare ovog carstva zovu podložnicima.

Ova se kleveta kao neka svjetovna jeresija, t. j. lažna nauka ne o duhovnim, već o svjetskim stvarima, rasplodila na daleko i široko, jer narodi cijele Evrope vjeruju tvrdo, da je to istina. Odatle izviru dva ljuta i nepovoljna zla.

Prvo zlo: U ove dane odmetnuše se Čerkasi te se učini veliko kršćansko krvoproliće ni za što drugo, već radi ovog lažnog uvjerenja.

Drugo zlo: Mnogi rukodjelci i ratnici i druge vrsti ljudi koji bi korisni i valjani bili da dođu na službu Vašega carskog Veličanstva, ustručavaju se radi sujetnoga straha pred tiranstvom i neslobodom.

„O carskom imenu (nazivu)“.

Drugu jeresiju svjetovnu rasprostraniše Ljasi te se je drže svi evropski narodi, to jest, da ne iskazuju blagovjenčanomu i preslavnomu našemu gospodaru i pomazaniku božjemu, Vašemu carskomu Veličanstvu, dužnog imena (naziva), već svuda u svim razgovorima, na pismu i u štampanim knjigama, govore ne o caru nego samo o velikom knezu. No Ljasi odustaše nedavno od te budalaštine te ostavljaju Vašemu carskomu Veličanstvu pristojno ime (naziv), ali ostali narodi još jednako ostaju kod te jeresije.

Ima još jedna krivica u tome, što u svim pismima, koja kraljevi i knezovi šalju ovamo, i ako su pisana na raznim jezicima, nigdje se ne navodi carsko ime u onom jeziku, kojim je pisano pismo, već je svagdje ostavljeno neprevedeno rusko nazvanje car, a imalo bi se istim jezikom, kojim je napisano sve ostalo, prevesti također ime car. Ovom obmanom izbjegavaju, da ne bi iskazali dostojne časti carskomu veličanstvu.

Dobro bi bilo, da se i protiv ove jeresije napiše ustuk, da uvide svoju hudobu, što se protive bogu, dok neće da poštuju onoga, koga je bog odlikovao, a ne protive se da počaste carskim imenom kojekakve malosilne poganske i nevjerničke vladare.

„O čitateljniku ili knjižniku“ (t. j. o bibliotekaru, kako bismo danas rekli).

Svi samodržavni vladari starih vremena, u Egiptu, Asiriji, Perziji, Grčkoj i u Rimu, a u naše vrijeme po svoj Evropi svaki i najmanji knez imao je i ima svojeg „čitateljnika“ ili „knjižnika“ za knjige, što ih je mogao sakupiti, te čini da se te knjige

raznih vještina (jezika) stave u red, da se upišu u jednu knjigu, da bi se mogla u jedan mah naći svaka knjiga koja se ište. K takovu se poslu pristavlja čovjek vješt mnogim jezicima, koji bi mogao mnoge knjige poznavati.

Vaše carsko Veličanstvo ima množinu knjiga. Ne bi bilo s gorega, da se sakupe, pobroje, poredaju i opišu, da bi Vaše Veličanstvo moglo odmah imati pred očima te znati o čemu te knjige govore, čemu uče i da budu za potrebu učilišnu svagda pri ruci.

Ako bude Bogu i Vašemu Veličanstvu ugodno, mogu ja i u tom djelu poslužiti, jer umijem četiri jezika savršeno: slovenski, latinski, njemački, talijanski; umijem još i druga četiri jezika, ali ne potpuno: grčki pismeni, grčki prosti, poljski i ugarski Ove razumijem toliko, da bih mogao s njih prevoditi na slovenski ili latinski jezik savršeno, i ako ne mogu savršeno govoriti, jer je dakako lakše razumjeti i prevoditi s nekojega jezika, nego li ga savršeno govoriti.

„O ljetopisima ili historijama carskim".

Ništa ne čini toliko koristi i zadovoljstva ljudma koji su oko državnih poslova, koliko da poznavaju razna carstva u svijetu, tuđe zakone i običaje, snagu i bogatstvo. I za same vladare nema ništa ugodnijega, nego li da slušaju istinsko pripovijedanje o takvim stvarima. Takovo se znanje može naći u knjigama valjanih pisaca, a takovih ima, kao n. pr. Boterus (Boteros), koji je opisao stanje i jakost gotovo svih država ovoga svijeta.

Ima i povijesti istočnoga carstva, takav je jedan ljetopis grčki od Konstantina do propasti grčkoga carstva, koji se može nazvati povijesti carskom, vrijednom jednog carskog pogleda. S božjom pomoću mogao bih ja to prevesti.

Nalaze se također različita djela političke sadržine, u kojima ima mnogo korisna i ugodna o predmetima zemaljske uprave („o zemljenačalničeskih djeleh"), kao što su Marnix, Boter, Choker i drugi. U njima se govori o tome, kakove su potrebite tajne i mudrosti i što je korisno za uzdržavanje carstvi.

„O gramatici i rječniku".

Jezik je slovenski kao izginuo sa svijeta, nigdje se ne govori pravo, potrebna mu je gramatika. Imaju dvije gramatike i dva rječnika, i opet u mnogim slovenskim knjigama dolaze mnoge pogrješke. Ako bude Bogu i Vašemu carskomu Veličanstvu

ugodno, hoću nastojati da izdam gramatiku i rječnik, mnogo bolje, pravilnije i savršenije.

„O svetom pismu“.

Sveto je pismo na slovenskom jeziku naštampano samo jedanput već davno u Ostrogu, i tih knjiga sad već ima malo. Mnogi bi htjeli da kupe ali ih ne nalaze. Pristojno bi bilo, da se i ovo sveto blago u tom carskom gradu opet izda na svijet u novom izdanju uz druga djela. Ako bude s voljom božjom i Vašega Veličanstva, ja bih mogao štampanje nadzirati te nastojati da čisto bez griješaka izađe na svijet“.

Kritička ocjena ovih Križanićevih ponuda može se naći u životopisu na str. 113.—114.

5.

Križanićevo proučavanje rusko-slovenske i općenite historije.

Istom je Križanić stigao u Tobolsk, dao se odmah na izučavanje ruske historije po raznim izvorima, jednom ljetopisnom ruskom i po nekim inostranim djelima. Tomu se je svjedočanstvo sačuvalo u jednom njegovom vlastoručnom rukopisu, koji je sada u Moskovskoj tipografskoj biblioteci pod br. 3752-10. Ovomu je rukopisu nestalo sprijeda 11 listova (22 stranice), nešto u sredini i nešto na kraju. Sada ima u svemu rukopis 293 lista (586 stranica), a po starijem brojenju, koje po mišljenju Bezsonova zabilježi sam Križanić, imalo bi biti svega 610 stranica. Ovako glasi opis rukopisa kod Bezsonova, u jednom već davno, t. j. 1860. godine sastavljenom izvještaju, koji je htio u Moskvi naštampati, a kad se to razbilo, poslao je rukopis, kako čitamo u knjizi Bjelokurova (str. 190), našemu I. Kukuljeviću g. 1867. onom prigodom, kad je dr. Jovan Subotić g. 1867-e bio u Moskvi, a Kukuljević ne znajući što da čini ustupio ga meni, te se sada mogu njim koristiti. Pošto ni izvještaj Bezsonovljev nije nigdje naštampan, a ni sâm rukopis Križanićev nije poslije toga ni od koga potanje proučen, mogu ovdje iznijeti, što je o tome napisao Bezsonov, sa nekim kritičkim opaskama s moje strane (valja sravniti još opasku Bezsonovljevu. Правосл. обозрѣние 1870. čl. I. str. 350.—352.).

Sadržaj Križanićeva rukopisa sastoji se upravo od tri dijela: u prvom, na str. 23.—226. ima njegovom rukom učinjen latinskim slovima prepis nekog ruskog ljetopisa, koji dopire sve do g. 1652. Križanić nazva njegova pisca Ukrajincem, a sam original s kojega je u Tobolsku izradio prepis, bit će dobio već u Moskvi te ponio sa sobom u Sibiriju. Rukopis, iz kojega je crpao svoje znanje starije ruske historije, ne spada među tekstove dobre stare, tako zvane Nestorovske redakcije, već se osniva na nekoj poznijoj preradi, obogaćenoj svakojakim dobrim ali i raznim nekritičnim dodatcima. Bezsonov, koji je imao priliku da razglobi sav sastav Križanićeva prepisa, ušao je kod Bjeljajeva (u I. knjizi Archiva Kalačova, 1850. otd. 6, str. 30—33) u trag jednomu ruskomu ljetopisu, koji se tada nalazio u Pogodinovom „drevnjehranilišču", a sada je u javnoj biblioteci petrogradskoj, koji bi mogao biti vrlo srodan eksemplaru, iz kojega je činio prepis Križanić. Šteta što nije ni Bezsonov ni tkogod iza njega isporedio pobliže oba rukopisa, t. j. Križanićev prepis i tekst Pogodinski. Ali već iz ono nekoliko paralela i citata, što ih daje Bezsonov, lako se uvjeriti da je tu zbilja dovoljno velika srodnost, i ako se ne može reći da je podloga Križanićeva prepisa bila upravo sasvim jednaka sa tekstom Pogodinske redakcije ljetopisa. U dva smjera bit će Križanić odstupao od svoga izvora: tekst je prepisivao latinicom, valjda zato, što mu je čitanje latinice bilo lakše, a možda ga je kod toga posla pratila još koja druga namjera koje mi ne znamo, a prepisujući, sva je prilika ne sve, riječ po riječ, već gdje god u skraćenom obliku mijenjao je često jezik, t. j. riječi ili njemu neobične ruske ili koje mu se nisu svidjele, zamjenjivao bi drugima, većinom hrvatskima, iz jezika svoje rane mladosti. S te bi strane njegov prepis, kad bi bio naštampan, mogao dati zanimljivih podataka za ocjenu njegova znanja ruskoga jezika, kao što bi čitava sadržina ljetopisa sa koje kakvim njegovim opaskama bacila nešto svjetlosti na njegovo izučavanje ruske historije. Križanić je, kako rekosmo, svojemu prepisu nadjenuo ime „Lietopisec iz Ukrayini rodom", a pod kraj dodao ovo: Bogu chwala 1662. ianwara 8 deny". Ali u sredini rukopisa ima jedna oznaka od godine 1661. sept. 1., odakle se vidi da je zbilja već g. 1661. na tom poslu radio.

Dok ova radnja Križanićeva nije izdana, ne može se o njoj što drugo reći osim onoga što je o njoj napisao Bezsonov, a da

*

taj inače vrlo zaslužni obožavač Križanićev nije bio ni malo kritičan niti u svojem prikazivanju stvari jasan. to je i suviše poznato. Ipak ćemo najprije nešto reći o Križanićevoj ortografiji, koje se držao kod ovog svog prepisa. uzevši kod toga u obzir, kako je pisao latinicom onaj svoj prvi spis. gdje se govori o Cirkasima (Malorusima). Ondje je na poljski način za *č* pisao *cz*, za *š* sz, za *ž* ż; jotaciju označivao je slovom *i*: żalostiu. stoiati. liudem. Samo na kraju riječi slovom *y*: nepoprawney. neutisznev. z odney i drugey storoni; za naše *h* pisao je poljskim načinom *ch*. U prepisu ljetopisa vlada nešto drugojačija grafika. u koliko se može o tome suditi po primjerima i riječima navedenim tu i tamo kod Bezsonova. Tako za jotaciju upotrebljuje Križanić ovdje *y* ne samo na kraju riječi. kao ostroy. dubowoy. već i poslije konsonanata za palatalizaciju: knyiga. blyudi. lyubow; ovdje dolazi i znak *ć*. kako Bezsonov tvrdi za щ. t. j. naše *ć*: Chotkowić. Marinić. Dawidowić. Kralyewić; za *č* upotrebljuje se i ovdje poljsko *cz*. Važnije ipak nego li ortografija, to je zamjena izraza ruskih poznatijim piscu hrvatskim riječima. ali iz Bezsonovljeve rasprave ne izlaze sve te leksikografske promjene dovoljno jasno na vidjelo. Evo samo nekoliko primjera. gdje ruske riječi vadim iz Bezsonova: da li su isto tako bile u ruskoj podlozi Križanićeva prepisa. ne umijem reći: bit će to samo prevodi na obični ruski jezik. što ih je Bezsonov dodavao: tiednow (недѣль), kríwi swêdoki (ложные свидѣтели), obmamlyen (обманутъ), bitwi (побоища), opaet se buczet (возмущаются), umerl naglo (внезапно), zidal (созидалъ), obmamilo (одурило), lakomost (сладисть). Zašto je Križanić preinačivao poznate riječi kao zeta. snachi. teško je odrediti. Ima naprotiv hrvatskih riječi u ruskom obliku. kao: tokmec (prema takmac), težaczeskoj (mj. težačkoj), solzach (prema sazah, mj. слезахъ). Dok je ove riječi unesao u tekst, ima i takovih primjera. gdje se nad retkom kao glosom tumači ruski izraz hrvatskim. kao: тукъ našim *loj*, хлѣбъ našim *žito*, глаза našim *oči*, кормилъ našim *hranjaše*, прямой našim *prav*, полководецъ našim *vojvoda* ili *ban*, глупъ našim *lud*, треснуть našim *puknuti*, колоколъ našim *zvon* itd. Kao da ima i Križanićevih kovanih riječi: za rusku щедрость upotrebljuje *darljivost* (mj. poznatog izraza *darežljivost*), черные люди preveo je sa *črnjak*, правитель sa *opravnik*, самозванецъ sa *samovlast* i t. d. Izraza вьючныя сѣдла nije razumio. sudeći po tome što je riječ rastavio u w iuczniya. Ako se igda naštampa

Križanićev tekst, moći će se o svemu tome govoriti mnogo tačnije.

Rukopis, u koji je upisan latinskim slovima taj ruski ljetopis, bješe namijenjen ličnoj porabi samoga Križanića. Odatle kojekakvi njegovi dodatci to između redaka u tekstu to po krajevima i sa strane. K tomu dolazi još podcrtavanje svih onakvih mjesta, na kojima se ustavljala njegova pažnja sa kojega mu drago uzroka. Ako smijemo vjerovati Bezsonovu, Križanić je pojedine riječi, što su mu za što god upadale u oči, podcrtavao prostim mastilom (crnom tintom), a gdje mu se činilo, da bi valjalo štogod opaziti k samoj sadržini teksta, ondje su to pojedine riječi to čitave rečenice podvučene crvenom bojom (cinobarskim crvenilom). U Bezsonova bijaše toliko upravo neumorne strpljivosti i pažljivosti k tekstu Križanićevu, da je gotovo sve riječi što su crnilom podvučene, izvadio iz teksta te ih popisao redom onako, kako dolaze u vlastoručnom rukopisu Križanićevu. Da pravo kažem, meni za većinu onih podvučenih riječi nije ni malo jasno, zašto ih je upravo pisac podvlačio. Velika je većina ovih riječi obična, dobro poznata značenja, a i ona više pomenuta objašnjenja ne znamo pravo komu se trebala. Bezsonov nagađa, da je Križanić imao na umu da sastavi rječnik. Ali za tu kombinaciju ima premalo podataka.

Što je Križanić podvlačio crvenom bojom, odnosi se po mišljenju Bezsonova k samomu sadržaju. Zbilja primjerima iz njegovih drugih djela, naročito iz njegove Politike, može se dokazati, da je o mnogim faktima iz ruske historije, gdje su u ovom rukopisu podcrtane riječi, koje o njima govore, u Križanićevoj Politici povedena kritika i polemika. Moglo bi se dakle kazati, da je Križanić podcrtavajući ova mjesta u svojem prepisu, osobito u kazalu, što ga sam sastavio, već tada imao na misli, kako će nekom zgodom o tim stvarima potanje govoriti te izreći svoje mišljenje. To je zbilja i učinio, o gdje kojim stvarima čak po više puta. U ljetopisu je dakle već kao u zametku sadržana osnovica mnogih njegovih potonjih razmišljanja o raznim pojavama i događajima iz ruske historije i ruskog života. Bezsonov ima tu zaslugu, što je u svojem izvještaju čitavo „kazalo", samostalnu radnju Križanićevu, prepisao u cjelini, i ako nije ostavio latinskih slova, već je upotrebio običnu rusku transkripciju, a k podcrtanim mjestima dodao je dovoljno mnogo paralela iz Križanićeve Politike kao ilustraciju onih podvučenih

mjesto. Ovako je mnogomu umovanju u poznijim djelima Križanićevim otkriven prvi impuls, koji je pružen pričanjem ljetopisnim. A taj je ljetopis bio glavni, i ako dosta mutni izvor Križanićeva znanja o ruskoj historiji. Bezsonov žali, u tom ima i razlog, što Križanić nije mogao osobito za stari period ruske historije obogatiti svoje znanje boljim, kritičnijim izvorima. Već se po tome vidi, kako bi korisno bilo, da se i ovaj Križanićev ne sasvim mekanički posao naštampa.

Poslije „kazala" k ruskomu ljetopisu dolazi kratak sibirski ljetopis, koji je Bezsonov prepisao u cijelosti iz Križanićeva rukopisa, ali ćirilskom transkripcijom. I ako se Križanić nije osjećao srećnim ni zadovoljnim u Sibiriji, to mu nije smetalo, da ne bi pokazao želju da zna nešto iz historije te zemlje. Lijep dokaz prosvijećena čovjeka. Ovaj ljetopis zauzima str. 234.—240., a na kraju je pisac dodao: „Chwala Bogu. 1662. ian. 12 w Tobolske". Odatle se vidi, da je taj kratki ljetopis upisan u rukopis Križanićev u nekoliko dana, t. j. odmah poslije više pomenute bilješke, u kojoj se pominje 8. dan januara. Križanić je dakako imao pred sobom gotov tekst, koji je samo prepisao; pojedini odlomci slažu se riječ po riječ s onim, što je naštampano u Izborniku Andreja Popova (Moskva 1869.); isporeďujući spisak Bezsonovljev sa tekstom kod Popova našao sam velike sličnosti sa tekstom štampanim na str. 177. 262. 264. 266. 267. 268. 269. 233. 305. Komu je pri ruci bogata ruska lietopisna literatura, možda će naći upravo izravan izvor Križanićeva prepisa.

Kad je sa prepisivanjem ruskih izvora za poznavanje ruske historije bio gotov, dao se Križanić na inostrane izvore, iz kojih je mogao što god saznati o historiji rusko-poljskoj i drugih susjednih zemalja. Njegov izbor nije bio velik, jer je samo malo knjiga mogao ponesti sa sobom iz Moskve u Tobolsk. On nije na pr. imao sada pri ruci ni Herbersteina ni Possevina ni nekoje druge onadobne historijske pisce.*) Ali do ruku mu je došla

*) Ne može se ipak reći, da nije tih knjiga ni vidio, jer sam pripovijeda (kod Bělokurova, u prilogu dokumenata, Priloženija, na str. 176.): ad habendam rerum moscoviticarum notitiam non peperci labori, legi enim quotquot de illis scriptores videre potui, Possevinum, Herbersteinium, Petrejum, Boterum, Vassenbergium, Piaseciium et ex aliis multas collegi, a u Politici na str. I. 166—167 izrijekom kaže: [illegible] sada teh knjig i ne pamjaću (pamtim) dobro, čto pišut. Samo za Jakova Danskoga priznaje, da njegova djela nije vidio.

njemački pisana historija Petra Petreja po izdanju od g. 1620. Križanić pripovijeda, da je Petrejus bio vrlo popularan i mnogo čitan kod tadašnjih moskovskih Nijemaca, preko kojih je mogao i njemu jedan eksemplar knjige dopasti ruku. Izdanje je ozaglavljeno: Historien und Bericht von dem Großfürstenthumb Muschkow, kürtzlich und deutlich in sechs Theilen zusammengefaßet, beschrieben und publiciert durch Petrum Petreium de Erlesunda (Lipsiae anno MDCXX). Iz ove je knjige Križanić pravio izvatke nešto jezikom latinskim, nešto originalnim njemačkim tekstom. Kod svog latinskog prevoda mijenjao bi mjestimice izraze, da bi se njegov tekst što bliže podudarao s njemačkim izvornikom; kod gdje kojih latinskih izraza ima nad retkom pripisana njemačka riječ, kako stoji u izvorniku, n. pr. k svojemu prevodu „a se abiicere" dopisao je „abschaffen", k „ut diligentiam adhiberent" dodao je „sich befleissen", nad „ingeniositatem" stoji „Geschicklichkeit". Ima slučajeva, gdje uz njegov latinski izraz dolazi rusko-slovenski prevod, na pr. oppressit uxorem protumačio je riječju „обесчалъ", frazu „vive feliciter" preveo je „живи здравъ", frazu „calumnia macularunt" riječju hrvatskom „oblagati". Kratke bilješke svjedoče redom, kako je taj posao napredovao: takova ima bilješka, koja se proteže na vrijeme od 12. do 21. januara 1662. g., od str. 252. do 399. slijedi nastavak, koji je završen ovim riječima: „Finis partis 2-ae anno 1662 ian. 30 mane". Dalje slijede izvatci iz 3. 4. 5. i 6. dijela, a od str. 403. do 415. ima nešto iz prvog geografskog dijela: „Descriptio regionis". Kako je Križanić sudio o Petrejevom djelu, o tome govori sam u svojoj Politici (po izdanju Bezsonova I. 166—176). On nije bio zadovoljan kritikom Petrejevom o ruskim stvarima, već ga često pobijao svojim opaskama, ne toliko ovdje koliko u pomenutoj Politici, gotovo bi čovjek smio reći, pošto se je i sâm bolje upoznao sa ruskim životom. U toj prvoj svojoj radnji, posvećenoj ekscerptima iz Petreja, spremao se Križanić tek na otpor, brusio oružje protiv njemačkog gledišta, što ga Petrejus bješe zauzeo u pripovijedanju o ruskim događajima. Već sada, praveći izvatke iz Petreja, osobitu je pažnju obraćao na ona mjesta u kazivanju Petrejevom, koja su nepovoljno glasila po Rusiju, imajući već sada na umu, kako će ga pobijati. To je zbilja i uradio u svojim potonjim djelima, naročito u Politici.

U istom Križanićevom rukopisu slijedi na str. 421.—485. nov zadatak koji si je stavio u istom pravcu proučavanja izvora slovenske historije; sada je uzeo preda se djelo poljskog historika Kromera. Istina, već u septembru 1661. g. imao je Kromera u rukama, ali taj je posao ozbiljno nastavio istom u januaru i februaru 1662-e godine, praveći i ovdje izvode iz Kromera, kao prije iz Petreja. Za čudo Križanić nije imao u rukama, kako se čini, originalnog latinskog teksta, koji je od g. 1555. do 1589. izašao u pet izdanja, pod naslovom: „Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum“, već se za nevolju morao poslužiti poljskim prevodom. Taj je ugledao svijet g. 1611.: Marcina Kromera biskupa Wormieńskiego O sprawach, dziejach y wszystkich inszych potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX. przez Marcina Błazowskiego z Błazowa wyraźnie na polski język przetłumaczone, przydatkami y dowodami niektoremi poniekąd utwierdzone y własnym onegoż kosztem zdruku na świat podane. Cum gratia et privilegio S. R. M. w Krakowie w drukarni Mikołaia Loba roku pańskiego 1611 (pol. kart. 5. str. 599). (Nema sumnje, da je Križanić morao ovu knjigu imati u Tobolsku već g. 1661. u septembru, a zna se, da je početkom iste godine otišao iz Moskve u Sibiriju. Da li je dovezao knjigu već sa sobom? Tada bismo mogli reći, da je dobio eksemplar knjige negdje pod kraj g. 1660. Ali može biti i tako, da mu je netko od moskovskih prijatelja, kad su došli eksemplari iz Krakova u Moskvu, poslao tu knjigu u Tobolsk). Izvatci iz Kromera izrađeni su dakako Križanićevom latinštinom, ali i ovdje ima po gdje god nad njegovim latinskim izrazom zapisana riječ poljska, ima čak na jednoj stranici neki kao početak latinsko-poljskog glosara, nekih trideset latinskih fraza, koje sve počinju sa predlogom latinskim *a* ili *ab*, kao n. pr. a cunabulis: od młodości, a primordio: od początku, a stirpe: do czysta, do szczętu, z korzeniem, a summis labris: przez zęby, nie szczerze, ab urbe condita: od poczatku świata itd. Koji god put dodan je i ruski ili rusko-hrvatski prevod, n. pr. a radice: przy korzeniu (ot korena), a sempiternis aetatibus: od wieka (ot večnih vremên), a tergo: pozad, z tylu (iz zada, iz tila), ab epistolis: pisarek (djačok), ab ineunte aetate: od młodości (ot detînstva, от жйдкие младости), abacus: służba stołova (služniy stol, стоканнинь стол itd.

Ovo kao da je imalo Križaniću služiti za vježbanje u poljskom jeziku (ako to nije odakle prepisano), ali posla nije nastavio, jer

mu je preče bilo, da prouči sadržinu Kromerova djela, kojoj je dao natpis: Ex Cromero excerpta. Potanje o tim ekscerptima ne može se govoriti, dok nisu izdani, a po onome što daje rasprava Bezsonova teško je doći do tačnog pogleda na stvar.*) Toliko se može kazati, da Križanić nije bio ni malo zadovoljan sa Kromerom i njegovim djelom: prozvao ga Nijemcem, ako nije rodom, a ono srcem i osjećajima, jer mu je krivo, što Kromer često daje prednost Nijemcima, da čak i Ugrima pred Poljacima, t. j. po njegovoj nomenklaturi, Ljasima. Bezsonov, koji je imao priliku da prouči Križanićev izvadak iz Kromera, tvrdi, da je Križanić u svojem izvodu prosto naprosto izostavljao sve izjave Kromerove, koje nisu povoljno glasile po Slovene i njihovu pojavu u historiji, ili je čak dao oduška svojoj zlovolji nepovoljnim opaskama. Na pr. pod kraj izvadaka iz Kromerove treće knjige Križanić je stavio ovu opasku: Germani et Graeci scriptores non aliter de nobis scripserunt quam quomodo inimici de inimicis loqui solent, utpote qui nostram gentem semper odio persecuti sunt. Atque ita affectu odii occupati omnia praeclariora maiorum nostrorum acta data opera subticuerunt, alia in peiorem partem traxerunt, alia parum sincere enarrarunt et suis commentis obscurarunt, alia simpliciter mentiti sunt. Et nunquam veritatem puram de nobis dixerunt, nisi ubi vel gloriae ipsorum intererat vel necessitas aliqua cogebat. Ovo vrlo subjektivno i pristrano mišljenje Križanićevo dokazuje, koliko je bio razdražen protiv Nijemaca, tako da nije mogao o njima mirno i bespristrano ni govoriti ni pisati. Ali spram Kromera bio je osobito nepravedan još u tome, što je i njega smatrao za Nijemca, čega historija i najnovije proučavanje Kromerove historije ne potvrđuje. Finkelj u raspravi o Kromeru (Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego, tom XVI, w Krakowie 1883, str. 302—508) nalazi mnogo vrlo simpatičnih crta u značaju Kromerovu, ne govori ništa o njegovom antipoljskom pravcu ili mišljenju. Isto tako ocjenjuje njegove zasluge grof St. Tarnowski u I. tomu historije literature poljske str. 91.—97. (1900). Kako je Križanić bio pun nepouzdanja u inostrane historijske pisce, gdje govore o slo-

---

*) Po računu Bezsonova izlazi, da svi ekscerpti iz Kromera i Baronija obuhvataju str. 421.—577., a u tekstu ima nekoliko kronoloških bilježaka: 13 jan. 1662, 16 jan. 1662.

venskim narodima. Ukazuje još i ovo mjesto: Boni historici munus est non solum rerum successum narrare, sed etiam innuere, in quo erratum aut bene factum sit. Sunt in politica propriae haereses saeculares, sicut sunt in theologia haereses spirituales: tales debet historicus manifestare et confutare. At nostri amici, nempe alienigenae qui de rebus nostris scribunt, ea quae vituperanda et exsecranda sunt, nobis laudant, scilicet qualiter rex Poloniae decoratus sit corona a rege Germano etc. et ita nostros homines dementant, derident, deludunt. Nostri scriptores, illi primi et simplicissimi annalistae, cum nihil aliud scirent aut possent, honorificum putabant fabulis ornare historiam nostram. Et ipsis hoc propter crassam ignorantiam parcendum est, quandoquidem etiam sapientissimorum populorum historici non tam ex ignorantia quam ex malitia longe turpioribus et absurdioribus fabulis populares suos ornarunt, quam nostri isti scriptores gentem nostram deceperunt.

Iz onoga, što je Bezsonov poizvadio iz Križanićeve polemike sa Kromerom, teško je doći do prave i potpune slike, a da se ne ogriješimo protiv jednoga ili drugoga. Ja ću tek neke crtice ovdje priopćiti. U jednoj glavi Kromerove historije, gdje se govori o Venetima i Vindima, upušta se Križanić u tumačenje, kako vokal *e* prelazi u *i*, te kao potvrdu navodi oba oblika Slovenci i Slovinci. On je znao, da ѣ kod nas daje prema narječju *e* ili *i*, ali je to krivo protegao na *e* i *i* u Venetae i Vinidae. Glede postanja slovenskog naroda stavlja sa Kromerom ovu tezu: „Slavos lingua et mores (addo ego et facies) arguunt non esse Germanos“, ali protiv Kromera tvrdi „Denique Slavi non sunt Sarmatae“. Na pitanje, odakle je postalo ime slovensko, pristaje Križanić odrješito uz tumačenje od riječi „slava“: „Slavi a slava potius quam a slovo dicti sunt, nam a Latinis non „slovi“ aut „slovini“, sed „Slavi“ et „Slavini appelantur“. Idući za tragom najstarijeg nazvanja, koje bi bilo još starije od imena slovenskoga, našao je Križanić već kod starih pisaca jedno ime naroda Moschi te je odatle izvodio Moskvu i moskovsko carstvo; ali je znao, da još šire značenje pripada nazvanju Rus, Ruski. Tražeći dakle izvor ovomu vrlo rasprostranjenom imenu, ne nađe ništa drugo što bi bliže bilo, nego li staro ime Roxolani. On misli ovako: da su se Roxolani nekoč tako daleko raširili po Evropi, da su poslije od „slave“ (kao veliki narod) nadjenuli sebi ime „Slaveni“ (t. j. slavni). Naprotiv

ne odobrava mišljenja, kao da bi se Roxolanima ili Rusima nalazio trag već u bibliji, gdje se u proroka Jezekijela spominje Ros. Pozivajući se na tumačenje sv. Jeronima drži, da ono Ros i ne znači plemena kakova naroda, već glavu. Križanić odstupa od Kromera u mnogim potankostima iz ruske historije, koju je tad već poznavao po ruskom ljetopisu, ali u glavnome se s njim slaže, dopušta da je stara domovina Slovena bila u Sarmaciji. Što ima govora o Poljacima ili Česima, u tome se drži pričanja Kromerova bez svake polemike. Smije se onoj basni koju ponavljahu razni historici, kao da je Aleksandar Veliki dao Slovenima neka osobita prava te i u tom pristaje uz Kromera. Ipak ne može nikako da hvali Kromera, jer mu je odveć prijao Nijemcima. Evo kako sudi s nekom ličnom zavisti o njemu: Cromerus cum omnem commoditatem ad scribendum haberet, non mirum est quod perfectiorem prae ceteris historiam condiderit; habuit enim facultates ad coemendos libros, habuit in manu archivum regium, quod nulli scriptori ante ipsum contigit. Ipse autem licet fingat se Poloniae causam agere, deprehenditur tamen Germanorum suorum advocatus esse. Quoniam vero et doctus et eloquens est prae nostris et fabulas ipsorum insigniter refutat, eo maiorem sibi auctoritatem conciliat faciliusque homines nostros decipit. Jedva je potrebito ograđivati se protiv ovakova mišljenja Križanićeva, koje pokazuje da njegov subjektivno udešeni, polemici nakloni temperamenat nije dobro pristajao uza zadatak objektivnog historijskog pisca. On je, da tako kažem, sav ušao u polemiku te bio izvješten u području religioznih pitanja, ali za ocjenu historijskih događaja nedostajalo mu potrebite mirnoće i objektivnosti. Bio je doista pun oštroumnih pogleda, ali njegovo uvjerenje nije svagda bilo rezultatom zrelog razmišljanja, već vrlo često sastavljeno iz ličnih utisaka. Vrijedno je spomenuti, kako je Križanić hvalio Piaseckoga: Post ipsum (t. j. poslije Kromera) secutus est Piasecius, qui unus ex omnibus veritatem sincere loqui coepit, licet non tam erudite nec tam eloquenter ut Cromerus. Sed propterea quia veritatem locutus est, meruit videre adhuc vivens libros suos in publico foro comburi. Quod tamen ipsi eo maiorem gloriam et a multis risum creavit. Ovaj povoljni odziv o Piaseckom potvrđuje se još i danas, dakako s nekim ogradama, kod poljskih literarnih historičara, gl. St. Tarnowski, Historya literatury polskiej. 1909. Tom II. 148.—152.

Križanić nije pravo vjerovao, da bi se domaća slovenska prostodušnost umjela uspješno odbraniti od lukavih i himbenih susjeda neslovenskih, među kojima su dakako u prvom redu bili Nijemci; zato piše na jednom mjestu: Quidquid unquam egimus cum Germanis, Graecis aliisque sapientibus populis, omne id in nostrum malum cessit: nunquam adiuti sumus, semper decepti, delusi, irrisi, damnisque irreparabilibus afflicti ac pene destructi sumus. Križanić je kod toga odveć jednostranog suda o bezazlenosti, da ne reknemo nedotupavnosti ili tupoglavosti slovenskih ljudi, zaboravio, da kad bi sve to onako bilo kako on govori, umniji susjedi ne bi ni mogli drugačije postupati sa Slovenima, jer Mudrost svijetom vlada. Ali za Križanića imala je ova bojažljivost, ovo nepouzdanje u slovensku stvar tu zlu posljedicu, da je govoreći o Nijemcima najvolio prikazivati ih u najcrnijem svijetlu, t. j. u svojim je izvatcima najradije isticao stvari nepovoljne po Nijemce i druge inostrane susjede Rusa, Poljaka i ostalih Slovena te je takova mjesta još i podcrtavao. Bezsonov, koji je očajanu filosofiju Križanićevu i sam odobravao, ispisao je mnoga ovakova podvučena mjesta iz Križanićevih izvoda. Kod Bezsonova ima mnogo citata, odakle silno izbija njihova tendencioznost.

Poslije ovih izvadaka iz Kromera, ne imajući valjda drugih historijskih izvora pod rukom, uzeo Križanić proučavati historijske knjige staroga zavjeta. U rukopisu njegovu ima na str. 485. bilješka: 1662 febr. 6. Regum historia ex sacro codice. Tekstom biblije poslužio se u latinskom izdanju vulgate, i tu će knjigu biti ponio sa sobom u Sibiriju. Kako je rado vadio za svoje dokazivanje primjere iz historijskih knjiga biblije, pokazuje njegovo djelo o Promislu, isto kao i izvatci koji su ovdje posabrani, na str. 485. do 565., što je uradio u osam dana, jer na posljednjoj stranici ovih ekscerpta stoji zabilježeno: Finis et laus Deo, 1662 febr. 13. Ono malo, što znamo o tom dijelu Križanićeva rukopisa, mogli bismo tek ponavljati po riječima Bezsonova, kad bi samo bile dovoljno tačne i jasne. On kaže, da je Križanić počeo od Melkizedeka te prešao na Mojsiju, na sudije i na ius Regis („pravica kraljeva"), o čemu je obećao da će napose govoriti, što je zbilja i učinio u Politici I 259–278.; nadalje pripovijeda historiju kraljeva te završuje povratkom iz 70-godišnjega sužanjstva. Bezsonov ostavlja neriješenim pitanje, da li je Križanić kod tog izvoda iz teksta starog

zavjeta dao svoj prevod ili mu je poslužio čiji god prevod od prije, koji je prema svojim potrebama preradio. Ja ću u odsjeku, koji govori o Križanićevoj načitanosti, dokazati, da je Križanić sam prevodio s latinskog teksta vulgate. Bezsonov i tu ide predaleko u svojim kombinacijama, kao da je Križanić namjeravao da na osnovu ovoga rada nastavi posao dalje. Jedno mjesto „in excelsis immolabat", koje Križanić prevodi „zakalal žertvy na vysokich, na werchach gor" (Reg. III. 3. 3), navede ga, da sa strane pripiše u svojem rukopisu ove riječi: „gora, berdo, cholm, brêg, mogila, nasyp, okop". Odatle jedva se smije zaključivati, da je Križanić mislio na sastavljanje rječnika. Poslije stranice 566. do 576. slijede razne kombinacije Križanićeve i kronološke bilješke, među kojima dolaze i brojevi, kada i dokle se vladalo u kojem carstvu: judejskih je careva bilo 22, carevahu 477 god.; carevi su asirijski vladali 1240 ili 1300 godina, medijski 266 godina, persijski 233 godine; odmah iza Aleksandra pojavi se carstvo partsko na 480 g., a poslije povratilo se opet persijsko carstvo, koje i danas postoji. Egipatski carevi vladahu nekoliko tisuća godina, isto tako kitajski. Kraljeva francuskih izračunao je Križanić 66 u 1200 godina, španjolskih 50, poljskih od Piasta do Kazimira V. — 36, a kad bi se posegnulo dalje u prošlost do samoga Leha, moglo bi ih biti 46. Od pokrštenja „Mječislava" do g. 1662. izračunao je Križanić 697 godina; ruskih je vladara od Vladimira do 1662. sračunao da je bilo 37 za vrijeme od 680 godina. Ovo mi izgleda kao vježbanje u kronologiji općenite i napose poljske i ruske historije. O carstvima grčkom, rimskom, njemačkom i turskom nema ovdje govora, može biti zato, što se ova carstva spominju i njihova sudbina raspravlja u djelu o Proročanstvima.*)

Kad bismo si zadali pitanje, što je Križanić namjeravao postići ovim svojm izvatcima i donekle prevodima to iz jednog

---

*) Što se ovdje govori o izvodima iz staroga zavjeta, sve je kazano po pričanju samoga Bezsonova u njegovoj rukopisnoj raspravi od g. 1860. Ali kasnije, kad je g. 1870 pisao o Križaniću ono, što je opširno ocijenjeno u mojem odzivu o Bezsonovljevim studijama nad Križanićem u Starinama kn. XVIII., kao da je sam Bezsonov ovaj komad rukopisa, što slijedi poslije Kromerova izvoda, pripisivao Baroniju, jer kaže (na str. 352., u bilješci: Neposredno za Kromerom ide svima poznati Baronij . . . Potanje o tom ne govori, već samo kaže: Baronij ide, s izvatcima iz njegovih Annales na latinskom jeziku, do l. 276-og ili do stranice 576.

ruskog ljetopisa te iz njemačkog djela Petrejeva, iz poljskog prevoda Kromerove historije, i napokon iz nekih dijelova staroga zavjeta (ili iz Baronija) — moj bi odgovor glasio, da je to bila neka vrsta propedevtike zanj lično, t. j. vježbanje u historiji i poznavanju prošlosti najprije naroda ruskoga, u drugom redu poljskoga i ostalih Slovena, i ako ovi potonji daleko zaostaju za Rusima i Poljacima; nadalje da je htio imati pri ruci historijske građu kao naučnu podlogu za druga svoja djela, za koja je crpao dokaze ponajviše iz historije crkvene i svjetske. Drugih kakvih viših ciljeva, o kojima govori i nagoviješta Bezsonov, ja ne bih umio naći u Križanićevu rukopisu.

Ali jošte ima jedno djelo, iz kojega je Križanić unesao nešto u taj svoj rukopis, to su komentari t. j. memuari francuskog državnika i historičara Filipa Komina (Philippe de Comines, † 1509.). Njegovo je djelo „Mémoires" Križanić čitao valjda u latinskom prevodu, jer piše: Filippi Cominaei commentariorum liber I. sa sadržinom: Bellum primum principum Galliae contra regem Ludovicum XI. quod appellatum fuit „Bonum publicum". Svoj je izvod Križanić otpočeo, kako stoji zapisano na str. 577., godine 1662., febr. 16.: in nomine Domini. Početak Križanićeva teksta glasi po opisu Bezsonova ovako: Dux Burgundiae Filippus anno 1464 erat in oppido Flandriae insulis, cuius filio Carolo ego in servitiis tunc eram . . . Dalje slijedi: Bellum Caroli ducis Burgundiae contra Leodienses et bellum secundum regis Ludovici contra principes Galliae seu bellum Britannicum. U knjizi 4 toj ima Bellum Burgundicum tertium regis contra Carolum. Posljednji odlomak sadržava Nuptiae ab Aquilone appetitae, causa belli, induciae in annum . . . te svršava riječima: Et si Carolus initio voluisset spondere nuptias ii qui nunc ipsum oppugnabant conversis armis conati fuissent tōtis viribus . . Na tom mjestu, na str. 610 prekida Križanićev rukopis, svršetka nema. Nije lako reći, kako je Križanić došao na misao, da iz ovog historijskog spisa pravi ekscerpte. Moglo bi se pomisliti, da je to bilo djelo prostog slučaja, koji mu je taj historijski spis turio u ruke, ali čini se, kao da nije tako. Komin bio je na glasu kao umni filosof historije, što je Križanić mogao znati te upravo zato i želio, da se s njegovim djelom upozna. Zato ga i pominje odmah na početku svoje Politike već u predgovoru kao jedan svoj izvor. Što ima gdje god nad latinskim tekstom izvađenim iz Kominova djela, po koja glosa njegova

mješovitog jezika, kao n. pr. nad solo aequari: „tli zravnati", to ne dokazuje ništa za kakove osobite osnove i nakane Križanićeve. Sva je prilika, da bi Križanić još i više toga unesao u svoju priručnu rukopisnu knjigu, kad bi imao u Sibiriji više historijske građe pri ruci. A tko zna, može biti je i bilo više toga, ali je propalo ili se do sada nije našlo.

Znajući da je Križanić mladost svoju proveo što kod kuće, u svojoj domovini Hrvatskoj, što u Italiji i osobito u Rimu, mogli bismo u čudu zapitati, zašto tako malo ili gotovo ništa ne govori o historiji svoje uže domovine i južnih Slovena u opće. Čini mi se, da se to može tako protumačiti, što su njegovi planovi imali pred očima mnogo veće ciljeve, ne ograničujući se uskim područjem unijaćenja pravoslavnih uskoka i doseljenika u Hrvatskoj. Križanić htjede veliki ruski svijet izmiriti putem unije sa Rimom. Taj veliki cilj, koji ga je u dva maha vukao u Rusiju, potisnuo je nekošnje uže interese domovinske u nazadak, u novim prilikama izgubili su zanj važnost, njemu je valjalo prije svega proučiti historiju rusku i poljsku, znajući dobro da će njegova djela, za koja je trebalo dobro poznavanje historije od oba ova naroda, biti prije svega namijenjena Rusima i Poljacima, a ovima onaj čas nije bilo do južnih Slovena, već su ih mnogo jače zanimali Nijemci, Švedi, Turci i Tatari. Fragmentarnost sadržine ove rukopisne knjige Križanićeve podsjeća nas na jadikovanje Križanićevo, da mu nedostaje knjiga, da bi mogao mnogo više uraditi, kad bi ga car pomilovao i povratio u Moskvu. Njemu je lebdila pred očima zavidna sudbina Kromerova, na koju je i ukazao u svojoj više spomenutoj karakteristici.

Bezsonov svraća u svojem izvještaju o tom rukopisu našu pažnju na brzinu, kojom je Križanić radio na tome rukopisu, unoseći unj svoje izvatke. Vrijeme može se lako proračunati, jer je, kako vidjesmo, na više mjesta zabilježeno, kada je koji posao započeo i kada svršio. To posvema odgovara Križanićevu karakteru. Kod njega se opaža velika hitnja u radu, koja se ogleda i u nekoj naglosti njegovih misli i odziva, koji nisu svagda izražavali promozganu volju razuma, već otkrivali osjećaje srca i simpatije, usađene u njegovu dušu dugačkim hodom njegova nemirnog života.

6.

Križanićev prepis Bellarminove rasprave „De arte bene moriendi“.

O rukopisu, u kojem se nalazi ovaj tekst, pominje Bezsonov u onoj istoj rukopisnoj raspravici, o kojoj smo govorili, da razlože Križanićevo proučavanje ruske i poljske historije. To je bilo već godine 1860-e. Mnogo godina kasnije (t. j. u akademskom petrogradskom časopisu „Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Импер. Академіи Наукъ, 1897 г., т. II. кн. 2. стр. 302—319) kosnuo se istog rukopisa prof. Popruženko. Bezsonov bješe rukopis označio kao inventar sinodalne tipografske biblioteke u Moskvi pod br. 3777. Popruženko daje može biti po novoj signaturi br. 1760 kao oznaku rukopisa. Nema ipak ni najmanje sumnje, da je to jedan te isti rukopis, o kojem govore Bezsonov i Popruženko, i ako se koje u čemu njihov opis razilazi. Bezsonov kaže, da je rukopis vlastoručna radnja Križanićeva, na kojoj da je sam zabilježio i vrijeme postanja, t. j. da je rukopis napisan g. 1663. maii die 25. vesp. Odatle Bezsonov zaključuje, da je Križanić iste godine i napisao taj rukopis. Popruženko naprotiv čita zapis ovako: 1663. junii die 25. vesp. Razlika je dakle u čitanju mjeseca: Bezsonov piše, da je Križanićev prepis učinjen (ili možda započet) u mjesecu maju, a Popruženko stavlja mjesto maja mjesec junij, podudarajući se inače sa Bezsonovom. Tko ima pravo, tko li je pogrješno čitao, mogao bi nam odgonenuti, da tko zaviri u sam rukopis, čega u današnjim prilikama ne mogu ni od koga očekivati. Važnije je svakako nešto drugo. Bezsonov misli, da je upravo godine 1663-e i napisan tekst rukom samoga Križanića, dok naprotiv Popruženko tvrdi, da je bilješka sa godinom, mjesecom i danom zapisana u rukopis drugim mastilom, t. j. kasnije, nego li sam tekst. I tu razliku tumačenja mogao bi razriješiti netko, kad bi iznovice imao pred sobom rukopis. Popruženko držeći se toga, da je rukopis pisan znatno ranije od g. 1663-e, stavlja ga po svojoj kombinaciji negdje oko g. 1650., jer da se tada Križanić bavio Bellarminom. No to nije što drugo, van puko nagađanje. Ako se smije prenijeti taj posao u ranije doba Križanićevo, tada bi svakako najpreče bilo da ga stavimo u godine njegova boravka u Rimu iza povratka iz Carigrada. Ali za taj dokaz valjalo

bi izbliže razabrati i papir na kojem je tekst pisan i samu ruku koja ga pisala. Još bi se imalo objasniti, kako je u jedan rukopis iz ranijih godina unesena bilješka 1663. Popruženko si pomaže doskočicom, da je Križanić to učinio, kad mu je g. 1663. rukopis slučajno pao u ruke, kad ga je stao iznova čitati i neke opaske upisao drugim mastilom. Za čudo o svemu tome ne govori Bezsonov ni riječi. Znamenito je i to, da za prevod himna u slavu Ivana Krstitelja, koji u rukopisu slijedi iza teksta Bellarminova, i sâm Popruženko dopušta, da je upisan u rukopis istom g. 1663. Bezsonov tvrdi, da je taj prevod himna unesen u rukopis na listovima, koji ostaše čisti i neispisani poslije rasprave Bellarminove, a s tim se slaže i Popruženko, ali mi je za čudo, što nijedan ne govori izrijekom o nekoj možda ipak vidljivoj razlici ruke i pisma između teksta Bellarminova i dodatka koji sadrži himan u slavu Ivana Krstitelja. A ta bi razlika morala ipak svakomu pasti u oči, ako je između jednoga i drugoga teksta prošlo kakovih desetak godina. Pitanje ostaje dakle ovaj čas neriješeno. Samo ću uzeti ovaj put Bezsonova u zaštitu te izjaviti, da je u raspravici, napisanoj još godine 1860., jasno i tačno znao i kazao, da latinski tekst „De arte bene moriendi“ nije originalno djelo Križanićevo, kako su mislili prije njega, već da je to prosto prepisano iz Bellarmina. Bezsonov je našao u samom tekstu (u 3-oj glavi II. dijela) Bellarminovo pozivanje na nekoje druge njegove spise, kao n. pr. na De ascensione mentis in Deum, po čemu je mogao bezdvojbeno ustvrditi, da je taj Križanićev latinski prepis izvađen iz Bellarmina. Nije dakle Popruženko bio prvi, koji je ušao istini u trag, već ta zasluga ide Bezsonova, koji je u svojoj raspravici istaknuo i to, da je Križanić u djelu o Politici upotrebio koji put tekstove Bellarminove za svoje dokazivanje, kao n. pr. I. 271—273. Razdjel 27. „Proizjavljenje obćee bogatih ljudej“ izvađen je zbilja kao dovoljno tačan prevod iz Bellarminove pete glave: De 5. praecepto in quo detegitur error divitum huius mundi. Po dokazivanju Bezsonova prevod Križanićev dopire do I. 273. redak 20.: „Eda li, de, pojdut vo věčnij ogonj oni koji něsut svoego blaga ubožcem uděljali, a ne pojdut oni koji sut čužee grabili“: An forte ibunt in ignem aeternum qui opera misericordiae non fecerunt et non ibunt qui aliena rapuerunt. Stihove u čast Ivana Krstitelja naštampao je Popruženko Križanićevom originalnom latinicom (bez latinskog teksta). Bezsonov je dodao i latinski original, ali zato

Križanićev prevod naštampao ćirilicom. Što Bezsonov po prepisu iz Bellarmina zaključuje, da je Križanić imao i to djelo uza se u Sibiriji, to baš nije sasvim sigurno; moglo bi se dapaće misliti i reći, zašto bi bio prepisivao tekst, kad bi mu bila pri ruci štampana knjiga. Sam dakle prepis mogao bi prije pokazivati na vrijeme, kad je Križanić iz velikog izdanja Bellarminovih djela prepisivao za svoju potrebu ovaj jedan tekst, računajući da mu štampano izdanje neće svagda biti pri ruci. Križanić u pismu iz Beča na sekretara rimske Propagande Massari od g. 1650. (8. marta) spominje Bellarminovu polemiku protiv modernih jeretika (t. j. protiv protestanata) te misli, da bi se istim načinom, metodom skolastičnim (ordine Bellarminiano, methodo scholastica) imala napisati knjiga protiv „schismatika", t. j. protiv grčkoistočne crkve. Odatle se vidi, da je Križanić zbilja poznavao djela Bellarminova, ali upravo g. 1650. zanimala ga više polemička sadržina Bellarminovih djela (n. pr. njegovo djelo Disputationes de controversiis fidei adversus huius temporis haereticos) nego li rasprava, o kojoj je ovdje riječ. Dodat ću ipak, kad smo došli na Bellarmina, da je taj pisac svojim načinom razlaganja po punktima, svojim citiranjem sv. pisma i crkvenih otaca, među njima osobito često sv. Avgustina, očevidno bio jednim od glavnih uzora, za kojima se poveo Križanić.

7.

Dva gramatička djela Križanićeva.

a) Објасненје вивóдно о пи͞смѣ словѣ̂нскомъ;
b) Граматично изкáзанје об рýском језику.

Pod a) spomenuti spis Križanićev, za koji rekosmo, da je valjda već tećajem g. 1660. bio sastavljen u Moskvi a u Tobolsku g. 1661. dovršen, poznat je, kako rekosmo na str. 115., istom od g. 1888-e te izdan u moskovskim Čtenijima za g. 1891. Križanić sam karakteriše ga u „Predgovoru" kao objašnjenje svega, „što ko slověnskomu Pravopisju pristójit", t. j. kao spis, koji raspravlja o grafici i ortografiji. I to još dodaje, da se nije zadovoljio ustanovom pravilâ (δογματικῶς), već se svagdje upuštao u tumačenja i objašnjenja (πρακτικῶς). Tim je putem nakanio uvesti čitaoca u sâm predmet, da bi ga lakše razumio. A trud kako priznaje, nije bio malen, jer se u grafici jezika, koji si

je predstavljao kao očišćeni, ispravljeni crkvenoslovenski i ruski jezik, nagomilalo toliko toga nevaljala, da naliči na Avgijevu pojatu, koju je Herkulova snaga morala očistiti. Ali za ispravljanje hoće se i znanja. Tko ne bi razumio, kaže Križanić, u čemu se ruski jezik razlikuje od leškoga (poljskoga), leški od hrvatskoga, hrvatski od srpskoga i češkoga, i tko ne bi razumio pravopisa grěkoga, latinskoga, njemačkoga, leškoga, ruskoga, bjeloruskoga i zadunajskoga, ne bi nikako mogao sastaviti ovakova „razsûženja". Križanić kao da je sebi prisvajao ovakovo znanje, u čem se mogao i varati, jer je to znanje za cijelo bilo, prema tadašnjemu stanju jezičke nauke, vrlo površno i netačno. Još dodaje Križanić, da valja razlikovati jedan opći, izvorni ruski jezik, kojim se govori u Velikoj Rusiji, od bjeloruskoga, koji zove „mrskom mješavinom" ruskoga i poljskoga, i od književnoga, ili kako ga on zove „prevodničkog" jezika, koji mu je također mješavina starog ruskog jezika sa grěkim. Njegovo bijaše mišljenje, da su nekoč u stara vremena u Rusiji općenito govorili onim jezikom, koji se danas čita u knjigama, izuzevši promjene izvedene po grěkom jeziku. Križanić misli, da bi se poslije, kad bi se čuo glas kritike o ovoj njegovoj radnji, mogla sastaviti puno u kraće pravila ortografska.

Pod b) navedeno djelo Križanićevo, što ga Bodjanskij izdao u Moskvi g. 1859. kao posebni otisak iz moskovskih „Čtenija", poznato je našoj naučnoj literaturi po obznani, koju je g. 1876. napisao Daničić u 16-oj knjizi „Rada" (str. 159.—198.). Ondje je vrlo pomno iscrpen sav sadržaj Križanićeve gramatike te na kraju u nekoliko riječi dodano mišljenje Daničićevo o značenju ovog djela, koje je promašilo cilj, pošto stvara nekakav novi umjetno miješani jezik te prema njemu kroji i pravila. To je cijela istina, koju je potvrdila prošlost od sad već gotovo tri stotine godina. Nikomu ne pade na um, da nasljeduje Križanića, da piše njegovom umjetnom mješavinom. Ali to ne smeta, da se ipak može govoriti o velikoj originalnosti Križanićeva talenta i u gramatičkim pitanjima. Mogao je u mnogome pogriješiti, ali već njegova smjelost, da udari novim putem, da podvrgne originalnomu razmišljanju stvari, kako nije nitko prije njega učinio, zaslužuje veliko priznanje. Križanićeve gramatičke misli čudno se podudaraju sa načinom, kako je običavao laćati se svakojakih drugih pitanja, t. j. sa originalnom smjelošću praviti zaključke na osnovu vrlo nepotpune građe, čega radi u

*

mnogo slučajeva njegovo umovanje iznosi na vidjelo neispravne rezultate.

Da otpočnemo sa terminologijom. I ako je Križanić poznavao gramatiku Smotrickoga, ipak stvori sebi svoju, samostalnu terminologiju, koje se drži u oba gramatička spisa, sa neznatnim razlikama. U a) točka, u b) pika (poznata riječ starih gramatičkih djela sjeverne Hrvatske „piknja"); crtu zove čertkom ili čertom, a slovo čertinom, slog ili slovku skladom, odatle postaju riječi (riči) i besjede (beside); jezik ima svoja narječja, kojima je nadjenao čudno ime „zavlačenja"; glasovi su mu glasnice (vokali), dvojeglasnice ili dvojglasnice (diftongi) i neglasnice (konsonanti). Neglasnice dijeli u šumne ili šumnice (to su palatalni sibilanti i t. d. l, n) i u tonke (tanke) ili tončice (svi ostali konsonanti). Još da kažemo, da mala slova zove „drobnice", a velika slova „grubice". Pretresajući najprije vokale ustaje s razlogom protiv nekih nepotrebnih vokala, kao ω uz o, ı uz и, є uz e, ѵ uz и, ѹ uz v. Svemu je tomu, kako kaže, kriva imitacija grčke grafike, ali njegovi predlozi nisu svagdje zgodni, tako n. pr. on uvodi j za konsonantsko slovo, i uza sve to ostavlja na početku riječi j za i, a na kraju riječi piše ь mjesto j; ovo mu je ь služilo još i za palatalizaciju konsonanata, predlaže dakle da se piše junjь (izgovori: junij), juljь (izgovori: julij), itd. Držeći se načela, da и, što odgovara grčkomu χ, ne može prelaziti u j, odbacuje „bjelorusko" pisanje й za j. Tu se vidi nedosljednost, što je naše и mjerio po kalupu grčkom. Križaniću su vokali u i e po južnomu izgovoru čisti nejotovani glasovi, zato traži, da se mjesto ruskog načina pisanja: **бiет, сѣет, троица, колеѣ, разбоѣ** itd. piše ovako: **бijет, сѣjет, троьица, колеjѣ, разбojѣ** itd. Najčudnovatije je to, što ы ne priznaje za čisti vokal, već zaveden spoljašnjim oblikom zove ga šumnim skladom (palatalnim slogom); ne dopušta više od pet vokala (a e i o u), šesti ы zove izmišljotinom! On sam citira „bjelorusku" (a zar u Moskvi toga nije čuo?) razliku izmedju бити, бил, ми i быти, был, мы, ali držeći se tvrdoglavo spoljašnjeg oblika ы (za ъı nije ni znao), hoće da ь umekšava prednji konsonanat, te zato, ako se već želi imati šesti vokal, predložio bi, da se piše ѵ (prema poljskomu y), dakle бѵти. Ali on tvrdi, da šestoga vokala nema i ne može biti! „Abovém Harvati, Serbi, Bolgarje i Čehi o njem ne vědut ni v besědě ni pismě"! Samo kod быти i был dopušta razliku od бити, бил, ali i tu izvraća fakte svakojako, samo da opravda

svoj princip: nema nego pet vokala! Ipak ima u njegovoj argumentaciji zrnce istine, kada kaže, da bi držeći se grafike poljske izlazilo premnogo slogova sa ы, a vrlo malo bi ostalo za и, dakle mjesto силити valjalo bi pisati сылыты. Tu on dakako ima pred očima južnoslovenski izgovor, kojemu za čudo pribraja čak i ruski jezik, jer tvrdi, da je izgovor riječi силити isto tako „tonok“ (t. j. nepalatalan) kao u riječi лысый. Zato i želi, da bi se mjesto лысый, малый, святый pisalo лисиј, малиј, святиј. Dobro opaža razliku između piwo i pycha u poljskom jeziku, tumačeći pycha kao „čisto, prosto, tonko“, dok je ono drugo „so šumom i so sapoju ili osopenjem“ kao пь-иво i bez mala kao пхиво; ali za čudo i opet tvrdi, da пиво и пиха (valjalo je za cijelo napisati пыха) „v ruskom i ostalom slovenskem jazicě nimajut različnogo izgovora“. Među suvišnim znacima spominje ne samo sve veze ıa, ıe, ю i po njegovu ы, već i ѫ i „dvojeglasnice“ ѧ, ѣ. Znak ѫ vrijedi mu isto što ю, razumije se jedno mu je i drugo suvišno, jer pisati valja jy. Za ѧ, koje mnogi izjednačuju sa ıa, kaže Križanić, da je složeno od A i ı, te bi upravo imalo značiti aj (ἄλφα-ἰῶτα), ali glasi nekako slito i smiješano iz e i a, a to biva zato, što na svakom mjestu gdje se pravo piše ѧ, Zadunajci izgovaraju e, ne ja, kao na pr. свѧтиј, пѧт, девѧт oni čitaju (izgovaraju) свêтиь, пêт, дèвêт. A gdje je ispravno pisati ja, ondje i oni saglasno sa Rusima izgovaraju ja, kao: jápост, óájати, лàȷja. Ovo je svakog priznanja vrijedno opažanje Križanićevo, koje nije n. pr. palo na um u svoje vrijeme Levakoviću. Isto je tako, govoreći o ѣ, dobro opazio, da njegovi Hrvati pišu i izgovaraju i: tîlo, stīna, bīda, a Rusima prisvaja izgovor vokala ѣ kao ie ili e, te objašnjuje to primjerima биêло, тиêло, вь глāве, a znao je, da se poslije ŕ piše samo e: рекà (sic), стрелà, времѧ̀. Ovo posljednje opažanje, kako dokazuje primjer рекà, nije bilo potpuno ispravno. Ne čudimo se, što nije znao, zašto ѣ Poljaci izgovaraju čas kao ja čas kao a, e ili ie; тѣ̂ло, рѣ̄ка, стрѣ̄ла, мѣ̂дь transkribira po poljskom izgovoru: чјало, страла, река, миедь; za ѧ dobro je opazio poljski izgovor ien: свиенти, пиенть, дьевиент. Odatle izvodi pravilo pravopisno: neka se ѧ i ѣ samo ondje pišu, gdje izgovaranje u pomenutim slovenskim jezicima nije jednako; isto tako neka se na početku riječi ne piše ѧ i ѣ, osim jedne riječi ѧзик, kojoj valja samo pridodati još sprijeda j te će biti ispravan izgovor јазѝк, hrvatski језѝк i poljski ензѝк.

Križanić prigovara bjeloruskim piscima, što pišu ženske i-osnove u nominativu sa ь na kraju, dok bi, kako on misli, valjalo ostaviti konsonante tankima, t. j. bez palatalizacije, te se poziva na izgovor ne samo zadunajski, već i na Velikoj Rusi da se govori isto kao za Dunajem. Čudnovato! Još jače prigovara, što se piše le, ne, dok po ruskom izgovoru to znači le, ńe, te bi po njegovoj ortografiji valjalo pisati: кральем, хмельем, польем itd. Svoje pisanje dobro podupire analogijom: nošen, nasićen (Križanić piše насищен) prema nositi, nasititi. Ima još i drugih prigovora, kojima je uzrok u Križanićevu nepoznavanju historijskog hoda ruske grafike, a htio bi imati dosljednost, osnovanu na načelima njegove grafike. Po njegovu n. pr. ne valja pisati смŷтня, ne bi valjalo ni смŷтнја, već samo смŷтньа; ne bi valjalo орудье, дрѣвье već samo орудје, дрѣвје. Što valja za e, isto vrijedi za i; i tu ište da bi se pisalo коньи mj. кони, диньи mj. дини.

Spomena je vrijedno, da Križanić ъ zove poluglasnicom i misli, da se po uzoru grčkom na kraju pripisivalo onako suvišno kao kod Grka na početku spiritus lenis. Još bi dopustio, da se ъ piše u primjerima kao гърло. O tome raspravlja opširno u posebnom 14. razdjelu, gdje pisanje kao: smrt, tȓn, vrba, stavlja pod ortografiju češku, dok su mu smert, torn, verba ruski, smert, tern, verba hrvatski, smart, tarn, varba srpski, smjert', tjernje, vjerba poljski oblici, a za općenito predlaže смърт, търн, върба. U tom i u mnogim drugim slučajevima jednako se vidi, da je Križanić ispravno i neispravno opažanje miješao, čas bio blizu istini, čas se od nje odalečio.

Lakše mu je bilo ispravljati neke ortografske pojave kod konsonantizma, kao ná pr. da ne treba pisati аггел, da je uz ф suvišno pisati ѳ. Da u izgovaranju konsonanata Križanić stoji na latinskom pisanju i izgovoru, dakle da traži da se piše Sabaot, Rabi, Barnaba, Tabor, Cecilija, December, Lucijan, Teodor itd. — to je lako razumjeti, ali i tu Križanićeva argumentacija ide predaleko, kada tvrdi, da bi se prema Varvar imalo pisati ne Subota u ruskom jeziku već Savota!

I ako je glavna svrha ovog Križanićevog spisa bila ortografija i grafika, ima u njoj ipak ponešto fonetskih pojava, kao n. pr. o mijenjanju „tankih" u „šumne": bog-bože, knez-kneže, otec-oteče, nositi-nošen, Vlah-Vlaše; opazio je i c, z, s: po bozé, pri svacé, po grésé; nije mu izmakao paralelizam sa moljenje

(moliti), gonjenje (goniti), i sa grabljenje (grabiti) i sa hodjenje („po zadunajsku"): hoženje („po rusku"), hoždenje („po prevodničesku"), što bi „po ispravljanju" imalo glasiti: hodženje. Zanimljivo je razlaganje slova щ. On kaže, da to slovo (čertina) kod Rusa glasi šč (шча) i kod Poljaka isto tako: szczuka, gdje im Nijemci ne promijeniše izgovora u c: noc, pjec (mjesto нощ, пещ), Srbi da zovu щ штаь(!) a izgovaraju kao tj, t. j. pišu щуд, щутити, нощ, пещ, a izgovaraju тьуд, тьутити, ноть, петь; samo gdje se sastanu сщ ili шщ, tamo pišu шт, kao: штаб, штит, штука, огньиште. Hrvati da zovu щ: чьа, te izgovaraju: чьуд, чьутити, ночь, печь, a gdje pristaje još ш, tamo pišu шщ: prošćenje, otpušćenje, šćit, plašć, a to se izgovara прошчьенје, огньишчье, плашчь. Križanić priznaje, da bi se moglo biti bez щ, ali ga ipak ostavlja s više uzroka. Još ima jedna glava iz fonetike. Njemu se čini, da se „pretvrdo" i „neispravno" piše i govori: lba (mjesto leba), lva, lgota, lža, lzja, lkanje, lna, lčju, nrav (mjesto leva, legota, lož-loži, lezja, lakota, lena, laćen jesm, narav). Isto tako kod m: mgla, mžati, mzda, mska, msta, mhu, mša, мщенеск, мщутъ (m. megla-magla, mižati, mezda, mezg-mezga, mesta-mesčenje, meh-meha, misa, мешчьут; napokon kod r (ali tu se radi o nečemu drugom): rvati: ervati, arvati, ървати; rž: erž, arž, ърж; rža: erža, arža, ържа. Ovim je, vjernim i nevjernim opaskama pisac ušao u razglabanje konsonantskih skupina, o kojima kako je poznato ima čitav red rasprava, jedna u Radu, pokojnoga praškoga slavista M. Hattale.

Križanić je dobro opazio, da je u grčkom i latinskom jeziku s pred l, m, n, r vrlo rijetka, a u „našem" jeziku vrlo česta pojava, ali njegov je sud, da je to „sošestvije" šumjaće i neugodno i mrsko: zato se i ne piše na kraju: kresl, vesl, povism, pism, osm, jesm, pěsn, carstv, sestr, stegn, sedm, već ovako: kresel, vesel, povisem, pisem, osem, jesem, carstov, sester, stegen, sedem. I tu ima Križanićeve samovolje, kao i u tome, što ne dopušta Pskov, već traži Peskov i još neke takve stvari. Tako zna i za razliku medju ruskim долг, hrvatskim dug, poljskim długi, ali naopako misli da Rusi pod uplivom poljskim pišu плоть, слеза, a da bi valjalo pisati полт, солза(!) On ispravlja jezik te kaže, da je плот od pletenja i znači ogradu, dok полт ili пут znači meso; isto tako солза, суга(!) ide iz očiju, a слез-слеза je trava. Tako Rusi Poljacima za volju govore кров mjesto кори; кров

[illegible] pokrov, p korv živomu mokrotu! Sve su to primjeri njegova oštroumnog uporeďivanja, ali na krivom temelju!

Križanićevoj oštrini opažanja nije izbjeglo, da se poslije š piše u domaćim riječima samo ć ili ć, kao: šćit, ognjišće, pišćal; a kad slijede drugi konsonanti, riječ je inostrana, kao: švager, škoda, šljahtu, šlapa, šnura, špaga, špica, mušket; ipak se sjetio, da kod fleksije može biti i koji drugi konsonanat a riječ nije tuđa, kao: švec, naški. Govoreći o udvajanju glasova, dopuštao ih je u беззаконіе, истинно itd., ali nije odobravao, da se piše: soveršenno, vselennaja i dr.; i još manje mu je pravo bilo, da se piše ssati, ssilnij (ссыльный), ssor, žžet, vvesti, po njegovu trebalo bi da se predlog rastavlja: sosati, sosor, sosilnij, žežeš, vovesti itd.

Križanić bijaše oduševljeni hvalilac latinskoga pisma, koje se njemu već i zato sviđalo, što kod sastavljanja slogova ne smetaju dugačka, mnogosložna nazvanja. Zato je i tu predložio skraćene oblike za nazvanja, ali ne razumijemo pravo zašto drugojačija za grčko nego li za latinsko pismo, n. pr. ondje bu, ovdje be; ondje hi, ovdje ha; ondje la, ovdje le; ondje mi, ovdje me; ondje ni, ovdje ne; ondje pi ro, ovdje pe re; ondje si, ovdje se; ondje ta, ovdje te.

Rasprava završuje znacima interpunkcije i razlikovanjem akcenata, o čem je bila riječ sprijeda u tekstu. Priznat ćemo rado, da je Križanić u svojem umovanju počinio mnogo pogrješaka, ali je već to njegova ne mala zasluga, što je u opće prvi stao opažati ovakove pojave slovenske glasovne fiziologije i o njima razmišljati.

Veliki dio sadržine ovoga spisa ušao je u djelo pod b) spomenuto, t. j. u Križanićevu gramatiku, u razdjel 11-i i 12-i, sa nekim razlikama, n. pr. jotu on zove ovdje, kad je vokal („glasnica" u značenju i na početku riječi kao Jme, Jstina, Jskra), jhota, a kad je konsonanat, jod. Uz e izmisliše, kako on kaže, „Bilorusjani" za čisti e-vokal znak э, koji naziva „bezdjelnim", jer po njegovoj ortografiji za je valja i u ćirilskom pismu svagda pisati je. Nepotrebnim proglašuje i ovdje ω uz o, suvišnim razlikovanje među oblicima jednine sa o i množine sa ω; razliku među poljskim ch (chwała, chod, chytrost mj. chytrość) i h u tuđim riječima (hetman, herlo, haiduk) drži suvišnom; prigovara „prevodnicima", što po primjeru grčkom stavljaju na početne vokale „bezdjelnu čertinu" kao grčki spi-

ritus lenis. i u tom ima pravo; znaku ъ, koji zove jorom, ostavlja jedinu službu kod predloga въ, съ, къ, jer misli da je ovdje imao biti vokal o: во, со, ко; o upotrebljavanju primjera kao гърло ima spomen i ovdje. Križanić odobrava taj način pisanja, dakako i za riječi kao кърг, i čak na početku kao ърт, ърв8 itd. Njemu nije tradicija ništa smetala i ništa značila, sve otklanja, što mu se čini „pretvrdo", „neizgovorno", „grubo" i „kmetsko"; isto tako sve što smatra za suvišno; drži se ispravnog načela, da svako slovo ima svoj posebni glas i to jedan glas. Zato misli, da bi se upravo imalo pisati ьама, моь, ali se boji, da bi time pismo postalo „nestrojno" i „vodljivo" radi „pregustoga pisanja slova ь". Zato predlaže da se piše краь, сеь, змиь, моь, ч8ь, ali dajte, stojte, čujte, ipak pred i poslije i da se stavi ь: пиьте, бьиьте; isto tako: змија, моје, дај8г, ali: краьи (kraji), змиьи, моьи, троьи, čak i na početku riječi: ьид, ьиства. O znaku ѫ nalazimo ovdje njegovo mišljenje, da je to slovo postalo od „prevrnutoga" 8 i j, znači dakle ju te je suvišno. Znak ѧ tumači kao sastavinu iz i i a ili iz e i a te ponavlja razliku između ѧ i ıa, a za ѣ kaže, da ga Srbi ljube, dok Hrvati pišu i ili e: tilo, seno, vera. Glede ы ostaje kod svojeg mišljenja, da je to upravo ji, zato i kaže, da bi se ‚krajina' upravo imalo pisati ‚краына', ali voli ipak pisati ьи, dakle краьина, моьим, i to zato, jer na taj način pismo postaje strojnije, i drugo zato, što su „Bilorusjani skladu ы pravi njegov glas promijenili". On dakako ustaje i ovdje protiv ы u smislu posebnog vokala, kojih ne dopušta više nego li običnih pet: a e i o u (samo za Poljake prima ę i ą); i ovdje nalazi čak kod Rusa razliku medju и i ы „premalom, bezdjelnom iliti zatėjanom, a ne vlastitom". Jednom riječi, tvrdoglavo odbija ы, misleći da je to bjeloruska imitacija poljskoga y!

Ovako je, kako se vidi, Križanić veći dio svojeg prvog ortografskog spisa upleo u dvije opširne glave svoje gramatike.

Svu je sadržinu Križanićeve gramatike vrlo natanko poiscrpao Daničić u više pomenutoj obznani u 16-oj knjizi Rada. Ostaje, da svratimo pažnju na veliko bogatstvo sadržine ovog djela. Križanić je unesao u svoju gramatiku ne samo opširnu analizu deklinacije i konjugacije (deklinaciju zove ‚pretvorom', konjugaciju ‚previjanjem', padež ‚pregibom'), već između deklinacije substantiva i adjektiva i deklinacije pronominalne umeće jedan razdjel, koji se bavi „obličjem" imena i „o raznitom raz-

diljenju" t. j. o postanju riječi. I Daničić, koji inače ne uzima mnogo u račun vrijeme, kada je Križanić živio, već ga nemilice osuđuje, gdje god je prema našemu današnjemu znanju zalutao, morao je priznati, da je taj dio gramatike Križanićeve najbolji. Ne može se Križaniću upisati u grijeh, što nije u analizi postajanja riječi svagda bio onako subtilan, kako traži današnja gramatika, što njegov završetak riječi ne odgovara uvijek tako zvanomu nastavku po današnjoj analizi, naprotiv pohvale je vrijedan njegov pokušaj, da razredi riječi najprije po značenju. To je dakle zametak tako zvane semasiološke nauke. Ali Križanićevo gledište, da gramatičar može i smije samovoljno brisati iz općeg upotrebljavanja sve, što mu nije povoljno ili što se njemu čini, da ne odgovara njegovim često umišljenim pravilima, ovo je gledište našlo i u tom dijelu njegove gramatike i odviše odziva. Prema tomu načelu ne valja pijanica ili poturica, već bi valjalo govoriti i pisati samo pijanec, poturčenec; njemu ne valja ruska церковь već treba da se piše cerkva ili cirkva, nije dobro жизнь, već život, itd. Ne razlikujući ruskog кровь (krv) od кровъ (krov) misli da ista riječ ima dva roda; to isto vrijedi za плоть (pût) prema плотъ (plot) itd. Po njegovoj reglamentaciji jezičkih pojava ne bi valjalo blaženstvo, već blaženost, a jer ipak ne može izagnati bogatstvo te ga zamijeniti nečuvenim bogatost (prema starost, mladost, skupost itd.), mora ta riječ spadati među izuzetke. Sufiks *-strije* mjesto *-stro* smatra nevaljalim. Gdjekoje lijepe izraze, kao n. pr. Ivanj dan, zabacuje njegovo teoretsko umovanje, nazvav ih „kmetskima". Poslije deklinacije i konjugacije, na kojima se nećemo ustavljati (dosta je, ako reknemo, da i tu samovoljno jedno odobrava drugo zabacuje), dolaze ne samo predlozi i veznici, adverbia i brojevi, već također više pomenuta dva razdjela o grafici i ortografiji i još nešto o odnosu jezika ruskoga prema hrvatskomu i srpskomu, o bjeloruskom i poljskom jeziku; jedan je razdjel posvećen kvarenju, gdje ima dobrih ispravaka uz mnogo samovolje, u jednom razdjelu ima nešto malo sintakse i napokon u pretposljednjem govori o akcentima. Daničić misli, da gdje god Križanić nešto tvrdi o akcentuaciji, što po našem današnjem znanju ne stoji, svagdje se varao. Drugačije sudi o tome Šachmatov, koji po mojem mišljenju opet i suviše mnogo vjeruje Križaniću. Nema sumnje, da Križanić nije svagdje tačan (može biti štampana izdanja nisu svagdje dovoljno pazila na akcentuaciju, ili sam rukopis, ako nije Križanićev

avtograf. mogao je gdjegdje pogriješiti: osobito onaj njegov znak ` čini veliku zabunu. jer je nalik na grčki akcenat gravis. Ali u tome bit će Sachmatov u pravu. što misli. da se Križanićeva akcentuacija mogla koje u čemu razlikovati od nama danas poznate; u njegovu je čakavštinu prodirala s jedne strane kajkavština. s druge strane koje što novije. može biti. štokavsko sa istoka.

Križanićeva gramatika ima tu veliku zaslugu za svoje vrijeme. što se redom obazire uz ruski i hrvatski ili srpski (on ih razlikuje) jezik još na poljski i na crkveni. koji zove slovinskim. Najčešće se govori u raznim napomenama o Hrvatima i hrvatskom jeziku. Rekao bih. da to dokazuje. da je Križanić zbilja mislio i razmišljao o gramatici hrvatskog jezika već od svoje rane mladosti. Po svoj je prilici nešto građe ponio sa sobom već s juga. kad je kretao put Rusije. Nije li i čitava osnova gramatike zamišljena već davno prije njegova dolaska u Rusiju. o tome je teško govoriti; ali sudeći po tome. što je u gramatici svoje opaske o grafici i ortografiji turio pod kraj djela. gotovo bih rekao. da su oni prijašnji razdjeli 1—10 bili u njegovoj glavi onako zamišljeni već onda. kad je još imao na umu samo gramatiku hrvatskoga i ponešto crkvenog slovenskog jezika. Može biti i primjeri. kojih je veliki broj izvađen iz hrvatskog jezika. dokazuju. da je osnova svega razlaganja izrađena već davno prije dolaska u Rusiju. Svakako je vrijedno istaknuti kao osobitu prednost ove gramatike množinu primjera za svako pravilo. Dakako da je kod toga Križanić često posrtao. ispravljajući starije njemu nepoznate crkvene oblike u kasnije. kao n. pr. u gen. množ. „дѣло р8к человѣческ' u „чловичских'. ili „птенцем врановом' u „врановим'. ili imperativ „дажд' u „дaь'. ili „pridête' u „pridite' itd. Dok je Križaniću stara crkvena morfologija bila skroz nepoznata (na pr. odrješito odbija particip pasivni. kao: ljubim. spasajem. vedom). umio je dobro razlikovati značenje glagola perfektivnih. imperfektivnih. intensivnih. i znao. kako se ta razlika odaziva u konjugaciji. N. pr. dobro kaže. da se kod jednokratnih „ričina" (glagola) ne smije govoriti „б8д8 дал, б8деши рекел. б8дет ст8пил". već samo po hrvatsku: hoću dat. hoćeš reć. hoćet stupit ili dat ću. reći ćeš. stupit će; a po rusku: ja dam. ja reku. ja stuplju itd. A oblike, kao ruski govarival. chažival. sprašival zove kmetskim i iskvarenim oblicima. mjesto: govarjal. chažal. sprašal! Kod grčkih riječi μεν-δὲ

ograničuje značenje naše čestice же na isti subjekt ili objekt, t. j. da se druga polovica, uvedena sa δέ, proteže na isto na što i prva sa μέν. Ima još i drugih takovih zabrana, koje su potekle iz glave Križanićeve od nepoznavanja starog jezika. Dakako što se njemu ne sviđa, to odbija na odgovornost „prevodnika", držeći ih za neznalice! Tako i mnoge sasvim obične riječi, ako mu nisu po volji, proglašuje nevaljanima, n. pr. ne valja mu ruski четвертъ, već treba da se kaže четверокъ, ne valja mu летница (upravo пятница), jer je день muškog roda, već valja reći петок ili петник; odbacuje dual, tvrdi, da hrvatski plemeniti ljudi dual smatraju za „kmetsko i priprosto govorenje", ipak ga u nekim slučajevima dopušta.

Ovako kroz čitavo djelo izbija mnogo svakojakih oštroumnih opazaka, koje i ondje, gdje se ne mogu odobriti, pokazuju čovjeka misaona, koji bi u boljim prilikama, okružen živim saobraćajem, mogao donijeti mnogo koristi, dok je ovako taj poklad ležao stotine godina bez ploda.

8.

Politika ili Razgovor ob vladateljstvu.

O tom najvažnijem i najopširnijem proizvodu plodovita pera Križanićeva već se mnogo govorilo u životopisu na str. 135.—152. Uza sve to valja priznati, da naše znanje nije toliko, da bismo bili na čistu glede njegove cjeline. I ako je Bezsonov naštampao dva toma ovog djela, opet se ne zna pravo čitava njegova sadržina. Toliko se može reći, da je u štampanim dijelovima prilično sve onako namješteno, kako dolazi u rukopisu, s nekim neznatnim propustima; što dakle nije naštampano kod Bezsonova, sačinjava ostatak ili treći dio rukopisa. O tome će se odmah kazati sve, što se može. Kako se djelo sačuvalo u jednom jeditom rukopisu, očekivali bismo kod Bezsonova, prvog i do sada jedinog izdavača, da će nam ma gdje dati vrlo tačan opis cijele sadržine. Ali na žalost to njemu ne pade na um. Moramo dakle gledati, da drugim putem dođemo do cilja. Rukopis sadrži dva predgovora, jedan na početku (I. str. I—VII): Predgovorje, drugi bliže k sredini rukopisa (II. 1—9): Proloquium. I ako je ovaj drugi predgovor označen latinskim natpisom, ipak je i taj pisan običnim miješanim jezikom Križanićevim. Prvi

predgovor ne kaže komu je posvećen ili namijenjen. samo se govori o tome. da je pisac iz djela raznih avtora. što su pisali o političkim stvarima. poimence se spominju Filip Komin. Pavao Paruta (Della perfezione della vita politica 1579. Discorsi politici 1599). Just Lipsius (Lipsiuš). kojim kao četvrtog dodaje još Maksima Fausta (Consilia pro aerario. 1641). posabrao i protumačio razgovore i napomene. Ali i ako nije u prvom predgovoru ruski car naročito spomenut. opet je pisac imao kod svojeg djela njega na umu. što se vidi već odatle. što na stranici 4-oj piše: *O čestiti gosudarju nipošto ne vjeruj vuku. da bi on htio tvoje jaganjce utoriti. i u sve rijekove ne vjeruj inorodnomu trgovcu. da će ti on kakovu korist donijeti.* Već ovim riječima jasno je označeno. da je Križanić kod svojih političkih razgovora i savjeta imao prije svega na umu ruskoga cara. U proloquiumu obraća se pisac neposredno k ruskomu caru. provodeći paralelu između cara i sebe kao između Natana i Davida. Inače je sadržina u prvih šest tačaka označena gotovo istim riječima u oba predgovora. i to ovako: Križanić će govoriti: 1-o o tome što se pristoji na sačuvanje dostojanstva carskog ili kraljevskog imena i veličanstva. 2-o kakovo poštovanje iskazuju ovomu carstvu drugi narodi i kako o njemu sude. 3. kako treba mi da razumijemo njihovu osudu i kako da im odgovorimo. kada se desi zgoda. 4-o kako susjedni narodi zavaravaju ovo carstvo. 5-o kako valja nama s njima općiti kod ugovaranja. u trgovini i u ratu. 6-o kako da se čuvamo njihovih bez broja lukavština. kojima privlače k sebi sav naš najbolji plod i rod ljetine i blago čitavog naroda. Dovle se oba predgovora slažu. ali dalje se razilaze. U prvom predgovoru nastavlja pisac. da će govoriti o trgovini. o rukodjelnom obrtu. o seljačtvu (o težacima) i o svim sredstvima. kojima se obogaćuje carska blagajna i dobro stojanje naroda. nadalje o utvrđivanju carstva i množenju ratne snage. o čuvanju časti i veličanstva („nešto što je potrebno da se zna a jošte nije bilo kazano"). o zakonima. običajima i zakonodavstvu. Dok se u tom nastavku donekle opaža da pisac ima na umu neke dijelove prvog toma Politike po izdanju Bezsonovljevu. nastavlja proloquium. t. j. drugi predgovor. ovako: 7-o kako stanovnici ovog carstva trpe mnoga iskušavanja od susjednih naroda. koji im propovijedaju o valjanosti svojih zakona a lažljivo kude dobre zakone ovoga carstva te kako i zašto je ovo carstvo ozloglašeno kod ostalih naroda. koji zlo o njemu govore; 8-o kako

i zašto evropski narodi uskraćuju ovomu carstvu dužno poštovanje i u maloj ga cijeni drže: 9-o kako su se u ovaj narod već odavna uvukla neka sujevjerja, opaka i štetna, te još jednako nova se uvlače; 10-o kako i zašto je ova zemlja rijetko naseljena te carstvo „neljudovno" (t. j. sa malo ljudi) i kako bi se moglo tomu doskočiti (II. 8.). Ovdje pada u oči prije svega to, da se oba nacrta, kao program Križanićeve Politike, u prvih šest tačaka među sobom slažu, ali sama izradba njima ne odgovara. U nacrtu dolazi govor o trgovini, o rukodjelnom obrtu i o težačtvu istom u drugoj polovici čitavog programa, dok u istinu današnji oblik Politike otpočinje sa blagom, silom i mudrošću. Ova je podjela osnovana na Jeremiji 9, 23., gdje se kazuje: mudri da se ne slavi mudrošću, silni svojom silom, bogatac svojim bogatstvom. Križanić je samo promijenio red te na prvo mjesto stavio bogatstvo, na drugo silu, na treće mudrost — drugim riječimu o trgovini (I. 6—29), o obrtu (I. 30—40) i o težačtvu (I. 41—57). Križanić raspravlja odmah na početku svoje Politike, gdje govori o bogatstvu, koje se sastoji upravo iz pomenute tri vrste, kojima kao četvrtu dodaje „gospodárstvo" (političku ekonomiju), dok je u nacrtu programa svoje radnje o tom napomenuo istom kao o drugoj polovici cjeline svojega djela. Teško je riješiti tu zagonetku. Zašto je Križanić drugojačije nacrtao program svoje Politike, a drugojačije izradio samu stvar? Onomu što u nacrtu stoji na prvom mjestu, t. j. kako valja paziti čast i dostojanstvo carskog imena i veličanstva, odgovara bar donekle u izradbi Politike razdjel 23. (Ob kraljevoj godnosti I. 249—252), razdjel 25. (ob kraljevoj povinnosti I. 262—264), razdjel 26. (ob kraljevskom nastojanju I. 265—274), razdjel 35. (ob slave kraljevskoj I. 384—395) i možda razdjel 41. (ob vladateljstvu II. 49—52). Što u nacrtu dolazi na drugom mjestu, kako sude drugi narodi o ruskom carstvu, tomu ima u Politici neki odjek u razdjelu 7. (ob naraveh i ob neumjetelnosti našej i što ini narodi od nas sudjat I. 144—152). U nacrtu na trećem je mjestu spomenuto kako se valja odazvati na grdnje inostranačke, tomu odgovara ponešto razdjel 10. (Otvjet na inorodceskoje lajanje, I. 166—172). Na četvrtom mjestu nacrt spominje: kako susjedni narodi zavaravaju ovo carstvo; kao odgovor na to ima nešto u razdjelu 16. (kakovije sramoti i obidi se dějut nam od inorodnikov I. 205—220), u razdjelu 17. (kako inorodniki sramotjat kraljevskuju čest našego naroda u Ljahov

I. 221—228) i još u razdjelu 15. (kojim načinom inorodnici bivaju narodima na štetu, I. 183—188). Na petom mjestu naert predlaže pitanje: kako valja postupati sa inorodnicima kod dogovora, u trgovini i u ratu. O tome dolazi nešto u Politici II. razdjel 53. i 54. (skazanje ob neznanju, de contrariis tentationibus Russiae, str. 141—195), a ima nešto i u razdjelima, koji govore o trgovini (I. 6—29) i o sili (I. 65—104). Šesta tačka naerta govori o sredstvima obrane protiv inostranačke eksploatacije: tomu ima traga u Politici na više mjesta.

Već iz ovih paralela lako se uvjeriti, da su Križanićevi naerti i izradba dvije sasvim različite stvari. Čini se kao da je naerte u oba predgovora ranije napisao, a kod detaljne izradbe djela udario drugim putem. Već i prve uvodne riječi prvoga predgovora zamišljene su drugačije, nego li je izradba izvedena. Evo što kažu njegove riječi: „U tim su knjigama protumačeni razgovori i napomene iz nekih naročitih spisatelja, koji pisaše o političkim djelima, t. j. o vladalačkim, državnim i narodnim mislima i razmišljanjima, poimence iz Filipa Kominova, Pavla Parute, Justa Lipsiuša i drugih". Ovako je mogla biti zamišljena njegova prva osnova, ali u samoj stvari izašlo je nešto nesravnjivo veće, opširnije, svestranije. Upravo pomenuti pisci kao da se gube u množini drugih izvora. Za čudo nam je, što i u predgovoru i posveti na cara (na početku drugoga toma) pisac govori samo o knjižicama, u kojima je nešto posabrao, što bi moglo za cara korisno biti: „v dar prinošu v tih knjižicah nekoliko *Političnih Dum* (misli), koje sem so mnogim nastojanjem sobral". Ovo umanjivanje značenja svojega djela bit će valjda samo znak piščeve skromnosti, jer kako njegov opis sadržine svjedoči, ima u „knjižicama" zbilja govora o raznim neprijateljskim „prelestima, zasjedama i obludama", nije se moglo mimoići a da se ne govori „o raznim inim narodnim djelima i ljudopravnim spravama, koje se običavaju zbivati u vladateljskim dumama (mislima)" II. 3.

Sudeći po bilješci kod Bjelokurova (na str. 14.—15.) ima već u izdanju Bezsonova nešto propuštenih komada teksta, kao na str. I. 209 izostavljen je § 11., o kojem izdavač kaže, da je u drugoj redakciji rukopisa prenesen na osobito mjesto, ali nije rečeno na koje; I. 220—221 izostavljen je čitav sedamnaesti razdjel „ob narodnom svatanju", Bezsonov veli, da je čitav ovaj razdjel u drugoj redakciji stavljen na drugo mjesto, nekuda niže,

ali nije kazano kuda; I. 438 daje Bezsonov opasku, da u rukopisu (str. 283—289) slijede dvije glave (dva razdjela?), „Povijest ob Grekeh" i „ob Rimu", koje je izdavač ovdje mimoišao, jer da nemaju tijesne veze sa cjelinom. Ali po tom ništavom razlogu moglo bi se ili čak moralo još mnogo toga izostaviti. Da li je tekst II. 1—29, što je kod Bezsonova samovoljno označen brojevima 37., 38., 39., kojih u rukopisu nema, upravo ovako, t. j. ovim redom i na ovome mjestu smješten u rukopisu, ne umijem reći. Dalje je u tekstu, kojemu je Bezsonov dao broj 40, a natpis mu glasi „De legibus et statutis" na stranici II. 48, po svjedočanstvu Bjelokurova, izostavljena tačka 18., a izdavač ne govori o tome ništa. U tekstu pod brojem 46, na str. II. 65—66, koji nosi natpis „Ob duhovnih osobah", izostavljene su prema riječima Bjelokurova tačke 2.—15., o čemu govori nešto i Bezsonov, ali dosta nerazgovijetno. Ovo bi bile jedine ili bar spomena vrijedne razlike između naštampanog teksta i samog rukopisa. Sve što dalje slijedi, a nije još naštampano, o tome se može nešto govoriti samo po više pomenutoj bilješci u knjizi Bjelokurova. Ali ni Bjelokurov, ja bih rekao, nije udario pravim putem. U mjesto da nam izbroji tačno i redom, kako u rukopisu slijede jedan za drugim svi jošte neštampani članci, izbraja natpise pojedinih članaka, ne znamo zašto, skačući to naprijed to nazad. Iz priloženih kod njega brojeva može se toliko razabrati, da nenaštampani dijelovi rukopisa obuhvataju ove listove: 465—471, 472—474, 475—484, 485, 485—507, 508—510, 510—514, 514—518, 518—519, 519—539, 540—545, 546—558, 559—563, 564—597, 597—601, 601—604, . . 607—609, 610—617, 618, 619—631, 632—640, 641—705, 705—708, 709—715, . . 721—730, 731—735, 736, 737—741, 741—742, 743—744, 744—745, 746, 747—748, 748—760, 761—763. Ako se ovi brojevi listova nove kopije, kojom se služio Bjelokurov, podudaraju sa originalnim rukopisom, s kojega je kako se čini snimljena tačna kopija, — što se u Bjelokurova govori o listovima 465.—763, a Bezsonov kaže, da ima u rukopisu svega 778 stranica, to će valjda značiti, da je u novoj kopiji na svakom listu ispisana samo prednja stranica, — tada bi se moglo reći, da neizdani kod Bezsonova tekst zauzima od ukupna broja 763 stranica, ili po kopiji listova, gotovo čitavu drugu nešto manju polovicu cjeline, t. j. od 763 stranice (ili po novoj kopiji 763 lista) naštampano je valjda 464, a neizdano ostalo 299 listova ili stranica, a 299 prema 464, ako se brojevi

nešto za krugle. daje od prilike jednu neizdanu prema dvije izdane trećine. Smije se dakle reći, da je Bezsonov dvije trećine teksta izdao, a treća obilato mjerena trećina ostaje do sada neizdanom. Želeći nešto izbliže znati, što ima u toj neizdanoj trećini, prisiljeni smo i opet da zavirimo u bilješku kod Bjelokurova, kojom ćemo se poslužiti, ali tako da izbrojimo članke redom, kako slijede jedan za drugim u rukopisu, ukazav natpise, u koliko su navedeni kod Bjelokurova.

Na ll. 465—471 dolazi šesta politička jeresija: „ob igrah, naukah i birenju (?!) mladeži". U naštampanom je tekstu pod kraj drugoga toma (II. 283—392) prikazano pet političkih jeresija (haereses politicae 1—5), nastavlja se dakle šestom tekst bez prekida. — Na ll. 472—474 slijedi 7. politička jeresija „ob rabote ili ob hlapstvu". — Na ll. 475—484 „o znanju i naukama". — Na ll. 485—507 „o poslanstvima i posrednicima". — Na ll. 508—510 o političkoj nauci Makiavelista. — Na ll. 510—514 de politica Mahometanorum. — Na ll. 514—518 haeresis politica 13-a: de Germanorum doctrina militari (ako je ovo već 13-a politička jeresija, a sprijeda smo čuli o petoj, šestoj i sedmoj, to se mora misliti, da su 8-a do 12-e sadržane u člancima što su po srijedi). — Na ll. 518—519 de erroribus Sclavinorum propriis, de xenomania Sclavinorum. — Na ll. 519—539 opomene kralja Saladina (Arsana) sinu Idrisu. — Na ll. 540—545 de consiliis et consiliariis. — Na ll. 546—558 de archaistarum superstitione sive de antiquitate et novitate. — Na ll. 559—563 de variis ludis. — Na ll. 564—597: Narratio de Musica. — Na ll. 597—601 opet opomene kralja Saladina (Arsana) sinu Idrisu. — Na ll. 601—604 nešto o duhovnim osobama (ali pod tim naslovom ima već nešto II. 65—66, tu će dakle biti ono, što je ondje izostavljeno). — Na ll. 607—609 to isto (a što ima na ll. 605—607, nije kazano). — Na ll. 610—617 de reputatione. — Na l. 618 de accommodatione sui ad mundum. — Na ll. 619—631 opet de reputatione et quibus modis laesa est a nobis ipsis reputatio nostra. — Na ll. 632—640 de calumniis, convitiis, adulatione et de vana gloria. — Na ll. 641—705 o rimskom carstvu i o monarhijskoj jeresiji, u deset razdjela (u 5. razdjelu: „O Hristovom kraljevstvu i o monarhijskoj jeresiji", u razdjelu 6.: „O porugama i sramotama što su ih Grci i Nijemci počinili Slovenima preko nabajane monarhije i preko svojeg sujetnog carstva"). Waldenberg navodi u svojoj knjizi na str. 143.—147. za

tekst listova 641—650, 653—666 ovaj općeniti naslov: „kako sut Grecki i Nimecki cari ot kamena razbijeni“, a za listove 695—697: „ježe rimski car nimajet moći naredžat kraljev i kraljestv“. — Na ll. 705—708 de victoria lapidis contra idolum vanitatis. — Na str. 709—712 de haeresi aclitorum (?) sive obstinatorum. — Na ll. 712—715 questiones thesaurales. — Na l. 717 de aemulatione damnosa et vitiosa. — Na ll. 721—730 de causis victoriarum et cladium (na listovima 729—730 de turri Babylonica). — Na ll. 731—735 accommodate vos (?) mundo. — Na l. 736 kao na l. 717. — Na ll. 737—741 de modestia principis. — Na ll. 741—742 de legibus. — Na ll. 743—744 tres notationes. — Na ll. 744—745 de monarchia. — Na l. 746 additio ad haereses politicas et ad xenarchiam. — Na ll. 747—748 de triplici tentatione. — Na ll. 748—760 opet quaestiones thesaurales. — Na str. 761—763 epistolae. — Ovoliko se može razabrati o sadržini neizdanog teksta Politike po podatcima kod Bjelokurova. Jedva se može reći, da smo time mnogo dobili, što znamo ove dosta šarene i elastične natpise. Ali jedno i ako dosta nesavršeno sredstvo stoji nam jošte na raspoloženje, da barem nešto malko zavirimo u sadržaj ovih neizdanih dijelova Politike — to su komadi naštampani u knjizi Waldenbergovoj, u bilješkama ispod teksta. Isporeďujući izbrojene natpise, pokupljene iz bilješke kod Bjelokurova, sa komadima štampanim kod Waldenberga, možemo se uvjeriti, da odlomci što su naštampani kod Waldenberga, sa ukazanim stranicama, gdje dolaze u rukopisu, pristaju gotovo svagdje pod natpise, kako su ukazani kod Bjelokurova. Da idemo opet redom po stranicama ili listovima rukopisnim, dodat ćemo svagdje gdje se koji odlomak nalazi u knjizi Waldenbergovoj. Rukopis str. 469—470: kod Waldenberga str. 293—294, govori se o naukama, što treba da znaju djeca ruskih plemića i u čemu da se vježbaju fizički, tu se dodaje još sa str. 483. prigovor nekim učiteljima, da suvišnim riječima razvlače stvar te je čine težom, nego li što jest; a na str. 484. govori se o važnosti filosofije. Rukopis l. 471—475 a kod Waldenberga str. 194. ob rabote ili ob hlapstwu (o običajima kod Nijemaca i Leha glede postupanja sa robovima, tu izbija Križanićev veliki konservatizam time, što kmetstvo odobrava, da nalazi ga čak korisnim i potrebnim za Rusiju). Ruk. str. 475—476: W. 38.—39. klasifikacija znanja. Ruk. 476—7: W. 282.—284. pripovijeda o raznim vrstama plaćanih učitelja, a to su: doktori bogoslovije, pravoznanstva (u

Germaniji da ima toliko zakona, da su potrebni posebni tumači i posebna učilišta), doktori medicine, doktori filosofije (t. j. etike, fizike i dijalektike), učitelji matematike (t. j. astronomije i geometrije), učitelji retorike i gramatike (ovi predavaju također poetiku). Slijedi još kritika doktorata, o kojoj je već bila riječ. Ruk. str. 477—479: W. 286.—287., ovdje Križanić pripovijeda o potpori, koja se u Germaniji daje siromašnim đacima, te razlaže svoje utilitarno gledište. Ruk. 479: W. 292., Križanić misli, kad bi se u Rusiji svakomu dopuštalo da se bavi slobodnim književnim vještinama, ljudi bi ostavljali plugove i mlinove, a i crkvene knjige, nitko ne bi htio čitati psaltira i drugih molitava; komu će se dakle to dopustiti, morat će prije dokazati, da umije dobro čitati psaltir i druge molitve. Ruk. 479—481: W. 289.—291. ima razgovor o školama između jednog inostranca i konservativnog Rusa. Križanić dodaje od sebe, da ne smatra svaku nauku beskorisnom ili štetnom, samo suviše baviti se naukom nije dobro, umjerena je nauka korisna i potrebita; preporuča umjerenost u svemu i svačemu, ne treba da su svi mudri. Ruk. 481: W. 295., pisac govori o tome, da se valja čuvati kojekakvih nevaljalih vještina, među koje broji plesanje, mačevanje, komedije, puzanje po užetima, astrologiju, alhimiju, magiju, itd., a W. 302. ne priznaje korisnim za Rusiju neke njemačke vojene vježbe i strategijske osnove, tvrdi kao očevidac da su njemački vojeni instruktori skrivili, što su Rusi od Baškiraca bili poraženi. Ruk. 482—483: W. 283.—284. govori o doktoratima kao pukoj taštini, osobito monasima ne dolikuje ova taština. Ruk. 483: W. 41. čemu je korisna fizika i dijalektika? Da čovjek razazna, što biva po prirodnim zakonima, i da upozna granice svojega uma i svoje neznanje. Jer što je drugo filosofija, nego li divljenje nad djelima božjim i nad svijetom, mudrost čovječja završuje divljenjem, a divljenje je znak neznanja, jer čemu se divimo? čemu uzroka ne znamo; kad saznamo uzrok, prestajemo se diviti. Ruk. 484: W. 294. (nastavak onoga, što i na str. 483. rukopisa). Ruk. 484: W. 30. o jezuitima, pisac nije imao za njih velikih simpatija, dopustio bi ih u Rusiju pod nekim pogodbama, kojih valjda neće htjeti ispuniti, jer obećavaju, da će obučavati u mudrosti, ali ne rade iskreno; čemu bi mogli u kratko vrijeme naučiti, to razvlače na dugo i zadržavaju svoje učenike duljenjem mnogih suvišnih riječi. Umovanje Križanićevo o tome pitanju vrlo je znamenito. Ruk. 487: W. 187., koliko se god puta Rusi s Nijemcima zaratiše, gotovo svagda

bijaše pobjeda na njihovoj (ruskoj) strani. a kada god počeše s njima ogovarati. svagda pretrpješe štetu i sramotu od Nijemaca. To se osobito jasno vidjelo u ugovoru sa Švedima g. 1611. i g. 1662. Ruk. 508—509: W. 89.—90. govori se o Makijavelu koji je pisao knjige o lažnoj politici. u kojima razlaže djavolje teorije. Križanić je za strah poštenim ljudima sveo glavna načela makijavelista u ove tačke: 1-o govore. da se političar ne može i ne mora držati jevanđeoskog zakona. ali se mora pričinjati kao da je čestit čovjek. da bi ga narod volio: 2-o što je tebi korisno. to je i pošteno i dozvoljeno: političar valja uvijek da pita što mu je korisno. a nikada što je dopušteno; 3-e ni o kojoj drugoj stvari ne vodi računa i ne razbijaj si glave. van samo o svojem ličnom dobitku: 4-o na vid preporučaj podanicima da štuju boga i vjeru i sam pokazuj se nabožnim. ali u srcu ne treba ti se brinuti ni o vjeri ni o pobožnosti: 5-o u prijateljstvima. ugovorima. savezima pretvaraj se. budi dvoličan. lažljiv i nevjera. za primjer navodi se car Sigismund: 6-o ako si voljan steći ugled. vlast i bogatstvo. puštaj stvari kako idu da idu. ma i zlo išle a ti bi dužan bio da ih ispravljaš: 7-o ne upuštaj se u rješavanje razmirica svojih podanika. njihova nesloga može biti tebi zauhar; 8-o niti komu što obećavaj niti otkazuj. ali i ne davaj; 9-o dobročinstvo iskazui radije manje vrijednomu nego li onomu koji je zaslužio: prvi će ti biti više obvezan. Ovako je Križanić analizirao Makijavela po njegovu „Il principe". K tomu dodaje još na stranici 510. nešto o potrebi da se čovjek kadgod i pretvara te ne kaže istine (kod Waldenberga str. 90.). Ruk. 513: W. 34.—35. govori se o tom. što da radi car. ako bi među episkopima zavladala nesuglasica; W. 166. episkopi ne smiju dopuštati da narod opći i razgovara sa jereticima ili da čita njihove knjige. Ruk. 514: W. 268.—269. opet govori nešto iz nauke makijavelista. koji da hvale savjet Muhamedov. neka bi vladar. ako hoće da bude silan. izumio novu vjeru. dok crkveni oci propovijedaju baš protivno. za primjer navodi se car Konstantin. Nijemci i Grci samo u tome pristaju uz muhamedovce, što osuđuju crkvene sabore. Ruk. 519: W. 183.—184. što je ksenomanija? 1-o primati ili odašiljati suvišna poslanstva, 2-o primati i nasljedovati tuđe načine vojevanja. 3-e primati skitalice. 4-o prihvaćati tuđe znakove. nazvanja, zakone. 5-o dopuštati ulaz tuđim trgovcima, vojnicima te im davati indigenat. 6-o pristajati ili čak navlaš tražiti ksenarhiju. Ruk. 523: W. 123. ispisat ću čitav tekst, pošto nije la-

tinski već rusko-hrvatski: „Czto iest osnovanie kralyestwom? O sine, ne kamen nit drewo nit zlato, ne gradi nit woiaki, nego zakoni i ustavi, ti iesut osnowanie i duisze (dušće) kralyestwom. Gde budut powolyni zakoni, tako da wsakomu stanu dobreh lyudey budet swoia spodobna sloboda i czest, tamo kralyestwo budet krepko utwerženo, ne boyit se domasznih terwog i možet se branit ot izwonskih naiezdow. A gde sut žestoki zakoni, tako da se wsim ili nikoyim stanom dobrih lyudey czinit obida i nedostoino pritiskanie, tamo kralyestwo ne možet bit krepko nit obstoialno." Ruk. 524–525: W. 115. 116. I ovaj ću odlomak s istih razloga u cjelini priopćiti, naslov mu glasi: Opominki Harsana kralya Lisiackogo k sinu Idrinu (? Idrisu?): „O sine, treba ti iest da znadesz razliczit czto iest kraly i czto tiran. Powiž mi adda, czto iest tiran? Idris: oteze naszi Lesiaki welet, tiran da se zowet nikiy wladatelу lyut, krut, neseeden (nešćeden?), neprawеden i koego wsi lyudi nenawidet, suwražet, proklinaiut, gore neže lyutogo zwira i pozoia i bisa. Arsan: Ne to iaz hoću, nego pitaiu (pitam), po kakowom delu kto postaiet tiranom? . . . ne liho on iest tiran, kiy sam bezzakonno izobižaet swoy narod, nego i on tože iest tiran, kiy wo swoem kralyestwe terpit tiranskije zakoni, hoćti sam nikakowa tiranska iliti bezprawedna dela ne uczinit. Paeze bo zakoni tiranski, nego dela tiranska tworet wladatelya tiranom. I možet wladately kij pri dobrih zakoneh iedno i drugo i tretie tiransko delo uczinit i po tom budet greszník, ali ne budet tiran, iako takowih del w zakon ne zawedet." Ruk. 526: W. 102.: „Kraly iest namistnik božyi. Ako adda ti iesi božyi namistnik ino ne twori sebe razboinikom i ne ograblyay poddanikov. Ako iesi božyi namistnik, ino ne twori sebe biszenim i ne pozori poddanikow, ne otnemlyi vim czesti. Ako iesi božyi namistnik, ino to kralyestwo twoe nit wlastit twoe, nego božye i ssuženo tebi ot boga na breženie, ne darowano na wsaku twoiu wolyu." Ruk. 534: W. 40. poznata definicija filosofije. W. 214.: zli običaji i zakoni uzrok su različitih zala, valja ih dokinuti. Ruk. 535: W. 279. 286. preporuča se zlatna sredina, niti je dobro sve staro niti sve novo, otac Arsan odgovara sinu Idrisu kako se može raspoznati što je dobro. Ruk. 546: W. 221. jedan se narod uči od drugoga i preuzima koješto od njega, za primjer navode se Rimljani spram Atinjana, Mlečani spram Rimljana, Nijemci norinberški spram Mlečića, Poljaci spram Saksonaca (i ako ovoga posljednjeg utjecaja Križanić ne odobrava

Ruk. 547: W. 84. kraljevstva imaju svoje periode razvitka, primjer iz Julija Flora. Križanić razlaže to na opširno te proteže i na crkvu, s tom razlikom, što nju svagda Isukrst drži u snazi, ipak i njoj treba perpetua cura et cultura. Ruk. 547—548: W. 222. i kraljevstva trebaju, kao i ljudi, jednako njegovanja, čim duže traju, tim više. Ruk. 548—549: W. 132. navodi se mišljenje, po kojemu je kraljevstvo poljsko već prekoračilo muževno doba. Ruk. 549: W. 222. novotarije nisu svagda na štetu. Ruk. 549—550: W. 223. opet o mišljenju glede novština, kada su dobre kada nisu. Ruk. 550: W. 224. nastavak istog razmišljanja. tu dolazi ova rečenica: Mundus est in perpetuo fluxu et per omnes aetates mutantur hominum mores. Ruk. 550—552: W. 224.—225. o dobroj i zloj upotrebi. razlaže se primjerima vatre, željeza i vina. Ruk. 552—553: W. 225.—226. prispodoba između crkve i vinograda, njive i vrta, kako im je potrebita jednako briga i njegovanje. Ruk. 553: W. 226. opet o relativnom značenju starine i novine. Ruk. 555: W. 252. o dobrim savjetnicima, kako treba da su oprezni i što treba da imaju svagda na umu, naime da je savršena monarhija najbolji način vladanja, ali i podanici moraju imati svoju čast, koja povećava ugled vladarev. Ruk. 557—558: W. 88. opet o dobrim savjetnicima. takav je onaj koji se može zakleti da većma ljubi svojega vladara i svoj narod, nego li ikojega drugoga vladara ili narod. Ruk. 558: W. 130.—131. da tuđinac ne može biti ni vladar ni savjetnik u poslovima, koji se odnose k inozemnim narodima. Ruk. 640: W. 146. kako se Greci zovu Romejima, Germani govore o svetom rimskom carstvu te napokon patrijarah Jeremija proglasi Moskvu trećim Rimom, sve su to isprazne taštine. Ruk. 641: W. 143. „Rimsko carstwo dlya radi prewelikye sili i slawi uczinilo se iest w soblazen reznim narodom, a naipaeze nam Slowincem wsim, se iest Rusianom, Lehom, Czehom, Serblyanom, Herwatom i Bolgarom. Dlya nyego bo uczinil se iest cirkowniy razdor i dlya razdora neizgoworno u nas korwi prolitie." Ruk. 650: W. 147. „Mi pak Slowinci moraem se radowat i Bogu hwalu wozdaiat naiperwlye zato ježe wo wsem naszem narodu nit bilo muczitelya nit gonitelya imenu Hristowomu, iakož sut bili u Rimlyan i u inih onogo carstwa žitelyew. Za wtoroe moraem mi bogu hwalit zato, ježe sye preslawnoe Ruskoe wladatelystwo nist obiato w rubežeh onogo okaianago carstwa i eže nit ono carstwo nit zlokobnoe iego ime libo znamo i po naslidku nit iego kazuyenie iziawlyaiut

proroki nikako pristoyit k sey deržawe. Abo ezusz nit Rimlyani w Ruskoy nit Rusi w Rimskoy deržawe ni otnyud nikakowye oblasti nit dela nit priczini nisut imali." Ruk. 676: W. 180.—181. potreba savršene monarhije Rusima radi njihove ksenomanije. Križanić želi da careva vlast ne bude manja nego li cara turskoga ili vladara persijskoga ili Čingis-hana (!). Ruk. 677: W. 145. opet o tom što je govorio patrijarah Jeremija: „Jeremiy patriarh w' postawnoy gramote patriarha Iiowa iest sotworil caria Feodora Iwanowića Rimskim. Greckim i wsih Hristian carom. siee bo k nyemu goworiasze: Perwiy Rim iest opal po Apolinarowoy ieresi: wtoriy Rim jest obladan ot bezbožnih Turkow. a twoe welikoe Ruskoe carstwo. trétiy Rim. blagoczestiem wsih prewoshodit. I ti iedin pod nebom Hristianskiy car iesi imenowan wo wsem zemnom okruga . . . domasznyi lyudi koyi ne mogut većej prosudit. grad Moskwu naziwaiut tretyim Rimom i welet: dwa Rima bista. tretyi wozsta. czetwertomu ne bit." Ruk. 613: W. 164. odlike ruskog carstva 1-o sveta vjera. 2-o način političkog vladanja. 3-e prosti običaji. 4-o plovne rijeke. 5-o plodovi zemaljski. Ruk. 714: W. 287: preporuča izbjegavanje svake prekomjernosti i u naukama. Ruk. 715: W. 271. Rusi zauzimaju i umom i fizičnom ljepotom i savršenstvom jezika neko niže mjesto. s kojim moramo biti zadovoljni. zato se i ne valja boriti sa Greima ili Nijemcima u nadmašivanju i prednosti. Ruk. 724: W. 232. uzroci radi kojih carstva trpe poraze te propadaju. Ruk. 728: W. 66. zašto su plemići peripatetici a crnjaci epikurejci. Ruk. 730: W. 272. oprječni savjeti što ih Rusima davaju Greci i Nijemci. ovi kažu da se valja prilagoditi ostalomu evropskomu svijetu. oni da valja ostati postojano kod starine. W. 276. ima i takovih preuzetnika. koji tvrde da su Rusi natkrilili i Grke i Nijemce u mudrosti. svetosti i sreći. Ruk. 730—732: W. 273.—274. ne valja se u svemu prilagođivati svijetu. Neki je car dao svojemu sinu ovakav savjet: „O sine. ne budi ti to dosta. eza ti sam uzrisz i otwisi ob swoiem kraliestwu. nit to eza twoyi poddanniki, laskaiuć se ili boieć se. sebi (tebi?) požidaiut. nego izžiday nastoieo. eza i porubežni narodi ob tebi i ob tweiem narodu goworet. Nikto bo ne možet poeztenia i dobrye slawi sam sebi sotworit nit siloiu wziat. nego wsa nasza slawa i precinba stoyit w liudskoy oblasti. Liudi goworet ob nas. ne kako bismo mi hotili. nego kako oni hotet. Kto ne haiet eza ob nyem lyudi goworet i ni w eiezto ne poczitaet obiego (obéego?) zgodnogo inih

narodow razcinyenia. on ne znaiet cza iest poecztenie i precinba. Ako ti hoczesz imat weliku precinbu na switu i da te narodi wisoko poczitaiut, prisposoblyay se ko switu, abo swit ne prisposobit se k tebi. A se primi z razborom: ne wo wsakih zakoneh ili obiczaieh, no liho w poboczmih tainim naszego kralyestwa twerdnostem i podporam nesuprotiwnih i naszemu narodu w poleznih wećeh prilagay se ko switu." Ruk. 732: W. 184. kako se drugi narodi brane od tuđinaca, a mi ih još zovemo k sebi i od njih svašta molimo i primamo; tako smo (W. 260.) nasljedujući inostrance stali govoriti Rosya u mjesto Rus i Rossus u mjesto Rusjanin. Ruk. 733–734: W. 274.–275. Križanić tumači, kako je htio da se shvati rečenica accommodemus nos mundo i u čemu valja nasljedovati primjer drugih naroda i u čemu ne valja. Ruk. 737: W. 65. o vladarevoj skromnosti, kako mora sam o sebi umovati; o tome još ruk. 737–738: W. 106. t. j. o istinskoj i o ispraznoj slavi, vladari treba da čuvaju čast i dostojanstvo što im je bog dao, ne ono što si sami prisvajaju. Ruk. 738–739: W. 163. kako može vladar dokazati svoju skromnost. Ruk. 741–742: W. 86.–87. o zakonima, u kojim slučajevima ne treba mnogo zakona, već se smije ostavljati na volju sučevu i gdje treba da budu zakoni tačni, sa nekoliko poučnih primjera. Ruk. 744–745: W. 97. o prednostima monarhije ili aristokratije. Ruk. 747: W. 59. o đavoljim napastima.

Ovim dakako nije iscrpena ma i najkraća sadržina nenaštampanog ostatka Križanićeve Politike, jer se Waldenberg nije obazirao na sve, o čemu govori Politika, te nije imao razloga da daje primjere iz svih dijelova teksta. Mi smo mu ipak puno zahvalni i za to, što nađosmo u njegovim opaskama ispod teksta, osobito gdje ima nekoliko komada naštampanih jezikom Križanićevim. Iz njih se vidi, kako je Bezsonov iskvario cjeloviti utisak Križanićeva jezika, prenoseći ga sa originala latinskim slovima na rusku ćirilicu i rusku ortografiju. Gdje on daje ѣ, Križanić je bez razlike pisao i, a gdje Križanić piše ikavštinom i ili rjeđe e, Bezsonov je to prenesao samovoljno u ѣ, kao što smo o tome već govorili. Na kraju riječi sa konsonantskim svršetkom, Križanić nije pisao ni ъ ni ь, sve je to Bezsonov dodavao od svoje volje.

Sudeći po odlomcima, što su naštampani kod Waldenberga, velika je većina teksta ove posljednje trećine Križanićeva djela pisana latinskim jezikom. Već u drugome tomu kod Bezsonova

preotima mah latinština, što čini utisak prvog naerta, kojemu bi pisac, da je imao vremena i volje, valjda dao bio drugačiji oblik. Tako bi, sva je prilika, uradio bio i kod posljednje trećine svojega djela. Cjelina čini, što se više u nju zadubljujemo, sve to veći i jači utisak nedovršena posla ovog velikog djela. Što Bezsonov govori o različitim redakcijama, ni to kako već rekosmo neće biti tačno. Govoriti se može samo o raznim pripisima samoga pisca, kojima je htio ili nešto nadopuniti ili nešto prije napisano zamijeniti ili možda ovo ili ono prenijeti na drugo mjesto. Sve to čini utisak posla, izvedena ne jednim mahom, već u razna vremena, i kao da je djelo ostalo nedovršeno i nedotjerano kraju. Zašto, toga ne znamo. Uzroci mogli su biti u prilikama njegova života, u gojenim i opet osujećenim nadama, ili kako god drugačije, što će nama možda za uvijek ostati nepoznato.

Štampani u dva toma tekst Politike, da i ne govorimo o načinu kako je naštampan, čini drugačiji utisak izvedenom zadaćom u prvom nego li u drugom tomu; u prvom kao da je sve bliže dotjerano kraju, bliže jednoj ruskoj redakciji, koju si je valjda sam pisac predstavljao definitivnom, dok u drugom tomu neka osobita tendencija djela — kao da je djelo nekomu drugomu namijenjeno — udara u oči. Ima istina i u prvom tomu umetaka latinskih, većinom malena obima, samo nekoji su ponešto opširniji. Evo ih na str. 26., 27., 48., 53., 73., 78.—81., 84., 88., 100., 102., 116., 120., 195., 196., 201., 253.—256., 284., 294., 312., 347.—352., 360.—361.; svagdje je izdavač dodao od sebe opasku, da su ti latinski umetci ili pripisani na okrajcima stranica ili listova ili su uneseni u rukopis negdje straga te je ujedno ukazano, da bi kod konačne izradbe valjalo ih umetnuti onamo, kuda ih je Bezsonov zbilja umetnuo. Ne mislim, da je Bezsonov dobro uradio, što je sve te dodatke odmah turio u tekst, jer ako je Križanić može biti zbilja imao na umu, da te umetke upotrebi za svoje djelo, jedva bi ih bio ostavio onako u neobrađenom latinskom obliku, dok je tendencija njegova djela u definitivnoj formi jasna, t. j. izrađeno je ili je bar imalo biti izrađeno od početka do kraja njegovim mješovitim rusko-hrvatskim jezikom. Križanić je dakle svojim pripisima sa strane ili na okrajcima ostavio provizorij, koji nije uspio dovesti u sklad

sa čitavim tekstom. Kadgod se upravo vidi. kako umetak smeta. t. j. prekida vezu i nit pripovijedanja. na pr. što je umetnuto na str. I. 347—352 prekida rusko-hrvatski tekst. koji na str. 347. navješta. istina. da će na drugom mjestu opširnije govoriti o nezgodnoj odluci cara Ivana Vasiljeviča. što se prozvao *carem* i uzeo dvoglavog orla za svoj znak. ali „zdeska kratko govoreć obvješćajem vam nečestje. koje se nam s toje pričini činit" — i to „nečestje" imalo bi sada odmah doći na red. a dolazi istom na str. 352.. jer je prekinuto latinskim opširnim umetkom. koji bi čitavim načinom prikazivanja bolje pristajao u drugi tom Križanićeve Politike. nego li ovamo. Ovakovo prekidanje smeta također na str. 360.—361. Samo na nekim mjestima ostavio je Bezsonov latinski umetak u opasci. kao I. 260. I. 339 i 341. Ima. istina. i u Križanićevu definitivno obrađenom tekstu po koji latinski citat. ali taj je samo za ukras umetnut u tekst te odmah svagdje dodan prevod (na pr. I. 166. 203—204. 246. 273. 282—283. 338. 343. 365. 437. II. 300). Takav bijaše običaj starih propovjednika. koji se držao još u vrijeme mojih mladih godina. a u štampanim kajkavskim knjigama ima mu dovoljno primjera (na pr. kod Gašparota). Ali ima također umetaka. pisanih običnom mješavinom. koji u rukopisu stoje ispod teksta ili sa strane na okrajcima. Ne znam. da li je trebalo sve te komade unositi u tekst; ja bi ih ostavio ispod teksta. ako ni za što drugo a ono zato. da bi slika Križanićeva rukopisa jače izišla na vidjelo. Ovakovih Bezsonovom unesenih u tekst komada ima prilično mnogo: I. 29. I. 61—62. I. 68—70. I. 73—74. I. 79, I. 80. I. 88. I. 107. I. 196. I. 198. I. 214. I. 226—7. I. 240. I. 243. I. 245. I. 314. I. 315—316. I. 318. I. 319. I. 334. I. 364. I. 365. I. 366. I. 409. Ima primjera. gdje je izdavač unesao u tekst komade. što ih je Križanić precrtao i time valjda htio kazati. da ih kod konačne redakcije nije htio imati u tekstu. na pr. I. 171. I. 216. I. 226. I. 443. Samo kad i kad. ne zna se pravo zašto. ostaše nekoji umetci ispod teksta i u izdanju Bezsonovljevu. na pr. I. 160. I. 190 (ovdje se kaže. da je nekoliko riječi Križanić sam precrtao). I. 316. Ima nekoliko slučajeva. gdje je izdavač. govoreći o drugoj redakciji Križanićeva djela. o kojoj se. kako rekoh na str. 151.. upravo i ne može govoriti. nešto izvadio te prenesao na drugo mjesto. ali nije kazano kuda: tako I. 209 izostavljen je § 11.. I. 221 prenesen je nekuda čitav jedan razdjel (7 ti). I. 226 ima jedan komad prenesen ovamo. ali ovdje se

bar kaže, odakle je izvađen te ovamo umetnut. Na I. 249 pripovijeda izdavač, kako je Križanić u tobožnjoj drugoj redakciji htio da pred razdjel 23. umetne razdjel 15-ti, ali tu Bezsonov ne htjede slušati želje Križanićeve. Isto tako I. 242 navodi Križanićeve riječi, kojima se jedan odlomak, koji je ovdje naštampan, prenosi na neko niže mjesto, i zbilja II. 296 dolazi u mnogo širem razlaganju to isto; vidi se dakle i tu, da nije posao dovršen. Što je u I. 242 nazvano ‚trećom kugom', to se u II. 296 zove ‚drugom kugom', ali prema I. 238 ispravnije bi bilo govoriti o raspuštenom samovladstvu kao o trećoj knjizi.

Svi ovi fakti dokazuju, da već u tekstu prvog toma Križanićeve Politike nemamo pred sobom dovršena posla. Ali još gore stoji stvar u drugom tomu. Tu je tekst u velikoj većini latinski, rusko-hrvatskim jezikom pisani su samo nekoji komadi, što po mojem mišljenju dokazuje, da pisac nije dospio ili voljan bio, da nastavi posao u onoj formi, kako je bio izrađen tekst prve polovice izdanog djela. Smjesom rusko-hrvatskom napisani su ovi komadi: II. 1—9. 36. 49—66. 81—138. 141—155. 200—202. 210 214. 219 220. 296 -305. dakle od prilike 115 stranica od ukupnog broja 392. to će reći manje od jedne trećine. Ali i odnos tih komada k latinskim, što ih okružuju, nekako je zamršen; ne bih mogao reći, da je Bezsonovu pošlo za rukom da sve razmrsi i predoči tako, da bi nam jasno bilo. I tu su u izdanje ušli komadi, što ih je Križanić precrtao, hoteći valjda time reći, da ih smatra suvišnima. Isto su tako umetnuti u izdanje u glavni tekst komadi, što ih je izdavač našao u rukopisu ispod teksta ili na okrajcima listova. Jednom riječi drugi tom Politike po izdanju Bezsonova pokazuje još jasnije, nego li prvi, da je u rukopisu, u kojem se sačuvala Politika, djelo Križanićevo ostalo nedotjerano i nedovršeno. U ovakovom obliku ne bi djelo nikako pristajalo da iziđe pred ruskoga cara, ma da je to i bila piščeva želja i nakana. Sam Bezsonov misli, da su tekstovi „Ob vladateljstvu i ob osnovanju kraljestva" (po njegovoj oznaci razdjel 41.), zatim glave ili razdjeli 42.—47., što se u mnogome podudaraju s onim, što je već razloženo latinskim jezikom pod brojevima 38. (exordium), 39. (exordium alterum) i 40. (de legibus et statutis), na čisto izvedena i u konačni oblik svedena sadržina onoga, što je isprva bilo napisano jezikom latinskim. Ako je to tako, tada je i u izdanju valjalo tekst udesiti inače. Nigdje se nedovršenost Križanićeve Politike ne vidi jasnije, nego li u

razdjelu 19 tom (I. 228—230), gdje su imali biti izvedeni potanko neki događaji iz češke i južnoslovenske povijesti, kako su se „inorodnici" miješali u kraljevske poslove „kod Čeha, Bugara, Srba i Hrvata", ali čitav taj razdjel osta neizrađen, dolaze samo neke rečenice, kojima se natuca što bi se imalo na opširno pričati. Ipak da budemo pravedni, valja priznati, da nije Bezsonovu bio lak posao svladati sve poteškoće što mu ih uzročio rukopis pun prepun to precrtanih, to zamrljanih to ispravljenih stranica. Tekstovi, što su u komadima naštampani kod Waldenberga, nisu ni iz daleka onako ispravno pročitani, kao što je Bezsonov izveo svoju zadaću. Ako dođe do novog izdanja Politike, nadajmo se da će izdavač biti vješt i latinskom jeziku i Križanićevoj ruskohrvatskoj mješavini. Ova posljednja, uvjeren sam, bit će naštampana izvornim pravopisom Križanićevim, dok sadašnja transkripcija kod Bezsonova cjelovito pomijera pravi oblik Križanićeva jezika.

U potanku analizu sadržine naštampanih dijelova ne treba da se upuštamo, pošto je nešto o tome već kazano u Životopisu (na str. 140.—152.) i čitav treći dio ove radnje posvećen je Križanićevim idealima, koji su izneseni iz Politike; ondje će se dakle najbolje vidjeti, čega ima u tom djelu punom i prepunom svakojakih zamisli, predloga, savjeta, opomena i preporuka. Ali kao cjelina zaslužuje taj Križanićev posao da se kaže nekoliko riječi o njegovu sastavu, koji kako već vidjesmo nije dotjeran do kraja. Pisac kaže u uvodu (str. V.) da će svoje dijelo podijeliti t. j. razgovor povesti o trim stvarima, o „vladateljskom *blagu, sili* i *mudrosti*", ali odmah dodaje da na najviše mjesto stavlja *bogočašće*, tako bi zapravo najviše imao govoriti o bogočašću, jer kaže: bogočašće krijepi dušu, gotovi vječito blaženstvo, a ostale tri kreposti tiču se tijela, tvore blaženstvo tjelesno. Ali na žalost o vječitom se blaženostvu ne brine nitko, već svatko ište, sav svijet hoće da ima blago, silu, mudrost i čast. Tako njegovo djelo zbilja govori najprije o blagu (dio prvi, I. 1—64, u četiri razdjela), zatim o sili (dio drugi, I. 65—104, u sedam razdjela), napokon o mudrosti (dio treći, koji obuhvata čitav ostatak prvoga štampanog toma, I. 105—438, u 36 razdjela). Upada u oči velika nesrazmjernost između prva dva i trećega dijela, morali bismo sasvim osuditi Križanićevu nevještinu u sastavljanju cjeline, kad bismo dopustili, da je u tom obliku mislio ostaviti svoju radnju u njezinoj konačnoj izradbi. Drugačije glasit će naš sud

o djelu, ako reknemo, da se u trećem dijelu, koji je bio posvećen političkoj mudrosti, sve to više građe nagomilavalo, dok ga je pisac obrađivao, razvijajući svoje misli u bogatu sadržinu crpenu iz množine knjiga, ne pitajući kod toga u prvi mah, kako će izgledati cjelina, kad bude posao gotov. Njegovo je dakle djelo zapravo istom prvi nacrt, prvo nagomilavanje sadržine, kod kojega je i ostalo. Tragova ovakovu izrađivanju ima u samome djelu dosta mnogo. Pošto je u razdjelu prvom trećega dijela (I. 105—112) govorio o mudrosti u opće, stavlja istom u drugom razdjelu jedno predbježno pitanje, što je mudrost, znanje i filosofija („da pervlje na kratku proizjavim što jest mudrost i znanje i filosofija" 113). Na kraju ovog drugog razdjela završuje riječima (str. 116.): „Nije vse nepšćahom (mišljasmo) bit prigože (zgodno) pervlje pripomjanut, neže bihom govorili ob političnoj ili vladateljskoj, ljudopravnoj razumnosti, iz česo ona postajet i v čem se stanovit". Ovim je označen prelaz u razdjelu trećem k političnoj mudrosti. Na kraju istog razdjela opet se ponavlja ovako (na str. 124.): „Pervoje političnoje osnovanje „poznaj sam sebe" jesmo zdeska po sile iskazali. „Vtoroje" bješe: „ne vjeruj inorodnikom" — „i ob sem nešto jest rečeno na listu 5 i ješće na onom inom? mjestu hoćet se obilnije razbistrit". (Što ovdje pisac ukazuje na list 5., to se zbilja nalazi u „predgovorju" na str. 11. štampanog teksta). Pisac odmah naviješta o čemu će dalje govoriti: „A ninje (sada) nasljedujem govorit ob obrazu, jaziku, svitah, i ob inih primjeteh, iz kojih se poznavajet uroda (priroda) i sposobnost narodov". Time je naviještena sadržina razdjela 4. (124—126), 5. (126—128) i 6. (129—133); k posljednjemu (6-mu) razdjelu dodan je jedan članak (bez broja posebnog razdjela) kao dopuna k onomu što je prije kazano pod naslovom „duma ob stroju" (134—143). Novi razdjel 7. nije prije naviješten i ne može se reći, da bi upravo sada morao biti na redu. Tu po prvi put dolazi forma dijaloga, t. j. razgovor između Borisa (Rusa) i Hrvoja (Slovenina u opće, dakle ovdje Križanića) o slovenskoj naravi, nevještini i njihovu zlu glasu kod drugih naroda (144—152). Novi razdjel 8. ima ovaj uvod: „Do sih mjest smo govorili v obće ob Slovenskom narodu, a na sem mjestu hoćem prepočitat (izbrojit) pričini uboženstva i bogatstva, nužd (nevolje) i šćastja (sreće) seje zemlje Ruskije". Time je naviještena sadržina novoga razdjela, koji nosi naslov „Ob ruskoj zemlji". Razdjel 9. izgleda opet kao nenadani umetak: sadržina iz Olearija sa fili-

pikom protiv njega (str. 159.—164.). Odgovor na klevete ne samo Olearijeve, već u opće svih inostranih pisaca, slijedi u razdjelu 10. (str. 165.—172.). U razdjelu 11. (str. 172—180), koji nije ni malo izazvan prijašnjim pričanjem, govori pisac o vlastitostima i mahnama našega naroda putem sravnjivanja, te se i tu služi dijalogom između Borisa i Hrvoja. Razdjel 12. (Ob čužebjesju) opet slijedi bez motivacije, van ako ćemo da vidimo u njemu nastavak pretresanja slovenskih mahna (str. 181.—184.). Isto je tako slabo motiviran razdjel 13. o tome, kako inorodci bivaju Slovenima štetni (str. 184.—188.), pod kraj se pisac poziva na razdjel 33. „ob gostogonstvu". Ta je primjedba znamenita već zato, što se vidi da, kad je pisao razdjel 13., već je imao u planu razdjel 33., koji zbilja dolazi na str. 363.—378. pod pomenutim brojem. Izdavač nije ništa kazao, nisu li Križanićeve riječi „Gljadi razd. 33 ob gostogonstvu na listu 235" može biti umetnute ovdje kasnije. Za način sastavljanja Politike bila bi ovakova primjedba vrlo važna. Na kraju ovog istog razdjela već se naviješta, što će dalje slijediti, ovim riječima: „Uže (već) nekoliko krat jesut vešči (stvari) blisko k tomu prihodile, kogda razni *snuboki* se vrćahu za korunu sego carstva, kojih podvigi ne čelovečeskim, no jedinim božjim sovjetom biše razvaljeni. Ob teh hoćem zde nekoliko na kratku povedat" (188.). Sada i zbilja slijedi u razdjelu 14. „Ob snubokeh ruskije koruni" (str. 189.—192.). Pod kraj toga pričanja već se natuca na čuževladstvo (str. 191.—192.), jer se kazuje, da i Rusija „pri svojih uroženih careh toliko obavnostij (opasnosti) od čuževladstva jest strpjela". I odmah u razdjelu 15. (str. 193.—204.) dolazi govor „ob čuževladstvu". S ovim je razdjelom u nekoj vezi 16-ti što slijedi na str. 205.—220.: kakove sramote čine inorodnici Slovenima (i ako je o tom nešto govorio već u razdjelu 13., ondje se govorilo o štetama, ovdje o sramotama i uvredama); odmah na početku se veli: Razmisliv o mnogome zlu, koje mogu inorodnici počiniti Slovenima, najbolje bi bilo, da se njih sasvim okanimo, ne upuštajući se s njima ni u mirne ni u ratne odnose, ali kako se to ne može učiniti, jer dok na svijetu živimo treba s ljudma da općimo, zato valja razmišljati o tome, kako bismo sa inorodnicima živjeli u miru i trgovačkom općenju, a da nam ne bude od njih nikakove uvrede — i to se raspravlja u tom 16-om razdjelu. Kako je ovdje jednako riječ o inorodnicima, dobar bi bio nastavak u razdjelu 17. „ob inorodnom svatanju", ali izdavač (Bezsonov), kako si je ubio u

glavu, da ima pred sobom dvije redakcije Politike, poveo se za nekom bilješkom te ostavio razdjel 17. za neko drugo kasnije mjesto, kojemu u obadva štampana toma Politike nisam našao traga. Razdjel 18., koji se opet bavi uvredama sa strane inorodnika Slovenima, razlaže što se sve u tom pogledu dogodilo Poljacima, tu čitamo (na str. 226.), da će pisac još govoriti o Lesima, gdje bude govor o Kromeru, ali je poslije to precrtao (221.—228.). Razdjel 19., koji bi imao to isto raspraviti sa obzirom na Čehe, Bugare, Srbe i Hrvate, nije, kako već rekosmo, izveden na opširno, već samo ocrtan kratkim riječima (str. 228.—230.). U razdjelu 20. nadovezuje pisac i opet na temu o inorodnicima, koji ne osuđuju samo zle stvari kod Slovena već i mnoge dobre: o tim dobrim stranama slovenskog života sad će govoriti u 20-tom razdjelu (str. 231.–237.). Razdjel 21. izgleda opet kao puko nagomilavanje, jer sam pisac kaže, da je o sramotama, što ih čine Slovenima drugi narodi, već bilo govora dosta, ali sada će pripovijedati o trima glavnim napastima, kao kugama, kojima Nijemci okužuju svoje susjede, među njima dakako i nas (t. j. Slovene), str. 237.—242. Pod kraj ovog razdjela, posvećenog dakako Nijemcima, kaže se, da su Nijemci istom kugom okužili i Lehe (Poljake), koji jednako grde rusko samovladstvo: „Dlja radi togo godno jest nam na takovo klamljivo potvornoje hvastanje Ljahom i Njemcem v kupe otvjet učinit i nepodvižnimi pričinami dokazat, jako ruskoje vladanje jest luče (bolje) od ljaškoga“. Ovako si je pisac sagradio put i pristup k razdjelu 22., koji će dokazati da je rusko vladanje bolje od leškoga (str. 243.—248.). Krajem toga članka naglašuje se opet kao najveća nesreća, koja može snaći neki narod, čuževladstvo, i ako o tome ne bi trebalo da se sada govori. Ili kad je već istaknuto čuževladstvo, trebalo je zbilja ovamo prenijeti razdjel 15., ali izdavač toga nije učinio, već je u tom slučaju ostao kod prve, kako kaže, redakcije. Svakako ovdje kao da ima neki odmor u pripovijedanju, jer razdjel 23. daje najprije neku rekapitulaciju dojakošnjeg pripovijedanja.

Razdjel 23. počinje naime ovako: „U predašnjim besjedama bješe rečeno, što dolikuje svim državljanima, ali ponajviše vlasteli, boljarima i vojnicima, da znaju cijeniti milost božju i svoju sreću, da se raduju i vesele sadašnjemu načinu vladanja, da nipošto ne zažele promjene i da ne dopuste čuževladstva, no da svim srcem vjerno stoje uza cara gospodara i njegov carski rod“.

To je dakle imao biti po riječima Križanićevim zadatak svih dotadašnjih razdjela (po Križanićevu računu 22) o političkoj mudrosti. Nastavku svojega raspravljanja namjenjuje ovaj zadatak: „A otsele hoćem govoriti ob oblasti kraljevoj, da svi podanici snvate svoju dužnost i nastojanje, kojim su dužni služiti svojim vladarima (kraljevima)“. Prema tomu razdjel 23. glasi o kraljevom dostojanstvu i vlasti (str. 249.—252.), ali tu se govori i o podaničkim dužnostima. To je pisca natjeralo, da pod kraj kaže: „Ali pak na bolje izjavljenje povinnosti (dužnosti) poddannih ljudej godit se (valja) razlučit raznije stavi i rjadi ljudej“. Tim je obrazložen razdjel 24., koji govori zbilja o različitim staležima (str. 253.—262.). Tu govoreći o trgovcima, što im se ima dopustiti i što ne dopuštati (na str. 258.) dodaje, da će se o tome na drugom mjestu izjaviti. Razdjel 25., koji je na redu, motivira sadržaj „O kraljevoj dužnosti iz svetoga pisma“ ovako: „Pošto smo do sada uvidjeli, čim su podanici dužni svojemu kralju, udovi glavi: u redu je, da saznademo i kraljevo trsenje, što je glava udovima ili kralj podanicima dužan ispuniti ili spremiti, i to najprije valja znati zapovijedi i pravila kraljevska, što ih je bog narocito odredio kraljevima i zapovjedio da ih vrše“ (str. 262.—264.). Razdjel 26. nastavlja pretresanje o dužnostima kraljevim (265.—271.). O obmanama, u koje lako padaju bogati ljudi i vladari, o granicama vladarove vlasti — raspravlja razdjel 27. (str. 271.—279.). Razdjel 28. pripovijeda o okrutnom vladanju i ljudoderstvu (str. 280.—289.), a razdjel 29. o lakomosti, kao korijenu sviju zala (290.—301.). Tu se na opširno pominje i pijanstvo, na što je bilo ukazano već u razdjelu 11. (na str. 176., ondje je rečeno bilo: „o tom na inom mjestu“). Razdjel 30. razlaže, kako se može doskočiti tiranstvu i zločestomu vladanju (str. 301.—307.), pisac se ograđuje u svojem predlaganju nekih savjeta, što ih misli dati vladaru, ovako: ja govorim što držim za dobro a drugi što su učeniji od mene, neka predlože što bi bolje bilo. Na kraju ovog pretresanja kaže: „kako pak se spodobit v sem djelu postupat, i što činit pervlje, neže se popravjat zakoni i neže car gospodar dast narodu slobodini, to hoćem v nasljedujućoj ovdje besjedjeproizjavit. A besjedu siju libo inuju prigožiju (zgodniju) možet car gospodar ili sam k ljudem izgovorit ili čez kojego boljarina obvjestit ili na pismu podat“. Ovim je riječima naviješten oblik razdjela koji slijedi, 31-i, kao careve besjede „k žiteljem vsego kraljestva“ (307.—310.), sa njenim nastavkom u razdjelu 32.

(str. 311.—362.). Ovaj vrlo opširni sastavak govori o slobostinama, što će ih vladar dati svojim vjernim slugama, kad će ih razdijeliti na staleže, dati im naslove i povlastice, ograničiti sebe u ženidbi i udavanju svojih kćeri; o monopolima koji će biti dokinuti, o utvrđenjima carstva na razne načine; o nerazdjeljivosti carstva, osvrt na prošlost, o imenu carskom i koje što još. Sam izdavač nije mogao propustiti, a da ne kaže, kako se Križanić tečajem razlaganja zaboravio te uveo u carevu besjedu razgovor između Borisa i Hrvoja, dok bi čitav exposé ima teći dakako u ime vladarevo; ima čak jedan dosta opširan i jedan nešto kraći umetak jezikom latinskim. Sve to potvrđuje, kako je čitavo djelo Politika tek prvi croquis. Bez osobite motivacije slijedi razdjel 33. (str. 363.—378.) o gostogonstvu, na koje se pisac pozvao već u razdjelu 13. Isto tako nema veze sa prednjim razdjel 34. (str. 378.—384.), koji govori „ob sohranjenju vladateljstva", a i razdjel 35. „o slavi kraljevskoj" zašto je upravo ovamo smješten, ne bismo umjeli reći (str. 384.—395.); ovo je izvedeno u obliku razgovora između Borisa i Hrvoja. Razdjel 36., koji govori o nasljedstvu (str. 395.—438.), nema opet nikakve veze sa onim, što je pred njim. I tu razgovor vode Boris i Hrvoje; ima citata na razdjele 14., 17., 22., 32., i po više puta na riječi istog ovog razdjela (str. 413. i 417.). Ovako je na široko Križanić shvatio svoju zadaću, da protumači i objasni, u čemu se sastoji politička mudrost.

U tekstu što je naštampan u drugom tomu Bezsonovljeva izdanja nema više podjele na dijelove, ni u dijelovima na razdjele, već preko svakog očekivanja dolazi najprije proloquium (predgovor) u dvije redakcije na slovenskom jeziku (1—6, 6—9), zatim latinski exordium (9—20) s nekim dodatkom, koji je Bezsonov po svojoj pameti prozvao „exordium aliud" (20—29). U prvom latinskom exordiumu poziva se pisac na razdjele prvoga toma (Bezsonovljeva izdanja) 10. (tačka 5. i 6.), 16. (tačka 27.), 20 (tačka 2. i 3.), 21. (tačka 3., 4., 7., 8.), ali također na tekstove, koji dolaze iza onoga što je do sada naštampano. Po tome bi se smjelo reći, da je pišući exordium imao već gotovo izrađene ili bar nacrtane dijelove, kojih ne poznajemo, ali u neizdanom dijelu rukopisa bit će valjda na svojem mjestu. Da je članak „De legibus et statutis" (na str. II. 20—48) u rukopisu precrtan (kako izdavač kaže „большею частью"), to je već kazano na str. 272. 283. Sada slijede (str. 49.—52., 52.—54., 54.—57., 57.—60.) članci pod

raznim naslovima, koji se svi tiču vladanja i kraljevske vlasti, te predstavljaju u neku ruku preradu članaka napisanih latinskim jezikom pod naslovom exordium i de legibus et statutis. Tu govori opet vladar svojim podanicima, nastavlja se dakle ono, što je opširno raspravljeno u razdjelu 32. prvoga toma. Dalje na str. 60.—65. i 65.—66. nastavlja se riječ careva, tu se govori o povlasticama, koje i kakove se komu davaju, o duhovnim licima, o najglavnijim staležima — i o tom je već bilo govora u 32. razdjelu prvoga toma. U čitavom redu članaka što sada slijede, kojima je izdavač dodao brojeve kao nastavak razdjelâ prvoga toma, makar da toga nema u rukopisu, ne opažamo više nastojanja piščeva, da bi nadovezivao jedan članak na drugi, što je gotovo uvijek činio u tekstu prvoga toma. Samo gdje gdje vidi se neka veza, kao među poglavljem (po brojenju Bezsonova) 49. i 50.: prvo raspravlja o množenju naroda, drugo nastavlja riječima: „Ka množenju naroda ne može se zamisliti gori savjet, nego li da se prizivaju ili dopuštaju inorodnici". Ovako je motiviran prelaz sa glave 49-e k 50-oj. Slijedi poglavlje 51-o (II. 107—122) „o širenju gospodstva", u kojemu ne opažamo tragova veze sa pređašnjim tekstom. Ali glava 52-a o Tatarima može se donekle opravdati što dolazi ovdje, jer se upravo govorilo o slučajevima kad bi umjesno bilo voditi rat, da se koji narod podjarmi, bilo je dakle blizu pameti da se povede riječ o Tatarima (123—140). Glava 53-a „o neznanju" (141—172) puna je vrlo zanimljiva sadržaja, ali nije ni u kakvoj vezi sa tekstom što je pred njom. Istina pred njom bijaše u rukopisu jošte jedan članak, koji je po riječima Bezsonova sam Križanić precrtao, jer sadrži gotovo isto što glava 53-a; tu je izdavač poslušao volju piščevu te tekst izostavio, upotrebiv iz njega samo neke varijante. Da li ne bi bolje bilo, da je i taj izostavljeni članak ušao u tekst, teško je presuditi. Poglavlje 54-o „de contrariis tentationibus Russiae" (172—196), vrlo umno napisano, moglo bi zauzimati ma koje mjesto u tekstu, jer nije ničim vezano na svoju okolinu. Sada dolaze dvije glave 55-a (197—210) i 56-a (211—220), koje su u toliko u međusobnoj vezi, što se bave Grcima i njihovim odnosom prema rimskoj crkvi, koju Križanić odrješito brani. Naprotiv glava 57-a, articulus de peccatis publicis et ignoratis, na str. 221.—248., nema nikakova odnosa ni sa pređašnjim, ni k poglavlju 58-omu, koje govori „de natura Germanorum" (249—272); tu ima jedan dodatak (272—277), koji je izdavač sa nekog drugog

mjesta uvrstio ovamo. Pod br. 59. počinje čitav red tako zvanih političkih jeresija. t. j. krivih nauka, koje se ne tiču religije ili crkve, već državnog i društvenog života: prvi članak govori općenito „de haeresibus politicis et de absconditis“ (278—282), zatim slijede: haeresis prima (pod br. 60.) na str. 283.—295.: de quattuor monarchiis et de fantastica hyperbasilia; haeresis politica altera (pod br. 61.): de anarchia (str. 296.—331.); haeresis politica tertia (pod br. 62.): de luxu et vita voluptuosa (str. 331.—334., ali ovo nije izvedeno, već samo kratak nacrt); haeresis politica quarta (br. 63.): de multitudine et vanitate titulorum (str. 334.—371.); haeresis politica quinta (br. 64.): de vana multitudine ordinum militarium (str. 371.—392.). Sve to što čitamo na str. 283.—392. pod općenitim naslovom ‚haeresis politica‘ stoji kod Bezsonova, ne znamo zašto. pod jednim brojem 60., dok bih ja volio. da je radije nastavio poglavlja pod posebnim brojevima, dakle sve do 64. poglavlja čitavog naštampanog teksta. Valja istaknuti još i to, da je sam pisac već poglavlju 58. isprva nadjenuo bio natpis „De haeresibus politicis et de earum auctoribus Germanis“. Po tome je dakle već od 58-e glave sve do kraja toma glavna tendencija djela — jeresije političke, po originalnom nazvanju Križanićevu.

U ovom dijelu Križanićeve Politike opažamo. kad se sravni sa člancima prvoga dijela. neke razlike, koje kao da nisu slučajne. Za prvo tu preobladava, kako vidjesmo, tekst latinski, što po mojemu sluti na nedovršeni posao. Nedovršenost vidi se na pr. u II. 331. gdje sam pisac dodaje, da bi se još nešto imalo unijeti u tekst: „Fiat titulus singularis et constituat unum numerum inter Haereses politicas: „De nimio studio in arte coquinandi sive de sybariticis epulis“. Tu dakle pisac traži, da se u posebnom članku izvede pripovijedanje o preobilatoj lakomosti i proždrljivosti; to bi dakle bio kao neki uvod u ono što zbilja odmah slijedi „De haeresi Sardanapalorum sive de luxu et vita voluptuosa“, ako nije možda upravo to i bio taj članak. Za drugo u citatima vrlo se često izostavlja pobliža oznaka, odakle je koji izvađen, iz koje česti sv. pisma, iz kojega poglavlja i stiha. Napokon u onim dijelovima, što se tiču predmeta, o kojima se raspravljalo već u prvom tomu Politike, vlada ovdje nešto svečaniji, ozbiljniji, sa manje anekdotskih ingredijencija začinjeni način pripovijedanja. Osobito gdje se tekst meće caru u usta, biva dogmatičniji, spokojniji, nego li u jednakoj ili sličnoj sadržini prvoga

toma izgleda mi, da je to kao pokušaj neke ispravljene prerade onoga, o čemu se već govorilo u raznim člancima prvoga toma, dakako sa dodatcima i razgovorima o takim predmetima, o kojima u prvom tomu nije bilo govora. Vrlo bi korisno i potrebito bilo, da se tačno isporede sve paralele između prvoga i drugoga toma, da bi se vidjelo, što i kako je govoreno o istoj stvari prije i kako poslije, što je dodano, što li izostavljeno. Time bi se može biti bar donekle objasnio način postanja ovog još uvijek dosta zagonetnog djela. Zagonetkom ostaje za nas osobito ta činjenica, što je Križanić u tom latinskom, da ga tako nazovemo, dijelu vrlo mnogo stvari po drugi put ispripovjedio. Zašto je to uradio? ovaj čas još ne umijemo pronaći pravog uzroka. Inače se poznati način umetanja teksta u rukopis ponavlja i ovdje, t. j. mnogo je komada u rukopisu pripisano ispod teksta ili sa strane na okrajcima, što ih je izdavać unesao u tekst, tako na str. 95., 101., 138., 139.—140., 168., 169., 186., 187., 190., 205.—206., 230., 243., 247., 253., 257., 272., 277., 294., 300., 313., 325., 327., 333., 339., 341., 358., 361., 367., 372., 379., 382., 386., 389., 391. I tu je izdavač naštampao koji put, što je pisac precrtao, kao na str. 138., 139., 223., 227., 291.

Križanić je u svojem pripovijedanju postojano vodio računa o tom, što je već prije gdje kazao ili što se govori na nekom drugom mjestu. U tome je, istina, lako naći dokaz, da nije umio precizno i u kratko o svakoj stvari na jednom mjestu kazati sve što je trebalo, već se jednako i rado ponavljao. Za ponavljanje ima u Politici mnogo, vrlo mnogo primjera, ima čak i takovih mjesta, gdje je ponavljanje gotovo od riječi do riječi, na pr. II. str. 261.—266. i II. 155.—157. (tu je Bezsonov kursivom istaknuo što se na drugom mjestu ponavlja sa prvoga). Ali kad mu se već ne može taj nedostatak upisati u pohvalu, zaslužuje priznanje bar njegovo često pozivanje s jednoga mjesta na drugo. Ovakovo pozivanje može biti ili općenito, kao n. pr. I. 128. gdje se kaže samo općenito „jako smo pervlje povedali“, ili II. 168 „sicut supra loco diximus“, ili se upravo navodi mjesto, gdje je što kazano, n. pr. I. 204 ukazuje se na razdjel 17. (ali taj je kod Bezsonova upravo izostavljen), ili sa stranice 222-e ukazuje se na 216., sa stranice 232. na str. 83. i još jedno mjesto koje će biti u Bezsonova pogrješno ukazano, na str. 236. ima opet citat na razdjel 17., kojega u izdanju nemamo; sa stranice 240 ukazuje se na str. 168.—169., sa str. 261. na str. 236.—237.,

sa stranice 267. na 247., sa stranice 275. na str. 263.—264., sa stranice 278. na str. 250., sa stranice 297. naprijed, ne nazad, na II. 87.—102. (bez tačnog broja) i na str. 175.—176., sa stranice 290. na str. 273., sa stranice 328. na str. 20—21., sa stranice 369. na str. 325., 326. i 327., sa str. 370. na str. 186.—188., sa stranice 374. na str. 196., sa stranice 381. na str. 342.—343., sa stranice 387. na str. 106., sa stranice 388. na str. 336.—340., sa str. 396. na str. 244. i sl., sa str. 414. na str. 189.—192. I u tekstu drugoga toma dolaze ovakovi citati, njihovo je značenje u slučaju, kada se poziva na ovaj ili onaj razdjel prvoga toma, tim veće, što je pisac time htio da kaže, kako uz obrađivanje istih pitanja u drugom tomu, većinom jezikom latinskim, ne smatra suvišnim sve ono, što je ispripovijedano već u prvom tomu. Križanić je dakle dopuštao i priznavao postojnost jedne izradbe uz drugu. Evo primjera takovih citata sa drugoga toma na prvi: II. 168. ima na umu I. 30. i sl., II. 193. poziva se na I. 189. i sl., II. 222. na I. 274. i sl., II. 260. na I. 168. i sl., II. 269. na I. 238.—239. i I. 169., II. 295. na I. 342. i sl., II. 303. i 304. na I. 243. i sl., II. 332 na različite razdjele prvoga toma, II. 350. na razdjel 17. (koji nije naštampan), II. 373. na I. 255. i sl., II. 381. na I. 377. Ima dakako citata i na komade, što dolaze u drugom tomu, kao II. 83. ukazuje na str. II. 197., II 113. na II. 85., II. 173. na II. 152. i sl., II. 261. na II. 155.—157., II. 262. na II. 154., II. 267. na II. 17., II. 274. na II. 152. i sl., II. 323. na II. 63.—64. Ali pisac se poziva kadgod i na članke, koji imaju istom slijediti, kao II. 236. na list 729. rukopisa, II. 267. na l. 744., II. 280. na list 730., II. 281. na l. 566. i 680., II. 282. čak na l. 802., kojega i nema, jer u jedinom rukopisu, koji sadrži Politiku, tekst i ne seže tako daleko. Što dakle znači taj citat? da je još bilo u rukopisu nekoliko listova, kojih sada nema? Na to pitanje ne daje odgovora ni Bezsonov ni Bjelokurov.

Naše je dakle poznavanje Križanićeva glavnog djela, njegove Politike, na žalost, da ne reknem sramotu, još uvijek vrlo nepotpuno. Vidimo ga neumorna kod posla, koji je jednako dopunjavao, ispravljao, precrtavao, prenosio komade s jednog mjesta na drugo, vrlo često o istoj stvari govorio po dva i po tri puta — i opet mu osta djelo nedovršeno, a vremena je bilo mnogo. Zašto se nije njime poslužio? Što ga u toj nakani smelo? Ignoramus et ignorabimus.

9.

O Promislu (De providentia).

Djelo Križanićevo „De providentia Dei“ bješe napisano u Tobolsku godine 1666.–1667. Sačuvalo se u dva rukopisa, jedan je većim dijelom na čisto prepisan, dok je drugi, raniji, pun ispravaka i dopuna. O odnosu jednog rukopisa prema drugomu govori mnogo P. Bezsonov, koji je ovo djelo g. 1860. na pola opisao, na pola izdao, načinom dosta nespretnim, prema njegovu običaju, u knjizi pod naslovom: „О промыслѣ. Свѣдѣнія объ открытой рукописи“. U novije je vrijeme Waldenberg naštampao još neke odlomke po samom rukopisu, koliko mu je trebalo da protumači neke religiozno-političke misli Križanićeve. U cjelini nije ovo djelo do sada izdano, a to je velika šteta, pošto se u njem ogleda znamenita načitanost Križanićeva ne samo u svetom pismu, već i u crkvenoj i svjetskoj historiji. Tendencija je očita, ne bi li svratio pažnju ruskoga cara (preko njegova sina) na velike grijehe, neurednosti i nezakonitosti, što se zbivaju u svijetu, dakako nada sve u Rusiji, te rađaju svakojake zle posljedice, poraze i nesreće. Da ne bude slika jednostrano tamna i nepovoljna, priča se i o pobjedama, što ih bog dopušta kad i kad za sreću naróda, kad i kad za kaznu onih koji to zaslužuju. U svemu i svagdje očituje se promisao božji, koji je po umovanju Križanićevu posljednji uzrok svih događaja ovoga svijeta. Pošto je objavljenje promisla božjega vrlo različito te biva na nebrojene načine, govori i Križanić o njegovom utjecaju na udes i sudbinu ljudsku, careva i naroda, u mnogojakim prilikama, t. j. njegovo je rasmatranje dosta opširno.

Zašto je Križanić ovo djelo napisao latinskim jezikom? Nema sumnje da mu je lakše teklo ispod pera pisanje latinskim jezikom, nego li poznatom njegovom mješavinom jezika crkveno-slovenskog, ruskog i hrvatskog, pošto je predmet bio filosofsko-religiozne prirode. Ali to možda nije bio jedini uzrok ove pojave. Nije li može biti osjećao potrebu, da okružen u stranom svijetu od sumnjivih i zavidnih neznalica, sakrije svoj posao od ljudi, koji bi mogli u njegovu djelu naći štogod nedopušteno? Njegova kritika tadašnjega kulturno-političkog stanja Rusije na mnogo je mjesta zbilja vrlo oštra. U tom je djelu izrekao mnogo gorkih istina o unutarnjim prilikama tadašnje Rusije. o

upravi vojenoj i građanskoj, o ljudima što okruživahu cara, da i o dužnostima samoga cara, što se tako rijetko čini i tako nerado sluša. Sve to kad bi se čitalo u najbližim krugovima oko njega, jedva bi moglo ublažiti njegov položaj, već prije razijediti njegove nadzirače sibirske te otešćati njegovu i onako odveć gorku sudbinu. Ako su takove misli vrzale po njegovoj glavi, tada bismo mogli staviti novo pitanje, na koga je mogao u onodobnoj Moskvi računati, da će čitati ovu njegovu latinski napisanu političko-religioznu kritiku? Ako je djelo imalo biti prikazano careviću Alekseju Aleksejeviču, kojemu je nakan bio da ga pošalje (jer u jednom tekstu stoji: Ad piissimum ac serenissimum dominum Alexium Alexii, totius maioris et minoris et albae Russiae magnum principem), tada se jedva može misliti, da bi trinaestogodišnji mladić znao toliko latinski, da bi razumio što Križanić piše. A i sadržina je djela, posabrana iz svetoga pisma, iz crkvene i svjetske historije, nadmašivala umnu snagu mladoga kneza, sve kad bi mu tko i prevodio tekst rasprave Križanićeve na ruski jezik. Sudeći po svemu smijemo reći, da je Križanić valjda svoje djelo namijenio bio zrelijim odličnim moskovskim ljudima, može biti upravo samomu caru i njegovim najintimnijim savjetnicima, a preko mlada čovjeka nadao se možda da će prije probuditi sažaljenje te postići pomilovanje. No prosuđujući o značenju ovoga djela ne smijemo zaboraviti, da njegovo postanje pada u vrijeme i u godine nakon Politike, koja je u doba, kada je pisao De providentia, u glavnome već bila gotova. Zato ima u tom djelu nešto sadržine, koja ponavlja isto što je već u Politici pretresano. Ne smijemo ni toga smetnuti s uma, da su pozniji dijelovi Politike, kojih se postanje sastaje sa vremenom pisanja teksta De providentia, velikom većinom pisani isto tako latinskim jezikom. To nam daje neko pravo nagađanju, da je u obadva slučaja tendencija Križanićeva bila jednaka.

U predgovoru, koji je isprva nosio natpis: Piissime et serenissime magne Princeps, domine clementissime, ali je to kasnije preinačeno u „Ad benevolos lectores“, dolaze, koliko se može razabrati po izdanju Bezsonova na str. 46.—53., ove glavne misli: Često se puta događa, da narod postrada u ratu a ne zna uzroka svojega poraza. Ljudi si razbijaju glavu, ali pravog uzroka ne umiju naći. Vojnici su narod hvalisav te ako im je sreća prijala, prisvajaju svu zaslugu sebi, a protivnika preziru i grde.

Tako se desilo već kod starih Grka iza pobjede nad Persijcima. Mnogo se puta traže i drugi uzroci pobjeda ili poraza, kao na priliku nedostatak vojske, nestašica hrane, nevještina vojskovođa ili kakav god vanredni slučaj, na pr. nepovoljan položaj vojske, nepogoda vremena, izdajstvo i tako dalje. Na sve se misli, samo se ne uzima na um najglavniji uzrok svih uzroka, a to je — promisao božji. Ima opet i takovih ljudi, što traže uzrok u sudbini, u sreći, u planetama, jer misle da sve što se zbiva stoji pod uplivom zvijezda i sreće. Zato i traže savjeta kod gatarâ, vračâ, astrologâ, lažiprorokâ, koji se po gdje koji put primiču čak vladarima u monaškom odijelu, gradeći se kao da su bogom nadahnuti. Vladari silno u tome griješe, što takvim ljudima vjeruju. Napokon ima pametnih ljudi, koji pobjede pripisuju pobožnosti (pietas, kreposti), a poraze grijesima ljudskim. To je sve lijepo, kaže Križanić, ali ima i neuznanih grijeha, koji često vode u poraze. Takovim neuznanim grijesima bit će po riječima Križanićevim idolopoklonstvo, jeresija, raskoli i predrasude. Mnogi narodi griješeći u tim smjerovima i ne znaju da griješe, jer misle da žive pobožno i slušaju boga. Ovamo pripadaže još i licemjerstvo, simoniju, astrologiju, lažna proročanstva, izmišljene vizije i slične ovima grijehe, kojima nije lako ni u trag ući. Protiv toga teško je i lijeka naći, pošto obično svi misle, da je upravo onako dobro, kako oni rade. Nego treba da dođe bič božji, koji će ljude osvijestiti i dozvati k razmišljanju. Križanić se nadao, da će dobro uraditi, ako sve te stvari potanje razloži te predstavi blagonaklonosti sjajnoga kneza. I ako zna da ima u carevića mudrih ljudi koji bi umjeli sve to njemu bolje protumačiti, opet drži za svoju dužnost, da se i on u svoj poniznosti javi iz svoga već sedmogodišnjeg zatočenja (prognanstva) s ovim maljušnim dokazom svoje vjernosti, mukotrpne marljivosti i uslužnosti. To što prikazuje, nije, kaže, plod vlastite mudrosti, već je sve to poizvađeno iz božanskih knjiga, koje su vrlo korisne i potrebne svim kraljevima i knezovima. Tu će se naći posabrani primjeri iz svetoga pisma za dokaz, kako bog čini kadgod ljudma dobro a kadgod ih kazni. Svagdje se pominju i uzroci, zašto tako biva. Navode se također opomene prorokâ, kojima su nastavljali judejske kraljeve na pravi put. Po Križanićevoj teoriji valja razlikovati neuznane grijehe od općenito poznatih, jer bič božji da dolazi često za neuznane grijehe. Pod kraj svoga predgovora obraća se Križanić (po prvoj

redakciji svojega djela) k careviću s molbom, da se zauzme za nj kod cara, ne bi li ga vratio nazad u Moskvu. Tada bi milošću božjom mogao ukazati još neke druge tajne opomene (arcana monita), o kojima visi sreća carstva te je vrlo potrebito da se znaju, ali se ne mogu saopćiti inače van ličnom prisutnošću.

Ovaj je predgovor bio pisan 10. oktobra g. 1667-e u Tobolsku, ali kako Bezsonov dokazuje, nije dostigao svoga cilja. Jer na čisto prepisani eksemplar nije bio nikuda odaslan, već na kraju ima opet svakojakih popravaka i dometnutih stvari, što pokazuje, da je pisac odustao od svoje prve nakane, da pošalje djelo u Moskvu. Može biti, tako sluti Bezsonov, uzrokom toj promjeni bijaše smrt carevića Alekseja Aleksejeviča. I tu se vidi opet neki paralelizam između Politike i De providentia.

Prije no što reknemo još koju o samom djelu, da upitamo, kakova je to mogla biti tajna, koju Križanić nije htio otkriti pismeno, već samo usmeno. Bezsonov misli, da je Križanićeva namjera bila, da odvrati cara od tako zvane ksenostrategije, t. j. od najamne inostranačke vojske. Za dokaz navodi ove riječi Križanićeve: Ante revelationem principalis arcani de monstro, porrigendus est hic liber et dicendum, in ipso esse arcanum promissum, sed non est principio nominandum, nisi post perlectum librum dicendum: arcanum hic praecipuum esse de Xenostrategia, ut illa arceatur. Hoc facto proponendum est ipsum principale arcanum. Kako si ja tumačim ovo dosta nerazgovijetno mjesto, Križanić kao da pravi razliku između ksenostrategije, nazivajući je praecipuum arcanum, i one druge tajne, koju označuje riječima principale arcanum de monstro, ali što je htio time reći, što li mu je taj principale arcanum de monstro? Ne mogu vjerovati, da je pod tajnom opomenom (arcanum monitum) imao na umu ksenostrategiju. Kada o lošim vlastitostima i zlim posljedicama najamne vojske govori u samom djelu tako očito i odriješito (kod Bezsonova na str. 96.–101.), tada to ne može biti nikakva tajna niti je kraj ovako jasna pričanja o ksenostrategiji trebalo još kakvih drugih „tajnih" opomena. Križanićeva se kritika, istina, tiče poljske najamne vojske, ali što vrijedi ili ne vrijedi za Poljsku, isto se može reći i za Rusiju, s nekim može biti razlikama. Tako na pr. čini se, da u Rusiji nije bilo onolike raskoši, kao kod Poljaka, kad je plemstvo kretalo u vojsku. Zato hvali Rusiju, da je za sve ratne potrebe bila bolje spremna, nego li Poljska (Bezs. 103.). S negodovanjem odbija

klevetu njemačku i poljačku, kao da je tomu, što su koji put nadjačali Ruse, kriva bila ruska plašljivost i kukavština te ističe njihove slavne pobjede, poznate u historiji, a ruskim porazima nalazi uzrok u promislu božjem „propter quaedam popularia et incognita nostra peccata". Tu opet pomažu Križaniću njegovi „neuznani" grijesi. Što je dakle imao Križanić caru otkriti kao najveću tajnu? To će valjda biti ono, o čemu je govorio već u Rimskoj promemoriji, t. j. da se car ruski ima izmiriti sa rimskom crkvom. Ako je ovo nagađanje ikoliko nalik na istinu, tada bi se smjelo ustvrditi, da je već ovdje, kao i u Politici, u drugom njenom dijelu, odabirao takove teme za predmet svojega raspravljanja, gdje proviruje tendencija izmirenja istoka sa zapadom.

Bezsonov je u svojoj knjizi naštampao dvojako kazalo, kako ih je sam Križanić sastavio za obadvije redakcije svojega djela o Promislu, ali samo u ruskom prevodu. Jedno je kazalo u rukopisu prve redakcije smješteno na stranicama a, b, c, d, e, f, što su umetnute i uvezane u rukopis među 20. i 21. stranicom (kod Bezsonova na str. 12.—20.). Kazalo druge redakcije, koja je u rukopisu na čisto prepisana, dolazi na str. 167.—174., a kod Bezsonova na str. 25.—29. Kad se porede oba kazala, izlazi da je sadržina od obadvije redakcije djela znatno različita, jedna odstupa od druge tako, da u svakoj ima nešto čega u drugoj nema. Na žalost mora se reći, da po onomu, što Bezsonov donosi ili o čemu govori, ne može se uhvatiti prava slika međusobnih odnosa. On sâm kaže samo toliko, da između obje redakcije postoji „ogromnoje različije". Tako su u drugoj na čisto prepisanoj redakciji izostavljene, po kazivanju Bezsonova, ove glave: Umovanje Križanićevo o postanju, napredovanju i opadanju raznih carstvi: židovskoga, rimskoga, grčkoga, njemačkoga, skitskoga, ljaškoga i ruskoga; o sudbini papstva, o crkvenim saborima kostničkom, bazeljskom i florentinskom; o ratnom djelu i načinu oboružavanja kod raznih naroda s obzirom na potrebe ruske. Ali nova redakcija nije samo izostavljala, već je i dodavala: u tim dodatcima izbija neko razočaranje, neko nezadovoljstvo Križanićevo, kojemu je mogao biti taj uzrok, što se uvjerio, da njegova molba za povratak iz Sibirije u Moskvu neće biti uslišana. Evo što piše on sam o sebi u jednom dodatku: „Nepravom smatraju me kao klateža, skitnicu, vucibatinu: ta došao sam k jedinstvenomu u svijetu moje narodnosti i mojega jezika

caru, došao sam k svojemu narodu u svoju domovinu, došao sam u mjesto, gdje bi jedino moj rad i moj trud mogao naći nagradu, gdje bi moja privreda mogla naći cijenu i prođu, a to su gramatike i rječnici i razni prevodi na slovenski jezik. Nigdje drugdje u svijetu ne bih se smio nadati, da će moji radovi biti primljeni sa nekim priznanjem, naprotiv kod ljudi tuđe narodnosti, koji ne vole našeg jezika, imao bih očekivati da će mi se sve to u grijeh upisati te mržnjom naplatiti. Prije bih se dakle negdje drugdje mogao prozvati skitnicom, nego li u tome carstvu." Ove riječi Križanićeve očituju doista njegovu veliku ogorčenost i razočaranje, ali pokazuju ujedno, kakovim se varavim nadama predavao, kada je mislio, da će njegovi pogledi na Rusiju kao slovensko carstvo naći odziva u krugovima tadašnjih ruskih ljudi. I tu se pokazalo, da njegove zamisli lete vijekovima napred svoga vremena i svojih savremenika.

U prvoj redakciji svojega djela Križanić počinje odmah za predgovorom, pod naslovom „Principium" od prilike ovako pripovijedati: Slavno rusko carstvo pruža se na široko i daleko, ali je toliko puta nastradalo od velikih poraza, da je gotovo za čudo što se do sada održalo. Na svim turskim naoružanim galijama gotovo i nema drugih veslača osim Rusa. Po gradovima i palankama Grčke, Palestine, Sirije, Egipta i Anatolije, upravo po čitavom turskom carstvu ima tolika množina ruskih robova, da tamošnji ljudi običavaju našincima zadavati pitanje: ima li još ljudi preostalih u Rusiji? Krimski Tatari love te robove te ih prodavaju na sve strane, pa i to im nije dosta, već im se još plaća godišnji danak. Zato i ima u Rusiji tako mnogo zemljišta a tako malo gradova i sela, da bi dva i tri puta toliko stanovnika moglo ovdje nastavati. Ali ne samo Tatari pustoše Rusiju, već se i Rusi sami među sobom kolju. Gotovo svagda ima mnogo nezadovoljnika, koji vrebaju iza zasjeda po Volgi i drugim rijekama te čine razbojstva i sprečavaju trgovinu. Najokon i stanovnici Male Rusije, koji bi zapravo imali biti jezgra ruskoga carstva i najvjerniji podanici ruskih careva, najviše se od njih tuđe. U posljednjim se godinama po tri puta pokoravahu našemu (ruskomu) caru i opet po tri puta odmetahu k Ljahima (Poljacima), a i k Turcima i Tatarima. To su javne nevolje svoga carstva i da tako kažem čirovi i boljetice svima poznate. Ali ima još i drugih tajnih nevolja i bolesti, s kojih strada ovo carstvo, o kojima gotovo više znaju i govore inostranci, nego li

svoji ljudi kod kuće. prema onoj poslovici: sedam gradova zna, da je žena preljubočinica. samo muž joj ne zna.

Odlomci iz ovog djela. što su naštampani kod Bezsonova. ne predočuju svega bogatstva njegove sadržine. Bezsonov ograničio se. kako sam kaže. izvodima, u kojima ima štogod što se tiče Rusije i stvari ruskih. poljskih, slovenskih; sve što pisac osvjetljuje primjerima iz sv. pisma. iz crkvenih otaca. iz svjetske historije. osta po strani. Isto je tako izostavljeno Križanićevo filosofsko umovanje. Samo donekle popunjuju ovu prazninu neki citati. što se mogu naći kod Waldenberga. Svega je toga odveć malo, da bismo mogli neprekidano nastavljati vezu misli i propovijedanja samoga Križanića. Ovo što će slijediti. može se tek nazvati odlomcima iz djela. kojih unutarnja nit nije svagda vidljiva.

Po rukopisu na str. 9.—28. (citati kod Waldenberga na str. 42.—54.) čitamo odlomke Križanićeva filosofsko-skolastičnog umovanja o uzrocima i njihovoj filosofskoj podjeli. o uzrocima višim i nižim. dok je najvišim uzrokom svih uzroka promisao božji. a najviši konačni uzrok — slava božja. Bog je stvorio sve sebe radi. t. j. na hvalu i slavu svojega imena. Sve su radnje stvorova ovoga svijeta konačno namijenjene slavi božjoj. Da bog promislom svojim ravna sve stvari ovoga svijeta. od najvećih do najmanjih. o tome ne sumnja nijedan kršteni čovjek. Križanić razlaže tu vjeru ovako: 1-o bog ravna svijetom preko anđela. 2-o bog daje svakomu čovjeku svoga anđela. 3-e bog daje svakomu carstvu anđela upravitelja. 4-o bog šalje svoje anđele ljudima da ih štite ili kazne. 5-o i ako se bog služi anđelima. opet dopušta i savjete ljudske. sklanjajući srca ljudi na čine. koje i kako on sam želi. 6-o bog je od vijeka sve unaprijed znao i odredio. Bijes (demon. đavo) nastoji svim sredstvima da iz pameti ljudske iščupa vjeru u promisao božji te tako zaplete ljude u razne sablazni i bešćinja. Njegovo je djelo. što su stari Grci izmislili fatum (usud). Odatle niče obmana. kao da ljudi nemaju slobodna mišljenja i suda. Taj je bijes zaveo muhamedovce i jeretike Nijemce. da vjeruju u preodređenje (predestinaciju), prema kojemu ne bi bilo slobodne volje; tako bi bog postao učesnikom ljudskih grijeha i nepravednim sudijom. a čovjek bi se badava trsio kako će učiniti što dobro ili kako će pošteno živjeti. Kršćani-katolici ne vjeruju u fatum. ne vjeruju u preodređenje poput jeretičkih kalvina. ali vjeruju da je bog od vijeka unaprijed

zna što biva i što će biti; samo grijehâ nije bog unaprijed odredio, ali je znao za njih te ih dopustio. Na pitanje jednog od sabesjednika (Valerija), ne mora li i vladar isto tako kao bog dopustiti da se nekažnjeno događaju zločini itd., odgovara drugi sabesjednik (Avgustin) ovako: Neka su djela, kad ih čini bog, pravedna, a kad ih čini car (kralj), nepravedna; jer 1-o bog je tvorac svih stvari, on je sve iz ničega stvorio te može sve u ništa pretvoriti bez svake nepravde; on je sve ljudma dao, može sve i oduzeti te ako što i pravedniku oduzme ili dopusti da mu se uzme, uzeo je samo svoje natrag. Car pak nije tvorac niti može čovjeku dati dušu i život ili zdravlje ili ma štogod od plodova zemaljskih. Zato ako car što narodu otima ili dopušta da mu lupeži, nepravedni sudije ili drugi zločinci otmu, to otima tuđe te čini nepravdu. I ako je konačni uzrok svih stvari slava božja, koja se očituje slavljenjem Isusa Krsta i njegove crkve, ima ipak i nekih drugih sporednih konačnih uzroka, na koje pazi i gleda promisao božji, a to su nagrade za dobra djela, kazne za nepravde, vježbanje dobrih ljudi u strpljivosti. Zato bog daje ljudma pobjede, mir, bogatstvo, sreću i vremenita dobra, da bi time bila nagrađena dobra djela i dobri ljudi potaknuti na hvalu božju. Ali isto tako bog dopušta poraze, siromaštvo, nevolje, glad i vremenite nesreće, da bi time bili kažnjeni nevaljalci a poštenjaci da bi se vježbali u strpljivosti te bi tako porasle njihove zasluge i njihova slava. Dobro je Waldenberg istaknuo, da se u toj teoriji Križanićevoj ogleda upliv Avgustinov.

Neki drugi odlomci, što ih navodi Waldenberg, i ako su sami sobom zanimljivi, imali bi još puno veće značenje, kad bismo ih umjeli dovesti u vezu njegovih misli i ideja. Na pr. na str. 166.—7. kod Waldenberga ima sa stranice 35.—36. Križanićeva rukopisa naštampan ovaj odlomak: Turskomu je caru Solimanu neki dostojanstvenik predložio, da istjera iz Carigrada sve vjere i sve narode osim turskog zakona i naroda; car će na to ubrati kitu raznolika cvijeća te turiti dostojanstveniku pod nos pitajući ga, da li mu se svidi ova kita cvijeća. Kad mu taj odgovori sa da, reći će car, da i razne vjere, ako su povoljne bogu, moraju biti i njima. Na ovu temu, potaknutu Valerijem, odvraća njegov sabesjednik Avgustin (t. j. upravo Križanić), da ovo umovanje nije pravilno, jer što bog dopušta, pravom dopušta, jer ima svoj razlog, može oda zla učiniti dobro.

ostavlja carevima da kazne zlo i da ne dopuštaju sablazni, ali car da ne čini pravo, ako dopušta propovijedanje jeresija u svojem carstvu ili građenje hramova za jeretike i nevjernike, pošto je od boga na to povlašten da spriječi takova zla. Soliman nije dakle imao pravo . . . To je dakle bilo mišljenje Križanićevo . . .

Križanić je odlučno ustajao protiv lošeg običaja, da se u raznim zgodama dozivaju u pomoć svakojaki gatari i astrolozi. O tome ima na str. 91.—97., 135.—136. njegovih rukopisa (kod Bezsonova str. 54.—60.) pričanje bizantijskog historika Nikite Choniata, kako je bizantijski car Aleksios zlo prošao, što je poslušao savjet astrologâ; isto tako i car Manuel, kojemu je vođa Konstantin Angelos postradao, poduzevši po motrenju zvijezda morsku navalu na neprijatelja. Poslije još nekih drugih primjera iz staroga zavjeta nastavlja ovako: ne zaslužuju opravdanja narodi ili njihovi vladari, episkopi i svećenici, koji vjeruju takim varalicama, dok nije teško uznati ih. Križanić tvrdi, da gdje vladari i svećenici ozbiljno poštuju boga, sveto pismo i ustanove crkvenih otaca, ondje nema mjesta za astrologe; gdje se ljudi bave izučavanjem sv. pisma, filosofiije i svjetske historije, ondje neće uspjeti astrolozi sa svojim varanjem, već se povlače u kut. Nekoč su židovi bili neuki, lakoumni, sujetni i predrasudni, zato je i bivalo kod njih mnogo lažnih proroka. Danas ima u ovom carstvu (t. j. Rusiji) mnogo ljudi što rado slušaju i vjeruju astrolozima, gatarima i svakojakim vješcima, osobito u burna vremena. Tako ima ovdje (t. j. u Rusiji) ljudi, koji se odijevaju u kaluđerske haljine i pustinjačke, a u istinu stoje u službi đavola te se hvastaju lažnim proročanstvima. A ima i takovih, što žive prostački, opijaju se i govore nepristojne stvari, i opet im se vjeruje, kada prijete kaznom božjom, te im se dopušta bez svakog prigledanja, da kupe milostinju. Nitko ne staje takovim varalicama na put. Primjera radi Križanić se poziva na slične događaje za Borisa Godunova i Vasilja Šujskoga. I sada u njegovo doba da je u Jenisejsku bio jedan takav lažiprorok Konstantin Charitonovič, i još neki drugi. Križanić ide još i dalje sa svojom opomenom te preporuča našima (t. j. Rusima), da se s lukavijim susjednim narodima ne upuštaju u duge razgovore. Za dokaz pominje svjedočanstvo jednog Engleza, koji se žalio, kako ih u razgovorima o miru vazda natkriljuju i štete Francuzi. I to se spominje već u Politici. Valjalo bi se dakle ugledati

u primjer starih Špartanaca, koje danas u tome slijede Turci, ne upuštajući se u duge razgovoro sa Nijemcima. A ni to nije pametno, kaže, što dopuštamo, da se u naše političke poslove miješaju neki treći vladari kao posrednici.

Govoreći o grčkom (bizantijskom) carstvu Križanić pominje provale na Balkanski poluotok raznih barbarskih naroda, kao Gota, Vandala, Herula, Huna, Franaka, Burgunda, Langobarda i nešto kasnije Slovena, koji dođoše iz Rusije te se isprva nazivahu jednim općenitim imenom slovenskim, a poslije nastaše tri kraljevstva bugarsko, srpsko i hrvatsko. Dok je svih ostalih pridošlica nestalo, održaše se ovi posljednji došljaci sve do danas, ali i oni žive sada vrlo jadno, služe tuđim gospodarima; svoj jezik napustiše a drugomu se ne naučiše, atque nihil pene loqui sciunt. Sada nitko do njih ništa ne drži, dok su nekoć bili strah i trepet Grcima. Ovako sudi Križanić o južnim Slovenima svoga doba, nešto, rekao bih, ipak odveć strogo. Dalje nastavlja: Ni u grčkoj crkvi nije bolje, sada se patrijarhat kupuje za novce; može se desiti da u isti čas imaju tri ili četiri patrijarha! Njegova žalba na stanje u Rusiji glasi ovako: nepravde, učinjene svjetskoj vlasti budu kažnjene, a skrivi li tko što god protiv boga, prašta mu se, a tomu su krivi sudije, koji samo gledaju kako će ugoditi vlastodršcima. Vladar valja da bude milostiv, da ne vjeruje svakojakim opadačima. Tu dodaje, da se ne opominje slučaja da bude negdje drugdje netko dovučen pred sud zato što je psovao na svojega gospodara (vladara), dok ovdje (t. j. u Rusiji) ima vrlo mnogo takovih slučajeva, a to su velikom većinom klevete i opadanja. Psovkama protiv boga naziva ovakve realne krivice: 1-o kada se oskvrnjuju svete posude ili slike svetaca, kad ih vojnici cijepaju i razbijaju, kako se radilo po Litvi (tu je imao svakako na umu katoličke crkve, jer dodaje da su to vidjeli i odobravali naši [t. j. ruski] svećenici); 2-o kada se traži pomoć od vještaca i lažiproroka, kako to često čini vojska u Rusiji; 3-e kada se dopušta jereticima da slobodno žive u zemlji, kako to biva u Rusiji; 4-o kada se sablazan protiv vladara oštro kazni, a protiv boga slabo ili nikako; 5-o kada se vjeruje, da udes ili zvijezde imaju upliv na djela ljudska.

Križanić je uviđao, da ima razlika u pogledu na grijehe i prestupke između duhovne oblasti i državne (svjetske) vlasti. Svećenička je dužnost, da propovijedaju pokoru i izbjegavanje

grijeha, da traže od ljudi čistu savjest i nevinost potrebnu za spas duše, dok car (svjetska vlast) traži od ljudi samo toliko neporočnosti, koliko je treba za javni mir i poredak, progoni dakle jeretike, predrasude, licemjerstva, astrologije i sve sablazni što narušuju čistoću vjere i crkveni mir te mačem kazni sve zloćine što smetaju javni poredak, kao ubijstvo, lupeštvo, izdajstvo, kovanje krivih novaca itd. Osim toga opominje ljude dobrim savjetima, neka bi se čuvali povodâ, koji izazivaju kugu, glad i vojsku. Sve ostale grijehe ostavlja vladar, car ili kralj, svećenstvu, neka propovijedaju ljudma da ih se čuvaju i da čine pokoru. Sve to treba vladar da zna, jer će bog tražiti od njega računa ne samo za one opačine i zloće, kojima se narušuje javni mir, već i za sve ono zlo, što ga izazivaju nepravični zakoni i naredbe, a to biva, kada vladari iz lakomosti stvaraju okrutne, nečovječje, silničke zakone, ponajviše za umnažanje svojih dohodaka. Odatle nastaju za narod beskrajne nevolje i stradanja, za koja će vladari bogu odgovarati. O ustancima, koji lako dovode do ubijstvi, daje jedan od sabesjednika (Avgustin) na ime Križanićevo ovakovo tumačenje: ustanci mogu nastajati ne samo od zloće ljudske, već i s voljom božjom, koja hoće time da kazni grijehe drugih ljudi: deus utitur opera impiorum hominum contra alios impios et plerumque peccata horum puniuntur per peccata illorum. Križanić dodaje još i to, da bog kadgod dopušta da dođe do pobuna, kad hoće time da kazni neke vladare preko samih njihovih podanika. Tu je Križanić u svojoj kritici protiv tlačenja naroda pošao tako daleko, da Bezsonov nije smio svega naštampati ni u latinskom originalu. Kod Waldenberga čitamo na str. 103.) ovo mjesto: Non ergo licet regi colligere sibi gazam cum oppressione et cum iniuria et cum iustis lacrimis populi. Neque iustum est facere praefectis potestatem ut augmentent gazam per monopolias et per alia illegitima et impia media. Neque licitum est eripere populo honestum usum propriarum substantiarum, sicut e. gr. potionem vini aut cerevisiae aut aliud quid huiusmodi. Osobito mu je krivo, što se kod Poljaka dopuštalo da smiju po mirovnom ugovoru Turci ili Tatari razoriti po koje selo ili mjesto u Maloj Rusiji te stanovnike odvući u ropstvo (Bezs. 80.). Kada je drugi sabesjednik (u dijaloškoj formi Križanićeva pripovijedanja) stao prigovarati, da se u sadašnje (Križanićevo) vrijeme pod mudrim vladanjem sadašnjega cara ne može dogoditi ništa nepromišljeno, daje mu za

odgovor sabesjednik Avgustin (a taj je obično zastupao mišljenje Križanićevo), da ima i sada ljudi, Nijemaca i domaćih, što se razmeću hvastanjem, da će doći do rata sa Kitajem, da će Kitaj pasti pod vlast ruskoga cara. Križanićevo je mišljenje o tome bilo sasvim odrješito: kaže, da nije ništa doživio, što bi bilo luđe od takove zamisli; ne slaže se čak s onima, koji misle, da bi car ruski imao voditi rat za oslobođenje sv. mjesta i za uništenje muhamedovstva.

Križanić se još i na drugim mjestima ovoga svojega djela upušta u pretresanje teških pitanja o pravima i dužnostima vladarâ, o odnosima svjetske, državne vlasti prema duhovnoj, crkvenoj. Od vladara traži prije svega pravičnost. Tko radi protiv pravičnosti, i to navlaš, griješi protiv svoje dužnosti (Waldenberg 88–89). Na jedno pitanje, može li vladar svaki prestupak kazniti mačem, glasi odgovor: samo velike prestupke, koji vrijeđaju veličanstvo božje ili kraljevo te narušuju općeniti mir. Manjih prestupaka ne treba da kazni carev mač (Wald. 87–88). Križanić objašnjuje ovo još ovako: 1-o svećenici dužni su, da narod odvraćaju od svakoga grijeha bez razlike i da ga plaše; 2-o vladari treba da umiju razlikovati što je njihova dužnost po svojoj volji i milosti božjoj da ispravljaju i što ne spada pod vlast njihova mača, pod svjetsku kaznu; 3-e i ako ima grijehâ koji se ne dadu lako iskorijeniti, velika je ipak utjeha u tome, što ima u Rusiji i takovih nedostataka, kojima je lako stati na put bez velike državne smetnje i bez narodne pobune; 4-o ma da je dužnost svjetskih vladara, da u duhovnim poslovima slušaju episkope, ali kada vidimo da su episkopi među sobom nesložni, nema druge već da budu vladari sami sudije. Istina, vladar treba da zna, da je jedno od najvećih djela Promisla božjega — kršćanska crkva. Kao zaštitnik crkve ima je braniti ne samo protiv nekrštenih protivnika i napadača na tijelo, već i protiv neprijatelja duše, a to su jeretici i raskolnici ili upravo njihove vođe, koji dozlogrđuju papi i patrijarhu (Wald. 78). Osobita je dužnost vladaočeva, da pazi da se ništa ne mijenja u crkvi, da ne povlađuje crkvenim dostojanstvenicima, koji bi izazivali kakove smutnje. Ali vladaoci ne brinu se toliko za božanske stvari, koliko za svoje lične dobitke: često im je više stalo do jednoga grada da ga ne izgube, nego li do spasa duše i svoje i svojih podanika. Kad im se javi, da je koji grad pao u neprijateljske ruke, odmah će ustati, ne požaliti nikakova troška, da ga natrag

dobiju: ako li čuju o kakvoj sablazni protiv boga, o kakovoj jeresiji ili raskolu u crkvi ili o lažnim prorocima što zaluđuju narod i štetu čine vjeri kršćanskoj, sve to uzimaju na laku ruku niti se miču, već ostaju na miru te misle da rade vrlo mudro, kada kažu: puštajmo, neka stvari idu kako idu. Kad im tko preporuča, da se zauzmu za neku crkvenu stvar, odgovaraju: pričekajmo, dok se svrše državni poslovi. A tomu neće biti nikada kraja ni konca, jer ratovi i državne brige nikada ne prestaju. Za crkvu Križanić preporuča obdržavanje crkvenih sabora, od episkopa ište da marljivo propovijedaju kao nekoć apostoli, da se čuvaju lakomosti i taštog častoljublja; kori neznanje, dokazujući kolikih je nesreća uzrokom; žali, što ne može svega objasniti kako bi htio, jer nema potrebitih knjiga. Osobito je zanimljiva njegova kritika jednog običaja, koji se bio preko Grka uvukao i u rusku crkvu, da se kod službe božje premnogo puta pominje ime vladaočevo i čitave njegove porodice. Bezsonov nije se usudio, da prevede na ruski jezik ovo mjesto: A Graecis autem hanc vanitatem et impietatem edocti sunt etiam nostrates Russiani et imitantur sedulo suos magistros in eo, quod sacram liturgiam ceterasque divini officii partes assiduis commemorationibus regis regiaeque familiae ita interturbant, ut iam divinum officium non minus ad regis quam ad dei laudes institutum esse videatur. Eandem assentationem et hypocrisin ostendunt in eo, quod natales dies sive nominalia totius regiae familiae multo cum maiore veneratione celebrant quam festa salvatoris, deiparae et sanctorum (Bezs. 75).

Koliko je god Križanić odriješit u tumačenju dužnosti vladalačkih spram boga i crkve, prema podanicima jednako preporuča blagost. Tako n. pr. osuđuje dakako psovke i kletve kao vrlo ružan običaj, ali i opet ostavlja crkvi t. j. svećenicima dužnost, da odvraćaju narod od toga poroka; ne odobrava, da bi se narod kaznio ili globio radi šmrkanja duhana (Bezs. 77), njemu se čini da je veće zlo prekomjerno piće vina. Kaže, da se čudom začudio, kad je g. 1666. (u svojoj 49-oj godini) doznao, da se u Rusiji mnogi ljudi služe otrovom, da si život skončaju (Bezs. 4—5). I protiv izgona ljudi iz njihova zavičaja kao mjere vrlo okrutne ustaje jadni izagnanik u dalekoj Sibiriji: lako vjerujemo, da je duboko osjećao žestokost takve kazne, pošto ju je sam teško snosio (Bezs. 30); ali i protiv prevelikih danaka, koji se navaljuju na leđa naroda, ustaje živahnim riječima (Bezs. 44).

Ovai slabi i nepotpuni izvod iz djela o Promislu daje tek neku blijedu sliku opširnog razlaganja Križanićeva, koje se ponajglavnije osniva na svetom pismu, te bi svakako zaslužilo da se potpuno izda. Mnoge ovdje iskazane misli služe piscu na čast kao misaonu i naprednu čovjeku 17-og stoljeća, dok je u drugim osobito vjerskim pitanjima vrlo konservativan.

10.

Ob svêtom Krešćênju.

Pod ovim se naslovom čuva u Moskovskoj sinodalnoj biblioteci br. 826 (a po opisu rukopisa sinodalne biblioteke kod Gorskoga i Nevostrujeva br. 284) rukopis sive neuglađene hartije in 4⁰, 96 listova, pobilježenih arapskim brojevima, po tri su lista sprijeda i straga čista, neubrojena. Rukopis nije doveden do kraja. I ako nema zabilježena imena piščeva, opet se po svim spoljašnjim i nutarnjim znacima za sigurno zna, da je sadržaj ovoga rukopisa djelo Križanićevo. Stari bibliografi zapisaše piščevo ime „Serbenin Jurij Bělik“ (Бѣликъ), Jevgenij načini od toga „Bělin Jurij“, a to je tek iskvareni nadimak poznatog iz službenih moskovskih zapisnika Běliša (ili Biliša). Prvi je o sadržaju ove rasprave nekoliko progovorio S. K. Smirnov onom prigodom, kad je pretresao Križaničev Ustuk protiv Solovčanske molbenice (1860.); nešto potanje opisan je i analiziran rukopis kod Gorskoga i Nevostrujeva (1862., Описаніе слав. рукописей Московской Синод. библіотеки III. 2. 397—404), a najviše je kazao o njemu Bezsonov i u novije vrijeme M. Sokolov. Tekst je napokon izdan u moskovskom organu „Чтенія“ god. 1892., kn. 3., pod redakcijom A. V. Baškirova kao treća sveska sabranih djela Križanićevih. Izdavač, zadavši pitanje, kad je ovaj Križanićev spis sastavljen, dobro je po pismu (piščevu avtografu) i pravopisu presudio, da njegovo postanje spada bliže k djelima „Ustuk protiv Solovčana“ i „o Proročanstvima“, nego li ka vremenu, kad je napisana gramatika, dakle prije u prvu polovicu sedamdesetih godina, nego li u drugu šezdesetih godina sedamnaestog stoljeća. O tome sam govorio u životopisu na str. 160.—162.

Čitavo je djelo razdijeljeno na sedamnaest „Predila“ (ali prvi „Predil“ nazvan je Раздѣлъ ã, drugi se piše Предѣлъ б̃, svi ostali poznatom Križanićevom ikavštinom Предилъ); osim toga idu

redom i diljem uza čitav tekst kao paragrafi brojevi ćirilski od ã do c.лв. t. j. od 1 do 232. Svaki „Predil" ima svoj osobiti natpis, ali ima i povrh toga raznih natpisa, kojima je pisac htio učiniti raspravu svoju što bolje preglednom. Da bolje predočimo sadržaj djela, mi ćemo se držati teksta Križanićeva po „predjelima", citirajući natpisne riječi svakoga „predjela" po Križaniću.

U prvom predjelu (koji je nedosljedno nazvan „razdjelom", § 1.—16.) ide riječ o tome „jako nît vtôrogo kreščénja"; dokazuje se citatima iz poslanice k Jevrejima, iz Damaskina, iz Zlatoustoga, iz Gavrila filadelfijskoga, Ivana Nafanajilova (po prevodu „Skrižali"), iz Kirilove knjige i Novoga Potrebnika, da ima samo jedno krštenje, da je pokrštavanje isključeno, jer bi to značilo rugati se krstu i smrti gospodnjoj, značilo bi opet raspinjati i grditi gospoda, značilo bi postati novim Judom, novim Kajafom, novim Pilatom. Sada se prelazi u oblik razgovora te Miloš pita Bogdana, vjeruje li da je to tako? ili bi radije pristao uz onoga kralja, koji je na pitanje: a gdje su sada Kir, Aleksandar, Avgust i drugi slavni monarhi? pa kad mu rekoše „U paklu" („V adu"), odgovorio: „a što treba nama tražiti drugo mjesto". Takovim očajnicima, primjećuje Križanić (t. j. Miloš), ne treba ni da dođe do ruku ova knjižica. Sada pripovijeda i suviše drastično, kako će nove pridošlice u pakao pitati oni, što su već od prije ondje, zašto dolaze? Uvijek se uz druge grijehe pominje jedan uzrok — pokrštavanje, t. j. krštenje po drugi put, aktivno ili pasivno, radi kojega će se gorjeti u paklu od vatre. Kao opomenu pisac dodaje sa strane teksta „smotrite gospodari arhijereji!"

Predil drugi ima natpis: „Sovêt ob prekreščénju" (§§ 17.—33.). Tu najprije Bogdan razlaže, koliko bi Miloš (t. j. Križanić!) imao koristi od prekrštenja: ako ovako umre, bit će sahranjen bez časti kao „crkla skotina"; sada je ubog i gladan i nag, tada bi bio sit i odjeven; sada je svima mrzak kao jeretik, tada bio bi svima drag i častan; sada je u progonstvu, tada povratili bi ga u Moskvu na spokojan život. Miloš odgovara primjerima iz Prologa, Limonara i Damaskina o mukama paklenskim, od kojih oprašta krštenje, ali ne drugo krštenje ili prekrštavanje, koje ne bi bilo „duhovno preporođenje", već „svinjska kaljuža i bjesovsko ukaljanje i vječno od Krsta otpadenije".

Predil treći: „Kakovo nečéstje i božjih veščéj skvernjenje idet iz prekreščánja" (§§ 34.—66.). Križanić veli, ako je krštenje

bilo pravo, tada zlo i naopako rade koji prekrštavaju. Ustanova crkvenog sabora kod jednih jeretika ne dopušta prekrštavanja, kod drugih (kao kod Pavlićana) upravo traži ne prekrštavanje, već pravo krštenje. Ovdje, u Rusiji, arhijereji „rasvećaju" rimske svećenike, a monahe (redovnike) „rastrizaju" te jedne i druge žênê i sile ih da budu „odstupnici" (odmetnici) od svojega zavjeta. Iz takova prekrštavanja dolazi po Križanićevu razlaganju „desetera zloba" i „skverniteljstvo". Sada izbraja te zlobe ovim riječima: 1-o židôvsko bogobôrstvo, 2-o donàtovski razdor (protiv kojega je sv. Avgustin pisao cijele knjige). 3-e Lûtorsko „rastriženstvo", 4-o hùlá v Geénu osûdjena. 5-o vavilônsko skverniteljstvo. 6-o obrazolomsko skverníteljstvo. 7-o kalvînsko skverníteljstvo. 8-o hùlá suprot svêtomu dûhu. 9-o Jélinsko i mitârsko pogânstvo. 10-o svity i têla gospôdnjego rasterzânje. Kod ove se posljednje zlobe zadržava dugo, dokazujući citatom iz sv. mučenika Petra Aleksandrijskoga da je „Arije Spasiteljevu svitu, t. j. crkvu razderao", da prekrštavanje znači razdiranje i moskovske i kijevske i istočne crkve, jer ove odobravaju „oblivalno" (t. j. rimsko, katoličko) krštenje, dok je stoglavi sabor izrekao protivno te zato je jedna ili druga strana zaslužila, da se proglasi odmetnicom. Bogdan se čudi, kako može Miloš tvrditi, da Moskovska crkva dopušta „oblivanje", dok se u stvari događa protivno. Križanić uzima u pomoć svoju dijalektiku te odgovara, da su njemu Moskovska crkva potpuni sabor od g. 174. 1666-e) i naštampane crkvene knjige, kojima je „oblivalno krštenje uhvaljeno". Poziva se, za veliko čudo Bogdanovo, na slavnoga patrijarha Filareta, makar da je taj bacio epitimiju na mitropolita Jonu zato, što je bez prekrštavanja primao u krilo crkve „oblivanike". Križanić razlaže vrlo vješto, da je Filaret samo zato, da ne bude sablazni protiv ustanove stoglavog sabora, bacio epitimiju na Jonu a u stvari da je videći nesuglasicu u tumačenju između svetih otaca crkve i novih grčkih bogoslova samo na vrijeme obustavio Jonu od obavljanja liturgije, dok veliki sabor raspršì laž tmine i iznese na vidjelo istinu svetih pravila. Sve zlo, nastavlja Križanić, dolazi od tuda, što se tvrdi, da Rimljani (t. j. katolici) nisu kršteni. Odatle sve bjesnilo i protiv latinskih svetinja (za primjer navodi uništavanje katoličkih „križeva"); završuje pozivom k „preosvešćenejšim" arhijerejima, da učine kraj tomu bogomrskomu ikonoborstvu.

U četvrtom Predilu „Ob prečúdnom znamenju i grôznom božjego gnêva izveršênju nad jedním osvešćênih veśćêj skverniteljem“ (§§ 67. 68.) priča Križanić, kakova se nesreća dogodila u Čegrinu, kad se obavljala služba božja nad tijelom ubijenog pod Bihovom Nikifora Zlatarenka, zeta Bogdana Chmelnickoga. Taj vojvoda Nikifor bješe opljačkao litavske crkve te dovukao u Čegrin jedan ambar pun „svetih krestov, potirov, diskosov, ampulok, podsvêćnikov, kadilnic, jerejskih riz i svetih ikon“. Za kaznu božju buknu u vrijeme službe božje u crkvi prepunoj ljudi strašna vatra te se i kraj mnogih vrata nitko nije mogao spasti, osim „jednog prezvitera koji je obavljao službu i djakona, jednog slijepca, matere i žene onog prokletca sa dverskim ženskinjem i desetka zasužnjenih Poljaka“. Križanić je čuo o tome čudu u Ukrajini g. 168-e (1659.), a posvjedočiše mu „ovdje u Tobolsku“ dvojica, koji svojim očima to vidješe; sam je vidio u Nježinu ambar, u kojem je brat pokojnog vojvode (po imenu Vasuta) čuvao prevezene onamo stvari, da ih sa vremenom vrati u Litvu. Križanić je bio uvjeren, da je i ovaj čovjek zato postradao, što nije odmah vratio stvari, kuda su spadale.

Predil peti (§§ 69.—72.) „Ob otstúpnikeh, jést li jih trêbi krestíti“ dokazuje, da kad bi koji vojnik bio na Moskvi dobro kršten a u sužanjstvu se „pobusurmanio“ (postao muhamedovcem), kad bi se vratio iz Krima k Moskvi, ne bi smio biti ponovno kršten.

Predil šesti „Ob jeretikeh, jést li jih trêbi krestíti“ (§§ 73. do 95.) raspravlja o tom, da samo „pismo“ i „običaji“ odlučuju (po riječima Ivana Zlatoustoga), koja je prava crkva; Križanić navodi ustanove crkvenih sabora glede jeretika te se upušta u kritiku sa nekim „Timoféjem prezviterom chalkopratskim“ i njegovim izbrajanjem jeresija, kako se s kojima ima postupati glede pokrštavanja. Križanić ustaje protiv tumačenja ovog „novog bogoslova“, osobito protiv njegova shvatanja stvari tako, kao da je u vlasti arhijerejskoj mijenjati praksu prekrštavanja. Istina, kaže Križanić, blagovjerni kršćani valja da slušaju svoje duhovne pastire, protiv čega se ogriješiše solovčanski „razdornici“, prigovarajući ispravljanju knjiga pod patrijarhom Nikonom (kao primjer dobrog ispravka navodi „otca jadra“ u „otča nédra“ a još bi bolje bilo, kako misli, „otčih nádr“) — ali ova se poslušnost proteže samo na „poste, epitimije, molitve i druge pro-

mjenljive običaje", ali u takvim svetinjama, kao krštenje, svećenstvo, brak, nemaju pravo mijenjanja. Osuđujući oblik „jadra" Križanić nije poznavao staroga jezika, u kojem jadro zbilja znači ono isto, što se kasnije običavalo pisati „nědro"; njemu je riječ „jadro" bila poznata samo u drugim hrvatskim značenjima.

Predil sedmi „Ob jeretíkov i otstúpnikov kreśćênju, rimskie drêvnie cêrkvi dúma" (§§ 96.–102.) govori o tome, kako je papa sv. Stefan (jedanaesti pred Silvestrom) mučenik otpisao sv. Kiprijanu glede prepirke koja je nastala bila u Africi, da se ne smiju uvoditi nikakve novštine u crkvu, već se valja držati predanja, t. j. da se jeretici ne prekrštavaju. Još se pominje i sv. Avgustin i njegova polemika protiv Donatovaca. Tom prilikom Križanić žali, što nema pri ruci Avgustinova djela o krštenju; „tókmo jednú i drúgu rîč iz njíh v înih knjígah obretóh". Odatle se vidi, kako si je Križanić pri svojoj velikoj pameti umio pomagati posrednim načinom, citatima Avgustinovih misli u brevijaru i drugim knjigama.

Predil osmi „Káko svêti otci razlučájut, kóje jêretíke jést i kójih nît trêbi krestíti" (§§ 103.—106.) nabraja sve jeresije, kod kojih se nalaže od sv. otaca krštenje i kod kojih se to ne čini. Sve se to tiče samo istočne crkve, dok zapadna prosto kaže, gdje je bilo „prizvanje svete trojice i troje oblitje ili pogruženje u vodi", tu je krštenje valjano, bio krstitelj svećenik ili svjetovnjak, muž ili žena ili ma kakav jeretik.

Predil deveti „Ob nôvih bogoslóvov bezmístju, káko se pútajut i káko se zražájut medju sobóju i neizvistno, bezmistno i blúdno učêt ob kreśćênju" (§§ 107.–125.) navodi ustanove crkvenih sabora i krivo ih tumačenje kod novih grčkih bogoslova (t. j. takovih, koji su živjeli poslije sedmog crkvenog sabora, ovdje se misli i na ruske arhijereje kao Kirila i Makarija u Stoglavu i patrijarha Hermogena), preko kojih uđoše i u Kirilovu knjigu krive nauke i u stoglavi sabor: nevaljanost krštenja ne tiče se lično jeretikâ, već načina, kojim je izvedeno. Isto je tako krivo tumačenje, kao da krštenje stoji u vezi s kakvoćom jeresije ili sa dostojanstvom krstitelja. „Ako bo na priklad ktô búdet kreśćén ot pravovérna, ali ot pijánca i blúdnika, prezvítera, da takov ne ménje búdet kreśćén, neže ón jegože krestit nabóžen i svêt prezviter". Tu Križanić pita Bogdana, tko je veći hulnik, da li Rimljani (t. j. katolici) ili Solovčanski raskolnici, koji ponavljaju Arijansku i Makedonsku jeresiju? – Križanić citira

njihove ispravke „sine božii" u mjesto „bože naš" i „duše istinuyj" u mjesto „duše istiny" te ih odbija.

Predil deseti „Ob nóvih bogoslóvov nerazsmotrénom i blúdnom smotrénju" (§§ 126.—140.) raspravlja o krivom tumačenju novih bogoslova, kao da arhijereji mogu „po smotrenju" jeretike krstiti ili nekrstiti. Sedam ima takovih svetinja, kaže Križanić, kojih arhijereji ne mogu „ni postaviti ni razvaliti", već ih vrše po apostolskom predanju, a među njima prvo mjesto, kao vrata, zauzima krštenje. Tu se Križanić upušta u kritiku nekih pravila sv. Basilija te dokazuje, da su mu podmetnuta. Vrijedno bi bilo, da stručnjaci današnje bogoslovske nauke pretresu ovo umovanje Križanićevo. Izdavači Opisa sinodalnih rukopisa proglasiše ovu Križanićevu kritiku drzovitom.

Predil jedanaesti „Káko nôvi bogoslóvi proklinájut svétie otcé i sobôrnie starišíne" (§§ 141.—145.) uzima u zaštitu papu Celestina kao predsjednika trećega crkvenog sabora, koji je uza svoje ablegate na sabor ustupio Kirilu Aleksandrijskomu da ga u predsjedanju zastupa. Novi bogoslovi proglasiše papu Celestina na tom saboru prokletim, a Križanić protumačuje, da se tu radilo o nekom afričkom inoku Celestiju. Ali „tò jest Grékom sládok kús, ako čto gde obretút, čim by mogli rîmsku cérkov umâzati. I nit jim to strânno ni neobýčno délo, k lažám lâži priplītáti i rāzdórnih prīčīn čīslô množíti".

Predil dvanaesti: „Káko nóvi bogoslóvi, Vérenka i Níkon ob arijânskom krešćénju mérzko blûdet, bezmístno učêt i grûbo klevéćut" (§§ 146.—152.): razgovor vode Bogdan i Miloš. Prvi citira iz knjige o Vjeri, da nije nikakovo čudo, što se papa proklinje, ta i on je čovjek grješan. Miloš baca opet svu krivicu na Grke, koji smatraju za sveto djelo, da se kleveće i huli na rimsku crkvu. Ako je pravo proklinjati papu, jer je grješan čovjek, tada je pravo to isto činiti nad svakim čovjekom. Tako i radi Verenka, proklinje Moskovski crkveni sabor, nazvav ga antikrstovim. O Latinima se kaže, da arijanstvuju jednim pogružanjem krsteći. Križanić ističe, da u tome ima pet laži, koje pripisuje Nikonu, i ako ne zna pravo, koji je taj Nikon (to je bio tako zvani Nikon Crnogorac).

Predil trinaesti „Ob oblivánju, jako jest prijátno vo vostóčnoj, v kijevskoj i v moskôvskoj cêrkvah" (§§ 153.—164.). Pisac dokazuje, da je „oblivanje" bio prastari način krštenja u rimskoj crkvi, protiv kojega nisu na istoku prosvjedovali; poziva

se na Paterik pešćerski, na Potrebnik Petra Mogile, na knjigu Inokentija Gizelja „O miru boga sa čovjekom" — sve su ove knjige javno priznate, isto tako „Prelog" (Prolog), u kojem pod 3. februara ima vijest o Vlasiju Vukolu (Blasios Bukolos), kako je krstio škropljenjem. Dalje se pripovijeda o „polu-posvudnom saboru moskovskom", kod kojega su bili episkop Baranovič, Epifanij (Slavinecki) i Simeon (Polockij) i drugi bjeloruski oci Andrejevskog manastira, protopop Gluhovski*), i mnogi drugi, koji bi, da ih tko upita, većinom priznali, da su ili sami kršteni ili drugih krstili oblivanjem. Na ovom je saboru zabrana stoglavog sabora odstranjena, pa ako tko još i sada ne priznaje krštenja oblivanjem kao pravo krštenje, toga ne čini Moskovska crkva, već pojedinci, za čija djela ne može biti odgovorna čitava crkva.

Predil četrnaesti (bez pravoga natpisa: zašto grde rimsko krštenje anabaptisti, kalvinci i grčki novi bogoslovi, §§ 165.—196.) govori o najranijim protivnicima oblivanja o Anabaptistima, koje Poljaci zovu „novokrešćencima" ili „ponurencima". Ovi ne dopuštaju oblivanja, već traže pogružanje (ronjenje). Ovaj je običaj iz Poljske i Litve došao u Rusiju i našao potvrdu u stoglavom saboru može biti zato, što se u prva vremena pod uplivom židovskih običaja kod krštenja na istoku pogružavalo (ronilo), ali u Rimu i na zapadu bijahu drugi običaji i zato ondje ne zavlada pogružanje (ronjenje), već oblivanje. Fotije, koji je bio vrlo načitan, bio bi sigurno ustao i u toj tački protiv Rima, da je našao da su igda uobičajeno pogružanje (ronjenje) kasnije preinačili u oblivanje. Što se kalvinaca tiče, poziva se Križanić na propovijedi Wujekove od g. 1573., izdane u Krakovu, gdje se na dan svete Trojice govori o klevetama kalvinskim protiv starih običaja rimske crkve, među njima protiv obreda krštenja, osobito protiv ulja i soli i što „u oči pljuju". Križanić hoće da obrani rimske obrede sa citatima iz Dionisija Areopagita, Zlatoustoga, Avgustina, Ciprijana, Ambrozija, sve po Wujeku. Prelazeći na klevete grčke Križanić pripovijeda iz bizantijske historije, kako je car Mihail po savjetu Bardinom skinuo Ignatija sa patrijarše časti i posadio „nikojego skopeá, dûmnogo písca,

*) Da se pod protopopom Gluhovskim ima razumjeti Ivan Šmatovskij, o tome gl. Чтенія 1894 кн. 3, u knjizi Einhorna ib. na str. 547.; tu je spomenuto, da je već episkop Filaret Gumiljevskij odgonenuo ime protopopa Gluhovskoga.

Fotija". koliko je zlostavljan bio Ignatij sve do smrti Bardine i prognanja Fotijeva; kako je poslije Fotije odrinuo od pričesti Basilija Makedonca, a ovaj iz osvete zatražio od pape intervenciju, kojom je Ignatij opet uspostavljen. Poslije njegove smrti poslužio se Fotije umjetno sastavljenim imenom „Veklás", napisav o njemu proročanstvo, koje u podmetnutoj knjizi povjeri nekomu Santabarinu da ga razglasi, a taj reče, da toga proročanstva ne umije nitko odgonenuti osim Fotija. Tako Fotije dođe opet do vlasti i ugleda. Ali poslije smrti Vasilijeve Leo sin njegov dade oslijepiti Santabarina, a Fotija otpravi u prognanstvo. Ovo pričanje Križanićevo ima po njegovu kazivanju svoj izvor „u mnogim ruskim prevodima", a tko bi htio sve sabrati iz grčkih historija, izišle bi čitave knjige. Dalje Križanić pripovijeda, kako je poslije neki grčki crkveni sabor gledao da povrati ugled uspomeni Fotijevoj, kojega je Križanić ožigosao sa sedam raznih strana. Ovaj dakle Fotije, kad su Bugari prianjali uz Rim, usta prvi potvarati, kako Križanić tvrdi, rimsku crkvu da njeno krštenje nije pravo, jer da pomazanje ne biva kod krštenja već poslije. Bugari dobiše na svoj upit i o tome odgovor od pape Nikole. Kad Fotije nije time postigao uspjeha, baci se na pitanje o ishodu Svetoga duha te izazva novu nesuglasicu. U takovom je svijetlu prikazan Fotije, što dakako nije naišlo na odobrenje sa strane pisaca istočne crkve. Tako se kod Gorskoga i Nevostrujeva kazuje,' da je Križanić žestoko i nepravedno napao na Fotija. Drugim napadačem na krštenje po rimskom obredu imenuje Križanić Panagiota filosofa, kojega ne uzima ozbiljno, već ga zove šaljivčinom i lakrdijašem, kojega filosofija znači „psovati, lajati, pozoriti, viniti, a ne dokazivati". Treći je na redu kao protivnik rimskoga krštenja patrijarah antiohijski Feodor Balsamon (Valzamon), koji sve katolike nazva odmetnicima, nekršćanima. Njegovu srdžbu protiv Latina Križanić objašnjuje političkim uzrocima.

Predil petnaesti nosi naslov „Ob právom sūdu" te je upravljen na „svetějšego patrijārha i preosveščěni sobór" (§§ 197.—202.) kao Križanićevo „plákanje i smirenó predložênje". Križanić moli, da pravedno ocijene pomenutu trojicu napadača, koji ne zaslužuju da vrijede kao vjerodostojni svjedoci, a presuda se ne bi imala izreći bez saslušanja i protivne stranke, bez „odvetnika", a to su u danom slučaju papa Nikola i rimska crkva. Glede zaključka stoglavog sabora Križanić nastoji da donekle opravda

patrijarha Filareta, jer se poveo za patrijarhom Jermogenom, kojega su opet zaveli Grci; a sadašnjemu patrijarhu i crkvenomu saboru podastire molbu, da ne vjeruju klevetama one trojice na papu i rimsku crkvu. Sada dolazi u dva posljednja „Predila" na pozitivnu stranu pitanja, i to:

Predil šestnaesti hoće da dokaže „jako Rîmski prezvíteri vsákogo človíka pri krešćênju túd že svêtim mîrom pomázujut" (§§ 203.—215.). Križanić nabraja za to pet dokaza. Prvo je svjedočanstvo otaca latinske crkve Kiprijana, Ambrozija, Jeronima i Avgustina. Drugo je svjedočanstvo u rimskom „časovniku", u životu pape Silvestra, u kojem se govori, kako je taj papa ustanovio, da hrizmu čini episkop i da svećenik okrštenomu pomazuje tjeme ovakovom hrizmom. Treće je svjedočanstvo napadaj kalvinaca na rimsku crkvu radi miropomazanja, kao da se kod krštenja služe maslom (uljem) i da u oči pljuju. Sveto miro zovu prezirno maslom. Četvrto svjedočanstvo stoji u rimskom „potrêbniku" (ritualu). Peto je svjedočanstvo, neka se svatko sam uvjeri i neka vidi, kako se po rimskom obredu krsti ili neka upita kojega mu drago župnika. Tu Križanić objašnjuje, koliko vrsti masla (ulja) ima u svakoj župnoj crkvi i kako krste djecu. To sve trebalo bi da znaju oni ruski arhijereji, koji ustaše protiv rimske crkve svojim zaključkom stoglavog sabora, povjerovav prosto neoprezno Grcima „klevetnīkóm i înim nevížam (neznalicama) i lehkoûmnim povidāčem". Bogdan se poziva na „pótrêbnik" (ritual) Petra Mogile, u kojem se prigovara da kod krštenja svećenici „ne pomázujut, no tókmo episkopi, i ne mlādíncev, no tókmo vózrast imíjućih". Na to mu odgovara Miloš, da se čudom čudi Petru Mogili, kako nije zavirio u rimski ritual (potrebnik) ni u pontifikal (t. j. arhijerejski potrebnik), ili zašto nije „opītal rîmskih prezvíterov, z njímiže v jednom grâdu živâše i vsáki dên jih opītáti mogâše". Iz toga Križanić izvodi opomenu, da je u djelima spasenja potrebita velika obzirnost i opreznost: „Óto tebi Mogila filosóf i bogoslóv i latînskogo jezíka naučén i z latinci v jednom grâdu živûć i ktô by pomíslil, da by Mogila latinskiħ obýčajev ne znál? A óto v délu pokäzálo se jest înako. O káko jest téžko izbáviti se dó čista onih blûdov, jímiže jest člóvik v junósti svojéj zapojén. Mogíla bo ot detînstva svojego Fôtijevim kovárstvom opojén i omrâčen so vsim svojim mudroljûbjem i kripóstnim hválnim žîtjem nît se mógel tjá do smerti ot njegó iztrîzniti ni očistiti. I nît mu na

im pripálo. jako v sej věšći trěbi bjâše čtáti čtó světi otci Avgustín i próčni ot nás spoménjeni učět". Ove su riječi upravljene na sabesjednika Bogdana. ali u istinu namijenjene cijelomu ruskomu narodu. Bogdan citira moskovski potrebnik. u kojem se bacaju četrdeset i četiri kletve na latinsku jeresiju. a trideseta glasi: (proklinjem) „jer u mjesto svetoga mira svuda nose maslo te krštene već odrasle i svakim grijehom oskvrnjene pomazuju tim maslom na otpuštenje grijeha. tako se uzima da su dva puta kršteni". Miloš nalazi tu protivorječje čak sa Mogilom. Ovaj bo kao i Fotije dopuštaju. da u rimskih episkopa ima pravo sveto miro. a ne prosto maslo (ulje). dok moskovski „potrebnik" govori o prostom maslu. kojim da se čak episkopi služe, tako da kod Rimljana ne bi ni bilo svetoga mira (hrizme). Toga ne kažu ni Fotije ni Mogila.

Predil sedamnaesti: „Ob miropomázanja potvarânju" (§§ 216. do 232.). U toj posljednjoj (u današnjem obliku) glavi svoje rasprave tumači Križanić smisao i značenje sakramenta pótvrde (konfirmacije. firme. berme): razlaže najprije razliku između pravih episkopa i seoskih episkopa („chorepiskopa"): prvi predstavljaju dvanaest apostola. drugi sedamdeset učenika. Citatima iz djela apostolskih i poslanica apostolskih tumači. koju milost daje krštenje i koja još milost ima kao dar izredniji. Tu je i samomu Križaniću koješta tamno. t. j. među ustanovama prvoga i drugoga crkvenog sabora nalazi neke razlike te pita: „Káko adda mý móžem toj vúzel razrišiti? Ja înako neumiju. neže jako i pérvlje rekóh: jako sobór Nikéjski razumijet da prezvíteri nepomázujut. A sobór pak vtóry (veléći pomázovati) hóćet, da arhijeréji pomázujut a né prezvíteri . . ."

Na tome prekida rasprava Križanićeva, koja bi isto tako kao sve druge njegove bogoslovske stvari vrijedna bila. da je prouče i pretresu stručnjaci. da podvrgnu kritici njegovu argumentaciju. Svakako već ova kratka analiza dokazuje. da ovo djelo odriješito brani u pogledu krštenja rimsku crkvu. koreći ruske arhijereje stoglavog sabora. da su nasjeli Grcima. a od sadašnjih očekuje. da će čitavo pitanje iznovice pretresti.

. . . . . .

11.

Križanićevo djelo o proročanstvima i o nauci o duhu svetom.

Ovo je djelo pokojni prof. M. Sokolov naštampao u moskovskim „Čtenijima“ za g. 1891. (posebni otisak 8⁰. 89 str.). U jedinom do sada poznatom rukopisu nije se potpuno sačuvalo, nešto je teksta nestalo sprijeda od predgovora i nekoliko prvih glava, a isto tako nekoliko listova pod kraj rukopisa. Križanić sam svjedoči, da je ovo djelo napisao g. 1674. (na str. 25. po izdanju Sokolova), dok je još živio u Sibiriji, željno čekajući kad će mu kucnuti čas oslobođenja. Na samom početku djela, u pregledu sadržine, govori se o tome, da je u prvoj (za nas izgubljenoj) glavi pisac jadikovao, da je ruski narod (bolje da rečemo ruske oblasti) „ljut i svirep i neblagodaran“ spram Križanićevih nastojanja, da izmiri ruski narod sa rimskom crkvom i njenom vidljivom glavom, papom. Cijela tendencija ovog Križanićevog djela smjera na odbranu katoličkog Rima, središta jedine prave, bogom ustanovljene kršćanske crkve i ispravnosti njene nauke o ishodu duha svetoga. Ovim je djelom Križanić jasno posvjedočio, da je i kao prognanik sibirski ostao neustupno vjeran idealima svoje prve mladosti, da u Rusiji zastupa ugled katoličke crkve i Rima i da gleda, kako bi predobio Rusiju i njenog cara za ideju crkvene unije s Rimom.

Rasprava o proročanstvima sačinjava prvi dio ovoga djela, dok u drugome tumači na opširno nauku crkvenih otaca o svetom duhu te dokazuje, da su se svi stariji pisci grčke i rimske crkve podudarali u glavnome, tvrdeći jedni, da je duh sveti izišao *od* sina, drugi da je izišao *kroza* sina, a to da je zapravo jedno te isto; istom poslije, osobito od Fotijevih vremena naprijed, da su noviji pisci grčke crkve zabacili formulu *od* sina. Da li je Križanić sam prikupio sva proročanstva iz svetoga pisma o propasti svih carstvi, do jedinog kršćanskog carstva katoličke crkve Rimske, ili je već našao u crkvenoj literaturi obrađeno — to ostavljam da riješe stručnjaci. Svakako je mnogo toga dodao od sebe i prema svojim nakanama dopunio svojim dodatcima. Čitav način argumentacije pokazuje njegove dobro poznate skolastične osobine, kada pobija protivno mišljenje po punktima, kada se gdje gdje služi dijalogom. Križanić nabraja

ova proročanstva: 1-o Balaamovo. 2-o Pavlovo. 3-o Ivanovo. 4-o Konstantinovo (ovih nema u rukopisu, kojemu fali početak). 5-o i 6-o dva Danilova. 7-o Jezdrino. 8-o Jezekijelovo. 9-o nekog Vérenke (t. j. pisca knjige o vjeri, izdane g. 1648-e u Moskvi). 10-o Kirila Bjelozerskoga (tu se Križanić prevario te je osnivača manastira Bjelozerskog pomiješao s nekim drugim Kirilom Novoozerskim). 11-o Muhamedovo. 12-o Jedebalovo. 13-o nekoga bezimenog turskog dostojanstvenika. 14-o Sulimanovu opomenu. 15-o nagoviještanje nekog Arapina. 16-o proročanstvo grčkog kronografa. 17-o predskazivanje Lipsiusa. 18-o svete Brigite. 19-o gospodnje i Pavlovo naviještanje i 20-o gospodnje naviještanje crkvenog jedinstva. Jedna se glavna misao provlači kroza sva ta proročanstva: da će sva carstva biti do vremena, a vječito ostaje carstvo božje, t. j. katolička crkva sa sjedištem u Rimu. S ovim carstvom, tako umuje pisac, valja da se sprijatelji carstvo rusko, ako neće i ono da propadne. To je glavna misao Križanićeve rasprave u njenom prvom dijelu. U potankostima ima dosta zanimljivih stvari. Što Križanić pripovijeda, izvađeno je nešto iz raznih knjiga, a nešto su njegove kombinacije po onome, što je od drugih čuo. Prvo Danilovo proročanstvo naviješta propast od četiri carstva, a to bijahu: asirsko, persijsko, grčko i rimsko. Pod rimskim ima se po tumačenju Križanićevu razumijevati rimsko carstvo Karla Velikoga, dok je inače stari Rim milošću božjom ostao kao vječito sijelo rimsko-katoličke crkve. U drugom Danilovom proročanstvu znači četvrti zvijer prorokove vizije i opet rimsko carstvo, kojemu bi se imao pokoriti čitav svijet, ali jer je u zakonu Justinijanovu zapisano, da je car rimski gospodar svega svijeta, to je bog za kaznu dopustio, da su Goti i Vandali osvojili Rim te mu oteli Afriku i Španjolsku. Tu Križanić kori Grke, što su htjeli prenijeti sjaj Rima u Carigrad, ali je bog odredio drugojačije: Konstantin povukao se iz Rima, e da bi sva njegova slava ostala carstvu božjemu na zemlji. Križanić je čitao i o tome, kako je Konstantin prenoseći stolicu iz Rima dalje na istok pomišljao i na nekošnju Troju. Motivi, kojima prati odluku Konstantinovu da se povuče iz Rima, t. j. da ustupi Rim papi Silvestru, ne podnose, čini se, istorijske kritike. Križanić ne zaboravlja predbaciti Grcima, da su htjeli prenosom stolice u Bizantiju izjednačiti vlast i ugled patrijarha carigradskoga sa papom rimskim. Ovako posta zaključak 4-og ekumenskog koncila (pravilo 28-o

po krmčiji u Chalkedonu, protiv kojega je uložio protest papa Lav Veliki.

Iz proročanstva Jezdrinog o propasti troglavog orla izvodi Križanić propast od tri carstva: grčkog, rimskog i njemačkog. Njemu nije pravo, što je patrijarah carigradski Jeremija, uzvisiv mitropolita moskovskoga na čast patrijarha (g. 1589.) proglasio Moskvu trećim Rimom. Ovako bi, umuje Križanić, moskovsko carstvo imalo biti jedna od tri orluje glave, osuđene na propast, ali on se boljemu nada: bog je prosvijetlio um moskovskog cara i gospodara te ne htje primiti nazvanje cara rimskoga, već samo grčkog. Mimohodom spominje Križanić nekog francuskog pisca, koji je dokazivao, da naslov rimskoga cara prije dolikuje kralju francuskomu, nego li njemačkomu vladaru. Tu je Križanić u dijaloškom obliku umetnuo epizodu o dvoglavom orlu kao emblemu ruskih zastava; vješto se izvukao iz neprilike, da je to znak njemački te uzajmljen od Nijemaca doskočicom: ta i u Rusiji, kaže, ima orlova, ali je zaboravio ili navlaš premučao, da nema dvoglavih. Još se prigovara taštini, koja se čini sa lažnim geneologijama, među kojima ima i ta, da vladari ruski vuku lozu od cara Avgusta. Križaniću se čak ne sviđa pričanje Virgilijevo, po kojemu bi car Avgust porijeklom izlazio od Eneje i majke mu Venere. O tom još više u poglavlju o Križanićevoj načitanosti.

U proročanstvu Jezekijelovu zabavio se Križanić oko onog mjesta (u gl. 28. i 29.), gdje se po grčkom tekstu pominje ἄρχων Ῥώς, koji su nekoji strani a i domaći pisci protezali na ruski narod. Upušta se čak u filološko tumačenje, dokazujući da se u jevrejskom tekstu ne govori o Ros, već o Reš, a to nikako nisu Rusi, kojih pravo ime glasi sa *u*, a ne sa *o*, kako su Grci to ime nagrdili, da bi ožigosali Ruse sudbinom, kojom im prijeti proročanstvo Jezekijelovo. Križanić upotrebljuje tu priliku, da se obori i na Lutera i na Petra Petreja (o kojima smo već govorili), što su u imenima Jezekijelovim Μεσόχ, Γομέρ, Θοργαμά naslućivali Moskvićane i druge slovenske narode. Protiv kleveta, što ih tim načinom Grci i Nijemci bacaju na Ruse i druge slovenske narode, namjeravao je Križanić nešto da napiše, njegovu su namjeru odobravali odlični moskovski Rusi Morozov i Rtiščev, ali njegova teška sudbina, boravak u Sibiriji, nije prijala izvršenju te nakane; tuži se, da su mu čak oteli nekakve knjige te ih odaslali u Moskvu. Svoju je ogorčenost protiv

Grka iskalio i u tome, što su oni prvi prenijeli nazvanje „Slovenin" (ὁ Σκλάβος σκλάβος) na značenje roba. Istina je cijela, da već u šestom stoljeću dolazi σκλάβος u tom značenju, ali tomu nisu bili krivi Grci, već žalosni fakti. Još se podsmijeva etimologisanju cara Konstantina Bagrenorodnog, što je ime Srbin — Srbljin — izvodio to od latinskog servus-servulus, to od nazvanja obuće, t. j. od riječi crevlje. Sve to dokazuje veliku načitanost Križanićevu, dok njegove etimologije nisu nimalo bolje od običnih onoga vremena.

Polemika protiv knjige o vjeri, naštampane u Moskvi god. 1648., tiče se anonimnog avtora, kojemu je Križanić porugljivo nadjenuo ime „Vérenka". Već je u Životopisu na str. 72. kazano, kako je postala ta knjiga, da joj je pisac Nafanail bio igumanom jednog kijevskog manastira i da njena prva izrada na južnoruskom jeziku pada u g. 1644. Iz te je knjige izvadio sedam tačaka, pobijajući ih kao neistinite tvrdnje te ukazujući na „razdornike" — tako zove raskolnike — što se rado služe tom knjigom protiv pravoslavnih; dok Verenka upravlja svoju polemiku protiv pape, raskolnici okrivljuju istim prigovorima Nikona. Križanić brani papu i njegovu svjetsku vlast protiv Verenke, dokazujući da je taj krivo tumačio neka mjesta apokalipse; predbacuje mu još koje što drugo, među ostalim da je crpao iz Lutera napadaje na papu. Dalje se govori o Gogu i Magogu, o Turcima, proslavljuje se Rim kao najdostojnije mjesto da bude stolica svemirnog carstva božjega, dok je Novi Rim (Carigrad) pao za kaznu svoje preuzetnosti i oholosti. Dokazom, kako je sâm bog odabrao Rim za svoju arhijerejsku stolicu, služi Križaniću nekoliko besjeda pape Lava. Kritika protiv nekih rečenica Kirila Bjelozerskog tiče se, kako rekosmo, Kirila Novoozerskog, što je dokazao Sokolov u svojoj raspravi o tom djelu Križanićevu. Nema pravo Križanić, kada hoće острыя меча da ispravi u острого меча, jer je острыя samo ortografska griješka mjesto острия (od riječi острие).

Zanimljivo je pričanje Križanićevo o nekim proročanstvima turskim i istočnim, što ih je rekao Muhamed o svojoj vjeri, o čemu se Križanić razgovarao sa Turcima: san prvog Osmana (gl. Hammer-Purgstall I. 49), proricanje nekog bezimenog Turčina, opomena Sulejmanova, proročanstvo arapsko, nagovieštanje grčkog kronografa. Teško je reći, odakle je Križanić crpao svu tu građu, bar nešto bit će svakako doznao usmeno za svojega

boravka u Carigradu. Znao je koješto i o janjičarima, o njihovim pobunama protiv turske vlasti, odakle je zaključivao, pozivajući se na Lipsiusa, da će od tih pobuna nastradati tursko carstvo. Njegovo umovanje o tome, što se može izvoditi iz svih tih proročanstva, pokazuje da se mnogo zanimao, kako bismo danas rekli, za istočno pitanje, ključ kojemu bješe tada, kao još i danas, u turskim rukama. Glavna misao, koje se Križanić držao, kazivala mu jednako, da rimskomu carstvu, u smislu katoličke crkve, nema ništa ravna na svijetu. Tko je god htio natkriliti Rim, nije uspio. Turci su mogli osvojiti samo rajon od četiri istočne patrijaršije, tako zvanu tetrarhiju, ali dalje da pođu nije bog dopustio. K tetrarhiji u političkom pogledu Križanić računa grčko, palestinsko, egipatsko, sirsko, bugarsko, srpsko, hrvatsko, ugarsko, pontsko, krimsko „kraljevstvo". Svim ovim „kraljevstvima" obladaše Turci, a kad su htjeli i dalje da posegnu, nisu mogli uspjeti, jer po riječima starih proroka ne smiju posizati tako daleko, da bi njihovo carstvo bilo veće od rimskoga. Ovako si Križanić tumači s jedne strane uspjehe turske, s druge neuspjehe. Prema tomu tvrdi, da je Bajazit došao na Kosovo s jednom tisućom vojnika, dok ih je Lazar imao četiri puta toliko i više, i opet je turska sila nadvladala. A kad su Turci pokušali da preko granica tetrarhije raširе svoju vlast, postradaše i pod Bečom i pod Sigetom (tu se pominje knez Mikula Zrinski) i pod Chotimom. Križanić povlači paralelu između lijepih i bogatih južnih zemalja i siromašnih sjevernih te pripovijeda, kako su na bogate i lijepe južne krajeve jednako navaljivali sa sjevera „Cimbri, Herulci, Goti, Vandalci, Slovinci, Longobarci, Hunci ili Ugri, Tatari i napokon Turci", a s juga na sjever nije se nitko odlučio. Zato i Turci nerado i čuju, da bi valjalo udariti na sjever. Križanić izriče nadu, da i Mehmed IV. neće na Rusiju, ili ako i krene, da će brzo odustati.

Zabavivši se dovoljno oko raznih proročanstvi turskih, dodao je Križanić još nešto o Turcima iz objavljenja svete Brigite (Birgite), švedske kneginje, žene Ulfove (Olfunove), koja umrije u Rimu g. 1373. Najprije isprića njen život (ne znam, odakle je upravo to izvadio) a poslije doda, kako je putujući u Jerusolim na otoku Kipru prorekla kralju kiparskomu ovo: da će Grci jednako biti podčinjeni svojim neprijateljima (Turcima) sve dotle, dok se ne pokore svetoj rimskoj crkvi. Pošto je još nekoliko riječi umetnuo o Židovima, stavlja u dijalogu pitanje, a kada će

prestati razdor u crkvi, i time upravo prelazi k drugomu dijelu svoje rasprave. Najprije se poziva na nekog novogrčkog pisca, Gavrila Filadelfijskoga, koji je pisao o florentinskom saboru i o razmirici između obadvije crkve glede ishoda svetoga duha, rekav da razlika u nauci obje crkve nije toliko zamašna, da se ne bi moglo doći do izmirenja: dva umna čovjeka, kojima nije do prepirke već do mira, lako bi mogli doći do sloge i saglasnog mišljenja. Križanić povlađuje Gavrilu te misli, da bi sada riješenje spora bilo još lakše, no u vrijeme Gavrilovo. A zašto to? Odgovor Križanićev kaže: 1-o sada ima već mnogo štampanih knjiga na ruskom (t. j. crkvenom slovenskom) jeziku, prevedenih sa grčkoga, a u Rimu ima isto takvih grčkih knjiga i latinskih, po kojima bi se mogla, kad bi bila volja ruskoga cara i carigradske crkve (a Rim bi drage volje na to pristao) dokazati istina; 2-o sada je već dovoljno poznato i u Rusiji, kolike su neznalice grčki učitelji, što dolaze u Rusiju ne radi vjere, već radi zlata i srebra. Križanić priča, kako je s jednim takovim Grkom, koji je bio mitropolit a bilo mu je 70 godina, došao u Moskvu, a taj čovjek nije umio ni svojega imena grčki napisati bez pogrješke. Križanić naziva i poznatoga Maksima Svetogorca (Maksima Greka) čovjekom nenaučenim i grubim; 3-e i Nikon je priznao neispravnost ruskih (liturgijskih) knjiga te dokinuo neke pogrješne običaje (n. pr. da svjetovnjaci ne bi smjeli za nevolju krstiti); za dokaz navodi Križanić knjigu „Žezl" (to će biti izdanje godine 1666.). Pravi razliku između knjiga valjanih i bezimenih apokrifne literature, u kojima ima mnogo luterskih i kalvinskih „kaljuža"; 4-o Križanić ukazuje na domaći „razdor" (tu je mislio na raskol, koji je izazvan Nikonovim pokušajima reforme), koji da se ne može odstraniti, dok se ne odstrani stari „razdor" (t. j. raskol između grčke i rimske crkve); 5-o sad je, misli Križanić, zgodno vrijeme za izmirenje crkvi, pošto u Rusiji caruje vladar, koji takova pitanja snosi i sluša (to je bio Aleksej Mihajlovič † 1676); 6-o i političke prilike da prijaju dokinuću crkvenog raskola. Ovdje se Križanić upušta u rasmatranje savremenih političkih prilika, spominje pobunu Dorošenka i rat s Turcima, kosnuo se pitanja o miješanju ruskih vladara u poljske i litavske stvari te rekao veliku istinu, da je razdor crkveni bio najglavnijom smetnjom, što moskovski vladar nije zauzeo poljsko-litavskoga prestola. Tada ne bi bilo ratova ni prolivanja krvi, ruski bi narod uznapredovao u evropskoj

kulturi, oslobodio bi se od šteta koje mu čine Nijemci i krimski Tatari: „knjižna bo i politična mudrost i razuma ubistrenje i s poljskim da s litovskim narodmi kripka družba učinili by Ruski narod mnogo slavnejšim i pred okružnimi narodmi mnogo groznijšim i vo vsakom iměnju i blagu obilnijšim" (to su riječi Križanićeve); 7-o u posljednjoj jednoj tački napada Križanić na Maksima Svetogorca (Maksima Greka) i solovčanske kaluđere, koji potvaraju Rim da je nagrdio grčke knjige, dobre stare spalio a Grcima poslao iskvarene. O tome smo već slušali. Križanić odgovara, da je Maksim sam donio knjige sa svete Gore, gdje se nisu Rimljani t. j. zapadnjaci miješali kao u Carigradu, te ako se njegove knjige slažu sa rimskima, to će kleveta pasti i na Maksima radi huljenja rimske crkve. Iz svega toga izvodi Križanić, da bi sada lako bilo ispraviti tu staru nesuglasicu te se ograđuje protiv toga, kao da on, neznatan čovjek, ne bi smio da se za to pitanje zauzima; izjavljuje svečano, da je pripravan za tu ideju i životom platiti.

U drugom dijelu nastoji Križanić pokazati, kako se izjave grčkih crkvenih otaca u raznim pitanjima vjerskim slažu sa izjavama rimskih otaca; zatim će u kratko predočiti jeresiju arijevsku i makedonijevsku i polemiku svetih otaca protiv njih te dokazati, da se umovanje Fotijevo podudara sa jeresijama Arijevom i Makedonijevom. Po riječima Križanićevim Arije otimaše čast sinu božjemu, Makedonij svetomu duhu, Nestorij bogorodici. Svaka jeresija sadrži u sebi neko obeščašćenje ili otimanje časti. Ali pošto su one jeresije na crkvenim saborima osuđene te ih sa vremenom i nestalo, tada je po umovanju Križanićevu đavo, sijač razdora i nesloge, iznašao drugu sablazan, u kojoj nema više nikakova obeščašćenja, t. j. takvu raspru, gdje ne bi bilo lako dokazati zlobu i nečast, ali će zato razdor biti tim trajniji. Jer i Grci govoreći *kroza* sina i Rimljani ponavljajući *od* sina, jedni i drugi ispovijedaju, da je duh sveti bog te jednako poštuju svetu trojicu, a uza sve to oci crkve pišu o tome jedni ovako, drugi onako. Sveti Avgustin piše: Duh sveti ishodi *kroza* sina i *od* sina; sveti Kiril Aleksandrijski i ostali grčki oci izrekoše *kroza* sina, ali ne kažu ne *od* sina, jedini Damaskin veli izrijekom: ne *od*, već *kroz*. Fotije na to odgovara: Avgustin i ostali oci latinski bijahu Latinjani, t. j. pogriješiše, jer su jeretici. Maksim Planud preveo je Avgustinovo djelo De trinitate na grčki jezik te je sve ostalo odobrio, samo je nauku ob ishodu

sv. duha osudio. Svi Grci priznavaju, da je sv. Avgustin bio prvi začetnik nauke o sv. duhu *od* sina i zato ga Fotijevci osuđuju, ma da je šesti crkveni sabor prozvao Avgustina prejasnim svetiteljem crkve.

Sada Križanić prelazi na potanko izbrajanje definicija grčkih i rimskih otaca o svetom duhu te pokazuje, da je rimska crkva na nekim svojim saborima izjavila, da rimsko *od sina* nema drugog značenja, nego li grčko *kroza sina*. Citatima iz sv. pisma, iz grčkih i rimskih otaca o sv. duhu utvrđuju se ove dvije rečenice: „Sveti duh jest sinov" i „sveti duh od sina jemljet (uzima)"; obara se na Fotija, okrivljujući ga da upada u jeresiju arijevsku i makedonijevsku. Dalje tumači, što znači, da je sv. duh obraz Hristov, poslužujući se argumentacijom Atanasijevom, dok o neznanju fotijevaca govori s velikim preziranjem: vaši učitelji, kaže, ni malo ne shvataju patrističnu teologiju i mimo ušiju je puštaju „kako volovsko mukanje i ovčje blejanje", čitaju riječi, ne pitajući što znače, „njemiji su od svakoga drva i kamena"! Slijedi vrlo opširna polemika protiv nekih Fotijevih prigovora, u kojima Križanić nalazi podudaranje to s ovim to s onim jeretikom. Križanić razlaže prigovore Fotijeve ovako: a) bit će dva načela, b) bit će pometnja licâ, c) sâm otac da zna, sâm otac da je uzrok, d) daje se onomu, tko nema, e) bog se ne šalje, f) ne *od* već *kroz*. Svaku ovu rečenicu, shvaćenu kao prigovor Fotijev protiv rimske crkve, pobija Križanić to citatima raznih crkvenih otaca, grčkih i rimskih, to svojom vrlo okretnom u skolastičnoj školi prekaljenom dijalektikom. U jednom i drugom bijaše Križanić vrlo jak, zacijelo nije mu bilo premca za ono doba u svoj Rusiji; nitko nije tako proučio teologije i crkvenih otaca, grčkih i rimskih, kao on kroz mnogo godina u Rimu i poslije. Osobito mu je godilo, da se uhvati u koštac sa Maksimom Svetogorcem („Grekom"), velikim uglednikom grčke bogoslovske znanosti za Rusiju. Najopširnije zabavio se Križanić oko formule *od* sina i *kroza* sina: tumači najprije primjerima iz jezika, kakovo značenje ima predlog *kroz*, te dokazuje i objašnjuje primjerima, da se riječ *kroz (črez)* može u istom značenju zamijeniti riječju *od (ot)*. Evo nekoliko njegovih primjera: „ot sunca črez svit i ot svita rodit se toplota", „ot korena črez steblo i ot stebla rodit se ovoščje". „ot bačvy črez civ i iz civi i ot civi tečet vino". „ot Adama črez Evu i ot Evy rođen jest Seth" itd. Iz tih primjera zaključuje: „*Od* znači

početak od sebe, a *kroz* znači početak ne od sebe, no sa sredstvom; ali mnogo puta i obično *od* znači početak ne od sebe, a sredstvo, i opet *kroz* može stojati za *od* i ne znači sredstva ili početka od drugoga, već početak od sebe . . ." Sada ulazi u opširno razglabanje Damaskinove rečenice „ne *od* no *crez*". Svu razliku između *od* i *kroz* svodi na ova mjesta u djelima Apostolskim: 2. 33 τῇ δεξιᾷ οὖν τοῦ θεοῦ ὑψωθεὶς τήν τε ἐπαγγελίαν τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου λαβὼν παρὰ τοῦ πατρὸς ἐξέχεεν (u Daničić-Vukovu prevodu: Desnicom dakle božjom podiže se i obećanje svetoga duha primivši od oca izli), po ovome da su latinski oci primili formulu „*od* sina ishodi", a Tit. 3. 5—6: διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως πνεύματος ἁγίου οὗ ἐξέχεεν ἐφ' ἡμᾶς πλουσίως διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν (banjom preporođenja i obnovljenjem duha svetoga, kojega izli na nas obilno kroz Isusa Hrista spasitelja našega). Ove su riječi dale povod grčkim ocima crkve da govore „*kroza* sina ishodi", na što Križanić dodaje: Pavlova riječ „*kroza* sina izlijan" ravnomoćna je Petrovoj „*od* sina izlijan" (Djela apost. 2. 18. 18.), dakle i formula grčkih otaca „*kroza* sina ishodi" ravnosilna je formuli rimskih otaca „*od* sina ishodi". No pošto je Damaskin izrekao „ne *od* već *kroz*" dao se Križanić na to da potanko razbere Damaskina te da dokaže, kako taj nije bio fotijevac već prije avgustinovac i Rimljanin. U tom razlaganju dolazi jedno patetično mjesto, gdje se Križanić obraća ruskomu narodu ovim riječima: „O ruski slavni narode, takovi su ti tvoji bogoslovi i pape i svega svijeta sudije, konstantinopolskog prestola čuvari! otvori oči i obazri se, slavni narode, i po staroj priči vjeruj, ali pazi komu vjeruješ". Maksimu prigovara, da se i Damaskinove teologije odriče, kada ni formule „*kroza* sina" ne dopušta. I opet podiže svoj glas: „i opet otvori oči, ruski narode, te vidi, kakav je taj tvoj prepodobni učitelj"! Još se Križanić mnogo bavi oko Damaskina, jer mu je puno do toga, da ga prikaže u svjetlosti rimske nauke, pošto su i u Rusiji njemu davali veliko značenje. Da je Maksim kod toga zlo prošao, samo se kaže.

Rukopis, kako rekosmo, nema kraja, ali kad bi se kraj i sačuvao bio, opet prema mišljenju samoga Križanića djelo ne bi bilo do kraja dotjerano. On sam kaže u pogledu njegove sadržine, da je od hitnje pustio iz ruku djelo nedovršeno, ali ako bog da zdravlja, da će ga dovršiti.

Nije mi poznato, da li je itko sa strane pravoslavnih bogoslova pokušao pobiti argumentaciju Križanićevu. Sokolov, koji dakako nije bio teolog, već profesor slovenskih jezika i literatura, kaže samo toliko (u svojoj raspravi što je štampana u Žurnalu ministarstva narodne prosvjete za g. 1891.), da se ne upušta u razglabanje ni u kritiku svega onoga, što je Križanić napisao u dogmatskom pitanju o ishodu svetoga duha. Ipak i on dopušta, da su u ono doba nutarnje i vanjske prilike moskovskog carstva bile takove, da se Križanić smio nadati, da će ga saslušati. Radilo se o izboru kralja na poljski prestol; bilo je govora i o izbranju Fedora Aleksejeviča, da i sam car Aleksej Mihajlovič ne bi bio protivan da postane poljskim kraljem. Glavna je smetnja i zapreka bila u vjeroispovijedanju. Poljaci nisu htjeli za kralja jednoga nekatolika, a ruski car i njegov sin opet nisu htjeli da se odreku pravoslavlja. Upravo taj momenat činio se Križaniću zgodnim, da razvije svoje misli o mogućnosti crkvene unije. Time bi se, kako je on mislio, obustavila i prekinula također utakmica između dva srodna slovenska plemena, između Rusa i Poljaka.

12.

Ustuk na solovčansku molbenicu.

Protiv solovčanskih monaha, koji ustaše pismeno braniti neke običaje što se uvukoše u rusku crkvu a ispravljanje crkvenih knjiga pod patrijarhom Nikonom bješe ih odvrglo, napisa Križanić već pod kraj svojega prebivanja u Tobolsku, g. 1675., ustuk ili „obličenije“. Po kritičkom izdanju teksta tog ustuka, koje je izašlo g. 1893. II., u Ćtenijima, pod redakcijom A. Baškirova, sadrži Križanićeva polemika najprije tekst solovčanske molbenice. To je Križanić vrlo zgodno udesio, da bi čitalac njegova ustuka imao odmah pred sobom i ono, što on pobija, protiv čega polemiše. Molbenica, upravljena na cara Alekseja Mihajloviča, nosi potpise dvojice monaha, poimence „kelara“ (pivničara) Nazarija i „kaznačeja“ (blagajnika) Gerontija, ali izlazi pred cara na ime svekolike braće, koju izbraja ovako: svećenici, sva redovna i bolnična braća, službe i trudnici, đakoni i svi saborni crnci (kaluđeri). Opozicija solovčanskih monaha bješe naperena protiv „bivšega“ patrijarha Nikona i njegovih

„novoizloženih“ knjiga, po kojima njegovi učenici propovijedaju sada novu i neznanu vjeru, po svojemu ličnomu mudrovanju, a ne po apostolskomu i svetih otaca predanju. Takove vjere, kažu monasi, nismo prije nastupa Nikonova patrijaršanstva slušali ni mi ni oci ni pradjedi naši. A ovi nagrdiše („pohulili“) onu pravoslavnu vjeru, kojom su u svojem pravoslavlju ugađali bogu tvoji (carevi) praroditelji i mnogi sveti oci i čudotvorci naši, Zosima i Savatije i German i Filip mitropolit. Oni (Nikon i njegove pristaše) porušiše sav crkveni red i ustav te preštampaše sve knjige po svojemu razumu, bogu protivnim i razvratnim načinom. Poslije ove općenite osvade slijede pojedinosti. U knjizi „Skrižal“ na l. 565. govori, kažu, hipođakon Damaskin da se ima hodati bez krstova, jer kakva da je u tome krepost, da tko nosi krst na svojem ramenu. Protiv te novštine ustaju Solovčani na zaštitu nošenja krstovâ citatima iz Isaije, Atanasija, Vasilija, svjedočanstvima svete Makrine, sv. mučenika Oresta, primjerom nekoga svjetovnjaka Zaharije (u životopisu Ivana Milostivog), odakle zaključuju, da su nekada kod Grka ne samo monasi, već i svjetovnjaci nosili na sebi krst. Ovim da se znakom blagočastivi razlikuju od nevjernikâ. Drugi prigovori izvađeni su iz knjige „Nebesa“ (Ivana Damaskina), iz Potrebnika, ograđuju se protiv pisanja „Інсусъ“ (mj. Исусъ), protiv latinskoga „križa“ mj. pravoslavnoga „krsta“, koji se sastoji od tri česti (a ne od dvije česti), sa raznim citatima; osobito silno napadaju na ustanovu, da se ima krst praviti sa tri prsta, tomu se protive sa svom energijom; prigovaraju nadalje ponavljanju u tri puta riječi Aliluja (mjesto dva puta, a zatim „Slava tebě bože“), navode primjere kao neposlušnoga raspopa pskovskoga Jova, ustanovu stoglavog sabora; žale se, što je u molitvi Isusovoj izostavljeno „sine božji“ te zamijenjeno riječju „bože naš“, što je u simbolu vjere kod „Duha svetago, Gospoda životvorećago“ izostavljena riječ „istinnago“ ispred „životvorećago“ (sa mnogim citatima u korist toga umetka); ustaju protiv „duše istiny“ mj. „duše istinnyj“; prigovaraju klečanju na koljenima, tuže se na prestroge epitimije, na hodanje bez mantija („hodaju u crkvu i po trgu bez mantija što je bezobrazno i nečastno, kao da su inozemci ili pijanice“), kritikuju novo naštampane knjige, kao da su izrađene po grčkom, i na usnovu tih novo naštampanih knjiga da uče novoj vjeri, kao da se radi o Mordvi i Ćeremisi; pozivaju se na patrijarhe Jeremiju carigradskoga i Teofana jeru-

solimskoga, koji pohvališe rusku vjeru, dok je kod njih vjera postradala od Agarena (Turaka), ovi prozvaše rusko carstvo trećim Rimom. Koja je dakle potreba, pitaju, da se sada štogod mijenja? Dovle ide prva polovica molbenice („Čelobitne"). U drugoj polovici ustaju monasi protiv Grka, prigovaraju im da su neznalice, da se ne umiju ni prekrstiti, da hodaju bez krstova, da im je vjera od Turaka potlačena, da dolaze u Rusiju da sabiru zlato i srebro, da se inostranci Rusima rugaju, što su upali u toliku zabunu i smutnju, da su vasiłjenski patrijarsi mnogo puta pohvalili rusku vjeru, dok je pod jarmom turskim grčka mogla postradati, napokon da su Rimljani spalili dobre grčke knjige i naštampali nevaljale latinske, a što je kod Grka bilo starih knjiga, da su i te jeretičnim uplivima natrunjene. Odatle dolaze do zaključka: mole cara, neka ne dopusti, da novi učitelji mijenjaju njihovu istinsku pravu staru vjeru, a novom vjerom da sramote uspomenu njihovih pradjedova i svetih otaca; neka dopusti, da ostanu vjerni „blagoćestju" svojih čudotvoraca Zosime, Savatija, Germana i Filipa; ako li se na njih izlije gnjev carev te im ushtjedne na silu nametnuti novu vjeru, to oni ponavljaju, što su već prije izjavili: da im je bolje da umru vremenitom smrti, nego li da poginu za vječnost: ako nas novi učitelji predadu ognju i mukama, mi nećemo da izdamo predanje apostolsko i svetih otaca.

Križanić je ovu molbu monaha solovčanskih podijelio na 80 tačaka te sastavio k njima kratak pregled sadržine („préčét postatêj"). A sada dolazi posveta njegova ustuka metropolitu tobolskomu i svesibirskomu Korniliju. Citatima iz sv. Avgustina tumači Križanić, zašto bog dopušta jeresije: da tim svjetlije zasja istina i pobožnost svega arhijerejskoga sabora. Zatim slijedi „Pripominok" t. j. neki kao Admonitum, kojim Križanić preporuča sebe i svoju polemičku raspravu „velepoštovanim otcem inokom Soloveckim". Svoju raspravu prozva „Objašnjenjem Júrka Križanića prezvánjem Sérbljanina: O apostolskoj sabornoj crkvi, kako je svijeh vladika i sagradilac crkve Hristos obećao svojoj ljubljenoj crkvi i dao vječnu nepogrješivost" („neobludnost"). U „pripominku" Križanić pozdravlja najprije monahe, želeći im duha ljubavi i pokornosti prema svetoj ekumenskoj crkvi; kaže, da mu je ruku dopala njihova molba na cara od g. 1668. te je odlučio prizvati im u pamet nekoliko korisnih riječi, koje su i sami dobro znali ali sada kao da zaboravili. Križanić je već

davno htio biti u njihovoj sredini, napisao je u tom smislu molbu na cara, da mu dopusti da se preseli u njihov manastir u Solovke, ali nije je mogao odaslati. A kad je doćuo o njihovu odmetnuću od crkve, bio je vrlo žalostan, pošto izvan crkve nema spasenja. Citatima iz sv. Avgustina i Zlatoustoga preporuča im sebe lično. Četrnaest godina živi po volji božjoj u sibirskom sužanjstvu („vuzi"). Nikomu nije koristan, boji se kako će jednom bogu račun dati. Opet se poziva na primjer sv. Pavla u njegovu odnošaju prema glavi svih apostola, svetomu Petru, te odatle izvodi, da u najvećoj ljubavi mogu biti i razlikosti mišljenja i pravo prigovaranja i opominjanja. A kad bi mu rekli, da je inozemac, koji nije ni kršten (t. j. ronjen u vodu), već polijevan, i latinski jeretik, kako dakle smije sebi prisvajati pravo učitelja, na to odgovara, da nije tako okorjeli latinjanin, da ne bi bio spreman primiti pričest od svećenika svete moskovske crkve, kad bi ga htjeli primiti bez pokrštavanja . . . on prima i ljubi sve ruske crkvene knjige i svetih otaca, što se čitaju u crkvama, i vjeruje sve što je u njima zapovjeđeno da se vjeruje. Osuđuje i proklinje također sve jeresije koje su proklete i osuđene u pomenutim knjigama, naročito također sve latinske jeresije, ali prave jeresije, kao što je lutorska, kalvinska, Husova i njima slične, ove su nastale u području latinskog jezika, ali ne kod Rimljana; u ruskim knjigama, ne upravo u crkvenim (liturgijskim) bacaju se neke krivice i klevete također na latinski narod, te mu se pripisuje jeresija, gdje je u istinu nema, govori se da nešto vjeruju i čine, čega zbilja ne vjeruju i ne čine. Za dokaz da je tako citira Križanić Kirillovu knjigu, u kojoj se na mnogo mjesta proglašuju jereticima takvi, što vjeruju, da sveci božji gledaju lice božje. Spominje također u istome smislu anonimnu, knjigu o vjeri (tako zvanog Verenku), Jeliseja Pleteneckoga, kijevski paterik. Protiv toga navodi Križanić citat o sv. Pavlu, gdje se kaže: sada vidiš Hrista od lica u lice te ti otkriva savršeni razum božanstva. Tako vjeruje i Križanić, ne potvarajući crkve zato, što iskazuje čast bogu i svecima, kako čine njihovi učitelji Stefan Kukolj, Jelisej Pleteneckij, paterik kijevski i Verenka. Tom prilikom spominje jednu raspravu Zlatoustoga, koje raskolnici ne priznavaju, a ipak je štampaju u svojim knjigama. Što se tiče učiteljstva, Križanić ne čini upravo sebe učiteljem, ali kako ovdje u Sibiriji nema književnog čovjeka, koji bi se latio toga potrebitog posla a vidi čitave manastire zamamljene

u jednaku s njima prevaru, te ima i takovih, koji bi voljeli da si ruku odsijeku, nego li da se prekrste trima prstima, čak svjetovnjaci stoje zabunjeni, ne znajući što da čine, mami ih i zaluđuje svetost jednoga Zosime i Savatija, kao da su ovi svetitelji preporučali ne poslušati arhijerejske vlasti i crkvenoga sabora, u takim je prilikama odlučio, na molbu nekih ljudi, primiti se te zadaće. Njemu je poznata knjiga „Žezl", u kojoj je već premudro i opširno oprovrgnuto ovo pomračenje solovčanskih monaha, misli ipak da kraj te knjige neće ni njegov posao biti suvišan. Križanić se obraća k obojici potpisnika pod molbenicom te ih opominje da je i njihova dužnost da uče i poučavaju., ali tome se hoće da budu kao i episkopi διδακτικοί (učevni, Križanić upotrebljuje grčku riječ). Ali nemaju potrebitog znanja, pa kad bi ga i bilo, ne bi imali, kao nijedan sveti otac pojedince, prava da ustaju protiv zaključaka crkve. Navodi razliku u učenju između Zlatoustoga, koji reče, da duše svetih ne vide boga, i pape Gregorija i drugih s njim otaca crkve, koji uče da vide, te kaže, da je u tom slučaju svačija dužnost pristati uz onu nauku, koje se drži crkva. Pod kraj svojega „Pripominka" navodi iz poslanice apostola Jude čitavu glavu, koja je naperena protiv bezumnih i zlobnih opadača („roptačev").

Sada istom Križanić dolazi na samu stvar. Njegova je rasprava podijeljena na dvanaest glava („predil" nazva ih pisac), u sadašnjem rukopisu od l. 41. do l. 118. (po Križanićevu brojenju rukopisa izlaze brojevi drugojačije). U prvoj se glavi govori o sabornoj crkvi, koja je osnova i temelj svake čestitosti i pobožnosti; ona ima pravo odlučivati, koje su knjige dobre i koje se zabacuju, crkva ne može u tome pogriješiti, jer je duh sveti u njoj; slijede citati i njihovo tumačenje, razlažu se atributi crkve: sveta, apostolska, „posvudna" (καθολική prevodi Križanić ovim izrazom). Izvan crkve nema spasa. Križanić pita monahe, u koju crkvu spadaju? Solovčansku i sibirsku savladaše paklena vrata, nju oslijepiše đavoli, iz crkvenih članova učiniše odsječene članove (Križanić upotrebljuje izraz ud, koji piše vud), iz crkve necrkvu. Kakova može biti crkva bez pastira i svetitelja, a do mala i bez svećenika, jer kad im poizumru sadašnji svećenici, tko će posvetiti druge? Ako neće da se broje ni u moskovsku ni u kijevsku ni u istočnu crkvu, to su u Lutorovoj crkvi, „v lutorovom kostelu", jer i lutorci isto tako umuju, kao oni. Poziva se i opet, kao vrlo često, na sv. Avgustina te im ukazuje na

patrijarši ustuk (obličenije) u knjizi „Žezl“, u kojoj je oprovrgnuta njihova pogrda, kao da je patrijarah Nikon nazvao spasitelja grješnim. Druga glava, posvećena ljubavi (jer je ljubav od svih moralnih kreposti najveća), tumači citatima iz sv. pisma, Zlatoustoga i sv. Avgustina značenje ljubavi, zatim dolazi na tumačenje sv. Avgustina o dobrom pastiru, završuje opet raznim primjerima kršćanske ljubavi. Treća je glava posvećena crkvenomu jedinstvu, opet u ljubavi i jedinodušju, tu se razlaže spomen praznika tijela gospodnjega po riječima: ovo je tijelo moje i krv moja; u jedenju njegova tijela i piću njegove krvi ostajemo mi u njemu i on u nama, a ostajemo u njemu, kada smo njegovi udovi, ostaje pak on u nama, kada smo njegova crkva. Četvrta glava govori o raskolu („razdoru“). Križanić dokazuje, da je razdor najveći od svih grijeha, poziva se na izreku patrijarha Filareta, navodi jedno mjesto iz priča Solomunovih, nekoliko citata iz propovijedi poljskog jezuita Wujeka, citira Zlatoustoga i jednu rečenicu Kiprijanovu, završuje ovim riječima: Ovdje Vi oci dajte se na razmišljanje: kad ne biste dan i noć ništa radili osim molitve, kad biste se na smrt ispostili, kad biste od busurmana za vjeru smrtnu muku pretrpjeli, sve Vam to ne bi pomoglo ka spasenju, ako biste ustrajali u tom Vašem otkidu od crkve. Peta glava nosi natpis „O vjerovnom listu na poslanje“ (ob vernoj gramote na poslanje), tu Križanić pita gdje su solovčanskim monasima kredencionali (vjerovni listovi), koji ih povlašćuju iznijeti pred cara svoju tužbu, kojom osuđuju čitavu crkvu, sabornu i apostolsku, da je u jeresiji. Ako li reknu, da ih bog šalje, tada pita Križanić, gdje su im na to obilježja? gdje kakovo čudo ili apostolski život? zar Nikitin ili Lazarov ili Avakumov? koliko su đavola izagnali? koliko bolesnih ozdravili? koliko mrtvih uskrisili? Tko hoće da obijedi apostolsku crkvu, mora da se iskaže osobitim božjim ugodnicima, gdje su njima takovi ljudi? Tu pominje kako je jednom vidio Avakuma, mnogo i dugo u Tobolsku općio sa Lazarom. O tom, kako se sastao s Avakumom te mu ovaj nije htio dati svoga blagoslova, pripovijedalo se u životopisu na str. 129, 166. Isto tako o Križanićevu saputniku u Sibiriju podđakonu Fjodoru i njegovoj bojažljivosti, da se ne bi okaljao vodom crpenom kod nekog Tatarina. Napokon i o pijanici Lazaru, koji je u kući Križanićevoj, u netrijeznom vidu, govorio razne nepristojnosti te ga Križanić morao radi toga prekoriti. To nisu, kaza mu Križanić, obilježja

apostolska ni učiteljâ poslanih od boga na ispravljanje crkve. Križanić se tom prilikom ograđuje protiv prigovora, da razglašuje tuđe grijehe, budući sâm mnogo grješniji; kaže, da je Lazar sam sebe učinio apostolom, opadajući pravu apostolsku crkvu i šireći u narodu sablazan raskola; zato ne iz zlobe, već iz bratske ljubavi prema bližnjemu, iznosi na vidjelo djela toga divljeg apostola, koja su i onako ovomu gradu poznata. Na prigovor, koji bi mogli monasi protiv njega podići da gdje su njegove svjedodžbe, njegovo apostolsko zvanje, njegova čudesa, odgovara, da je u suglasici sa crkvom i arhijerejima, da radi kao vojvoda poslušan zapovijesti carevoj; čini to ne za sujetnu slavu, ni za vremenitu korist, već za čistu i iskrenu ljubav k bogu. Križanić nalazi, da solovčanski monasi, osuđujući čitavu crkvu, idu u isti red sa Arijem, Makedonijem, Nestorijem i sličnim njima lažiučiteljima. Glava šesta govori o razlici između promjenâ u kojoj molitvi ili obredu i promjene u vjeri. Kad bi to bilo jedno te isto, tada bi pored mnogo promjena od apostolskih vremena naprijed i vjera postala sasvim drugojačija. Jer mnogo ima primjera, da su u crkvi promijenjene molitve, posti, službe, crkveni obredi, pravila i običaji. Križanić daje tomu više primjera iz crkvene historije po ustanovama crkvenih sabora, među ostalim i o promjenama u simbolu vjere. Dok ove promjene nisu potresle jedinstvom vjere, po mišljenju solovčanskih monaha izlazilo bi, da je Іcусъ jedna vjera a Іисусъ druga vjera, dvije aliluje jedna vjera, tri aliluje druga, nova vjera. Pominje dalje različite liturgije: jednu Jakova apostola, drugu svetoga Vasilija, treću Ivana Zlatoustoga; crkva zadrža potonje dvije a ostavi apostolsku po strani. Rimska se crkva drži liturgije sv. Petra, ali i ta je koje u čemu promijenjena (Križanić navodi primjere). Dalje ne zaboravlja i ženidbe svećeničke, da su čak episkopi mogli biti oženjeni, ali isto tako mogoše neoženjeni biti đakoni i prezbiteri. Još pominje običaje pričesti, propovijedanja riječi božje, tihe molitve — svega toga nema sada u grčkoj crkvi. Kod onoga mjesta, gdje Križanić tvrdi, da se kod Grka već nekoliko stotina godina prestalo propovijedati, doda netko sa strane: „lažeš, i do danas propovijedaju“. Ova glosa, ako ništa drugo, dokazuje bar, da je netko od pravoslavnih Rusa čitao Križanićevu raspravu. Sedma glava govori o klečanju. Križanić je upotrebio radi kratkoće taj hrvatski izraz; citira iz apostolskih poslanja, iz novoga zavjeta promjene klečanja.

privodi čak grčke izraze κάμπτω τὰ γόνατα, γονυπετῶν, θεὶς τὰ γόνατα, θέντες τὰ γόνατα; ukazuje na razliku u prevodu onoga mjesta, gdje se govori o molitvi Solomunovoj na posvetu hrama, između ruskog teksta i vulgate sv. Jeronima; ima još i drugih dokaza (među ostalim primjer Isusov kad se odalečio „za jedan hitac kamena“ od svojih učenika te pokleknuvši molio. Luka gl. 28.). Križanić ispravlja u tekstu liturgije jedno mjesto slovenskoga teksta σοφία ὀρθοί da valja pisati премудрость прости, a ne прости, jer da „prósti“ ovdje znači „stojte ispravno“, što će reći, da su prije klečali. Kao dokaz za klečanje navodi jedno pravilo Gangarskog sabora, koje ograničuje „kolenopreklonenije“ na neke dane, odakle izvodi, da je u drugim danima bilo „klečanje“, koje zove smirenjem duha i tijela. A pošto i gospoda i seljaci obično polaze službu božju samo po nedjeljama, kada se više pomenutim pravilom nije činilo „kolenopreklonenije“, zato svijet bješe privikao stojanju „i vovse zabvša klečanja“. A zato, što je Nikon htio ovaj stari običaj djelomice povratiti, ustaše protiv njega raskolnici, koji su za to odgovorni pred bogom. (I ovdje neki bezimeni čitalac Križanićeve rasprave, onaj isti što gori, pripisa sa strane: κάμψει značit kolěnopreklonenie i nyně u vsěh vostočnyh byvajušćee klanjanie, a ne kljačanie rimskoe). Glava osma govori o farisejskom kvasu, t. j. o predrasudi. Križanić citira prigovore „lutoraca“ protiv današnjeg svećenstva, zašto nije kakovo je bilo u prva vremena te ih pobija riječima Wujeka, koji kaže, ako hoće da bude svećenstvo kao u apostolska vremena, zašto ne žive i ne rade kako su radili prvi kršćani? To umovanje Križanić primjenjuje i k raskolnicima: ako hoće da budu molitve i sve pjevanje po staromu, zašto ne čine i ostale stvari po staromu? zašto ne poste samo jedan veliki post, već četiri? zašto inoci imaju kod sebe novaca, dok to u staro vrijeme nije smjelo biti? A to je ipak važnija stvar, nego li broj alilujâ! Zašto ne obdržavaju starih simbola vjere, starih liturgija, nemaju oženjenih episkopa a neženjenih svećenika? O svim ovakvim razlikama solovčanski se raskolnici ne bune, ali treća aliluja im smeta. U tome naliče na fariseje, koji se ne brinu za velike stvari, a o malima skrb vode. Križanić citira rečenicu „čuvajte se kvasa farisejskoga“ te tumači njen smisao. To je farisejska nauka, predrasuda ili kako je on zove „prevernost“, kao prevod latinskoga superstitio, grčkoga δεισιδαιμονία, t. j. sujetno bogočašće. Slijedi umovanje Kri-

žanićevo, kako se sa prave sredine može poći stranputicom t. j. na lijevo ili desno: darežljivost je zlatna sredina, skupost i rasipnost obje krajnosti. Tako i u vjeri: prava je vjera u sredini, nevjera jedna krajnost, a „prevernost" druga krajnost. ova vidi grijeh gdje nema grijeha, uvodi u vjeru suvišne, beskorisne zapovijedi, poštuje boga sujetnom časti. Križanić nabraja farisejske „prevernosti" (predrasude) na osnovu jevanđelja (sedam slučajeva), citira primjere sa „gore vama", razlaže razlike između Fariseja, Sadukeja i Jeseja, kaže da solovčanski monasi naliče na fariseje, što dodavaju k pravoj vjeri nepotrebitu i sablažnjivu nauku, ukazuje na njihove zablude glede obličja krsta (križa), glede „mila" (sapuna), koje je sastavljeno od sala i pepela, stvari čistih; predbacuje im farisejsku svetost u njihovom načinu pjevanja aliluje, u pravljenju krsta dvjema prstima, u mijenjanju riječi u molitvama. Križanić okrivljuje za to Grke, koji dolaze u Rusiju po srebro te propovijedaju „prevernosti", a Solovčani sada viču na njih, da su vjeru pogubili. To nije pravedan prigovor, koliko se tiče čitavog grčkog naroda: sada jaje hoće da bude mudrije od kokoši. Gorskij i Nevostrujev ili netko od njihovih pomagača u opisu sinodalnih rukopisa ne htjede vjerovati Križaniću, gdje potvara pridošlicu grčkoga mitropolita radi tih „prevernosti", već se kaže, da će to biti „vraždebnoje čuvstvo Križanićevo protiv Grka". Ali sam Križanić upravo ovdje ne baca krivice na sve Grke. Glava deveta dolazi na ruske čudotvorce i na Maksima Grka (Svetogorca). Solovčani okrivljuju Nikona da je promijenio i iskvario vjeru ruskih otaca i čudotvoraca. Križanić odgovara im preko prepodobnoga Maksima Grka, kojega visoko poštuju. Maksim bješe došao pozvan u Rusiju da ispravlja knjige. Mnogo je toga zbilja ispravio (na jednom je mjestu bila riječ ἤλεκτρον pomiješana sa ἀλέκτωρ te prevedeno „kokot", to je Maksim ispravio). Ali nekim ljudma nije njegov posao bio povoljan, stadoše ga koriti, jeretikom nazivati (Križanić upotrebljuje zato zgodan izraz „jeretičiti"), proklinjati i zlostavljati, služeći se jednakim argumentima kao sada Solovčani. Napadahu na Maksima, kao ovi sada na Nikona. Što je Maksim na to odgovorio, bit će, kaže Križanić, zapisano u knjigama, kojih ja nisam vidio. Križanić privodi samo nešto iz Maksimove gramatike, dodaje još jednu pričicu iz Limonarija. Kao završetak svoje besjede ponavlja još jedanput, kad bi Nikon svojim ispravcima promijenio vjeru, tada bi jednaki ukor zaslužio

i Maksim; ako je ukora vrijedan trebnik Nikonov. tada je isto zaslužio i prevod Maksimov; ako li Maksim mnogim svojim ispravcima nije narušio vjere. tada ni Nikon ne smije biti radi svojih ispravaka osuđen. Tu se u obliku dijaloga javlja Solovčanin a odgovara mu Miloš (t. j. Križanić) i time. t. j. ponudom Miloševom, da će Solovčanima dokazati „huljenja“ u njihovoj molbenici, prelazi Križanić k novoj glavi (desetoj), koju je nazvao „Ob hulah solovečeskie čelobitny“. Prvo je huljenje, što okrivljuju čitavu crkvu, da je pogriješila i upala u jeresiju. Drugo je huljenje u tom, što prigovaraju jednoj molitvi, gdje je u mjesto „Gospodi Isuse Hriste *sine božji*“ u novim knjigama kazano *bože naš*. Križanić, žaleći se i opet, da u Sibiriji nema dovoljno knjiga, poziva se na kijevsko izdanje od g. 1628. Limonarija (Cvetnika duhovnog od sv. Sofronija Jerusolimskog), u kojem na više mjesta dolazi *bože naš*, dakle za jedno i drugo čitanje i za *bože naš* i za *sine božji* ima dokaza. Križanić odobrava osobito čitanje *bože naš*, jer su ono drugo čitanje *sine božji* voljeli arijevci. Treće huljenje tiče se prevoda duh *istiny*, gdje Solovčani vole duh *istinnyj*. Križanić osuđuje ovo posljednje čitanje, misleći da ne odgovara dobro grčkomu tekstu τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ali i ako napadaji Solovčana na čitanje duh *istiny* nisu opravdani, ne može se osuditi ni ono čitanje starih slovenskih tekstova (u svim najstarijim tekstovima jevangjelja od Ivana gl. 18. stoji doista adjektiv истиньныи!), kojega Križanić nije poznavao. Da li je Nikon zbilja mislio ustati protiv makedonijevske jeresije, kad je adjektiv истиньныи zamijenio genitivom истины, toga ne bih umio reći, ali svakako moglo bi biti, da je promjena u tekstu učinjena, da bi se slovenski prevod jače podčinio grčkomu originalu. Tu je dakle Križanić u svojoj revnosti i opet nešto pretjerao, kao i u onom, kada brani značenje riječi jeretik i za „čarodjeja“, jer su mu svi kolovođe jeresija bili čarodjeji; tu priča nešto o Luteru, pominje Avakuma i Lazara, kori oba potpisnika pod molbenicom, Nazarija i Gerontija, koji zavedoše svu ostalu solovčansku braću. Pod kraj Križanić i opet žali, što nema pri ruci Zlatoustova tumačenja na četvoro jevangjelje, odakle bi Solovčanima još koje što naveo, osobito na temu, da jeretici svagda mimoilaze visoke i slavne riječi te se bave niskim riječima (Križanićev tekst glasi: propovidajut [jeretici] tokmo nizkie i umenjšajušćie riči, a visokih i slavnih ričej obminujut). Četvrto se huljenje bavi krstom

križem«. Solovčani govorahu: četverokonačni krst ili bez podnoška da nije krst (pravoslavni), već križ latinski. Drugi k tomu dodavaju, da je to Antikrstov pečat. Križanić pobija ovo mišljenje prvo time, što se na jerejskim rizama (haljinama) nalaze našiveni mnogi krsti bez podnožaka; drugo time, što se u Carigradu i drugdje u prastarim crkvama nalaze na stijenama mozaični krsti bez podnožaka; treće Križanić tvrdi, da su g. 169-e (1661.) u Moskvi i g. 183-e (1675.) u Tobolsku u februaru 25., 26. i 28-ga ljudi što još žive vidjeli na nebu čudesa božja: u mjesecu časni krst, ali bez podnoška; nadalje i arhijereji i jereji blagosiljaju narod krstom, a i taj sam sebe krsti, a sve to biva bez podnoška: i jereji na proskomidiji i na liturgiji, kada vade čestice i kada posvećuju svete dare, blagosiljaju također četverastim krstom bez podnoška. A i vi, solovčanski oci, činite za cijelo to isto. Kao peto, šesto i sedmo huljenje privodi Križanić solovčanske potvore: da nove knjige nazvaše Gospoda grješnim, da kažu da se molimo duhu lukavomu, da hodimo bez krstova. Križanić na to odgovara, da su to grube laži, očevidne klevete na svetu moskovsku crkvu i na arhijerejski sabor. Osmo se huljenje obara na grčke knjige, da su već na samom početku bile iskvarene, jer da su ih Rimljani spalili (t. j. dobre stare grčke knjige) i u mjesto njih dali Grcima svoje pogrješne. Za dokaz pozivaju se na Maksima Grka. A od sebe još dodavaju, da što ima kod Grka još starih knjiga i te su iskvarene od jeretika, jer je u vrijeme ovih starih knjiga, t. j. kad su ih pisali sveti oci, među Grcima bilo mnogo jeretika, „bogohulnika" i „obrazolomaca". Križanić na to odgovara, da su sveti oci, živeći u isto doba sa jereticima, pisali protiv njih, a na sedmom crkvenom saboru osuđena je posljednja jeresija. Ruski je narod pokršten dobrano poslije sedmog sabora i dobio svoje slovenske prevode grčkih knjiga. Kad bi potvora solovčanskih monaha bila opravdana, to bi značilo da je već na samom početku kod prvih ruskih knjiga bilo prevođeno sa iskvarenih grčkih izvornika. To bi značilo potpuno očajanje (zdvojnost). Ali mi se moramo bojati toga očajanja. Crkva odlučuje, što prima i što ne prima i ne priznaje jeretičkih knjiga. Pravilo Vasilija Velikoga kaže, da se u svakoj riječi može poznati i razlučiti što je blagočastivo i što nečastivo. O tom ima lijepo kazivanje i u Ivana Zlatoustoga, iz kojega bi Križanić rado koje što naveo, makar i kasnije, kad bi došao do te knjige. Napokon kaže Križanić, kad bi i sve

grčke knjige kod Grka bile iskvarene, za Maksima to se ne bi moglo reći, pošto se oni sami nanj pozivaju kao vjerna svjedoka. Tu i opet Križanić spominje Maksimovo djelo o tumačenju Zlatoustovom na četvoro jevangjelje, kojega nema, ali što je od toga čitao na grčkom i latinskom jeziku, koliko se opominje, ondje su sve te njegove prepirke jasno i opširno razabrane, objašnjene i dovršene. Ako igda dođe do tih knjiga, poslužit će se njima protiv njihove nauke. Ako li su njima sumnjive Maksimove štampane knjige, to se mogu uvjeriti po rukopisima, kojih ima u povećim manastirima, može biti i kod njih. Jedanaesta glava bavi se razlikovanjem molitve, običaja i pravila od vjere. Križanić hoće, da jednim ili drugim primjerom iz sv. jevangjelja objasni, da nije isto molitva i vjera. Najprije ukazuje na razliku između zapovijedi učiteljeve apostolima kako glasi njen tekst kod Matije gl. 10. st. 9.—10. i kako kod Marka gl. 6. st. 8.—9., te tankom ironijom dodaje, da se solovčanski monasi valjda drže apostola Marka, jer nose palice i obuću. Dalje ispoređuje tekst molitve gospodnje kod Matije gl. 6., st. 9.—13. i kod Luke gl. 11., st. 2.—4. te kaže, da se tu i Solovčani, kao svi, drže teksta Matijina. Križanić izvodi iz toga, da ima običaja, koji se mogu držati i ne držati. Svjetski na pr. ljudi meso jedu, a oci solovčanski ne jedu ga. Tako je isto što se tiče palice i obuće. Kad bi svaka promjena običaja značila promjenu vjere, tada bi jevanđelist Matija propovijedao drugu vjeru nego li jevanđelist Marko; ili kad bi neka promjena u izrazima značila promjenu vjere, tada bi drugu vjeru naviještao Matija a drugu Luka. Križanić i opet obećaje, ako dođe do knjige Zlatoustove, da će o tom govoriti opširnije. A sada kaže samo toliko, da one razlikosti po usmotrenju sv. duha znače toliko, da ne smijemo misliti da valja „za svaku tačku i ertu“ šumjeti i razdor činiti. Samo kad bi se gdje blagočašće narušivalo, ondje se valja boriti za svako slovce i za svaku tačku. Napokon Križanić obećaje, ako dođe do rečenoga Maksimova prevoda djela Zlatoustova, da će i o grčkim knjigama objasniti svu istinu te dokazati, da nisu iskvarene ni od jeretika ni poslije od Rimljana. U Rimu, Parizu, Mlecima, Florenciji i drugim gradovima može se vidjeti velika množina grčkih na koži i papiru pisanih mnogo stotina godina starih knjiga, koje nisu spaljene, već se s velikom pomnjom čuvaju. A u Mlecima štampaju se grčke knjige, ali pod nadzorom samih Grka. A da u njima nema latinskih misli i jeresija, tomu

je najboljim dokazom to, što u njima dolazi mnogo polemike protiv Latinjana. Ne tako davno naštampao je Gavrilo Filadelfijski knjigu protiv florentinskog sabora. Dok Križanić dobije pomenute željene knjige, dotle moli solovčanske oce da se zadovolje ovim, što je tu napisao. Glava 12-a i posljednja posvećena je trokratnoj aliluji. Križanić brani troje izgovaranje aliluja, poziva se prije svega na odgovor Solovčanima u knjizi „Žezl", odbija pozivanje na prepodobnog Jefrosina, Maksima Grka i Ignatija. Križanić se mnogo bavi oko broja tri, uzimajući ga i kod ‚aliluja' simbolički, pobija argumentaciju Maksimovu za dvije aliluje te napokon dolazi sa ‚Žezlom' do zaključka, da je neki zlikovac (zlodjej) napisao sve one klevete pod Maksimovim imenom. Križanić sam nije vidio Maksima ni njegovih knjiga, već je to što je napisao doznao od popa Lazara. Za samoga Maksima kaže, ako tko rekne, da je Maksim sveti čovjek, mi ćemo mu odvratiti, da je crkva svetija od njega a gospod zapovijeda nam, da slušamo crkvu.

13.

Križanićevi prevodi grčke polemike protiv Latinjana.

O nekim Križanićevim djelima, kao o njegovoj oporuci, o pozdravu caru Fedoru Aleksejeviču povodom njegova krunisanja, o raspravi o Sibiriji, ne može se u tom Razgledu ništa drugo za sada reći, već što ima o tome u životopisu, na str. 169.—176. Ali zato hoćemo da pod kraj ovoga Razgleda posvetimo nekoliko riječi njegovoj dosta opširnoj i opet prekinutoj te nedovršenoj radnji, koju je o. P. Pierling zgodno nazvao Bibliotheca Schismaticorum. To su Križanićevi na latinskom jeziku prevodi raznih polemičkih rasprava grčkih, naperenih protiv Rimljana, iz poznijeg doba, poslije Fotija sve do u sedamnaesto stoljeće, do nekih njegovih savremenika. Ovim se poslom Križanić bavio u Rimu u godinama, što padaju među prvim povratkom iz Smolenska, Moskve i Carigrada i njegovim drugim odlaskom u Rusiju. Ovaj njegov posao, na žalost mora se priznati, bijaše prilično uzaludan, niti ga on dotjerao do kraja niti se tko njime okoristio, a kako priča o. Pierling, sada je rukopis već na mnogo mjesta rastočen od oštrine mastila (l. c. IV. 21). I na tome se radu Križanićevu

kao otpečatak otisnuo njegov neutišani temperamenat, njegova hitnja bez velika razmišljanja o stvari, što će iz nje izići, hoće li je dovršiti. Prvi poticaj na taj posao izađe od poznate Kirillove knjige, o kojoj se dosta govorilo u životopisu. I zbilja na prvom mjestu dolaze u Križanićevu zborniku njegovi prevodi triju rasprava iz Kirillove knjige; tu je dakle Križanić uzeo građu iz knjige štampane na crkvenom slovenskoruskom jeziku, u koju je sastavljač unesao ova tri komada kao svoj prevod sa grčkog originala, a Križanić prenesao taj prevod na latinski jezik. Ova tri komada sadrže po riječima samoga Križanića: 1-o Pričanje (koje Križanić nazva fabuloznim) nekog bezimenog pisca o uzrocima i načinu, kako su se obje crkve (grčka i rimska) rastale, o rimskim jeresijama, sa nabrajanjem koje su to jeresije i kako sljedbenici rimske crkve nisu pravi kršćani, jer nisu valjano kršteni, već ih valja pokrštavati. Bezimenoga pisca ovoga članka stavlja Križanić u godinu 1621. Već po tomu se vidi, da se prevodilac nije obazirao na kronološki red, kada prvo mjesto ustupa jednomu savremeniku, dok odmah zatim 2-o na drugo mjesto stavlja raspravu nekoga svetogorskog monaha Maksima, kojemu je vrijeme označio godinom 1450., dakle još prije pada carigradskoga. Taj je Maksim pisao o ishodu duha svetogu (de processione), a takovih je rasprava bilo vrlo mnogo. Sam je Križanić unesao u svoj zbornik njih nekoliko. Sudeći po broju listova (fol. 53 – fol. 133, dakle punih 80 listova) ova je rasprava imala biti prilično opširna, ali među piscima 15. stoljeća ovoga imena ja nisam mogao ući našemu u trag. Trećega pisca 3-e, koji je bio u Kirillovoj knjizi i odavle preveden na latinski jezik, zove Križanić Meletius Alexandrinus te ga stavlja oko godine 1596. To bijaše Emanuel Pigas, kao patrijarah aleksandrijski poznat pod imenom Meletije. Legrand (Bibliographie hellénique aux XV. et XVI. siècle, tome II. Paris 1885) govori o njemu na str. 116. i sl. Križanić ističe dvije njegove stvari, ispravak kalendara i o ishodu sv. duha. Godine 1596. izađe u Vilni na grčkom jeziku njegova knjiga Ὀρθόδοξος Χριστιανός, a već prije god. 1593. u Lavovu Ὑπὲρ τῆς χριστιανῶν εὐσεβείας πρὸς Ἰουδαίους ἀπολογία. Ova je knjiga dvojezična, izišla i na crkvenoslovenskom jeziku, zato je spominje i Karatajev pod br. 129. svoje bibliografije (u 34. tomu Сборника отдѣленія русск. яз. и словесности).

Istom na četvrtom mjestu, 4-o, dolazi Fotije, kako ga Križanić naziva „Schismatarcha“. Od njegovih mnogobrojnih djela

*

bijahu Križaniću poznata samo dva. t. j. Myriobiblion ili Biblioteka i londonsko izdanje Poslanica od g. 1651. Biblioteku mogao je poznavati po izdanjima od g. 1606., 1613., 1653. Londonsko izdanje Poslanica nosi ime izdavača Montagu (Montakutius). gl. Hergenröther, Photius III. 225. Po riječima Križanićevim uđoše u njegov zbornik samo tri poslanice. ne mogu reći, koje. Kako je već u londonskom izdanju dodan latinski prevod. to bi ponovni posao Križanićev bio suvišan. da nije on sam londonskomu izdanju prigovorio izrazom inepta. Što se Križaniću nije svidjelo. ne umijem reći. Jednu poslanicu. što je Križanić upotrebio. naziva okružnim poslanjem protiv Latinjana.

Na peto je mjesto Križanić stavio jedno djelo Maksima Margunija. koje u obliku razgovora raspravlja pitanje o ishodu duha svetoga (de processione) i razlaže uzroke raskola u duhu Fotijevu. Kod prevoda poslužio se. kako sam priznaje. izdanjem londonskim. to će biti valjda od g. 1624. O Marguniju ima kod Leganda (tome II. pag. XXIII.—LXXVII.) kratak životopis i još koje što drugo. Naslov knjizi pominje se: Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς τοῦ παναγίου πνεύματος ἐκπορεύσεως, a ima izdanje frankfurtsko od g. 1591. Krumbacher (144) navodi njegov novogrčki prevod ljestvice Joana Klimaka (Ljestvičnika) od g. 1590.

Napokon prvu čest prvoga toma u zborniku Križanićevu završuje Natanael Chyka ili Chyx. pisac 17. stoljeća. iz kojega je preveden traktat de primatu papae. O njemu ima nešto kod Leganda u II. tomu bibliografije 17. stoljeća na str. 349.—350.. tu se spominje novo lajpciško izdanje pomenute rasprave protiv primata od g. 1869. Naslov jednoga njegova pisma glasi ovako: Ναθαναήλου ἱερομονάχου ἐξ Ἀθηνῶν τοῦ Χύκας . . .

U drugoj polovici prvoga toma Križanić stavlja na prvo mjesto jedan tekst istog patrijarha aleksandrijskog Meletija, iz kojega je već nešto preveo po Kirillovoj knjizi (gl. sprijeda br. 3.). Ovdje kao da se ograničio prevodom nekih poslanica. kojima je grčki polemičar odvraćao od unije sa Rimom Ruse i Grke. Kod Leganda spominje se u I. tomu bibliografije 17-ga stoljeća (str. 240.—241.): Περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ παπά, ὡς ἐν εἴδει ἐπιστολῶν. Da li je Križanić odavle nešto preveo. ne bih znao reći.

Na drugomu mjestu navodi Križanić nekog Georgija Koresija (Georgius Coressius. medicus Chiensis). iz kojega je preveo dijalog o ishodu sv. duha. Legrandova bibliografiija ima u III. tomu

sedamnaestog stoljeća njegov životopis. Naslov njegova djela glasi: *Διάλογοι περὶ τοῦ παναγίου καὶ ζωαρχικοῦ πνεύματος*, u šest poglavlja. Bijaše savremenik Križanićev.

Treće mjesto u toj polovici Križanićeva zbornika zauzima nešto prevedeno iz Nila episkopa solunskoga (Krumbacher spominje ga pod nazivom Neilos Kabasilas, na str. 109. i sl.), on je napisao (po Legrandu V. 9. 10.) De primatu papae romani libri duo (Hannoviae 1608) i de causis dissensionum in ecclesia. Križanić je poznavao izdanje prvoga spisa sa latinskim prevodom znao je također, da se Bellarmin dotaknuo ovoga spisa u jednom svojem djelu, a neki Karyofilles (Krumbacher 110) da je napisao čitavu refutaciju. Ni ovo ni ono ne bijaše Križaniću po ćudi: Bellarmin bio odveć kratak i njegova je polemika bila i bez toga napisana jezikom latinskim, a kod grčkog je polemičara Križanić prigovarao metodu, koji nije bio po njegovoj volji skolastičan (nullam servat methodum aut divisionem aut distinctionem). O drugom je spisu Križanić znao za izdanje Salmasijevo (grčki i latinski) i londonsko (samo grčki tekst). Sada u patrologiji tom 149.

Na četvrtom mjestu u drugoj polovici prvoga toma stoji Barlaam hijeromonah kalabrijski, koji je pisao de principatu papae, što je izdano na grčkom jeziku sa latinskim prevodom Salmasija (gledaj kod Legranda V. 10.) i o čistilištu (de purgatorio). Barlaam je poznat u prvoj polovici 14. stoljeća kao jedan od kolovođa u hesychatskoj kontroversi. (Barlaam protiv Palame.) Kako nije imao uspjeha u Carigradu ni u poslanstvu k papi Benediktu XII. u Avinjon, ode u Italiju, posta u Kalabriji biskupom i odavle je sada u pismima zastupao zapadnu nauku o ishodu sv. duha i o primatu papskom (Krumbacher 100), protiv čega je prije bio ustao u raspravi *περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα*. Tu je i Križanić imao valjda na umu, kada je rekao: hactenus manet irrefutatum. Za raspravu o čistilištu kaže naprotiv, da je našla refutaciju u spisu Petra Arkudija, kojega Križanić s istih razloga ne hvali kao Karyofilla. (Refutacija Petra Arkudija bit će u *Ἀντεπιγραφαί* koje Krumbacher spominje po izdanju rimskom od g. 1670. [Migne Patrologia t. 161].)

Posljednje mjesto u drugoj polovici prvoga toma kod Križanića zauzima Gabriel Philadelphiensis, to je mitropolit filadelfijski u Lidiji, kojega Legrand zove Severom. O njemu nalazim podataka kod Legranda u II. tomu bibliografije 16-ga stoljeća

[illegible] U izdanju od g. 1627. pominje se njegov spis περὶ [illegible] ἀποστολικῆς ἐκκλησίας. Ovaj spis ima Križanić na misli, kada govori da je opus sat prolixum et multa lectione ac citatione autorum refertum, de quinque differentiis ecclesiarum.

Za sve pisce tekstova, koji sačinjavaju drugu polovicu prvoga toma, kaže se izrijekom da su Križaniću bili dostupni u izdanju engleskom, što ga za cijelo našao u Vatikanskoj biblioteci. Ali ondje u isto takovom izdanju dolaze još nekoji pisci, koji bi imali sačinjavati drugi tom Križanićeva zbornika, kojemu nema traga, a možda ga nije u stvari ni bilo, već samo u planu. Dva pisca, što su imali ući u taj drugi tom, navodi Križanić poimence i kao da se njima zabavljao: Gregorius Palamas (gl. kod Krumbachera na str. 103.—104.), glavni protivnik Barlaamov. Križanića bit će prema tendenciji njegova zbornika zanimao tractatus (on čak govori duo tractatus) de Processione, dakle o ishodu duha svetoga. To će valjda biti one dvije rasprave, što ih spominje Krumbacher po izdanju londonskom od g. 1624. Drugi je pisac Georgios Scholarios, poznatiji pod imenom patrijarha Gennadija. O njemu gl. Krumbachera str. 119.—121. Križanić i tu ističe njegov spis Orthodoxi refugium sive quinque tractatus de processione te hvali njegovu opširnost u citatima svih izvora, koji se odnose na to pitanje. Vidi se, da bi se Križanić rado bio njegovim djelom poslužio, da je u opće došao do toga, da piše sam kritiku. O tome može nastati pitanje: zar nije Križanić zbilja ništa napisao kao ustuk sa katoličke strane na sve one grčke polemike, od kojih je sastavio čitav zbornik svojih prevoda? Ja sam u životopisu (na str. 182., 193., 198., 199.) naveo neka mjesta iz Križanićeve molbe na kongregaciju, po kojima izlazi, da je poslije povratka iz Moskve u Vilnu zbilja na tome poslu radio ili ga čak i dovršio.

III.

Sinteza Križanićevih ideja

o

javnom i privatnom životu

Ruskoga Naroda.

Križanićevi ideali.

Pošto smo prema današnjem poznavanju izvora ispripovjedili Križanićev život te iz njegovih povećih djela, koliko su nam dostupna, predočili sadržinu, pokušat ćemo, da sastavimo sliku njegovih ideja sa pogledom na boga, vjeru i crkvu, na prosvjetu, nauku i znanje, na svijet domaći slovensko-ruski i inostrani, na pogodbe i poluge narodne sreće i blagostanja, na uređenje društveno u svim slojevima, na materijalne odnose obitavane zemlje i njezinih stanovnika, na njihove vlastitosti i način života. Najposlije osvrnut ćemo se na izvore njegova znanja, kao i na jezik, u koji je zaodijevao svoje misli. Glavnim izvorom ove sinteze bit će njegovo najopširnije i najoriginalnije djelo Politika, u drugom redu de Providentia i ostali radovi. Polaznom tačkom bit će nam pretpostavka, da je Križanić u svemu, što je napisao, očitovao svoje mišljenje, otkrivao svoju dušu. Ovo pitanje o njegovoj iskrenosti, što ga Waldenberg pretresa u uvodu k svojoj knjizi o političkim idejama Križanićevim, nije za mene upravo nikakvo pitanje, jer vjerujem Križaniću i mislim da ga razumijem, ali mi je milo, kazat ću otvoreno, što je i Waldenberg došao do uvjerenja, da je Križanić u razvijanju svojih ideja zbilja bio iskren, da nije nikomu za volju govorio nešto što se ne bi slagalo sa njegovim nutarnjim osvjedočenjem, da nije nikomu laskao ili se ulagivao, ako je što hvalio ili odobravao, kao što ni u kritici nije nikoga štedio, i ako ćemo nešto priznati, što se u prvi mah kao ne slaže sa ovim povoljnim mišljenjem. Dopuštamo naime, da je Križanić koji put i pogriješio prenaglim prekoravanjem ljudi ili stvari, kojih nije dovoljno proučio, ili da je iz opreza nešto prešutio, kad mu se nije činilo zgodno da stvar potanko pretresa. Ali što je kod svega toga ipak najglavnije, što treba da se zna, Križanić bješe sebi sastavio takovo lično uvjerenje, takovu svoju confession de foi, da se poštovanje i odanost prema Rimu i katoličkoj crkvi ni malo ne protivi njegovim simpatijama za onodobno rusko, moskovsko carstvo i njegovo vladanje, da se može jedno sa drugim dovesti u sklad i harmoniju, od koje je čak očekivao pojačanje ugleda i slave na obadvije strane. To je bila njegova lična vjera, koja se smije i može pobijati, može se tvrditi, što se osobito u Rusiji činilo, da su sve to same utopije, koje se neće nigda ostvariti — tko

dalje zagledati u daleku budućnost? — ali nikako ne bi bilo opravdano, da se toga radi sumnjiči njegova lična iskrenost. U opisu rekosmo i moradosmo konstatovati, da je nešto malko [illegible] u svojim ličnim odnosima, što je kako vidjesmo [illegible] da spopadne jednu nepriliku, ali to su sitnice bez svakoga značenja za njegove velike nakane i osnove niti se može odanle izvoditi, da bi ma u kojem svojem djelu zatajivao svoje osvjedočenje ili da bi čitav krug njegova mišljenja bio građen na laži i pretvaranju. Ta on je sam oštro osuđivao makijavelizam, Makijavela nazvao đavoljim sinom, pa da pođe istom stazom? Toga neće nitko dopustiti, kada pročita ma koje njegovo djelo: sva su prožeta jakom vjerom u opravdanost teorija i ideja, što ih je propovijedao. Kazat ćemo još jednu o ličnom odnosu Križanićevu prema Rusiji i ruskomu narodu. Kako nije dopuštao, da bi se slovenski narodi u Rusiji imali smatrati „inorodnicima", tako je i sebe za vrijeme dugog življenja u Rusiji jednako računao k Rusima i Rusiju smatrao svojom domovinom. U mjesto mnogih drugih evo samo jedno mjesto, gdje o tome govori jasno: „jaz narožanin i revnitelj narodnija slavi" zove sebe II. 187, to će reći, i ako nije bio rodom Rus, računao se ipak po pomenutoj teoriji urođenikom (indigenom) ruskim.

Našoj će ovdje predloženoj slici manjkati kritika, t. j. analiza izvora njegovih ideala, odgovor na pitanje o njegovoj ovisnosti od svojih duhovnih predšasnika ili savremenika. To će biti veliki nedostatak ove analize. Ali u djelima Križanićevim ima toliko raznovrsne sadržine, da će se sve to moći objasniti istom putem monografija, kakovih do sada ima odveć malo, najvredniji su Brücknerova, Vujićeva i Waldenbergova. Istaknut ću umah ovdje na početku, da se A. Brückner i Vujić suglašuju u općenitom odzivu o velikom talentu Križanićevu, koji se ogleda nada sve u njegovoj Politici. „Što se političkih i istorijskih nazora tiče", veli Vujić, „možemo slobodno reći, da je Križanić u svemu stojao na visini najnaprednijih ideja svojega vremena" (str. 16.); on „je bio toliki znalac i tako dubok i napredan politički mislilac, da bi se i mnogi ponajobrazovaniji narodi ponositi mogli, kad bi u svojoj književnosti iz polovine 17. veka [illegible] ravnoga pokazati mogli" (str. 21.). A Brückner nazva ga „svestrano obrazovanim i u istinu genijalnim piscem" (Russ. Revue 1891, str. 295.). Historija bijaše mu, kazuje na drugom mjestu A. Brückner, arsenal iz kojega je pozajmao oružje za

svoju publicističku argumentaciju (P. B. I. 119. str. 45.). Mi smo već sprijeda (u životopisu na str. 140.) izrekli, da u Križanićevim djelima ima premnogo vrlo važne, poučne, misaone sadržine, ali nije sređena ni u kakovu sistematsku cjelinu. Zato će se i ovdje pod nekoliko posebnih natpisa pribirati srodne i suvisle misli iz raznih dijelova i poglavlja njegove Politike. Kod toga gledat ćemo, da se ne pomjeri smisao i tendencija pojedinih aksioma i aforizama, načela i rečenica, ako to bude iskinuto iz one sredine, u koju ih stavlja pričanje Križanićevo.

O bogu, vjeri i crkvi

1. Križanić bijaše pun vjere u boga prema nauci kršćanskoj, na osnovu svetoga pisma obojega zavjeta, kojim se najradije i najčešće služio, uzimajući odanle mnogobrojne primjere za objašnjenje svojeg dokazivanja. Boga svemogućega mi samrt i ljudi zovemo ocem, kaže Križanić (II. 5.); bog je najviši monarh, kralj svega svijeta (II. 34. 49., I. 350.). Pred bogom svi su ljudi jednaki (II. 55.), bog vodi računa, po svetom jevangjelju, o svakom vrapcu i svakom vlasu (II. 56). Bog je osvetnik svake oholosti i nepravde (II. 85.); po volji božjoj dolaze mnoge napasti na ljude za njihove grijehe (II. 115). Kada Križanić govori o nekim stvarima, koje bi si imao željeti ruski narod, kao n. pr. da se osvoji Krim, obično bi dodavao: s božjom pomoći, božja milost, ako je od boga suđeno (II. 120). Pripovijeda, kako Turci vjeruju, da bi se njihovo carstvo već imalo dokončati, ali da im je bog produžio rok za kaznu kršćanskih grijeha (II. 121). Kada se uzvisi jedno novo carstvo, to biva, kaže Križanić ponajviše toga radi, što je bog htio time poniziti ili uništiti neko drugo (II. 139). Carevati znači priznavati istinu i služiti bogu (II. 171). Bog hoće i želi, da bismo bili jednako zaposleni, vježbajući se u kreposnom životu, zato je i sveto pismo, veli Križanić, koje bi moglo biti jasnije i lakše za razumijevanje, voljom božjom izišlo mnogoslovno i za ljude teško razumljivo, neka bismo se jednako vježbali u kreposti (II. 205.)*) Bog ne ostavlja

*) Ovu je misao našao kod bl. Avgustina, gdje glasi ovako: alia secretius in Scripturis absconduntur, ut quaerentes exerceant (Serm. 32) ili na drugom mjestu (Enar. in ps. 146. 1.): Noli protervus esse

ni jednoga grijeha nekažnjenim. osvećuje svaku zloću bilo na ovom bilo na drugom svijetu: spušta na narode svoje bičeve radi mnogih grijeha. kao kugu. rat. razor i propast carstva (II. 225). Dok se ljudi stide svojih grijeha. bog je voljan čekati da se pokaju ili će svoju osvetu odgoditi za drugi svijet (II. 226). Križanić navodi poznatu rimsku rečenicu: Quidquid delirant reges, plectuntur Achivi. te pita. zašto to biva ovako? Njegovo mnenje glasi: Narod je uvijek pun grijeha te bi u svako vrijeme zaslužio kaznu božju. ali često puta bog za dugo prašta te kazni istom onda. kada i vladalac sagriješi. jer je grijeh vladaočev više poznat. neka bi svijet tim načinom još jače osjetio. da bog kazni za grijehe. te se dao na pokoru. Nitko ne biva kažnjen za tuđe grijehe. već svatko za svoje vlastite. Mnogi bi i zaslužio. da bude već davno kažnjen za svoje grijehe. ali je bog pričekao sa svojom kaznom do onog vremena. kad će i vladar sagriješiti (II. 227). Na jednom primjeru iz historije (propast ugarskoga kralja Vladislava) Križanić dokazuje. da i svećenici mogu griješiti te u grijeh zavoditi (II. 239). Ako se koji vladalac ili narod misli protiviti nekoj jasnoj božanskoj odredbi. neće imati sreće (II. 243). Bog je preko proroka Danila navijestio. da će carstvo rimsko (bizantijsko) propasti. ali mi Rusi kao da bismo namjeravali da ga uspostavimo. Bezumlje. Radeći ovako dokazujemo samo. da ne umijemo cijeniti milosti iskazane nam od boga. Jer bog je uzvisio ovo (rusko) carstvo kao posljednje i najmlađe. ali vlast mu je dao istu kao i drugima. neka bi slovenski narod blagodario zato samoga boga. priznavajući da je od samoga njega dobio svoju slavu. Kod Avgustina (Civ. D. V. 1. čitamo: Prorsus divina providentia regna constituuntur humana; ib. 19. 21.: Non tribuamus dandi regni atque imperii potestatem nisi deo vero. Ali mi (Rusi) ne cijenimo dovoljno milost božju i slavu danu nam od boga smatramo kao da nam nije od boga dana. već od Rimljana (t. j. Bizanćana). Ovako prenosimo slavu. danu imenu slovenskomu. na druge narode. naročito na Rimljane (Bizanćane) i Germane (Nijemce). II. 244. Križanić se uzda u boga za „naš ruski ili pače za sav slovenski narod". da će ga u svojem velikom milosrđu čuvati. da ga

[illegible] accusare aut obscuritatem aut quasi perversitatem Scripturae. Perversum ibi nihil est. obscurum autem aliquid est non ut tibi negetur sed ut [illegible] Scripturam. Mausbach. Die Ethik des heil. Augustin 1909. I. [illegible]

ne satre sila antikrstova, jer ne zna da bi ikada koji slovenski vladalac bio progoniteljem Krstova imena (I. 158). U jednom komadu kod Waldenberga (str. 147.) dolaze ove Križanićeve riječi: „Mi pak Slovinci morajem se radovat i bogu hvalu vozdajat najpervlje zato, ježe (jer) vo vsem našem narodu nit (nije) bilo mučitelja nit gonitelja imenu Hristovomu, jakož sut bili u Rimljan i u inih inogo čarstva žiteljev".

Sve je dakle u božjim rukama, i vladaoci dobiše svoju vlast ne od samih sebe, već od boga (I. 276). To biva voljom božjom na četiri načina: 1-o navještanjem preko prorokâ, 2-o izborom, 3-e nasljedstvom po rodu, 4-o oružanom silom (ib., I. 349). Ali nijednim od ova četiri načina i puta bog ne daje kraljevima takove vlasti, da bi vladalac mogao uživati svoje carstvo na dobro i na zlo, ugađati svojim pohotama i činiti sve, kako bi njemu bilo drago; vlast koju bog daje vladarima, takova je, da vladaju narodima ne za svoje lično, već za dobro čitavoga naroda i za njegovu korist i napredak (ib.). Ako bi se slučilo, da bi koji vladalac morao silom nazad povratiti pod svoju vlast narod, koji se bio čega mu drago radi od njega odmetnuo, tada može kralj oduzeti mu nekoje prijašnje slobode te ustanoviti tvrđe zakone, ali ni ti se ne smiju protiviti zapovijedi božjoj i pravici. Takovi će zakoni dakako biti tiranski, t. j. lakomi i okrutni. Čak ni onaj kralj, koji je oružanom silom zavladao nekim narodom, ne može imati vlasti, koja bi se protivila zakonu božjemu. One ljude, koji sut bili uzrokom nekih prestupaka i koji su nešto osobito skrivili, može kralj kazniti bilo konfiskacijom imanja bilo čak smrtnom kaznom, ako tako pravica ište, ali čitave države tiranstvom ugnjetavati ne smije (I. 277). Kao takav primjer nepravedna vladanja Križanić ističe cara Ivana Vasiljeviča (Ivana Groznoga) i Borisa Fedoroviča (Godunova). Prvoga nazivlje lakomim i nesmiljenim „ljudodercem", ljutim i bezbožnim „mesarom", krvolokom i mučiteljem; za kaznu nametnuo mu bog takmaca u licu Borisa Godunova te dozvolio, da je od njegova tri sina jednoga sam otac ubio, drugomu je bog pamet uzeo bez potomka, a trećega je onaj takmac malena usmrtio. A pošto Boris Fedorovič (Godunov) nije ispravio i poboljšao načina vladanja, već još čak povisio svakojake otimačine, monopole, uveo gradnju gradova pokradenim blagom, bog izazva i protiv njega takmaca, i to ne kralja ili boljarina, već jednoga monaha, uskoka i svrzimantiju. Taj čovjek s malom

[illegible] ljudi [illegible] Borisa carstva, ne svojom snagom, već božjim određenjem. Ali je sam zlo prošao, jer je počinio izdajstvo pred bogom, odrekavši se monaškog zavjeta (I. 283–4). Ovako Križanić objašnjuje poznate događaje iz ruske historije, uzirući u njima prst božji. Na jednome mjestu, isporedivši oružanu silu poljsku sa ruskom svojega vremena, dođe do zaključka, da bi u ratu [illegible] bili pobijediti „naši" (t. j. Rusi), ne Poljaci, da nije providnost božja drugačije odlučila (nisi providentia Dei aliter decrevisset. De Prov. 103). Zato Križanić prisvaja bogu pobjede ruske pod Dimitrijem Donskim nad Mamajem, kao i osvojenje kazanskog, astrachanskog i sibirskog carstva (ib. 104).

Križanić dosljedno prema svojoj teoriji poriče, da bi bizantijski car Monomach imao bio pravo darivati ruskog velikog kneza Vladimira svojim znakovima vlasti (I. 349, II 295); nitko nema vlasti, kaže, stvarati kraljevstvo ili postavljati koga za kralja, osim samoga boga: toga prava nema ni cesar rimski ni papa: ako li tko prisvaja sebi takovu vlast, laže i obmanjuje (I. 353). Ali i ako je kraljevska vlast svuda jednaka, može ipak biti slučajeva, da bog stavlja drugim kraljevima za uzor neke, kako ih Križanić zove „divosilnike". Jer kako među svecima ima nekih proslavljenih čudesima, što se zovu čudotvorcima, tako se i između kraljeva božjom milosti nekoji ističu slavnim djelima iznad drugih: ovakove Križanić zove divosilnicima (I. 383). Što se kod Danila govori o četiri kraljevstva, to po Križanićevu tumačenju još ne znači, kao da bi bog njima dao bio neku osobitu prednost pred drugima ili starješinstvo, već je time bog htio 1-o pokazati Nabukodonozoru i ostalim kraljevima, da sve biva božjim promislom, da gospod daje kraljevstvo komu hoće i oduzima od koga hoće i da o svemu tome vodi računa u svojim nebeskim knjigama; 2-o da je bog preko Danila objavio vrijeme Krstova rođenja; 3-e da je bog htio proslaviti sina svojega Isukrsta nad svima kraljevima ovoga svijeta te je zato odredio, da je u vrijeme njegova na svijet rođenja postalo najsilnije svega svijeta carstvo, koje je Isus Krst oborio ne željezom već drvom, ne bojem već patnjom (I. 393, gl. također II. 289–290). Kako bog kazni svaku preuzetnost, dokazuje se primjerima iz povijesti Aleksandra Velikoga, Domitijana i Justinijana. Ovaj posljednji htjede u naslovu nazvati sebe gospodarom cijeloga svijeta, zato bog dopusti za kaznu, da su Goti opljenili Rim i „naši pređi", Bugari, Srbi i Hrvati pred očima

samoga cara osvojili mnoge zemlje nedaleko od Carigrada (II. 285). O tome govori još II. 114 i 118. gdje tumači uzroke propasti rimskog carstva: kada se ispunilo vrijeme i dozreli grijesi, te se imalo razoriti rimsko carstvo radi bogohulstva, mučiteljstva i drugih grijeha, podiže bog razne narode: Gote, Vandale, Herule, Longobarde, Ugre i nas Slovene te učini, da su ove ‚kobilice' napale na rimsko gospodstvo. Tada sađoše i naši pređi iz Rusije za Dunav te zavladaše Bugarskom, Srpskom i Hrvatskom, ne po svojoj kreposti (jakosti), već po božjem određenju, da osvete grčke i rimske grijehe. A gdje nije bilo uspjeha, kao na pr. Rusiji sa Poljskom i Litvom, to tumači Križanić sa svojega gledišta ovako: nije bila volja božja, da što opravimo (II. 118).

2. Križanić, pun vjere u boga i božju providnost, napisa, kako znamo, čitavo djelo na latinskom jeziku „De providentia", u kojem razlaže svoje na izjavama crkvenih otaca, osobito sv. Avgustina građene filosofske poglede o božjem promislu. Po tome je razlaganju promisao božji posljednji najviši uzrok svih uzroka, koji predodređuje, odlučuje, upravlja i privodi kraju sve čovječje stvari. O raznim vrstima uzrokâ raspravlja prema skolastičnoj filosofiji na str. I. 114—115 svoje Politike, tu se govori o causa efficiens ili agens (творильная причина), causa materialis („подóбильная причина"), causa formalis (обличная причина), causa finalis (конечная причина), causa instrumentalis (орудная причина). Konačna je svrha najvišemu uzroku — slava božja te prema načinu našeg razumijevanja poštovanje i slavljenje gospoda Isusa Krsta i njegove svete crkve. O tome se govori opširnije, nego li se može razabrati iz izdanja kod Bezsonova, po samom rukopisu kod Waldenberga na str. 42.—57. Tu se pominje odnos Križanićev k sv. Avgustinu i k ruskomu kršćanskomu filosofu, starcu Filoteju. Nijedan kršćanin ne dvoumi, da bog u svojoj providnosti upravlja svim stvarima ovoga svijeta, i to preko anđelâ, koje daje to pojedinim ljudma to čitavim carstvima, da preko njih štiti ili kazni čas pojedince ljude, čas čitava društva. Uz anđele može se bog doista poslužiti također savjetima, koje preko ljudi daje da se nešto postigne. Božje je milosrđe, kaže Križanić, što je bog u njegovo doba (t. j. u ove posljednje godine nakon smutnog vremena) uzvisio rusko carstvo ili kako on kazuje, slovensko carstvo u Rusiji do tolike slave, snage i veličine, da u prošlim vremenima

[illegible] bilo toli slavna carstva (Pol. I. 109. 165). [illegible] dobročinstvi. primljenih od boga. nije vrijedan [illegible] (I. 155). Bog je odvratio od Rusije nesreću. kad [illegible] inostranci i htjeli uhvatiti u svoje mreže (I. 188. [illegible] božji osvjetljuje primjerima iz historije smut-[illegible] (189–192). tumače se vrlo originalno pojedini događaji. Ali volja se božja očituje još jednim načinom. Mnogi [illegible] i osnivači slavnih kraljevstvi odlikovaše se poštovanjem i proslavljivanjem gospoda boga. Za primjer pominju se persijski kralj Kir. Aleksandar Veliki. car Konstantin. Karlo Veliki i Rudolf Habsburški. prvi cesar „iz rakuskoga“ pokoljenja (I. 383). O Rudolfu pripovijeda se poznata priča. kako je sreo svećenika i sjahao s konja. O Aleksandru se priča. da je došav pred Jerusolim i uvidjev velikoga svetitelja pao pred njim ničice i odao čast bogu. Vjerujući u sveto pismo. Križanić se bojao Antikrsta i njegove sile. pomišljao je o skončanju svijeta. Govoreći caru Aleksiju Mihajloviču (I. 382). kaza mu: „Možeš i ti. čestiti care. ovo kraljevstvo svojemu potomstvu na mnogo stotina godina ukrijepiti. ako bude svijet tako dugo stojao . . .“. Ovo je očekivanje propasti svijeta. o kojem mnogo govorahu crkveni oci. grčki i latinski. baštinio od njih Križanić. gl. Laurent. Études sur l'histoire de l'humanité IV. p. 128—133. p. 537–541. Križanić je vjerovao u čudesa. ali se protivio i osuđivao lažna čudesa. koja se rado pojavljaju u ozbiljnim. nemirnim vremenima. kao n. pr. kada se priča. da se ovdje ili ondje pojavila bogorodica. Jedan se ovakav slučaj iz Sibirije pripovijeda na str. II. 247. Naprotiv odvratno mu je bilo hinjenje pobožnosti. kao n. pr. da se od otetog tuđeg dobra dijeli milostinja ili grade crkve. što se predbacivalo Borisu Godunovu (II. 248). Krivo mu je i to. što se huljenje religioznih svetinja blaže kaznilo. nego li svjetski prestupci. n. pr. krađa državne blagajne (Prov. 68). Križanić nije se mogao oteti vjeri u vlast nečistih duhova na ljude i na razne zagonetne pojave, koje se u svijetu zbivaju pod uplivom nečistih duhova ili demona. Tako se spominju fratres roseae crucis (Rosenkreuzer. II. 254). dželati (ib. 255). demonski zapisi. hamajlije. i u Rusiji da je bilo u njegovo doba takovih ljudi (pominje se neki major Dam, neki Furman. neki Tajša kod Krasnog Jara. II. 256—267). Nama je danas već [illegible] neobično i pomisliti. da je takav inače prosvijećeni um [illegible] strahom govorio o tim stvarima, ali on je i tu vjeru

izvodio iz sv. pisma. Tako pripovijeda I. 59—60. da su jednom htjeli naći rudu i dozvali vješca. koji je pokazao. gdje da kopaju. ali sa malo koristi. k tomu pisac dodaje: Nije ni čudo. upravo zato što prizvaše u pomoć vješca. nije bog dopustio da bude uspjeh. jer nema dobra kraja djelo, koje se preduzima đavoljim savjetom. Njemu su takve radnje. kao alhimija, koju zove zlatotvorje. „besovskaja obluda" (I. 2).

3. I ako je Križanić na više mjesta svojih djela odriješito branio rimsku crkvu. odbijajući napadaje i podvale grčke. osobito Fotijeve i bogoslovâ njegove škole. opet se ne može reći. da je bio neprijatelj ruske. t. j. pravoslavne crkve. Priznavajući pravoslavnu crkvu i njenu organizaciju osnovnim temeljem ruske države. Križanić proglasi. dakako ne u svoje ime. već u besjedi carevoj ruskomu narodu. da kad bi se koji njegov nasljednik odmetnuo od svete crkve Isusove. od ustanova crkvenih sabora i svetih crkvenih otaca. ili ako bi ustvrdio. da su sveti oci i crkveni sabori pogriješili te da ih ne treba slušati — ove su pretpostavke tako stilizovane. da vrijede podjednako za obje crkve. istočnu i zapadnu —. u takovu slučaju svi su podanici prosti od svake prisege vjernosti. mogu da čak i dužni su da takova jeretika svrgnu te izaberu sebi drugoga vladaoca (ut omnes subditi nostri sint liberi ab omni juramento et fidelitate utque possint et debeant ipsum haereticum obstinatum dejicere et sibi alium regem eligere. Pol. II. 72). Križanić se držao taktike. da je za ono. čega nije odobravao u grčkoj. dakle i u ruskoj crkvi. činio odgovornima grčku noviju bogoslovsku nauku, počevši od Fotija. a Ruse kao učenike i sljedbenike grčke ostavljao bi obično na miru. Najradije je vodio polemiku protiv jedne književne izjave ruske, protiv Kirillove knjige, o kojoj se mnogo puta spominjalo sprijeda u njegovu životopisu (gl. str. 71. i sl.). U Politici ima (II. 199—210) posebna glava (55-a u Bezsonova). što raspravlja „De rationibus Graecorum politicis", tu se pripovijeda kako se Grci služe razlikom vjerskom u političke svrhe na štetu ruskoga i slovenskoga naroda. Grci propovijedaju na pr., da su rimska crkva i Lesi (Poljaci) jeretici. te zato Rusi da ne smiju s njima sklapati savezâ. radi opasnosti. da i sami ne upadnu u jeresiju. Latini (t. j. katolici) da su nama (t. j. pravoslavnima puno opasniji. nego li jeretici ili pogani. jer čim se čine nama bliži, tim je veća opasnost da nas zavedu. Na to grčko umovanje Križanić odvraća. da razdor u crkvi nije

nastao zbog bogočašća ili dušnoga spasenja, već radi svjetskih političkih uzroka, od revnovanja između dva naroda za zemaljsko gospodstvo, silu i vlast, a ne za carstvo nebesko. Navodi tomu više uzroka. Prvi je nekošnje nezadovoljstvo carigradskih svjetskih i crkvenih vlasti, kad su povodom arijevske jeresije mnogi istočni episkopi zamišljali priziv na Rim. Toga radi budu na drugom i četvrtom crkvenom saboru stvoreni zaključci, da je arhiepiskop carigradski ravan papi, čemu se papa Lav usprotivio (gl. o tome Polit. I. 433—434). Drugi je uzrok bio oholost patrijarha carigradskoga, što se prozvao patrijarhom svega svijeta, a aleksandrijski sudijom svega svijeta; papa Grigorije Dvojeslovac odupre se tomu te kao za ustuk prozva sebe „servus servorum Dei" (I. 434, II. 354). Treći je uzrok bila raspra radi Bugara. Grčki car, boljari i patrijarah Fotije ne mogoše mirno podnijeti, što su oko g. 860. Bugari primili krst od rimskih svećenika, budući im toliko bliže bio Carigrad. Fotije stao mraziti Bugare sa Rimljanima, nazvavši ove jereticima radi sv. mira (krizme) i radi filioque. Jedan (šesti) je uzrok bio u tome: što je patrijarah Cerularij prokleo Rim radi nekvašenog hljeba, a car Konstantin Monomach stao poticati bogoslovske pisce grčke, da pišu protiv rimske crkve. Odatle, kaže Križanić, nastaše razne izmišljotine, jedna smješnija od druge. Sedmim je uzrokom istaknuto, što su zapadnjaci zauzeli Jerusolim i obladali Carigradom (I. 434—5). Poslije toga stao Balsamon, svrgnuti patrijarah antiohijski, propovijedati, da Latini nisu dobro kršteni, da ih valja pokrštavati (I. 435). Dolaze još neke druge osvade, izbačene protiv rimske crkve, koje Križanić završuje ovako: „hic breviter ostendimus causas schismatis non procedere ex spiritualibus causis, sed ex duorum populorum ambitione et aemulatione et saecularibus controversiis, scilicet contendendo pro auctoritate regali et pro auctoritate ecclesiastica sive papali (Polit. I. 199—203).

Sada Križanić u mjesto pobijanja nauke crkve grčke udari drugim pravcem, uze zaštićivati rimsku crkvu te dokazivati, da se njezina nauka sasvim odvaja od jeretičkih nauka (II. 203—210). Svaka jeresija ima svoj izvor i početak u jednoj od ove tri pakosti: luxuria, avaritia, superbia (prema riječima poslanice Ivanove I. 2. 16) ali takovih pakosti u svjedočanstvima rimske crkve nema: ergo nullum documentum ecclesiae Romanae est haereticum. Dalje nastavlja, da u svakoj jeresiji ima neka ne-

čestitost (impietas), ali u rimskoj je crkvi nema. Svaka jeresija niječe neka načela, na pr. zabacuje neke crkvene sabore ili neke crkvene oce ili neke tradicije, ali rimska crkva toga ne čini, dok Fotijeva nauka niječe zbilja načela, pošto se ne obazire na latinske crkvene oce te ne priznaje crkvenih sabora poslije sedmoga, tvrdeći da ih dalje ne treba sazivati (sr. II. 275). Križanić ne odobrava šutnje u crkvenom životu, on to zove silentium Mahometicum (II. 244). Božansku stvar unapređuju ne besposlenost, šutnja i politička himba, već râd, govori, sazivi saborâ. Na jednome mjestu kazuje (kod Waldenberga str. 269.), da se Nijemci slažu sa muhamedovcima i Grcima u tome, što osuđuju crkvene sabore, jer Nijemci ne priznavaju ni starih ni novih sabora, a muhamedovci ne dopuštaju nikakova napretka (non patiuntur philosophiam, non typographiam, non concilia, non disputationes). Svaka jeresija, nastavlja umovanje Križanićevo, biva proklinjana na saborima i od crkvenih otaca, ali kod rimske se crkve to ne dogodi. Svaka jeresija unosi neku razvratnost, bilo moralnu bilo intelektualnu u društvo: rimska crkva toga ne uradi, naprotiv Fotijeva je nauka i u tom pogledu mnogo skrivila kod pitanja o celibatu, o čistilištu itd. Još se pretresaju razni znaci istinitosti jedne nauke, govori se o simbolu vjere, o jevanđeoskim zavjetima (castitas, paupertas, obedientia), o klevetama i proklinjanju rimske crkve, čega su pune knjige fotijevskih bogoslova, o druženju i neopravdanom nedruženju te pod kraj dodaje: da je sve to ovdje kazano sasvim u kratko, a potanje da se o tome može naći kod Bellarmina, Bosia, Veka (Bekkos) i mnogih drugih. Još je jedna glava (kod Bezsonova 56-a) posvećena žalbama protiv Grka za uvrede, što ih čine crkvi rimskoj i nama Slovenima (II. 211—220). Križanić svodi sve uvrede protiv Rimljana u pet potvora, a protiv Slovena u dvadeset i četiri nepravde, među kojima ima jedna, što Grci ne dopuštaju Slovenima, da se uče „bonas philosophicas disciplinas“, već ih ostavljaju u tamnu i opasnu neznanju (3-a nepravda); što se njihovi (grčki) monasi i mitropoliti skiću po našim krajevima (7-a nepravda); što lukavštinom privlače sebi „metropoliam serbiacam“ (8-a nepravda); što prodavaju nedostojnima svete redove (10-a nepravda); što zapovijedaju ponovno krštenje (pokrštavanje) (12-a nepravda); krivi su, što se tolika krv prolila između nas (Rusa) i naše braće Leha (Poljaka) (14-a nepravda); krivi su, što do sada nije u Poljskoj došao na prestol

nitko iz roda ruskih, moskovskih, vladalaca (15-a nepravda); krivi su, što je Rusija jednako pusta, jer da se ne traži pokrštavanje, mnogo bi se Leha useljavalo u Rusiju, da ovdje nastavaju (16-a nepravda); krivi su, što Rusima dosađuju krimski Tatari (a Tauricanis), jer da između Rusa i Poljaka postoji politički savez, ne bi nam (Rusima) Tatari bili opasni (17-a nepravda); Grci zaveli su Ruse na prihvat sujetnih naslova i znakova (18-a nepravda); oni zovu „naše" Bugare neljudma (19-a nepravda); nanijeli su svim Slovenima sramotu, prozvav robove njihovim imenom (20-a nepravda); nečuvenom su okrutnošću nekoč oslijepili 20 tisuća Bugara (21-a nepravda); nekoč su zaveli naše pretke na rat protiv braće Bugara (22-a nepravda, sr. o tome još I. 179); govore o nama Rusima da smo barbari (23-a nepravda); car grčki posla nekoč velikomu knezu ruskomu carske znakove, da nas osramoti i ponizi, kao da vladalac ruski ne može imati carske vlasti, ako je nije dobio od Grka (24-a nepravda, sr. I. 349). Još bi mogao bio Križanić ovdje spomenuti, što je na drugom mjestu predbacio Grcima kao crkvenu zlu porabu, što dijele za platu „cartas synchoreticas" (cedulje za opraštanje grijeha), naročito da je patrijarah bizantijski Afanasije prodavao odličnim ljudma po Rusiji za novce takove cedulje uza svakojake obrede (II. 192).

Ovako je Križanić bacao svakojake, opravdane i neopravdane, potvore i krivice na Grke, nastojeći tim putem po mogućnosti smanjiti njihov upliv na Rusiju onoga doba, koji je bio veći u crkvenom pogledu, nego li na prosvjetnom polju. Priznaje ipak jednu zaslugu i dobročinstvo Grka iskazano Rusima, što su ove doveli krštenjem na put spasenja; za tu milost treba da im se Rusi oduže tako, što će gledati, da dođe do izmirenja i jedinstva između obadvije crkve. Možda je tako od boga suđeno, dodaje Križanić, da će Grci, koji se ponose svojom mudrošću, držeći nauku zapadnih crkvenih otaca suvišnom, morati napokon primiti jedan dobar savjet ili primjer od posljednjeg po njihovu shvatanju u mudrosti naroda slovenskoga (II. 220). Proročanstvo Križanićevo, kako znamo, nije se bar do sada obistinilo.

4. Držeći da je podesnije braniti ugled rimske crkve, nego li prekoravati njezinu istočnu sestru, Križanić dokazivaše primjerima iz historije, da je u raznim prilikama očevidno bog štitio Rim da ne postrada, i to zove čudom božjim. Takovih je čudesa

nabrojio šest (I. 430—433): 1-o što su svi od papa proklinjani njemački carevi zlo prolazili. 2-o što su antipape ostajali bez nasljednikâ. 3-e što je Karlo V. bio posljednji papom krunisani car rimski za kaznu, što je Rim bio opljačkan. 4-o što su Rimom vladali razni narodi, ali grad jednako osta u papskoj vlasti. To se ne dogodi bez osobita čuda božjega. Time htjede, kako Križanić govori, Isus Krst pokazati, da njegovo carstvo nije privezano za zemaljsku moć kao rep za hrbat, da je gospod vrstan i voljan sačuvati svoje duhovno carstvo bez svake tjelesne sile i pomoći I. 431); kao 5-o čudo ističe Aleksandra Velikoga, koji kako već čusmo pade ničice pred velikim svećenikom jerusolimskim, ili što Atila, bič božji, papi za volju ne uđe u Rim, a kao 6-o čudo, što je Alarich (g. 410.) zauzeo Rim, ali ga nije razorio, i što Totila poštedi Rim na molbu pape Pelagija (I. 548, 551). Odatle Križanić izvodi, da na ovom svijetu ne vlada slijepi slučaj već promisao božji (I. 433). Grci i Nijemci, kaže, mogoše osvojiti svjetsko gospodstvo nad gradom Rimom, ali kada ne zadovoljivši se time htjedoše spraviti pod svoju vlast još i duhovno carstvo Krstovo, izgubiše u brzo i jedno i drugo (ib.).

Pojedine nauke i obrede rimske crkve, kao o ishodu svetoga duha, o krštenju oblijevanjem, o nekvasnom hljebu, razlagaše Križanić u posebnim djelima o kojima se govorilo u II. dijelu ove knjige. Za njegovo pomirljivo shvatanje razlikâ između obadvije crkve vrlo je znamenita izjava, koju meće ruskomu caru u usta kao jedno glavno i bezuslovno načelo ruske države, da je pravoslavlje državna vjera ruskoga carstva. Polit. I. 332 čitamo ove caru u usta metnute riječi: „Znajte dakle, da prva našega kraljevstva i naroda tvrdina do sada bijaše vjera pravoslavna i krepka zabrana i nedopuštanje nikakvih jeresija . . . Takov zakon i mi vječitom zapovijedi potvrđujemo, ustanovljujemo i ukrepljujemo". A na drugom mjestu, osuđujući što Lesi (Poljaci) puštaju u svoju zemlju slobodan ulaz svakojakim jereticima, hvali Rusiju upravo zato, što ondje takovo što ne može da bude, već se po božjoj milosti čuva prava vjera (I. 246). Glede jeretika, valjda poglavito protestanata, Križanić je tako strog, da zove blasfemijom, kad bi se jereticima dopustilo, da žive, stanuju i hramove grade po Rusiji, što se ipak čini, jer sine ulla necessitate permittuntur (in Russia) habitare alienigenae et advenae haeretici, koji niti k ovomu carstvu spadaju niti ikakve koristi prinose, dapače čine mnogo štete i sramote (De

Provid. 66). Još jedno mjesto, gdje Križanić sam označuje svoje gledište spram pravoslavne crkve, spomenusmo u životopisu (na str. 166) i u analizi njegova Ustuka protiv solovčanskih molitaba pod br. II. 12. Smije se misliti i reći, da Križanić nije vidio upravo svojeg ideala glede crkvenog jedinstva u uniji, kakova je tada već postojala između Rima i jugozapadne Rusije. Njegova je misao o koncesijama spram istočne crkve išla po svoj prilici znatno dalje, i ako se nije o tome izravno izjavio: samo jedno razbiramo iz njegovih riječi, da si je predočivao mogućnost izmirenja među istočnom i zapadnom crkvom i pored razlike u nauci o filioque, koja bi mogla i na dalje postojati.

Križanić nije odobravao, da se vode ratovi protiv divljih, poganskih naroda, da bi im se silom nametalo kršćanstvo; pripominje, da je Isus Krst zapovjedio naviještati jevanđelje ne mačem, već pobožnim i strpljivim načinom (non armis, sed pietate et patientia, De providentia, kod Waldenberga na str. 309.). Zato nije bio toga mišljenja, da bi se imao voditi rat protiv Turaka za oslobođenje svete zemlje.

U svakoj je državi po mislima Križanićevim dužnost valjana vladara, da štiti crkvu, da bude defensor ecclesiae od svih njenih neprijatelja i napadača, ali također od svih jeretika i shizmatika, koji se opiru papi (rimskomu) ili patrijarhu (carigradskomu). Ali vladar sâm ne smije da čini nikakve novštine u crkvi, ne smije povlađivati ma komu, tko bi smetao miru u crkvi ili ga narušavao (kod Waldenberga na str. 78.). Ni u katoličkoj crkvenoj organizaciji nije po Križanićevu uvjerenju sve kako bi trebalo da bude. Ne odobrava na pr., što se neka viša i unosna crkvena dostojanstva, kao episkopati, davaju samo plemićima, da bi im se materijalno pomoglo (II. 380). Po njegovu kazivanju to biva ovako osobito kod Nijemaca. Mnoga je pitanja crkvena Križanić ostavio po strani, niti je podvrgao svojoj kritici crkvenu organizaciju, niti se potanje izrazio o odnosu crkvene vlasti prema državnoj (nešto je o tome spomenuto u spisu De providentia), a i moralna strana života crkvenih ljudi ili moralni upliv crkve na narodne mase — sve to osta netaknuto. Vidi se, Križanić nije htio svoje i onako teške zadaće činiti još težom unošenjem mnogih važnih pitanja, koja bi mogla bila izazvati još jaču opoziciju protiv njega. S druge strane i ako je visoko stavio papu kao glavu rimske crkve, nije opet sve bez kritike odobravao i dopuštao; njemu su narodno načelo i narodne

potrepštine u izvjesnim prilikama, u pitanjima čisto političkim, mogle biti nezavisne od papina upliva. Na pr. I. 228 pripovijedajući o tome, kako je kod Poljaka došlo do kraljevske vlasti i bez cara i bez pape, dodaje od sebe ove riječi: „I tem jest papa rad nerad ispovedal, jako narodi i bez papi i bez cara imajut oblast sotvarjat sebe kraljev“.

Dok je Križanić štedio rusko pravoslavlje te svu krivicu, koju je nalazio, svaljivao na Grke, nije o protestantima, naročito o Luteru govorio sa jednakom mirnom objektivnošću, ponajviše za cijelo s toga, što su protestanti u njegovim očima bili poglavito Nijemci, a Nijemaca nije nikako volio. Tvrdi na pr., da su o Rusima i u opće Slovenima zlo i zlobno pisali ponajviše njemački protestantski pisci, dok su odzivi katoličkih pisaca puno blaži. Okrivljuje protestantske pisce, da odvraćaju ljude od prave vjere „razglašivanjem i uveličavanjem popovskih grijeha“. A kad jednom privikoše ogovaranju i klevetanju, ne rade drugojačije ni „s nama“ (t. j. Rusima i Slovenima), uveličavaju naše grijehe, hule pravoslavnu vjeru (I. 169). Za Lutera napose tvrdi (II. 259), da je počevši podizati borbu protiv rimske crkve, izmislio i napisao što sâm što drugi po njegovu primjeru mnogo lažnih knjiga protiv papstva. Jednu klevetu protiv pape privodi također iz Kirillove knjige (II. 211—212).

O tome, kako razboritost ište, po mišljenju Križanićevu, da se Sloveni ne miješaju u razmirice između Grka i Rimljana, već je bilo govora u životopisu (na str. 149, 150.), i ovdje sprijeda 348. Sr. Polit. II. 181.

Filosofija, nauka i znanje.

5. Križanić je uvelike cijenio filosofiju, mudrost i znanje. O filosofiji daje ovaku definiciju: Mudrost se zove znanje najvećih i najviših stvari, t. j. tiče se pitanja o bogu, o nebu, o svijetu, o čovječjoj naravi, o zakonodavstvu i pravosuđu, i o svim velikim, gospodskim, mnogo vrijednim predmetima. Znanje je poznavanje stvari po uzrocima. Znati znači poznavati neku stvar po njezinim uzrocima. Tko ne zna uzroka, ne zna ni same stvari. Filosofija je grčka riječ, našemu jeziku nerazumljiva, pravo naški mogla bi se nazvati, kaže Križanić, željom i čežnjom za mudrošću (I. 113.). Filozofirati ili mudrovati nije što

drugo, van razmišljati i presuđivati o uzrocima svake stvari, od čega, iz čega, radi čega, kako i k čemu što biva. Svaki umni čovjek valja da je filosofom u onim stvarima, koje njemu pristaju (I. 115—116). Vujić pripominje kod toga zakon uzročnosti potonjega engleskoga filosofa Davida Hume, koji je u 18. vijeku po istome zakonu gledao i proučavao teoriju saznanja (str. 63). Filosofiju nije bog dao zaludu, već da bude ljudma korisna, ali nikomu ne može biti toliko korisna i potrebita, koliko vladaocima (I. 388). Kralj trebalo bi da svagda ima uza se po jednog ili po dva filosofa, kojima Križanić daje pridjevsk „ispominik" ili „godopisac", i „jaziku istjažatelj", to će reći jednoga historiografa i jednoga jezičara, koji bi mu govorili istinu ili je bar objavljali u knjigama. To osobito ima značenja za Rusiju, gdje vladini savjetnici („vladateljski dumniki") ne čitaju i ne razumiju političkih i filosofskih knjiga. Za dokaz dolazi jedno mjesto (I. 106, II. 142), gdje Križanić s osobitim zadovoljstvom navodi riječi vrlo odličnog savremenika Borisa Ivanoviča Morozova (Križanić ga pretvorio u Mrazova), koji da je rekao (možda samomu Križaniću u lice): o zašto nisam mlađi, da bih se mogao što god naučiti! Ima istina još jedan put, kaže Križanić — praktično iskustvo, ali taj se dobiva polagano i kasno, dok se mudrost preko knjiga može stići već u mladim godinama, kako to dokazuje primjer Aleksandra Velikoga (I. 389). Križanić daje primjere iz historije, koji pokazuju da kad se koje carstvo razvije do najveće snage, tada obično usevatu i filosofske nauke. Kod Židova evatijaše nauka i umjetnost za Davida i Solomuna, kod Grka življahu za Aleksandra Velikoga Platon i Aristotel, u Rimu za Julija Cezara i Avgusta Ciceron, Katon, Virgilij, Seneka. Po tome računu zaključuje Križanić, da će i u Rusiji sada, t. j. u njegovo doba, nastupiti slavna vremena (I. 108—109). Sve znanje Križanić dijeli u „ručno" i „knjižno", ovo posljednje opet je dvojako: duhovno i svjetsko. Gl. kod Waldenberga na str. 38—39 i čitavu skrižaljku kod Bezsonova I. 121—124.

Križanića je na prvome mjestu zanimala politička mudrost, zove je najplemenitijom između svih svjetskih nauka ili carskom mudrošću, koja najbolje pristaje carevima i njihovim savjetnicima. Osnovom političke mudrosti smatra ove dvije zapovijedi: Poznaj samoga sebe, ne vjeruj inorodnicima (tuđincima). Naprotiv najveća je smetnja općemu dobru — neznanje (t. j. nevještina ili neumijeće i nepoznavanje samoga sebe). Daje ci-

tate iz Platona, apostola Ivana, Bernarda, Avgustina. Poznavanje istine i politička mudrost sastoje se u tome, da poznamo samih sebe, to će reći prirodu, ćud i stanje našega naroda (stanovništva) i naše zemlje (I. 118). Ovo poznavanje dijeli po svojem skolastičnom načinu razlaganja na devet tačaka, te veli: kad bi naši stari slovenski vladari poznavali bili snagu svojega naroda, i protiv koga je umjesno bilo i pravedno upotrebiti svoju silu, mogoše počiniti čudesa. Križanić umuje ovako: Naše je ljudstvo prosto, ne uznosi se, rado sluša naredbe, lakše srće u ratne opasnosti, nego li drugi evropski narodi. A da smo poznavali i pametno ocijenili svoje neznanje i tupoću svojega razuma, ne bismo se bili nikada upuštali sa drugim i vještijim narodima u mnoge rasprave, dogovore, svatovstva i svakojake trgovačke poslove i ne bismo bili toliko puti prevareni i toliko posmijevani od svih naroda kao budale. To potvrđuje ovim pravilom na latinskom jeziku: debemus esse prudentes sicuti serpentes, et nulli alienigenae credere, in nullo alienigena sperare, nullum alienigenam admittere, nullum alienigenam putare quod nobis potest fieri frater fidelis aut utilis (I. 120). Ovo veliko Križanićevo nepovjerenje spram susjednih naroda ima svoj uzrok u tome, što je osjećao, kako su slovenski narodi, od kojih je izbliže poznavao samo jedan dio južnih Slovena, zatim Ruse (ponajviše Moskove) i donekle također Poljake — daleko zaostali u kulturnom pogledu za svojim zapadnim i južnim susjedima. Zato svakom prilikom kori slovensko neznanje: pretresa skolastičnim cjepkanjem po punktima pitanje, tko se smije punim pravom nazvati barbarom, te dolazi do rezultata, da se taj naziv ne može pravom protegnuti na Slovene; pita dakle, zašto upravo nas Slovene između svih kršćanskih naroda najradije zovu barbarima svi ostali evropski narodi? Na ovo pitanje odgovara ovako: radi našega neznanja, naše lijenosti i budalaštine! Naši protivnici, kojima u prvom redu pribraja Nijemce, privlače, kaže, svojom lukavštinom sve naše blago u svoju korist, a nas ostavljaju gladne i gole, o nama govore svašta, sramote nas pred svijetom i prekoravaju, a mi se pored naše nevještine ne umijemo braniti od njihovih podvala, ne umijemo odgovarati na njihove grdnje i poruge, ne umijemo razlikovati lijepo od ružnoga, ne znamo što treba zadržati što li odbaciti. Svih je tih zala jedan uzrok — neznanje (I. 147). Križanić ne štedi svojih Slovena, već ih kori da ne umiju sami od sebe ništa mudra smisliti, svakomu

se umijeću moraju učiti od „inorodnika"; čak vjeru kršćansku i bogočašće dobiše preko drugih naroda (I. 205). Ipak kao za utjehu dodaje, neka nitko ne misli, da su nama Slovenima kao nekim nebeskim određenjem zagrađeni putovi k umijeću i vještinama, kao da se ne bismo mogli i morali i mi svemu učiti (I. 108). Križanić misli, da je upravo sada (t. j. u njegovo vrijeme) nastupio čas za nauke, kad je bog uzvisio u Rusiji slovensko carstvo na slavu, snagu i veličinu, kakove slavne države nigda u prošlosti nije bilo. Navodi za primjer ljude slavne i znamenite iz stare, najviše rimske historije, što smo ih već sprijeda spominjali, a među kršćanskim vladaocima ističe cara Konstantina, jer su u njegovo i njegovih sinova doba živjeli mnogi sveti crkveni oci, koji se svi mnoge proslaviše u naukama. Tada pade, dodaje Križanić, Julijanu „otstupniku" na um, da zabrani kršćanima „knjižno i filosofsko učenje", ali sveti Grigorije bogoslovac napisa protiv njega polemičke knjige (I. 109). Radi promicanja nauka slavi u velike Karla Velikoga (gl. I. 394) te završuje ovako: dakle i nama valja se učiti pod čestitim vladanjem cara Aleksija Mihajlovića; ako hoćemo da otaremo plijesan staroga divljačtva, valja da prionemo za svako umijeće, da si pribavimo pohvalniji način općenja, da dočekamo srećnije dane (I. 110). Pripovijeda anekdot, kako su monasi nekojeg manastira, imajući u svojoj sredini učenoga čovjeka, koji htjede mlađe članove obučavati u grčkom jeziku, da bi mogli razumjeti svu nauku crkvenih otaca, odbili njegovu ponudu, govoreći, da njima ne treba nauke, već hljeba. Križanić dodaje svoje objašnjenje: pobojaše se starci, da bi mlađa braća dobila zbog svojega znanja kod ljudi veći ugled, a njihovo bi poštenje spalo na niže. Križanić napisa za svoju Politiku poseban članak „De archaistarum superstitione sive de antiquitate et novitate", gdje razlaže, kako se mora u politici, u vještini vladanja, jedan narod koristiti iskustvom i mudrošću drugoga: što je kod jednoga naroda staro, to može kod drugoga biti novo. Glavno je, da se kod pozajmljivanja pazi na to, što se može sa korišću uzajmiti i sa tuđeg zemljišta presaditi na svoje, što li ne može. O tome daje Waldenberg na str. 221—224 zgodne citate iz neizdanog teksta Politike. Konservativce, što su protiv svake novštine, Križanić prozva latinskim izrazom archaistae. Između onoga, što bi nam savjetovali da radimo u jednu ruku Nijemci, u drugu Grci, nalazi gotovo uvijek protivorječje: govoreći o tome dosta opširno II. 174—186.

dodaje svagdje od sebe savjet, čega neka bi se Rusi držali, jer tako razum uči (ratio suadet).

Tom prilikom Križanić stavlja pitanje, tko je upravo prvi u Rusiji razglasio ludu predrasudu, kao da bogoslovlje, filosofija i jezička nauka nisu što drugo van jeresija? Dokazuje citatima iz sv. pisma, da je upravo protivno istina: sveto je pismo puno pohvale mudrosti, koju mnogim riječima hvali, uzvisuje i preporuča. A protiv prigovora, da se među mudrima rađaju jeresije i zato da se ne treba učiti mudrosti, odgovara među ostalim ovo: Zar se nije onomadne u Rusiji pojavila jereresija sred glupih, neknjiževnih kmetova? I sadašnji crkveni raskol nije li se zametnuo sa glupih uzroka? na pr. radi toga, što je riječ „sračica" zamijenjena izrazom „savan"? i što je uz „aliluja" pripisano još „slava tebě gospodi"? (I. 112). Ali po Križanićevu shvatanju nije opet svaka nauka za svakoga: on pravi razliku, što tko treba da uči, da mu bude korisno i potrebno za život, stoji dakle ne na gledištu opće narodne prosvjete, već koristi državne i staleške: grčki i latinski neka se uče kneževski i vlasteoski sinovi, a boljarski i posadski (gradski) ne svi, već koliko se carskoj vlasti učini potrebito; svrha toga učenja imala bi biti, da mogu razumjeti narodnu historiju, filosofiju i politiku: posadska (gradska) i nižih, siromašnijih boljara djeca neka se bave „neboljarskim" naukama: računanjem, zvjezdarstvom, zemljomjerjem, ljekarstvom (I. 321). Piscu nisu po volji čak ni akademije i visoke škole sa slobodama, koje uživaju đaci. Time da inostranci, i opet nada sve Nijemci, primamljuju i zaluđuju Slovene, čine ih doktorima i magistrima, što još ne unapređuje mudrosti, već se samo zemlja puni mnoštvom besposlenih đaka ili „knjižnika". Zavedeni tim sujetama mnogi zanemarivaju da u mladosti nauče kakovo rukodjelje ili zanat, koji bi bili narodu potrebiti a njima korisni, već svi hoće da budu „knjižnici", a ne umiju zaslužiti hljebac. Što je još gore, takovi magistri mudrosti obučavaju nas jedino u gramatici, a druge vještine pred nama kriju: ja, kaže Krizmanić, o drugim vještinama ne umijem ništa reći, jer još nisam čuo ni o jednom ljekaru, matematičaru, muzičaru, arhitektu, koji bi takovim izišao iz sredine našega naroda (I. 217). O načinu, kako se dobijaju učeni stepeni, i kolika je od toga korist ili nekorist, ima još Križanićevih kritičkih opazaka u neizdanim komadima Politike, odakle je nešto naštampano kod Waldenberga na str. 282—287; nešto od

toga bit će navedeno u prilogu o Križanićevoj načitanosti. Kako svagdje, tako i tu preporuča zlatnu sredinu. Evo kako Križanić o tome umuje: nimiae artes manuales — to su ručne vještine — inducunt nimium luxum et mollitiam. Nimiae scientiae — to su „knjižne" vještine — inducunt nimiam superbiam, insolentiam, inobedientiam, discordias, impietatem, haereses, schismata etc. In omnibus ergo rebus, potissimumque in artibus nihil est tutius mediocritate (Waldenberg str. 287). Svima Slovenima, napose Rusima preporuča, da se u svemu čuvaju „izbitkovanja i gnjusote", srednji se put zove čista umjerenost ili mjerna (umjerena) čistota (I. 241). „Što se dobro delajet, ni premnogo ni premalo se ne delajet. Dobrota stojit v sredine". Ovo načelo zgodno objašnjava ovako: Vino kad se umjereno pije, korisno je za zdravlje, bistri razum; preko mjere uživano škodi zdravlju i razumu. Vatra umjerena, ložena u peć, grije sobu; prekomjerna zapalit će kuću. Čovjek uman, ako dobije oružje u ruke, neće ga upotrebiti inače, van protiv neprijatelja domovine; čovjek bijesan, kad zahvati mač, ozlijedit će njime oca i brata. Gdje u carstvu samo plemići i vojnici nose oružje, a ostali ga ljudi, građani i seljaci, ne nose, ondje vlada dobar red i poslušnost; a gdje svi bez razlike nose oružje, ondje je nered. Isto tako, nastavlja Križanić, gdje svi ljudi bez razlike polaze škole i naukama se bave, ondje mora nastati nered i šteta u crkvenim i državnim djelima. Naši umovi, tako umuje Križanić, nisu kadri shvatiti svakojake tančine, zato ne smijemo svakome dopuštati polaska škole, jer će odatle izići velika moralna i politička šteta... Navodim ove riječi Križanićeve, da se ne bi mislilo, da ga jednostrano samo slavim, a neke slabije strane njegova razmišljanja prešućujem. Zanimljiva je u tom pogledu raznomislica, kako je Križanić nacrtao, između liberalnog Nijemca i konservativnog Moskova. Prvi veli: Rusi bit će slijepe neznalice, dok ne dobiju inostranih škola i nauka. Konservativac će na to: Naprotiv Rusi bit će, dok ne dobiju škola, srećni i blaženi, kako je bio Adam u raju, dok nije sagriješio. Što pomažu vama škole? Svaka baba čita sv. pismo te se upušta u raspravljanje. I opet Križanić nastavlja: nimia multiplicatio doctrinae est perniciosa, moderna (moderata?) autem doctrina est utilis et necessaria. U daljem razlaganju čitamo još ovo: Graeci, Germani et ceteri populi... superant nos multum non solum scientia, sed etiam impietate, lascivia et omni malitia. Mudrost ima se, kaže, povjeriti

samo nemnogima, jer da pomahnita koji od njih, mogu ga oni drugi obuzdati ... (Waldenberg, str. 291). Križanić razvija još čitav program i plan školske obuke, vrlo konservativan sa mnogim ograničenjima (Waldenberg, 291—295). Dodat ću ovdje samo toliko, da Križanićevu osudu tadašnjeg ruskog neznanja danas svi umniji historici ruske prosvjete priznavaju sasvim opravdanom. Ta sami Grci, koje su Rusi u svim vjerskim i crkvenim pitanjima obožavali i slijepo u svemu slušali, ma što im govorili, nisu imali velika poštovanja pred Rusima ni spram njih, već kako govori Silvester Medvjedev, mlađi savremenik Križanićev, isto toliko nesrećan kao Križanić, pošto je kod kuće usred carstva glavom platio, Grci podsmijevahu se nad Rusima: glupa ruska čeljad, u svemu neznalice! Još nastavlja Medvjedev, da su Grci zvali Ruse svinjama, koje mogu voditi kud i kako ih volja, jer sami ništa ne znaju, a nama u svemu vjeruju i podražavaju. Gl. A. Prozorovkoga Сильвестеръ Медвѣдевъ (Его жизнь и дѣятельность). Москва 1896, str. 212.

Svijet domaći i inostrani, njihovi odnošaji.

6. Po mišljenju Križanićevu malo ima ljudi, koji čine dobra djela iz ljubavi prema kreposti, koji više vole opće dobro, nego li lično, naprotiv većina ljudi stavlja svoje lično dobro poviše općega dobra, samo strah od kazne tjera mnoge, da što dobro učine (II. 78). Prema iskvarenoj čovječjoj prirodi ljudi se raduju neobuzdanoj slobodi griješenja (II. 47). Tri su poglavita uzroka, radi kojih ljudi upadaju u grijehe i zablude, zovu se: pohota, hudoba, neznanje. Za prva dva uzroka Križanić kaže, da nije svačija, već duhovnih, crkvenih pastira dužnost i zadatak, da karaju ljude rad grijeha učinjenih s ovih uzroka, jer u tim slučajevima ljudi znaju da su sagriješili. Ali neznanje može izazvati također takav položaj, da ljudi griješe a ne znaju da griješe, već misle, da pravo čine. U svojem djelu „De providentia" Križanić računa među neuznane grijehe (incognita peccata): idolopoklonstvo, jeresije, shizme, sujevjerja (idolatria, haereses, schismata, superstitiones). Nadalje ovamo pribraja još licemjerstvo, simoniju, astrologiju, lažna proročanstva, izmišljene vizije (De prov. 50). O takvim slučajevima, gdje se griješi zbog neznanja, upušta se pisac u opširan pretres (II. 144—172). Naj-

prije razlaže, da kako pojedinci tako i čitavi narodi ne mogu svi od jedanput doći do spoznaje istine i do otstupanja od nekorisnih ustanova ili navada, već jedni prije drugi poslije. Na priliku, nekoć su ljudi kod jela lijegali, sada se sjedi; nekoč su jahali bez sedla, sada na sedlima; jedan se narod od drugoga uči istini i vještinama. Vjeru kršćansku primiše Grci od Židova, od Grka mi (t. j. Rusi). Pismu naučismo se od Grka, ovi od Feničana, a ovi od Egipćana. Zvona i magnetske igle dođoše od Talijana, puške, štampanje knjiga i ure od Nijemaca. Ima običaja, koji bijahu nekoč kod više naroda u modi, a poslije napustiše ih. Za primjer navodi, kako su se nekoč carevi i kraljevi vrlo rado posjećivali, na svadbe, na lovove, na razgovore, a poslije se od toga odustalo. Poziva sa na Flora, koji je razvitak rimskoga naroda podijelio na djetinstvo, mladost, muževno doba, starost (gl. o tome još kod Waldenberga na str. 86, iz nenaštampanog kod Bezsonova komada Politike). Prema tomu misli Križanić, da se i kod drugih naroda može govoriti o postepenom razvitku. Tu se dao na pričanje o raznim sablaznima., što spadaju po njegovoj teoriji u grijehe od neznanja, govori o magiji, astrologiji, alhimiji: to su njemu učinci zlih duhova, znače demonolatriju, to su demonske napasti: daemonis tentationes quae proveniunt ex insurrectione daemonum (kod Waldenberga 59). Križanić bit će vjerovao, kako već rekosmo, u vlast zlih duhova na ljude i ljudska djela, na pr. mislio je, da se pomoću duhova može iskopati blago, pominje skitske mogile, iz kojih se kad god, kako je sam vidio, iskopalo srebrno posuđe (Waldenberg ib.). Okrivljuje Nijemce, da se upravo preko njih sav svijet napunio duhovnih i svjetskih jeresija; preko njih je demon raširio otrov svojih raznolikih jeresija k Rusima kao i po ostaloj Evropi (II. 250): kod njih cvate magija (Križanić navodi za primjer austrijski Hamburg, to je valjda Haimburg, i veliki Hamburg), koju unose već i u Rusiju (II. 255—257). U Politici II. 249—277 ima opširan članak (Articulus de natura Germanorum), posvećen Nijemcima i njihovim odnosima k Slovenima u duhovnom i političkom životu. Križanić tvrdi, nešto pretjeravajući, da bi Ruse zastrašio, da su Nijemci tako zaokupili Rusiju i njom zavladali, da malo ne „vse blago seje zemlje oni požirajut i von (van) izvozjat". A kako se lakomost ne da zasititi, tako i njima nije nikada dosta: htjeli bi sav ovaj narod progutati. Ipak nisu svega postigli, što bi htjeli, t. j. nisu

se dočepali sve vlasti i gospodstva i nad ovim narodom, kako to postigoše u Ugarskoj, Češkoj, Poljskoj i Litvi. Zato se ljute i škriplju zubima, što ne mogoše rusko vladanje dobiti u svoje ruke. Nekoliko su puta već bili blizu cilju, ali je bog, jedino bog i božja providnost osujetila njihove zamisli, a nas je bog po svojemu milosrđu oslobodio od njihova jarma (II. 155). Nijemci ozloglašuju Ruse, nastavlja pisac, htjeli bi im oteti vlast, lišiti ih pravoslavne vjere, zavesti u raskoš i rastočiti sve njihove dobre ustanove. Izmišljaju na nas, kaže, najpakosnije laži i đavolske klevete, ne bi li nas kod svih naroda omrazili (Ruse i Slovene): lažu i propovijedaju u svojim knjigama, da su Rusi između sviju naroda na svijetu najmanje hrabri. U tome su im išli na lijepak i Poljaci, jer i ovi tvrde to isto, a za njima čitava Evropa. Križanić pripovijeda jedan primjer iz svojega ličnog doživljaja: kako je čuo od jednog odličnog njemačkog vojnika, te se kleo i dušu i tijelo đavolu zalagao, da kad bi deset Tatara ili Nijemaca u ratu srelo stotinu ili tri stotine Rusa, svi bi ovi poluživi popadali od straha na zemlju te bi se dali pregaziti kao repa. Rusi da nisu vrijedni, da ih sunce obasjava. A kad sam mu ja, kaže Križanić, napomenuo, kako se ipak moglo dogoditi, da su Rusi svladali tri tatarska carstva, kazansko, astrahansko i sibirsko, ili da su Švedima pootimali mnoge gradove, tada ti moj hvališa mukom zamuknu.

Još ima koje što drugo, što Nijemci predbacuju Rusima, odakle Križanić izvodi opomenu, da se „mi“ (Rusi) ne smijemo s njima upuštati u duge razgovore, jer nas natkriljuju umom te će nas nadmudriti; ne smijemo se s njima natjecati u zlatu, srebru, biseru i u opće u bogatstvu, jer nas i u tome daleko nadilaze. U Germaniji, tvrdi Križanić, ima najmanje dvadeset gradova, a isto toliko u Galiji, od kojih svaki pojedince ima više zlata, srebra, dragog kamenja, nego li čitava Rusija; kaže i zašto je tako: oni plove po čitavom svijetu, njihove su zemlje bogate rudama, a kod nas sve to nije tako. Umetnut ću ovdje, da se vidi na ovom i mnogim drugim mjestima, da je Križanić k Nijemcima računao još i Holandiju, a možda i druge sjeverne evropske zemlje. Za Holandiju možemo ukazati na ovo mjesto u Politici (I. 27): „Amsterdam i ini Němci“. Još dodaje, da se Rusi ne bi imali pokazivati Nijemcima u šarenim haljinama, ne bi imali izvoditi pred njih svoje velike konje, već bi imali izlaziti pred njih odjeveni u samo

istočnjačke stvari. Sve to valjda zato, da ne bi Nijamci vidjeli, što su Rusi od njih pouzajmili. Naprotiv preporuča Rusima, da se natječu sa Nijemcima: 1-o u umjerenosti (frugalitas), 2-o u smotrenosti (vigilantia), 3-e u skromnosti (temperantia), koja se ima pokazati u svemu domaćem životu (in stratis, in praeparatione ciborum et potuum, modestia in cultu et ornatu domorum); čak i njemačka čistoća čini mu se nešto pretjerana (non imitemur nimis curiosam et laboriosam Germanorum mundiciam II. 166); i ako se sâm jednom prilikom zgražao nad ruskom nečistoćom, opaženom u Mlecima i u Beču na ruskim poslanicima (I. 149).

7. Ovakove kritike na Nijemce kao najopasnije, po Križanićevu mišljenju, protivnike ne samo ruskoga, već upravo svih slovenskih naroda, ima u Politici, upravo da kažemo, na pretek, njima nema ni kraja ni konca, čine utisak neke gotovo bolesne pretjeranosti, koja je donekle mogla biti izazvana njegovim ličnim utiscima, kad je u Moskvi vidio, kako sjajno i obilato žive Nijemci u tako zvanoj „Njemačkoj Slobodi". Ali takovi utisci dopiru u njegovu životu i dalje nazad, čak u njegovu mladost. Njemu nisu ispale iz pameti uspomene na nesuglasice u pograničnim posadama duž turske međe između njemačkih vojnika i ugarsko-hrvatskih: kao mladić bit će mnogo slušao o bahatim postupcima njemačke vojske, jer je nešto unesao čak u svoju Politiku (I. 219, de Provid. 100). Na ovom drugom mjestu priča, kako su žene bihaćke, kad su prvi put ugledale pomoćne vojnike njemačke, koji dođoše na odbranu Bišća od napadaja turskih, jadikovale ovako (njegove su riječi): „O tužna naša pomoć od tih ljudi, koji na glavah nose zvone, na stegnah mihe, a u bokov ražnje"! Ovi prvi neugodni utisci nađoše potvrdu u potonjem Križanićevom iskustvu, kad je svojim oštrim opažanjima uvidio, kako Nijemci svojom višom kulturom, ali i mnogim osobinama svojega oporog narodnog karaktera eksploatišu istočne susjede, Poljake i Ruse. U živahnom i osjetljivom temperamentu Križanićevu nakupilo se toliko žuči protiv Nijemaca, da se ta strana njegova duševnog raspoloženja može nazvati vječitom zabunom i uzrujanošću. Stojeći pod njezinim pritiskom pretjerava čak u iznošenju na vidjelo slaboća slovenskog karaktera, i ako je izrekao mnogo gorkih istina, koje bi slovenski narodi s velikom koristi mogli bili primiti do znanja, da nisu njegova djela ostala nepročitana i neproučavana punih dvije stotine godina i više. Poznavajući život barem jednoga dijela slovenskih naroda,

videći njegove većinom nepovoljne političke prilike — a to je upravo i bila zanj glavna stvar — osuđuje slovensku mekanost i ustupanje spram krepčih susjeda ovako: „nijedan se narod ne može tako lako obmamiti, kao mi Sloveni, neprestano bivamo obmamljivani od ljepote, izgovornosti (rječitosti), hitrosti (lukavštine) i laskanja inorodničkoga. I zato nijednomu narodu ne treba toliko zazirati od inorodnika, koliko nama“ (I. 363). Ima čitavo jedno poglavlje (Razdjel 18.), koje na strani I. 221—228 opširno priča, kako inorodnici sramote kraljevsku čast našega naroda, i to kod Leha (Poljaka). Tu se govori o sukobima Poljaka sa Nijemcima tečajem poljske historije, osobito opširno o tome, što je preduzeo Sigismund da zavadi litavskoga kneza Witowta (Vitolda) sa bratom Jagulom (Jagajlom), kraljem poljskim (223—225): Sigismund da se hvastao, da je vrgao kost među dva psa, za koju će se do smrti iskrviti i izgristi. Izvinjavajući se, što je o toj spletki nešto opširnije napisao, Križanić kaže pod kraj: iz toga se primjera može poznati krajna sujeta, neiskazana đavolja zloba i prevara, kojom Nijemci gledaju kako će osramotiti naš narod (223—224).

Markevič u svojoj studiji o Križanićevoj Politici (Варшавскія Извѣстія 1876. № 1., str. 65—66), upozoruje na razliku između Križanića i njegova savremenika Kotošihina (О Россіи въ царствованіе Алексѣя Михайловича) u pogledu na pitanje inostranačko u Rusiji te dokazuje paralelnim mjestima, gdje se kod Kotošihina o istom pitanju raspravlja, da je ovaj jednako govorio o inostrancima u Rusiji sa velikim poštovanjem, dok nije štedio ruske nadutosti i neraspoloženja k radu. To je sve istina, samo se ne smije zaboraviti, što je i kod Markeviča dobro kazano, da Kotošihin pripovijeda stvari, ali se ne upušta u njihovu kritiku ili ocjenu niti daje kakove savjete; u njega nije bilo ni Križanićeva temperamenta ni Križanićevih širokih pogleda u prošlost i budućnost ruskoga naroda.

Svatko je mogao već dovle, a moći će dalje na drugim primjerima jošte bolje uvidjeti, da Križanić uz Ruse najradije govori i o svim ostalim Slovenima, sastavljajući ih u jednu cjelinu, tako da pominje čas Ruse, čas Ruse i Lehe (Poljake), ali najčešće ne pravi razlike među pojedinim narodima, već uzima sve Slovene u jedno. To je upravo ona karakterna crta njegova političkog i državnog umovanja, što je poznavajući život jednoga dijela južnih Slovena, zatim Poljaka i Rusa, najradije, često puta

i ondje gdje to nije bilo ni malo opravdano, protezao opažene pojave na čitavo Slovenstvo u opće. Time je u historiji slovenske prosvjete stekao ime panslavista, i ako to nije bio ni vjerski ni politički, već više etnografski i kulturni panslavizam. Mnogo ima primjera u njegovoj Politici, gdje se ističe potpuna solidarnost među slovenskim plemenima, ponajviše u odnosu spram nekojega tuđega trećeg elementa, osobito Nijemaca na zapadu i tursko-tatarskih neprijatelja Slovenstva na istoku. Evo na pr. I. 293 kaže: „Rusaki jesut jednogo jazyka i jednogo naroda i uroženja z ostalimi Slovenci, z Ljachmi, z Podněprjanmi, s Hervatmi i inimi." Ili II. 124: „Z Ljachmi jesmo jeden narod". Ili II. 194: „Cogitandum est, quod nos Russi simus cum Lechis unius linguae homines et unius patris filii". Odatle izvodi i potrebu političkoga prijateljstva između Rusa i Poljaka. Na pr. u Proročanstvima 55, govoreći o tome, da jedino vjeroispovijedanje smeta zbliženju Poljaka sa Rusima, tvrdi, da kad bi se mogla ukloniti ova smetnja, ne bi bilo davnašnjih a ni najnovijih ratova ni krvoprolića, u kojim je toliko stotina tisuća nevinih duša poginulo od mača ili odvučeno u busurmansko sužanjstvo.. Ruski narod ne bi toliko u ratnim i trgovačkim stvarima stradao od Nijemaca i krimskih Tatara, kao što sada.. jako prijateljstvo sa poljskim i litavskim narodom učinilo bi ruski narod mnogo slavnijim i za obližnje narode mnogo groznijim i u svakom imanju i blagu obilatijim. Ističući sreću za Rusiju, kad bi sklopila prijateljstvo sa Poljacima (si inter nos constaret fraterna concordia; II. 196), ne zaboravlja dodati, da Nijemci i Grci to znaju te zato gledaju, da ne dođe do sloge i pomirenja između oba slovenska naroda (ib.). Gl. još II. 82, 124.

A zašto Križanić daje s narodnog i političkog gledišta prednost Rusima pred Poljacima, koji su mu po vjeri ipak bili puno bliži? To je u kratko protumačeno u II. 114—115, gdje se veli, da je bog dao sreću Dimitriju Donskomu i Ivanu Vasiljeviću, te su izagnali Tatare iz Rusije, iz Kazanja, Astrahana i Sibirije: tako smo se s božjom pomoći proširili, ali dok se prema istoku rastegosmo, na zapadu smo prikraćeni („skrčeni"), jer nas Nijemci odagnaše (ne silom već prevarom) od čitavog varjaškog brijega i od mnogih zgodnih i potrebnih pristaništa, a narod koji je zašao za Dunav, već je izgubio i svoj jezik (to ni za 17-o stoljeće nije ispravno, morali bismo mu prigovoriti) i tako vladaoca slovenskog naroda nema više nigdje, van ovdje u Ru-

siji (II. 115). Tako zapade po Križanićevu umovanju vladaoca moskovskoga zadatak i dužnost, da prigleda sav narod slovenski. O tome se govori mnogo i opširno II. 115—119, sr. još II. 173, gdje se Poljskoj daje savjet, da se priteče pod okrilje rusko.

U Križanića se kao u mnogo kasnijih romantičara (na pr. još u Šafaříka) samo sobom nametalo mišljenje, da se ni o jednom velikom narodu Evrope nije čulo toliko nepovoljnih odziva, psovki i pogrda, koliko s raznih strana protiv Slovena, a kod toga po njegovu uvjerenju pripada prvenstvo Nijemcima. Na jednome mjestu privodi sâm nekoliko takovih rečenica u originalnim jezicima. Grci su mu skrivili, što su robove prozvali slovenskim imenom; Ugri su mu dali „Tót nem ember", Talijani „non son Polacco", za Hrvate i Čehe navodi ovu njemačku rečenicu: „Die Ungarn und Krabaten haben einander lieb, wann der Böhm zu ihnen kommt, da seynd drei rechte Dieb". Napose za Hrvate kaže još, da ih zovu (tko? ne kaže Nijemci, ali riječ koju privodi dobro je poznata kajkavska) vušivci (izdavač Politike Bezsonov nije toga izraza ni razumio!). Takove se „uštipljive" riječi, kaže Križanić, pronose svijetom o Slovenima kod drugih naroda. Ali i sami Sloveni, tuži se, provode kad god takove šale sami o sebi. Tomu dodaje ovaj aforizam: „kad god gost više vidi u kući za tri dana, nego li gospodar za cijelu godinu". (I. 150—151).

Govoreći općenito o Slovenima, gdje se ovaj ili onaj prigovor upravo i nije ticao svih Slovena, Križanić je, kako već rekosmo, generalizirao te za sve krivine, učinjene Slovenima, potvarao Nijemce, gdje bi tačnije bilo, da je govorio o inostrancima općenito, ali kako su mu Nijemci najbliži bili i njih je najbolje poznavao, upisivao je često njima u grijeh ono, što su počinili ili skrivili drugi inorodnici. Zato i u pohvalama stoje mu Nijemci na prvom mjestu, više sviju naroda, jer ih je bolje poznavao, nego li druge narode. Samo ovako može se protumačiti, što za svoje sedamnaesto stoljeće tvrdi nešto, što nikako ne stoji. Kaže na pr., da je „Německaja beseda prebogata v rečeh . . a k pěsnem i ko pričam nad věrovanije prigodna, i pri tomu něst divno, ašče (ako) Němci v umětelеh nadhodet vsjaki narod" (I. 126—127). Kako bi mogao bio napisati ove riječi, da je poznavao literaturu i kulturu francusku istoga vremena?! I opet više puti ponavlja, kako su Nijemci upravo strašni

Slovenima svojim vlastitostima, kojima natkriljuju sve druge narode. To dovodi u vezu sa promjenom političkom, t. j opadanjem jake središnje, kraljevske vlasti. Od kako Nijemci prestaše bojati se kralja te svatko počeo sam sebi biti kraljem, zakonodavcem i sudijom, baciše se na raskoš i zločestoće. „I tako umom nadilaze sve, a ljepotom mnoge narode: od svih su naroda najoholiji i najnaduveniji. Tako i vještina i bistrina njihova jezika nadilazi sve ostale množinom priča i pjesama; od svih su naroda najviše „govorljivi, šutljivi (šaljivi), hulnici, lajatelji" i svagda puni strašnih „hula, oštipaka i ugrižljivih priča", tako da drugi narodi, što s njima opće, dohode do zapanjenosti i očajanja". (II. 153). Križanić prigovara Nijemcima i takove stvari, koje upravo ne zaslužuju prigovora sa opće čovječjeg gledišta, kao na pr. što traže da se svi ljudi žene. Protiv toga može se prigovoriti samo sa katoličkog i donekle pravoslavnog gledišta, koje dopušta ili zapovijeda bezženstvo svećenika i redovnika. Jedan je prigovor skroz nepravedan, jer je izrečen teoretski. Križanić kaže, da je kod Nijemaca dopušteno svim muževima i svim ženama međusobno općenje. Protiv ove osvade svaki bi se Nijemac ozbiljno ogradio, a kako dođe Križanić do toga? Prosto ovim teoretskim umovanjem: gdje je veći uzrok, ondje je i veći učinak (I. 238). Pravednost i bepristranost išće, da se o toj strastvenosti Križanićevoj izrazimo skroz nepovoljno. K ovoj očevidno pretjeranoj karakteristici dodaje ove znamenite riječi: „O kuliko takovih izobiženij (uvreda) jaz jesem viděl i malone vsjaki den vižu i slišu". Po tome se vidi, da njegovi nepovoljni utisci nisu bili ograničeni na jednogodišnji boravak u Moskvi, gdje se mnogo kretao među Nijemcima, već se nastavljahu još i u Tobolsku. Sr. još II. 251. Uza svu antipatiju protiv Nijemaca ipak je toliko pravedan, da priznaje njihov um i njihovu vještinu unositi u svačije poslove svoju korist. Tako kaže, da su Nijemci prvi postigli to, da se na raznim inostranim prestolima javljaju vladari njihove narodnosti (I. 193—194). Oni su uspostavili svoje carstvo u Rimu, oni su ženidbom osvojili Hispaniju. Dok sebe sačuvaše od tuđega nad njima gospodstva, dotle „sva bez mala evropska kraljevstva dobiše pod svoju vlast stranom javnim ratovima, stranom lukavim makinacijama". Nijemci su za Križanića kao magnetska iglica, koja čas privlači čas odbija.

Kao ustuk protiv krivica, koje inozemci čine Slovenima, Križanić pripovijeda i objašnjava primjerima, kako se kod drugih naroda postupa s inorodnicima te odobrava strogost, koja dovodi čak do ξενηλασία, po njegovu prevodu „do gostogonstva". Nama je Slovenima, kaže, potrebito strože gostogonstvo, nego li drugim narodima; naročito se obara protiv trgovačkih povlastica, što ih uživaju Nijemci u Rusiji (I. 369). Nabraja sva ograničenja, kojima bi imali biti podčinjeni inorodnici u Rusiji: Škotima, Židovima, Jermenima, Ciganima da ne bude dopušteno da uđu u Rusiju, čak ni u pratnji sa inostranim poslanicima, osim Škota sa engleskim poslanikom ili sa njihovim trgovcima pod Archangelsk, i osim Jermena sa persijskim poslanikom. Ako bi se koji od ovih skitnica i pokrstio (t. j. prešao na pravoslavlje), Križanić predlaže, da mu se dade neka milostinja pa da se otpravi kuda sam hoće, ali svakako preko ruskih granica. Još je stroži spram ličnosti sumnjivih po njihovu zanimanju. Propovjednici „bjesovskih vještina" da budu kažnjeni i protjerani iz Rusije; astrolozi i alhimisti da budu batinani, ožigosani i tada izagnani; magi i čarobnici da se spale. Isto je tako nesmiljen spram ljudi, koji uče plesove, mačevanje, jahanje, koji prave komedije i „ognjane igre iz puščanog praha": svi ti da se podvrgnu tjelesnoj kazni i protjeraju. Za trgovce predlaže ovo ograničenje: da smiju trgovati samo na određenim mjestima i to u određene rokove. Poslanika bilo bi najbolje sasvim i ne primati bez velikih uzroka, ali ako se to već nikako ne može, tada da se svakako što skorije otpravljaju odakle su i došli. Bio je i protiv boravljenja inostranih rezidenata ili konsula u Rusiji, ponajviše zato, što se bojao da su to uhode inostranih vladara, koji paze i gledaju na sve, što se kod nas zbiva (I. 211). Za nevolju dopušta od inostranaca izuzetak kod ljekara, tumača, slikara, muzičara i zanatlija: ovi se smiju primati iz inostranstva, u koliko ih treba, ali da budu dužni poučavati „naše mladence" te kad se „našinci" kojemu zanatu nauče, tada ne treba više primati inorodnikâ od istoga zanata.*) Stranih vojnika ne bi valjalo

*) Vrijedno je ovdje u potvrdu savjeta Križanićeva istaknuti, što Cvetajev u svojoj knjizi o Protestantima u Rusiji prije Petrovske reforme na str. 730. pripovijeda: da su inozemci, da bi sebi osigurali monopoliju u trgovini i industriji, bili protiv stavljene im pogodbe, da obučavaju domaći mladi naraštaj. Prije no što će dobiti privilegije, mnogo bi govorili o koristi koju će donijeti Rusiji, a kad su jednom postigli željene

zvati ih [illegible] u slučaju potrebe i dok ta potreba traje. inače je protivan „inorodnoj“ vojsci te kaže. da je čuo, kako se o tome [illegible], da bude u Rusiji 12 tisuća inorodne vojske ; gorega [illegible], no što bi bio taj. on si ne bi mogao ni pomisliti (II. 105). Još jedan izuzetak dopušta glede duhovnih lica. patrijarha. episkopa. monaha. što dolaze da prose milostinju ; kod toga je ipak premućao. da bi taj izuzetak zacijelo vrijedio samo za sljedbenike pravoslavne crkve. Ali je i tu žigosao oštrim riječima skitanje duhovnih lica (dakako najviše Grka) po Rusiji sa prosjačenjem milostinje i drugim nepodopštinama: hoc tempore oberrant ultro citroque per Russiam (praesertim Minorem et Albam) graeci metropolitae et patriarchae. tum veri tum ementiti. et isti promovent ad sacerdotium personas sibi incognitas. immeritas. non probatas. non contestatas. imo alibi reiectas et nullo alio examine praemisso. nisi accurata licitatione. quid vultis mihi dare et ego eum vobis tradam. Egomet non unum eiusmodi exemplum vidi II. 191). Što se Križanić ipak nije usudio izreći pravilo. da se i takova lica tjeraju iz Rusije, svjedoči o njegovoj mudroj obazrivosti. Križanićevo mišljenje bijaše. da su inorodnici bolesni udovi u državnom i narodnom tijelu. koji mogu biti kužni i smrtonosni; štete radi koju čine zove ih kobilicama (skakavcima). kojih treba da bude što manje i da ih što prije nestane. Na jednome mjestu (De providentia kod Waldenberga 128) zove skakavcima (locustae mundi) Židove, Cigane. Jermene. Škote. Ovi se skiću po svijetu te varanjem oštećuju druge narode i badava žderu tuđi trud. ništa ne prinose općemu dobru. već ponajviše čine štetu, jer ništa ne pomažu težačtvu. ništa u ratu. Zato je Križanić odobravao. što su Hispanci u svoje doba izagnali Židove, i po njegovoj teoriji ne griješe oni kraljevi. koji ne trpe da Židovi stanuju u njihovim državama. Ove se teorije službena Rusija držala kroz dva-tri vijeka. i ne znajući da je taj savjet potekao od Križanića.

Zašto je Križanić bio tako strog spram „inorodniká“? Osim duha vremena. koji se na žalost i sramotu opet probudio

---

polakšice i povlastice. tada bi pod raznim izgovorima izbjegavali da ispune obveze. Kad su opazili da su Rusi sposobni da usvoje tuđu tehniku i da lako primjenjuju u praktici to što su uvidjeli kod inozemaca, držali su se načela. ako tko od njih vlada nekom osobitom vještinom u obrtu ili zanatu. da nema toga pokazivati nikomu od Rusa. Tako je radio neki Hans Falken . . .

čak u dvadesetom stoljeću, u naše vrijeme za strašnoga rata, viđao je neugodne posljedice prevelike slobode, dane inostrancima u tadašnjoj Poljskoj a i u načinu života inostranaca u samoj Rusiji: poredeći teški život domaćih ljudi sa lagodnim životom inostranaca, nalazio je mnogo povoda strogoj kritici i opoziciji protiv tuđinaca. Evo kako crta tu razliku: urođenici ustaju na carevu službu u zoru te mnogo puta jedu samo jedared ob dan, a inorodnici spavaju do podne, jedu po dva i tri puta na dan; urođenici dobijaju malu platu, da jedva mogu živjeti, a rade gospodaru (t. j. caru) dan i noć kroz čitavu godinu bez oduška, dok inorodnici primaju obilatu platu, a služba im je da sjede bez posla, da jedu i piju, a istom u velike praznike da se pokazuju u sjajnom šarenom odijelu. Narodnim domaćim trgovcima natovaruje se roba, da je preprodavaju u korist carevu u Archangelsku, a inorodni trgovci posjedoše i napuniše svu zemlju, zavedoše monopole te oteše domaćim trgovcima svaku bolju dobit na archangelskom trgu, dok bi u istinu sva dobit imala dopasti cara i domaće trgovce. Još mnoge druge takove krivice spominje Križanić te završuje svoje pretresanje „o gostogonstvu" (I. 363 do 384) tvrdnjom, da narod ruski i carstvo trpi dvije goleme napasti i štete: jednu od krimskih Tatara, drugu od Nijemaca. Oba ova naroda učiniše Rusiju sebi podložnom, jedan silom, drugi lukavštinom, a car ruski sjedi među njima po srijedi kao sabirač (poreščija) njihovih danaka. Sve bolje, što rodi ova zemlja, odlazi stranom Tatarima, stranom Nijemcima. Njihovoj lakomosti nema mjere, a to navlači teške terete na ruski narod, carstvo pretvorilo se u tiraniju, zavladala nesmiljena, nečovječna otimačina. Križanić neće da odlučuje, s koje strane Rusija više strada, ali misli, da je uvreda koju Nijemci čine Rusima, sramotnija a sa vremenom može postati i štetnija. Ne puca li srce od žalosti i stida boljarima, plemićima i vojenim ljudima, kada vide, kako su u svojoj domovini podčinjeni oholim inorodnicima i od njih porugljivo osmijavani — pita Križanić svojom vatrenom rječitošću.

Slabe strane slovenskoga karaktera, nedostatak narodnoga ponosa.

8. Upuštajući se u sravnjivanje slovenskih naroda sa susjedima na istoku i zapadu Križanić nahodi, da se mi, t. j. Sloveni u opće, ne možemo ni ljepotom obraza ni načinom života mjeriti sa narodima, ljepšim od našega u fizičkom pogledu, a jezik naš da je „škripljiv" (Križanić ima na misli množinu sibilanata u slovenskim jezicima), neugodan, ubog, siromašniji od svih naročitih jezika evropskih, zato nije nikakvo čudo, ako nam je i razum tup i trom (I. 42). Ovaj paralelizam između nesavršenstva jezičkoga i tupoće umstvene sačinjava jedan od glavnih aksioma Križanićeva mišljenja. Njemu je umišljeno siromaštvo slovenskih jezika, kad se isporede sa „ogromnošću i obiljem" susjednih jezika, glavni uzrok, što su Sloveni, kako se on izrazio, među drugim narodima kao „nijem na piru". Ne možemo, tuži se, ništa blagorodnoga zamisliti, nikakova „vladalačkog" ili inače mudrog razgovora voditi. Zato biva, da naši ljudi, kada se nauče koji drugi jezik ili ako žive na strani, zatajuju svoju narodnost, neće da budu Sloveni, stide se svojega imena i jezika. Navodi I. 128. jedan takav primjer. Za svaku dobru i mudru stvar moramo, kaže Križanić, tražiti uzrok i priliku kod drugih naroda. U razgovoru o tome reći će jedan sabesjednik, da mu je krivo, što se Rusi naduvaju i ohole, ispoređujući sebe sa Samojedima, Ostjakima i Kalmikima, dok bi im to prije moglo služiti na sramotu, pošto ih drugi napredniji narodi smatraju prema sebi divljacima. Križanić toga ne pobija, već dodaje, da ovako otvoreno smije govoriti samo među svojima, pred inorodnicima to bi sakrivao i tajio. Nastavljajući uz ovu ogradu svoje razmišljanje, dopušta da su Rusi natkrilili Tatare, Kalmike, Ostjake, Cigane i ovima podobne narode „ljudskošću" (prevod latinskog termina „humanitas"), ali zato nadmašuju njih svi „ljudski" (t. j. kulturni) narodi, među kojima ističe Vlahe (t. j. Talijane), Francuze, Nijemce i stare Grke (I. 174). U prispodobi s ovim „političkim" narodima mi smo (t. j. Rusi i ostali Sloveni), kaže, ne odveć čista života, tijelom malo ugodni, besjedom u pola nijemi, u vještinama neuki, u mnogim stvarima oskudni. Kraj svega toga još smo opterećeni mnogim narodnim mahnama, osobito lijenošću, rasipnošću i što je najgore — pijanstvom (I.

175). Križanić povlači paralelu između Slovena i drugih kulturnih naroda, u osam tačaka, koje većinom za Slovene glase nepovoljno, i ako nisu svih skrivili, kao na pr. što govori u tački 7-oj: mi nastavamo ubogu zemlju, oni se rodiše u bogatim, ubavim krajevima — to vrijedi samo za neke dijelove slovenskog svijeta. Ne može se mnogo predbacivati Slovenima ni tačka 8-a, koja govori: mi (Sloveni) govorimo i mislimo prosto, naš je postupak u raznim poslovima prost; ako se zavadimo, opet se i pomirimo, dok oni drugi narodi imaju srce tajneno, neiskreno, obraz im je dvoličan, do smrti neće zaboraviti uvredljivost riječi; kad se jednom zavade, nema više s njima istinskog izmirenja. Predočiv sebi i svojim čitaocima fizično, moralno i intelektualno obilježje slovenskih naroda, kako si ga pisac zamišljao, dolazi do ovih zaključaka: 1-o narod naš (misli i opet uz Ruse i ostale Slovene) ima jednu veliku pogrješku: voli prevelike gozbe i pirovanja, odatle dolazi raskalašenost i siromaštvo, a zatim slijedi okrutnost spram podanika: jer kada ljudi potroše sve što imaju, tada tlače svoje podanike, a spram inorodnika su podatljivi i čak rasipnici; 2-o nama nedostaje neka plemenita ponositost i srčanost, kojom bismo držali sebe i svoj narod u dostojnoj cijeni. Ljudi, u kojih ima potrebita otresitost, ne trpe da bi im inorodnik zapovijedao, van silom, a naš narod dragovoljno poziva k sebi inorodnike na vladu (tu misli Križanić dakako Poljsku, o tome bit će još govora). Tatari i Turci, kad i bježe, ne dadu se badava ubijati, već se brane do posljednjeg uzdaha, a naši vojnici bježe glavom bez obzira te se daju sjeći kao mrtvi. Križanić misli, da bi dobre vojskovođe imali vojnicima utuviti odrješitiji otpor; 3-e naša je velika mahna neumjerenost ili prekomjernost u vladanju, naši ljudi ne umiju ni u čem držati mjeru i birati srednji put, već vazda tumaraju po krajnostima. U nas je vladanje ili do kraja razuzdano, svojevoljno, neuredno, ili do krajnosti kruto, strogo, okrutno. Na svem širokom svijetu nema tako neuredna i raspuštena kraljevstva, kako je leško (Poljska), niti opet tako krutog, kako je u ovom carstvu ruskom: 4-o nevolja je velika, što drugi narodi, Grci, Vlasi, Nijemci, Tatari, svaki nas vuče na svoju stranu te gledaju da nas umiješaju u svoje raspre, sijući među nama neslogu. A mi se po svojoj ludosti dajemo zavoditi, vojujemo za druge, ulazimo u tuđe ratove kao u svoje, a među sobom se gložimo, progonimo brat brata bez svake potrebe i svakog uzroka. Inorodnicima sve

vjerujemo i s njima drugujemo, a svoga se naroda stidimo i odmećemo jedan od drugoga. Nekoč, u davno vrijeme, namamiše Grci jednog velikog kneza ruskoga, da je s njima pošao u rat protiv Bugara: potukavši Bugare, ustanoviše čak i praznik na vječiti spomen toga po njihovu mišljenju lijepoga čina, što je brat brata potukao. A sada Turci i Tatari Poljacima, cesar njemački i Švedi nama (Rusima) žele onoliko dobra, koliko vuk ovcama, i sve nas vuku za nos. Grci i Rimljani imaju od vajkada svjetske vladalačke uzroke svojim međusobnim svađama, ali te svjetske uzroke izvraćaju lažljivo i zlobno u duhovne te za veću zavist izmišljaju jedna stranka protiv druge vjerske jeresije, gdje ih i nema. A mi, ne razmišljajući o stvari, srćemo za njima, tamanimo se među sobom bez broja i kraja. Bratimljenje i srođavanje s inorodnicima izaziva međusobnu nevolju. Ovakovo je ogledalo slovenskog karaktera Križanić sastavio svim Slovenima za ugled, da vide kakovi su i kakovi bi trebali da nisu.

Osobito Križanić prekorava slovensku pohlepu za svakom tuđinštinom, koju je prozvao „čužebésijem" (ksenomanija). U nas je, kaže I. 220, jezik skroz neusavršen, zgolja nijem, um slab, ljepota bez mala nikakva: zato se rado i lako divimo svačijoj tuđoj rječitosti, mudrosti, razumu, a pogotovo ljepoti obraza, igraćim vještinama i laskavim „šegama". Kao neke ptice što lakomo i sa udivljenjem motre čovječja djela, lako upadaju u mreže, tako i mi sa zinutim ustima gledamo zadivljeni u tuđu ljepotu, tuđinci nas zaluđuju i obezumljuju, dok nam najposlije ne poskoče na grbaču, nametnu nam uzde te nas povedu, kuda ih je volja (I. 220). Ni jedan se narod, kaže na drugom mjestu (I. 363), ne daje tako lako prevariti kao mi Sloveni; ljepota, rječitost, lukavština i laskanje inorodnikâ nama su na štetu, zato se nijedan narod nema onoliko čuvati inorodnika, koliko mi.

9. Uza sve to, što su pogledi Križanićevi na karakter slovenskog naroda bili vrlo mračni, htio je ipak njima uliti neki ponos narodni. Smijao se nad slaboćom cara Ivana Vasiljeviča, što je pristao na to da lozu vuče od koljena cara Avgusta — pominju se i drugi jednaki primjeri —; ne dopušta historijske hipoteze, po kojoj bi Sloveni bili potomci Skita (I. 340). Ljepše je, kako on misli, i pametnije tvrditi, da je narod naš jednako star sa drugim prvotnim narodima i jezicima, da je stvoren od boga u vrijeme razmnoženja jezikâ; tada je živio i naš praotac Sloven (I. 346). Jednako je Križaniću vrlo krivo, što si je car-

Ivan Vasiljevič nadjenuo ime „car". po njegovu mišljenju ljepše bi mu pristajalo ime „kralj". O tome govori više puta (I. 346. 352. 359. II 291. 352). Njemačko nazvanje „windisch" smatrao je, dakako sasvim bez razloga, porugljivim njemačkim nadimkom dovodeći ga u vezu sa wind u riječi windhund (I. 216).

U Križanića bješe se razvio sa vremenom, proučavanjem prilika u stranom svijetu, veliki narodni ponos slovenski. zato na više mjesta naglašuje kao najveću narodnu nesreću. kao nesnosno upravo stanje, ako koji narod nema svoje vlade i vladaoca svoje narodnosti. Za Ruse kaže, da je to najveća sreća i slava i milost, koju im je bog mogao dati, što imaju careve i gospodare iz svojeg vlastitog roda. dok imati inorodnoga kralja jest jedno zlo i nesreća i sramota nad svako zlo najgora i najmrža (I. 248). Svi narodi, kaže, proklinju „tuđevladstvo", smatraju ga za najveću nesreću i najveću sramotu. Samo mi Sloveni kao da toga ne razumijemo. Neke poljske kraljice (Riksa i Kristina) nazivahu Poljake svagda svinjama i psima. Sadašnji (t. j. za Križanića) kralj poljski Kazimir (Križanić dodaje mu po ruskom običaju pridjevak Žigimontovič), kada je vraćajući se iz Francuske pristao ka Gdansku te mu Poljaci htjedoše poći na susret, razljutio se, veli. te rekao: „više cijenim jednoga njemačkoga psa, nego li deset leških boljara". Tako da mu je pričao jedan Nijemac, koji bi mogao znati (I. 193). Narod, koji se dragovoljno podaje pod vlast inorodnog vladaoca, zaslužuje prekor skota: skot ne može imati pastira svoje pasmine: vô ne može biti pastirom volova. ni konj konjâ, ni ovan ovnova, već se hoće pastir tuđe trage, da pase živinu, a to je čovjek. Jedini čovjek ima pravo na pastira svojega roda t. j. svojega kralja. Zato se kraljevi i zovu i jesu pastiri ljudski, a postavljaju se za kraljeve iz plemena istih ljudi koje pasu. Ako dakle gdjegod bude kralj druge narodnosti i drugoga jezika, takovo ljudstvo čini se kao da je srodnije skotu, nego li ljudma. Križanić potvrđuje ove svoje misli rečenicama iz starozavjetnih proroka. koji živahno opisuju žalosno stanje naroda pod tuđom vladom; navodi poznato mjesto iz devteronomija (17. 14). daje primjere iz Tome Akvinskoga, iz historije Atinjana. Sagunćana. Sicilijanaca, poziva se na odzive historičara. kao na Francuza Filipa Komina i Poljaka Pavla Piaseckoga. svi jednoglasno osuđuju kao najveću nesreću „inorodničko gospodstvo". Upravo zato nema dovoljno riječi. kojima će osuditi načelo izbornog kraljev-

stva kod Poljaka sa inostranim kraljevima (I. 197—204) Poljska sloboda nije mu po srcu, uvjerava, da je rusko samovladstvo mnogo časnije od leškog neurednog vladanja (I. 245), citira ovaj paskvil kao karakteristiku za poljsku „rzecz pospolitu“: Polonia est nova Babylonia, ciganorum, germanorum, armeniorum, scotorum colonia, paradisus hebraeorum, infernus rusticorum, aurifodina advenarum, sedes gentium vagabundarum, mundi sentina, prodigorum popina, comitiatorum assidua hospitatio (vociferatio et perpetua peregrinatio), populi perpetua inquietatio (iustitiae nulla ratio), alienigenarum dominatio, quam (ridet et) despuit (horret, abominat) omnis natio. U zagradama stavljene su nekoje varijante (gl. II. 309). Križanić je valjda od nekuda izvadio ili po pameti citirao ovaj paskvil na onodobnu Poljsku. Na drugom mjestu razvija ovakove misli o tećaju poljske historije: Leško je kraljevstvo od suvišne rasipnosti spalo na „ljudoderstvo“, a od ljudoderstva upalo u „čuževladstvo“, u skrajnu raspuštenost i nered, u kojem se sada nahodi. Njemu se čini manja sramota, kada narod podlegne sili tuđeg oružja, nego li kada se prevaren i slatkim riječima dade podjarmiti od tuđinaca. Zato kaže izrijekom „menjšu ostudu nosjat Zadunajci naši, Hervati, Serbi i Bolgari, koji oružjem obsiljeni terpjat jarem turski i njemecki. A Lehi pak mnogu ostudu si pripraviša, i mnogogo karanija jesut godni têm, čto nikakovoju nužeju ne obsiljeni toliko kraljev inorodnih si iskaša“. Razliku nalazi u tome, što „oružjem jedinaja têlesa byvajut poborena, umi ostajut svobodni. A rěčmi i telesa sja podbijajut pod jarem i umi vpadajut v glupost i v vezgorženije (pogrdu“ (I. 196). Tu je Križanić hladnom mirnoćom izrekao veliku istinu, koju je svjetska historija potvrdila nebrojenim primjerima. A kako dođe stara Poljska u takovo stanje, što se tako ne svidi Križaniću? Stari poljski kraljevi trošiše premnogo na inorodne svadbe, na njemačke i svakojake druge inorodne prihodnike i njihovu pratnju. A da bi mogli podmiriti tolike nepotrebite, rasipne troškove, postaše i preko volje velikim teretom svojim podanicima te se od kraljeva premetnuše u tiranske ljudodere. Tko svoje neštedljivo rasipava, taj još neštedljivije tuđe grabi (I. 286). Ovakvim se pravcem kretaše i u Rusiji vladanje cara Ivana Vasiljeviča i Borisa Godunova: radi rasipnih troškova stvoriše „ljudoderske zakone“, carstvo uze stupati istim putem, kojim su prije hodali poljski kraljevi. Križanić osvjetljava to nekim primjerima iz historije;

primjenjujući napose k ruskoj državi, govori: I sadašnjim „pogromima“ (to je Križanićev izraz), kojih svjedokom bijaše ruska, leška i litavska zemlja, jedan je uzrok „ljudoderstvo“ što ga počiniše Lesi i Židovi u podnjeparskoj Ukrajini, a drugomu zlu, t. j. izdajstvu podnjeparskomu, uzrok je uvedenje „prokletih kabaka“ (krčmi i monopolije). Prokletih, naročito naglašuje Križanić, jer se u njima od samoga početka nije toliko vina prodalo, koliko se krvi zbog njih prolilo. Ne bih htio biti prorokom, nastavlja Križanić, ali ako se svijet i čovječja priroda ne mijenjaju, držim za stalno, da će i ovomu carstvu nadoći vrijeme, „da sav narod ustane protiv bezbožnih, ljudoderskih zakona cara Ivana (Groznoga) i cara Borisa (Godunova), što neće biti bez pobuna, razora i velike štete po čitav ruski narod. Znaci se tomu već pojavljuju u naše vrijeme: jedna pobuna pskovska, dvije moskovske i tri izdajstva: podnjeparsko, berezovsko i baškirsko. Na jednu je tešku posljedicu okrutnih zakona, koja još ni do danas nije u Rusiji izliječena, ukazano na str. I. 291, gdje se govori, kako su mali činovnici slabo plaćani, da od plate ne mogu živjeti, a nalaže im se da se skupo odijevaju. Što im dakle jadnicima ostaje da rade? Ništa drugo, nego li da kradu, da pravicu prodavaju za novce i sa kradljivcima da ugovaraju svoj dio. Križanić osvjetljuje to ovakim primjerom (ne kaže, odakle ga uzeo): Došao poglavar u naznačeni mu novi kraj te pred čitavim narodom objavio: da nije za čitavo vrijeme svoje uprave nijednog čovjeka htio da kazni na smrt. Po Križanićevu tumačenju to znači: kradite, mili ljudi, slobodno, otimajte i razbijajte a meni donosite moj dio, i sve će vam biti prošteno.. (I. 292)

Pogodbe narodne sreće i blagostojanja.

10. U predgovoru k Politici (I. str. V) Križanić navodi iz proroka Jeremije četiri stvari, koje su potrebne za dobro stanje svakoga vladanja, a to su: bogočašće, blago, sila i mudrost. Bogočašće krijepi dušu, sprema vječno blaženstvo; ostale tri krijepe tijelo i sačinjavaju blaženstvo, kad ih tko pravedno i umjereno uživa. To se potanko razvija i razlaže (ib. V—VI).

U čemu se sastoji narodna sreća? Na to pitanje odgovara Križanić od prilike ovako: u dobroj državnoj upravi, a takovom misli da može biti samo savršena monarhijska vlada ili kako je on ta

grčki izraz preveo „samovladstvo" (II. 156). O tome se pretresa na opširno I. 243—244, gdje pozivajući se na grčke filosofe i kršćanske svete oce, govori ka svemu ruskomu narodu i svim njegovim duhovnim i svjetskim predstavnicima ovako: ima više različitih načina vladanja; samovladstvo, boljarska vlada, općevladstvo ili građansko gospodarstvo. Svi grčki filosofi i svi kršćanski sveti oci hvale i najboljim i najsavršenijim nazivaju samovladstvo. U njemu se najbolje i najsavršenije vrši opća pravda, najlakše se čuva mir i sloga, njime se najsigurnije odolijeva svim opasnostima i strahotama, najsrodnije je božjemu vladanju. Bog je prvi i pravi samovladalac svega svijeta, a svaki pravi, t. j. savršenu vlast izvršujući kralj (ili car) u svojem je kraljevstvu drugi pod bogom samovladalac i božji namjesnik. K ovomu umovanju Križanić još dodaje, da mu se samovladstvo osobito zato čini dragocjenim, što se kod ovakove vlade najbrže i najlakše ispravljaju svakojake zablude i štete (I. 156, 244). Takovim može da bude i carstvo Aleksija Mihajloviča, jer u njemu gospoduje savršeno samovladstvo te se zato lako mogu ispraviti neke zablude i štete, što su može biti ušle u običaj po nemarnosti „opravnika" (administracije) te se radi njih narod tuži. I tu Križanić preporuča zlatnu sredinu, jer gdje su prekomjerne, prevelike, nepodobne sloboštine, ondje se samovladstvo pretvara u anarhiju, u raspuštenost, kakovu vidimo kod Leha i Nijemaca, gdje nitko nikoga ne sluša: koliko ima vlastele, toliko i tirana. A gdje opet nema nikakovih sloboština, ondje se ne može nikako održati samovladstvo, već se pretvara u tiraniju (ljudoderstvo). Dakle samo u sredini, gdje vlada umjerena, pristojna i sa pravicom združena sloboda, ondje se pravično samovladstvo drži krepko i postojano. Križanić razlaže I. 303—307, kako to biva. Gl. o toj zlatnoj sredini, koju Križanić preporuča, kod Waldenberga na str. 279—280 i kod nas na str. 277. Savršeno samovladstvo postoji ondje, gdje vlada pokorni posluh podanikâ prema svojim vladarima. Tko bi se pozivao na svoju slobodu a ne bi htio slušati carskih zapovijedi, zaslužio bi da izgubi sve svoje sloboštine. Među raznim garantijama carske vlasti zauzima važno mjesto načelo nerazdjeljivosti vlasti. O opasnostima, koje su u tom pogledu prijetile Rusiji, govori se na str. I. 322.—331. Osim nerazdjeljivosti carske vlasti Križanić inače ne odobrava majorata kod plemstva, prekorava tu ustanovu kod Nijemaca (II. 376); zanimljivi su njegovi razlozi, kojima pobija majorat na str.

ib. 377. Dok je II. 376 i sl. osuđivao zakon prvorodstva, dopušta I. 322 za Rusiju neki način umjerenog majorata u ekonomskom pogledu, jer kaže, da je za najviše društvene redove (za knezove i vlastelu) po primjeru nerazdjeljivosti u carskoj porodici, preporuke vrijedna ustanova, da najstariji „knežević" (t. j. knežev sin) dobije uz ime kneževsko i sva imanja očeva, a mlađa braća da se zadovolje boljarskim nazvanjem i da služe na carskom dvoru, dok si steku toliko imanja, da mogu postati vlastela. Dakle kad se njihov imovinski položaj popravi, stupaju nazad i oni u prava očeva, t. j. iz boljara prelaze na viši stupanj vlasteoski. Zatim hvali zatvaranje granica carstva, u velike je zadovoljan sa ustanovom, koja zabranjuje podanicima skitanje po tuđim zemljama (I. 331). Ovaj, kako se na prvi mah čini vrlo retrogradni pogled Križanićev nalazi u njegovim očima opravdanje u tome, što kaže: „a mež tem se tako skićut, doma na otkup dajut biednih kmetov Hristijan Židovom v oblast, koji ih mučet jako biesi duše" (I. 247). Nadalje živahno preporuča zaposlenost svakoga staleža u državi, da ne bude dangubnog života. Križanić razlikuje više vrsti dangubnih ljudi, koje zove latinskim izrazom paniperdae (II. 24—29), a u prevodu ‚hljebogubac' (I. VII). Vrlo bi bilo nepodobno i bogu i svakoj pravici protivno, kad bi ljudi što svojim trudom ništa ne prinose k narodnomu dobru, izjedali svu slast i mast zemlje i pridržavali za sebe sav užitak. Nijedan dakle knez ili ma kojega staleža čovjek da ne bude oprošten od opće narodne službe, od obveze na posao i službu, koja njegovu položaju pristaje, kao što su na pr. dvorska služba, služba u prikazima (po našemu ministarstvima), vojene ekspedicije i poslanstva (I. 332). Ove se boljarske dužnosti ne čine Križaniću lakima ili nevažnima, naprotiv stavlja ih boljarima u toliku zaslugu, da je time opravdano njihovo oslobođenje od onih rabota, što su ih dužni činiti „crnjaci" (I. 259). Tu ima ovaj aforizam: „mnogo veći i dostojniji jest trud glavni i ručni, neže (nego) trud nožni".

Uz dobru upravu preporuča se skroman, umjeren život. Križanić i tu opominje Ruse, da se čuvaju njemačke raskošnosti, koju prikazuje kao nešto što prekoračuje svaku mjeru (I. 237—242). Pripovijeda na pr. da u jelu i piću nijedan narod nije toliko razmažen i tolik izbirač, kao Nijemci; u njih se s većom pomnjom gotove svagdanji objedi, nego li kod inih naroda carske svadbe (I. 238). Oni ne ustaju k jutarnjoj molitvi,

već se valjaju u krevetima do podne, na blazinama ne leže, već se u njima utapaju. Živeći tako mekoputno misle još da žive čišće od drugih naroda. Križanić se rijetko upušta u žigosanje društvene nemoralnosti. Ipak na jednom mjestu (I. 170) ističe razvrat, koji gospoduje u inozemnim gostionicama te kaže, što bi protivnici Slovena, dakle u prvom redu Nijemci rekli, da takav javni razvrat vlada na pr. kod Rusa? Što Nijemci kod kuće rade, to se upravo nas ne tiče, kaže Križanić, ali za našu je štetu, što i nas priučavaju svojim bezmjernim raskošima. Mi ne smijemo u tome slijediti njihov primjer, već treba da se radujemo, što je naša hrana laka i prosta. A da bi moglo i u napredak tako ostati, valja se pobrinuti, da se svagdje javno prodaje luk, česan, kvas, kiseljača, kaša, sušeno pecivo, mlijeko, sir (tvrd, ne mastan) — sve stvari, koje se Nijemcima čine gnusne; i bez njemačkog piva možemo biti, nama ueka je ono kojemu smo do sada navikli (I. 239). Nijemci se rugaju, kaže Križanić, ruskoj sušenoj ribi, jer da je prije nanjušiš nosom, nego li ugledaš okom. Tako oni govore i pišu o nama, a Križanić odvraća, da Nijemci vole smrdljiv sir i ne jedu divljačine prije no što je zavonjala; on sam da je sjedeći s Nijemcima za istim stolom pobjegao od stola, kada je došla na red ona njihova hvaljena divljačina (I. 239).

Među prednostima ruskoga naroda, kad se isporedi sa drugima, nađe Križanić ove: 1-o naši ljudi nisu slavohlepni („čestihlepljivi"), ne otimaju se o vlast, zato je lako njima vladati, treba samo poznavati njihov značaj, spremni su na teške poslove, ratne napore i smrtne strahote; 2-o zadovoljni su prostim jelom i pićem, u gotovljenje ne ulažu mnogo truda, ni u posteljini nisu tako prebirljivi kao Nijemci; 3-e naši ljudi umiju dobro spremati jeftinu hranu, brašno za prehranu vojske i ljudi. Križanić, poznavajući u tom pogledu sredstva svoje domovine i Italije, govori o Rusiji s najvećom pohvalom (I. 83); kaže, da se vojena provizija u Rusiji bolje prigotavlja, nego li igdje na svijetu: nabraja sušeno pecivo („suhari"), suhe gljive („gribí"), kašu („tlakno" -toloknó), razne vrsti krupu (kašu) od ovsa, heljde, prosa, raži i ječma, vrlo dobru svinjetinu, kravlje maslo proevrto, maslo laneno i konopljano, ikru, sušenu ribu i pršut, a za napitak kvas. Takove hrane, dodaje Križanić, u drugim zemljama ili sasvim ne poznaju ili ne umiju tako dobro prigotoviti: pod 4, 5 i 6 govori o zaštićenim granicama ruskog carstva, o

dobrim susjedima (Persijci, Čerkasi t. j. Malorusi, Lesi t. j. Poljaci); slabim (dakle neopasnim) susjedima (Kalmiki, Samojedi i drugi sibirski narodi); 7-o hvali se plodovitost ruskog zemljišta osobito voćem; Križanić tvrdi, da je u tome Moskovija bogatija od leške (poljske), litavske, bjeloruske i švedske zemlje, poimence nabraja veliki i dobri glavati kupus, rotkvu, blitvu, luk i repu; purani, kokoši i jaja — sve to dolazi u Moskvi ljepše i veće, nego li u pomenutim krajevima; hljeb jedu u Rusiji seljaci i prosti svijet mnogo bolji i obilatije, nego li u Litvi, u Poljskoj i Švedskoj. O tome govori također II. 102, gdje se ponavlja, da je u Litvi hljeb crn i loš, a u Rusiji božjom milošću ljepši, bolji i jeftiniji (sr. još II. 320). Ribe ima također u izobilju; 8-o velika je sreća što imamo more i plovne rijeke i materijala za građenje lađa; 9. 10. 11. i 12. govore o savršenom samovladstvu, o zaštićenim granicama, o zabrani besposlenosti i o zabrani propovijedanja, dakle i širenja jeresije. O svemu je tome bilo već govora; 13-o dobar je zakon i narodna sreća i naš (t. j. ruski) paladij, što se obdržavaju svi crkveni propisi: sveta bdjenija, polazak jutarnjih časova i svete liturgije (službe božje). Malo spavati, rano ustajati, kasno jesti, tijelo trapiti postom i klanjanjem — u tome nalazi Križanić najglavniji uzrok, što se rusko carstvo dobro očuvalo: 14-o dobrom zakonskom ustanovom, što je nama nešto za čudo, smatra Križanić običaj prognanstva ili izgona krivaca u odaljene krajeve, ali pod jednom pogodbom, da im bude osigurano sve što treba za život. Car može ovako, kaže Križanić, kazniti krivca bez velike buke. Ali ne odobrava, da se odličan čovjek bez obzira na potrebe života progna, kako je Justinijan učinio sa Belisarijem. Zato Križanić ne povlađuje onima, što misle da prognanicima ne bi trebalo davati hrane. Ipak ima jedno mjesto (De providentia 29—30), gdje Križanić o tom otpravljanju ljudi u Sibiriju govori s većom reservom, gl. na str. 159—160, 306.

Sakupiv u više tačaka sliku Rusije, kako je Križaniću lebdila pred očima za njegovo doba i po njegovu poznavanju, nije tražio da sve ostane po staromu, da se ništa ne mijenja, i ako je bio uvelike konservativan. Tako preporučujući umjerenost u životu, želi ipak da se sva domaća sredstva upotrebe za što veću udobnost života. Gdje na pr. ima kod kuće potrebita gradiva, neka se kućna posuda i svako drugo oruđe izrađuje čisto, lijepo i glatko. U tome se ne očituje nikakov raskošni suvišak, već

napredak kulture. Kad imamo drvo i lan, kaže, dužni smo izrađivati lijepe, glatke, praktične stolove, a iz čistog bijelog platna praviti lijepe tkanine: stolnjake, stolne rupce, ručnike i t. d. To još ne znači nikakova suviška, nikakve raskoši (I. 241.).

Njemu leži na srcu ne samo materijalna strana narodnog života, već bi htio i moralno podići i unaprijediti Rusiju. Osobito da se množi broj naroda zakonitim ženidbama, da bude Rusija plodna kao Kitaj i Nijemci. Među drugim sredstvima, koja vode k tomu cilju, svraća pažnju na dobre i zle običaje ženidbene. Upušta se, mogli bismo reći, u komparativnu etnografiju, pominje razne svadbene običaje kod Rimljana, Nijemaca, Vlaha (t. j. Talijana) i Rusa (II. 96—101); govori o potrebi građenja stanova (komorica) za novobračne (II. 100—101) i o nekim drugim mjerama, koje unapređuju život, pomažu množenje brakova (II. 99). Osuđuje kao vrlo okrutan postupak, kada se silovito, ma i za kaznu, rastavljaju mladi muž i mlada žena (II. 195). Vujić ukazuje sa zadovoljstvom na razliku među teorijom, koju preporuča Križanić, i poznatim načelima teorije Malthusove, koji je htio da država otešćava ženidbe sirotinji (str. 49). U svojoj reglamentaciji narodnog života ide tako daleko, da govori o potrebi uređenja plate popu za vjenčanje, tako zvane vjenčanice (II. 98) te hoće da se prema staležima čak propiše, kako da praznuju svadbu vojnici, posadnici (građani), hlapi (kmetovi) i težaci (seljaci) (II. 99—100), kako li da se oblače zaručnice (ib. 100). Vrlo je konservativan Križanić u čuvanju dobrih starih običaja: naglašuje, da nije ništa toliko opasno po narod, po carstvo, kao kad se ljudi počinju stidjeti svojih dobrih starih običaja te primati tuđe običaje, zakone i jezik, da se kao pretvore u drugi narod. Narod, koji odstupa od svojih običaja i zakona te se bez važna uzroka prilagođuje tuđim ustanovama, gubi svoje srećno stanje. Za primjer navodi južne Slovene (Bugare, Srbe i Hrvate) te kaže, otkad su se počeli zvati despotima, hercezima i cesarima (!) te primati tuđe zakone, od onog doba propade kod njih dobar red, stega, zapt. Osobito mu se smiješno čini i žalosno, što je srpski „knez“ odbacio ime svojega jezika te se stao pisati njemačkim nazivom „herceg“ (II. 29, 381).

Uređenje društveno: prava i dužnosti vladalačke i njegovih podanika.

11. Govoreći o društvenim slojevima onodobne Rusije, Križanić na prvome mjestu pominje dakako cara, ili kako bi on volio da se zove, kralja i njegovu vlast. Ta to upravo i bijaše njegov glavni zadatak, da podastre u svoj skromnosti ruskomu caru nekoliko političkih misli (II. 3), što ih je s velikom brigom posabrao, za koje misli da bi caru mogle biti korisne (II. 3.). Po tome je lako razumjeti, zašto najviše govori o caru, njegovoj vlasti i dužnostima. To je kao crvena nit, koja se kroz čitavo djelo provlači. Iz prve knjige Carstva gl. 8. navodi nekoliko rečenica Samuelovih o „kraljevskoj pravici“ te nastavlja ovako: miropomazani ili okrunjeni car (kralj) nema nikakova suca nad sobom na svijetu u svjetskoj vlasti. Nitko ne smije kralja proklinjati, ma bio i nepravedan; nitko ne može kralju otkazati službe ili nevjerno je vršiti; nitko ne može miropomazanog cara (kralja) tjelesno kazniti ili ruku nanj položiti, jer je kralj namjesnik, pomazanik i svetitelj božji. Što dakle valja činiti u slučaju, kad bi kralj bio mučitelj („trapitelj“) naroda? Odgovor: ljudstvo mora svoju nevolju pripisati svojim grijesima te gledati da se popravi, u boga iskati pomoći a kralju se moliti; jer bog daje zle kraljeve radi ljudskih grijeha (I. 250—251.). A kraljeva je dužnost po tumačenju Križanićevu: a) da ne uzvisuje srca svoga u oholosti, b) da ne umnaža svoje ratne sile na preveliki teret svojih podanika, ako nije prijeka potreba; c) da ne gramzi za prekomjernom količinom zlata i srebra; d) da ljubi mudrost; e) da se čuva stvaranja nepravičnih zakona, jer će bog ispitivati njegova djela (I. 263). Kralj je duša kraljevstvu, u njega treba da se nađu tri kreposti: mudrost, sila i blago. Ovim vlastitostima kralj postaje savršeni gospodar u kraljevstvu. On valja da gleda kako će obogatiti ne sebe pravdom i nepravdom, već svoje državljane, njima da steče bogatstvo, obilje i jeftinoću. Postanu li podanici bogati, biva istinito bogat i car (kralj). Na drugom mjestu kaže: kralj ne biva podatljiv darivanjem i rasipavanjem, već ako od svojih podanika ništa lakomo ne otima: ne može se jednomu darivati a da se prije ne otme drugomu ili mnogima. Zato je pametnije, ako se car (kralj) usteže od darivanja, i od svakoga suvišnog spoljašnjeg sjaja, da ne bi morao tlačiti naroda

svakojakim tražbinama. Što će ti koristiti, ako te desetak ljudi stanu slaviti i blagosiljati za dobivena dobročinstva, a sav narod da te proklinje? (Kod Waldenberga 74). Ili još ovako: „Kralj je namjesnik božji. Ako si ti dakle božji namjesnik, ne čini sebe razbojnikom i ne ograbljuj svojih podanika; ako si božji namjesnik, ne pravi sebe bijesnim i ne sramoti podanika, ne otimaj im časti; ako si božji namjesnik, to kraljevstvo nije tvoja imovina, već božja i ustupljena („posuđena") tebi od boga na čuvanje (Waldenberg 102). Spomena je vrijedan ovaj Križanićev aforizam: „Kralj nije podložan nikakovoj čovječjoj zapovijedi, nitko ga ne može ni suditi ni kazniti, ali je dakako podvržen zapovijedi božjoj i *besjedi čovječjoj* ili *općemu* glasu" (I. 271), to je dakle priznanje sa strane Križanićeve one poznate rečenice: vox populi vox dei.

Car (kralj) ima pravo zapovijedanja nad tijelom: nepokornike steže uzama, tamnicama i mukama, kraljevstvo brani od nasilja vanjskih naroda. Mudrošću zapovijeda car (kralj) najprije samomu sebi i zatim razumu svojih podanika, kada gleda da što savjesnije vrši svoju dužnost. Njegova je dužnost da usreći svoje podanike. Kada podanici uvide ovakovu brigu carevu (kraljevu), razumjet će, da im je pod njim dobro. Najveća čast ide dakako svemogućeg boga, kojemu se iskazuje čast trima djelima pobožnosti: iskrenom ljubavi, strahom i poštovanjem. A kako je kralj (car) božji namjesnik, pripada i njemu iskazivanje neke nižega reda pobožnosti, t. j. iskrena ljubav, strah i poštovanje, odmah poslije onoga, što iskazujemo bogu. Da bude kralj (car) predmetom straha, tomu se hoće sila; da bude poštovan i uvelike cijenjen, to čini njegova mudrost; da bude ljubljen, to donosi bogatstvo, ne toliko njegovo lično, koliko svih njegovih podanika (I. 266). Sve se to pretresa na opširno. Tri su načina, kako gore rekosmo, dobroga vladanja (gl. pod br. 10), ali isto toliko ima načina lošeg vladanja: iz općevladstva (republike) postaje anarhija, iz boljarskog vladanja oligarhija, iz kraljevskog samovladstva tiranija (I. 269). Križanić pominje još ginekarhiju i ksenarhiju. U jednom neizdanom kod Bezsonova komadu Politike (kod Waldenberga str. 115.—116.) čitamo ove riječi: „O sine, treba da umiješ razlikovati, što je kralj i što tiranin. Tiraninom se zove neki vladalac ljutit, okrutan, nesmiljen, nepravičan, kojega svi ljudi nenavide, zlobe mu, proklinju ga gore nego li ljute zvijera, pozoja i bijesa . . . Nije samo onaj tiranin, koji

sâm nezakonito vrijeđa svoj narod. nego i onaj. koji u svojem carstvu trpi tiranske zakone. i ako nije sâm nikakova tiranskog ili nepravičnog djela počinio; u većoj mjeri čine vladaoca tiraninom tiranski zakoni, nego li tiranska djela. Jer kod dobrih zakona može vladalac počiniti jedno i drugo i treće tiransko djelo, time postat će grješnikom. ali još neće biti tiraninom. ako nije upisao takovih čina u zakon. Još na drugom mjestu (Polit. II. 21—22) tumači latinskim jezikom. što je i kada je tiranija: tu pravi razliku između običnog vremena i vremena velike bijede i nevolje, u koje je zbog teških uzroka dopušteno tražiti od naroda velike žrtve. kovati loš novac i upotrebljavati druga tegotna sredstva (gl. II. 32—33).

Na jednom se mjestu (kod Waldenberga str. 70.) izbrajaju po tačkama dužnosti valjanog samovladaoca ovako: 1-o da zemlju naseli ljudstvom, 2-o da sabere raspršane, 3-e da dovede zavedene na pravi put vjere i ljubavi, 4-o da kazni neposlušne. razuzdanike i zlikovce. 5-o da nagradi dobre, 6-o da odbrani čast naroda. Jednom riječi, neka tako vlada, da će ga svi podanici voljeti. Na drugom mjestu (II. 71—80) govori se opet o dužnostima, koje preuzima vladalac u korist „totius Sclavonicae nationis", a jesu: 1-o slava božja. t. j. poštovanje crkve i njezinih ustanova. 2-o nedopuštanje do vlasti inostranaca, 3-e nedopuštanje u carstvo tuđe vojene sile osim krajne nevolje. 4-o neprimanje inostranaca ni u kakvu službu, 5-o nedozvoljavanje da si itko prisvaja viši čin i naslov. nego li ga ide. 6-o nedopuštanje u službovanju nasljednih časti. Kraljevskoj vlasti Križanić prisvaja pravo, kad bi se episkopi među sobom zavadili, da gleda kako će se dokinuti razmirica; odatle izvodi za cara (kralja) dužnost izmirenja zapadne i istočne crkve. Sada bi tomu bila zgoda. pošto se i onako pojavila nesuglasica između ruskoga naroda i njegova patrijarha (Nikona). Križanić si predstavlja način postupanja u tom slučaju ovako: car da najprije sazove tajno vijeće od nekoliko učenih ljudi od svake stranke, koji će po mogućnosti pitanje razjasniti. Tada bi se imao sazvati sabor, u koji bi bili pozvani delegati istočnih patrijaraha, ali i delegat papin. Car bi im rekao: neću da skidam sâm patrijarha. neću da presuđujem između episkopa, kao što nije htio nekoč car Konstantin. volim da budu pozvani patrijarsi a jer se radi i o rimskoj crkvi. neka bude pozvan također poslanik papin. da čujemo razloge i one stare crkve (kod Waldenberga 34—35).

12. Iako je Križanić bio pristalica savršenog samovladstva, opet nije bio za posve bespravno stanje podanika, nije bio, kako već vidjesmo, za tiraniju, već za samovladstvo sa umjerenim sloboštinama. Uzroke potrebi takovih umjerenih sloboština raspravlja u I. 303—306, a na drugom mjestu (II. 52—57) tumači, kako se ima shvatiti sloboda („voljnost“). U obliku careve vrlo opširne besjede k narodu razlaže (I. 307—310 i 311—362) u dva „razdiela“ čitav program, kako si je zamišljao organizam državni pod apsolutnom monarhijom (samovladstvom). Car govori (misli su dakako Križanićeve, metnute caru u usta) k svojemu narodu ovako: Pošto nam je božja milost darovala mir, odlučismo nešto uraditi, da bi sav svijet uvidio i nitko ne bi mogao poreći, da gojimo ne samo kraljevsku, već i očinsku brigu i ljubav ka svemu narodu. Želimo doista našom carskom skrbi toliko doprinijeti k općemu narodnomu dobru, da ne bi nitko mogao više od nas ni iskati. Opazismo, da u našem carstvu ima nekih uzroka, što smetaju općemu blaženstvu (zadovoljstvu) svega naroda, radi kojih se svaki stalež ponešto mršti: duhovnici, plemići, boljari, pridvorice, vojnici, građani i težaci — nijedan nije svojom sudbinom sasvim zadovoljan. Sada slijedi kratak osvrt na tečaj ruske historije sve do vremena vladanja oceva današnjeg cara. Božja milost, govori car iz glave Križanićeve, darovala mi je mir, nadahnula me dobrom voljom i željom da izvršim sve, što dolikuje slavi božjoj i našemu dostojanstvu i vašemu, svega ruskog i slovenskog naroda, blaženstvu. Najprije dakle hoću da dokinem krčmenu i svaku drugu monopoliju, koja je veliki teret za narod. Hoću svakomu staležu i redu mojih ljudi da dam podobne sloboštine, da bi svi bili svojom sudbinom i svojim položajem zadovoljni. Duhovnim ću licima potvrditi i povećati njihove povlastice; boljarima dat ću, da na svojim imanjima uživaju veću vlast i slobodu i još k tomu neke znakove odličja, kako je to običaj u Evropi. Isto će tako plemići i vojnici polučiti pristojne sloboštine. Građanima i zanatlijama po gradovima i težacima po srezovima bit će dane tolike milosti, da uzmognu biti sasvim zadovoljni. Jednom riječi mi smo proučili zakonodavstvo raznih kraljevina, grčkog, francuskog, hispanskog, njemačkog i leškog načina vladanja te što nađosmo da je zgodno i prikladno za našu državu, time ćemo vas obdariti. Ali vi mi morate prije svega osigurati potrebiti dohodak (danas bismo rekli civilnu listu). Tada ćemo naše činovnike odriješiti od dužnosti, da se brinu za

umnožavanje naših prihoda. Nada sve valja da se zakletvom obvežete. da nećete nigda pozivati na carstvo inorodnika. čak kad bi moje koljeno utrnulo, da nećete birati inorodnika, van čovjeka slovenskog roda. A ja ću vam se zakleti, da neću udavati svojih kćeri van za vladare slovenskog roda ili za domaće boljare; isto tako i sebi neću uzimati žene van od vladara slovenskog roda ili od svojih boljara, vlastele i knezova. Ovdje je Križanić, kako se vidi, nacrtao plan čak dvorskih rodstvenih veza, kojega se službena Rusija poslije Petra Velikoga i do danas nije držala.

Slijedi (na str. 311.–362.) nastavak careve besjede o tome, što će dobiti njegovi boljari i plemići, kakova prava i povlasti. I tu se opet najprije ističe carska vlast. ukazuje se na štetu, koju donosi njegova neograničena vlast uz potpuno bespravni položaj velikaša. Ali ovi moraju ipak svagda imati na pameti, da je car (Križanić piše dakako kralj) namjesnik božji i živo zakonodavstvo, dok sam nije podčinjen nikomu do li božjemu zakonodavstvu. viši je od svakog čovječjeg zakonodavstva. Sve dakle povlastice i slobode, koje će dati svojim velikašima, ostaju u njegovoj ruci, može ih dokinuti ili oduzeti, kad god ushtjedne, ali bez dovoljna uzroka neće toga učiniti. Neka dakle velikaši ne zaborave, da neće dobiti nikakvih sloboda, kojih ne bi car mogao poreći. Nijemci i Poljaci, dobivši od svojih vladara neka prava (Križanić upotrebljuje poznate izraze „fevda“ i „lehne“), pretvoriše ih u svojevoljnost i neće da slušaju svojih vladara. Car ruski traži, da njegove milosti, dane velikašima, ne naruše njegova gospodstva: nitko nema prava oglušiti se njegovim zapovijedima; sve što daje velikašima kao milostinju, ostaje u njegovim rukama i njegovoj volji. Car pridržava sebi: 1-o kovanje novaca, 2-o pravo držati vojsku pod zastavama. 3-e utvrđivanje gradova, svaki knez ima pravo samo na jedan utvrđeni grad; 4-o nitko nema prava zauzimati mjesto u prikazima (ministarstvima) rodonasljedno, a doživotno samo onaj, komu car to dade, 5-o u gradovima namještaju članovi prikaza, prikaznici (po današnjemu od prilike ministri), u carevo ime gradske starješine i zapovjednike, 6-o car ima pravo sazivati sabor. 7-ó nitko ne smije prodati svojeg imanja, ne prijaviv vlasti: isto tako ni kupovati preko mjere, 8-o jednom riječi ništa ne smije bivati tako, da bi se mogla okrnjiti vlast kraljevskog veličanstva.

K ovomu je opširnomu razlaganju prava i dužnosti carske vlasti, kako ih je Križanić nacrtao, Vujić dodao nekoliko primjedaba, kojima htjede dokazati naprednost Križanićevih ideja. „U vremenu", veli Vujić, „kada ne samo zapadnoevropski kraljevi i njihovi državnici (n. pr. Ludovik XIV. u svojim instrukcijama Dauphinu ili Louvois u svojem političkom testamentu), već i mnogi laskavi naučnici učahu, da su kraljevi apsolutni vlasnici nad životom i imovinom podanika i da ovi samo zarad kraljeva i ratne slave njihove i postoje. Križanić naprotiv uči, da su i kraljevi samo zarad naroda tu i traži u istoriji sveta primere, koji protivno mišljenje i samih vladara iskazuju" (str. 54.). Već prije isticaše A. Brückner (Russische Revue XXXI. 1891. str. 304.—306.) neka mjesta u Križanićevoj Politici (I. 6., 41., 265.), u kojima se razvijaju misli o potrebi i dužnosti vladarevoj, da se brini za opće dobro, dakle i blagostanje materijalno svojega naroda, ali posljednje caru u usta metnute opomene pokazuju ipak, da je kod Križanića još uvijek pano vrijedio onaj princip: l'État c'est moi, samo što je on gledao da ga po mogućnosti ogradi svojim razlaganjem vladarevih dužnosti i potrebnih granica njegove vlasti. Njemu je, istina, lebdila pred očima solidarnost materijalnog dobrostojanja između vladara i njegovih podanika, ipak ja ne bih rekao, kako A. Brückner naglašuje, da je Križanić krivim okom gledao bogatstvo carske blagajne i sjaj carskoga dvora. Riječi Križanićeve (I. 6): „V kraljestvu ubogom něst lezno kralju bit bogatu" nisu dobro protumačene: „In einem armen Lande *darf* der König gar nicht reich sein". Križanić ne htjede toga reći, već veli samo, da u siromašnoj zemlji ni kralj *ne može* da bude bogat, pošto njegovo dobro stojanje zavisi od dobrog stojanja svih njegovih podanika te ako kralj hoće da bude bogat, mora se prije pobrinuti, da budu bogati njegovi podanici. Što dakle A. Brückner priča o basnoslovnom sjaju na dvoru cara Alekseja Mihajloviča (Russ. Revue ib. str. 303.), može biti cijela istina, ali Križanić se nije upuštao u kritiku ovih stvari, zadovoljivši se općenitim opomenama.

Križanić (dakako iz svoje glave, očevidno prema uzoru zapadnoevropskomu) dijeli sve slobodne staleže ruskoga društva u tri razreda: u knezove, kojih može da bude samo dvanaest, u boljare ili vlastelu i u proste plemiće (to su dojako bila tako zvana bojarska djeca, ali Križanić nije trpio tog naziva, govoreći da je potekao iz turskog jezika). Ova tri razreda ili reda velikaša

da budu prosti od svih daća, robote i tlake. Ovim redovima prisvaja posebne titule, osobito mu se dopada riječ „pan“, dok osuđuje izraze „šljachta“ i „hetman“. Ne svidi mu se u stvari i u pismima fraza „čelom biti“ (sr. o tome još II. 308). Spomenut ću zanimljivu crticu, koja je imala svoj izvor na zapadu: knez vozeći se u Moskvu i u druge gradove, može imati sa sobom četiri svirača i dva trubača; vlastelin dva svirača i jednoga trubača; prosti boljarin dva svirača, ali bez trubača. Plemenita roda ljudi ne smiju biti ni batinani ni žigosani ni sakaćeni na nosu, ušima ili rukama, njima je kazna tamnica, otpust iz službe i prognanstvo (izgon) u Sibiriju. Izbrajaju se slučajevi smrtne kazne. Plemenita čovjeka nitko ne smije učiniti svojim slugom ili kmetom, samo na vrijeme može knez primiti u službu vlasteoskog sina, vlastelin boljarskog sina, a ne bi bilo pristojno, da istoga reda čovjek jedan drugomu stupa u službu. Samo plemići mogu imati imanja. I u vanjštini, n. pr. u odijelu, treba da ima nekih razlikosti; samo knezovi smiju nositi visoke klobuke sa krznom od crne lisice ili samura; vlastela i banovi (po Križanićevoj terminologiji vojena čast) bijela ždralova pera za klobukom. Još se govori o grbovima, o oprostu i oslobođenju pod nekim uvjetima od dvorske službe, o pravu učenja grčkog i latinskog jezika (o tome se već govorilo), o pravu na građenje jednog utvrđenog grada, o udavanju i ženjenju (i o tome već je bilo govora), o pravu nasljedstva najstarijeg sina na prestol, o pravovaljanoj ženidbi knezova na vlasteoskim kćerima, vlastele na boljarskim kćerima, boljarâ na odličnim posadskim (gradskim) kćerima. Po primjeru francuskog zakonodavstva odobrava car (t. j. Križanić, iz čije je glave sve to poteklo), da se ženska loza isključuje od prava na prestol. Nikada nijedan inorodnik ili jeretik ne može postati ruskim carem, svi se nasljednici moraju zaklinjati, da neće prizivati u Rusiju inorodnih kraljeva, knezova (careva, carevića) niti ih primati kad bi koji htio od svoje volje onamo doći, osim u slučaju kakve nesreće, kao bjegunac. Inorodnicima zabranjuje se u Rusiji svaki posjed, svako imanje, svaka čast i služba, ali među inorodnike ne spadaju Poljaci, Česi, Srbi, Bugari i Hrvati. Kod unutarnjih razmirica ne smije se uvoditi u granice carstva inostrana vojska, ali u ratovima sa izvanjskim neprijateljima može se na vrijeme najmiti inorodna pomoć. Car hoće da dokine vinsku monopoliju („korčemnoje samoteržije“), ali gradovi treba da mu osiguraju prihod drugim

načinom. Isto će se tako dokinuti monopoli soli, ribe, ikre, žita, meda, pepela, kože, željeza, jednom riječi svega, tako da će svi „otkupi“ (t. j. pravo trgovine u jednim rukama po ugovoru ili najmu) za domaće ljude i inostrance prestati. Nadalje prestat će trgovina Nijemaca, Škota, Engleza, Šveda, Židova, Jermena, Cigana i Tatara (ne domaćih): samo Persijci i Grci ostat će u pravima, koja sada uživaju Nijemci. Gradovi dobit će pravo „gostogonstva“. Ima još mnogo drugih ustanova (poteklih iz Križanićeve glave), što se odnose na gradsku samoupravu, na cirkulaciju novaca, na poreze od ljudi, koji su vezani plaćati ih, itd. Sada dolazi riječ o glavnim potpiračima carske vlasti, o kojima je već bilo govora (pravoslavlje, samovladstvo, nerazdjeljivost carstva, zatvaranje granica, zabrana dangubljenja). Slijedi osvrt na domaću i stranu historiju, kritika protiv opasnih laskavaca, pobijanje tobožnjih privilegija, danih Slovenima od Aleksandra Velikoga (u što Križanić nije vjerovao), prosvjed protiv tobožnjeg srodstva Slovena sa Skitima, ustuk protiv pričanja o Gostomislu i o prizivu Varjaga (o tome će još biti govora), kratko latinsko razlaganje o kraljevskom dostojanstvu (i opet protiv Monomahovih insignija, nullus homo potest facere regem, sed solus deus — to je aksiom Križanićev). Križanić misli, da bi se ljaga Monomahove pretenzije imala oprati ponovnim krunisanjem današnjeg cara, dakako bez Monomahovih insignija; raspravlja se i opet o imenu car, koje inostranci, n. pr. Nijemci, neće da prevedu svojim Kaiser, u čemu Križanić vidi nedostatak poštovanja spram ruskoga cara, a osobito mu je krivo, što sami Rusi zovu krimske i gruzinske vladare carevima. Njemu nije nikako pravo, što je za ruske vladare odabran izraz „car“ mjesto „kralja“. (O tome je već bila riječ, gl. jošte II. 291). Križanić pretresajući sudbinu carstva rimskoga, naslućuje čak štetu, koju prisvajanje toga naziva nanosi Rusiji, zato i opet žali, kao što smo već čuli, što su Bugari, Srbi i Hrvati, zanemariv svoja domaća vladalačka imena, stali se nazivati despotima i hercezima, od čega propade — tako je mislio Križanić! — njihova sloboda. U tome Rusi ne treba da se povedu za njima.

Na mnogim drugim mjestima Križanić govori gotovo to isto, samo drugim riječima, o carskoj vlasti. Na pr. I. 275, gdje se govori o carevoj (kraljevoj) dužnosti, da učini „ljudstvo“ blaženim, sabrano je sve u jedno ovako: vjera, pravda, mir, jeftinoća i narodna čast — to su predmeti kraljevske brige. Još se

kaže, da kralj ima nastojati oko bogaćašća, pravde, mira i obilja, ili brinuti se o vjeri, sudu, miru i jeftinoći; njegovo je pravo i dužnost sazivati sabore, držati u redu zakoniti ustav, zidati gradove nove i popravljati stare, voditi pravične ratove, proučavati jezik, gojiti umjetnosti i razmnažati po carstvu. Dolazi i opet na filosofiju te ponavlja potrebu filosofske nauke, osobito za vladare (I. 386—387). Mnogi kraljevi, kaže, misle, da je bog stvorio kraljevstva njih radi a ne njih kraljevstva radi; mnogi misle, da su cjeloviti do kraja gospodari, a ne tek namjesnici božji koji će imati bogu davati račun o svojem vladanju; zaboravljaju, da nije njihovo zvanje da samo gospoduju, zapovijedaju i uživaju, već da dan i noć vode brigu o narodnom dobru. Svim ovakovim vladarima bilo bi korisno proučavanje filosofije (I. 387). U jednom kod Bezsonova neizdanom komadu Politike (kod Waldenberga na str. 65.) ima razmišljanje Križanićevo „De modestia principis", gdje se carevima osobito preporuča skromnost, jer ih okružuju velike sablažnjive prilike da se uzohole: već sama priroda čovjekova sklona je k oholosti, k tomu dolazi vječito laskanje. Car neka ima svagda na umu: postavljen sam nad ljudima, ali sam ipak čovjek. Dokle ću biti otmeniji? Smrt se približava te će me sa drugima uravniti. Danas sam srećan, a sutra može me neki žalosni slučaj potištiti; danas carujem, a sutra mogu biti pod tuđom vlasti. Na jednom se mjestu govori, da je bog zato ustanovio neka silna carstva, da preko njih kazni manje preuzetne silnike i „ljudoderce" ili ohole, preraskošne gradove, da bi se utvrdila skromnost, pravda, mir i dobro zakonodavstvo (I. 391). Križanić više puti hvali nasliedno pravo u carstvu (I. 322, 332), osobito govori o nasljedstvu I. 395—400, gdje se ističu sve prednosti nasljedstva pred izbornim pravom. Kod toga dolazi govor i o okrutnosti, kojom se kod nekih naroda odstranjuju članovi carskoga roda, koji bi kod novog nastupanja na prestol mogli biti povodom smutnja.

I o dijeljenju naroda na razrede (status et ordines) ima još jedno mjesto kod Križanića, koje ćemo spomenuti. Kao što ima više zborova anđeoskih (chori angelorum), tako je Križanić pokušao, da sve rusko plemstvo podijeli na više redova: odmah do kralja (cara) stavlja 1-o knezove (principes, zatim 2-o velikaše savjetnike i glavare pojedinih oblasti (consiliarii magnates et provinciarum praefecti), dalje 3-e dvorane (boljare) prvoga reda, kao okolničije (komornike) i glavare gradova (curiales

primi ordinis, ut sunt okolnicii sive camerarii et arcium praefecti), za ovima 4-o dvorane drugoga reda, kao stolnike, pratioce, strjapčije, načelnike straža i ostale doglavnike (curiales secundi ordinis, ut sunt dapiferi, stipatores, strapcii, vigiliarum praefecti et reliqui curiales). Napokon dolaze plemići po imanjima i popisani pod zastavama, što stanuju u raznim krajevima carstva (nobiles praediati et sub signis conscripti qui per regnum habitant). Ovaj pokušaj, snimljen sa zapadnoevropskih uzora, objašnjava se primjerima iz života francuskoga, poljskoga, hispanskoga, turskoga i drugih krajeva (II. 382—386). U opće Križanić nalazi, da bi dosta bilo četiri razreda višega plemstva. Što je preko toga, to mu se čini suvišno. Osuđuje n. pr. ustanovu vitezova zlatnog runa (387) ili engleske „knighte" (388), njemačke kavalire od zlatne ostruge (389). Podsmijeva se raznim devizama (natpisima na zastavama, oružju itd.) (390) te priča, kako je sam vidio, da je Nijemac, ne znajući ruskoga jezika, imao na zastavi natpis: „Vozmi mi sej mošon" u mjesto da kaže „mošnju", jer je u njemačkom „der Beutel". Križanić je mjesto toga predlagao pobožne kršćanske devize i natpise (II. 391—392).

13. Poznaj samoga sebe — ovo je jedno osnovno načelo, koje Križanić preporuča ne samo vladarima, već i svim njegovim podanicima. A među državnim uredbama osobito značenje pripisuje dobromu zakonodavstvu (on ga zove „zakonostavijem" prema grčkomu νομοθεσία). Na jednom mjestu kaže, da poznanjem samoga sebe i dobrim zakonodavstvom kralj može najbolje utvrditi svoju vlast i dobro udesiti nasljedstvo (I. 406). Jednomu staromu vladaru, koji već pomišlja o kraju svojeg vladanja, daje se savjet, da ne dijeli carstva među sinovima već da dopane najstarijega, ali da prigodom pitanja o prestolonasljeđu ne baca nikoga u tamnicu, ne stavlja pod stražu, ne pravi eunuchom (hadumom, uškopljenikom), ne lišava očinjeg vida, ne zadavljuje, jer je sve to protivno razboru i volji božjoj. — kod svega toga imao se u pameti okrutni običaj turski — već se valja ograditi dobrim zakonskim ustanovama, da ne bude uzroka pobunama ili pretendentstvu na prestol. Ali koji kralj misli stvoriti takav dobar zakon, taj mora prije svega dobro poznavati samoga sebe, t. j. mora znati, da nije bog ni anđeo, već čovjek, i da nijedan carski rod ne vuče loze od iskona vijekova od kraljeva ili vlastele, već od „hlapova", težaka i drugih niskih, neplemenitih

ljudi (I. 406). Na drugome mjestu, na pitanje, što je osnova kraljevstvima, odgovara: O sine, ne kamen niti drvo niti zlato, ne gradovi niti vojnici, već zakoni i ustanove, to je osnova i dno („dnišče") kraljevstvima. Gdje će biti povoljni zakoni, tako da će svaki stalež dobrih ljudi imati svoju pristojnu slobodu i čast, ondje će kraljevstvo biti tvrdo i jako, neće se bojati domaćih nemira i može se braniti od vanjskih napadaja (najezda). A gdje su zakoni žestoki, tako da se svima ili nekojim staležima dobrih ljudi čini krivica i nedostojno tlačenje, ondje ni kraljevstvo ne može biti jako ni postojano (kod Waldenberga na str. 125.). Gledaj jošte kod Waldenberga str. 214., Polit. II. 70., 130. Križanić čak misli, da bi Rusi dobrim novim zakonodavstvom mogli privući k sebi mnoge susjedne narode, kao Podonce, Podnjeprovce, Morovlahe (?), Vlahe, Lehe, Srbe, Bugare, Hrvate, Ugre i Grke (II. 130). Najviše se Križanić ljutio na „prekrute", nesmiljene zakone cara Ivana Vasiljeviča (Groznoga) i Borisa Godunova, o kojima je često govorio. Jednim takovim zločestim zakonom naziva onaj, o kojem smo već govorili, koji sve carske prikaznike (ministre) i opravnike (administratore) pod zakletvom obvezuje, da u svakoj prilici, svakim načinom, koji se samo može pomisliti, gledaju umnožiti dohodak carske blagajne. Križanić opisuje teške i zle posljedice ovog zakona te dolazi do zaključka, da je protiv zlih poraba takova zakona jedino sredstvo „zatrti zakonostavje zlo i ustanoviti dobro" (I. 306).*) Punim pravom

*) A. Brückner stavlja (Russ. Revue, ib. str. 311.—313.) pitanje, odakle je Križanić crpao znanje o pomenutoj ustanovi, koja je vezala činovnike pod zakletvom, da pune bezobzirce carsku blagajnu te misli da je to mogao naći kod Petreja za jedan slučaj, koji nije upravo imao općenita značenja. Ali ako Križanić zbilja nije poznavao Fletchera, koji je u smislu Križanićevu naertao nesmiljenost ruske financijske prakse (Of the Russe Commonwealth or manner of gouverment by the Russe Emperor, London 1591.), opet je mogao slušati i sam vidjeti tu praksu ruskih činovnika i u Moskvi i u Sibiriji. Meni se ne čini ispravnim Brücknerovo mišljenje, da je Križanić premalo vremena boravio u Moskvi „um einen tieferen Einblick in die Zustände der Verwaltung haben gewinnen zu können" (ib. 309). A zar nije mogao svoja opažanja nastaviti u Tobolsku? Kao da nije ovdje isti duh i pravac uprave vladao kao i u Moskvi! Još se manje može prihvatiti njegova daljnja opaska: „Lehrreicher mag in dieser Hinsicht für ihn der Aufenthalt in Kleinrussland auf dem Wege nach Moskau gewesen sein"! Nipošto. Tu se Brückner dao zavesti pripovijedanjem Bezsonovljevim, koje nije, kako sada već znamo, odgovaralo faktima.

daje se veliko značenje valjanim, pravičnim sudovima; zato Križanić i traži, da budu sudije dobro plaćeni, da pravda ne bude potkupljiva; sudovi ne smiju biti izvorom dohotka za blagajnu carsku. Pripovijeda se anekdota iz života turskog cara Bajazita, kako je u Turskoj došlo do pravednih sudova, te se kaže izrijekom, da je Rusija na zlu glasu radi svojih sudova; samo da nema u Turskoj i Persiji sinomorstva i gušenja vlastele, u svemu ostalom, kao i daćama i rabotama, vlada ondje manja tiranija, nego li ovdje (I. 293—295). Tko je bio u onim zemljama, dodaje Križanić, potvrdit će to što ja kažem. U toj pravičnosti turskih sudova nalazi Križanić glavni uzrok, zašto „bog tako dolgo terpit i prezirajet (kroz prste gleda, dopušta) Turskogo naroda nečestje i inije griehi i prepušćajet ih tako dolgo kraljevat i Hristianskije narodi izobižat (vrijeđati)" I. 293. O poljskom pravosuđu tvrdi, da za težaka ili kmeta i ne postoji, jer svaki vlastelin i plemić sudi po svojoj volji (II. 303). A što predbacuju Rusima, da ništa ne čine dobre volje, van kad ih palicama i batinama tjeraju kao magarce, i to je po Križanićevu tumačenju posljedak okrutne vlade, koja čini isti život, kamo li ne bi čast i poštenje omraženima. Kad bi Nijemci ili ma koji narod stenjao pod jednako teškim jarmom, svi bi spali na isto tako ružne običaje (I. 295). Kakovi treba da budu zakoni, o tome ima njegovo umovanje kod Waldenberga na str. 86.—87.

Materijalni odnosi zemlje i njezinih stanovnika.

14. Govoreći o materijalnim odnosima jedne zemlje, Križanić lijepo crta značenje bogatstva ovako: bogata je zemlja, u kojoj ima rudâ zlata, srebra i dragih kovina, kao u Arapskoj i Ugarskoj; bogatija je zemlja, koja obiluje dragim kamenjem, biserom, koralima, svilom, vunom, pamukom, lanom, konopljom, krznom i drugim za odijelo potrebnim materijama; još je bogatija zemlja, koja daje potrebitu hranu za jelo i piće, kao: ulje, vino, med, sô, rižu, pšenicu, papar, klinčiće, šećer, žito, sočivo, voće, kupus, skot, ptice, ribe i divljač; ali najbogatija je zemlja, u kojoj vlada dobar razum i domišljatost, gdje ima uređenih pristaništa za lađe i trgovišta, gdje prema tomu cvatu zanati i seljačtvo i velika prekomorska trgovina, kao u Engleskoj i Brabantskoj zemlji (I. 6—7). Zemlja, koju naseliše Rusi, prikazana

je kod Križanića u posebnoj glavi (razdjel 8.). Najprije govori o nekim slabim stranama ruske zemlje, kod kojih miješa karakter zemlje sa karakterom ljudi, koji je nastavaju. Odmah tačka prva kori kod Rusa preveliki luksus u odijelu, to se dakle ne tiče zemlje, već ljudi, ali mi ćemo poći njegovim tragom, ma da se time narušava sistematičnost razlaganja. Evo kako počinje: Košulje, prigovara Križanić, izvezene su im zlatom i svilom, cipele šivane mjednim nitima, muškarci nose biser. Takove nepodopštine, misli, nema nigdje u Evropi. Najprostiji siromah nosi svileno rublje, njihovih žena ne možeš raspoznati od najotmenijih boljarinja. Bisera zemlja ne rodi, i opet svi hoće da ga nose. Bójâ zemlja ne proizvodi, i opet svi hoće da nose obojena sukna. U drugoj tački istom dolazi govor o karakteru zemlje, i tu se odmah ističe njezina neplodnost, što nije posve u suglasju sa onim, što smo već prije čuli. Ali ovdje se uzima relativno i usporedno sa drugim, bogatijim zapadnim krajevima. Križanić nabraja veliku množinu predmeta, za koje se u ono doba mislilo, da ih ruska zemlja ne proizvodi, jer zemlja nije bila proučena (I. 154). Treća tačka ističe dugačke zime i njihove posljedice za potrebe čovječjeg života. Treba mnogo drva, sijena, provizije za ljude i životinju: ljeto je kratko, kišovito, hladno, ne može roditi mnogo voća i teško dozrijeva; skot se teško može prehraniti i nije ugledan. Tu Križanić nadovezuje, da su ne samo kod Rusa, već i kod Poljaka i za Dunavom, kod Bugara, Srba i Hrvata, dokle dopire jezik slovenski, svagdje konji malahni, a svuda okolo nas, kod Tatara, Turaka, u Ugarskoj i kod Nijemaca plode se mnogo veći, brži, jači i u svakom pogledu bolji konji. Mi smo, kaže dosjetljivo, tijelom veliki a naši su konji maleni; Tatari su uzrastom manji od nas, a konji su im jači i ljepši. Četvrta tačka prelazi opet na ljude, govori o zlim susjedima, koji čine Rusiji štetu: to su krimski i nogajski Tatari, koji često pustoše zemlju, Švedi koji rado u zgodnim prilikama štogod otmu, Grci koji mnogo našega dobra iznose u zamjenu za nepotrebno kamenje i staklo, a njemački trgovci zgrću sve ostalo naše blago i imanje, izijedaju ga ili od nas izvoze. Peta tačka pominje slabu naseljenost ili prazninu zemlje. O slaboj naseljenosti i načinu kako da se umnoži broj stanovnika, ima poseban „razdjel" (II. 87—102). Križanićevo je uvjerenje, da se narod najbrže množi ondje, gdje se velika briga vodi o težacima, obrtnicima i trgovcima. U tom pogledu, kako već čusmo, hvali Kitaj i Nijemce,

govori o potrebi tako zvanih „Sloboda" (‚Sloboda' znači u Rusiji koloniju sa osobitim povlasticama, glasovita bijaše ‚Sloboda' njemačka u Moskvi; osobito kad bi Rusima bog dao da obladaju krimskim Tatarima, trebalo bi se poslužiti tim sredstvom. Ipak ne odobrava kolonizacije njemačke, jer bi to bila stvar vrlo opasna, što dokazuje primjerima (II. 105). Bolje je, kaže, da zemlja ostane pusta, nego li da bude naseljena tuđim narodom, osobito takovim od kojega moramo zazirati radi njegova neposluha i osvajaćeg duha. Još na jednom mjestu (I. 205) karakteriše rusku zemlju ovako: naša je zemlja jedna od najsiromašnijih, jer osim hljeba, ribe i mesa jedva što drugo rodi. Ali priznaje, da obiluje krznom, konopljom i od nekog vremena pepelom; dalje ima meda, voska, ikre, pšenice, raži, lana, kôžâ i druge robe.

Ovim nepovoljnim vlastitostima stoje nasuprot neke povoljne strane ruske zemlje, među kojima Križanić prije svega hvali osigurane granice na Ledenom moru i u Sibiriji, gdje nema opasnih neprijatelja, već Kalmika i nekih drugih nomadskih naroda (Križanić prozva ih „klatežnicima"), zatim ima nekoliko dobrih susjeda, kao što smo već čuli, među njima su Persijci, Lesi (Poljaci) i Litavci. Povoljnim smatra također geografski položaj, koji Rusiju napućuje na transitnu trgovinu iz Germanije k Turcima, Persijcima, Čerkasima, Kalmikima, Buharcima, Kitajcima, Daurima, a robu ovih naroda mogli bi Rusi prevoziti k Nijemcima, Lesima i Litavcima. Mogli bismo, kaže, osnovati velika trgovišta po primjeru Arhangelska: 1-o na Donu, 2-o u Astrahanu, 3-e kod Kalmika, i nekoliko pomanjih: u Putivlju, na litavskoj i švedskoj granici, napokon kod Daura i na Kaspijskom („Hvalinskom") moru. Naši bi trgovci mogli trgovati po Buhari i u Persiji. Za vodene putove, nastavlja, imamo zgodna pristaništa na Ledenom i Kaspijskom moru, imali smo ih i na Crnom moru. Još imamo velike rijeke: Dvinu, Don, Volgu, Ertiš, Ob; imamo množinu konoplje, smole i drva za gradnju skela, čamaca i svake vrste lađa, u čemu smo još dosta nevješti. Križanić tvrdi razborito: tko je u Sibiriji gospodar nad rijekama, gospodar je i nad zemljom. Napokon imamo, kaže, i svoje domaće robe, koju bismo mogli korisno prodavati u tolikoj mjeri, da ne činimo sebi štete, a to su: krzno, kože, konopljina, pepeo, ikra, riba, med, vosak, žito, meso, lan i dr.

15. Govoreći o prirodnim vlastitostima ruske zemlje Križanić se obazire prije svega na „samorodna" (t. j. prirodna)

utvrđenja, to su klanci i tjesnaci, kojima valja posvetiti osobitu pažnju. Tom se prilikom sjetio svoje domovine Hrvatske njezine suhe međe protiv Turaka te pripovijeda, kako Hrvati utvrđuju svoju granicu: nasijeku i navaljaju mnogo drva, da ne bi konjanici mogli proći, a kod onih sječa prave čardake (stražarnice), t. j. zabiju u zemlju po deset i više visokih brvana i na njima sagrade kulu, u kojoj drže dvije tri straže s „piščalima" (pištoljama) i s mužarom. Kako gdje opaze neprijatelja, izbace hitac iz mužara, a bližnja stražarnica kada to čuje, ispali i ona, i treća isto tako, te tako to ide redom na obje strane. Za jedan časak saznat će se na 50 vrsta i dalje, da je neprijatelj blizu. Među umjetna utvrđenja broji gradove, tabore i kule te nalazi da je sve to u Rusiji dobro uređeno. Pozivajući se na primjer starih Špartanaca, pripovijeda, da u Poljaka kao nekoč u Špartanaca nema tvrđava, jer da vole izići neprijatelju u susret na otvorenom polju — tu Križanić privodi i etimologiju imena Poljak od polja —, nu on ne hvali tog običaja. Još pominje običaj turski, što grade visoke pletere, omažu ih glinom i to su ograde njihovim selima; preporuča taj običaj i Rusima, neka ne bi nitko bio bez utvrde u mjestima, što susjeduju sa Nogajcima, Baškircima, Sibircima i drugima silovito podjarmljenim plemenima, kojima se ne smije vjerovati.

Gradove i kule graditi to je kraljev posao. Križanić preporuča da se ovaki gradovi podižu u većem broju po južnim, nego li sjevernim krajevima carstva, jer je južni dio carstva plodovitiji nego li sjeverni te ga valja više braniti od nasrtaja tatarskih za osiguranje trgovačkog puta. Križanić ima umah gotov jedan predlog: dobro bi bilo, kaže, otpravljati onamo svake godine vojsku, pješačtvo za popravak gradova i kula na Volgi i Donu, sjekli bi drva i pravili ograde; konjaničtvo, da čuva stražu od Tatara (I. 68). Križanić se čudom čudio „našemu mudracu" Starowolskomu, kako je mogao u nekom svojem djelu doći na misao, da bi se imali Nijemci pozvati, neka bi u našoj zemlji gradili kule i u njima držali svoje posade na odbranu od krimskih Tatara: to je tako loš savjet, kaže Križanić, da ne može biti gorega! Tom prilikom Križanić ne hvali ruske graditeljske vještine, prigovara kućama da su im okna preniska, u izbama nema dovoljno zraka, dim zasljepljuje ljudima oči; klupama pribijaju daske, pod kojima je nagomilano vječito smeće, jer se ne može izmesti; tako ostaje mjesto prazno, gdje bi se

moglo koje što spremiti. Naprotiv kod Nijemaca su stanovi kod građana i kmetova građeni s velikom pomnjom i marljivošću tako da su prikladni, prostrani, suhi i za sve potrebe života zgodni; kuće im dugo traju, jer kod njih ima mnogo kamena te vole graditi kamene kuće, ne štedeći truda (II. 92). Praktičnim nalazi jedan način gradnje seoskih kuća u Ukrajini, gdje je skot smješten na nižem dijelu kućnog poda (I. 48); ima i pohvala ruskim pećima (I. 53). Prigovara se taljigama, da su kukavno građene, a i sve drugo oruđe vrlo je nespretno (I. 149).

Ni sa narodnom nošnjom nije Križanić bio ni malo zadovoljan, provodi razna sravnjivanja, kod kojih Rusi a tako i ostali Sloveni zlo prolaze. Pripovijeda na pr. (I. 95), da su Hispanci licem mnogo ljepši od Rusa, prebivaju u krajevima vrlo toplim, i opet nose kosu, ne strigu vlasi do kože, a mi (t. j. Rusi), koji živimo u studenim krajevima i od prirode nismo lijepi, imali bismo puno više razloga, da nosimo kosu, da bismo prikrili grubost lica te mu dodali nešto ljepote, da bismo zaštitili uši od studeni, ali — mi volimo nasljedovati barbarske narode, Tatare i Turke, nego li najplemenitije Evropejce; mi pravimo čak gore i ružnije, nego li barbari: ovi pokrivaju golotu i grdobu svojih glava malenim klobučićima i drugim stvarima, a mi nosimo glave gole kao tikve: ogoljena je glava znak sužanjstva ili ropstva, jer sužnjevima i galijašima gospodari briju glave do kože; čuperak („chochol") tatarski na tjemenu i čuperak leški (poljski) na čelu nisu ni čim ljepši od golote; vlasi na rusku nemarno spušteni, da pokriju čelo, pokazuju ružni i divljački pogled, a brada nebrižno zapuštena i kušljava čini da se ljudi, osobito vojnici, kažu starijima, nego li što zbilja jesu (I. 95). Križanić hvali način, kako nose kosu na glavi Moldavci: odozdo podbrivaju vlase, a na tjemenu ostavljaju ih toliko, koliko je dosta, da pokriju krugom svu glavu, i ovi vlasi sižu do polovice ušiju. Ovakovo striženje kose Križanić zove starim slovenskim, što on izvodi iz sačuvane rečenice: podbriti glavu, jer sada ne podbrivaju već obrivaju svu glavu osim malenog čuperka. Još Križanić hvali kosu, kako se nosi kod Hispanaca i Mlečića, ali kod Nijemaca ne može svega pohvaliti, ipak mu je pravo, što kod ovih (t. j. Nijemaca) svatko nosi bradu, kako ga volja (I. 96). Još se Križanić osvrće na dva prigovora i daje svoj odgovor (I. 97): u prvom odbija prigovor onih ljudi što bi htjeli, da svi ljudi žive kao monasi: tko bi na pr. htio od vojnikâ učiniti inoke, ne bi

doprinosio ništa k pobožnosti, već bi to bila samo smetnja. A glede drugoga prigovora misli i odvraća. da nije potrebno svagda se ugledati ni u primjer starih Rimljana. dakle ni u pitanju odijela te završuje ovako: nama se čini da je razumno ono odijelo, koje štiti od studeni. kiše. blata. vjetra. sunca i koje daje čovjeku po mogućnosti slobodno kretanje. koje se dugo nosi i dobija za nedragu cijenu (I. 97). Jednu je čitavu glavu („ob svitnom stroju") Križanić posvetio savjetima. kakova bi trebalo da bude nošnja (I. 129—143). Na pitanje. kakovo je bilo slovensko odijelo, odgovara najprije poznatim citatom iz Konstantina Bagrenorodnoga, gdje se ime ‚Srblji' izvodi jedan put od ‚servulus' a onda od ‚crevalja', te misli. da su to bili ili južnoslovenski ‚opanci' ili ruski ‚lapti': jedno je i drugo vrlo uboga i nečista obuća. Mi prodajemo. dodaje Križanić s ironijom, mnogo kože drugim narodima, a sami hodamo bosi (I. 131). Dalje nastavlja svoju kritiku ovako: hlače nosi sav naš narod tijesne i oduge, koje se. kako su tijesne. brzo poderu. osobito na koljenima. Rusi nose suknje tijesne i dugačke do tla, hodaju u njima kao u vrećama; ovakove suknje nemaju nijedne dobre vlastitosti. Nadalje hodaju bez pâsa. Odijelo dugoljasto. tijesno, bez pâsa, dokazuje po Križanićevu mišljenju žensku mekoputnost i raspuštenost. Zanimljivo je ovo pričanje: ljudi nose rupce (valjda džèpne?) u klobucima, te ih lako gube: noževe, listove i razne dobre predmete turaju u golijenak („goleniščе", t. j. za sare), što je smiješno i neudobno; novce meću u usta. a to je gnusno. jer novci prolaze kroz mnoge nečiste ruke. ali zbog tijesnih hlača i suknji nemaju gdje da ih drže. Prigovara se krznu, koje Rusi nose tako. da se svana ne vidi. Ljuti se i čudi. kako mogu čak seljaci nositi košulje izvezene zlatom i biserom — time se iznova potvrđuje njegov više pomenuti prigovor luksusu —; ne odobrava svakojakih nakita na klobucima i šarenih boja sukna; drugdje je biser za ženski nakit. a u Rusiji nose ga muškarci na klobucima; ruske žene nose uske rukave iz dragoga platna, nespretnò dugačke, koji se radi uzanosti lako poderu; ispred trbuha prišivaju nekakva velika srebrna puceta. koja bi bolje pristajala konjskomu nego li ženskomu nakitu; ni ženski četverouglati šeširi nisu se svidjeli Križaniću; još prigòvara ženskomu odijelu da ima pâs ili pod trbuhom ili ga nikako i nema (I. 133).

*

Križanić razlikuje u opće dva tipa muške i ženske nošnje: istočni i zapadni; istočni je, kako se nose Persijci, Grci, Sloveni, Tatari, Turci, Ugri; zapadni vlada kod Nijemaca, Francuza i drugih naroda. Među tim glavnim tipovima ima mnogo svakojakih prelaznih, zato se ne može ni na jednom sve bez izuzetka hvaliti; najbolje bi bilo, da se može odabrati te u jedno sastaviti sve što je najljepše. Monasi istočni i zapadni nose prostrano odijelo, što dobro pristaje njihovom dostojanstvu, dok tijesno odijelo, kako Križanić misli, čini čovjeka neznatnim i neuglednim, slabo pokriva njegove dijelove tijela, što nije lijepo. Kad se takav čovjek u uzanom odijelu nađe među ljudma sa širokim haljinama, čini se bojažljiv i stidljiv, kao da je što ukrao, jer osjeća da je njegova golotinja slabo pokrivena. Tako se osjeća Ugrin, kad uđe među Nijemce; ako li Vlah, Hispanac ili Nijemac stupi u sredinu među mnoge Ugre ili naše ljude, izgleda među njima kao lav, koji čitavim svojim tijelom stupa prosto i smjelo. Još je kraj toga njegovo odijelo jeftinije, nego li ugarsko i naše. Križanić daje tomu pitanju toliko značenja, da se upušta u potanko pretresanje raznih vlastitosti (četiri), koje treba da se vide kod svakog muškog odijela te daje za čudo praktične savjete i opomene. Pored lakoće ostalog odijela ne odobrava njemačkih „škornja" ili ruskih odveć uzanih rukava i tijesnih hlača; čovjek si jedva može umiti lice, s teškom se mukom oblači, niti može lako trčati nogama (pješke) niti na konju udobno stegna raširiti i ugodno sjedjeti, već čamunja kao uza sedlo privezani panj. Što se tiče dugotrajnosti, vidjet ćeš, kaže Križanić, kod Rusa, Hrvata ili kod ugarskih ljudi novu suknju sa poderanim rukavima, koji radi tjesnoće na laktima pucaju; naprotiv hvali jeftinoću zapadnih odijela zato što nemaju nepotrebnih ukrasa, kao zlatnih puceta, dugih gajtana, zlatnih tveza itd.; prigovara napokon šarenilu ruskog odijela, kojim hoće da isprave nedostatak ljepote u kroju. U Rusiji mora jedan boljarin toliko potrošiti na svoje odijelo, koliko bi na zapadu dovoljno bilo za trojicu knezova. Nijemci su praktičniji u odijelu od Rusa, oni mogu biti bez šuba, dok se kraj ruskog kroja ne može zimi biti bez šuba (bunda). Budući nezadovoljan tipom ruskog odijela, jer mu nije ni dovoljno lijep, dok hvali mletačku nošnju, misli da bi pitanje valjana odijela moglo biti predmetom kraljevske brige, mogli bi se čak iz inozemstva pozvati na konkurs krojači, ali krzna da se gotove kod kuće, biser da ostane

za ženskinje, prostim ljudma da se zabrani nošenje svile, predenog zlata, grimiznih suknji, neka bi se boljarski stalež odlikovao od prostoga svijeta. U potvrdu svojih predloga napominje primjer mletačkih plemića („nobili"), kojima je bilo dopušteno samo crno odijelo bez suvišnih ukrasa, hodanje bez svake pratnje; nije bilo dopušteno bez dozvole izlaziti iz grada, skitati se po stranom svijetu, ženskinje nije smjelo mijenjati mode itd. (II. 325—328). Dodamo li još, da je Križanić najviše brige vodio o odijelu za vojsku, koje mora prije svega biti toplo, a da je silno prigovarao poslanicima što ih je vidio u Beču, kako su bili odjeveni (I. 142), time smo jasno predočili, koliko se Križanić raspisao upravo o tome predmetu, dok o mnogim drugim stvarima ne nalazimo ni jedne riječce. Dakako to je ulazilo u njegov program, jer nije bez značenja po državu.

16. U razdjelu „Ob obrazu človečjem" lako je vidjeti, da Križanić nije badava živio dulje vremena u Italiji, odakle je ponio sa sobom utiske o tjelesnoj ljepoti, koju je mnogo cijenio. Umuje dakle ovako: lijep je obraz znak dobra i oštra uma, a grub obraz tupa uma; koliko koji narod prednjači ljepotom lica, toliko se misli da prednjači i u mudrosti. Ipak i u ljepoti mnogo znači raznolikost. Nije dobro, da su svi ljudi nalik jedan na drugoga, kao kod Jermena, Gruzina i Čerkasa. Nekoji se narodi odlikuju osobitim vlastitostima ljepote: Grcima su oči okrugle, velike, „iskrovate"; Hispanci su bjeloputni i crnovlasi, nose duge brkove; Francuzi, Nijemci i Vlasi (Talijani) imaju svaki svoje osobite ljepote. Drugi se opet narodi ističu svojom grubošću (grdobom): Tatari imaju oči malene i duboke, Kalmiki nosove spljoštene, Mavri su crni kao ugljen, usne su im napréene; Indijci su garavi, golobradi; Samojedi malena uzrasta, široka lica, malenih očiju, kratkonogi i golobradi; Arapi su garavi, ali inače nisu ružni, zato ni u mudrosti nisu ni prvi ni posljednji. Poslije ovog razgleda po ostalom svijetu, dolazi na Slovene te govori ovako: Naš se narod ne ističe ni osobitom ljepotom ni naročitom grubošću (ružnošću). Nitko od našinaca nije tako ružan, da se ne bi našli mnogo ružniji među Ciganima, Tatarima, Samojedima, Etiopljanima, Indijcima, Sibircima; a opet nitko od nas nije tako lijep, da bi se mogao mjeriti s najljepšima između Grka, Vlaha, Hispanaca, Nijemaca. Čovjek bi rekao, da mi (t. j. Sloveni) u ljepoti ustupamo Jafetovim sinovima a nadilazimo Hamovo koljeno. U našega je naroda tijelo krupno, oči blijedo-

modre, nikada nema odveć gustih vlasi, ni sasvim crnih ni sasvim riđih, već pepeljaste boje; velike i guste brade u nas se mnogo cijene, jer su rijetke. To je drugačije kod Hispanaca i Nijemaca; ovi posljednji s te su strane vrlo raznolični, Križanić bi htio da tako bude i kod Slovena. Glas je kod nekih naroda tanak i visok, kod drugih krupan i dubok; u nas nema krajnosti, ni osobite tančine i visine, ni osobite dubljine, glasovi su srednji, dosta ugodni i prijatni, ali slabi i ne čuju se daleko. (Glasovitih crkvenih basova kao da Križanić nije čuo u Moskvi. Odatle izvodi za Slovene, kao i u nekim drugim stvarima, umjerenu sredinu i u fizičkom razvitku, kao što nisu razumom i srčanošću među raznim narodima ni prvi ni posljednji. O tome govori još na jednom mjestu, koje nalazimo kod Waldenberga (na str. 271. 272.) ovako: mi (Sloveni) treba da se zadovoljimo onom milošću i onom sredinom, koju nam bog dade posred drugih naroda ovoga svijeta. Ima naroda, koji natkriljuju nas, a ima i takovih koje natkriljujemo mi. Kako bismo se mi čudili i smijali, da nas ushtjednu u našim običajima nasljedovati Samojedi i Ostjaki, tako bi se dogodilo i nama, da stanemo nasljedovati Grke ili Nijemce u raskošnom životu, u odijelu i oholim titulaturama ili drugim ispraznostima, koje nisu za nas. Zato, kad imamo posla s razumnijima od nas, valja nam vrlo oprezno postupati protiv njihove mudrosti, lukavštine i snage; ako li imamo posla sa narodima, koji su gori od nas, smijemo se nadati uspjehu te možemo postupati protiv njih smjelo i odrješito. Tu ima ovaj Križanićev aforizam: Srednji um sa velikom opreznošću i srednja snaga sa velikom pomnjom mnogo su bolje vlastitosti, nego li i najsjajniji um i snaga uz neveliku brigu i uz raskalašen, neoprezan život.

Štete, što ih čine Rusima i Slovenima inostranci.

17. Križanić je osjećao veliku razliku između domaćih stanovnika moskovskog carstva, dakle Rusa, i inostranaca kojih je tada već znatan broj boravio u Rusiji. Tu razliku u načinu života i uspjesima više kulture nad zaostalom prostotom tumači kao bezobzirnu eksploataciju, koja čini Rusiji štetu. Zato je smatrao za svoju dužnost, da o tome govori od srca. Samo valja najprije istaknuti njegovu u istinu slovenofilsku polaznu tačku, po kojoj se, kako već rekosmo, za Rusiju ne ra-

čunaju među inorodnike slovenski narodi: Poljaci, Česi, Bugari, Srbi i Hrvati (sr. II. 74). Njemu je upravo krivo, što Rusi tako rado primaju u svoje carstvo inostrance, osobito Nijemce. Već smo slušali njegovo jadikovanje, što Rusi a i ostali Sloveni, kad se isporede s ostalim evropskim kulturnijim narodima na zapadu, vrlo zlo prolaze. Pored naših poznatih mahna ne smijemo se, kaže, čuditi, što nas inorodnici malo poštuju te o nama svašta izmišljavaju. Mi im dajemo tomu povoda našim nesavršenstvom jezika, našom neljepotom odijela, stanova, posude, oruđa i čitavog načina života. Ali sve to još nije ništa prema jednoj velikoj našoj pogrješci, koju Križanić prozva ksenomanijom, u prevodu „čužebjesijem“, t. j. što se svemu tuđemu čudimo, a svoj domaći život grdimo, ponizujemo, zabacujemo. To ide tako daleko, da dok se drugi politički narodi uče jednomu mudromu jeziku, latinskomu ili grčkomu, jer su im potrebiti radi filosofije, a drugim se jezicima ne uče, naši Lesi i Hrvati, povrh latinskoga jezika, kojemu se kod kuće uče, skiću se po čitavoj Evropi, te se bez svake koristi uče još njemački, vlaški (talijanski), francuski i ugarski, a ako tko ne zna kojega od ovih jezika, drže ga da nije dostojan svojega zvanja. Tako, kaže, sami ponizuju sebe i svoj jezik i svoj narod, na ruglo drugim narodima (I. 150). Ovo mišljenje modernog nacionalizma bijaše evo, kako vidimo, već Križaniću poznato. O „čužebjesiju“ ima posebno poglavlje (razdjel 12, I. 181—184), u kojem je očitao oštru lekciju slabomu karakteru slovenskih naroda, sklonih k obožavanju svega tuđega: ksenomanija je, veli, pomamna ljubav spram tuđih stvari i tuđih naroda, suvišna vjera u inorodnike. Ova je smrtonosna kuga zahvatila sav naš narod s ovu i s onu stranu Dunava. Nebrojene je štete i sramote naš narod prepatio i još jednako pati od ksenomanije, zato što se suviše povjeravamo inorodnicima, s njima se bratimimo i dopuštamo im, da u našoj zemlji rade što ih je volja. Tu izbraja redom, čime su inorodnici opasni: oni nas „obmamljuju“ svojom rječitošću, ljepotom, „jedrenošću“, njegom, laskanjem, raskošnim životom i raskošnim predmetima svojega trga; njihov oštri um, mudrost, lukavština i udvaranje zaluđuje nas, mami i vuče, kuda sami hoće (I. 181); njihova laskavost i nezasitnost globi nas, guli i razorava; njihovo neiskreno srce, tajni neutišni jed bije nas, šteti i dovodi u očajanje; njihova đavolja oholost izvrgava nas preziranju i sramoti, iznosi na smijeh i ruglo svim narodima.

Ovo je kazano općenito, ali sada dolaze posebice na red Nijemci. Nijedan narod pod suncem, kaže Križanić, nije bio toliko sramoćen i vrijeđan, koliko mi Sloveni od Nijemaca. Zato se nijedan narod nema toliko čuvati općenja sa inorodnicima, koliko mi Sloveni. A uza sve to, gle što se zbiva? Nigdje pod nebom nemaju inorodnici ni pola toliko počasti i probitka, koliko imaju Nijemci ovdje među nama, Rusima i Lesima. Odakle u nas glad i pritješnjivanje, metež i svaka bijeda i nevolja svemu ruskomu narodu van od inorodnikâ? Koliko suza, pota, globljenja stradanja podnosi ruski narod, a od svega toga vuku korist njemački trgovci i pukovnici, grčki trgovci, raznih inostranih naroda poslanici, krimski razbojnici; sve što se otme Rusima, proždiru inorodnici. Kod Poljaka, nastavlja, živi nebrojena množina inorodnika: Cigani, Škoti, Jermeni, Židovi, Nijemci, Tatari, Vlasi; a kod Rusa Nijemci i drugi inorodnici ostaju kod svojega načina života, drže se svojih običaja, svojega pravosuđa te su mogućni, bogati, poštovani, čak vlastela i kraljevi (ovo posljednje mogao je imati na umu ipak samo za Lehe ili Čehe): naprotiv ja ne poznam, kaže Križanić, nijednog čovjeka našega naroda, koji bi živeći među inorodnicima po svojim običajima i svojim načinom života došao bio do bogatstva ili do kakove ozbiljne vlasti. Toliko ima toga kukolja među Poljacima, da se upravo ne može govoriti: inorodnici žive među Lesima, već bi se naopako moralo reći: Lesi žive među inorodnicima. Nas jedine, kaže nadalje, zapade nesrećna sudbina, što nosimo na sebi taj žig, što sami dozivamo k sebi tuđu vlast. Mi smo privoljeli Nijemce i Grke, da nas bez svakog oružja umiljatim riječima osvoje; mi smo im dopustili, da nam uređuju kraljevstva i postavljaju kraljeve. Inorodnici jašu na nama, tuku nas kao skotove, psuju nas svinjama i psima, i to rade upravo oni što kraljuju kod Leha (gl. na str. 369. 379. i 410.). Kao što vode medvjeda provukav mu brnjicu kroz nozdrvu, tako vode inorodnici nas, povlače nas na igračke i lakrdije, uređuju nam kraljevstva, postavljaju nam kraljeve, davaju nam kraljevske naslove, gradeći sebe bogovima a od nas i naših kraljeva praveći sebi sluge. Tako je cesar njemački postavio kod Čehâ kralja, prozvav ga svojim časnikom. Kako to biva, razlaže se još u razdjelu 13. (I. 184—188): miješaju se u naše poslove i ratove, obećavaju nam pomoć a donose pogibao. Tako uradiše Turci sa Grcima, tako Švedi s nama (t. j. Rusima). Radi trgovine rasplodiše se Vlasi među

Grcima te zauzeše više gradova, a Nijemci dolaze k Lesima te prekupljuju sve što zemlja rodi. Lesi jedu samo tri puta u godini pšenični hljeb, jer Nijemci izvoze svu pšenicu. Oni poplaviše lešku zemlju bakrenim novcem, a sami ne primaju od njih van zlato i srebro. Židovi ognusiše Poljsku. Židovi, Cigani, Škoti, Jermeni, to su skitalice, koje poplavljuju tuđe zemlje, ali neće ni da je teže ni da je oružjem brane. Nijemci traže pod izgovorom rata vojenu službu, obilaze sav svijet, tako da francuski i hispanski kraljevi i sam papa prave iz njihove sredine tjelesne straže. I kod nas u Rusiji ti isti skitači dobijaju zato, što se pokazuju u paradama, veliku platu, koju otimaju našim domaćim ljudma. Nijemci donose neke malene, neznatne darove caru i boljarima i time podčinjavaju sebi svu rusku zemlju. Uzimaju u najam rudokoplje, staklane, a u Litvi također mnoga imanja. Židovi uzeše u Poljskoj i Litvi pod zakup sve krčme, mitnice i mlinove. Pomislite, dodaje Križanić, kakav kraj toga može biti život bijednim kršćanima? Još se žali, što se suviše inostranih poslanika prima u zemlju, kojih je vladanje spram ruskog naroda do krajnosti oholo. Kako već rekosmo, Križanić dopušta čak sumnju, da bi mogli imati zadatak, da budu uhode (I. 186. 211). Još govori, kako su Lesi i Ugri bili pokušali, da se odbrane od Nijemaca, ali badava. Navodi za primjer tursko carstvo: kod Turaka su poturice mnogo naudile ugledu i snazi turskoga carstva. A Rusija povela se u tome za Turskom, što rado prima svakog inostranca, mnoge čak moli, nudi i sili, da se pokrste, da pređu na pravoslavlje i tada će dobiti ugledna mjesta i upravljati raznim djelima, više na korist svoju i svojih sunarodnika, nego li na korist rusku. Ako se rusko carstvo igda raspadne, to će se rasulo, misli Križanić, dogoditi ili preko tih inorodnih pokrštenika ili preko njihovih potomaka, jer kako je on vjerovao, inorodnici, ako se i pomiješaju krvlju sa Rusima svojom voljom, neće ipak nigda biti jedno sa pravim Rusima; unuci i praunuci, rođeni od inorodnih pokrštenika, imat će svagda svoje misli i poglede različite od pravih urođenika (I. 188). Da nebrojeni primjeri iz ruske i opće slovenske historije pobijaju ovu pretjeranu misao Križanićevu, ne treba, mislim, istom dokazivati.

Razmišljajući o provaljivanju inostranaca u poljski i ruski svijet, Križanić dolazi do ovakovih mračnih zaključaka: „zalijevaju i upravo potapljaju inorodnici naša kraljevstva pod imenom trgovine, zanata, bogočašća. Dolaze k nama i sa svojim ženama

i puta nazad ne nahode. Naseljujući se kod nas Nijemci istisnuše nas iz čitavih krajeva: iz Pomorja, iz Šleske, iz Prusije, iz Moravske. Kod Čeha osta malo nešto slovenskog roda u gradovima, a kod Leha svi su gradovi puni Nijemaca, Cigana, Škota, Židova, Jermena i Vlaha, tako da u mnogim mjestima ima više inorodnika, nego li našinaca te naši ljudi ne nahode više ni mjesta u svojim gradovima. Mi smo njihovi „hlapi“, mi težimo za njih zemlju i vojujemo za njih, da mogu besposleni sjedjeti u svojim gradovima, u kamenim domovima i pirovati, a nas zvati svinjama i psima (I. 215) ili psima, svinjama, magarcima (II. 251). Kada se njihovi trgovci i zanatlije u kojem gradu tako rasplode i razmnože, da osjećaju u sebi dovoljno snage, tada istjeraju naše ljude iz grada ili ih poubijaju, utvrde grad te postanu samovlasni gospodari na našu štetu i sramotu Tako uradiše u Gdansku, u Torunju, u Rigi i u nekim ruskim gradovima, a Sasi u Ugarskoj i Nijemci svuda po Češkoj, u Pomorju i drugdje. Naročito koja su mjesta prikladna za trgovinu, sva takova mjesta i pristaništa oteše nam Nijemci i svagdje potisnuše nas od mora i od velikih brodonosnih rijeka i potjeraše dalje u široko polje da zemlju oremo (I. 216). Uz to se Križanić osobito žali, kako smo već čuli, na njemačku oholu naprasitost, jer kaže: Među svim narodima najviše je nesnosna njemačka oholost, time što su mudriji od nas, vještiji u zanatima i osobito što im je jezik nevjerovatno spretan za porugljive pjesme, pričice, klevete i t. d. (I. 208, II. 252). Još na drugom mjestu (II. 114) govori se o tome, kako su Nijemci podjarmili i ponijemčili slovenske narode radi njihove nesloge.

Isporeďujući Poljsku i njezinu vladu sa ruskim samovladstvom, Križanić je, kako već znamo, davao bezuvjetnu prednost Rusiji. O tome ima poseban „razdjel“ 22. (I. 243—248), u kojem po punktima izbraja, za što mu se čini da je u Rusiji bolje: 1-o u Rusiji mogu se lakše odstraniti sve mahne vladanja; 2-o u Rusiji jedan je gospodin, u Poljskoj koliko ima vlastele, toliko tirana; 3-e ako je „samotrštvo“ (monopol) već u Rusiji jedno zlo, u Poljskoj je i u Litvi još puno gore, gdje su Židovi otkupnici ili čak boljari sami sjede u krčmama te rastaču „hlapima“ smrdljivo vino; 4-o u Poljskoj slobodno se po zemlji razmeću jeretici, dok kod Rusa to nije slobodno; 5-o u Poljsku sakuplja se svakojaki narod kao u kaljužu; 6-o leški se plemići skiću svuda po svijetu na ruglo Evropejcima, dok je u Rusiji to zabranjeno; 7-o kod Poljaka

nije ni jedan stalež svojom sudbinom zadovoljan, ni težaci ni građani: gospodari gule, Židovi napastuju, vojnici izijedaju: ne mogu biti zadovoljni ni trgovci, jer ih varaju Cigani, Škoti, Jermeni, Židovi: nisu zadovoljni ni crkvenjaci radi jeretika, ni plemići radi vječitih sabora, jer putujući stradaju uz put od Židova u njihovim krčmama: nisu napokon zadovoljni ni vlastela, imajući jednako inorodničke kraljeve. Sve je to bolje i drugačije u Rusiji. To isto samo malo drugačije ponavlja se II. 300—305. Napokon u spisu De providentia (str. 91. kod Bezsonova) osuđuje poljsku anarhiju, a potrebu samovladstva za Rusiju (ili upravo za sve Slovene) dokazuje još i time, što su Sloveni skloni „čužebjesiju“ (ksenomaniji) te im zato treba vlast, koja će ih čvrsto držati na okupu, da bi ih se drugi bojali. Za primjer navodi vlast sultana turskih, vladalaca persijskih i čak Cingiskhana (kod Waldenberga str. 180.—181.). O šteti, što je imaju Sloveni, osobito Rusi i Poljaci, od inostranaca, tvrdi Križanić, da se u godini dana sa stotinu jezika ne bi moglo ispripovijedati sve zlo, koje im počiniše inorodnici. Poljacima čak inorodni vladari (I. 193).

O radnoj snazi, na kojoj ima biti građeno blagostanje Rusije.

18. Spomenusmo već, kako Križanić dijeli ruski narod uz apsolutnog cara i gospodara, na više (knezove, vlastelu) i niže plemstvo (boljare), na trgovce i težake. Ali ima još i druga podjela s obzirom na korist i potrebu radne snage u carstvu. On dijeli cijelo društvo na članove, što čuvaju i uzdržavaju, na članove, koji su čuvani i uzdržavani, i na članove, koji mjesto koristi čine štetu. U članove društva, koji čuvaju i uzdržavaju, broji: 1-o vlastelu (plemstvo višega reda), 2-o boljare (plemstvo nižega reda), 3-e vojnike, a među neslobodnima, koje zove crnjacima (latinski nigritae), 4-o trgovce, 5-o zanatlije, 6-o težake (seljake) i robove (kmetove). Pasivni članovi društva, koje valja čuvati i uzdržavati radi državne koristi, jesu mu: 1-o crkvenjaci (duhovna lica), 2-o žene, 3-e djeca, 4-o siromasi, 5-o zanatlije mudrosti (pod ovim čudnim naslovom misli ljude od nauke), 6-o gosti neizbježni (tuđinci, koji žive u Rusiji na pravima gostiju). Štetni, ili kako on kaže, kužni članovi društva jesu: 1-o jeretici,

2-o inorodnici koji žive u masama: Cigani, Jermeni. Škoti, Židovi, 3-e inorodnici trgovci, prekupnici. 4-o rasipnici, besposlenici, igrači, pijanice. 5-o lihvari i „hljebodražitelji" (što nabijaju cijenu žitu). 6-o zločinci, tati, razbojnici i t. d. (I. 257). Sr. jo II. 37—42, gdje se isto tako razlaže, koji su redovi ljudî štetni po državu. Svojoj shemi Križanić dodaje ovaj komentar: težaci, zanatlije i trgovci stiču sve, što treba za užitak, njihovim se trudom hrane svi državljani, a zovu se crni (ruski čerń), jer čine rabotu. Naprotiv vlastela, boljari i vojnici imaju druge dužnosti: sude sudom, vojuju u ratu, paze na opći poredak, brinu se za sigurnost života i blaga svih državljana, brane od razbojnika, tatova, nasilnika, klevetnika i od vanjskih neprijatelja. Sve su to članovi aktivno-konservativni. Pasivno-konservativnima zove sve one druge, koji su potrebni za nevolju, jer se bez njih ne može da bude. To su dakle crkvenjaci, popovi što pružaju ljudma duhovnu hranu, svetinje i pouku; monasi i monahinje, što se bogu mole za ljudske grijehe: još smo u ime božje dužni štititi i podupirati uboge ljude: slijepe, hrome, nište. Zanatlijama mudrosti prozva Križanić ljude, što se bave filosofskim predmetima, koji se gdje komu mogu činiti upravo nepotrebnima, ali radi općega dobra ne može se bez njih biti; takovi jesu: slikari („likopisci"), „rudolijevci" (što lijevaju zvona i topove), mjernici t. j. ratni tehničari, gramatičari što uče jeziku i pišu rječnike, historičari što pišu dogodovštinu, aritmetičari što uče računanju, astronomi što proučavaju tečaje zvijezdâ, filosofi što vode razgovore o moralnim pitanjima, napose o politici. U neizbježne goste računa inostrance, kojih ne možemo obići, moramo dopuštati da k nama dođu na osnovu međunarodnog prava, t. j. pod pogodbom, da i naši mogu poći k njima. To su poslanici. Napokon dolaze u račun i prosjaci i sužnjevi. K crnjacima Križanić odnosi težake, zanatlije i trgovce radi njihova rada, koji proizvode te nama drugima pružaju stvari potrebite za život. Gdje se brižno zaštićuje težačtvo, zanatničtvo i trgovina, ondje se jače množi ljudstvo, jer seljaci kod ženidbe ne vode računa o staleškim ili imovinskim interesima, jer se mladi žene i brže množe, zato ih Rimljani i prozvaše proletarcima, t. j. „plodnicima". Da je prosti svijet dužan hraniti kralja, vlastelu i vojnike, dokazuje Križanić raznim dokazima (I. 259—260). Ipak ne propušta uložiti riječ u korist čovječjeg postupanja sa seljačtvom; kod njega kralj govori: nitko da ne drzne vrijeđati seljačkih ljudi ili do-

sađivati im ili protiv našeg ukaza nalagati im rabote ili terete (I. 329); koliko mogu tereta podnositi. da se ne istroši njihova snaga, to mora odlučiti kraljev razum i njegova dobrota. U slučaju narodne opasnosti boljari polažu svoje glave. zato prosti svijet mora da dâ svoje blago (I. 261). Po Križanićevu umovanju dužan je prosti svijet u Rusije jače nego li igdje doprinositi u korist carstva svakojake daće, jer 1-o rusko carstvo ima mnogo neprijateljskih susjeda (krimske i nogajske Tatare. Mordvu. Kalmike. Čeremise, Baškirce. Sirojede. t. j. divlje barbare), koji bi našim „crnjacima“ smetali u radnji. da ih ne brane slobodnjaci. 2-o nigdje ne žive „crnjaci“ tako ugodno, kao u ovom carstvu (za dokaz poziva se na razdjel 20. tačku 19. kod Bezsonova I. 236—237), 3-e naši trgovci (a to su po Križanićevoj diobi također crnjaci) ne putuju nikuda po moru i ne podnose morskih opasnosti i strahota i razbojstva (I. 261). Trgovci čine mu se manje potrebiti, nego li težaci i zanatlije. spram njih je strožiji.

Svi ti društveni slojevi dolaze kod Križanića u pretresanje odmah u početku njegova djela, gdje se govori o blagu (I. 1 do 6). o trgovini (6—29), o zanatima (30—40) i o težacima (41 do 57) uz dodatak o rudokoplju (57—64). Govoreći o izvorima blaga u opće, prije svega osuđuje nepoštene, nedozvoljene načine obogaćivanja: alhimiju. kovanje lošega novca. razne monopole, osobito kada se ustupaju u zakup inostrancima (1—6): kod trgovine dobro ističe, kako je Rusija (tadašnja) sa svih strana za slobodno trgovanje zatvorena: sa sjevera je okružuje Ledeno more i puste zemlje. sa istoka divlji narodi. s kojima nema trgovanja, a sa zapada Litva i Bijela Rusija, u kojima se ne proizvodi ništa od stvari koje su Moskoviji potrebite; a Azovsko Crno more, odakle bi mogla ishoditi najživlja trgovina. u vlasti su krimskih Tatara i astrahanskih Nogajaca, a trgovini s Buharom smetaju Kalmiki. Ostaju slobodne samo tri tačke: Novgorod, Pskov i Astrahan. Križanić potanko izbraja. kakovih vrsti robe u Rusiji nema (I. 8), a uz to prigovara, da Rusi, Poljaci i svi Sloveni u opće ne umiju voditi trgovine na daleko. ni po moru ni po suhu. Naši trgovci, kaže, ne umiju ni računati, zato ih inostranci lako varaju (I. 8); komunikacije su loše — hvali Rimljane I. 19 — i nisu sigurne od napadaja. a što se izvozi, i to biva često na našu štetu (I. 9). Križanićev savjet, da car uzme svu trgovinu u svoje ruke, nije nam tako čudnovat u današnjim teškim vremenima, gdje državna vlast za nevolju čini od prilike

to isto, što je nekoč on preporučao, i ako sa drugih razloga. Zapodjenuto pitanje, da li pristaje vladarima, da se bave trgovinom, rješava Križanić u korist njihovu, ukazujući na primjer cara Solomuna, ipak misli, da ne bi lijepo bilo, da kralj vodi trgovinu sa svojim podanicima, t. j. da u jednoga kupi a drugomu da proda, već „mora kupiti u svojega a prodati tuđincu, ili kupiti u tuđinca a prodati svojemu ili tuđincu“: „nema po svojoj zemlji prevoziti robu od grada u grad i na drobno prodavati, već neka ostavi taj posao podanicima“ (I. 11).

Nama, koji znamo tko je bio Križanić, može biti čudo, što se taj katolički svećenik, izučeni teolog, toliko zanimao sada za pitanja o unapređivanju trgovine, obrta i zanata u Rusiji, dok je nekoč kao varaždinski župnik jadikovao, što se sam mora baviti gospodarstvom. Quanta mutatio rerum, mogli bismo reći! On ište sada za Rusiju, da se umnoži broj trgovišta (I. 12—13), govori o pokušajima inostranaca, da dobiju u svoje ruke transitnu trgovinu kroz Rusiju, o njihovim velikim dobitcima koje vuku iz ruske trgovine, na jednom mjestu (I. 4) ističe, kako su Nijemci pokupovali svu robu krzna za mjedne novce, a zatim ju izrađenu dovoze nazad u Rusiju i ondje prodavaju za veliku cijenu u srebru te time čine štetu i carskoj blagajni i čitavom narodu — dok oni drugi što ne trguju, žive od bogate carske plate te se hvastaju, „tko hoće da bez djela jede hljeb, neka dođe u Rusiju“ (I. 14). Govoreći o potrebi trgovine u velike, kori ljude, koji se toga boje, pozivajući se na veliki trud, trošak i opasnosti; on im odvraća: neka ne zaborave, da veliki prihod ište mnogo truda i žrtve; ukazuje uz mora još i na rijeke, po kojima bi se mogla voditi trgovina na mnogo tisuća: roba išla bi po našim rijekama od narodâ k narodima, čime bi se mnogo obogatila carska blagajna i sav narod (I. 14); izbraja čak razne vrsti robe, koju bi ruski trgovci mogli dobijati sa raznih strana (I. 15—18). Njegovi su planovi za ono doba bili upravo grandiozni, do današnjeg dana nisu svi provedeni. Kod svakog predmeta napose ne zaboravlja istaknuti, kako sada sav dobitak ide u džep inostrancima. Što kod toga pretresanja Križanić vodi mnogo računa o Sibiriji, to dokazuje, da je živeći u Tobolsku svojim oštrim pogledom zavirivao duboko u tadašnji život i motrio kretanje trgovine. Nije zaboravio također na ulogu Persije i Kaspijskoga mora (I. 17). On sam priznaje, da kad bi se samo polovina, trećina ili bar deseti dio toga, što predlaže, obistinilo, postala bi ova država

do skora puna svakog bogatstva u obilatoj mjeri. Za primjer navodi Carigrad, u kojem je sâm bio očevidac onoga što pripovijeda: Francuzi, Englezi, Brabanci trguju po cijeloj turskoj državi i vuku odanle veliku korist i dobitak: drže sav Carigrad okružen svojim brodovima kao gustom šumom: veliki dio ove trgovine mogao bi se navrnuti k nama te prolaziti kroz naše ruke (I. 18). Kojim bi se sredstvima imala podići domaća trgovina, i o tome Križanić iznosi svoje predloge i savjete, koji nisu dakako svi potekli iz njegove glave, ali on ih usvaja te kad god dodaje svoje kritičke napomene. Na pr. nije bio prijatelj množine sajmova (vašara), osobito po gradovima, jer se bojao, da se time seljaci suviše odvraćaju od svojega rada, a i roba se prevozi iz jednoga mjesta u drugo i time postaje skuplja: zato on bi dopustio u velikim gradovima sajam po jedanput u godini, i to u zimnje doba (I. 19). Nedjeljni su sajmovi dakako potrebiti, ali po nekim gradovima valjalo bi da se radi sigurnosti obdržavaju izvan grada. Tako glasi njegov savjet i za Tobolsk s odnosom na Tatare i Ostjake. Što govori o potrebi dobrih cesta, pozivajući se na primjer starih Rimljana, toga nisu Rusi ni u dvije i tri stotine godina izveli na kraj! Njemu se ne svidi poljski način prenošenja pošte preko katana (skorotеča), koje zove poljskim izrazom „goniec", samo ne kaže zašto (I. 20). Naprotiv kako je umno bilo, što je želio da bude jedinstvo u mjerama i u novcu! U svakom gradu trebalo bi da se nađe općinski mjernik, t. j. činovnik koji bi nadzirao mjere i vage, time bi se stalo na put svakojakim prevarama; taj bi pazio i na novce da ne budu krivotvoreni, a što karakteriše Križanićev praktičan pogled na život i svijet, takav bi mjernik, primjećuje, mogao prodavati i knjižice štampane o računima. Tko će da ima dućan i vodi trgovinu, morao bi biti pismen čovjek (I. 25) te umjeti računati. U svakom gradu, predlaže Križanić, neka bi se našao carski trgovac, koji bi imao prodavati svaku robu po određenoj joj cijeni uz 2—3% dobitka. Nabijanju cijena prekupljavanjem nastojao je da se doskoči posebnim predlogom. Inače bio je protiv „samotrštva", t. j. protiv monopola u tome smislu, da pojedinac otkupljuje pravo prodaje nekih stvari u kojem gradu; ne dopušta, da inozemci trguju po Rusiji van na određenim pograničnim mjestima; tvrdi, dakako i opet protiv Nijemaca: kad ne bi bilo u Rusiji Nijemaca, trgovina čitavog carstva stojala bi mnogo bolje, t. j. skuplje bismo prodavali svoju robu a jeftinije

kupovali inostranu. Po njegovom mišljenju Nijemci izvoze iz Rusije premnogo žita. O tome se govori i na drugom mjestu (II. 160). Navodi primjer engleskog protekcionizma te kaže: „a naš je narod izvržen takovoj nevolji, da mu na leđima sjede Nijemci, Židovi, Škoti, Cigani, Jermeni, Grci i trgovci inih naroda, koji našu krv sišu" (I. 24). Još govori o novčanim zajmovima, o mjenjačima, bankarima i burzama. Spomenut ću još i to, da je Križanić predlagao, da se ide trgovcima time na ruku, što će gradski ljudi dobiti neka prava samouprave (I. 27. 29). On je u opće zdravo mislio, da će uz veću slobodu uspješnije napredovati trgovina i obrt (I. 31.).

19. Poslije trgovine dolaze na red obrt i zanati (I. 30—40), koje Križanić proglašuje korisnijima po carstvo od najljepših rudokopina i zlatnih gora. Državna vlast imala bi tačno znati, koliko ima obrtnika i zanatlija; valjalo bi čak prevesti na ruski jezik nekoliko djela što poučavaju o zanatima. Hvali Mlečiće, što su prizivali k sebi svakojake zanatlije, od kojih se domaća mladež naučila, kako treba raditi. Tako bi valjalo činiti i u Rusiji. Hvali također zanatništvo njemačko, spominje neke povlastice što ih ondje uživaju zanatlije (organizacija cehovska, koje Waldenburg ne odobrava, predbacujući Križaniću doktrinarstvo, na str. 258, ali u korist Križanićevu moglo bi se, mislim, navesti, da je on cehove i ceške povlastice poznavao već iz svoje domovine te mu zato ceška organizacija nije bila sasvim tuđa i nije mu se činila neprimjenljivom k ruskomu životu). Lijepa je Križanićeva misao, da kod kmetova (t. j. upravo robova), ako jednoga od više sinova dadu u zanat neke više vrsti, ako je taj mladić dobro izučio zanat, neka bi dobio osobnu slobodu, t. j. prestao biti „hlapom" (I. 32). Još u devetnaestom vijeku nisu svi plemići i veliki posjednici u Rusiji slijedili taj čovjekoljubivi predlog Križanićev. Rusija, tvrdi Križanić, ne proizvodi dovoljno gradiva potrebita za razne zanate, treba iz drugih krajeva uvoziti sirovinu, koje nema kod kuće, a podjedno valjalo bi zabraniti, da se naša (t. j. ruska) sirovina ne izvozi, već da se kod kuće izrađuju iz nje sve potrebite stvari, i to ne samo za svoju potrebu, već i za susjede kao izvozna roba. Među drugim predmetima pominje i pisaću hartiju, koju Rusi kupuju za skupe novce od Nijemaca, a mogla bi se bolje i jeftinije, ako i ne baš odmah, proizvoditi kod kuće. Da je tako i kod nekih drugih stvari, razlaže Križanić na opširno (I. 35—37). I o tome je po-

misljao, da bi dobro bilo da se u svakom gradu nađu dvije ili tri starije vješte žene (udovice), da poučavaju djevojke, kad budu za udaju, u domaćim, kućnim ženskim poslovima, da bi se mogla zaručnica iskazati svjedodžbom, da je naučila što treba. Ovdje mi dolazi da umetnem jednu sitnicu. Čini se, da Križanić u svoje doba uz vreteno još nije viđao u domovini kolovrata, pošto taj stroj zove njemačkim (I. 38). Osobito mu je bilo na srcu, da se dobiju sa strane vješti ljudi za metalurgiju, za izrađivanje raznog oruđa iz željeza i drugih kovina. Za uzor valjalo bi uvoziti svakojake gotove predmete iz inozemstva. Prizvane sa strane majstore valjalo bi porazmjestiti po Rusiji, po onim mjestima, koja su za koji obrt najzgodnija. Do sada su Nijemci pravili konkurenciju domaćim obrtima, ali ako država uzme stvar u svoje ruke, te će neprilike nestati. Kada bi se, završuje, sva roba, koju sada kupujemo od Nijemaca, proizvodila kod kuće, a dala bi se gotoviti doma, moglo bi mnogo tisuća ljudi više, nego li sada, ovdje udobno živjeti, a od toga bio bi i carskoj blagajni veliki dobitak.

S osobitom je pažnjom obrađeno poglavlje „o težačtvu" (I. 41—57). Križanić citira rečenicu: „ubogo kraljevstvo ubog kralj, bogato kraljevstvo bogat kralj".*) Ako koji kralj hoće da bude bogat, ima se pobrinuti da i njegovi podanici budu bogati, jer se od blaga podaničkoga puni carska blagajna. A svemu je bogatstvu korijen i temelj seljačtvo (težaci): ono hrani i obogaćuje i sebe i obrtnike i trgovce i boljare i cara. Možda se gdje gdje i ne treba toliko brinuti za seljake, kaže Križanić, ali u Rusiji nije tako: naš je narod troma uma (taj se prigovor kod Križanića često ponavlja), sam se ničemu ne dosjeti, ako mu se ne pokaže i ne naloži: o poljodjeljstvu nemamo nikakvih knjiga, narod je lijen, valja ga silom natjerati, a kraj našeg savršenog samovladstva ovdje je to lakše nego li drugdje, t. j. natjerati narod na dobru radnju. Sada Križanić potanko izbraja što se sve može dobiti ili proizvesti seljačkim radom (I. 42—43). Tu je upotrebio mnogo hrvatskih riječi, koje su mu od djetinstva ostale u pameti o zemaljskim plodinama, ne razbijajući si mnogo glavu, da li će ruski čitalac svaku riječ razumjeti. Kao praktičan savjetnik napominje, da pozvani na te poslove ljudi

*) To je aksiom, kojim su se u osamnaestom stoljeću služili francuski fiziokrati: „Pauvre paysan — pauvre royaume; pauvre royaume, pauvre roi".

imaju ispitati, gdje u kojem kraju što najbujnije raste i uspijeva (I. 40—43), prigovara zaludnom trošenju truda i vremena na manje korisne stvari, gdje se može više privrijediti težačtvom: navodi primjere iz svojih doživljaja i iz knjiga: kako se dobija med, što je vidio u Turskoj, što se radi u talijanskom gradu Tiburu, u njemačkom Vratislavlju, u okolici Budima grada, o proizvodstvu masla, o stavljanju mlinova i t. d. Ali ne radi se samo o proizvođenju raznih plodina, već i o pohrani, t. j. o načinu, kako se može što od seljačke privrede dobro sačuvati. I u tom je pogledu Križanić pun puncat planova, gdje opet izbijaju mnogi izrazi iz njegove hrvatske mladosti. Dakako on i tu nalazi mnogo dobra kod Nijemaca, od kojih bi valjalo uzajmiti sve, što se iskustvom preporuča kao korisno. Na pr. svraća pažnju na potrebu dobrih gospodarskih zgrada (upotrebljuje izraz „suhota", koji je možda živio u njegovu kraju kod hrvatskoga naroda u istom značenju kao „suša") te ukazuje na lijepo građene „pojate" kod Nijemaca (I. 48). Državna vlast imala bi poukom i potporom ići seljacima na ruku, među ostalim nabaviti im dobro oruđe i prodavati pod jeftinu cijenu. Mnogim predmetima, kako se sada upotrebljavaju, prigovara se da su nespretni i nezgrapni, n. pr. taljige, topori i dr. (o tom se je već govorilo). Vidio sam, kaže, kako je dvor građen pô godine, koji bi isti radnici mogli postaviti u dva mjeseca, da su imali valjano oruđe. Dalje govori o kosama i srpovima, ljudi ne poznaju kantara, valjalo bi ih poučiti kako da grade izbe. Tu se Križanić, pripovijedajući o gradnji kuća sjetio, da Srbi među Dunavom i Savom prave kuće u zemlji, kao što su ruski „pogrebi" (podrumi) — to su zemunice — stranom radi pomanjkanja drva, stranom da se lakše zaštite od Turaka (I. 52). Još govori o raznim načinima krovova. Za uspjeh svile u Rusiji Križanić nije bio siguran, pogovaralo se o okolici astrahanskoj, a za rižu pita, ne bi li se u Rusiji našlo mjesto gdje bi taj proizvod uspijevao, znao je valjda iz Italije, kako se s njim postupa. Za duhan tvrdi odrješito, da bi okolo Kaspijskog mora i na Volgi mogao rasti onakav, kakav je u Germaniji hanavski, a to bi bila velika korist za carsku blagajnu, jer bi više tisuća rubalja ostalo kod kuće, koje se sada plaćaju napolje, dok sada grad Hanau postaje svakom godinom od prodaje duhana bogatiji. Priča, kako je došlo u tom njemačkom gradu do sađenja duhana (I. 54). Križanić ne razumije, zašto je duhan u Rusiji zabranjen. Kad bi prosto bio grijeh smr-

kati ili piti duhan, zašto je onda to dopušteno vojnicima i rudarima? Griješiti se može kod duhana, kao i kod vina i kod žênâ, neumjerenim uživanjem, a ovo se posljednje ne zabranjuje. U spisu De providentia (kod Waldenberga na str. 305) kori ljude radi licemjerstva, što viču protiv duhana te dosađuju caru, da to strogo zabrani, dok „in blasphemiis, in magiis, in latrociniis et in aliis atrocissimis criminibus, in quibus necessaria est severitas, isti homines requirunt in principibus clementiam sive potius remissionem et dissolutionem iustitiae". Napokon zabrana duhana slabo pomaže, jer ga tim više uvoze inozemci i vrlo skupo prodavaju. Toliki poslanici što dolaze u Rusiju, donose također duhan sa sobom. Kako je Križanić gotovo na sve mislio, tako se sjetio i koristi od lova na kitove radi masti te je mislio, da bi se mogle izgotoviti potrebite za taj lov lađe. To bi Nijemci za cijelo već davno bili učinili, da oni vladaju Sibirijom kao mi (Rusi). Od gojenja vinove loze nije se nadao velikomu dobitku, njemu je, istina, pričao neki Nijemac o pokušajima u okolici kazanskoj, gdje da vino dobro rodi, ali on toga ne vjeruje; a od jednoga je čovjeka čuo to isto za astrahansku okolicu, gdje bi se, ako grožđe ne može dozrijeti, mogao bar praviti ocat, ali ni to da ne ide.

O položaju robova, to će reći, neslobodnih ljudi, koji ponajviše življahu u kućama vlastele i boljara, kao njihove sluge, — u devetnaestom stoljeću zvahu ih dvoróvyje ljudi — dolazi spomen na jednom mjestu u Politici (I. 162), gdje se pripovijeda, da su ih u Križanićevo doba držali oko sebe mnogo (hlapov boljari deržat u sebe mnogo), do pedeset i stotinu u jednoj kući (dvoru), žive o običnom obroku, koji se davao in natura (jer se poimence spominje brašno). Čini se, da im obrok nije bio dostatan, jer se dodaje, da kradu i razbojstva čine. Ne prođe gotovo ni jedna noć bez ubijstva, osobito o velikim praznicima, kada se opijaju kao pomamni. Sam Križanić ne svjedoči toga, već je izvadio iz Olearija, da je u njegovo vrijeme, kad je bio u Moskvi na 11-ga decembra nabrojeno bilo 15 mrtvaca na „zemskom dvoru". A kada se u vrijeme kosidbe ovi „hlapi" šalju na polje, u moskovsku okolicu, događaju se ondje mnoga razbojstva, a sve to ostaje nekažnjeno. O toj mračnoj slici tadašnjeg društvenog života govori i sam Križanić od sebe na drugom mjestu, gdje isporeduje Moskvu sa Carigradom (I. 292—3). Valja ipak dodati, da se Križanić tužio osobito na Nijemce, a i

nekoje Lehe, da sa seljacima ruskim i bjeloruskim, koji im bijahu na službu s podvozima ili pretpregama, postupaju vrlo ružno (I. 171). O tome, kako je Križanić sudio o kmetstvu, gl. jošte na str. 424.

Još je jedna glava posvećena rudama (I. 57—64), u kojoj Križanić priča, što je sve čuo o traženju ruda, ali bez uspjeha. Misli, kad bi ljudi gdje što i našli na svojem zemljištu, boje se otkriti, ističe i druge uzroke neuspjeha, stranom od neznanja stranom od nehajstva. Zanimljivo je, što se Križanić poziva na razne ljude, od kojih je što o tome pitanju slušao. To sve dokazuje, kako već rekosmo, da nije u Tobolsku živio kao nastran čovjek, koji samo iz svojeg kabineta motri ljude, te se ni s kim ne druži; naprotiv on je sa mnogima razgovarao o raznim praktičnim pitanjima, slušao što drugi govore, ali i sâm kazao svoje mišljenje.

20. Kako je Križanićevo u istinu nedotjerano do kraja djelo o Politici imalo prije svega taj cilj, da dijeli savjete caru o njegovoj vlasti i njegovoj koristi, o njegovim zadaćama, potrebama i dužnostima, poslužujući se kod toga prema situaciji raznim načinima razlaganja, čas u obliku razgovora, čas u obliku, savjeta ili čak careve besjede izuštene svojim vjernim podanicima nije mogao smetnuti s uma ni carske vojske i vojničke sile, toga najprečeg sredstva za vladara, kojim će izvesti svoje osnove ili zadržati u ruci što je zadobio ili predobio. O potrebi vojske umuje ovako (II. 81): Oružana sila treba da je u svako doba pripravna, zato i vježbanje u vojenom djelu ne smije se nikada prekinuti. Nijedan kralj (car) nije tako moguéan ni tako srećan, da bi imao mir u svojoj vlasti, već svaki uživa mir dotle, dokle mu dopuštaju njegovi susjedi. Tjelesine devâ i konjâ veće su od ostalih životinja, zato im tim više dosađuju muhe: tako se i velika kraljevstva ne mogu naslađivati savršenim mirom, jer im ovda onda dosađuju maleni neprijatelji ili zlikovci poput muha. Križanić je odmah na početku Politike posvetio drugu glavu „sili" (I. 65—104). Dakako tu se govori ne samo o vojsci, već i o svim drugim sredstvima, kojima car može utvrditi svoju državu, dakle i o tvrđavama, gradovima, kulama itd., o čemu je već bilo govora. Tada istom dolazi riječ na vojsku i o vojnicima, o vojskovođama, o nazivima, o vojničkom odijelu, o plati i odlikovanjima. Po mišljenju Križanićevu ima originalnost u nazivima veliko značenje za duh u vojsci, ovu originalnost proteže

ne samo na nazive pojedinih vojenih časti i časnika, već i na sve drugo, što se tiče vojske i vojenih stvari. Ima čitav jedan vojeni rječnik (I. 68—70) i opet na drugom mjestu dva takova (I. 62—3, 104). U njegovu nastojanju, da inostrana nazvanja prevede, izbija neki pedantizam ili doktrinarizam, koji se ogleda i u nekim drugim njegovim mislima. On je n. pr. bio toga mišljenja, da će ruski vojnici biti hrabriji, ako se „rajtar" zamijeni „konjanikom", „soldat" „pješcem", „hetman" „poljnim banom", „husar" „kopejnikom", „baraban" „bubnjem", „asaul" „poručnikom" itd. Jednom riječi upravo u vojenoj struci, u koju se nije mnogo razumijevao htjede biti bar jezičkim puristom.

Križanić kaže: kako lav među zvijerima, orao među pticama nose nazvanje careva radi svoje snage i brzine, tako se može tražiti od vojske, da ima svoju snagu i svoju brzinu. Ali pošto je rijedak slučaj da se nađe jedno i drugo zajedno, zato je oružana sila podijeljena na razne vrsti oružja, jedni hoće da se proslave snagom, drugi brzinom. To se objašnjuje primjerima iz historije rimske i poljske vojske, načinom borbe kod Kalmika, „Mugula" (Mongola) i drugih nekih plemena; nabrajaju se razne vrsti oružane sile kod Nijemaca sa praktičnim primjedbama, prema ruskim potrebama; daje se savjet, da ne valja u svemu nasljedovati samo Nijemce, već se obazirati i na druge narode; kritikuje se domaće, a donekle i njemačko naoružanje. Kako se u ravo tu Križanić upušta u razne kritičke opaske, slijedi da je razne vrsti oružja dobro poznavao (I. 72—77). Na jednom se mjestu kaže (I. 213—214), da su njemački pukovnici naučili rusku pješačku vojsku, kako će strijeljati iz pištolja i nositi dugačka koplja, ali naš pisac ne odobrava sasvim ovoga naoružanja; nama, kaže, treba lako konjaničtvo i husarski stroj. Na drugom opet mjestu (I. 88) govoreći o tom, kako u ruskoj vojsci ne treba toliko „zapovjednika", koliko ih obično ima njemačka vojska, gdje ima na misli obično ratovanje Rusa sa Tatarima i drugim „skorim" narodima, dodaje da samo kad bi bio rat sa Nijemcima, morala bi i ruska vojska mirno stojeći se biti, „a zapovjednici od zada gone i ne puštaju utjecati"! Kako je Križanić, i ako katolički svećenik, vodio računa o svemu, što treba da zna valjan vojskovođa, ili po njegovu ban, pokazuje njegovo razlaganje I. 90: tu se među ostalim traži, da ban „imat znanje drevnih prigod" i da ima „čertež i opisanje zemlji, v kojej vojujet.

i da dobro znajet i pamjatit prigodi davnija i ninešnjeje postanovljenje (stanje) svojeja zemlji i naroda".

Napokon bit će Križanić bio, kako već rekosmo u životopisu, dovoljno muzikalan. Zato ni ovdje, govoreći o vojsci, ne zaboravlja muzike, već nabraja razne muzičke instrumente. Sam priznaje, da u čisto vojenim pitanjima nije kompetentan, zato to ostavlja drugima. Ipak svaljuje veliku odgovornost na slijepo nasljedovanje njemačke vojene organizacije te okrivljuje njemačku taktiku, što su Rusi kod pobune Baškiraca zlo prošli (quod ego ipse oculis spectavi Toboliis in Sibiria in bello Bascircio. Si non adfuissent Germani doctores, primo statim tempore facillime per Dei gratiam fuissent caesi Bascircii. Kod Waldenberga str. 302).

Križanić nije bio oduševljen za osvajaću politiku Rusije spram susjednih naroda, bilo na zapadu, bilo na istoku: kori ljude, koji misle da se od nekoje zemlje ne može drugačije imati dobitak, van da se osvoji silom ili da plaća danak („jasak") te ukazuje na primjer Nijemaca, koji umiju od Rusije vući veliku korist (I. 14). Lijepo kaže, da se kod svakog rata ima prije dobro promozgati, da li je uzrok opravdan (II. 108). On na pr. nije odobravao načina, kako su u Americi Hispanci postupali sa tamošnjim narodima (II. 110), a za Rusiju kaže: Okolo ovoga carstva sjede Sirojedci, Samojedci, Ostjaki, Kalmiki i drugi narodi, od kojih nekoji čak ni hljeba ni soli ne poznaju, nekoji žive bez kuća, ali nisu ljudožderi i ne prinose žrtve ljudske svojim bogovima (bolvanima). Pravica i razum ištu, da ih ne valja na smrt ubijati i iskorjenjivati (ako nas nisu čime god uvrijedili i povod dali našoj intervenciji). Treba li ih predobijati drugim načinom i pod svoju vlast podčinjavati i na plaćanje danka prisiljavati, o tome Križanić neće ništa da kaže, o tome neka sude drugi, kojima su oni narodi bolje poznati (II. 111). On tek priznaje pravo, da se carstvo dužno braniti od napadaja sa strane bespokojnih susjeda, odobrava dakle donekle rat sa Kalmikima i Baškircima, ali odrješito se protivi, da bi Rusija imala dirati u Kitaj (II. 121–122). I za taj je plan bacao krivicu na neke njemačke generale, što raspaljivahu strasti hvastanjem, da će oni osvojiti Kitaj za cara ruskoga (De provid. 112). Spram Turaka, o kojima je na više mjesta govorio s velikim poštovanjem, nije bio, kako već rekosmo, onakav bezuvjetni neprijatelj, da bi po što po to htio s njima ratovati, naprotiv

savjetuje, da se Rusi ne dadu zavesti i umiješati u rat s Turcima, koji je proračunan samo na tuđi dobitak (I. 210). Samo glede Krimskih Tatara čini izuzetak, jer ih računa među narode, sa kojima nije korisno u miru živjeti; on i dokazuje zašto (II. 127—130). Kad bi bog dao, da ih Rusi savladaju, valjalo bi, pošto ih ne možemo svih do kraja uništiti, samo one ostaviti na svojem mjestu, koji će obećati, da će se pokrstiti, a koji ne htjednu na to pristati, s njima van, napolje, iz Krima. Križanić je bio toliko oduševljen za Krim, i ako ga sam nije nigda vidio, da je čak predlagao, da bi se danas sutra car ruski mogao onamo preseliti, t. j. prenesti onamo rusku stolicu (II. 126). Njegova se želja napola ispunila.

Glede vojnika, ako se hoće da budu hrabri i vješti svojemu zadatku, naglašuje nada sve potrebu dobre hrane i dobra odijela. A znajući, kako mnogi inostrani susjedi prigovaraju Rusima da nisu dosta hrabri, dokazuje primjerima, da se i hrabrost može povisiti dobrim vježbanjem. Izbraja u dvanaest tačaka pogodbe, pod kojima može vojnik biti hrabar (I. 85—86). O vojvodama t. j. komandantima, izrekao je mnogo zdravih misli, ali ima i takovih koncesija duhu tadašnjeg vremena, koje u feudalnim državama vrijede još i danas, kao na pr. da se kod oficira daje prednost boljarima. Istina, on dodaje, „pored drugih vrlina". I tu izbraja dvanaest tačaka, čime treba da se odlikuje „ban" (t. j. komandanat vojske), medju kojima nije dakako posljednja ta, da mora svakako da bude urođenik, a nipošto inorodnik. Tu i opet napada na prepotenciju njemačku i u toj struci. Spomena je vrijedna Križanićeva opomena, da bi car ruski imao sa Poljacima ugovoriti ksenelasiju (t. j. izgon inostranaca), obećavši im zakletvom da neće dirati u njihovu nutarnju slobodu (I. 90).

Pretresav ovako sve slojeve ruskog društva Križanić izreče jednom sa svojega filosofskog gledišta ovakve misli: Velikaši i plemenitaši mogli bi se računati među sljedbenike paripatetičara, dok prosti svijet (crnjaci — nigritae) mogu biti epikurejci, jer su njihove misli i želje upravljene samo na radnju, korist, spokojstvo i užitak (kod Waldenberga str. 66.). Njegovo je uvjerenje, da ako i žive u drugim bogatijim zemljama imućni ljudi udobnije i obilatije, nego li u Rusiji, ali kmetovi i siromašniji građani, koji si ručnom radnjom siguraju život, stoje u Rusiji puno bolje i žive udobnije, nego li u onim bogatim zemljama.

To se tumači ovako: drugdje je zemlja zasađena vinogradima, voćnjacima, zapremljena rudnicima, tako da ne može proizvoditi dovoljno žita, a gdje se težaci i radnici ne bave sijanjem žita, ondje se uopće živi siromašno: kroz čitavo ljeto ljudi ne piju ništa nego vodu, vino sve prodavaju a hljeba jedu vrlo oskudno, o kvasu i ne znaju ništa: gdje koji jedu hljeb od kestena, sirka, prosa i drugih takovih stvari, od kojih hljeb izgleda prije kao zemlja nego li kao pravi hljeb. Ima i takovih krajeva, gdje su sve same gore i žito ne uspijeva, tu ljudi jedu vrlo loš hljeb i toga malo, kao u Švajcarskoj, Tirolu, Salcburgu. A u Rusiji po božjoj milosti svi ljudi, kako bogati tako i siromašni, jedu hljeb od raži, imaju ribâ i mesa, i tko nema piva pije kvas (I. 236—237). Na jednom mjestu De provid. 86 žali Križanić, što ima u carstvu ljudi, koji malo paze na prosti, ubogi svijet te ga dovode do očajanja. Zato se čuje od prostih ljudi riječ: da će oni na drugom svijetu u paklu donositi drva, kojima će se žeći patriciji i magnati!

21. Govoreći o raznim slojevima ruskoga naroda, počevši od cara i boljarâ do trgovaca, zanatlija i težaka, Križanić je imao na umu samo interes carski i državni, o nutarnjem stanju, o čitavom redu važnih nutarnjih pitanja, o porodičnom životu, o položaju žene u kući, o uzgajanju djece, o tegobama dnevnog života itd., ne govori ništa. Sve to kao da se njega nije ni ticalo, jer je i zbilja bio besporodični beskućnik. Ovako iz njegova opširnog djela ne dobijamo potpune slike tadašnjeg ruskog života; vidimo samo, da je bio obožavač državnog apsolutizma. O prirodi čovječjoj govori tek u opće, da su ljudi podvrženi pohotama (II. 67), nema ih mnogo koji se umiju pokoravati razumu, a za one, što toga ne čine, znao bi jedan lijek: virga et metus poenarum (šiba i strah od kazne). Razumije se dakle, da nije bio protiv tjelesne kazne; od toga su oslobođeni po njegovoj teoriji samo vlastela, boljari i plemstvo. Kako je i sam bio rodom plemić, njegova je porodica za cijelo imala kmetova, nije mu odveć upadalo u oči rusko kmetstvo ili ropstvo, da bi ga uzimao pod zaštitu, i ako je znao, da toga radi Nijemci i Poljaci grde Rusiju. O tom ima u neizdanom kod Bezsonova tekstu Politike posebno poglavlje „Ob rabotě ili ob hlapstvu" (kod Waldenberga na str. 194.), u kojem čitamo ovakovo mišljenje Križanićevo: „quamdiu Russia illaesam conservabit legem servitutis, tamdiu per Dei gratiam poterit suam maiestatem, libertatem et

statum conservare". Križanić smatra dakle ropstvo u Rusiji jednim od stupova državne snage. U protivnom slučaju strah ga je, da bi i u Rusiji mogla zavladati anarhija, kakova vlada po njegovu shvatanju u Poljskoj: „ne gens Russiaca incidat in eandem confusionem rerum, dissolutionem . . . xenarchiam ac ignominiam gentium, in quam inciderunt Lechi". Ne treba napominjati, da ovo umovanje Križanićevo nije tačno. Anarhiju poljsku, kako je on zove, nije uzrokovao ili izazvao manjak ropstva, što je i Križanić dobro znao. O narodnim grijesima, pošto se moralne strane života malo ticao, govori tek mimogred, žigoše nepristojnosti u razgovorima, sodomski grijeh (De prov. 106), a najviše pijanstvo. Ta mu je mahna ruskoga naroda ležala teško na srcu, na pijanstvo rusko osvrće se mnogo puta u svojoj Politici, kako smo već čuli. Na jednom mjestu, odbijajući klevete, što se iznose protiv Rusije u djelima inostranih pisaca, priznaje samo toliko, da njihovo žigosanje ruskog pijanstva nije neopravdano, jer je istina, da „na svem širokom svijetu nema tako ružna pijanstva, kakovo je u nas" (I. 170). Koreći opće slovensku naklonost k „pirovanju", koju nalazi čak u poganskim vremenima te spominje boga Radigosta, kojemu se u slavu stari Sloveni opijahu (I. 175), pretresajući pitanje o krčmama i krčmenoj monopoliji kao jednom od glavnih uzroka velikog pijanstva, priča vrlo potanko proces ruskog pijančevanja: radi monopola ljudi ne smiju variti pića bez posebna dopuštenja, a ovo dobijaju sa naputkom, da se ima sve popiti u tri-četiri dana i ne čuvati duže u kućama. Tako ljudi na silu piju i opijaju se. Ljudi slabijih prihoda, koji si ne mogu prigotoviti pića kod kuće, idu u krčmu, ali drugih krčmi osim carskih nema: u ovima je po riječima Križanićevim i mjesto i posuda gnusnije od svukog svinjskog koca, a piće gorko, prodaje se pod đavolju cijenu; a pošto i tih carskih krčmi nema mnogo, prosti svijet lakom je od žeđe na piće te ma kolika mu posuda dopala ruku, iskapit će je na jedan dušak. Tako će ne samo sve novce zapiti, već i rubeninu i suknju s leđa propiti (I. 297—298). Da bi se lakše dobila dozvola za varenje piva ili žganje rakije, ljudi izmišljaju svakojake povode; odatle nastaju raznovrsni pijaći običaji, kao pijančevanje o uskrsu, o drugim velikim praznicima, na pr. u slavu sv. Nikole pijančuje se čitavu jednu ili dvije nedjelje; drugi su obroci pijančevanja: imendani, rođendani, krstitke, karmine itd. Odatle uđoše u običaj čak dvorske pijanke, kojima car časti inostrane

poslanike ili svoje boljare. Početak ovakovå dvorskog opijanja Križanić pripisuje Ivanu Grznomu. Svi ti zli običaji postaše sa vremenom kao neki zakon, koji se po općem mišljenju mora strogo držati, čak i od onih, kojima nije to po volji. Taj je grijeh, kaže Križanić, tako ušao narodu u običaj, da se može dogoditi da se koji god čovjek vraća kući ne okusivši hljeba, ali trijezan nijedan: jer gospodar ni na što drugo ne misli i ne gleda, već kako će što skorije opojiti svoje goste. Križanić mogao bi se, pišući ove riječi, sjetiti svoje domovine, u kojoj zacijelo nije bilo mnogo drugačije, ipak je ne spominje izrijekom, već samo kaže, da se i drugdje mnogo pije, na pr. kod Nijemaca, ali nigdje se ne vidi tako ružno pijanstvo, kao u Rusiji, gdje bi se ljudi, muško i žensko, po ulicama valjali, padali u blato, i to ne samo svjetski ljudi, već i duhovna lica. Po njegovu uvjeravanju izlazi, da je u Južnoj ili Maloj Rusiji bilo manje pijanstva, nego li u Velikoj (I. 300). Da bi još jače ožigosao ovu veliku pogrješku ruskoga naroda, kaže na jednom mjestu (I. 176), da kad bi kod Talijana, Hispanaca ili Turaka netko bio viđen samo jedan put pijanim, izgubio bi svu čast niti bi ga držali za vrijedna da obnaša ma kakvu javnu službu, veliku ili malu. U vezi s tim ruskim grijehom tumači, da se Malorusi upravo toga radi pobuniše, hoće li ostati pod Moskovijom ili neće. Svemu je po njegovu kazivanju uzrokom bio vinski monopol, jer „prokleti kabaki (krčme) biše i ovdje uvedeni“, a moji Ukrajinci i novi podanici moskovskog carstva, kada okusiše novi zakon, on čas se pokajaše i opet povratiše k Lesima (I. 285). Bojazan Križanićeva, nisu li se Ukrajinci konačno odmetnuli od Moskovije, nije se obistinila, ipak njegovo negodovanje protiv kabaka već u ono vrijeme zaslužuje svaku pohvalu i priznanje, ma da se zna, da su već prije njega inostranci, govoreći o Rusiji, jednako žigosali rusko pijanstvo, kao Margaret, Olearius, Perry, a i Kotošihin nije zaboravio spomenuti ovo narodno zlo. Križanić pita: zašto svijet drži, da Rusi rado varaju, kradu, ubijaju, da su nevjerni, nepošteni u riječima, nečisti u životu? odakle sve to? te odgovara: odatle, što je svako mjesto puno „kabaka“ (krčmi), monopola, zabrana, otkupnika, prodavača, itd., tako da se nitko ne može slobodno kretati ili slobodno uživati trud i muku svojih ruku, svojega pota, već se sve radi potajno, u strahu, kao da su svuda sami tati itd. U tome je Križanić izrekao strašno mnogo istine! Svakomu je i nepoznatomu čovjeku, kada se dvojica sastanu,

prva riječ bila, kako Križanić priča, imaš li ženu? A druga: koliko imaš carske plate? Ljudi se ne stide da budu goli u kupatilima, a kad im je od potrebe čija milost, ružno se ponizuju, mole, biju čelom, da je upravo odurno (I. 296).

Ovaj pokušaj sinteze glavnih misli Križanićevih, političkih, socijalnih, ekonomskih, vjerskih i narodnosnih, njegovih savjeta predloženih ruskomu caru, na korist, slavu i snagu njegovu ličnu i njegove države i njegova naroda, ne može već zato biti potpun i iscrpiv, što je izrađen većim dijelom na osnovu nepotpunog izdanja njegove Politike, kako nam je daje izdanje Bezsonovljevo; ipak se nadam, da će strpljivu čitatelju dati prilično vjernu sliku svega, o čemu je razmišljao i glavu si razbijao jadni sibirski prognanik, sin toploga juga u dalekom sjevernom Tobolsku, želeći da što opširnije i svestranije predoči moskovskomu vladaru kao u jednom ogledalu njegov veliki zadatak, čijim će vršenjem postati pravim dobrotvorom svojega naroda. U mojoj slici nisu izvađene iz Križanićeve Politike samo političko-ekonomske ili financijske ili državnopravne ideje, kako se to može naći u raspravama Brücknerovim, Vujićevim i u knjizi Waldenbergovoj, već se moje pričanje dotaklo svih pitanja, o kojima se raspravlja i pretresa u Politici.

PRILOG PRVI.

Križanićeva načitanost.

Da je Križanić bio vrlo obrazovan, opširno načitan čovjek tako da se u ono doba nitko u Rusiji nije mogao s njime sravniti, to će mu svatko rado priznati, kada pročita ma koje od njegovih povećih djela, osobito njegovu Politiku, makar u manjkavom, nepotpunom izdanju Bezsonova. Svoje veliko znanje nije crpao samo iz filosofsko-teološke spreme, stečene u Gracu, Bolonji i Rimu, ili iz množine knjiga, pročitanih ne samo u mladim godinama, već i kasnije za svojega boravka u dalekom svijetu, već također iz iskustva burnog života, iz doživljaja obilatih raznim utiscima, kojih se u njega mnogo nagomilalo tečajem dragovoljnog i nedragovoljnog lutanja po svijetu. Njegova je darovita duša željno gutala sve dobivene utiske, a jako pamćenje vjerno ih čuvalo u glavi, dok dođe zgodan momenat, da se iznesu na vidjelo. Križanić nije mnogo isticao svojega ličnoga ja u književnim radovima, više se može naći u njegovoj prepisci, najdragocjenijem izvoru za poznavanje njegova života. Ali i taj izvor nije odveć bogat. Poslije njegova drugog polaska i dolaska u Rusiju presahlo je na mnogo godina i to vrelo, te se slabo pomalja iznovice opet pod kraj njegova života, nakon konačnog odlaska iz Rusije u Vilnu i Varšavu. Za ocjenu njegove naučne vrednoće ostaje nam ipak jedno svjedočanstvo — njegovi radovi, u kojima se sjajno ogleda široko znanje mnogih stvari, potvrđeno citatima iz mnogih knjiga, kojima je podupirao, osvjetljavao i objašnjavao svoje izrečene misli, načela i teorije. O tim citatima, kao izvorima njegova znanja i uzorima njegovih misli htjeli bismo ovdje dati račun.

Na prvom je mjestu spomena vrijedno Križanićevo duboko poznavanje svetoga pisma, koje je znao, može se reći, gotovo na izust. Na svjedočanstvima primjera i citata iz svetoga pisma,

osobito knjiga staroga zavjeta, počiva čitava zgrada njegova umovanja, to su najjači stupovi njegove vjere i pouzdanja. Svetim se pismom obično služi tako, da navodi iz njega ovaj ili onaj događaj, koji mu pruža zgodnu paralelu k onomu, o čemu je kod njega upravo riječ. To su citati po sadržaju bez prevoda pojedinih rečenica. Tako n. pr. u Politici I. str. 9. stavlja si pisac pitanje: pristoji li se vladarima da vode trgovinu. U odgovoru sa „da" na ovo pitanje služi se, kako već jednom rekosmo, primjerom cara Solomuna, o kojem se pripovijeda u III. knjizi Carstva, gl. 10. st. 21.—27., da je sve njegovo posuđe, sva njegova pokretnina bila od zlata. A odakle njemu toliko zlata? Odgovor daje pomenuto mjesto, iz kojega Križanić dokazuje, kako je Solomun trgovao sa Indijom te slao onamo svake treće godine svoje brodove. Ili ib. I. 67 izriče se načelo, da je blažen grad, koji u mirno doba vodi brigu o ratnim potrebama. Za dokaz istine ove rečenice poziva se Križanić na primjere, što ih je čitao u Paralipomena II. gl. 11. i 14., gdje se govori o kralju Roboamu i Azi, da su tako radili, t. j. sazidaše gradove, obzidaše ih bedemima, naoružaše i osiguraše hranom, sve to u mirno doba. Ali ima mnogo i takovih primjera, gdje se upravo u prevodu riječ po riječ donose citati iz svetoga pisma. Tu nastaje pitanje kako se Križanić služio doslovnim citatima. Na to nam je odgovoriti, da je Križaniću podlogom citata bio latinski tekst vulgate, koji je sam svojim jezikom prevodio, ne obazirući se na crkvenoslovenski tekst biblije ili na tekstove glagolskih misala i brevijara, kojih nije ni imao pri ruci. To se može dokazati velikim brojem primjera, da navedemo tek jedan ili drugi. Prič. 2. 13 (u Politici I. 11) glasi Križanićev citat ovako: „Blažen muž, kij obrétet mudrost i obilen budet razumom; luče jest njeja stjažanije neže dobytok srebra i zlata". To odgovara kao doslovni prevod ovim latinskim riječima: beatus homo, qui invenit sapientiam et qui affluit prudentia; melior est acquisitio eius negotiatione argenti et auri. Da je zagledao u Ostrošku bibliju, našao bi u njoj drugi tekst. Mudrost 6. 21 (u Politici I. 111) glasi kod Križanića kao citat ovako: „Požělěnije mudrosti privodit k věčnomu kraljestvu. Ašče se adda radujete v sědaleh i v berleh, o kralji, ljubite mudrost, da budete v věk kraljevali. Ljubite svět mudrosti vsi, koji držite oblast v narodeh". Ovo je tačan prevod latinskog teksta: concupiscentia sapientiae deducit ad regnum perpetuum. Si ergo delectamini sedibus et sceptris.

o reges. diligite sapientiam, ut in perpetuum regnetis; diligite lumen sapientiae omnes, qui praeestis populis.

Križanićevi citati dolaze u tekstu njegova pripovijedanja čas pojedince, čas nagomilano ih poviše, tako da se na izmjenu javljaju to riječi svetoga pisma to njegovo objašnjenje. Na pr. u Politici I. 196 Križanićeva tema glasi (latinskim riječima): Nos non habemus nobilem generositatem, quae facit ut quis malit mori quam subesse alienigenae domino. Ovu temu sam pisac objašnjuje ovako (dajem prevod): Bijesni su ljudi dvojako nesrećni: jedno što nagi bjegaju i sami sebe tuku; drugo što sami ne vide svoje bijede i sramote, koje sav grad vidi, niti se stide niti lijeka traže. Slično tome trpi i naš zlosrećni narod, jer nas inorodnici utjeraše u takovo bjesnilo, da se samo ponizno klanjamo, pozivamo k sebi inorodnike za kraljeve a ne vidimo svoje mrske sramote, koju trpimo, koju sav svijet u nama vidi i pljuje na nju. Za ovim piščevim razmišljanjem slijede citati, i opet sa jednim uvodom u ovim riječima: Jeremija je dobro razumio sramotu tuđevladstva, kad je plakao (Jerem. 51. 51): „Smutihom sja, abo slyšahom ostudu svoju, sramota jest pokryla lica naša, abo pridoša inorodnici na posvjaćenije hrama gospodova" (latinski tekst vulgate: confusi sumus, quoniam audivimus opprobrium; operuit ignominia facies nostras, quoniam venerunt alieni super sanctificationem domus domini). Nastavlja citatom iz Isaije: Isaija plače govoreći (Is. 26. 13): „Gospodi bože naš, obladaša nas gospodari okrom tebe, tokmo v tebě da spominajem imja tvoje" (lat. tekst: Domine deus noster, possederunt nos domini absque te, tantum in te recordemur nominis tui). Novi citat iz Josije: Josije govori (Os. 3. 4): „Mnogije dni hotjat sědět syny Izrailevy bez kralja i bez knjaza" (lat. tekst: Dies multos sedebunt filii Israel sine rege et principe). K ovomu posljednjemu citatu Križanić daje svoje tumačenje ovako: kad je kod Židova nestalo domaćih kraljeva od Davidova koljena, nije zato nestalo inorodnih kraljeva i knezova. Ali prorok ne priznaje za židovske kraljeve i knezove one što nisu židovskoga roda, zato govori: da će Židovi biti bez kralja i kneza. Sada nadovezuje pisac nove citate ovim riječima: Želeći obradovati Izraila, bog govori preko Jeremije (Jerem. 30. 8): „V on den hoću sterti jarem jego i ne budut nad njim gospodovali inorodnici, no služit hotjat gospodu bogu svojemu i Davidu kralju svojemu, kojego im hoću zbudit" (latinski: conteram iugum eius . . . et non dominabuntur ei amplius

alieni, sed servient domino deo suo et David regi suo, quem suscitabo eis). I preko Josije ovako (Os. 2. 15): „I dat im hoću vinogradnikov iz togože města“ (lat. et dabo ei vinitores eius ex eodem loco). I preko Joela (Joel 3. 18): „Jerusalim budet svjat i ne budut inorodnici prehažali čeze-nj. I v on den gory hotjat kurit slast i holmi točit mlěko“ (lat. Et erit Jerusalem sancta et alieni non transibunt per eam amplius. Et erit in die illa stillabunt montes dulcedinem et colles fluent lacte). Novi citat što sada dolazi: Sirahovič (to je Ecclesiasticus. 11. 36), govori: „Pripusti k sebě inorodnika i on tja hoćet razsypat i otčužit ot tvojego vlastnogo“ (lat. Admitte ad te alienigenam et subvertet te in turbine et abalienabit te a tuis propriis). I opet govori onaj isti (Ecclesiasticus 49. 6—7): „Oproč Davida i Ezechii i Josii vsi zgrěšiša, abo ostaviša zapověd gospodovu kralji židovski i vzgordiša strahom božjim. Dadoša kraljestvo svoje inim i slavu svoju inorodnomu ljudstvu“ (lat. tekst: Praeter David, Ezechiam et Josiam omnes peccatum commiserunt, nam reliquerunt legem altissimi reges Juda et contempserunt timorem dei. Dederunt enim regnum suum aliis et gloriam suam alienigenae genti). Još ima citat iz Devteronomija: U zakonostaviju bog zapovijeda ovako (Deuteron. 17. 14—15): „kogda pridete v zemlju, kuju gospod bog vaš vam dast i rečete: učinim si kralja, jakože imajut vsi krugom narodi, učinite si kralja, kojego gospod bog vaš izberet iz sredy bratov vaših: ne možete si člověka inorodnogo učinit kraljem, kij ne bi byl brat vaš“ (lat. u jednini: Cum ingressus fueris terram, quam dominus deus tuus dabit tibi . . . et dixeris: constituam super me regem, sicut habent omnes per circuitum nationes, eum constitues, quem dominus deus tuus elegerit de numero fratrum tuorum: non poteris alterius gentis hominem regem facere, qui non sit frater tuus). I Varuch govori (Baruch 4. 3): „Ne daj inomu člověku svojeja slavy i svojeja dostojnosti ne daj narodu čužemu“ (Ne tradas alteri gloriam tuam et dignitatem tuam genti alienae). A zašto bog tako zapovijeda, pita Križanić, te se poziva na riječi Solomunove (Proverb. 5. 9—10): „Ne daj inorodnikom svojeja česti, da sja ne napolnjat čužinci tvojih sil i trudi tvoji budut v čužem domu, a ty budeš vzdyhat na poslědku“ (Ne des alienis honorem tuum . . . ne forte impleantur extranei viribus tuis et labores tui sint in domo aliena et gemas in novissimis). Još jedan citat odanle (Proverb. 14. 10): „Serdce koje znajet gorkost duši svojeja,

v jego veseliju ne primėšajet sja inorodnik" (Cor quod novit amaritudinem animae suae. in gaudio eius non miscebitur extraneus). K ovim citatima iz staroga zavjeta. kojih kako se vidi ima nabieno mnogo — takovi su slučaji i kod Križanića rijetki — dodaje još jedno mjesto iz Tome Akvinskoga a tada prelazi na potvrdu svojega mišljenja dokazima iz svjetske historije.

Ima citata također iz novoga zavjeta. i ako ne u tolikom broju; za dokaz navest ćemo jedan primjer. Da kralja ide danak. potvrđuje se ovim citatima: „Oddajte vsjakomu čto mu jest dolžno: komu dań dań. komu torgovinu torgovinu. komu strah strah. komu čest čest" (ep. Rom. 13. 7: reddite omnibus debita. cui tributum tributum. cui vectigal vectigal. cui timorem timorem. cui honorem honorem). „Dajte čto jest carevo carju. a što jest božje bogu" (Mat. 22. 21: Redite ergo quae sunt Caesaris Caesari et quae sunt Dei Deo); treći citat iz Mat. 17. 24 opisan je svojim riječima. Zatim se nastavlja: Kralja ide pokornost od podanika. Opominaj ih da budut vladateljem i oblastnikom pokorni. zapovėdem poslušni. na vsakoje dėlo gotovi. To bi imalo biti iz prve poslanice Petrove gl. 2. 13, ali je ondje nešto malo drugačije. U nastavku za dokaz. da su podanici dužni da se mole bogu za život svojega kralja. dolazi citat iz prve poslanice Timotejeve 2. 1: „Molite za kraljev i za vsėh koji sut v vysokosti (obsecro . . . fieri . . . orationes . pro regibus et omnibus qui in sublimitate sunt).

Ovim je primjerima dovoljno utvrđeno. da se Križanić u citatima iz sv. pisma staroga i novoga zavjeta držao latinskog teksta vulgate. prevodeći ga po svojemu na jezik. kojim je obično pisao svoje tekstove. U Politici dolazi mnogo citata u razdjelu 23. (I. 249—252), gdje se govori o kraljevom dostojanstvu i vlasti. u razdjelu 25. (I. 262—264). koji nosi natpis „O kraljevskoj dužnosti iz svetoga pisma". u razdjelu 27. (I. 271—279): „izjava bogatih ljudi i zablude mnogih vladalaca". u razdjelu 33. (II. 142—143): „o neznanju". pod naslovom „de peccatis publicis et de ignoratis" (II. 221—248) itd.

Uz dokazivanje primjerima iz sv. pisma Križanić vrlo često svršava svoje pretresanje sa rečenicama svetih crkvenih otaca. Takovih citata ima dakako nesravnjeno više u djelima crkvene sadržine nego li u Politici. koja se ponajviše tiče svjetskih stvari. Kod toga nastaje pitanje: zar je Križanić zbilja imao čak u Tobolsku pri ruci čitavu patrističnu biblioteku? Ksd bi zbilja imao

uza se u Sibiriji sva ona djela crkvenih otaca, na koja se poziva u svojim ondje napisanim raspravama, morali bismo reći, da je njegova priručna biblioteka zauzimala mnogo prostora, koje ne bi bilo lako ni prevoziti s mjesta na mjesto. Meni se nikako ne daje da povjerujem da je tako bilo; prije bih rekao, da je u njega bio običaj, kao u mnogih profesora danas, a i Križanić je htio da bude profesorom — da je čitajući razne knjige pravio izvode, unoseći ih pripadom u svoje teke. Bilo je u njega dakako i knjiga, što se već po tome vidi, što o gdjekojima izrijekom žali što ih nema pri ruci. Gl. u Politici I. 166. 167. II. 334. De providentia 121. o Proročanstvima 75. Ali da je rado pravio ekscerpte iz knjiga, koje mu u razno vrijeme dođoše do ruku, i o tome ima svjedočanstva u njegovoj prepisci. Ja ću ovdje iz nekih njegovih djela navesti redom pisce, na koje se poziva; već po broju citata može se od prilike reći, koji su mu pisci zbilja bili pri ruci, koji li se valjda samo po nekim izvatcima spominju. U djelu „O Proročanstvima" spominju se često ovi crkveni oci: Sv. Atanasije (str. 59. 61. 65. 66. 68. 69. 72. 75. 76. 83. 84. 98. 113. 118. 119. 132), sv. Avgustin (str. 30. 58. 61. 62. 63. 64. 65. 72. 75. 88. 94. 102. 104.), Ivan Damaskin (61—65. 68. 70. 71. 82. 90. 95—7. 100—105. 107—110. 115—118. 120—122.), sv. Grigorije bogoslov (str. 49., 71., 72., 76., 85., 92. 94., 100.), sv. Jeronim (str. 16., 22., 49., 75., 94., 122.), Ivan Zlatoust (str. 34., 64., 79., 85., 86., 87., 92., 101., 107., 110.). Uz ove dosta često citirane dolaze još ovi po jedan, po dva i tri puta spominjani: sv. Ambrosije (str. 75., 94.), Andrija Kesarijski (str. 24., 26., 30.), Dionisije Areopagitski (48.), Epifanije (str. 71., 75.). Evsebije Kesarijski (str. 20., 21., 22.), Grigorij papa (str. 30.), Hipolit (str. 24., 29.), Kiril Aleksandrijski (58., 59., 71., 75., 95.), Leon (10., 35., 36., 37., 38.), Savelij (str. 73., 74.), Teodor Studitski (str. 117.), Teodoret (str. 93., 96., 97., 106.), Vasilije (75., 92.). Još se u toj raspravi bavi Meletijem Aleksandrijskim (str. 34., 71., 94., 95., 105., 106., 108.), pominje također Josifa Solunskoga (str. 117.), nekog opata Joachima (str. 44.), Ireneja (str. 24., 29.), Ksantopula (str. 23.), Marka Efeškoga (str. 105.) i Teofilakta (str. 86.).

U raspravi „Ustuk protiv Solovčana" dolaze najčešće Ivan Zlatoust (str. 98., 101., 102., 103., 105., 107., 114., 115., 126., 133., 154., 157., 159.) i Avgustin (str. 101., 102., 103., 106., 113., 116., 118., 122., 129., 133.), dalje Vasilije (133., 137., 154., 157.),

po nekoliko puta Grigorije bogoslov (102., 107., 154.). Grigorije papa (119., 133., 134., 140.), Jeronim (str. 102., 119.); uz to još: Ambrosije (133.). Atanasije (133., 154.). Andrija Kesarijski (137.), Damaskin (154.). Jefrem Antiochijski (151.), Jordan (151.). Kiprijan (126.). Leon (134.). Sofronije Jerusolimski (150.).

U knjizi „O sv. krštenju" na prvom je mjestu Avgustin (10., 16., 29., 30., 31., 35., 36., 67., 70.) i Vasilije (38., 39., 40., 41., 42., 43., 46., 55.), zatim dolaze Ivan Zlatoust (1., 3., 23., 57.), Kiprijan (26., 29., 67.), Celestin (45., 46., 55.), Ambrosije (58., 67.), Grigorij papa (6., 18.), i po jedan put: Damaskin (13.), Dionisije Areopagitski (57.). Jeronim (67.), Kiril Aleksandrijski (45.) i Meletije (44.).

Kad se isporede ova tri spisa među sobom, izlazi na vidjelo, da je pisac prema potrebi predmeta u jednom više citirao ovoga, u drugom drugoga crkvenog oca. Po tome se vidi, da se ne možemo ravnati po broju citata, jer nije odlučan za apsolutno značenje. Lako je na pr. razumjeti, da u Politici, i ako je to obimom najopširnije djelo Križanićevo, nema razmjerno mnogo citata iz crkvenih otaca, pošto su ovdje na redu ponajviše sama svjetska pitanja, kod kojih glavnu rolu igraju historijski izvori, kao što ćemo odmah vidjeti. Koliko sam mogao na brzu ruku sabrati, dolaze po izdanju Bezsonovljevom (dakle u dvije trećine) u Politici ovi crkveni citati: sv. Avgustin (I. 118., 272., 273., 279., II. 274.), Ivan Zlatoust (I. 80., 272., 434.), Grigorije (I. 88., 434., II. 201.), Ivan Postnik (I. 434., II. 201.), Leon (I. 284., 434.), Teofilakt (I. 272., 278.), Jeronim (I. 287.), Eutimije (I. 272.). Ambrosije (I. II., I. 272.), Atanasije (I. 434.).

Ovo je samo sa površine, bez dubljega zavirivanja u smisao citata, sastavljen popis, prilično potpun, crkvenih pisaca, na koje se Križanić poziva u svojim glavnim djelima. De providentia nije ušlo u taj popis, jer je tekst kod Bezsonova vrlo nepotpun. Isto su tako, razumije se, ostali po strani Križanićevi spisi, kojih ne poznamo tačno, kao n. pr. njegova Oporuka. Kod potanjeg razglabanja Križanićeva znanja trebat će dokazati, kako se Križanić okoristio onim djelima, na koja se poziva. To će biti, prije ili poslije, zadatak posebne studije, koju će morati neki bogoslovski stručnjak preduzeti, sve jedno, da li će to biti sa katoličke ili sa pravoslavne strane. Koliko je meni poznato, do sada je u Rusiji samo Križanićeva polemika ili antikritika protiv solovčanskih starovjerskih monaha bila predmetom neke rasprave

profesora Smirnova, koje ja na žalost nisam mogao za ovaj posao pročitati. Međutim na moj pogled imala bi osobitu pažnju izazvati njegova u djelu „O Proročanstvima" provedena argumentacija glede filioque. Mislim da nije pretjerana misao, ako se rekne, da je Križanić u raspravljanju ovakih pitanja bio veliki vještak, kojemu u ono doba u Rusiji nije bilo premca. Sa gledišta zapadnoga imponiralo je savremenicima njegovo poznavanje grčkih crkvenih otaca. Ne spominju se među važnijima samo Justin, Klement Aleksandrijski i Origen. A istočnjacima bilo je novo, osobito u Rusiji, njegovo neprestano pozivanje na Avgustina, koji je u Križanića zauzimao upravo prvo mjesto. S ruskog, dakle pravoslavnog gledišta, bilo bi umjesno, da se sine ira et studio prouči njegova mjestimice oštra polemika protiv novijih grčkih, a donekle i ruskih bogoslova, prije svega samoga Fotija, s kojim vrlo često polemiše, prisvajajući mu čine i postupke, koji valjda neće svi izdržati današnje kritike; a razumije se, i poslije Fotija njegove odzive o poznijim grčkim piscima, kao što su patrijarah Gennadije (Georgios Scholarios, Polit. II. 135), Kerularij (Polit. I. 202. 242), Valsamon (Polit. I. 435, II. 202, 242, Kršt. 63. 64. 65), Marko Efeški (Polit. I. 202. 243.), Nikita Skifit (Polit. II. 202), Timotej Aleksandrijski (Kršt. 7. 27. 38. 40.), Timotej Chalkopratski (Kršt. ib.), Gavril Filadelfijski (Čelob. 160, Proroč. 50, Kršt. 23), Nikusij Panagiot (Križanićev savremenik, Polit. II. 135. 212). Zanimljivo će biti podvrći kritici Križanićev odnos k Maksimu Svetogorcu, s kojim dosta puta vodi polemiku, na pr. u Proročanstvima (na str. 52., 55., 70., 71., 79. 80., 81., 83., 105., 106., 110.) ili u Ustuku (na str. 162., 163., 168.), alì ima i mjesta, gdje ga uzima u zaštítu protiv Solovčana (146., 147., 148., 149., 156., 157.); o jednom je djelu Maksimovu naročito žalio, što ga nije imao pri ruci (str. 160.).

Osim Maksima Križanić se obazirao također na druge literarne pojave u ruskoj crkvi, moskovskoj i jugozapadnoj, na pr. na Stefana Zizanija, kojega kad god porugljívo zove Kukoljem (u Proročanstvima na str. 23., 31., 96., u Ustuku na str. 105.), na Petra Mogilu (Kršt. 69., 70., 71., 75.), Gizelja (ib. 51.), Baranoviča (ib. 52.), na ruskoga patrijarha Filareta (Čelob. 123., Kršt. 16., 17.), na patrijarha Jeremiju (Proroč. 11.), na patrijarha Nikona (Čelob. 114., 129., 135., 138., 149., 153., 154.; Kršt. 28., 48., 49., Proroč. 52.), na mitropolite Jonu i Makarija (Kršt. 16., 17., 34.) itd. U Politici pominje mitropolíta Petra sv. (II. 131), Simeona

Suzdaljskoga (II. 212). Kirila Bjelozerskoga sv. (Proroč. 301). Poznavao je razna izdanja ruske crkvene literature, naročito i prije svega zloglasnu po njegovu shvatanju Kirillovu knjigu (1644. g.), protiv koje često podizaše svoj glas, kako smo pričali u Životopisu, i knjigu o vjeri (1648. g.), čijemu je piscu nadjenuo porugljivo ime Vjerenka (gl. str. 72.). Još se pominju razne štampane knjige, kao „Zezl" (1666. g.), Paterik pečerskij (1661. g.), Potrebnik (1651. g.), Trebnik Petra Mogile (1646. g.), a za cijelo je poznavao i druga moskovska izdanja. Od zapadnih pisaca citira Bedu (Polit. I. 272), Tomu Akvinskoga (Polit. I. 198), od poljskih Wujeka (Ćelob. 124., 125., 139., Kršt. 56.), dok se na Skargu, koliko se opominjem, nigdje ne osvrće. Lutera zove Lutorom i nije ga štedio (Proroč. 15., 17., 18., 30., 86., Ćelob. 113., Kršt. 11., Polit. II. 259). Još ću napomenuti, da u Proročanstvima 48) i u Politici (II. 136) ima spomen o „liber Revelationum sanctae Brigittae", tu se pripovijeda o njenom životu i njenom proročanstvu glede Grka.

Križanić nije samo duhovnu literaturu, grčku i rimsku, staru i sredovječnu, dobro poznavao, već je njegova načitanost i u svjetskim piscima klasičnog doba i poznijeg vremena upravo znamenita. I tu valja nam zadovoljiti se suhim izbrajanjem imena, jer bi nas pričanje u pojedinostima predaleko odvuklo. U Politici, kuda svjetski pisci najbolje i pristaju, pominju se: Homer (I. 396, II. 227), Platon (I. 117), Ksenofont (I. 390), Aristotel (I. 209. 270. 380. 389. 399. 400., II. 147), Polibij (I. 79), Plutarch (I. 79. 143). Pollux (I. 78); od rimskih pisaca: Varron (I. 108), Ciceron (I. 108. 146. 270. 487), Julij Cezar (II. 147. 239), Livij (I. 195. 201), Virgilij (I. 203. 337). Svetonij (I. 140. II. 363), Plinij (II. 364), Kurcij (I. 198, II. 136), Flor (II. 145), Klaudian (II. 364). Julij Kapitolin (II. 358. 364), Julij Solin (I. 78). Vopisk i Vegetij (II. 364). Trebellij Pollion (ib.), Aelij Lampridij (ib.). Od bizantijskih historika navodi Konstantina Bagrenorodnoga (I. 131), Nikitu Chonijatskoga (I. 396. 400), Agapeta i Kodina (I. 364) i kronografa Apostola Cigaru (II. 211. 212). U spisu „O Proročanstvima" dolaze Platon (66), Berosus (20), Mojsije Chorenski (20). Josephus Flavius (ib.), Palamas (66, sr. Polit. II. 243). Planud (58), od Rimljana samo Virgilij (14). Spis „De Providentia" donosi citate iz Aristotela (29. 44), Nikite Chonijatskoga (54—55), Grigorija Palame (106), Gregore (II. 443). Iz reda sredovječnih humanista i filosofa spomenut ću Pika Miran-

dolu (Polit. II. 151), Lipsiusa, kojega često navodi (Polit. I. 102. 343. 400. 405., Proročanstva 45). Križanić je poznavao radove Machiavellove, naročito citira njegove Istorie fiorentine (Polit. II. 145), a francuskoga historika-filosofa Filipa Komina (Commines) kao da je osobito volio, jer je iz njega pravio izvod u svojoj rukopisnoj knjizi a u Politici pominje ga više puta (odmah u „predgovorju" i I. 75. 195. 199. 209., II. 145). Razumije se, da Križanića nisu zanimali samo pojedini historijskī događaji, već su za nas važne i refleksije piščeve, kao na pr. I. 209 pričanje Engleza Francuzima: kada se s vama pobismo u bitci, svagda smo bili mi jači, a kad je došlo do dogovaranja, svagda nadvladaste vi. U istom se smislu pominje kod Križanića mletački historik P. Paruta (I. 1) i nekoliko je puta govor o poljskom polihistoru Starowolskom (I. 219. II. 241. De Provid. 93. 94. 102.), zove ga „našim mudracem". (Gl. što je o njemu kazano na str. 141. Očekivali bismo, ali nema traga, da bi Križanić bio čitao i poznavao neke filosofsko-političke pisce 16-ga i 17-ga stoljeća, kao na pr. Erasma Rotterdamskoga, Grotiusa, Campanellu, filosofa Descartesa. Mlađi od njega bijahu te ih u njihovu značenju nije još ni mogao poznavati: Leibniz, Locke i Bossuet. Za neke od ovih znamenitih pisaca moglo bi se reći, da ih Križanić već zato nije uzimao u obzir, što je kao odrješiti katolik izbjegavao protestantske književne radove. A njegova je filosofija počivala na idejama sv. Avgustina, sizala dakle puno dublje u stara vremena za svojim izvorima. Zato su njega zanimala neka druga daleka područja iz realnoga života, iz raznih pokušaja mističnog kruga. Čak kod takovih zanimanja, kao astrologija, magija, [alhimija, navode se pisci, kojih valjda ni sam Križanić nije imao pod rukama, kao: neki Martin Déluy (II. 151), jelinski filosof Favorin (ib.), alhimist Teofrast (ib.), Cirijak Trasimach (II. 173). Izgleda, kao da je Križanić sam napisao nešto protiv astrologije (II. 151 tvrdi: „i jaz jesem ob sej že prične izvodněju besědu napisal, s koliko sja jest moglo pri mojem nerazumljeniju i pri knižnom nedostatku učinit", ali to bi moglo značiti, da je o tome nešto umetnuo u koje drugo djelo, na pr. u De providentia (na što kao da ukazuje Polit. II. 234). O tom će se moći tačnije govoriti, kada dobijemo novo potpuno izdanje Politike i De providentia. Da Križanić nije morao sam imati svega u rukama, dokazuju njegove naročite riječi kod pisaca o obrtu: Garzonius, Floraventius, Sardus (I. 31), i o težačtvu: Aldrowandus, Koler

(I. 43); o posljednjima govori tako, da ih je ipak negdje vidio. Jedan put Križanić privodi distich iz Kochanowskoga (Proroč. 13). A govoreći o Turcima, kako je car Soliman u svojoj oporuci opominjao svoje sinove, da se čuvaju sjevernih naroda, Rusa i Leha (Poljaka), Križanić ukazuje na svoj izvor: to da je čitao u nekojoj knjižici, natpisanoj „Zawada kola polyskogo“ (II. 133). Prof. Łoś ušao je u trag toj knjižici: njen naslov glasi: „Liga z zawadą koła poselskiego spolnego Narodu K(orony) P(olskiej) y W(ielkiego) X(ięstwa) Lit(ewskiego). Authore Cristophino Daminaeo Polono:

> Gromádą zawsze przodkowie chodzili
> Nászy na wilká y ták go łowili,
> Tymże sposobem ná Turká społecznie
> Idżcie, chcecie li w pokoiu żyć wiecznie

Roku Pánskiego 1596 (4⁰).

K tomu citatu prof. Łoś dodaje: Autor je psevdonim, na listu Dij pripovijeda se, da je sultan Sulejman podržavao prijateljstvo s Poljskom i oporukom nagoviještao, što je po zvijezdama znao, da će Poljska nadvladati Turke. Njegov sin Selim isto je tako držao primirje, istom Murat stao je tvrditi, da je Sulejman zato prijateljevao s Poljskom, što je imao ženu iz ruskoga roda iz Rohatina. Knjiga je rijetka (Estreicher Bibliograf. t. XXIV. str. 185.—186.). Nama je prijatno ovo novo svjedočanstvo, uza citate iz Wujeka, da Križanić nije samo govorio o potrebi prijateljstva među Rusima i Poljacima, već je to i činom posvjedočio, čitajući poljske knjige. Da je koješto crpao također iz Knapskoga, koji je izdao Thesaurus polono-latino-graecus (1620., 1643.), može se posvjedočiti njegovim citatima u Polítici na str. I. 27, 100.

Najviše značenja imaju citati iz raznih sredovječnih historijskih djela, koja su Križaniću pružala mnogo građe za tumačenje odnošaja ruskih i osvjetljavanje ih zgodnim paralelama iz historije drugih naroda. Već je u životopisu i u drugom dijelu ove knjige ukazano na važnost, koju je zanj imao jezuit Antonije Possevin, u Politici pominje ga nekoliko puta izrijekom (I. 166, 168, 175.); ne znam, da li se kod toga služio izdanjem od g. 1587. (Antonii Possevini Societatis Jesu Moscovia et alia opera, nunc primum in unum volumen collecta. Coloniae 1587 in officina Birckmannica) ili kojim drugim. Često i vrlo živahno vodi

polemiku sa Adamom Olearijem, koji je sam bivao u Rusiji i opisao svoj put: Beschreibung der moskowitischen und persischen Reise (I. 56. 57. 61. 159. 168. 171. 294., II. 158.). Križanić citira u razdjelu 9-om Politike (I. 159—164) poveći komad iz Olearija, pod kraj kojega zove ga „uhodnikom" t. j. uhodom. Jer je Olearius bio protestanat, računa ga među veće nenavidnike slovenskih naroda. nego li što bijahu inostrani pisci katolici (I. 168); zato ga i prozvao ‚latrator' (lajavac). Najveći je interes Križanić pokazivao za poljskog historičara Kromera, o kojem smo govorili u II. dijelu ove knjige. Polemika, kojom je pratio izvatke iz njegova djela u svojem više pomenutom rukopisnom izvodu, ponavlja se i u Politici (I. 226. 227. 228. 346. 364., sr. Proroč. 20). I švedski historik Petar Petreus de Erlesunda, po njemačkom izdanju od g. 1620., pominje se ne samo u priručnoj rukopisnoj knjizi Križanićevoj, već i u Politici (I. 166. 167. 168. 192. 342., Proroč. 18), gdje ga Križanić nemilice šiba: na svakom listu njegovih debelih knjiga ima puno „jadovnih, lajalnih, nenavidnih veščej (stvari) i ložnih izvěstij"; karakteriše ih kao „paskvinatu" t. j. „ogovornija, uščipljivija, šutskija, narugateljskija knjigi"; a njega zove lajavcem i hulnikom (ruskoga) naroda. Naprotiv hvali Piaseckoga (I. 200. 201.), Herbersteina (I. 166. 168), Pernesteina (I. 166. 168) i još nekoje, koje također poimence spominje, kao: Heidensteina (I. 167), P. Jovija (I. 168), Bonfinija (I. 346), Sam. Henninga (I. 167), Hamelmana (ib.). Znao je i za Klonovicza, nazvav ga njegovim latinskim nadimkom Acernus, ali čini se, da ga nije izbliže poznavao; jer samo kazuje, da je pisao o Rusiji čitave knjige (I. 167). Za Davida Chitreja i Pavla Odoborna kaže sâm, da ih nema „na redu", i ako se pored drugih stvari tiču također Rusije (I. 167). O mletačkoj historiji, koja je Križanića mnogo zanimala, kao i čitav život mletačke republike, poziva se na Sagreda (I. 53), a znao je i za djelo Mandevilla (II. 138), jer ga spominje da je bio u Kitaju i citira iz njegova djela jedno mjesto o Tatarima (I. 138—139). Još nalazimo spomenute grčkoga Laskarisa (I. 63), nekog Jakova Danca (I. 160. 167, II. 158), nekog Lazara (I. 186), nekog Mutija (I. 222), pisca belgijskih ratova Stradu (Provid. 100) i razne bezimene svjedoke (I. 17. 45. 57. 167. 235., II. 135. 136. 145.) i ljetopisce (I. 343, II. 291, Prov. 59). Kad i kad poziva za svjedoke ljude svojega vremena ili svojega društva (I. 171. 240. 294. 377., II. 139. 303.).

Nije dovoljno, što imena pisaca svjedoče o Križanićevu širokom poznavanju sv. pisma i djela crkvenih otaca a osobito također svjetske historije. Još bi valjalo uzeti u pretres njegovu kritiku pojedinih događaja iz historije, kojom je posvjedočio svoju jaku dijalektiku, svoju domišljatost i oštroumlje, ne gledeći na to, da li se današnje umovanje i shvatanje slaže ili ne slaže s njegovim mišljenjem. Njegova je Politika puna puncata svakojakih refleksija, raznovrsnih kritika, ne rijetko vrlo oštrih i sarkastičnih. S te je strane ovo njegovo djelo zbilja pravo Ogledalo, u kojem bi misaoni ruski čovjek onog doba mogao naći ne malo pouke, opomene, savjeta, kad bi se bila desila prilika, da njegovo djelo dođe u ruke savremenicima, što se na žalost i štetu nije dogodilo. Koliko puta i sa kako ijetkom ironijom napada vladanje cara Ivana Groznoga, tog njegovog bête noire! Jednom kazuje zanj: raširio je, istina, rusko samodržavlje pridobivenim carstvima kazanskim, astrahanskim i sibirskim, ali da bi bio dobrim zakonima, što smjeraju na blaženost i uvjekovječenje carstva, uredio svoju državu, o tome nisam mogao do sada ništa doznati, samo to znam, da je poslije njegova preminuća carstvo zapalo u velike neprilike i štete, iz kojih se sve do sada nije moglo iskopati, niti će moći, dok se ne uvedu bolji, ispravljeni novi zakoni (I. 380). Jedna je ustanova cara Ivana Vasiljevića osobito ozlovoljavala Križanića, to je bila već jedan put spomenuta naredba, kojom su se svi činovnici morali zakletvom obvezivati, da će svim sredstvima nastojati da napune carsku blagajnu. Ta mu je naredba toliko vrijeđala čuvstvo pravednosti, da je u dva maha na opširno pripovijeda i žigoše, I. na str. 291. i na str. 305. Taj mu je zakon „bezakonit", a zakletva „prokleta". Križaniću u opće služi na veliku čast, što je odrješito priznavao veću važnost aktima vladalačke mudrosti u stvaranju dobrih zakona nego li slavi osvajalačkoj. Na jednome mjestu ima govor o dobivanju i čuvanju u vladalačkom životu (I. 379). Križanić dopušta, da se svagda „dobivatelji" kraljevstv jače slave nego li „sohranitelji", jer djela onih prvih sadrže u sebi više novosti, padaju jače u oči te čine veći šum; za dobivanje hoće se neprestani napor, dok se za sačuvanje može vrijeme mijenjati, kao dan i noć, za trudom slijedi odmor. Svijet iznosi dakako više na glas ratna poduzeća, nego li vještinu čuvanja. Potoci od plahe kiše nabujali stavljaju svijet u veće čudo, nego li tihe rijeke što vječito teku, ali zato su ipak ove vrjednije

od onih. Križanić navodi za primjer takove bujice Tamerlana, Batija, Atilu Ugarskoga i — Otokara Českoga (!): kao ratnici mnogo su dobili ali nisu dokazali dovoljno snage u sačuvanju dobivenoga. Umujući o blagorodnim težnjama vladalačkim (I. 265) daje ovu prispodobu: U čovječjem je tijelu jedna duša a u njoj tri životne kreposti: razum, čuvstvo i rastenje. U kraljevstvu je duša kralj, a u kralja u njegovoj su duši tri životne kreposti: *mudrost, sila i blago.* Ovim bo krepostima kralj, budući jedan čovjek, drži vlast nad mnogima i njima postaje kralj savršeni gospodin kraljevstva, njima zapovijeda i gospoduje nad voljama, razumom i tjelesima svojih podanika . . . Slijedi opširno razlaganje prema ovim trim vlastitostima potrebnim uzornu vladaru. Među ostalim se kaže, da najviše čast ide boga, i to se zove ,blagočastje', koje se sastoji od tri dijela: straha, ljubavi i časti. Pošto je kralj namjesnik božji, dužni su podanici iskazivati i njemu neku nižu vrst čovječjega ,blagočastja' t. j. strah, ljubav i počitanje. Da bi se podanici kralja bojali, tomu se hoće sila; da bi ga počitali, to čini njegova mudrost; a da bi ga ljubili, to dolazi od bogatstva, ne lično kraljeva, već općega sviju podanika, postignutog brigom kraljevom (I. 266). Pripovijedajući iz knjige carstvi III. 21, kako je kralj Ahab po savjetu svoje žene podmetnuo krive svjedoke, koji oklevetaše Nabota te bi odsuđen na smrt radi „bogohulja" i tako dođe Ahab do željenog vinograda, stavlja Križanić pitanje: a što bi uradili današnji vladari, kad im koji boljarin ne bi htio prodati svojega dvora blizu do vladareva? Odgovara, da za pravo baš ne zna, ali misli, da ga ne bi dugo molili, već bi mu odmah dvor uzeli. Zanimljivo je razlikovanje, što ga Križanić provodi među ličnim vladarom-tiraninom i tiranskim zakonima: potonje je zlo mnogo gore, kaže pisac, jer tiranski zakoni prelaze i na nasljednika, djelujući zlo i naopako, dok uz ličnog vladara tiranina mogu biti zakoni dobri, kojih će se i nasljednik moći držati (I. 281—282). I ovo je razlikovanje sasvim u duhu Križanićeve skolastične filosofije.

Križanić stavlja kao pogodbu mudre politike, da se valja ogledati na tečaj vremenâ i vijekova, na razvitak događaja i njihove uzroke: kako i zašto narodi rastu i napreduju, kako i zašto opadaju i pogibaju. Tomu se hoće, veli, dobro poznavanje historije mnogih naroda a i mnogo razmišljanja o tom, koliko je vremena koje carstvo postojalo od onih, što već propadoše, koliko li

traje koje od onih što još postoje; kod toga valja gledati, kojim je načinom, kojim li dobrim sredstvima i uzrocima koji narod došao u napon snage ili radi kojih se mahna i nezgoda uskolebao, izgubio gospodstvo te spao na niže. U potvrdu svojeg teoretskog umovanja daje kratak pregled ruske historije (II. 113—122). U pojedinim događajima historijskim najradije vidi prst božji, osobito ispunu božjeg proročanstva. Tumačeći (I. 355) po prorocima staroga zavjeta propast od nekolika carstva, sa zadovoljstvom ukazuje na paralelizam, koji se vidi u tome, što se prvi i posljednji car rimski zvao Avgust, prvi i posljednji car grčki Konstantin, prvi i posljednji car njemačko-rimski Karol (I. 355): „Taj Karol (V.) bijaše posljednji vjenčani car njemački, a od onoga vremena, to jest već više od stotinu godina nemaju carevi njemački nikakove vlasti u Rimu niti u vlaškoj (talijanskoj) zemlji i nijedan nije bio vjenčan od pape". Križanić je dakako znao, da se i „veliki knezovi rakuski i vladari čeških zemalja časti radi nazivaju rimskim carevima", ali u njegovim očima sa gledišta utilitarizma, o kojem ćemo još govoriti, nije to imalo nikakova značenja, jer od toga „ne dobivaju ni jednoga peneza, danka ili prihoda i nikakve sile" (I. 356).

Križanić rado nateže historijske događaje na svoju teoriju, kao vodu na mlin. Caru ruskomu meće u usta vjeru, da je moskovsko carstvo pretrpjelo velike nesreće u tako zvano smutno vrijeme najviše radi sujete cara Ivana Groznoga, što si je prisvojio naziv cara i znakove carske (dvoglavog orla) po primjeru i nasljedovanju onoga carstva, rimsko-bizantijskog, koje već jednom bog bješe osudio na propast i razor (I. 357). U smutnom dakle vremenu Križanić je našao kaznu božju za grijehe Ivana Groznoga.

Protivnik svakomu miješanju franačkih ili njemačkih vladara u slovenske stvari, osobito u poljsku i češku državu, kritikuje na jednom mjestu pričanje Kromerovo i drugih njemačkih i leških ljetopisaca, kao da bi car „Otun" (Oton III.) bio Boleslavu podijelio kraljevsku čast. Ako bi to, kaže, i bila istina, što Križanić ne vjeruje, bio bi Boleslav po njegovu umovanju silno pogriješio i ludo uradio, što je uzeo nešto za čast, što nije bila čast, već vječita narodna sramota. Po Križanićevoj misli trebalo je da Boleslav odgovori Otonu ovako: Ti, care, činiš mene kraljem leškim, a ja činim tebe carem njemačkim. Koliko imam ja vlasti i djela prema tebi i tvojim Nijemcima, toliko

imaš ti prema meni i mojim Lesima (I. 227). Odbijajući ovako sa ironijom Nijemce (o čemu je gotovo izrekao nešto, što potvrđuje poljski historičar Bobrzyński na str. 73.), Križanić dodaje još od sebe po svojoj teoriji: „Toliko je dakle istina, da kraljevstvo leško ima svoj pravozakoniti početak i temelj od jedinoga boga, a ne od cara ni od pape . . .“ (ib.). Na ovo nadovezuje još i dalje svoju kritiku te iz riječi papinih „ne branim, da se Lesi služe svojom vlasti“ izvodi, da je papa „rad nerad“ priznao, da „narodi imaju i bez cara i bez pape vlast, da si stvaraju kraljevine“ (ib. 228). Jednako je Križanić kritikovao i prigovarao, što je car Rudolf „ki jest ubil Otokara kralja češskago“, učinio kralja češkoga sedmim „obirateljem“ i povrh toga nazvao ga „čašnikom“ cara rimskoga, naloživ mu dužnost, da bi se „bijedni taj kralj ponizio, da bude carevim slugom te da caru pri stolu natače vino i podaje čašu“. I tako, dodaje Križanić, od kneza samovladaoca učini podanika, okrunjena čašnika na ruglo svemu svijetu. Jer što se može ružnije i pomisliti, van da tko bude krunisani kralj i da pod jedno drugomu vladaru natače čašu i dvori mu kod stola. Takove igračke od nas prave ti mili „kraljetvorci“ (I. 230).

Stojeći na strogo katoličkom stajalištu Križanić je odobravao izgon Mavra iz Hispanije, kao i izgon Židova ne samo iz Hispanije, već također u starozavjetno vrijeme iz Egipta (I. 364); s istih uzroka ne samo da nije osuđivao, već je nalazio da je bilo sasvim u redu, što je Ferdinand II. u vrijeme katoličke reakcije protjerao iz svojih zemalja Luterovce; u ratovima, koji toga radi nastupiše, pomože njemu po Križanićevu umovanju bog, da je svima protivnicima odolio i državu svoju na katoličkoj osnovi jače utvrdio (I. 365). Vojujući protiv inorodnika kao opasnog elementa u svakoj državi, hvalio je zakon kitajski, po kojemu je svim inozemcima bio zatvoren put u Kitaj bez znanja i naročite dozvole vladarove. Ta se državna uredba tim jače svidjela Križaniću, što su Kitajci bili „balvanci“ i opet ne dopuštahu inostrancima ulaz u svoju kuću (I. 366). Njemu je čak bilo po ćudi, što su se ogradili zidom od tuđega svijeta.

Jedan je primjer njegova umovanja istaknut u pitanju, smiju li kršćanski vladari bez osobita uzroka podjarmljivati poganske narode, kako je na pr. Hispanija radila u Zapadnoj Indiji. Križanić je znao, da su katolički biskupi podizali svoj glas protiv toga (II. 110), dokazujući spisima, da hispanski kralj nema prava

da podjarmljuje zemlje poganskih naroda, koji mu nisu ništa skrivili. Ali naš pisac, i ako su mu katolički biskupi bili veliki uglednici, bijaše još veći političar, a da se ne bi umio snaći i izvući iz neprilike. Njemu pomože skolastično pravilo „distinguo". Valja razlikovati pogane od pogana: jedni žive po čovječjemu, imaju svoje zakone i svoje pravice, sa susjednim narodima drže ugovore. Takovima dakle ne bi se imalo činiti nikakovo nasilje. Ali ima i drugačijih pogana. To su takovi što ubijaju goste, kolju ljude te izijedaju čak svoje roditelje, žive bez svakog bogoćašća, nemaju ni kraljeva ni zakona, uz mrtve muževe zakapaju i žive žene, prinose svojim bogovima za žrtvu ljude i vlastitu djecu. Takovima ni Križanić ne bi dao pardona, već odobrava postupak hispanskih kraljeva. Prenoseći tu teoriju na poganske susjede moskovskog carstva, protivi se, istina, misli da bi ih valjalo cjelovito iskorjenjivati, ali ne bi li se imali kojim god načinom predobiti pod rusku vlast i podanstvo, o tom iz opreznosti neće da sâm odlučuje, to ostavlja radije drugima, kojima su djela onih naroda bolje poznata (!). Tom prilikom hvali stare Rimljane, kojima da je bog upravo zato dao sreću, što nisu ni na koga krivo i bez uzroka napadali (!). Ne mislim, da bi historija mogla potvrditi ovo Križanićevo mišljenje te kada predlaže Rusima, da se ugledaju u primjer starih Rimljana, jedva je njegov savjet bio pravičan. Jer kada kaže, da se nemaju kršiti ugovori niti bez uzroka voditi ratovi, slijedi odmah restrikcija, da će se pravedan uzrok svagda lako naći. Na primjer, Križanić misli, da bi pametno bilo, da se sa Kalmikima podržava mir, ali za slučaj, kad bi se ipak imao voditi s njima rat, sastavio je nacrt, kako bismo danas rekli, ultimatuma, koji bi ruski poslanik imao njima saopćiti evo ovako: Sibirsku je zemlju ruski gospodar osvojio pravednim ratom, jer je bila pod Tatarima, a Tatari su od davnih vremena uznemirivali ruski narod i ljuto ga vrijeđali; ruski je dakle car imao dovoljan uzrok, da bude protiv Tatara. Protiv vas, Kalmiki, nema ruski car ništa te pošto je pravičan vladar, ne želi s vama biti u razmirici, ali — i sada dolazi Križanićevo diplomatsko mudrovanje — radi se za Rusiju da dobije stepnu sol i slobodnu trgovinu sa Buharom, valja dakle utanačiti sa Kalmikima ugovor, koji počinje vrlo umiljato a završuje sa ozbiljnom prijetnjom: car će naš (t. j. ruski) i radi soli i radi trgovine sa Buharom podići u vašoj stepi „utvrđenje" („ostrog"). Po svojem običaju i tu je Križanić imao pri ruci sveto pismo.

iz kojega navodi jedan primjer (Brojevi 21. i 24) te završuje ovako: ako li Kalmiki ne pristanu na slobodno trgovanje Rusa sa Buharom, to će biti za Ruse dovoljan uzrok, da si izvojuju taj put silom. Za bolje razumijevanje ove diplomatske akcije protiv Kalmika, kako si je Križanić zamišljao, dodat ću njegovo mišljenje, I. 14—15, gdje se govori o potrebi trgovine u velike, tu se kaže: Imajući ostrog (t. j. tvrđavu) na Ertišu kod Slanog jezera, mogli bismo svake godine dobivati od Kalmika okolo 30 do 40 tisuća sirovih volovskih i ovčih koža . . . Sada moraju naši ljudi, što hodaju po sol k Slanomu jezeru, okolo polovice đana nositi sol na svojem hrptu ili je voziti u tačkama od jezera do rijeke; a kad bi bila postavljena tvrđava („ostrog“), dovozili bismo sol na konjima. Još na drugom mjestu Križanić govori o potrebi neke tvrđave u kalmičkom kraju (I. 16) u korist ruske trgovine.

Sa „Prekopcima“ (krimskim Tatarima okolo Perekopa) imao bi Križanić još manje smilovanja. Po njegovoj se dijalektici protiv njih može naći svagda uzrok rata (II. 128), a kad bi došlo u istinu do rata, njegov savjet glasi tako radikalno, da bismo se morali upravo čuditi, kad ne bismo znali, da je po njegovu mišljenju, gdje se radi o salus rei publicae, svako sredstvo dopušteno. Evo kako umuje (II. 126): Ne smije se čekati, dok će oni (t. j. „Prekopci“, krimski Tatari) k nama doći, već ih valja potražiti u njihovim prebivalištima, razoriti im njihove kuće i kućišta, razgrabiti i pootimati im žene i djecu, da se ne mogu množiti. Kao da mu je ovaj savjet bio ipak suviše radikalan i okrutan; da ga opravda, pomaže si i tu dijalektikom: što bi mu se činilo spram drugih naroda nedopuštenim, kad bi bili podjarmljeni, t. j. da ih se gotovo do kraja uništi, to mu se učini spram krimskih Tatara dozvoljeno zato, što napominje, da su ovi osvojili zemlju, koja je nekoč bila kršćanska te iskorijenili vjeru kršćansku; s njima se dakle smije postupati nesmiljeno i okrutno. Križanić u opće među pravednim uzrocimu rata na prvom mjestu stavlja ovaj: „suprot onim Muhametovcem, koji sut zavladsli hristijanskimi državami i razorili svetije cerkvi i proganjajut ime Hristovo“ (II. 108). Nešto diplomatske mudrosti primiješao je i tu, predloživ za veće jamstvo uspjeha protiv krimskih Tatara, da se prije učini ugovor i savez sa Poljacima.

Kako je Križanić sudio o raznim narodima, dovoljno je poznato iz njegova pripovijedanja na mnogim mjestima Politike.

Spomenut ćemo ipak napose, da o hrabrosti talijanskog naroda nije bio osobita mišljenja. Dokazujući da vježbanjem i jakom stegom može narod postati hrabrim a od hrabrih predaka nehrabrim, kaže naročito za Talijane (Vlahe) da „nemaju nikakove hrabrosti", jer pocijepani „na mnoga gospodstva" i podvrženi tuđim narodima, više se zanimaju za trgovinu, nego li za vojene stvari (I. 85). A naprotiv Turci i Tatari, koji su nekoč bili u nevelikoj cijeni i malovrsni, danas su svemu svijetu strašni (ib.). Križanić se ruga Kitajcima, što postavljaju banom (t. j. vojvodom ili vojenim načelnikom) ne prema hrabrosti i vojničkoj vještini, već tko umije ljepše pisati i besjede sastavljati (ib. 87). Njihovi su vojskovođe više „đaci nego li vojnici" (ib.).

Kao klevetu bačenu protiv Rusa spominje, što protivnici njima predbacuju, da ništa dobra ne čine dragovoljno, o svojoj volji, već ih valja jednako na sve dobro tjerati batinama i toljagama kao magarce (I. 295). Križanić brani ruski narod od te osvade ovakovom svojom dijalektikom: Ama to nije istina. Ta Rusi su istoga jezika, jednakog roda kao i ostali Sloveni („Slovenci"), t. j. kao Lesi, Podnjeprovci, Hrvati i drugi, kojima ne treba ovakovog magarećeg ponukivanja, već se drže u redu drugim, blažim načinima. Ako dakle mnogi Rusi u sadašnje doba mnogo toga čine ne radi poštenja, već od straha pred kaznom, tomu je uzrok okrutna vlada, koja im ogorčava i sam život, kamo li ne bi poštenje. Ovako je pisac umio vješto i ne poreći sasvim nabačenog prigovora i u isto vrijeme skinuti odgovornost sa leđa ruskoga naroda i naprtiti na nevaljalu vladu (I. 295).

I sa citatima iz sv. pisma, kada bi se moglo prigovoriti da se protive njegovu mišljenju i preporukama, umio je izaći na kraj svojom dijalektikom, svojim razlikovanjem. Na priliku Križanić bijaše veliki prijatelj muzike, preporučavaše je kao važno ratno sredstvo za razdraganost svojih vojnika i za strah neprijateljskim četama. Ali licemjeri i nerasudni ljudi, kaže, pozvat će se na riječi sv. Ivana Zlatousta o Makabejima, da nisu igrali u trublje i bubnjeve već molili boga, ili na riječi crkvenog oca, kada govori: „David je igrao muziku, jer je Izrail tada bio puten, a sada je duhovan". Takova će mjesta, veli Križanić, nerasudni ljudi tumačiti, kao da bi kršćanima grješno bilo njegovati muziku. Ali valja znati, tu se i opet javlja njegova dijalektika, da Isukrst i sveti oci govore neke riječi ili zapovijedi i savjete sa pogledom na visoki stepen savršenstva, kao na pr. ono

„ako tko ne zamrzi oca i matere i duše svoje, ne može biti moj učenik“ ili „prodaj sve blago svoje i daj ništima“. Ove i ovakove riječi nemaju se razumjeti o svim ljudma, već samo o onima koji hoće da se drže ne samo zapovijedi božjih, već i Hristovih savjeta i koji će da hodaju najsavršenijim putem (I. 80). I na drugom mjestu odbija poziv na zabranu muzike ili brijanja brade time, da kaže, što je nekoč Židovima bilo dozvoljeno ili nedozvoljeno, to se kršćana ne tiče. Tu i opet pravi razliku evo ovako: tko hoće da živi kao monah, valja da se odreče i ženidbe i mesa i muzike i svake pažnje na odijelo, na bradu i kosu. Dobro će uraditi, ako se uzdrži i od vina, meda, šećera, mirodija, ribe, voća i od samoga hljeba pa da jede samu zelen i da pije vodu. Ali tko bi htio i one ljude, što žive u svjetskom staležu, siliti na takovo uzdržavanje, tko bi htio da od vojnika pravi monahe, taj već ne bi bio za blagočašće, već za sujevjerje i za smutnju (I. 97).

Križanić je rado dokazivao primjerima iz historije, kako opako laskanje može nalaziti da je nešto dobro i časno, što u istinu služi prije na sramotu nego li na čast i kako neiskreni ili zlo upućeni ljudi iskrivljuju historijske događaje. Tako za dokaz zlih posljedica, što dolaze od laskavaca što okružuju vladare te ih zavode na nepromišljene i pogubne korake i odluke, razlaže na opširno priču o Aleksandru Velikom: od zakonitog sina Filipova učiniše ga „bogohulnom laži“ porodom Olimpijadinim od boga „Zevsa ili Joviša“. Time počiniše sramotu kralju Filipu, kao da ne bi mogao bio roditi takova sina i kao da je imao ženu, koja je od drugih dobijala djecu; osramotiše i Olimpijadu, kao da je bila vještica, koja opći sa bijesom; napokon nanesoše pogrdu i samomu Aleksandru time, što mu proglasiše oca nevaljalim i nepoštene žene mužem a majku ožigosaše žigom bludnice i vještice. A što je najžalosnije, dodaje Križanić, Aleksandar navuče time na sebe gnjev božji i osvetu, pošto je upravo „kada je svršio sva velika djela te htio uživati svoju slavu, bog poslao nanj smrt u 34. godini“ (I. 336—337). Jače je podvrgao kritici drugu podobnu fabuloznu priču, kazivanje Virgilijevo o porijeklu i ishodu rimskih kraljeva od Eneje i Troje. Ne vide, kaže, ti laskavci, kako želeći proslaviti svoje gospodare nagrđuju ih i sramote. Nikako nije podobno istini, kaže Križanić, da bi Eneja u čas potpuna rasula grada i naroda trojanskoga mogao bio, zgrabiv oca na leđa, sabrati oko sebe toliko

ljudi, s kojima bi se proturao kroz grčku sredinu te zaplovio sa više lađa u daleke krajeve. A jošte je manje nalik na istinu, a latinskomu je narodu upravo sramotno, ako je ona mala šaka bjegunaca mogla oboriti svu silu Latinjana zajedno sa njihovim kraljem Latinom i knezom Turnom. Napokon ni u tome ne nalazi pisac nikakove časti, što bi Eneja imao biti sin Afroditin, koja „bijaše u pogana izmišljena božica bludnica i zastupnica svih bludnica" (I. 338). Sudite dakle, tako umuje Križanić, nije li pjesnik (Virgilije) iskazao Avgustu više pogrde nego li poštovanja: izvodi mu pleme i porijeklo od božice bludnice, od nezakonita poroda te pripovijeda, kako je malen broj bjeguračkih skitnica napao na narod latinski, pradjedove Rimljana, zavladao kraljevstvom te ratom prisilio narod, da uzme nepoznata čovjeka svojemu kralju za zeta i sebi za kralja (I. 339). U toj se kritici ogleda racionalističko umovanje Koižanićevo, koje stavlja na narodno pričanje isto mjerilo, kao na historijske izvore. Tendenciju pričanja zove tentatio xenogeniae, kojoj dodaje ovu svoju zagrižljivu opasku: Sic aliqui reperiuntur qui sese Ciganorum id est Aegyptiorum progeniem malunt praedicare, dummodo putentur esse peregrinae et non domesticae originis. Et ipsi quoque sunt vagabundi, populariter vagantur per mundum (I. 339 u opasci).

Križanić je našao i u domaćoj historiji zle učinke laskanja. Jedan primjer siže ne svojim postanjem, već sadržinom i situacijom čak u stari vijek, to je izmišljotina, koju i naš pisac takovom smatra — u tom je pitanju bio kud i kamo kritičniji od Mrnavića — kao da je Aleksandar Veliki dao Slovenima osobite povlasti na jedan veliki dio Evrope. Po Križanićevu uvjeravanju izmislio je ovu priču naki nedavni ljetopisac češki, koju je ruski ljetopisac preinačio, prenesav granice sa Dunava i Bijeloga mora (koje Bezsonov tumači: Jadransko more), na Hvalinsko i Varjaško more. Ali oba su ljetopisca, dodaje Križanić, upravo smiješna, kada se zna, da je u granicama starog Ilirika Slovenstvu nastalo vrijeme istom osam stotina godina poslije Aleksandra Velikoga. Hipotezu, koja stoji s time u vezi, kao da bi Sloveni proizašli od Skita, t. j. od Tatara i Turaka, pobija pisac u načelu vrlo umno — dokazom jezičkim. Jer da su Sloveni djeca tatarsko-turskog roda, morali bi nositi tatarsko-turska imena, dakle: Hasan, Aveshasan, Osman, Hidir, Tahtamiš, Husain, Bekir, Murat, Mustazan itd., dok u istinu njihova imena glase sasvim

drugačije: Miloš. Radovan. Hrvoj. Vladimir. Vladislav. Jaromir. Jaroslav. Bogdan. Grubiša. Kako bi se to bilo dogodilo? Križanić predlaže sasvim teoretski ovakovu hipotezu: Skitski muževi da budu poubijali slovenske oženjene muževe te se sveli sa njihovim slovenskim ženama. koje bi od njih rodile djecu. ali tada da budu skitski nasilnici napustili one slovenske žene i njihovu djecu. koju bi majke kao Slovenke odgojile u svojem jeziku. Križanić ne vjeruje dakako ni sam u tu hipotezu. dopušta tek. da bi se moglo bilo tako dogoditi. ali pita: kakova bi to bila čast našemu narodu? Luda je dakle laž. što bulazne laskavci, da su Sloveni skitskog roda.

Na drugu se takovu basnu obara. što se u nekim ruskim ljetopisima priča o Gostomislu. da je svjetovao svoje Novgorođane. neka bi poslije njegove smrti poslali u varjaško-prusku zemlju k tamošnjim kurfirstima. da dođu k njima te preuzmu vladu. Ovu je priču Križanić našao u nekoj poznijoj ruskoj kompilaciji. od prilike onakovoj, kako se sada nalazi kod Andr. Popova u knjizi „Изборникъ славянскихъ и русскихъ сочиненiй и статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакцiи" (Москва 1869., str. 447.). Njegovo pobijanje istinitosti te basne glasi i opet sasvim racionalistički ovako: Novgorođani ne bi bili nikada tako ludi. da takovo što preduzmu. Zašto bi bili molili u mjesto jednoga trojicu da dođu i da vladaju? To bi značilo piriti neslogu i slabiti silu novgorodsku. Gdje ima u svijetu tako lud narod, pita Križanić, koji ne bi toga razumio? Osobito je Križanić bijesan na „onoga lajavca Nijemca Petreuša" što je napisao. da su Novgorođani čak plačući molili. da im se pošalju tri kneza. Zašto plačući, zašto trojicu? odakle je to taj „hulnik" izvadio? pita Križanić. Kritikuje se i Gostomislova besjeda. njegova argumentacija, kao da kod Novgorođana nema sloge zato. što nemaju vladara iz carskog roda. Za dokaz, da taj razlog ne stoji, pripovijeda Križanić potanko. kako je u Rimu bilo ubijstvi u carskom rodu, do propasti Rima. a o carigradskim kršćanskim vladarima citira jedno mjesto iz „Lipsiuša" i jednog anonimnog pisca. Proglasiv tradiciju o prizivu Varjaga basnom (I. 192) a pričajući o Ruriku, Truvoru i Sineusu, dobro je Križanić opazio, da se ima uzeti na um toponomija okolice novgorodske: imena Iljmen, Ladoga, Korela ne naliče mu ni na slovenski ni na njemački jezik, već na — varjaški-litavski. Ova posljednja hipoteza dakako ne stoji, ali opravdano je samom stvari njegovo umovanje,

da su „naši predniki Rusaki" zauzeli onaj kraj silom te na novo osvojenom zemljištu sagradili grad, koji prozvaše „Novim Gradom" (I. 343—344); naši knezovi i vladari oženiše se kćerima poubijanih varjaških knezova, a kad je poslije prvi kršteni ruski vladalac Vladimir izašao na veliki glas, dokazivahu da je ruskog roda po ocu a varjaškog po materi, a neki je laskavac k tomu prišio još i priču o Gostomislu, čije ime Križanić tumači ovako: Gostomisl je „umislio" (t. j. smislio, naumio) dovesti goste u u Rusiju (I. 345)!

Evo ovako je Križanić podvrgavao svojoj kritici razne historijske pripovijetke: svagdje se vidi oštroumna domišljatost, i ako ne nalazimo prave ocjene izvorâ: znao je množinu priča i pričica, umio se vješto njima poslužiti čas za nešto čas protiv nečega; u njegovu se tumačenju bolje ogleda dosjetljiv dijalektičar sa skolastičkim tančinama, nego li ozbiljni objektivni historičar. Njegovo je glavno načelo u političkim pitanjima — salus rei publicae, koristi državnoj mora da budu podčinjeni svi drugi obziri. Prema njoj udešava i zakonite ustanove sad ovako sad onako: on ne voli vidjeti inorodnika u zemlji, ali koji su zemlji korisni, kao razni obrtnici, zanatlije, takove treba ne samo primati u Rusiju već ih i ne puštati da odu, dok ne nauče svojoj vještini „naših mladenaca" (I. 368); a za druge, od kojih nema takve koristi, stavlja pravilo, da ih treba goniti, ma baš i ne htjeli ići te voljeli ostati. U svim je takvim pitanjima kod njega odlučivao princip državnog utilitarizma. Ali taj se protezao i na druga područja života. Tako je u duševnom životu priznavao i odobravao samo ona zanimanja, s kojima je bila skopčana neka korist bilo lična bilo društvena. Kao čovjek trijezno-praktičan bio je protiv poezije, pretjeravajući u tom pravcu na toliko, da je čak svim slovenskim narodima odricao pjesničku darovitost. Kao predmet više nauke još je koliko toliko dopuštao retoriku, i ako je s nekim prezirom govorio o njoj „verbosa rhetorica", ali poetiku, t. j. nauku o građenju stihova, zabacivao je sasvim kao nešto posvema suvišno. Izrijekom kaže, da je poetica ars mera vanitas. Nobis praesertim Sclavinis ipsa non est appetenda neque tentanda, quia est nobis impossibilis. Inter omnes enim linguas nulla est minus apta ad componendos versus qualescunque quam nostra sclavinica (kod Waldenberga na str. 284.).

Misao o koristi dovodila je Križanića do toga, da nije odobravao prevelika broja đaka, a ni potpora, što su se davale u

korist siromašnih đaka, što se osobito protiv njegove volje radilo u Njemačkoj. In una aliqua urbe semper videntur aliquot centeni et milleni (!?) frequentare scholas, ubi sufficerent 40. K tomu dodaje ovu značajnu opasku: non omnes possunt fieri doctores medicinae aut juris (Waldenberg 286). Kada dakle ne mogu postići praktične svrhe, t. j. da od nauke dobiju koricu hljeba, tada iz očajanja neki idu u svećenike ili redovnike, neki u vojnike, na posljednje je bio osobito kivan: „addicunt se militiae, illi impiae, licentiosae et latrocinali, qualis est omnis militia apud Germanos"; napokon neki se gube u društvu, „et fiunt desperati ac pessimi homines". Ni sa pravnicima nije bio Križanić zadovoljan, njemu bijaše čitava pravnička mudrost tašta i beskorisna, quia per eam non administratur sed destruitur iustitia, što sami Nijemci, kaže, priznavaju: za pravnike bilo bi dosta „breviter et simpliciter descriptas habere quasdam admonitiones, quas vocant regulas iuris". Sve što je preko toga, njemu se čini da je „irregulare, confusum, perplexum, vanum et non ad dilucidandam, sed ad evertendam iustitiam natum". No ma da je smatrao doktorat iz bogoslovije ličnom taštinom, a doktorat iz pravnih nauka nepotrebnom stvari, sve je to još moglo podnijeti, ali doktorata iz filosofije nije nikako trpio, taj mu nije bio ni malo po ćudi. Trostrukih ima doktora u Evropi, kaže Križanić, od svećenika i redovnika postaju doktori teologije, od svjetskih ljudi izlaze doktori jurisprudencije i medicine; ali Nijemci prave još doktore i magistre filosofije. Kod drugih naroda nema takovih doktora, jer taj doktorat nije ni za što, on ne daje nikakve službe ni zaslužbe (plate), dok doktorat iz teologije krči put do biskupske časti, a doktorima prava i medicine daje platu vladar (Waldenberg 282). Na drugom mjestu (I. 217), gdje prekorava taštinu doktoratsku, žali se, da ti doktori ili „mudrostni majstori" ne umiju ni u čem drugom poučavati, van samo u gramatici; o drugim vještinama ne bi znao ništa reći, jer nije čuo, da je tko „iz našega naroda" izišao njihovom poukom „ljekarom, matematičarom, muzičarom i arhitektom" (o tome je već bilo govora na str. 363.).

Gledište koristi vlada kod Križanića ne samo u praktičnom životu, služi mu mjerilom ne samo kod pojava intelektualne sredine, već i u narodnim običajima njegovo se odobravanje ravna po koristi i probitačnosti. Govoreći na pr. II. 97 o narodnim običajima kod ženidbe hvali „zakon" (t. j. običaj) ruski, po

kojemu otac obilazi kuće mladenačke tražeći gdje bi mogao zgodno udomiti svoju kćer. Pisac dodaje. da bi se taj običaj mogao gdje god i komu god činiti zazornim, ipak on nije istog mišljenja. jer ako mladencu nije zazorno da prosi djevojku, zašto da bude zazorno djevojci da prosi mladenca, osobito kada to ne čini sama. već preko svojega oca ili kojega prijatelja (II. 98). Križanić je vrlo umno i trijezno shvatao pitanje ženidbeno i toplo zagovarao umnožavanje naroda (njegov bi se glas mogao i danas slušati!). I ako nije volio. kako znamo. Nijemaca, opet je bio toliko objektivan. da je priznavao i čak hvalio sve njihove dobre običaje. Tako mu se svidjelo. jer je „pomagalo k ženitvam". što kod Nijemaca „devki ne krijut se od nikakvih čestnih gostov, znanih i neznanih. no gde se pokažet otec, tamo se pokažet i mati i doč (t. j. kći)". Isto je tako istaknuo, da „v cerkov hodet (djevice) na vsjaki praznik. I sice bivajut vižene (viđene) i mladenci znajut česo prosit" (I. 97).

Bilo bi vrlo zanimljivo i za karakteristiku Križanićevih pogleda na historijske događaje upravo potrebito, da se posaberu i pretresu mnoge druge njegove aplikacije iz historije u potvrdu njegova umovanja. Ali to bi bio zadatak posebne kritičke rasprave. koja ne ulazi u okvir ovoga kratkoga ogledala. Istinu je rekao već A. Brückner (P. B. 1887., іюнь 577). da Križanić nije namjeravao pisati nikakvih historijskih memoara. i najvažnije je događaje pripovijedao samo mimogred za objašnjenje ove ili one svoje rečenice ili teorije. I ako je vrlo mnogo znao iz raznih historija. nije ipak imao nakane. da se istakne kao historiograf, pošto mu toga zadatka, o kojem je nekoč zbilja pomišljao, nije povjerio ni car ni njegova vlada. Sve što ima u njegovim knjigama, osobito u Politici, iz ruske ili opće historije, to je tek kao neki suvišak njegova znanja. koji je opadao roneći se preko ruba. kao kad se prepuna čaša prelijeva. Tako je n. pr. za dokaz svoje tvrdnje. da inorodni vladari često čine štetu i sramotu svojim podanicima, jer nemaju za njih srca, naveo, posakupiv iz historije, osam različitih primjera (I. 242), iz historije poljske, ugarske. austrijske. Jedna tema naglašuje, da su se mnogi milostivi i velikodušni kraljevi na toliko čuvali tlačenja svojih naroda, da su čak napuštali danak. I tu je za dokaz sakupio pet različitih primjera (iz starovječne, hispanske i engleske historije) I. 289. Na temu: ne samo čini. već i riječi valjanih vladara zaslužuju da ih upamtimo, jer se iz njih možemo mnogo

naučiti. pošto uznavahu istinu o vladalačkim poslovima ne samo razumom kao filosofi već i djelima. daje Križanić objašnjenje primjerima iz grčke. rimske i hispanske historije (I. 384). Protiv inorodničke vlade nije mu bilo dosta što je naveo dokaze iz sv. pisma. već citira još nešto iz Kurcija i iz francuske historije. jedan događaj iz atenske historije. nije zaboravio ni sicilske večere. primjera Sagunćana i čak o Amazonkama (I. 198 199). Navedeni citati, kojih potanko pripovijedanje bilo bi preopširno. pokazuju. kako je Križanić po historiji raznih naroda kupio primjere. za koje mu se činilo da mogu zgodno potvrditi njegove teze. Tako je za dokaz. da kraljevi i knezovi ne izlaze svagda prijataljski u susret filosofima. iznesao nekoliko primjera iz historije grčke. o Aleksandru Velikom i iz historije starozavjetne (I. 390); a na pitanje. za koje grijehe bog kazni kraljeve. odgovara: sa četiri vrste različitih grijeha (II. 229). svaki se objašnjuje primjerima iz starozavjetne. antične i starokršćanske historije.

Križaniću bijahu vrlo omiljeli različiti anekdoti i pričice, što ih je čas koji kralj ili vladar čas koji god odličnik izrekao kao plod svojeg umovanja, razmišljanja. iskustva. U Politici (I. str. IV.—V.) navodi se umovanje nekog Filipa. kneza češke države. o znacima dobre uprave: 1-o dobri putovi sa dobrim mostovima i bezopasnim putovanjem. 2-o dobri novci. da ne postrada trgovina. 3-e dobar sud. svakomu pristupan i da brzo posluje. Caru se Hadrijanu (I. str. IV.) prisvaja poznata izrjeka. da je od Rima građenog opekama. ostavio nakon sebe mramoran Rim. Jedna rečenica veli: Silnija je vojska jelenja pod lavljom komandom. nego li lavlja vojska pod jelenjom komandom (I. 86); druga opet kaže: Išći razuma u staraca i mudrosti u sijedih glava (I. 106). Za dokaz, kako starci žale izgubljeno vrijeme svojih mladih dana. pominju se Nestor. car Karlo V. i rečenica Morozova. koju već spomenusmo (str. 360.). Od Grka bit će Križanić čuo. da govore: Romeos choreos. Arnautis seferlis, Vurgaris apantropos (to će reći: Ῥωμαῖος ὡραῖος, Ἀρναύτης σεφερλῆς, Βούργαρις ἀπάνθρωπος), a od Mađara mora da je čuo ove prispodobe: Magyar farkas. Vlasz (? Olasz ?) ravasz. Német disznó. Lengyel lopó. Tót nem ember. Taliga nem szekér. pogácsa nem kenyér (t. j. Magjar je vuk. Vlah je lukav. Nijemac je svinja, Poljak je tat, Slovak nije čovjek. Taljige nisu kola, pogača nije hljeb). Poznavao je poljsku rečenicu: nierządem Polska stoji (II. 306). Za loš litavski hljeb citira: „Litwa kamen chleb“

(valjda „kamienny chléb“ II. 320). Još čitamo kod njega I. 245: kralj hispanski je kralj hlapski, kralj francuski je kralj boljarski, kralj leški (poljski) je kralj kraljevski, car njemački je gospodar cijelomu svijetu; ali ovu grčku, kako je on naziva: „tko ne daje tegla (obroka, danka, harača), ne zna dobra“ (I. 259), to je kod njega napisano latinskim slovima: hopu charatz den dini, charan den glepi (to će reći od prilike: ὁποῦ χαράτζι δὲν δίνει, χαρὰν δὲν γλέπει). Iz svetih otaca bit će ova rečenica: grijeh se ne prašta, dok se oduzeto ne vraća (I. 273); ova Justinijanova: nemaju odanle dolaziti uvrede, odakle se rađa sud i pravda (I. 275); ova općenita: tko u vodu meće udicu, nada se da će izvući ribicu (I. 4); ova poznata: nije sve zlato, što se sjaje, niti sve korisno, što se misli da je korisno; isto tako ova: tko umjereno lovi, svagda će nešto u ribnjaku naći da ulovi, a tko će da u jedan dan isprazni sav ribnjak, neće mu ništa ostati za sutra (I. 5). Narodnim običajem objašnjuje ovu poslovicu: kojega je konj brži, toga i djevojka, tomu dodaje ovo: „Bil jest davno u Serbov zakon, da mladenci za djevojku na konjeh tečehu, i s togo jest priča i do sele“ (I. 414). Križanić se čudio, zašto su Poljaci sami na svoju sramotu stvorili poslovicu: „Poljak je vol, Litvin je kol, Njemčin roža“ (I. 151), k tomu je dodao: „zla ptica, koja sama svoje gnijezdo pogani“. Kao vladalačko pravilo, i ako se ne kaže od koga postavljeno, glasi ova rečenica: „tako vladaj ljudma, da ne zažele promjene“ (I. 301). Svojim umovanjem navodi ovo pravilo: „k dobromu učinku potrebne su mnoge pričine (uzroci), a k zlomu učinku dovoljan je svaki nedostatak napose“ (to se objašnjava praktičnim primjerima II. 87). Slična je tomu ova prispodoba: Lađa na moru ne može biti tako tvrdo građena, da ne bi u nju voda probijala i kad nebi mornari neprestano crpali vodu, lađa bi potonula: tako i u carstvu neke stvari podjedno štete narod, kojima se nikako ne može odoljeti, već ih valja neprestano odstranjivati: za Rusiju su takovo zlo krimski Tatari (II. 93). Ili da navedemo ove općenite rečenice i što iz njih pisac izvodi: „Kakov korijen, takovo i bilje; kakovo drvo, takovo i granje (ili plod); kakovo zakonodavstvo, takov tečaj stvari u kraljevstvu. Mi bismo htjeli, da bi sjeme koje drugdje rodi kukolj, kod nas rodilo pšenicu. No iz kukolja ne može se imati pšenice, kukolj će uvijek roditi kukolj; tako i „lakome“ ustanove svagda će i svagdje uroditi zlim posljedicama . . .“ (I. 302). Ili ovako: „Razumna čovjeka i savjetnika nastojanje ide

za tim, da se ogleda naprijed i nazad, da ne razmišlja samo o današnjoj potrebi, već i o sutrašnjoj. Devi što nosi teret, ako se ne snimi breme, već se bude jednako nakladalo sve više i više — povalit će je teret, da ne uzmogne ništa više nositi. Luk ako bude postojano napet i nikada neodapet, postat će beskoristan. Čovjek koji neprestano radi i ništa se ne odmara i ne spava, ne može živjeti. Dakle i kraljevstvo, kojega podanicima ne bude ni od kuda polakšice, već jednako sve veće nalaganje, upast će u mnoge nesreće, nevolje, sramotna igrališta . . ." (I. 304). Takovih općenitih refleksija sa povučenim iz njih posljedicama ima u Križanićevim djelima, osobito u Politici vrlo mnogo. Na jednome mjestu (I. 112) spominje ovaj aforizam: „Oganj, voda i željezo umaraju mnoge ljude, i opet ljudi ne mogu živjeti bez ognja, vode i željeza, jer nerazmjernu korist vuku od ovoga trojega". A Polit. I. 50 pravi se prispodoba: „kako vojnik bez oružja tako i težak bez oruđa sasvim je beskoristan", ili I. 94: „Drvo u zimi bez lišća čini se maleno, ružno, žalosno, a ljeti dobivši opet svoju kosu, postaje veliko, lijepo i raskošno" — tako se i čovjek u pristojnom odijelu pokazuje sasvim drugojačiji. Poznatu rečenicu latinsku errando discimus prevodi Križanić ovako: „bludjač člověk učit sja" (I. 107), a II. 104 citira kao poslovicu: „Nejednakim volovima zlo se ore njiva" te je primjenjuje carstvu, u kojem nema sloge među podanicima. Kao opomenu, da se ne valja u isto vrijeme na više strana upuštati u rat, dodaje ovaj aforizam: „tko preširoko rasprostire ruke, ne će ničega stisnuti" (II. 122).

I mnogih drugih sitnica puno je Križanićevo pričanje, kojima htjede u jednu ruku zasladiti svoje raspravljanje, a u drugu stvar jače objasniti primjerima, da bi ga, da tako kažem, svako dijete razumjelo. Kod svojih je čitalaca, kojih na žalost nije ni bilo, pretpostavljao samo vrlo malo znanja o događajima iz svjetskog, evropskog života, zato je iz svoje bogate načitanosti rado vadio po koju pikantnu, poučnu i zabavnu sitnicu, koja bi mogla čitaoca koliko toliko zanimati. Na pr. I. 25—26 tumači, što znači mons pietatis; na str. I. 59 priča, što je čuo o nekoj srebrnoj rudi u Sibirskoj gori otkrivenoj u Krasnom jaru; na str. I. 88 razlaže načela Sforze Attendola o ratovanju: 1-o rat neka se vodi za pravednu stvar, 2-o neka se štede nevini ljudi, 3-e neka se štite crkve i djeca, 4-o neka se štedi krv svojih vojnika, 5-o neka se ne očituje radost ili hvastanje nad neprija-

teljskim porazom. 6-o neka se ima na umu, da je svaka pobjeda od boga. O značenju riječi hlap-chłop-cholop ima čitava mala raspravica II. 309—310, isto tako o vasallus, sirota i knecht ib. 311).

Mi smo već u životopisu, pripovijedajući o stvarima koje sadrži Politika, iznijeli nekoliko šaljivih anekdota, upletenih u tekst Križanićeva djela: osobito je volio pričati o porugljivim šalama, kojima se nadmeću susjedi među sobom, kao n. pr. ona o izboru psa za kralja kod Nijemaca. Ili kako je sedam Švaba držalo jednu kopljaču, da ubiju zeca (I. 168). Ili kako su Slezaci pojeli orla umjesto zeca (ib.). Ili kako se Nijemci podsmijevaju nadimcima Putentrager i Kokskem: prvo bit će Buttenträger (Armillifer), drugo tumači sâm ovako: tako da se zovu ljudi što misle da ne mogu živjeti „sine cibo ex pectinibus gallinarum facto" (to će biti dakle riječ sastavljena iz gogkel = kokot i kamm = kresta); još se pominje i izraz tölpel (II. 252). Druge su takove šale: da su ljudi sunčanu uru gradili pod krovom, da su pojeli magarca itd.

Ostavljamo vremenu, koje će prije ili poslije posvetiti više pažnje Križaniću, nego li je to bilo do sada; tada će se netko pozabaviti izvorima njegovih sitnica, kao što su ove: da je neki Mlečanin dolazio u Moskvu, da otkrije put po suhu u Indiju (I. 13); da su Turci vratili franeuskomu kralju neki poklonjeni im muzikalni instrumenat (II. 317); da je u Varšavi bio podignut Rusima na sramotu neki spomenik, kod kojega Križanić upotrebljuje riječ „pludra" (II. 265); da su Grci našli na grobnom kamenu cara Konstantina natpis, koji je patrijarah Gennadije protumačio, kao da će Rusi uništiti Izmailovo pleme (II. 133—134); jednako da je bilo proročanstvo o osvojenju Mavra u Hispaniji (II. 134), kao ovo o propasti turskog carstva (II. 135). Nijemcima meće Križanić u usta psovku na Ruse, da su nalik na psa, koji ležeći u jaslima sam sijena ne jede, ali ni volu ne da, da se približi jaslima (I. 13), a o moskovskim Nijemcima svojega doba umio je pripovijedati, da su mnogo štovali i čitali knjigu Petra Petreja, iz koje saznaše o poniženju ruskih vladalaca pred izaslanicima krimskih Tatara (I. 168). Govoreći o izbornom kraljevstvu kod Poljaka, na koje je u teoriji imao pravo svaki plemić poljski, a ipak je biran obično inostranac, poslužio se Križanić ovom nešto krupnom prispodobom: vi ste Poljaci slični svinjama, koje se saberu okolo korita te gurajući jedna drugu,

svaka hoće da sa sve četiri noge uljeze u korito a druge tura od korita: potiskujući se ovako prevale korito i „oparu" što je bila u njemu (I. 203). Kao basnu pripovijeda, da je nekoč papa namijenio bio krunu i kraljevski naslov poljskomu vladaru, ali opomenom anđelovom zbude se drugojačije: krunu i kraljevski naslov dobi kralj ugarski (I. 221), gl. što o tome pripovijeda Fessler-Horvath I. 107. Iz danske je historije iznesao priču o grofu Volmaru (t. j. Voldemaru), zašto je bio isključen od prava na danski prestol (I. 191); njemu se činilo, da je milost božja oslobodila Rusiju, što nije došlo do rodbinskih veza, ali mu je žao, što je taj inostranac ipak odvukao iz Rusije sto tisuća rubalja u zlatu i pedeset tisuća u krznima (ib.). Iz poljske historije okrivljuje kralja Kazimira, da je za volju lijepe Jevrejke dao Židovima velike sloboštine (I. 210). Križanić se smijao, ali i ljutio, što se neki Poljak hvalio, da je Litva bogatija u novcu od Francuske (I. 235), a za Rusiju je dodao, da se istina u hrani i piću, odijelu i srebru može natjecati sa Lesima, Litavcima i Bjelorusima, ali nikako ne može sa Nijemcima, Francuzima i Talijanima (I. 235). Ova mu oprezna umjerenost služi na čast, koja se očitova i u odrješitoj osudi prevelikog razmetanja bogatstvom kralja poljskog Kazimira „Laktovića", koji je, kako Križanić priča, goste svoje, među kojima je bilo pet kraljeva i pet knezova, častio vinom, što ga po njihovim krajevima za skupe novce pokupovao i izdaleka dovezao (I. 236). Još je manje promišljeno uradio, kaže, onaj nadbiskup gnjezanski, koji je u Parizu naručio veliku gozbu za sve učitelje i učenike tamošnje velike škole, pozvav ih na pir, na kojem ih je častio njihovim vinom a sebe izvrgavao svima na smijeh (I. 236). Prof. Brückner (berlinski, ne pokojni dorpatski) misli, da je tu Križanić imao na pameti nadbiskupa Mik. Trąbu, koji je sa Sigismundom god. 1418. iz konstanckoga koncila pošao bio u Pariz te ondje u univerzitetu sve učitelje sorbonske vrlo sjajno počastio, tako da su se Parižlije divili.

Ovim izvodima i primjerima Križanićeve načitanosti nije predmet ni iz daleka iscrpen. Njegovo pripovijedanje vrvi množinom građe, potrošene na ilustraciju misli, ideja, teorija. Nije samo bogata sadržina njegova znanja, kojom izaziva veliko poštovanje njegova uma, već i vanredno rječiti i vješti pripovjedač izlazi sjajno na vidjelo. Toga mu priznanja ne smije poreći ni najstrožiji sudija, koji ne pristaje uz njegove ideje. Sjaj

njegove dijalektike i retorike probija neodoljivom snagom kroz čudnovatu smjelost njegove dikcije. Jakost njegova uma bijaše kadra, da si čak stvori i svojim mislima podčini jezik, koji u šarenoj mješavini na prvi mah smeta i zabunjuje, ali što se duže baviš njegovim spisima, to više privikavaš i tomu neobičnom obliku njegova izražavanja. Križanić bijaše čovjek rijetke duhovne originalnosti, takav mu bijaše i jezik, kao smjelo izdjeljani organ njegovih misli.

PRILOG II.

Križanićev jezik.

Iz pisama Križanićevih biskupu Vinkoviću i Levakoviću (od g. 1641., 1642. i 1647.) lako je dokazati, da je već kao mladi klerik u Bolonji i Rimu mnogo razmišljao o hrvatskom jeziku, o potrebi da se obogati, očisti i usavrši. Isprva je imao obzir samo na narječje, koje mu je bilo poznato iz mladih godina iz roditeljske kuće. To bijaše ikavska čakavština sa nekom primjesom kajkavštine, koja je tada već gospodovala u književnosti sjeverne Hrvatske između rijeka Kupe, Save, Drave i Mure sa Zagrebom kao središtem. Da je bio veliki prijatelj osobito leksikalne čistoće jezika, odakle je izvodio, da valja izgoniti iz jezika tuđe riječi, to je dokazao već tada, u mladim godinama, saopćenjem svojemu biskupu, kojemu nemamo razloga nevjerovati, da je sastavio čitavu hrpu sasvim novih riječi, kojih do sada nitko nije čuo ni upotrebljavao, a da će ih ipak odmah svatko razumjeti. Naklonost k neologizmima nalazimo u njegovim poznijim spisima, gdje ima zbilja mnogo izraza, kojih nije nitko upotrebio ni prije ni poslije njega. Kad bi Križanić bio ostao u granicama svojeg materinskog jezika, bio bi postao domaćim hrvatskim piscem sedamnaestog stoljeća srednje ruke; u njega nije bilo pjesničkog poleta, koji obično odjekuje i u jeziku i u slogu, zato jednoga Gundulića ili Palmotića ne bi bio nigda dostigao. Rekao bih, da bi kao pisac i stilist bio najsrodniji Vitezoviću. No sudbina je Križaniću dosudila drugo značenje u slovenskom svijetu. Kako je njega neki nutarnji poziv tjerao sve dalje u svijet, bit će već za rana stao razmišljati o potrebi osobita jezika za svoje velike ciljeve, za vjerske besjede i razgovore sa slovenskim raskolnicima na sjeveru i istoku, za pisanje knjiga u korist ovih istih naroda. Lako može biti, da mu je kod toga nekim oslоncem poslužio jezik hrvatskih glagoljaša, koji je

valjda donekle i poznavao već iz mladosti; u pismu Levakoviću od g. 1647. izrijekom priznaje, da umije čitati ćirilski i glagolski. Sva je prilika, da je već u Rimu, kad je pomišljao o misionarstvu za Rusiju, tražio i našao priliku, da se upozna sa maloruskim unijatima, koji su tada živjeli u Rimu. Na tu nas misao vodi njegova prepiska i lični sastanak sa episkopom M. Terleckim, kojega je mnogo poštovao i svakako htio k njemu u Cholm, kako se vidi iz njegovih pisama iz Nedeljišća i Varaždina. Želja se njegova u tome pravcu nije ispunila, ali za razvitak njegovih ideja o jeziku promjena situacije, t. j. dolazak mjesto Cholma u Smolensk i poslije u Moskvu, imala je veliko značenje. Okvir njegovih jezičnih pogleda znatno se raširio u onom pravcu, koji se ogleda u njegovim spisima. Sada znamo, da je Križanić za svojega kratkog boravka u Moskvi g. 1647. predao u departamenat („prikáz") tajnih djela nekakav izvještaj ili predlog o slovenskom jeziku, samo je šteta, što se tomu aktu, koji valjda nije propao, jošte nije ušlo u trag. Što je moglo biti u njemu, lako se domišljamo, sudeći po njegovim izjavama još od godine 1641. u Rimu i po njegovim kasnijim gramatičkim radovima. Još prije drugog polazka u Moskvu ima jedno svjedočanstvo o njegovim mislima sa pogledom na stari „slovinski" jezik, koji mu je već tada lebdio pred očima kao organ književne radnje za šire slovenske krugove. To su stihovi u slavu Ferdinanda III. u starom crkvenom jeziku od prilike od g. 1656-e, u kojima jezik nije više južnoslovenski crkveni, već ruskoslovenski, sasvim u onome smjeru, koji je već prije njega Levaković bio prihvatio. Lako je misliti, da je kratak boravak u Moskvi g. 1647. još jače, nego li lični odnošaji sa maloruskim unijatima, uvjerio Križanića o saobraznosti odabranog pravca. Ali ni taj jezik nije posvema odgovarao njegovim željama. Ne poznavajući historijskog razvitka crkvenog jezika, prigovarao je jednako, da su prevodnici sa grčkoga slovenski jezik iskvarili: valjalo ga dakle ispravljati. Predlagano ispravljanje ticalo se najprije i ponajviše grafike i ortografije, ali imajući pred očima potrebu istoga jezika za više ciljeve, za izražavanje filosofskih misli i političkih ideja, tražio je da se jezik obogati i usavrši također u riječima. U posveti ili predgovoru k svojoj Politici (II. 2) kazuje naročito ruskomu caru, kao glavni uzrok dolasku u Moskvu, da poradi na tome, da „bismo imali dobru gramatiku i leksikon i po tom da bismo mogli pravilno pisati i govoriti; *i da bismo imali obilje*

rěčej (riječi), „*s koliko jest potrebno ko proizjavljenju člověčeskih zamislov vo vsjakom govorenju pri obćih narodnih spravah*“. Taj osjećaj potrebe dovede ga na misao miješanja crkvenog jezika sa elementima, uzajimanim iz živih izvora, iz poznatih njemu jezika slovenskih srodnika. Uvjerivši se u Rusiji o velikoj srodnosti između ruske i hrvatske akcentuacije, kako ju je poznavao po izgovoru svojeg rodnog zavičaja, Križanić dođe lako na misao, da smije iz istog izvora velike jezične srodnosti crpati također bogatstvo riječi, izraza, fraza i konstrukcija, koliko mu je trebalo, da podmiri svoje misaone potrebe. Iz historije slovenskih naroda bješe mu poznato, da su Hrvati, Srbi i Bugari sašli nekoć za Dunav (odatle njegov naziv Zadunajci, gdje se imala jednim imenom prozvati cjelina južnoslovenska) iz Rusije, dakle da su ponijeli odanle sa sobom i svoj jezik; smio je dakle prenositi južno leksikalno bogatstvo obratnim pravcem nazad na zemljište stare zajedničke sjeverne domovine. Ovako se u njega razvila misao jednog književnog jezika, kojega su sastavni dijelovi bili: a) crkvena slovenština, b) njeno rašireno polje rusko, c) sav aparat riječi hrvatskih, kojima je dopunjavao praznine, osjećane pod a) i b). Dakako praznine nisu svagda bile u istinu praznine, već ih je ponešto skrivilo Križanićevo neznanje elemenata pod a) i b). Hitnja, kojom se davao na posao, nestrpljivost u odstranjivanju neprilika, razvezaše mu ruke te je u područje pod c) posizao mnogo češće i odanle crpao pomoć obilatije, nego li je upravo bilo potrebito. To osobito vrijedi za Politiku, koja je svojom raznolikom sadržinom stavljala veće zahtjeve na jezičko pokriće, nego li druge rasprave više duhovnog nego li svjetskog karaktera. Za nju najviše i vrijedi Križanićeva vječita žalba na siromaštvo slovenskih jezika, koju smo već više puta spominjali. Najglavnije je mjesto I. 127, gdje mu nije dosta, što se žali, da je jezik tako ubog, da i ne zna što bi na njemu mogao hvaliti, već čak proteže taj prekor bez razlike na sva narječja („jazičnija obmjeni“): rusko, ljaško, češko, bugarsko, srpsko i hrvatsko. A kako je sav njegov interes smjerao na potrebe višega duhovnog života, tuži se (u istinu bez dovoljna razloga) na nedostatak izraza za umjetnosti i nauke, izraza za građanske i vojene organizacije, za pojave moralnog napredovanja i moralnih mahna. Da čak u gramatici žali, što nema dovoljno potrebnih malih riječi, kao što su predlozi, prirječja, veznici i interjekcije. Ne znam, da li je time mislio opravdati, što u njegovoj jezičkoj

mješavini dolazi upravo ovakovih partikula vrlo mnogo, pouzajmljenih iz hrvatskog jezika?! Ne treba, mislim, ponavljati, što je već kazano, da u tome pogledu Križanić nije bio na pravom putu, osuđivao je jezike ne poznavajući ih! Čudnovato, da ne kažemo upravo smiješno, glasi njegovo umovanje o tom, da kod Slovena nema u jeziku ni psovki i kletvi („hulnija i lajalnija riječi") ne zato, što Sloveni ne bi voljeli takovih stvari, već zato što je i u tim izrazima jezik siromašan! Čovjek bi gotovo smio pomisliti, da Križanić u svoje mlado doba nije kod kuće čuo onoliko kletvi i psovki, koliko bi se moglo za cijelo čuti danas. Ili može biti njemu kao gospodskomu djetetu nisu do ušiju dopirale sve one kletve i psovke, što su već tada bile u ustima kmetova? (I. 127). Vrijedno je uza sve to istaknuti, da je Križanić pravilno sudio o velikom značenju jezika za prirodan, nesmetan razvitak čovječjih misli. Evo što o tome kaže (I. 126): „Savršenstvo jezika vrlo je potrebito oruđe k mudrosti i gotovo njezin barjak. U koliko je kod kojeg naroda izvrsniji njegov jezik, u toliko uspješnije i razgovjetnije opravlja sva svoja umijeća, obrte i druge poslove. Obilatost besjede, lakoća izgovora mnogo pomažu k našašću dobrih savjeta i lakšemu vršenju svih mirnih i ratnih djela." Kako je bio odveć slaba mišljenja o slovenskim jezicima, tako je pretjeravao uznoseći savršenstvo njemačkog jezika u — psovkama. Evo što kaže II. 251: Lingua Germanorum est plena horrendis Blasfemiis. In toto mundo non est gens in qua audirentur tam horrendae blasfemiae, sicut audiuntur in Germanis. Dakle bogatstvo jezičko služi Nijemcima ipak na štetu, da ne reknemo sramotu! Križanić i ako je, kako znamo, gradio nekakve kukavne stihove, nije imao pravog osjećaja za poeziju. Samo tako možemo si protumačiti ovo njegovo krivo mišljenje: Quoscunque ego versus hactenus audivi apud Dalmatos, Croatos, Lechos et Cechos, omnes sunt pleni crassis erroribus et indigni nomine versuum sive carminum (kod Bezsonova u neizdanom komadu Politike, Правосл. обозрѣніе 1870).

Jezik Križanićev nije jedinstven, u jednom spisu odstupa od crkvene tradicije i dikcije više i dalje, u drugom manje. Što je Markevič rekao za jezik Križanićeve Politike, da je „хорватскій но съ русскими словами и особенностями" (str. 31.), nije tačno kazano: ispravnije bilo bi, da je rekao, da je jezik Politike ruski, ali sa hrvatskim izrazima. Svakako se bez svakog pretjeravanja smije reći, da je Križanićev jezik vrlo bogat, obiluje

riječima, poznatim i nepoznatim, ispravnim i neispravnim, kako već rekosmo, pisac ima jezik u svojoj vlasti, pokoravajući ga bezobzirce svojim mislima, nemilice ga šibao i gonio preko svih gudura i litica, ne mareći ni malo, kako će kod toga biti čitatelju na duši. Nemamo još ni kritičkih izdanja, da bi se moglo tačno znati, što je i kako je upravo Križanić pisao. Osobito za fonetsku stranu njegova jezika mogu se upotrebiti za sada samo tri sveske izdane u njegovim sabranim djelima i oni komadi iz Politike, što su naštampani po rukopisu kod Waldenberga. Odatle se vidi, u koliko su tekstovi pisani latinicom, ne samo ortografija, već i neke fonetske osobine, naročito njegova ikavština, n. pr. *srjdopostie*, *powidachu*, *preminiênia*, *wjru*, *wjren*, *wjrni*, *zwirskie*, *krjpko*, *kripostiu*, *ukripit se*, *potribno*, *cistu*, *grjh*, *grjsi*, *grjsznicj*, *namjstnik*, *neizmirna*, *driwlie*, *neutiszno*, *wjeznie*, *otwit*, *zwizdu*, *obidal* (objedovao), *misto*, *pospjchowáli*, *djlo*, *njst*, *sowjtjeh* (savjetih), *besída*. (Ovo su primjeri iz dvije raspravice u prvoj svesci sabranih djela, prikazane ruskoj vladi g. 1659.). U Politici dolaze kod Waldenberga ovaki primjeri: *umiteli*, *tileseh*, *zwiriu*, *tilu*, *zwizdoczetnaia* (38—39), *namistnik*, *biszenim* (bješenim) 102, *powiż* (povjedj), *zwira*, *bisa* (116), *razdil*, *Nimci* (137), *nist*, *naslidku* (147), *precinba*, *razcinyeniu*, *hotili na switu*, *ko switu* (273). Čini se međutim, da u Politici češće odstupa od ikavizma te piše *e*. Po tekstu, naštampanom kod Bezsonova, ne može se to pravo razabrati, jer je u transkripciji ćirilskim slovima bez razlike pisao ѣ i za *i* i za *e*, kako se vidi iz Politike I. 422, gdje sam priznaje, da u rukopisu stoji *cirkwi*, a on je naštampao po svojem цьркви, zato je i *Carigradu* (I. 229. 292.) krivo naštampao Царѣграду. A kod Waldenberga u ono malo odlomaka, izvađenih iz rukopisa, čitamo: *razdeli*, *besedi*, *uwerenim*, *reczi*, *kreposti*, *teles*, *drewiu*, *razumet* (38), *drewo*, *gde*, *krepko* (125), *dela* (147). Dodat ću ovdje namah, da je Bezsonov i u razlikovanju *i* od ы pošao svojim putem, t. j. držao se današnjeg ruskog pisanja, dok Križanić nije, čini se, pravio nikakve razlike.

A kako inače izgleda Križanićev jezik? Razumije se, vrlo šareno, sasvim prema njegovim jezičkim načelima, po kojima pisac ima jezik sasvim u svojoj vlasti te se može i smije njime služiti po svojoj volji, podčinjavajući ga potrebama svojih misli. Križanić je u tome pogledu, mutatis mutandis, izveo u slovenskom svijetu onaj pokušaj, kojim se Leibniz oduševljavao za sav

svijet. Upotrebljujući množinu hrvatskih riječi, koje su mu bliže i poznatije bile nego li crkvenoslovenski i ruskoslovenski izrazi, Križanić se držao pravila, da ovakim riječima valja dati, gdje ustreba, fonetski oblik ruskoslovenski, isto tako rusku gramatičku formu. Tako postaše u njegovim djelima — a nama će služiti glavnim izvorom njegova Politika — mnogi izrazi hibridni, t. j. na pola hrvatski, na pola ruski; na pr. takmac glasi kod njega *tokmec*, *takmeno : tokmeno*, *badanj : bodenj*, taknut: *toknut* 96. dotaknuli: *dotoknuli* (II. 137). *potoknuli* I. 218. *vtoknjeni* 94. *izvan : izvon*, *izvanjski : izvonski*, *klali : kloli*, *ne kasni* (t. j. ne zaustavlja): *ne kosnit*, *četa : čata*, *šegav : šagav*, *pas : pes*, *pesjak*, *rekao*, *mogao : rekel*, *mogel*, *kotac : kotec*, *jedan : jeden*, *strošak : strošok*, *sastanak : sostanok*, *mrtav : mertov*, od *rad* načinjen bi prema komparativu *rađe*, *rađi* ruski oblik *raže*, *raži* (I. 283). itd. Pisac je znao, da ima *dug*, *vuna*, *trpak*, *krzno*, *odrti* preinačiti u *dolg*, *volna*, *terpok*, *korzno*, *odorti* itd., ne pitajući da li je inače riječ ruska ili hrvatska, ali se prevario, kad je i riječi *drva*, *krv*, *suza*, *trbuh* preokrenuo u *dorva*, *korv*, *korvolok*, *korvnik*, *solza*, *torbuh*; isto tako püt u *polt* (ruski плоть). *po polti*, *polten*, *belopolten*, *herbti* za *hrbat*, *ternet* (I. 247) ima biti mjesto ruskoga *tronet*: glagol pomaknuti ostavljen je u kajkavskom obliku *pomeknut* I. 373. ruski oblik bio bi upravo *pomknut* ili čak *pomoknut*. (isto se tako I. 165 čita *odmeknjena*, sc. strana). To nisu ni hrvatski ni ruski ni crkvenoslovenski oblici. Ima primjera, koji podsjećaju više na kajkavski, nego li čakavski oblik riječi, n. pr. Križanić piše: *vud* 256. *vudica*, *vugljen*, *vugljenje*, *vutva*, *vuza* 190. 318. *vuzda*, *vušeš* 303, *obvuzdat* 76. *nezavuzdana* II. 52, *vulje* (ulje) II. 119. *navuz* (staro rusko nauz) II. 150, *vušatki* I. 50. *dvojvušni* (sc. lonac). *dvojvuhi* I. 39. *trevuhi* I. 75. *vuzki* (uzak). *prevuzka* 135. *vuširci* (I. 151). čak rusku riječ усы pohrvatio je u *vusi : vusov* (ne) brijahu I. 97. I Ugrin, ugarski piše redom *Vugrin*, *Vugri*, *vugerski* (I. 135. 146. 150. 186. 212). Isto je tako rado pisao *vnogo*, *vnogi*. *tuliko*, *kuliko*, *nikuliko* itd.

U gdjekojim primjerima pisac nije opazio, da bi valjalo izvesti fonetsku promjenu, n. pr. piše *bačva*, *daska*, *daščica*, *oddahnut* 299, *oddahnenje* 304: osobito riječ *težak* osta nepromijenjena, ujedno sa izvedenim iz nje *težačtvo* ili *težačestvo*, dok je kod glagola *težati* kad god pisao *tjažati*. Ni u tom nije si Križanić bio dosljedan, što je s jedne strane južne hrvatske izraze fonetski dotjerivao na kalup ruski, a opet ruske na kalup južno-

slovenski. t. j. hrvatski. Tako *Morozova* preradi u *Mrazova*. iz *Nov-Gorod*, *Nova Goroda* učini *Nov Grad*. *Nova Grada* I. 344. rusku riječ деревня pretvori u *drevnja* (I. 311).

Nije samo u fonetskom obliku činio preinačivanje. već i u oblicima deklinacije i konjugacije dotjerivao je svoj jezik prema običnomu crkvenoslovensko-ruskomu načinu. Kod toga je unosio u svoj jezik izjednačivanja nekih padežnih oblika. koji nisu odgovarali nijednomu od jezika. iz kojih je crpao gradu. Na pr. kraj toga. što se drži pravilnog oblika vokativnog. kao: *knjaže* — *pane* — *gospodine*. *pane Vladimiru* I. 317. preslavni *carju* II. 3. o *carju* II. 5. o *kralju* II. 147. o *čoveče* ib., o *gospodine* 293. ti *gospodine* II. 213, zgini ti *orle* 286. *sine* ne vozhotej se bogatit 288. ves *narode* ruski 307. 373. odstupa od pravilnosti te u lokalu množine svršuju kod njega sve riječi na *-eh*: *gradeh*, *torgeh*, *naukeh*, *vojakeh*, *černjakeh*, *bregeh*, *ob snubokeh* (I. 189). *dogovoreh*, *mesjaceh*, *vesteh*, itd. Isto tako instrumental mn. izlazi gotovo uvijek na *-mi*: *bogmi*, *durakmi*, *listmi*. *batogmi*. *tovarmi*. *deržavnikmi*, *barbarmi*. *poddannikmi*, *trubnikmi*. *svinjarmi*. *žiteljmi*, *kraljmi*, *carmi*, *delmi*, *slovesmi*, *imenmi*, *vremenmi*; *Ljahmi*, *Hervatmi*, ali z ostalimi *Slovenci*. Konsonantske kao i muške i-osnove uzima po običnoj hrvatskoj deklinaciji: *puta*. *gostu* (ili ako je tačno kod Bezsonova: *gostju*); *ljudi* (ali ima i *ljudije*). genit. *kamena*, *plemena*, *vremena*, *semena*, *znamena*; dat. *kamenu*. *vremenu*; instr. *imenom*, *vremenom*. Dativ množine upotrebljuje se gdje treba pravilno po staroj deklinaciji na *-om*. *-em*: našim *poslom*, *užitkom*, k onim *koncem*. Genitiv množ. dolazi kadgod i na *-ej*. ali češće na *-ov* ili *-ev*: *knjazev* (Bezsonov piše князёвъ. ali to će jedva biti tako). *soboljev*, *losjev* (Bezs. лосёвъ). *vladateljev*, *červov* (Bezsonov: червёвъ); od *tlo* glasi gen. mn. do *tol* (Bezson. pogrješno naštampuo до толь) 131; spomena je vrijedan gen. množ. sa umetnutim *o*: *kurov* 170.

U deklinaciji pridjeva dolaze kraći i duži oblici bez razlike. vlada potpuna samovolja. kako se piscu gdje svidjelo. na pr. *merzok* stroj. čez *vel* god. na *dolg* vijek 64. na *dolgo* vremja. *veliko* znamja. *nepotrebno* kamenje. *ostrižena* glava. viru *pravoslavnu*, takovu *strašnu* obludu, *pravu* cistu. *dobru* pečal, ali kraj toga: *mernoje*, *razkošnoje* žitje. *moskovskoje* razorenije. *oščipljivuju*, *obšaljnuju* pesen. *osobnuju* korist. *svilnuju* pratež. *večnuju* sramotu. itd. Isto tako u množini: *zli* susedi. *zli* gosti. ini *klatešni* narodi. *politični* narodi. tri *pravi* tati. *nemecki* torgovci. *velika* torgovišča.

slobodi *dočasne*, ali *krasnaja* sukna. *potrebnaja* čudesa. njihovi *vlasnie duhovni* ljudje. *pustije* sela. *velikija narodnija* šteti, *viečnije* muki. *visokeje* česti, *pristojneje* danini, *perršeje* blagodati. U genitivu svršava pridjev obično na *-ogo*, ali ima kad god i po nominalnoj deklinaciji. kao na pr. znamja *tupa* razuma 124. *takova lijepa* djela 179. *plemenita* serdca muž 203. ot *prosta* muža II. 1. S druge strane nalazimo veličestva *kraljevogo* 268. Kod zamjenica dolaze uz proste i složeni oblici, čak ovako: *vsija našija* tajnosti. *našija* sviti. telegi *našija*, *toje* što, dobročinstva *kaja*. *njihovija* reči; uz *kij* (tako piše Bezsonov. u rukopisu moglo bi biti *kiy*) ima *kaja*. *kuju* i uz *toj* također *tej*: *tej* pričini, *toj* prisjagi. akuz. *tuju*, nom. *taja*. Pisac dobro pozna *česo*, *ničeso* te ih često upotrebljuje. a uz *što* (Bezsonov je naštampao čto — что; ali ja imam dokaza za *czto* i za *szto*) potkralo mu se koji put domaće *ča*: budi ti to dosta *ča* ti sam uzriš. nit to *ča*, *ča* i porubežni narodi. ne hajut *ča* ob njem ljudi govoret, ne znajet *ča* jest počtenije. To je kod Waldenberga, na str. 273. Ima također *zač* (I. 882. II. 51). Prema *zanj*, *krozanj* ima *čezenj* I. 197. U starom punom obliku piše broj dvanaest: *dvanadeste* I. 316.

Komparativ dobiva kod Križanića prema hrvatskom jeziku potpunu adjektivnu deklinaciju. Čitamo dakle: *goršaja* tuga. *blaženejego* stana. učit *mlažih*, jeres *najširuju*, do *najmenjego*, od *najpredujejih* (ne znam, da li je tako u rukopisu), v *toplejih* stranah. *svetlejego* urazumenja. ništo *glupljego* i *ostudnejego*. *najmržija* (od *mrzak*) raspusti II. 54. *najcernejemu* II. 120.

Konjugacija ravna se u svršetcima po ruskim pravilima. samo u prvom licu množine izlazi čisto na *-mo*. Glagoli čisto hrvatski. kao *morati* dobijaju ruski kroj, kao: *moraju* (1·o lice. I. 149). *moraješ*, *morajet*, *morajem*; tako se čita: *pukajet*, *pukajut* (naše puca, pucaju) 375. *imajem*, *imajut*, *tikajut*, *sja skitajut*, *pomeknut sja* (pomaknu se). *gordjat* nas (grde nas) itd. Aorista i imperfekata ima vrlo mnogo: *mujahu*, *mogahu*, *učahu*, *proklinahu*, *skladahu*, *proganjahu*, *pirovahu*, *opijahu* se. *brezehu* (od glagola breći-bregu). *rasteše* pšenica, ko mne *veljaše*, *povedaše*, *kosnjaše* 190 itd. Aorist: *rekosmo*. Glagol znati gotovo uvijek piše sa d: *znadut*, *poznadem*, *poznadet*, *znaduć*, *znadeše*, *znadehu*; gl. još od *dati* 1. lice mn. *podadem* II. 55. 3. lice jedn. *prodade* I. 190. 204. Oblici glagola jesam ne izostavljaju se kod Križanića, kao u ruskom jeziku. već piše: slišal *jesm*, *jesem* čul. slišil *sem*, *nesm* durak, *jesmo* nesvedomi, *jesmo* srednji, sudili *jesmo*, mi *jesmo* leni.

što *smo* prelišno verljivi, kakovu *smo* mi sterpeli. stalo se *jest*, velika *jest* radost. neskladni *jeste* bili, dostojni *sut*, to *sut* carski tituli, gdikoli *sut* pustije gorodi, ljudi *jesut* grubi, inorodniki *jesut* lepi. Dolaze primjeri duala: prinesla *jesta*, obadva *jesta* smešna, ta dva naroda *govorita* jednim jezikom. Jedan čakavski hrvatizam Križanićeva jezika javlja se vrlo često, t. j. glagol *jati* sa infinitivom, kao n. pr. II. 296: jesut *jali* dobivat svojevoljnih svobod, II. 242: *jaša* sja dobivat razpust i slobod, I. 364: za tim *jaša sja* Hispani opjat *vozdrizat*, I. 186: *jaša* prosit vugerskogo narožanstva, I. 187: *jahu* razni narodi raznih svojih narožanov na carstvo posažat.

Vrijedno je spomenuti još i ovakove hrvatizme u građenju glagoljnih oblika, kao *dobiven:* a sohranjat *dobivenoje* I. 379.

Ali taj spoljašnji oblik jezika Križanićeva, i ako je bio nešto neobičan, ne bi u Rusiji mnogo smetao razumijevanju, jer su ondje privikli po crkvenomu jeziku raznim jezičkim pojavama, kojih u jeziku prostoga naroda nije bilo, kao n. pr. aoristima. Više je smetnje mogao zadavati izbor riječi. U tome je Križanić bio smjelo originalan, njegov je tekst pun puncat neologizama t. j. riječi, koje su Rusima njegova vremena kao i našeg doba skroz nerazumljive ili bar vrlo neobične. To nisu samo riječi pouzajmljene bez velikog pitanja, da li će ih ruski čitalac razumjeti, iz hrvatskog jezika, čak iz njegova mjesnog narječja, već u njegovoj Politici ima sila božja novo stvorenih riječi, sastavljenih tako, da im je osnov sad ruski sad hrvatski. Upravo s te je strane Križanićev jezik vrlo znamenit te bi vrijedan bio posebna proučavanja, koje bi izazvalo čitavu knjigu. Ne mogu nepriznati, da se duboko klanjam Križanićevoj smjelosti i energiji, kojom je stvorio sebi za svoje vrlo bogate misli poseban, svoj jezik. Mi ga možemo, kao što je činio pokojni naš Daničić, osuđivati za taj njegov ne pokušaj, već upravo smjelo provedeni čin, i opet budimo pravedni, nema mnogo ljudi, koji bi se odlučili na takav korak, koji se ne bi bojali, da će ih upravo nesavršeni jezik sapeti u okove. Križanić je osjećao u sebi toliko snage, da je raskinuo lance koji mu sapinjahu misli: misao je održala pobjedu nad jezikom, dakako na štetu njegove popularnosti.

Ja sam već u osamnaestoj knjizi „Rada“ naglasio veliku zaslugu, to je i bila upravo najveća zasluga, što si je Bezsonov stekao kod izdanja Križanićeve Politike objašnjenjima dodanim

ispod teksta, da bi ruski čitalac lakše razumio, što je Križanić htio reći. Bezsonov nije upravo svega objasnio; kako se meni čini, ostalo je još dosta mjesta, koja obični ruski čitalac, ma bio čak stručnjak historičar, neće tačno razumjeti. Da i Bezsonov nije svega razumio, dokazao sam primjerima u pomenutoj raspravi, kojih neću ovdje da ponavljam, već ću radije dodati nekoliko novih: Uvod V. *poverhovnija* nisu общія, već обычлыя, поверхностныя. I. 23 *navadni* Nemci nisu назойливые, kako je Bezsonov kazao, već obični Nijemci, što su obično dolazili, dakle обыкновенные, ista se pogrješka ponavlja I. 260 „*navadnih* danej", t. j. običnih danaka, gdje Bezsonov opet daje objašnjenje: назойливыхъ, навязчивыхъ, što nije ispravno: I. 33 zlo je naštampano блажины, to je poznata hrvatska riječ *blazina* (перина); I. 38 *torlo* (čitaj trlo) nije оуравъ, već nešto od gvoždja, možda ono značenje kod Belostenca s. v. terlica, koje tumači cippus, dakle kao lisice, negve; I. 42 *ber* nema ništa posla sa ruskom mjerom берковецъ, već je to *bar* (vrsta žita kao proso); I. 51 *preček* nije, kako Bezsonov misli, препятствіе (zaprjeka), već naprotiv: prednost, napredak, priječac; I. 53 *skrilica* nije što drugo, van škriljac (Schiefer); I. 67 s piščalmi i z *možarom* dobro je istina protumačeno: огнестрѣльнымъ оружіемъ, ali tačnije bilo bi, da je prevedeno riječ po riječ: s pištoljama i s mužarom (съ пистолетами и мортирой); I. 87 pri inih *kreposteh* nije dobro kazano: основаніяхъ, kad znamo da krepost znači vrlinu, dobro svojstvo (хорошее качество); ib. лезности sjeća na poznatu frazu *lazno*, t. j. dokolica, otium, gl. I. 247; I. 88 *nastojanje* nije upravo обязанность, već стремленіе: I. 97 *zarjador* ne znači припасовъ, već kako je dobro odmah dodano: приправъ, t. j. пряности, Križanić je izrazom ‚*zarjad*' htio izraziti mirodije, Gewürze, to će biti njegova novo skovana riječ; I. 97 *primarjat* ne dolazi od glagola moriti, kako je Bezsonov mislio, objašnjujući riječ sa примаривать, примучивать, već je to frekventativni oblik glagola *primorati*, t. j. prisiliti, dakle приневоливать; I. 103 *zapoved* nije upravo запрещеніе, i ako izlazi na isto. Križanić je dobro razlikovao *zapoved* i *prepoved*; I. 127 *zavlačenje* nije, kako Bezsonov misli, увлеченіе, već kako je mogao znati iz Križanićeve gramatike, ovaj izraz znači naglasak; I. 132 *jabranki* kao instrum. mn. glasit će u nominativu po Križanićevu pisanju *jabranok*, dakle *jabranak*, riječ za cijelo hrvatska, jer akad. rječnik bilježi *jabrenka*, značit će kod Kri-

žanića neki nakit, kao resu (na šeširu ili ovratniku). I. 136 *tre*: riječ hrvatska kojoj ima još danas potvrde, dolazi u „Zborniku za nar. život . . .“ Jugoslav. akademije, mislim u XI. knjizi, ali ovaj čas ne mogu joj ući u trag; I. 141 maloversten писецъ valja čitati maloversten *pišec*, to će reći malovrijedan pješak, čovjek priprost koji pješke hoda; I. 141 Bezsonov piše ovdje i na drugim mjestima riječ često upotrebljavanu kod Križanića кончѣе, kako je u originalu, ne bih umio reći, svakako ovo *končeje* ili *konćije* odgovara poznatomu kajkavskomu izrazu *končemar* (saltem) ili *končima*, ima u akad. rječniku i *konči*, što je jošte bliže Križanićevu obliku; I. 146 *ničemurni*, dobro poznata kajkavska riječ, ne znači нерадивый, беспечный, već prije ничтожный, негодный, koji nije ni za što, „ni čemu že“ ili „ni čemur“; I. 173 *nugoden*, čega Bezsonov nije razumio, bit će zacijelo *neugoden* (dakle непріятный); I. 175 k *pravdi* nije dobro objašnjeno sa искренно, ovdje pravda znači: svađa, prepirka, dakle: споръ, ссора; I. 200 popušćajut *hami*, Bezsonov nije razumio, da je to ham (сбруя), u značenju „uzda“, popuštati hamove t. j. popuštati uzde; ib. *šag* (ili kako Bezsonov piše *šjag*) genitiv množ. od šega: običaj, mos, usus, nije posve tačno kazano: пріемовъ, оборотовъ, bolje bilo bi ostati kod riječi обычаевъ; I. 206 kod rečenice „kto pravo dobro lučit, dobro učit“ stavlja Bezsonov u opasci pitanje k riječi „učit“, no ili mu nije poznato ili se nije dosjetio, da je tu Križanić na prosto preveo poznatu latinsku rečenicu: qui bene distinguit, bene docet; ib. *klatešev* nije Bezsonov razumio, mislio je na izvod od glagola klati-koljem te je zato slutio značenje mesar, dok to nije što drugo nego li skitač, skitnica, zato je i nomade prozveo *klatežnicima*; I. 208 ima se čitati *ob jednom*, a Bezsonov je naštampao обѣдномъ te riječ tumačio повадкою, приманкою, a znači: u isti mah, mahom; I. 213 prevario se Bezsonov, kad je *ludjakov* krivo naštampao ljudjakov te tumačio людишекъ, dok je Križanić htio reći: у насъ дураковъ! I. 227 „kako mu drago“ istina u tačnom prijevodu značilo bi: какъ ему угодно, no svatko zna, da je to zamjenica, koja odgovara ruskomu: какъ бы то ни было; I. 228 riječ *isprićati* dobro je poznata u značenju opravdati, nije dakle dobro tumačenje устранить, već извинить; I. 232 *blitva*, pod kojom Bezsonov stavlja znak pitanja, dobro je poznata riječ, lat. beta, ruski свекла, t. j. cikla, crvena repa; I. 234 *vzgoržajut* nije tačno protumačio sa пренебрегаютъ, Bezsonov bit će mislio na ruski glagol гордиться.

dok kod Križanića *gordit* (150. 152) odgovara današnjemu grditi. ružiti. dakle *rzgoržajut* znači: grde nas. „uzgrđuju nas“, sr. I. 252. 316 isti glagol u tom značenju, gl. I. 140 *zgoržati* t. j. izgrditi. I. 375 *zgorženi*; I. 236 kako dolazi ‚*pačajem sja*‘ do značenja надѣемся? To će biti obično značenje pačati se u što: miješati se u što. dakle očekivati.-izgledati; I. 242 riječ ‚*snaga*‘ upotrebljena je u kajkavskom značenju: čistoća. ljepota. snažna djevojka znači lijepu, milovidnu djevojku: I. 251 *žalosti* nisu upravo обиды, već печали, скорби: I. 277 ne *grustit* mi sja nije sasvim tačno objašnjeno: не скучно мнѣ, nije sasvim ni rusko не грустно мнѣ, već prije: не противно мнѣ: I 287 „i *storenja* i velikih ubitkov“. ne znam. nema li se čitati „i *stvorenja* velikih ubitkov“. *storenje* stoji ovdje valjda u značenju *stvorenja* prema slovenskomu *storiti* mj. stvoriti. ako nije možda *storenje* zlo građena imenica od glagola *satrijeti*? I. 299 kto ne bi *oblužal* ne će biti tačno naštampano. po smislu očekujemo *obslužal*; ili se ima može biti čitati *obljužal* od glagola *obljusti* (Križanić pozna glagol *obljusti se*: čuvati se) I. 306; I. 298 krivo je Bezsonov naštampao kao dvije riječi ‚na šesti‘ te mislio. da tekst nije potpun. dok se u istinu oboje zajedno ima čitati ‚našesti‘. t. j. particip ‚našasti‘ od glagola naći-nađem, dakle inventi. to je izdavač poslije sam ispravio na str. V. svojih „погрѣшности“ na kraju I. toma; I. 314 *nastavstva* značit će valjda назначеніе, опредѣленіе; I. 435 *pogažati* sja nije обходиться, već ruski oblik dobro poznatog hrvatskog glagola *pogađati* se. dakle торговаться; II. 94 Bezsonov mnogo riječi troši. da objasni značenje poznatog hrvatskog pridjeva *bujno*, a dosta bi bilo, da je dodao rusko značenje пышно; II. 113 *tirajem* (t. j. tjeramo) nije bilo Bezsonovu jasno te zato uza svoje tumačenje снискиваемъ stavlja upitni znak. u istinu moglo bi se protumačiti „отомщеніе совершаемъ“; II. 128 *vbah*. obično *ubah*. znači sasvim. veoma. dakle i ruski весьма, очень; II. 134 plahta nije samo кусокъ полотна. već upravo простыня; II. 120 *jetnik* nije to. što je Bezsonov predlagao. već prava slovenska riječ od glagola *jęti*, znači u crkvenom i ruskom jeziku zarobljenik. nema dakle ništa općega sa jatakom. tuđom riječi; II. 165 dobro je Križanić napisao *cantinas* i ne treba nikakova ispravka. jer se radi o culinae i cantinae (o kuhinji i podrumu). Ovdje prekidam. jer mislim. da je navedenim primjerima dovoljno dokazano, kako ni Bezsonov uza svu pomnju. kojom je pratio Križanićev jezik,

nije svega razumio; kamo li bi se moglo očekivati od drugih ruskih čitalaca, da lako pogode smisao svake riječi Križanićeva teksta.

Ali za ocjenu Križanićeva postupanja s jezikom nije svega toga dosta. Osim riječi, unesenih iz hrvatskog jezika ili u hrvatskom značenju (n. pr. hrvatski korist, koristan i ruski корысть, корыстный nije isto, hrvatski vinograd i ruski виноградъ nije isto itd.) tekst njegove Politike vrvi neologizmima t. j. novim izrazima, što ih je pisac sam načinio, izvodeći iz jedne poznate riječi raznim sufiksima i kompozicijama množinu novih tvorevina s raznim modifikacijama u značenju. Kod toga nije mnogo pazio, lijepo li glasi njegov novostvoreni izraz ili ružno i nepravilno. Križanić je bio uvjeren, da ima puno pravo zapovijedati jeziku da se pokori njegovoj volji i potrebi, ne pitajući hoće li se tko god povesti za njim i njega slijediti, hoće li čitalac čitajući njegov tekst uživati ili ga koriti i osuđivati. S te bi strane njegova smjesa zasluživala da se potanko prorešeta. Ali tomu bi se htjela posebna rasprava, ja ću se zadovoljiti tek za ilustraciju sa poviše primjera raznih vrsti riječi, držeći se kod toga praktičnih obzira.

Prije svega da kažemo, kakó je Križanić uz poznate riječi za razne promjene u značenju stvarao sufiksima i prefiksima, kad i kad i kompozicijama, množinu novih izraza. Evo nekoliko takovih primjera. Kraj poznatih riječi *vladati, vladanje, vlast, vlastit, vlastelin* ima kod njega još: *vladatelj, vladateljski, vladateljstvo* (u ruskom je našao владатель i владѣтель), na dalje: *samovladec* (230), *samovladstvo* (u ruskom самовластецъ), *samovladski, jedinovladstvo, čuževladstvo* (332), *općevladstvo;* za *povlastica* upotrebljuje *privlast* i *privlastje* (364), ima i *pravovlastje, samovlasten* (330), *nesamovlasten* (352). Uz *trg*, koje piše ruskim oblikom *torg*, dolazi *pretorg* (63), *torgovstvo, torgovni*, dakako i *torgovanje, torgovec*, a za monopol upotrebljuje *samotoržje* (325, 373, 374) i *samotorštvo.* Od riječi *lud* i *luđak* stvorio je glagole *luditi* (II. 3), *obluditi* (zavarati, 209), *oblužati* (I. VII.), odatle *obluda* (229), *pobluda(e), obludnik* (337), *obludni* (374). Kraj riječi *ljudi* ima *ljudstvo, ljudski* i *ljudskost* (humanitas) 211, osim toga *ljudovni* i *neljudovni* (pun ljudi, sa malo ljudi) I. VI. 5, *ljudoder* (tyrannus) i *ljudoderstvo* 306. Riječ *red*, u ruskom obliku *rjad*, rasplodila se u mnogo značenja: *rjadok* odgovara našemu redak (stih), *zarjad* nije današnji ruski зарядъ, već znači mirodije,

obrjad — naše obred, *narjad* i *narjačenje* podsjeća na našu naredbu; *nerjad* odgovara našemu nered (368), *razrjad* nije naš razred, već znači oporuku, testamenat, osobito sa dodatkom *smertni razrjad* 341. 342: *izrjadni* (328) odgovara našemu *izrstan*: *srjadba* 23. 28 itd. znači od prilike *uredba, utanačenje* (od glagola *srjadit sja*: dogovoriti se, utanačiti); *urjadnik* (62): vrst činovnika, riječ još i danas dobro poznata, ali naše *urednik* znači nešto drugo; *blagorjadje* znači dobar red (217. 233). Još da navedemo od riječi *cijena* vrlo često spominjanu kod Križanića riječ *precenba*, u značenju *dostojanstvo*. Isto tako k riječi *sloboda* dolazi kod Križanića *slobodina* u značenju *sloboština* rijetko uz to i *slobodnica*, koju sam pisac tumači izrazima *volja, oblast* (25), dakle od prilike isto što povlastica (29), još ima imenica *slobodnik* sa pridjevom *slobodničeski*. Našemu izrazu *umijeće* ili *umjetnost* odgovara nešto drugačije građeni izraz *umjetel* (Križanić bit će obično pisao *umitel*), odakle *umjetelni, umjetelnik, umjetelnost* itd.

Na množini ovakih primjera moglo bi se objasniti, kako Križanić od jedne obične, opće poznate osnovne riječi (imenice ili glagola) raznim sufiksima ili kompozicijama gradi nove izraze sa nekim modifikacijama u značenju, kako je donosila i trebala njegova misao, koju je htio što tačnije izraziti. Gradeći ovakove riječi nije se ni malo obazirao na to, hoće li se svidjeti čitateljima ili neće, nije pitao, hoće li ga razumjeti ili neće, već je pošao svojim putem, smjelo i bezobzirno, držeći se onog načela: **Rem tene, verba sequentur!**

Da bi se ipak koliko toliko moglo vidjeti, kako je obilat Križanićev jezik riječima više manje neobičnim, sastavit ćemo ovdje u nekoliko hrpa pregled imenica (substantiva i adjektiva), ostavljajući po strani glagole, koji nisu toliko značajni.

Najkraći su ovaki izrazi bez sufiksa, kao *blud* (zabluda) I. 388. *pljas* (ples) II. 97. *narav* (mušk. roda) 161. 302. 368. *plot* (Bezsonov valjda pogrješno плѣтъ) 68. *stroj* (nošnja, odijelo). *rast* (postotci) 25. *rjad* (stani i rjadi: status et ordines) 243. sr. 161, *vab* (vabljenje) 177. *vlak* (ruski волокъ, prevlaka) 20. Većinom su ovakve riječi sastavljene sa predlozima: *načet* (broj) 155. *najezd* 342. *nakaz* (zapovijed) 62. *naklad* (trošak) 132. *napis* (naslov) 354. *oponos* 198. *ozor-obzor* (obzir) 258. 445. *obrok* (određena mjera) 373. *okrik* 201. *otkup* 325. *otvrat* 302. *otvod* 434. 435 (priziv). *ogovor* (ogovaranje) 166. 169. *oplot* 68. *pobor* (porez) 328,

porok 195. *povod* (tečaj) 155. *povrat* 368. *potvor* II. 7. *počet* (broj). *pogrom* (poraz. razor) 99. 224. *pozor* (u ruskom značenju) 375. *premet* (promet. pokret) 26. *prelom* 435. *pokorm* 190. *prekorm* (prehrana) 99. *pretorg* 203. *prizor* (pažnja) II. 8. *priplod*. *pristroj* 140. *prohod* (tečaj vremena 338, *razdor* (u značenju raskola). *razčet* (račun) 272. *razvod* (istraga) 331. *razrjad* (smrtni. t. j. oporuka) 342. *razgrab*. *skaz* (šteta) II. 93. *sojem* (sajam) 248. 334. *sosjek* 48. *shod* 331. *sklad* 25. 325. *stvor* (sastav) 173. *uzor* 353. *ugljad* (uhođenje) 63. *udjel* (grana) II. 2. *urjad* 62. II. 57. *vidor* (выдоръ. deračina) IV. 6. 273. *zabjeg* 193. 194. *zaklad* 25. 26. *zapad* (propast) II. 93. *zapor* 57. *zamet* (primjedba) 97. Kao poljsku riječ upotrebljuje Križanić *posag* II. 97. a riječ *pristan* muškog je roda II. 116.

Jednako građene riječi ženskog roda: *hula* 211. *pohula* 236. 249. *jezda* (konjaničtvo) 73. 214. *obluda* 211. *obraza* (povreda) II. 150. *opara* 202. *otduha* (slobodno disanje) 149. *oslava* (većinom zao glas) II. 50. *ostuda* (sramota) 340. *ognjusa* 37. *otvlaka* 27. *otrava* 112, *pokusa* 332. *poprava* 166. 334. *posada* (naselje) II. 119. *posvara* (svađa). *podvoda* (pretprega) 171. *raspusta* (raspuštenost) 242. 333 dolazi i u muškom rodu *raspust* 96), *skaza* 256 (gl. više *skaz*). *uprava* (sudska rasprava) II. 53. *uroda* (priroda) 42. *ustava* (ustanova). *ukrasa* II. 106. *vada* (mahna) II. 99. *vzgorda* (oholost) 176. *zavada* smetnja) II. 96, *zvada* (bit će prije *svada*. ovaj oblik dolazi kod Belostenca), *zabava* (zaposlenost). *zastava* (posada) 66. Kao polonizam dolazi kod Križanića *pomsta* (osveta) 303. 337 i *obrida* 296. iato tako *viprava* (wyprawa) ratna ekspedicija 99. Poznata je hrvatska riječ *sječa* 66. Ženskog su roda po i-deklinaciji: *bir* 325. 368. *dan (dań)* 368, *plav* 338. *pohot* 272.

Prema riječima kao *obićaj*, *lišaj* (191). stvorio je Križanić za conjugium *spražaj* II. 94.

Druge riječi muškog roda svršuju sa raznim sufiksima. Jedan od najobičnijih stvara riječi na *-ec*: *bojec* 5, *verstec* 319, II. 303. *grebec* (ruska riječ) 95. *glupec* 120. *hitrec*, *hlapec* 74. *gudec* II. 96, *svirec* I. 81. II. 66, *djetec* 293, *bogatec*, *ništec*, *nišćenec* 50. *lakomec* 89. *pješec* 75. 88. *svjatec* 251. *tokmec* (takmac) 283. *ubožec* 290, *černinec* (iz prostog naroda, inače kod Križanića *černjak*) II. 56. *čužinec* 197. *balvanec* 366. *poganec* 340, *mješanec* II. 104. *pijanec*, *soslanec* 234, *mašinec* 202. 215. 371, *djelavec* 32. *laskavec* 336. 365. 371. *skitavec* 349 (dolazi i *skitovec* 36. ne znam da li je tačno). *hvastovec* 217 (također *hvastalec*). *huljavec* (prema ruskomu

glagolu живити) II. 99. *sedjelec* (residenat) 211. Sa predlozima: *obgovorec* 245. *ubožec, predavec* 24. 336, *prilizavec* 336. *prognanec* 213. *osmejalec* 226. *zbježalec* 338. *pomazanec* 251. Ima dosta složenih riječi: *glavorezec* 240. *kamenorezec* 109. *kmetoderec* 280. 296. 305. *ljudoderec* 270. 282. *letopisec*. *likopisec* II. 154. *godopisec* 353. *domostrojec* 47. *pirostrojec* 299. *kraljetvorec* 230. *kljatvolomec* 146. *hitrodumec* 215. *krivovjerec* II. 23. *hljebogubec* (paniperda) 194. 214. II. 24. *novoselec* II. 101. *novoženec* II. 98. *novokreščenec* 373. 374. *samoderžec*. *samovladec* 280. 352. *sinomorec* 279. *rudolejec* 258. *zlodejec* II. 23. *zavjetolomec* II. 213. *zakonostavec* 249. *zlatotvorec*. *zvjezdozorec* II. 151. *radogostec* 300. Čudnovata je smjesa u složenoj riječi *mjestotrimec* (sastavljenoj od *mjesto* i poljskoga glagola *trzymać* držati, dakle mjestodržac) II. 55. 57.

U stvarnom značenju: *klinec* 7. *kozlec* 49. *šestoperec* 71.

Ovim se sufiksom svršuju neka imena národâ, kao: *Atinec*. *Bjelorusec* 235. *Indejec* 125. *Krimec*. *Litovec*. *Evropec* 230. *Mugalec* 73. *Nogajec* 68. *Rakusec* 66. *Samojedec* 145. *Sibirec*. *Slovenec* (u općenitom značenju za sve Slovene) 286. *Ukrajinec* 285. *Izrailec, Ilirec* 340 itd.

Mnogo ima riječi građenih na *-nik*: *bolnik* 2. *brannik*. *cerkovnik*. *deržavnik* (od prilike namjesnik) 62. 63. 272. *domorodnik* 339. *drevnik* (stariji čovjek) II. 144. *divosilnik* (divne sile vladalac). *dumnik* 243. *gradilnik* 48. 258. *hulnik* 245. 342, *inorodnik*, *izbiralnik* 277. *izmjennik* 372. *knjižnik* 217. *kobilnik* (lat. locusto. -onis) II. 23. 300. *kovrnik* (krvnik) 368. *lavnik* 172. *mjernik-podmjernik* 328. *muzičnik* 318. *nastupnik* 332. *nazornik* 36. 175 329. *obmannik* 247. II. 104. *oblastnik* (činovnik neke oblasti) 235. *objavnik* 62. *obšalnik* (jogunica) II. 121. *opravnik* (povjerenik, komisar) 164. 211. 301. *otvjedalnik* (ekspert) 328. *pobornik* (poreznik) 374. *podružnik* 264. 437. *pokladnik* 27. *potvarnik-potvornik* 258. 296. *prednik-poprednik* 281. 325. 330. 331. 339. *prevodnik* (prevodilac) 359. *pivovnik* 236. *prikaznik* (član „prikaza"). *premjennik* 26. *progonnik* I. 356. II. 105. *prorazumjennik* (korespondenat) 26. *raskošnik* 171. *ratnik, rodonasljednik, sudjelnik* 325. *slobodnik* 261. *skladnik* 5. *ščitnik* 98. *suprotivnik*. *trubnik* 78. *ugljadnik* i *uhodnik* (uhoda) 164. *umjetelnik* 258. *uprosnik* 194. *vjemnik*. *vidovnik*. *zastavnik*. *začalnik* 335, 339. *zakladnik* 46. *zavjetnik*. *zavodnik* 301. itd. O predmetima: *mjedenik* (bakrena posuda) 60.

Ovamo spadaju ženskog roda riječi na *-nica*: *bludnica* 338. *čarovnica* 172. 336. *hotnica* 337. *zastupnica* 138. *družica* 172. Za

stvari: *zremnica, stražnica* (tako je Križanić nazvao kod čardaka, građenih na suhoj međi hrvatsko-turskoj, ona poviša utvrđenja, iz kojih se gledalo na sve strane i stražilo), *obbornica* 73. *oružejnica* 67. *bojnica* ib., *kornica* 5. 60. *krovnica* (slama) 53. *lenica* lan) 46. *koritnica* 49. *napojnica* 298. *povarnica, rimnica, djelalnica* 47. *pomijnica* II. 104. *časornica* (tako je Križanić preveo uru) II. 144. *kraljevica* (znači danak kralju) 251. *skriljica* (isto što *skriljac*) 53. *solnica* (prevod Križanićev za salarium) 98. *širica* (valjda biljka) 154. *čelobitnica* (molbenica) 161. Njemu je bio poznat izraz *poturica* (I. 187).

Sa sufiksom *-telj* nema odveć mnogo riječi: *branitelj* 162. *dražitelj* (koji nabija cijene) 22, *bogatitelj* 301. *iskatelj* 191, *kosnitelj* (cunctator) 89, *lajatelj* 166. *laskatelj* II. 3. *ljubitelj* 336. *miritelj* 213. *množitelj* 356. *mutitelj* 211. *narugatelj* 167. 170, *naroditelj* 339, *obiratelj* (izbirač) 438, *obderžatelj* (cultor) 166. *otomstitelj* (osvetnik) 250. *pisatelj* 63. *pobaratelj-poboritelj* 218. 219. *polnitelj* 218. *potrebitelj* 352. *povelitelj* ib., *pozoritelj* II. 148. *prijematelj* 89. 364. *račitelj, ražatelj* 368. *smotritelj* (konsul) 211. *sobiratelj* 335. *svjatitelj* 258. *trapitelj* 251, *velitelj* 297. *vladatelj, voditelj* 65. *dušegubitelj* 246.

Nekoliko imena na *-in: boljarin* 371. *deržavljanin* 250. 260, *kraljesčanin* 308. *narožanin* (indigena) 89. 213. 325. 369. 370. *plemjanin-plemenjanin* II. 53. 62. 66, *seljanin* 328, *vlastelin*. Ovako gradi i nekoja etnička imena: *Njemčin* 57. 58. 135, *Grečin* 150. 187. *Frančin* 196, *Hispanin* 135. *Persin* 187. 196. *Rusin* 189. 202. 213 (češće *Rusak*).

Na *-ok* (što odgovara staromu -ъкъ): *dušok* (dušak) 297. *dobitok* 111, *izbitok* (suvišak). *ispominok* II. 2, *napredok, obutok* 131. *opominok* 301, *otrodok* 103. 188. 346, *pobludok* 106. 244. 359. II. 142. *počatok* 436, *počinok* 334, *posilok* (od glagola posiliti, pojačanje) 326. II. 116, *posljedok* 335. *pripadok* (slučaj) 89. II. 61. *postupok* (avancement) 89. *učinok* 9. *upominok* 164, *užitok* 14. 90. *prožitok* 234, *vjesok* (teg na vagi) 52, *žoltok* (u jajetu) 45. Ovamo spada i lično značenje *posinok* 437.

Rijedak je sufiks na *-ak: vojak* 211. 247, *težak, černjak* II. 98. *ležak* II. 22. 62. *lesjak* 148. II. 152. *brojak* 327. *kriljak* (klobuk) 136. *pesjak* (cinik) 152, polonizam *žebrak* 365. II. 55. Ovamo spada *Rusak* 295. 344. 375. *Prusak* 123, *ženščak* (effeminatus). *prostak* 87, *križak* 104. 209. 345. *tretjak, starjak, novak* (triarius, veteranus, novus).

Na *-ač:* *igrač* 256. *krajač* 139. 140. *osmijevač* 211. *sluhač* 203.

Na *-ar:* *glavar* 374. *gospodar* (vladalac). *korčmar*, *lihvar* 256. *volnar* 108. *plavar* 61. *mesar* u značenju okrutna čovjeka 283 (od glagola *mesariti*, okrutno postupati, 247).

Na *-uš:* *tovaruš* (drug. kalfa, djetić) 32. 302. Ovako svršuju kod Križanića nekoja latinska imena na *-us*, kao: *Joviuš* 168. *Juliuš*, *Klavdiuš*, *Lipsiuš* 343. *Petrejuš* 166, *Tiberiuš* 345. *Vibiuš* 416. *Virgiliuš* 203. ali ima ih i na *-us* (ako se može pouzdano reći, da je sve tačno naštampano): *Avernus*, *Chitreus*, *Odobornius* 167. *Turnus* 338. Na *-š* svršuje još *Enejaš* 338. *Tomaš* 198. *Matijaš* 346, *Marš* 340.

Ženskih imenica na *-ka* nema mnogo: *jarka* 368, *gorelka* (prema poljskomu gorzałka), *ošćipka* 238. 240, II. 153. *primovka* (od glagola moviti: govoriti) 211. *stojka* (poljska riječ: *straža*) 183. 185.

Često dolaze imenice na *-ina:* *boljšina* 311. *bratina* (ruska riječ za osobitu vrstu čaše) 149. *dražina* (skupoća) 26. II. 89. *danina* (danak) II. 131, *domovina* 334. *družina* 31. *deševina* (ruski дешевизна) 275. *jelenina* (jelenja koža, kao *kravina*: kravlja koža) 143. *jestrina* 163. *krašenina* (bojadisano sukno) 16. *medovina* 163. *mješanina* II. 104. *ogorlina* (ovratnik) 132. *obselina* (naseobina) II. 93. *osobina* 291. *otčina* 340. 365, *perina* 171. *rudokopina* 63. *slobodina* 210. *teščina* (taština) II. 289. *torgovina* u značenju plate ili takse od trgovanja) II. 55. *cjestina* 210. 258. 346. *vršina* 5. *zejerina* 7. *znakorina* (u značenju insignia) 230. 334. Ne mislim, da je Križanić napisao *drobitina* 273. Belostenac ima, kako se zbilja i govori, *drobtina*. Za materiju, iz koje se nešto gradi, upotrebljuje Križanić dosta često riječ *podbilina* 8. 28 itd. To će valjda biti njegov proizvod od glagola *podbiti*, podbijati znači podstavljati. *podbilina* znači dakle *podstavu*. Uz običan oblik dolazi još *podbilje* 33.

Još ima riječi sa svršetkom *-ota:* *gnjusota*, *hlastota* II. 96. 99. *legota* 127. *lihota* 193. 210. *mjahkota*, *nagota* 137. *pešćota* (poljski izraz) 177. ali i *pešćeta* 181. 210. *rugota* 201, *rabota*, *suhota* (u značenju suša, kolnica) 48; *klamota* II. 12 dolazi od glagola klamati, pol. *klamać* (lagati, varati).

Na *-itva:* *bitva* 90. *boritva* 130. *gostitva* 163. 273. 372. *ženitva* II. 95, *kositva* 162.

Na *-oba*: *hudoba* 229. 238. 306. *horoba* 272 — na *-ba* prema staromu ьба: *srjadba* 39. 46. 62 (od *srjadit* 63: udesiti), *strjelba* 83. *precjenba* 118. 296, *tadba* 247.

Mnogo ima riječi na *-ost*, navest ćemo tek nekoje, koje nisu sasvim obične: *borzost* 83. 127, *darljivost* (darežljivost), *dirnost* 163, *dobitnost* (dobavljivost) 129, *drojnost* (dvojba) 101, *dolgoterpnost* 129, *dragost* 3, *godnost* 325, *grubost* 95, *gororljivost* 147, *iskusnost* 87, *izgorornost* 363, *jadrenost* 214. 336. 346. 375, *krepost* i *krepenost* 257, *leznost* (mogućnost, dokolica) 87, *lagodnost* 298, *ljudskost* (humanitas) 89. 211, *ljutost*, *malost* VI, *mjernost* 169. 241, *nerabljivost* 50, *nerazdjelnost* 332, *nesoveršenost* 173, *niečemurnost* 47. 87, *obmamljivost* 170, *obstojalnost* 309, *obšalnost* 183. 192, *ogrizljivost* 342, *okazalost* 95, *polnost* 272, *pakost* 347, *šjagavost* (šegavost) 218, *tajnost* 375, *tijesnost* 131, *tjaškost* (teškoća) 47, *tjelesnost* 169, *tverdnost* (tvrđava) 66. 332, *užitnost* 135, *visokost*, *voljnost* II. 242, *svojevoljnost*, *velikost* II. 98, *vjerljivost* II. 148, *vimornost*, *zlost* 208. 219. Za qualitas, danas *kakvoća*, upotrebio je Križanić *kakovost* 49.

Mnogo ima riječi srednjega roda na *-ije*, t. j. *-je*: *bezčestje* 347. 352, *bezdjelje* 334, *bezmjerje* 242, *bezrjadje* 171. 245, *nerjadje* II. 63, *blagonararje* 160, *blagorjadje* 217. 233, *bogohulje* 279, *čužebjesje* 150. 181. 218, *čuževjerje*, *čužepudje* 233, *godopisje* 187, *hitrodumje* 209. 224, *glupoderzje* 312, *hudoglasje* 270, *kljatvolomje* 291, *korvolitje* 291, *likopisje* 108, *nadgrobje* II. 147, *nepogodje* 47, *nepodobje* 141, *nespodobje* IV. 329, *ugodje* 234, *neugodje* 385, *nezgodje* 13. 334. 342, *napredvzjatje* II. 7, *nečestje*, *nasilje* 435, *obličje* 26, *otrodje* 283. 331, *prevevje* 217, II. 148, *prevzjatje* 173, *prirodje* 118, *privlastje* (sinonim: slobodina) 301, *rodonasljedje* 330, *zapertje* 233, *zavjetolomje* 223, *zloglasje* 306, *stanje* (zgrade) II. 92, *samoteržje* 283, *umertje* 282, *voljnobjesje* II. 149, *rodošestje* 157, *sudošestje* 233, *sudolomje* 262, *zlonararje* II. 153. Kolektivnog su značenja, osim nekojih već navedenih, još ovake riječi: *drevje*, *bervenje* 45. 52, *botovje* 45 (prema *batva-betva*), *gormje* (grmlje) 53, *posudje* 50, *smetje* 241, *zelje* 83, *zverje* 272.

Na *-anje*, *-enje* svršuju: *izbitkovanje* 273, *jećanje* 282, *naruganje*, *obranje* (izbor) 191, *odzivanje* 434, *otvjedanje* (iskustvo) 389, *pomjerkovanje* i *umjerkovanje* 5. 288, *povraćanje* 273, *predkovanje* 435, *privrstanje* 173, *razlijanje* 352, *ražanje* 383, *svatanje* 304, *težanje*, *uživanje*, *začinjanje* 46, *zakončanje* 331; *breženje* 332, *gošćenje* 211, *izvjakšenje* (povećanje) 13, *naravljenje* 435, *nerazer-*

cenje 331. *obrubeženje* 356, *oglašenje* 295, *oplenjenje*, *opravednenje* 331, *pohotenje* 130, *pomšćenje* (osveta) 282, *proizjavljenje* 347, *prorazumenje* 63, *soververljenje* (vreva) 135, *striženje* 95, *uladnenje* 306, *vozdraženje* 83.

Vrlo je običan sufiks srednjega roda na *-stvo*: *bratomorstvo* 184, *čolnarstvo* 157, *čuževladstvo* 183, *dvorjanstvo* (udvornost) 211, *deržavstvo* 87, 272, *gospodarstvo* 6, 165 (Križanić nije upotrebljavao *gosudarstvo*, kao ni oblika *gosudar*, već *gospodar*, na jednome mjestu II. 5—6 pripovijeda, da se kod Leha, Čeha, kao i zadunajskih Slovena riječ *gospodar* uzima u značenju *domovnog oca*, samo kod Rusa zovu *gospodarom* ne prosta čovjeka, već vladara); *gostogonstvo* 364, *hlapstvo* 161, *kaznoborstvo* 267, *ljudoderstvo* 282, 306, *ljudomorstvo* 292, *ljudstvo* 5, *lihojemstvo* 25, *mučiteljstvo* 167, *malovladstvo* 269, *naročanstvo* 186, *občevladstvo*, *preverjerstvo* 323, *samovladstvo* 233, *svatstvo* 319, *svojevoljstvo* 248, *torgovstvo* 64, *vladateljstvo* 244, *zlatotvorstvo* II. 153, *zvezdobajstvo*, *zemljanstvo* (indigenat), također *naročanstvo* u istom značenju 187, 213, 324, II. 163, *suženjstvo* 96 itd. Poslije *č* i *ž* svršuje riječ na *-estvo*: *človečestvo*, *deričestvo*, *gradilničestvo* 147, *plemeničestvo* 322, *svjedočestvo*, *težačestvo*, *ubožestvo* 184, *veličestvo*, *vojačestvo* 194 itd.

Ima nekoliko riječi na *-ilo*: *bjelilo* 43, *černilo*, *krasilo* 35, *krutilo* 241, *opravilo* 373, *pamjatilo* 171, II. 7, *rumjanilo* 217, *rječilo* (rječnik) 258, *sinjilo* 43, *sušilo* 49, *svjatilo* 258. — Na *-alo*: *obretalo* II. 3, 7, *vješalo* 306, *zažigalo* 74.

Množina je pridjeva građena starim sufiksom ьнъ, kojemu odgovara po Križanićevoj fonetici na ruski način *-en* (hrvatski *-an*). U sastavljanju takovih pridjeva Križanić pokaza veliku smjelost, zato ima njegov jezik mnogo neobičnih riječi upravo u toj vrsti, samo nekoje da prikažemo: *berni* (novci, koji se priznavaju i beru, t. j. primaju) 327, *brodoploven* 157, *bezdjelen* 257, *bezljuboven* 225, *bezvladni* 242, *čiselni*, *dobiten* 53, 129, *domoroden* 337, *dolgoterpen* II 92, *dospješen* I. 189, (trud) *glavni*, *ručni*, *nožni* 259, *gradovladen* 330, *hitrodumen* 434, *hudoben* 160, 303, *izbiten* (preko mjere) 242, *izrjaden* (egregius) 166, *klatežen* (narod nomadski) 371, *krasoten* 209, *krutoserden* 308, *kormen* 334, *ljuden* (gdje ima mnogo ljudi) II. 93, *mečno* (pravo, ius gladii) 369, *mjerno* (umjereno) 166, 303, *mudrosten* 258, *napojni* 211, *nastojno* 233, *neščaden* 283, *neudatno* 50, 131, *neustajni* 259, *neoćutno* 298, 368 (prema *čutno* ili *ćutno* II. 97), *nesmjerno* 247 (Belostenac ima

s. v. immensus: *neizmeren* i *nesmeren*, *nikčemen* 370, *nicemuren* 84. 85. 86, *objedni* (ljudi, što se obijedaju, premnogo jedu) VII, *oblično* (lično) 320, *obluden* (varav) 185. 374, *obšalen* (varav) 211. 168. *oslušen* (neposlušan) 328, *oslaven* (zloglasan) 214. *očesni* (očni) 130, *osebujni-posebujni* 10. 11. 12. 210, *ostiden* i *ostuden* 5. 336. 338, *podbirni* (ljudi što su dužni davati bir) 328. 344, *podmjesen* (miješan) 206. 327, *porubežen* (pogranični) 219, *potvorno* (krivo, nepravedno 242. *pisaten* (pisaći) 34, *posmiješen* 216, *potočen* 232. *ponužno* (usiljeno) 32. 373, *prijemni* (novci, koji se primaju) 26, *preoduren* 170, *prepadno* (što propada, ne traje dugo) 26, *prosni*, *zaprosni* II. 105. *promiselni* 42, *zamiselni* 329. *pravdogubni* (zakon) 293. *razpusten* 171. *svjedočen* 62. *sovjetno* (što se preporuča kao dobar savjet), *snjedno* 7, *skorbno* (brižljivo) 168, *stražni* (strelec) 98, *umorni* (umrli, koji je na umoru) 437, II. 5, *uporen* 160, *utraten* (rasipan) 132, II. 99, *umjetelni* 25, *užitno* 129, *udiljno* i *vserdiljno* 247, *cjekovječen* 280. *zamjerno* (što se zamjera) II. 97, *zgorden* (pogrdan) 176. *žalno* (što se na žao daje) 434, *zlonaraven* 160. — Križanić je rado upotrebljavao *lezno* prema poznatomu njemu iz mladosti *lazno* (373).

Na *-oven*: *čudovno* 7. *domoven*, *godoven* 298. 321. *jadoven* 166, *medoven* 44, *miroven* 282, *nevjerovno* II. 92, *piroven* 298, *sadoven*, zemlja ili grad *ljudoven* 40, *neljudoven* 5 (sa mnogo ili malo ljudi). *trudoven* 8, 232. *torgoven* 211. *poverhovni* (površni) uvod v, 147. Od *darom* ima primjer *daromno* (badava) 47.

Na *-alen*: *lajalen* 166. 177, *obiralen* (izborni) II. 297, *obstoialen* (postojan, tvrd) 89. 244. 332, *osnovalni* (temeljni) 332, *otvjedalen* (iskusan) 389, *darovalen* 223. 340, *igralen* 83. 371, *ožidalen* (oždalnaja milost) 99, *pomikalni* 52, *pokazalni* 109, *skitalni* (narod, nomadi) 371, *šivalni* 36, *umenjšalen* 316. *zbježalen*. Među raznim vrstama stupâ ima stupa *jagolnaja* (za jagle) 47.

Manje ima primjera na *-iv* i *-ljiv*: *domisliv* 7. 42. *nepromisliv* 62, *neprijazniv* 200, *pijančiv* 300, *soblazniv* 371, *resniv* 117, *darljiv* 12. 89. *dobrotljiv* 367, *govorljiv* 177. 293. *hvastljiv* 375, *hotljiv* 384, *klamljiv* (poljski izraz, lažljiv) 242, *ogrizljiv* 178, *posobljiv* (probitačan) II. 95, *razsipljiv* 300, *razorljiv* 248. 389, *skorbljiv* 87, *skitljiv* 185, *skripljiv* 173. 219, *spasljiv* 438, *potcarljiv* II. 51, *rabotljiv* 42, *stražljiv* (koji je na straži) 88, *učinljiv* II. 100, *uščipljiv* 165. 175. 211 (također *oščipljiv* 167. 372), *upojljiv* 176, *vozgordljiv* ib., *vjerljiv* 181, *zarazljiv* 372. *zavidljiv* 59, *zgordljiv* (ohol) 375, *čestihlepljiv* 231.

Na *-orat* i *-orit* svršuju ovakovi pridjevi: *dolgorat* 131. *gororat* (brdovit) 63. *iskrorat* 124. *kleskorat* ib., *pričerat* II. 1. *uzororat* 33. *samnjerat* II. 121; *raznovit* 125. *stanorit* 180. itd. Sr. još *kosat* (s obilatom kosom) 94. *pepelnat* 125. *vlastit* 164. 175. na *vlastito* 148. *imenit* 284.

Još nekoji pridjevi: *šagar* (šegav) 62. *bridak* 160. 163. *glupoderz* 285.

O glagolima može se u kratko reći, da ih je Križanić upotrebljavao vrlo obilato, gomilajući često za veći utisak svoje dikcije po tri i četiri u tečaj svojega razlaganja, kao n. pr. I. 182: Njihova bjesovskaja oholost nas *rozgordžajet, osramotit, ogrizajet, osmijevajet, popljuvajet* i vsem narodom na pozor *vistavljajet;* ili I. 267: po njih kraljestvo *ubožajet, medlejet,* prazno i nekoristno *postajet;* ili I. 291: on ko vsemu tomu *priganjajet, prisiljajet* ljudej: ili I. 322: tako isto *objavljajem, postanovljajem i krepko zaporijedujem,* ili I. 323: sice *postanovljajem, ukrepljajem* i nepodvižno deržat *zaporijedajem;* ili I. 188: pače že i *rabit, prosit, nudit, silit* mnogih Nijemcev . . .. I. 291: vsjakim načinom *tomjat, trapjat, odirajut* okajannih poddannikov; I. 303: samovladstvo *stojit, krepit* se i *hranit* se; ib.: preverlo se *slabit, ostužajet, ubožit, pustošit, razvaljajet* . . . I. 357: bog jest *razbil, zmrvil, razoril,* ni vo što *obratil.*

Da bude slika Križanićeva jezika koliko toliko cjelovita, valjalo bi uzeti u pretres čitav sklad njegova sloga. Ali to bi nas predaleko odvelo. Kazat ćemo samo k onomu, što je već na str. 460. i sl. spomenuto, da je Križanić gradio buduće vrijeme glagolom pomoćnim *budem,* ali uzanj ne infinitiv, kao što ište ruska sintaksa, već particip na *-l -la -lo: budut pokupali, budut delali* I. 40), da se divici *budut tersili* (I. 38); ipak mu se potkralo I. 66: *ćemo imati vragov.* — U sintaktičnom pogledu stoji Križanić opet pod ruskim uplivom, kada kod riječi za žive stvorove u množini stavlja objekte u oblik genitiva, kao n. pr. na vsjakih *inorodnih prihodnikov i slug* 286, kormit i pojit *inorodnikov* 288. najpervlje *svojih poddannikov* učinit *bogatih* ib., *vseh naših sudcev* umorit 293, kotorije bi učile *divic* i *mladih žen* 37. — Naprotiv je latinska skladnja navela Križanića na konstrukciju, koju bismo mogli nazvati accusativus cum infinitivo, kako svjedoče ovakovi primjeri: dokle čujut *jedinu kaplju bit* v hačve 297, jako indje v Evrope obično *bit* jesmo razumeli 309. *koje ustavi dobrije* i kraljestvu našemu *godnije* i *podobnije*

bit sudihom ib., obretohom mnogije hvali *godnu bit onu ustavu* 323. ljudi uvjerovaše *carja Ivana bit* Avgustovim rodonasljednikom 346. videt *sebe podvrženih* 375. ja mnju *preporedan bit tabak* 55. jesem čul *to vse bit sujetno* i *nemožno* 57. poveda *rudu bit nekoristnu* 59. sudit *nas bit* nerazumnimi ljudmi 138. Nijemci mnjat *vse istinno bit* 167. tako Greki *sebe jedinih* ljudmi *a vseh inih narodov* barbarmi ili skotmi *bit* sužahu 169. mnje *se vidit* sija *bit* najglavnija pričina 233. Kako ovi primjeri pokazuju, infinitivom može biti samo glagol biti.

Tuđi. t. j. u tom slučaju latinski upliv na Križanićev slog vidi se u takovom sastavu riječi, kao: na okajano čužija raboti jarma prijatje 194. ili u ovoj smjeloj konstrukciji: da kralj budet strahom *bojan* od poddannikov (I. 266 ut rex metuatur a subditis). od svojih poddanikov pače ljubljen nežc *bojan* 288.

U participima, kojima se rado služio, mjesto ruskog oblika na *-ja* upotrebljuje hrvatskim načinom svršetak na *-uć* ili *-vši*: *nadjejuć* se na tvoju dobrotu II. 1. *dobivši* koju deržavu i znesši proč II. 108; prostije *govorjać* i bistrije *izjavljajuć* I. 314. *mjerjać* sebe i *obziraja* se I. 334.

Ima čak pod uplivom latinštine kao neki ablativus absolutus: množe boljarov pred kraljevskimi očmi, *darom se moljaćimi kraljmi* (frustra rogantibus regibus!). zadaviša 312. da bihu mu Ljaškoje kraljestvo ponudili, *kraljem Jagulom pozvaljajućim* 224. Manje je neobičan nominativus absolutus, koji se razvio iz starog slovenskog dativa absolutnoga: Semu *bivši se približil umorni čas*, učalo ga jest serce peć 280: kraljica, *bivši* Tatari polovili mnogo Nijemcev, mnogih jest otkupila 193, *bivši* car . . . ubijen, rimski boljari potroše i negodna učiniša jego djejanija 287. zatim *premjenivši* se kraljestvo v obćevladstvo, stojaše Rim v obćevladstvu mnogo vremja I. 337.

Spomena je vrijedna jedna sintaktična osobina, koja je Križaniću bila poznata sa živog upotrebljavanja u Moskvi, t. j. ne piše: *u* Moskvu, već *na* Moskvu (60. 183. 328), ne piše: *u* Moskvi već *na* Moskve (23. 25. 189. 292. 320). Tako čitamo u ipatijevskom ljetopisu 404 (pod g. 6683. = 1175.): пожди мало *на* Москви; u lavrentijevskom ljetopisu 353 (pod g. 1175.): и приѣхаста *на* Москву, 363 (pod g. 1177.) приѣха *на* Москву, 408 (pod g. 1207.) дождася отца *на* Москвѣ. Tako i iz Moskve piše *z* Moskvi 191. Tu je dakako probijalo prastaro značenje grada, koji se širio oko rijeke Moskve.

U Križanićevu jeziku ima mnogo sitnih riječi, koje obično zovemo česticama, unesenih u njegovu dikciju iz hrvatskog jezika, što daje njegovu jeziku neki za ruskog čitatelja neobični kolorit, čini ga više hrvatskim, nego li ruskim. Križanić upotrebljuje vrlo često *adda*, uz *ali* još *aliti*, uz *ili* također *iliti*, mjesto ruskoga *ibo* dolazi hrvatsko *bo*, piše *pak* i *paće*, *niti-niti*, *sada-za sada*, *gda* (kada), *tegda* (tada) 191, *simo*, *orda-onda*, *ordeotorde*, *otonle*, *inde*, *vele* i *vrlo*, piše često *liho* u značenju *samo*, *zaisto* 226, *pogotovu*, *vsakojako*, *kako mu drago* 227, *zgolja* (u Bezsonova зголa, ali mislim da nije Križanić tako pisao), *zaludo*, *do sih dob* i *skodob* (tako u Belostenca), *vkup* (skupa, zajedno); sa hrvatskim završetkom *ka*: *dneska*, *ninjeska* 171; upotrebljuje komparativne adverbije: *pervlje*, *najpervlje*, *leglje*, *duglje*, *radši* (kajk. *rajši*); skraćene oblike *go* (mj. *jego* ili *jero*), *mu* (mj. *njemu*), posesivne zamjenice *njegov*, *njihov*; participijalne umetke *budući* (essendo), *rekši* (naime, to jest); kod imperativa *neka* piše *nehaj*: nehaj prizirajut 49. Kod brojeva upotrebljuje *krat*: *jeden krat* 175, *drugi krat* II. 7; stavlja kao umetak za inquam poznati glagol *dim* (Bezsonov je naštampao дѣмъ) 337, 353.

Križanić je, kako znamo, već u mlado doba, kao bolonjski i rimski klerik pokazivao osobitu naklonost k čišćenju jezika od tuđih riječi, za taj je zadatak pokazivao mnogo više volje i smisla, nego li za pravilnost gramatičkih oblika ili za čitav sklad riječi. Zato i jest njegov jezik obilat izrazima, kojima ima i nema primjera kod drugih pisaca. Po njegovom mišljenju ima pisac pravo i dužnost da si u privlačenju riječi za tačan izražaj svojih misli pomaže kako najbolje zna i umije; gdje mu ruska ili još češće hrvatska riječ ne priskoči u pomoć, pustio bi se u sastavljanje i građenje novih izraza, koji se kreću u dva pravca: jedna se potreba osjećala kod riječi apstraktnog, filosofskog, moralnog, političkog značenja; drugu je sam zamišljao za potrebe vojene, držeći se načela, da osobito vojnički jezik mora biti čist od inostranih riječi, jer svoji, narodni ili bar slovenski izrazi uljevaju vojnicima veći ponos, smjelost i hrabrost. Križanić je već u sedamnaestom stoljeću bio za narodni jezik u komandi!

Evo nekoliko njegovih pokušaja, da prevede riječi filosofsko-naučne: muziku nazvao je „*zvonoigralna umitel*" ili *zvonoigranje* (I. 121, 122); logika mu glasi *besjedno učenje*, etika: *navravno učenje*, politika: *ljudopravno učenje*, filosofiju prozvao je „*ohotna mudrost*", matematiku: *dirno učenje*, aritmetiku: *čiselnica*,

gramatiku: *govorna umitel*, dijalektiku: *pregovaralna umitel*, medicinu: *vračestvo* (kajkavski *vračtvo* znači lijek). U odlomku, što je naštampan kod Waldenberga na str. 38.-39., glase Križanićevi prevodi nešto malko drugačije: logika mu je *rečnoje razmišljanje*, dijalektika: *razgovornaja umitel*, retorika: *besednaja umitel* (sprijeda je tako prozvana logika), poetika: *pesennaja umitel*, fizika: *tilesnoje razmišljanje*, medicina glasi i ovdje *vračestvo* ili *vračebnaja umitel*, etika: *naravnoje razmišljanje*, idioetika: *osebujnaja etika*, ekonomija: *domašnji gospodarstvo*, politika: *vladatelnaja umitel*, matematika, kao i gore: *divnoje učenje*, aritmetika: *čiselnaja umitel*, muziku zove ovdje *gudennaja umitel*, a geometriju: *zrakomernaja umitel* (sa tumačenjem: učit bo bez ručnije mjeri zrakom mjerit dalekije vešči i mista), astronomija glasi: *zvizdočetnaja umitel*.

Još ćemo navesti neke prevode iz drugih područja: Riječi rezidenat i konsul preveo je: *sedjelec*, *smotritelj* (I. 211), proletariju dao je zgodno ime *plodnik* (I. 259), avtohton mu je *domorodnik* (I. 339), ksenilasija (ξενηλασία) glasi *gostogonstvo* (I. 364), historik je *ispominnik* ili *godopisec* (I. 388), filosof: *mudrostni vučitelj* (I. 113), cinik: *pesjak* (I. 152), brodovlje ili flotu prozvao je *plutva* (I. 10, 11), bursa je prevedena sa *mošnja* (I. 27), mezolana, (kako on piše, a to će biti valjda isto što madapolan), glasi *poluvolnica* (poluvuna) I. 34.

Ali za čudo najviše se Križanić zanimao upravo kod jezika za vojsku. Možda je naročito time htio svratiti na sebe milostivo oko ruskoga cara, dok je jošte živio u nadi, da će njegovo djelo dopasti ruku onoga istoga vladara, koji mu je dosudio tešku sudbinu izgona iz Moskve u Tobolsk. Ali ima još jedan uzrok, radi kojega se upravo oko vojene terminologije toliko pozabavio. Njegova vječita žalba bješe naperena protiv prevelikog upliva Nijemaca u trgovini i u vojsci. Zato je s osobitom energijom dokazivao potrebu čišćenja vojene terminologije od inostranih riječi. Govoreći I. 85 o organizaciji vojske između dvanaest tačaka, pod kojim pogodbama može napredovati ruska vojska, pominje kao tačku petu i šestu, „da budu sva imena vojničkih stvari domaća“ i da „osobna vojnička nazvanja budu pristojna, ne smiješna, ne inojezična“. Prema tomu je sastavio malen rječnik latinsko-slovenski od izraza (glagola i imenica) što se tiču vojenih stvari, u kojem predlaže svoju nomenklaturu, misleći za cijelo, da je bolja, ispravnija i uglednija od

običnih do tada upotrebljavanih izraza, kojih ne spominje. Kod riječi bellum piše ove prevode: *vražda narodnaja, vražda obćaja, mnogoljudna*, i tada istom: *rat, vojna, brań*; za pugnatores daje ove prevode: *bojniki, bojci, drači, valečniki* (češko-poljski izraz); kod riječi heros čitamo njegove kombinacije: *moćar, divosilnik*, a za riječ *vitez* kaže, da je „vugerska" (I. 69). Pod proelium-pugna dolaze ovi izrazi: *boj, poboj, bitva, valka, sjeća, draka, vranje, potreba* (od potrijebiti?), *sjekanina*; pod conflictus stavlja *sraženje, stička* (poznati ruski izrazi), *stirka, sraša*; glagol populor prevodi: *palim, pustošim, zagon vipušćam, zagonom gromim*. I u nazivima oružja ima dovoljno originalnih izraza, na pr. karabin ili bandolet prevodi se riječju *pobočnica* (I. 71); poljska, polu njemačka polu slovenska riječ *hakovnica* glasi u Križanića *bradatka*, za mušketu predlaže *pešnica* (?), može biti u svezi sa *pešnik*, kojim prevodi nazvanje *dragun* (ili dragon) I. 74; i za hajduke, koje zove *pišćalniki*, kaže da nose *pišćal, pešnicu* ili *ručnica* (I. 75); *mužar* prevodi valjda svojim imenom *kratčica*, pancir zove *željeznom košuljom* ili *oklopom*, *karwasz* (poljski izraz za vrstu oklopa na ruku) prevodi *laktenica*; još pominje izraze *samopal, ručnica, vlečenica* (I. 71), koji svakako znače neke vrsti ognjostrelnog oružja; za pušku poljnu predlaže *poljnica*, za pušku stjennuju *stjennica*. I razne vrste vojnika trebalo bi po mišljenju Križanićevu da dobiju mjesto tada običnih naziva druga, bolja imena: *soldata* zamijenio bi izrazom *pješec*, *seržanta* nazvao bi *pomoćnikom*, rotmistra: *konnim sotnikom*, *rajtara*: *konnikom*, majoru nadjenuo bi ime *prvoga sotnika*, hetmana nazvao bi *poljnim banom*, atamana: *glavarom, sotnikom*, lejtenanta: *podvojvodom*, husara: *kopejnikom* ili *oružnikom*, kozaka: *pogonnikom* ili *hervojem*, arsiera: *lučnikom*, hajduka uz pišćalnika zove također *ognjenim strijelcem*, asaula nazvao bi *poručnikom*, mušketira: *pišćalnikom* (što je već bilo kazano za hajduka) ili *sviralnikom* (?). Još bi promijenio polkovnika u *vojevodu*, komandanta nazvao bi *zaporjednikom*, vojvodin namjesnik da bude *podvojvoda*. Kako mu se nazivi po brojevima nisu svidjeli, volio bi da se sotnik nazove *glavarom*, a njegov zamjenik bio bi tada *poručnik*, u mjesto *desetnika* predložio je naziv *družinnik*, njemačkim dragunima nadjenuo bi ime *trojaci* (jer se jedan bije za dvojicu ili trojicu), a ugarske husare nazvao bi *strojenicima*. Ima na stranici I 104 još nekoliko takovih nazvanja, kojima je htio istisnuti tuđe izraze. Kod podjele vojske htio bi polk (legio) zamijeniti izrazom

gromada ili *šereg* (za ovu je riječ znao da je „vugerska“, opet je dopušta). pod *šeregom* stoje *jatina, stadina, horugva, krilo, čelo, til, zbroj, prapor, družina, kerdelo, rjadina* (klasifikacije ovih naziva nema); ali iudex castrensis nazvan je *opravda, oružejnik* tumači riječju zeugwart. a *gromadnik* mađarskim sereghajtó. Da se nazivi vojenih i građanskih časti ne bi miješali. pisac predlaže, da ime *vojvoda* ostane za vojeno područje. a za građansko da se u jednakom stepenu upotrebljuje ime *župan* I. 318. 326.

Kako se vidi. misao Križanićeva nije izvedena do kraja. To valjda i nije bila njegova nakana. Njemu je bilo tek do toga. da svrati pažnju i na tu stranu javnog života ruskoga, jer nije bio njome zadovoljan. te je mislio, da bi njegov savjet mogao biti koristan po Rusiju. U jeziku prigovarao je još koje čemu drugomu. što se baš nije ticalo vojske. Na pr. nije mu išlo u glavu. zašto se upravo carski dvor zove *dvorec*, kao da je to malen dvor; predlaže *dvor* κατ' ἐξοχήν za carski stan. a za proste ljude da ostanu nazvanja *hram, dom, kuća* (I. 93): nije mu po volji naziv *pogreb*, već predlaže da se uvede hrvatska riječ *pivnica* (ib.); ne odobrava. što seljake zovu *krestjani*. predlaže riječi *kmet, rob* ili *hlap; o hlapu* ima čitava mala raspravica.

Križanić je pazio na značenje stranih riječi. koje su bile upotrebljavane u običnom životu te ih sad tumačio sad zamjenjivao. Tako je imena, dobivena na krštenju prema kalendaru, podvrgao kritici. kao što smo već sprijeda spomenuli (str. 144.) te sa svoje strane preporučio da se dade prednost slovenskim imenima. kao: *Hrvoj, Bjelaj, Dolgoš* (prema poljskomu Długosz), *Jaroš, Novak, Debeljak* (reminiscencija na Novaka Debeljaka u narodnom pjesništvu). *Tretjak, Vladimir, Branimir, Skorovoj, Ljutovoj, Radosav, Vladislav, Berislav, Jaroslav, Bogdan, Dragan, Dragvan, Radvan, Vuksan, Vukašin, Grubiša, Grujica.* Kao kompromis prema želji crkvenih vlasti predlaže po dva imena, jedno svetačko. drugo narodno. evo ovako: *Petar Hrvoje, Andrija Bogdan. Ivan Radosav, Pavle. Ljutovoj.*

I u običnim titulaturama nije sve bilo onako, kako bi Križanić htio da bude. t. j. po njegovu trebalo bi svakako da bude riječ ne „iz inih jazikov. no našego slovenskogo jazika“. Zato je hvalio riječ *pan*, a zazirao je od *šljahte* ili *hetmana*, jer su to tuđe riječi: za prvu riječ volio bi da se upotrebljuje *boljarin* ili *plemenit človjek* ili *plemenitec* (*plemenitaša* ne spominje), za drugu

dobro bi mu došao *ban*. Za tirana kaže samo (I. 270) da se našim jezikom zove *ljudoderec*.

Križanić je kraj svoje velike načitanosti i opažanja svega. što se oko njega zbivalo. znao puno stvari odnosnih na strane narode. na pr. za Kitaj znao je. da se kod Hispanaca riječ izgovara *Cina*. kod Nijemaca *China*. dok Rusaki. što se odanle vraćaju zovu zemlju *Mendžinska zemlja* (to će biti Mandžurija) I. 366. Znao je. da se kod Tatara pravi od ječma kaša, koju zovu *kurmič* (I. 83). I zbilja kod Radlova čitamo (Опытъ словаря тюркскихъ нарѣчій II. 965). da *kurmač* znači kašu ili krupu „изъ поджареннаго ячменя“. Ima nazvanje *jasačna* zemlja (I. 185). to odgovara Križanićevu izrazu *podbirna* zemlja. u tom je slučaju sam protumačio svoju riječ inostranom. koja je bila tada u Rusiji dobro poznata (I. 4). Njemački juridički izraz wiederkauf (kod Bezsonova: widerkaf I. 187) nije preveden. već opisan riječima „*v zakladnoje ime*“. t. j. da kupac ne može drugomu prodati. nego prodavcu samomu poslije urečenih godina . . . Za indigenat ima uz *naročanstvo* jošte izraz *zemljanstvo* (I. 187). Križanić je znao, da se sudac kod Turaka zove *kadija* (I. 293). Nitko se neće čuditi. što njegovo etimološko tumačenje nije svagdje pogodilo istinu. Što se varao. misleći samo za riječ *car* da je romanska (od Caesara. da je *cesar* i *car* jedno te isto. o tome nije dvoumio). dok je *kralj* slavio kao staru narodnu slovensku riječ. o tome već se nekoliko puta govorilo (II. 29). Ali ni riječi *kurfirst* (ili *kurfistr*, kako je pisao kadgod prema ruskim ljetopisima) nije dobro protumačio. njenu je prvu polovicu izvodio od latinskoga cura (skrb). po tome Kurfirst znači knez „promiselnik“ ili čuvar carstva (I. 420). Njemu je i *knez* čista slovenska riječ. dok je *herceg* proglasio njemačkim izrazom (II. 291). Tako i jest. samo što je na slovenski jug riječ doprla preko mađarskog posredovanja, gdje je *herceg* po vokalnoj harmoniji postalo *hercög*, *hercëg*. (Da je tako. potvrđuje mi i prof. Asbóth). Nazvanje *Hvalinsko* more. koje stoji u vezi sa nazivom nekog plemena *Hvalisi*, što je nekoč stanovalo na obali Kaspijskog mora. tumači Križanić po svojoj etimologiji da je dobilo ovo ime od starog naroda Chalybes (grčka riječ χάλυψ znači: nado. ocel) I. 63. Križanić se varao. kad je *orudje* izvodio od riječi *ruda* (I. 33). ili kad je *remeslo* tumačio iz riječi *premisl* (I. 30). Takovi pokušaji etimološkog tumačenja bili su u svako vrijeme toliko obični. da se ne čudimo. što ih ima i u Križanića.

koji je osobito rado tražio zgodne na njegov pogled etimologije. Tako je od jevanđeoskog Lazara nekom malom promjenom stvorio čovjeka slovenskog imena, nazvav ga *Lazar* (I. 273)! Valjda i Ulysses nije slučajno, već navlaš preinačen u *Uliser*, da bude bliže našoj riječi *liser* (I. 367). A njemačko nazvanje slovenskoga plemena izrazom Wenden, koji piše *Wennen*, *Wennisz*, dovede u vezu sa *Wind* u riječima *Windhund*, *Windspiel*, tumačeći Wennen kao množinu lovačkih pasa ili hrtova („hortov to jest lovčih pes") I. 216. Nije dobro protumačena riječ *Vasal* (I. 240), koju je Križanić proglasio njemačkom i kao da znači ‚sirota', što nije ispravno. Naprotiv dobro je rekao i pogodio, da je riječ knecht nekoč imala odlično značenje (ib.). Lično ime Regilian preveo bi našim jezikom *Kraljan* (I. 416), a cara Proba (Probus) nazva Dobrjak (ib.)! Poznato ugarsko polje Rákos protumačio je dobro *Rakovo polje* (I. 417), t. j. rákos je upravo pridjev, kako naš rakov, dakle rákos patak odgovara našemu Rakov potok, a čini se da i poljska riječ rokosz (larma, halabuka) proizlazi od mjesnog nazvanja Rákos, gdje su se sastajale skupštine ugarske, kod kojih se mnogo vikalo i halabučilo.

Dodatak k str. 13.

Što je o porodičkim odnosima Križanićevim kazano kod Kukuljevića na str. 206. (posebnog otiska njegova djela) čini se, da nije sve tačno. Rekao bih, da naš Juraj Križanić nije bio stariji brat svoje sestre Barbare, koja bi bila mlađa. Jer ako je već g. 1635., kad mu je bilo istom 16 ili 17 godina, vodio parnicu protiv svojega šurjaka Sandrića, koji je tada već bio oženjen njegovom sestrom, to bi ovoj, kad bi bila mlađa, jedva bilo 15 godina, kada se udala. A i to bi značilo, da je njezin brat podigao tužbu protiv svoga šurjaka odmah nakon svadbe, jer inače se račun o godinama njegove udate sestre još manje podudara. Mislim dakle, da je Križanićeva sestra Barbara bila starija od njega. Po tome se i otac Gašpar morao oženiti za koju godinu ranije, nego li što je računao Kukuljević.

Dodatak k str. 260.

U retku 10. kaže se, da je Križanić narječjima nadjenuo čudno ime „zavlačenja". To vrijedi samo za njegovo prvo, ranije gramatičko djelo, koje se bavi grafikom. U izdanju Kolosova čitamo zbilja na str. 30. ove jasno izrečene riječi: „Iz jazikov tvorjat se *zavlačenja* abověm jednogo obćego jazika različni otměni slovut *zavlačenja* ljubo *zavlečènja*, kakot v Slověnskom jazice jest šestero *zavlečènje:* Rusko, Leško, Češko, Harvatsko, Serbsko i Bolgarsko". U poznijem opširnijem gramatičkom djelu, po izdanju Bodjanskoga, sam je Križanić izmijenio terminologiju te ondje narječja nazva *otminama* (ikavski oblik za naše *otmjena*). Na str. 147. čitamo: „Ob raznih *otminah* jezika. Slovinskogo jezika otmini, najpače Ruska, Hervatska i Serbska". U tom značenju dolazi izraz *otmina* odmah na početku gramatike u posveti, u predgovoru, na str. I. II. IV., u tekstu na str. 8. 9. 13. itd. Naprotiv za akcente upotrebljuje ovdje izraz *vlák* ili još običnije *zāvlák*, na str. 187. stoji natpis „Ob zavlákeh". Tu se pravi razlika između „zavlaka" i „otmine", za posljednju se riječ kaže

naročito: *Otmini* koje Greki zovut *Dijalektmi*. I izraz *zavlak* dolazi prigodomice u gramatici više puta, svagda u značenju za akcenat, na pr. na str. 15. 16. itd. Ali Križanić kao da je htio opravdati, što je prije i za narječje upotrebio izraz *zavlačenje*, zato kaže na str. 187.: I *otmini* slovut *zavlaki* tim ježe najpače iz raznogo *zavlačenja* ričej poznavajet se raznica v otminah jezičnih. Vidi se dakle, da je u gramatici odustao sasvim od izraza *zavlačenje*, a oblik *zavlak* prenesao na značenje akcenta, dok je za dijalekat odredio izraz otmjena, t. j. po njegovu ikavskom izgovoru *otmina*.

Dodatak k str. 437.

K onomu, što je kazano u retku 16.—19. o nekim političkim piscima, čijim se djelima Križanić nije okoristio, možemo dodati još ovo: Kako citati u njegovim djelima dokazuju, njemu su bili poznati nekoji pisci poljske sredovječne literature, kao Kromer, Piasecki, Starowolski, Wujek, čak Kochanowski, i rječnik Knapskoga, ali nigdje ne spominje nekih političkih pisaca šesnaestoga stoljeća u poljskoj literaturi kao što su Ostroróg, Orzechowski, Modrzewski, Górnicki, Warszewicki. Da se poslužio njihovim djelima, bio bi ih valjda spomenuo. Neće mu biti došla u ruke ni u Moskvi ni u Tobolsku, a kad je živio u Vilni i Varšavi, već je bilo za Politiku prekasno.

Dodatak k str. 446.

U retku 20.—23. govori se o tome, da je Križanić mogao poznavati češko uređenje i češke pravice u svojoj domovini. Tomu ću dodati po podatcima profesora Dragutina Prohaske, da se kod Tkalčića u Monumenta grada Zagreba pominju cehovi u II. str. LXXX. i III. str. XXX.–XXXV. Tim se iznovice potvrđuje, da prigovor Waldenbergov nije bio opravdan.

KAZALO
ličnih imena.

Acernus gl. Klonowicz.
Afrodita 448.
Agapet 436.
Ahab 441.
Alarich 357.
Aldrovandus 437.
Aleksandar Veliki 181. 350. 2. 7. 360. 394. 447. 8. 454.
Aleksandar VII. papa 97. 8. 100. 192.
Aleksej Aleksejevič 159. 295. 7.
Aleksej Mihajlovič 61. 7. 70. 5. 107. 9. 116. 120. 7. 151. 164. 174. 7. 225. 7. 295. 7. 322. 6. 352. 362. 9. 382. 392.
Aleksios (bizant. car) 302.
Ambrosije 313. 5. 433. 4.
Andrija Kesarijski 433. 4.
Apollinaris 279.
Apostol Cigara 436.
Arije 309. 323. 332. 5.
Aristotel 159. 181. 4. 223. 360. 436.
Arkudij 341.
Atanasije 327. 356. 433. 4.
Atila 357. 441.
Avakum 129. 166. 332. 5.
Avgust (car rimski) 181. 319. 360. 442. 8.
Avgustulus 442.
Avgustin (otac crkve) 141. 162. 181. 191. 211. 258. 301. 311. 3. 5. 6. 323. 9. 330. 1. 347. 8. 351. 361. 433. 4. 7.
Avgustin (Križanić) 65. 191. 2. 9. 200.
Aza 429.
Bacsin 232.
Bajazit 321.
Balaam 318.
Balsamon (v. Valsamon) 314.
Baranovič 162. 313. 435.
Barberini 20. 38.
Barda 313.
Barlaam 341.
Baronius 135. 225. 249. 253. 4.
Bartal 146.
Bastiančić 232.
Baškirov 168. 221. 2. 307. 326.
Bašmakov 156. 224.
Báthory 56.
Batv 441.
Beda 436.
Bekkos 355.
Belisarij 385.
Belostenac 473. 6. 482.
Bellarmin 33. 73. 7. 9. 135. 210. 222. 256. 7. 8. 341. 355.
Benedikt XII. 341.
Berčić 64.
Berežkov 8. 148. 214. 5.
Bernard 361.
Berosus 436.
Bezobrazov 108.
Bezpali 107. 235.
Bezsonov 2. 3. 6. 9. 21. 33. 104—7. 111. 120—5. 134—9. 141. 5. 151. 6—8. 160. 7. 8. 172—5. 202—3. 213. 220—7. 238. 242—6. 9. 252. 3. 6. 7. 268. 9. 271. 2. 3. 280. 1. 2. 3. 6. 289. 290—5. 7. 302. 3. 4. 6. 388. 395. 411. 424. 434. 448 461. 2. 5. 6. 7. 8. 9. 470. 486

Biliš (Bjeliš, Bjelik. Bjelin) 13. 110. 2. 3. 9. 120. 3. 179. 180. 6. 221. 6. 7. 307.
Bjelokurov 3. 6. 7. 11. 16—9. 21. 5. 30—2. 4. 5. 40. 55. 61. 3—7. 75. 9. 84. 94. 100. 6. 8—111. 7—120. 3—5. 7—131. 5. 8. 9. 156. 7. 160. 3. 9. 170. 2. 8. 180. 4—190. 2. 203. 6. 8. 9. 224. 6. 231. 3. 8. 246. 257. 271. 2. 4. 293.
Bjeljajev 243.
Błazowski 248.
Bobrzyński 141. 443.
Bodjanskij 2. 12. 121. 2. 152. 4. 221. 4. 7. 259.
Bogdan (biskup zagrebački) 34. 40. 2. 5.
Boleslav 442.
Bolte 141.
Bonfinius 439.
Boris i Gljeb 23.
Bosio 355.
Bossuet 437.
Botero 26. 241. 6.
Brancaccio 29.
Brigitta 321 436.
Brückner 4. 7. 130—1. 6. 79. 183. 214. 224. 6. 346. 392. 7. 427. 452. — Brückner (Berlinski) 437.
Bučić 35.
Byčkov 202.

Campanella 437.
Capponi 53.
Cavalli 136.
Cecura 108.
Celestin papa 312. 434.
Cerularij 354. gl. Kerularij.
Cezar Julij 436. gl. Julij.
Ciceron 360. 436.
Ciechanowicz 63.
Cigara gl. Apostol 436.
Ciprijan 313, gl. Kiprijan.
Claudius 216.
Comines 134. 5. 225. 254. 269. 271. 379. 437.
Crisianus (Križanić) 199.
Cvetajev 8. 71. 2. 120. 1. 214. 373.
Cziráki 146.

Čemodanov 94. 98.
Čingis-han 279. 411.
Crnčić 3. 5. 9. 83. 4. 9.

Ćiril Solunski 149. gl. Kiril.

Dam 352.
Damaskin Io. 162. 308. 323. 5. 7. 433. 4.
Damaskin hipođakon 327.
Daminaeus 430.
Daničić 3. 259. 265. 6. 325. 467.
Danilo pror. 163. 318. 348. 350.
David pror. 360. 430. 1.
David o. 31.
Déluy 437.
Descartes 437.
Devolić 228—30.
Dimitrije Donskoj 350. 370.
Dimitrije Grk 43.
Dionisije Areopagit 313. 433. 4.
Dobrotvorskij 122. 180. 223.
Dobrovský 2. 116. 137. 152. 226.
Dohturov 61.
Dolgov 169. 222.
Domitijan 350.
Dorošenko 322.
Drašković 35.
Dujmović 45. 6.
Duminaeus 438.
Durando 232.

Einhorn 313.
Eneja 319. 447.
Epifanije 433.
Erazmo Rotterdamski 437.
Erdödy 228. 9. 230.
Estreicher 438.
Evsebije Kesarijski 433.
Evtimije 434.
Ezekija 431.

Falken 374.

Fantoni 69.
Faust Maks. 269.
Favorin 437.
Fedor Aleksejevič 107. 8. 122. 133. 156. 163. 6. 7. 174. 8. 180. 223. 4. 5. 338.
Ferdinand II. 37. 443.
Ferdinand III. 37. 90. 1. 2. 460.
Fermendžin 3. 5. 9. 46. 91. 220.
Fessler-Horvath 457.
Filaret Nikitič 71. 309. 315. 331. 435.
Filip mitropolit 309. 327. 8.
Filip Makedonski 447.
Filip knez češki 454.
Filipović 37.
Filotej 351.
Finkelj 249.
Fjodor (gl. Trofimov) 331.
Flavius, Joseph. 436.
Flegen Leon 47. 55.
Fletscher 397.
Flor (Florus) 278. 366. 436.
Floraventius 437.
Fotije 160. 1. 2. 313—7. 324. 339. 353. 4. 5. 435.
Frankopan 35.
Furman 352.

Gabel Fridrik 186. 9.
Galinski 52. 4. 7. 66. 8.
Gallucci 17. 30.
Gašparoti 282.
Gavrilo Predojević (vladika) 37. 95.
Gavrilo Filadelfijski 308. 322. 338. 341. 2. 435.
Garzonius 437.
Gennadije (Georgios Scholarios) 342. 435. 456.
German (monah, čudotvorac) 327. 8.
Gerontije 326. 335.
Geyer 232.
Gizelj 435.
Gluhovski protopop 313.
Godunov Boris 302. 349. 352. 380. 1. 397.
Godunov (vojvoda tobolski) 130. 1.
Golicin 226.
Golubcev 72.
Górnicki 489.
Gorskij-Nevostrujev 167. 221. 2. 5. 307. 312. 4. 334.
Gostomisl 449. 450.
Gregoras 436.
Gregorij (c. o. bogoslov) 162. 181. 362. 433. 4.
Gregorij papa dvojeslov 330. 354. 434.
Gregorios Palamas 342.
Grotius Hugo 437.
Grunskij 172.
Gubastov 6. 192.
Gumiljevskij 313.
Gundulić 154. 459.

Hadrijan 454.
Hammelmann 439.
Hammer Purgstall 320.
Hattala 263.
Heidenstein 439.
Henning 439.
Herberstein 21. 6. 134. 246. 439.
Hergenröther 161. 340.
Hermogen (patrijarah) 311.
Hicing (Hietzing) 14. 228. 9. 30.
Hippolit 433.
Holstenius L. 97. 8.
Homer 436.
Horn 204. 5.
Hume 360.
Hus 166.
Charitonovič 302.
Chmelnickij Bogdan 234. 310.
Chmelnickij Jurij 107. 235.
Chyka Natan 340.
Chytreus Dav. 439.

Ignatios (patriarah) 313. 4.
Ingoli 19. 20. 6—30. 4. 5. 9. 40—4. 6. 64. 9. 70. 86. 223.
Irenej 433.
Irina Mihajlovna 71.
Isaija 327. 430.
Ivan apostol 318. 354. 361.
Ivan milostivi 327.
Ivan postnik 434.

Ivan Vasiljević III. 74.
Ivan Vasiljević IV. (Grozni) 25. 71. 4. 145. 282. 349. 370. 9. 380. 1. 397. 426. 440. 2.
Ivančan dr. St. 12. 14. 31. 2. 6. 7. 47. 78.
Ivić dr. 15. 37. 229.

Jagić 2. 3. 183. 213. 227. 8. 233. 253. 467.
Jagul (Jagiello) 369.
Jakob Danski 246. 439.
Jamsić 84. 5. 9.
Javkanica 2. 134. 159.
Jedebal 318.
Jefrem Antiochijski 434.
Jefrosim 338.
Jeremija patrijarah 278. 9. 319. 327. 435.
Jeremija prorok 430.
Jeronim 315. 333. 433. 4.
Jevgenije 226.
Jezdra 318. 9.
Jezekijel 163. 318. 9.
Jireček J. K. 95.
Joakim patrijarah 168.
Joakim opat 433.
Jona mitropolit 309. 435.
Jordan 434.
Josif patrijarah 67. 70. 2.
Josif Solunski 433.
Jov pop 227.
Jovius 26. 439.
Juda apostol 330.
Julij Cezar 360.
Julij Kapitolinski 436.
Julij Solin 436.
Julijan 362.
Julius 236.
Jungman 137.
Jurjev 110.
Justin 435.
Justinijan 350. 454.

Kabasilas 341.
Kalačov 243.
Kalajdovič 227.
Kalepin 156.
Kapterev 71.
Karatajev 339.
Karlo Veliki 181. 318. 352. 362.
Karlo V. 357. 442. 454.
Karoluš 236.
Karyofilles 341.
Katon 360.
Kazimir (Lokietek) 253. 457.
Kazimir (Jan Žigimuntovič) 43. 379.
Kazimir (Jagiellończyk) 457.
Kerularij 435.
Kiprijan 315. 434.
Kir persijski 352.
Kiril Aleksandrijski 312. 323. 433. 4.
Kiril arhijerej 311.
Kiril Bjelozerski 320. 436.
Kiril Novozerski 318.
Kiril Solunski 115.
Kisel 65.
Klaudijan 436.
Klement 435.
Klimaks 340.
Klonowicz 439.
Knapski 104. 438. 489.
Kodin 436.
Kochanowski 438. 489.
Kojalovič 8.
Koler 437.
Kolosov 115.
Komin gl. Comines.
Konstantin 241. 276. 318. 352. 389. 442. 456.
Konstantin Angelos 302.
Konstantin Bagrenorodni 320.
Koresij Georgios 340.
Kornilije 165. 8. 328.
Kostomarov 123.
Kotošihin 369.
Kotovič 65. 193.
Kozlovskij 178.
Kristijan IV. 71.
Kristina 379.
Križanić Gašpar 13. 14. 228. 230. 488.
Križanić Fridrik 201. 4.
Kromer 134. 5. 225. 232. 248—251. 3. 287. 439. 442. 485.

Krumbacher 340—2.
Ksantopul 433.
Ksenofont 436.
Kukuljević 2—5. 12—18. 31—3. 83. 90. 174. 7. 201. 219. 227. 242. 488.
Kuliš 233.
Kurcij 436. 453.

Lampridij Elij 436.
Laskaris 439.
Laszowski 12. 216.
Latin 448.
Laurent 352.
Lav (Leo) papa 320.
Lazar knez 321.
Lazar pop 129. 166. 331. 2. 5. 8.
Lazar (historik?) 439.
Lazar (jevanđeoski) 487.
Legrand 339. 340—1.
Leibniz 437. 463.
Leo (Sapiens) 433. 4.
Leon (car bizant.) 314.
Levaković 15. 7. 9. 20. 5. 6. 8. 30—5. 8. 48. 9. 55. 7. 8. 63. 4. 93. 223. 231. 459. 460.
Licharev 103.
Lipsius 269. 271. 318. 321. 437. 449.
Livije 436.
Locke 437.
Logotet Nik. 31.
Lopašić 13.
Lopatinski 115.
Lopuchin 189.
Łoś 438.
Louvois 392.
Ludovik XIV. 392.
Luka jevanđ. 333. 7.
Luter 71. 309. 319. 320. 335. 359. 436.

Macchiavelli 276. 437.
Magnus 134.
Makarije 311. 435.
Makedonije 323. 332.
Makrina 327.
Maksim Svetogorac Grek 163. 7. 322—5. 334—9. 435.
Maksim monah 339.
Maksim patrijarah 95.
Maksim protopop 108. 110. 3. 238.
Malthus 386.
Mamaj 350.
Mandeville 439.
Margunij 340.
Markevič 4. 123. 369. 462.
Marko jev. 337.
Marko Efeški 433. 5.
Marnix 241.
Massari 76. 8. 96. 7. 258.
Matija jev. 337.
Matvejev 109. 179. 180. 5.
Mausbach 348.
Mazzola 85.
Mažuranić A. 154.
Medvjedev 225. 365.
Mehmed IV. 321.
Meletius Alex. 339. 433. 4.
Migne 341.
Mihail (car bizant.) 313.
Mihail Fedorovič 60. 71.
Mikulić 228. 9. 230.
Mječislav 253.
Modczewski 489.
Mogila Petar 162. 313. 5—6. 435. 6.
Mojsije Chorenski 436.
Monomah 350. 4. 394.
Montagu 340.
Morozov 118. 9. 125. 6. 173. 319. 360. 454. 465.
Mrnavić 448.
Muhamed 318.
Mutius 439.

Nabukodonozor 350.
Nafanail 72. 320.
Nafanailov Ivan 308.
Nachtigall 16. 231. 3.
Nazarije 326. 335.
Neboljsin 202.
Nestor 454.
Nestorij 323.
Nikifor 156. 224. 310.

Nikita Chonijatski 302. 436.
Nikita Romanov 75.
Nikita Skitit 435.
Nikola sv. Čudotvorac 184. 191.
Nikola papa 314.
Nikon Crnogorac 312.
Nikon patrijarah 8. 127. 164. 320. 2. 6. 7. 331. 3. 4. 5. 389. 435.
Nikusij 135.
Nilus Thessalonicensis 90. 341.
Novikov 178. 449.

Odoborn 439.
Olearius 130. 4. 239. 286. 419. 439.
Olimpijada 447.
Ordin-Naščokin 73. 125. 179.
Orest sv. 327.
Origen 435.
Oršić 14. 228.
Orzechowski 489.
Osija 430.
Oskolkov 130. 170. 1. 3. 6.
Osman 320.
Ostroróg 489.
Otokar 441. 3.
Oton III. 442.

Pac 65.
Palacký 137.
Palamas 331. 2. 342. 436.
Pallavicini 193. 223.
Palmotić 154. 459.
Panagiot 81. 160. 314. 435.
Parczewski 46—50. 53. 4. 5. 7. 9. 61. 8. 9. 70. 106. 193.
Paruta 269. 437.
Pastrić 87. 8. 9.
Pavao ap. 318. 325. 9.
Pavel mitropolit 224.
Pelagije 357.
Pervolf 8. 137. 174.
Pernestein 26. 246. 439.
Petar sv. ap. 325. 332. 432.
Petar sv. mitropolit 435.
Petar Veliki 151. 224. 6. 391.
Petar Aleksandrijski 309.
Petretić 40. 2.
Petreus 134. 5. 225. 247. 8. 254. 319. 397. 439. 449. 456.
Piasecki 26. 104. 246. 251. 379. 439. 489.
Piast 253.
Pico Mirandola 436. 7.
Pierling 5. 7. 9. 17. 20. 1. 2. 5. 6. 35. 8. 54. 97. 8. 100. 175. 192. 200. 338.
Pigas Em. 339.
Planud Maks. 323. 436.
Platon 360. 1. 436.
Pleteneckij 329.
Plinij 436.
Plutarch 436.
Pogodin 243.
Pogorjelov 156.
Polibije 436.
Polikarpov 167. 226.
Polívka 141.
Polockij Sim. 118. 168. 315.
Pollux 436.
Popov Andr. 246. 449.
Popov Nil 177.
Popruženko 135. 233. 256. 7.
Possevino 21. 2. 3. 5. 6. 134. 246. 438.
Postnikov 94.
Praunšpergor 12. 216.
Predojević Maksim 31. 7.
Probus (Dobrjak) 487.
Prohaska 489.
Prozorovskij 365.
Pucz 12.
Pypin 8.

Radigost 425.
Radlov 486.
Ratkaj 36.
Repnin 131. 159.
Riksa 379.
Roboam 429.
Roga M. 71.
Rtiščev 118. 125. 6. 319.
Rudolf (car) 352. 443.
Rumer 232.
Rurik 449.

Sagredo 439.
Samuel 387.
Sandrić (ne Zandrić) 15. 228. 9. 437. 488.
Santa Croce 70.
Saracin P. 31. 75. 6. 106.
Sardus 437.
Satanovskij 156.
Savatije 327. 8. 330.
Savelij 433.
Semadini 84.
Seneka 360.
Servius Georgius (Križanić) 187.
Serbljanin (t. j. Križanić) 13. 14. 112. 9. 120. 123. 7. 152. 9. 165. 176. 8. 184. 6. 8. 9. 205. 225. 6. 238. 307. 328.
Sforza 455.
Sigismund III. 62. 369.
Siksto papa 85.
Silvestar papa 311. 5. 8.
Simeon arhiep. sibirski 224.
Simeon Suzdaljski 435. 6.
Simeonov Nikifor 224. 5. 6.
Simon arhiep. vologodski 176.
Sineus 449.
Sirakovič 431.
Sjeverni 4.
Skarga 56. 183. 209. 436.
Skuminowicz 54.
Slavineckij 118. 156. 313.
Smirnov 122. 167. 8. 177. 227. 307. 435.
Smolka St. 206.
Smotricki 260.
Sobieski Jan 1. 193. 203. 5.
Sofronije sv. 335. 434.
Sokolov 5. 7. 161. 2. 208. 222. 307. 317. 326.
Soliman 438.
Solomun 181. 333. 414. 429. 431.
Solovjev 8. 122. 225. 6. 234.
Spafari (Milescu) 132. 170. 1. 222.
Spasskij 203.
Starowolski 104. 141. 437. 489.
Stefan papa 311.
Strada 439.
Strojev 186.
Subotić 242.
Sulejman 318. 320. 438.
Sumereker 232.
Svetonij 436.

Šafařík 137. 152. 371.
Šachmatov 5. 115. 7. 266. 7.
Ščepkin 233. 8.
Ščerbačev 189.
Šmatovskij 313.
Schmidt 81.
Šujskij 62. 302.
Švarcenberg 37.

Tahi 36.
Tamerlan 441.
Tarnowski 249. 251.
Teodor Studitski 433.
Teodoret 433.
Teofan Jerusolimski 327. 8.
Teofilakt 433. 4.
Teofrast alkimist 437.
Terleckij 35. 6. 9. 40. 3. 7. 8. 50. 1. 460.
Thausy 12. 216.
Timofej chalkopratski 310. 435.
Timotej Aleksandrijski 435.
Titov 171. 204. 223.
Tkalčić 36. 489.
Toma Akvinski 379. 432. 6.
Traba 457.
Trasimach Cirijak 437.
Trebellij Pollio 436.
Trofimov 128. 9.
Trubeckoj 108. 9. 118.
Truvor 449.
Turnus 448.
Tyžnov 203.

Ulf (Olfun) 321.
Ulyses 487.
Urban papa 85. 198.
Uvarov 2.

Valsamon 160. 314. 354. 435.
Vanino 216.
Varron 436.
Vassemberg 26. 246.

Vasilije Makedonac 314.
Vasilije o. c. 162. 312. 327. 334. 433. 2. 6.
Vasuta 310.
Vegetij 436.
Verenka (Vjerenka) 72. 312. 8. 320. 9. 436.
Vinković 2. 15. 6. 7. 8. 9. 20. 3. 5. 7. 30. 2—4. 6. 7. 8. 44. 114. 154. 213. 9. 459.
Virgiiij (rimski pjesnik) 360. 436. 447. 8.
Virgilij o. 97.
Vitezić 36.
Vitezović 459.
Vitold 369.
Vladimir 253. 350. 450.
Vladislav IV. 43. 60. 5. 9. 348.
Vlasij Vukol 313.
Vodovozov 8.
Vopisk 436.
Voršak 5.
Vujić 7. 140. 5. 346. 360. 392. 427.
Vuk Karadžić 116.
Vygovskij 107. 234. 5.

Waldemar 71. Woldemar (Volmar) 457.
Waldenberg 7. 138—141. 8. 158. 273. 4. 6. 280. 4. 292. 300. 1—5. 345. 6. 9. 351. 5. 8. 360. 2. 3. 4. 5. 6. 374. 382. 8. 9. 395. 7. 8. 405. 411. 6. 9. 422. 3. 4. 7. 450. 1. 463. 6. 483. 9.
Warszewicki 56. 489.
Weber 232.
Winter 230.
Witsen 193. 201. 2. 3. 4. 212.
Wujek 104. 167. 313. 331. 3. 436. 8. 489.

Zaharija 327. 461.
Zdenčaj 12. 216.
Zizanije (Kukolj) 71. 329. 435.
Zlatarenko Nikifor 310.
Zlatoust 162. 308. 310. 3. 329. 331. 4. 446. 6. 7. 433. 2. 5.
Zloty 34.
Znika 229.
Zosima 327. 8. 330.
Zrinski Mikula 321.
Zrinski Petar 35. 228.

Žochecki 192. 5.

KAZALO

mjesnih, narodnih i stvarnih nazvanja.

Aforizmi i poslovice 300. 371. 383. 8. 406. 453. 4. 5.
Afrika 318.
Agareni (Turci) 328.
Albanija 80.
Alhimija 176. 353. 373.
Aliluja 327. 333. 4. 8. 363.
Amazonke 454.
Amsterdam 367.
Anabaptisti 313.
Andrejevski manastir 118. 313.
Anekdoti 453. 4. 6. 7.
Antikrst 336. 352.
Arapin 318.
Arapska 398.
Arbanasi 86.
Arhangelsk 375, 400.
Arhaist 362.
Assirija 240.
Astrahan 370. 400. 413.
Astrolozi 302. 373.
Atenjani 379.
Avignon 341.

Bar 184. 191.
Baškirci 413. 422.
Beč 1. 26. 35. 8. 45—7. 9. 55. 76—9. 101. 3. 5. 6. 110. 187. 190. 201. 3. 210. 3. 220. 230. 368.
Berlin 141.
Bibliografija izvora za Križanićev život 2—9, njegovih djela 219—223.
Biblioteka Križanićeva 130. 433.
Bihać 11. 2. 3. 109. 113. 7. 152. 4.
Bihov 310.
Bijelo More 164. 448.
Bizantija 348.
Bjelorusi 51. 84. 260. 2. 457.
Bogoslovi novi 312. 7.
Bohinje 86.
Bolonja 1. 11. 6. 7. 25. 67. 206. 210. 428. 459-
Bosna 60. 89.
Bošnjaci 23. 77.
Brabanci 398. 415.
Brestska unija 72.
Brokunovac 228.
Brusa 95.
Budim 418.
Bugari 23. 77. 150. 207. 260. 278. 287. 314. 350. 4. 378. 393. 7. 9. 407. 461.
Bugarska 60. 80. 149. 303.
Buhara 413. 444. 5.
Buharci 171. 400.
Burgundi 303.

Car, njegova prava 305. 391, ime car 145. 240. 282. 301. 379. 394, car njemački 319.
Carigrad 1. 33. 76. 9. 81—4. 106. 7. 149. 150. 210. 9. 318. 321. 338. 341. 351. 4. 415. 9.
Cigani 373. 4. 6. 394. 405. 8. 9.
Crno more 148. 400. 413.
Crnjaci 412. 3.

Čakavština 459. 467.
Čardaci 401.
Čarobnici, čarodjeji 335. 373.
Čauši 149.

Čegrin 310.
Čelobitnja 168. 184. 328. 393.
Čeremisi 327. 413.
Čerkasi (Malorusi) 23. 111—3. 234. 8. 240—4. 385. 400. 405.
Černigov 235.
Česi 23. 146. 7. 208. 251. 260. 278. 287. 367. 393. 407.
Češka 147. 175. 207.
Čitateljnik 240.
Čtenija 4. 5. 6. 19. 26. 38. 71. 2 98. 110. 1. 5. 121. 134. 6. 160. 2. 9. 179. 202. 231. 3. 258. 307. 313. 7. 326.
Čudesa 310. 352.
Čužebjesije 286. gl. ksenomaniju.
Čuževladstvo 286. 7. 379. 380.

Dalmacija 89. 92.
Dalmatinci 85. 9.
Dalmatinsko-dubrovačka literatura 153.
Danska 71. 187. 190—1.
Dauphin 392.
Dauri 400.
Davorija 92.
Deminutivni oblici ličnih imena 144.
Demoni 352.
Διδακτικός 330.
Divljačina 384.
Divosilnici 350.
Djela Križanićeva 194. 219. i sl., malo rasprostranjena, malo čitana 224, 5. 6.
Doktor teologije 17.
Doktorati 275. 451.
Dominikanci 1. 6. 91. 189. 191. 2. 3. 4. 6. 8. 9.
Don 400—1.
Donatovci 311.
Dorogobuž 186.
Drava 459.
Druja 189.
Dubna 104. 110.
Dubovac 12. 152. 4.
Duhan 306. 418. 9.
Duma hrvatska 92.
Dunav 351. 370. 399. 407. 418. 448. 461.
Dvina 400.
Dvoglavi orao 319.
Dvor. dvorec 485.

Đaci 451. 2.

Egipat 240.
Egipćani 366.
Enciklopedija 137. 209.
Engleska 74. 398.
Englezi 120. 302. 394. 415. 437.
Ertiš 400.
Etimologija 250. 319. 320. 401. 486. 7.
Etiopljani 405.

Fatum 300.
Feletrio (monte) 29. 30. 4. 8.
Feničani 366.
Ferdinandaeum (u Gracu) 16. 232.
Filioque. *od* sina *črez* sina 324. 5.
Filološki planovi Križanićevi 18.
Filosofija 181. 2. 300. 359. 360. 2. 382. 395.
Fisiokrati 417.
Florencija 94. 5. 337.
Francuzi 302. 319. 376. 404. 5. 415. 438. 456.
Francuska 379. 457. — kultura 371.
Franki 303.

Gdansk 147. 379. 410.
Genealogije lažne 319.
Generalat varaždinski 37.
Germani 290. 1. 373.
Germanija 207. 348. 418.
Germanizmi 155.
Ginekarhija 388.
Gog Magog 320.
Gospodar — gosudar' 478.
Gostogonstvo 286. 9. 373. 394.
Goti 303. 318. 321. 350. 1.
Gradac 1. 15. 6. 7. 210. 231. 428.
Građenje gradova 401.
Grafika 262. 3.

Gramatika 1. 114. 134. 152. 3. 208. 219. 224. 241. 2. 258—268.
Grci 1. 20. 60. 70. 2—5. 9—82. 6. 106. 110. 5. 7. 122. 3. 4. 137. 138. 149. 150. 9. 160. 1. 175. 207. 239. 240. 9. 252. 272. 6. 9. 290. 306. 315. 320. 1. 2. 3. 4. 332. 7. 340. 353. 5. 6. 9. 361. 5. 6. 370. 6. 7. 404. 8. 436. 454.
Grčki bogoslovi 315.
Grčki kolegij 17. 19. 20. 79.
Greben 32.
Grijesi neuznani 365.
Grodno 68. 9. 70.
Gruzini 405.

Haljine fratarske 194. 5.
Hamburg 104. 147. 366.
Hanau 418.
Herceg 386.
Heruli 303. 321. 351.
Hetman 235. 393.
Himan Ivanu Krstitelju 222. 257.
Hispanci 402. 4. 5. 426. 443.
Historija Rusije 239. izvatci iz Petreja 247. iz Kromera 248. 9. 250. 1. 2, iz Komina 254, primjenjivanje historijskih događaja 442. 3. 452.
Hitnja u radu Križanićevu 255.
Hlap 396. 416. 9.
Hljeb 423. 4. 454. 5.
Holandci 120. 171. 367.
Holandska knjiga 222.
Horvatić 32.
Hrana 384.
Hrvati 23. 7. 35. 62. 145. 153. 4. 207. 8. 233. 260. 1. 5. 7. 278. 284. 7. 350. 370. 393. 7. 9. 401. 4. 7. 446. 461.
Hrvatska 33. 45. 6. 55. 8. 63. 9. 89. 146. 210. 3. 255. 303. 459.
Hrvatske riječi 244. 464—470.
Huni 303. 321.
Hvalinsko more 486.
Chalcedon 319.
Chalybes 486.
Charkov 172.
Cholm (Chelm) 35. 6. 43. 4. 5. 6. 8. 9. 53. 460.
Chotim 321.

Ideali Križanićevi 345—427.
Ikavština Križanićeva 463.
Ilirac 61. 86. 7. 92.
Ilirija 92.
Ilirik 89. 448.
Ilirski zavod (sv. Jeronima) 33. 83. 4. 5. 91. 6.
Iljmen 449.
Ime svoje Križanić zatajio 13—15. 109. 119. 120, otkrio 164; njegovo pravo ime dugo nepoznato 226. 7.
Indija 405. 443. 456.
Inorodnici 236. 284. 6. 7. 343. 369. 374. 7. 9. 391. 3. 452
Inostranci 373.
Italija 143. 155. 184. 341. 418.
Ivanić grad 34. 7.
Izdanja Križanićevih djela nepotpuna i nekritična 137. 8. 9. 271—3. 4—9. 280—3. 5. 9. 300.
Izvestija 222, 256.

Janičari 149.
Jaroslavlj 128.
Jasenovica 216.
Jenisejsk 302.
Jeresija 240. 354. 366. lutorska 166. 329, kalvinska 166. 329. Husova 329, rimska 166. 329, arijevska i makedonijska 311. 323. 335.
Jermeni 374. 394. 405. 408. 9. 416.
Jerusolim 321.
Jezik Križanićev 139. 180. 210. 461—487; grčki 18. 79, hrvatski 61. 211. 9. 459, ilirski 18. 30. 85. 6, latinski 82. 291. kranjski 61, njemački 62. 462. crkvenoslovenski 21. 33. 61. 2. 77. 80. 94. 136, slovenski 32.

93. slovinski 62. 152, moskovski (ruski) 77. 9. 152. 161. 259. srpski 61. talijanski 62. 81; prevodnički 259, varjaško-litavski 449. miješani 281. 461. 2. 5.

Kaiser 394.
Kajgorodok 128.
Kajkavština 459. 464.
Kalabrija 341.
Kalmiki 119. 136. 376. 400. 5. 413. 421. 2. 444. 5.
Kalvini 71. 82. 313. 5.
Kaljuže lutorske i kalvinske 322.
Kanonikat Križanićev 31. 2. 6. 7. 78. 185.
Karakter Križanićev 200. 212. Rusa 361. 384. — slovenski 376—8.
Karlovac 1.
Kaspijsko more 400. 414. 8.
Katolička tendencija 148.
Kazanj 223. 370.
Kijev 235.
Kijevska crkva 312.
Kipar 321.
Kirillova knjiga 67—72. 5. 6. 7. 9. 80. 4. 96. 102. 308. 311. 329. 339. 353. 370. 436.
Kitaj 132. 6. 170. 1. 6. 222. 305. 386. 399. 400. 439. 443. 446. 486.
Klatežnici 400.
Klečanje 327. 333.
Knežević 383.
Knjige 130. 193. 306. 311. 9. 323. 337. 8.
Knjižnik 240.
Kočevje 86.
Kokskem 456.
Kolegij grčki 79. — hrvatski 47. 78.
Kolovrat 417.
Koncesije u vjerskom pogledu 166. 358.
Kongregacija (Propagande) 29. 37. 40. 5. 6. 64. 9. 77. 8. 9. 98. 196. 8. 9. 201.
Konotop 108.
Konservatizam Križanićev 385.
Konviktorac 20.
Korec 104. 110.
Korela 449.
Koruška 84.
Kosa, striženje 402.
Kosovo 321.
Kozaci 236.
Kozačija 60.
Krabackaja zemlja 185.
Krakov 48. 49. 104.
Kralj 145. 379. dužnosti i prava kraljeva 288. 387. i sl.
Kranjci u zavodu ilirskom u Rimu 86—9.
Kranjska 84. 6. 8.
Krasni jar 352 453.
Krčme 381. 425.
Kredencional 331.
Krim 8. 148. 311. 347. 423.
Kronograf 318.
Kronologija carstvi 253.
Krst — križ 13. 166. 327.
Krsna imena 144.
Krštenje sv. 72. 152. 169. 221. 5. 307—316.
Kruna 457.
Ksenarhija 388. Ksenelasija 373. 423, ksenomanija 286. 378. 407. 411, ksenostrategija 297.
Kuće kamene 402.
Kupa 117. 152. 4. 459.
Kurija 199.
Kurmič — kaša 486.
Kursk 225.

Ladoga 449.
Langobardi 303. 321. 351.
Laskanje 447. 8.
Latini 70. 1. 3. 92. 312. 4. 323. 338. 354. 448.
Latinizmi Križanićevi 480. 1.
Latinština 161. 283. 407.
Lavov 104. 5. 110. 210.
Ledeno more 400. 413.
Leh. Lesi-Ljasi 113. 146. 7. 150. 208. 234. 6. 9. 278. 287. 299.

355. 6. 7. 369. 380. 5. 397. 408. 420. 446. 457.
Leksikon 152.
Libelli duo 194.
Lidija 341.
Liflandski departamenat 123. 7.
Limonarij 308. 334. 5.
Lipnik 12. 14.
Lišanka 104. 6. 110.
Litavci 123. 9. 136. 323. 400. 457, litavska crkva 310.
Litva 106. 8. 313. 351. 367. 385. 409. 413. 457.
Literatura klasična (grčka i latinska) 435. 7, sredovječna 437. 8. 9, poljska 438.
Litterae pro liberatione 174. 221.
Liturgije (Jakova, Vasilja, Zlatoustog) 332.
Liturgijske knjige 153.
Livonija 175.
Ljepota tijela 405. 6.
Ljetopisac Ukrajinac 243, sibirski ljetopis 246.
Ljubek 147.
Ljubljana 34. 84. 85.
Ljudoderstvo 380. 1.
Londonska izdanja (grčkih polemika) 340.
Luterani 71. 330.

Mađari 454.
Magi 373.
Majorat 382.
Malorusi 92. 104. 123. 9. 234. 6. 7. 8. 385.
Malorusko pitanje 126.
Marča 34.
Maroniti 86.
Mavri 405. 443. 456.
Međimurje 38. 216.
Mikulov 104.
Milo (sapun) 334.
Miro sv. 315.
Mitropoliti carigradski protiv protestantizma 81. 2.
Misionarstvo 25. 6. 9. 42. 3. 63. 76. 97. 190. 7. 206.
Mjesto rođenja Križanić zatajio 11—14.
Mleci 11. 45. 90. 1—6. 8. 103. 6. 210. 337. 368.
Mlečići 146. 277. 402. 456.
Moldavani 402.
Monopoli 390.
Mons pietatis 453.
Moravska 104. 147. 175. 207. 410.
Mordva 327. 413.
Moskva 1. 5. 6. 11. 3. 5. 9. 49. 55—9. 63—9. 70. 1. 4. 6. 97—101. 3. 5. 9. 114. 8. 130. 1. 3. 143. 151. 7. 160. 3. 5. 7. 9. 170. 7. 8. 180. 2. 4. 6. 8. 9. 191. 2. 6. 7. 204. 5. 210. 220—6. 234. 5. 8. 242. 3. 6. 8. 250. 8. 295. 7. 308. 310. 9. 336. 8. 342. 393. 7. 400. 419. 456. 460. 483.
Moskovi 22. 4. 57. 8. 60. 2. 71. 2. 3. 7. 80. 95. 319. 361. 4.
Moskovija 1. 20. 24. 5. 6. 7. 9. 30. 3. 43. 6. 7. 53. 6. 9. 60. 70. 8. 80. 4. 97. 8. 101. 5. 6. 112. 9. 126. 147. 153. 175. 190. 1. 4. 5. 201. 6. 7. 8. 213. 234. 385. 413.
Moskovska crkva 309. 313. — moskovski crkveni sabor 312.
Mošnja 396.
Možajsk 66. 186.
Mura 459.
Myślenice 48.

Nacionalizam 407.
Načitanost 210. 1. 253. 428—458.
Naglas ruski i hrvatski 154.
Narječja: rusko, ljaško, češko, bugarsko, srpsko, hrvatsko 142. 461.
Narodni običaji 451. 2. 5.
Narodna krsna imena 144. 449. 485.
Naslov kraljevski 211.
Nauke boljarske i neboljarske 363.
Nebesa — knjiga Damaskinova — 327.

Nedeljišće 1. 33. 35 — 40. 93. 460.
Nijemci 58. 61. 117. 120. 9. 136. 143. 5—9. 158. 207. 8. 212. 4. 251. 2. 3. 263. 276. 9. 287. 300. 5. 319. 355. 8. 9. 361. 3. 4. 6. 7. 8. 9. 371. 2. 384. 6. 401. 2. 4. 5. 8. 415—8. 421. 443. 455. 6. 461. 483.
Njemačka 84. 130.
Njemački jezik 371. 461.
Nikeja 95.
Nikonova reforma 124. 322. 7.
Nježin 96. 104. 5. 6. 8. 111. 3. 126. 210.
Nuncij varšavski za Križanića i protiv njega 193. 4. 5.
Nogajci 413.
Nošnja, razni tipovi 404. 5.
Novgorod 413. 450. 465.
Novgorođani 449.

Ob (rijeka) 400.
Oblivanik 309.
Oblivanje 312. 3.
Obozrenije (pravoslavnoje) 203. 221. 4. 7. 242.
Obred istočne crkve 28. 9. 32. 50.
Obrh 6. 12. 14. 216. 233.
Odijelo 393. 9. 403.
Odziv nepovoljan o Križaniću u Rimu 96—99. odziv oca P. Pierlinga 176. 200, Bjelokurova 190. 206, Berežkova 214. 5, sam o sebi 298. 329, o njegovu karakteru 211. 2, o njegovu vjerovanju 212. 3. o njegovim idejama 214. 5.
Ohrid 80.
Oporuka 9. 169. 172. 3. 222.
Ortografija Križanićeva 115. 6. 7. 161. 244. 261.
Oslobođenje iz Tobolska 177. 8. 9.
Ostjaki 376. 415.
Ostrogon 101.
Ostrogonski nadbiskup 99.
Ostroška biblija 113. 4. 242.
Otečestvennyja zapiski 202.
Otrov 306.
Ozalj 12. 152. 154. 228.

Padova 11. 15.
Pan 393.
Panslavizam 137.
Pariz 337. 457.
Pas za kralja
Paterik 329. 436.
Patrijarhat 303.
Patronimika 144.
Pavlićani 309.
Pavoloč 104.
Peć 80. 95.
Perejaslavlj 107. 128
Peremyšlj 104.
Persijci 159. 240. 385. 394. 8. 404. 414.
Petrograd 222.
Petrogradska akademija 2.
Pijanstvo 142. 288. 376. 425. 6.
Plemstvo 411.
Plodnici-proletarci 412.
Pludra 456.
Podnjeprovci 370. 397. 446.
Podonci 397.
Poetica ars 450.
Pogani 444. 5.
Pogrješke Bezsonova 468—470.
Pokrštavanje ponovno 160.
Polemike grčke 338—342.
Politika (Aristotelova) 181.
Politika (Križanićeva) 2. 3. 7. 26. 55. 6. 74. 5. 82. 94. 5. 6. 103. 7. 122. 9. 132. 5—152. 8. 9. 161. 2. 174. 193. 207—214. 219—221. 5. 6. 7. 236. 245. 7. 252. 4. 268—293. 5. 302. 345. 6. 7. 362. 3. 381. 7. 392. 419. 420. 4. 7. 8. 9. 430. 2. 452. 6. 460. 1. 4. 7. 471 — tobožnje dvije redakcije 151. 282. 3. 7.
Polock 56.
Poljaci 1. 23. 51. 2. 8. 60. 3. 6. 75. 6. 82. 113. 123. 6. 132. 6. 145. 7. 158. 9. 201. 7. 8. 234. 252. 4. 5. 261. 3. 277.

287. 297. 304. 310. 323. 6. 350. 9. 361. 7. 370. 9. 391. 3. 9. 401. 7. 413 423. 445. 456. 457.
Poljska 41. 7. 76. 8. 105. 141. 177. 205. 214. 9. 313. 351. 5. 367. 375. 7. 380. 409. 410. 425. 454.
Poljanovski mir 60.
Pomorje 147. 175. 410.
Ponurenci 313.
Portret Križanićev 210.
Poslanstvo poljsko u Moskvu 65. 6. 8, rusko u Florenciju i Mletke 94. 5. 6. u Beču 103, dansko u Moskvi 186 9.
Potrebnik 308. 313. 5. 327. 436.
Poznanci Križanićevi u Moskvi i Sibiriji 118. 9. 129. 130. 2. 166. 7. 170. 1. 186.
Poznanj 48.
Prag 141. 203.
Pravopis (grčki, latinski) 259.
Predestinacija 300.
Prekop (Perekop), Prekopci 445.
Prepis Bellarminove rasprave 256—8.
Prevernost (superstitio) 333. 4.
Prevodi tuđih naziva 143. 4.
Prezorstvo 109. 222.
Pribaltijska strana 75.
Profesura u Moskvi 58. 101. 2. 3.
Prognanstvo 385; nagađanja o uzroku 121—7. kazna prognanstva 306.
Prolog 308. 313.
Promemoria mladoga Križanića 223.
Propaganda 19. 20. 5. 7. 8. 30. 4. 8. 9. 43. 4. 9. 50. 2. 9. 61. 4. 8. 70. 71. 5. 96. 7. 9. 101. 2. 192. 3. 6. 7. 8. 200. 6. 9. 220.
Propovijedanje 332.
Proročanstva 72. 82. 132. 152. 162. 3. 4. 222. 253. 307. 317—326. 433. 5. 7.
Protest Križanićev protiv prisvajanja zetova 228. 231.
Providentia 3. 4. 14. 126. 157. 8. 161. 2. 188. 221. 225. 252. 294—307. 345. 351.
Prusija 175. 410.
Pskov 189. 191. 263. 413.
Ptuj 38.
Pultusk 56.
Purizam Križanićev u jeziku 482—7.
Putentrager 456.
Putivalj 109. 110. 210.
Putnoje opisanije 111. 2. 3. 233.

Rákos 487.
Raskol 1. 149. 150. 322. 331.
Raskoš 297. 383.
Raška 95.
Razdor 149. 322. 354.
Rečenice kao poslovice 454. 5.
Redakcije različite 151. 8.
Retorika 450.
Ribnik 12. 152. 4. 216.
Ričilo (rječnik) 155. 241. 2. 4. 8.
Riga 147. 410.
Rim 1. 11. 15. 17. 21. 5. 30. 2—5. 8. 40. 2. 4. 6. 50. 3. 5. 8. 9. 61. 3. 4. 6—9. 70. 4—8. 81. 3. 5. 9. 90. 1. 4. 6—8. 101. 6. 7. 134. 8. 143. 150. 173. 183. 191. 2. 3. 8. 9. 200. 1. 5. 6. 9. 210. 4. 5. 220. 3. 237. 240. 255. 272. 313. 7. 8. 322. 337. 8. 340. 5. 350. 4. 7. 8. 428. 449. 454. 9. 460. Rim treći (t. j. Moskva) 278. 319.
Rimljani 71. 149. 150. 9. 161. 207. 277. 309. 311. 323. 9. 355. 403. 444.
Rimska crkva 353.
Rječnik s dopunama Križanićevim 156. 7. 8.
Robovi 299. 304. 419. 424. 5.
Romantičari 371.
Romeji 278.
Rosenkreuzer 352.
Rossk-Ρώς 163. 251. Rossus 280.
Roxolani 250. 1.

Rudokoplje 420.
Rukodjelci 240.
Rumjancovski muzej 169. 222.
Rusi 1. 21. 50. 1. 2. 8. 9. 63. 6. 70. 4. 5. 95. 107. 114. 9. 129. 136. 7. 143. 6. 8. 9. 150. 8. 175. 183. 8. 207. 252. 4. 5. 263. 275. 9. 298. 9: 317. 9. 323. 8. 340. 6. 350. 3. 6. 364. 6. 7. 8. 9. 370. 6. 395. 9. 400. 1. 2. 4. 6. 8. 413. 6. 9. 422. 3. 438. 444. 6. 450.
Rusija 21. 35. 6. 9. 40. 3. 4. 7. 60. 70. 1. 2. 3. 4. 94. 7. 108. 120. 2. 140. 6. 153. 4. 162. 7. 177. 183. 5. 6. 190. 1. 2. 5. 7. 209. 210. 212. 9. 237. 255. 9. 262. 7. 275. 294. 7. 9. 302. 3. 6. 9. 313. 324. 334. 345. 6. 351. 2. 7. 363. 373. 4. 382. 393. 401. 6. 410. 416. 7. 8. 9. 424. 5. 6. 8. 435. 9. 450. 5.
Ruska nehrabrost 298.
Russische Revue 214.
Rusofilstvo 23.

Sabori crkveni 306. 312.
Saguncani 379. 454.
Sajmovi 415.
Samojedci 405. 422.
Samotrštvo 415.
Samouprava 416.
Samovladstvo 287. 382.
Sardanapali 291.
Salzburg 424.
Sasi 410.
Sava 418. 459.
Sbornik 339.
Seljaci 413. 7. 8.
Servus servorum dei 364.
Shizma 206.
Sibirija 5. 26. 102. 5. 119. 120. 1—5. 7. 8. 146. 161. 7. 176. 9. 182. 5. 193. 201. 6. 214. 223. 246. 252. 8. 317. 9. 338. 352. 370. 7. 383. 393. 400. 1. 5.
Historia de Sibiria 202. 3.
Sibirskij Vjestnik 202.
Sicilijanci 379.
Sinovi boljarski i neboljarski 363.
Sirojedi 413. 422.
Sjevernaja oblast 63.
Skakavci (kobilice) 374.
Skitalice 409.
Skiti 175. 448. 9.
Skolastična filosofija 351.
Skrižalj 308. 327.
Slano jezero 445.
Slavjanovjedi 5.
Slavonija 59.
Slovenci 86.
Sloveni 67. 80. 137. 143. 6. 9. 150. 2. 176. 183. 203. 5. 7. 8. 239. 250. 4. 278. 285. 6. 7. 303. 320. 1. 351. 5. 6. 9. 362. 3. 9. 370. 3. 376. 7. 8. 384. 6. 9. 402. 4. 6. 8. 446. 461.
Slovenin u značenju roba 320.
Slovenofilska škola 137.
Slovenski narodi 1. 21. 23. 346.
Slovenska narodnost 25. 206. 7.
Slovenski jezik 460, gl. jezik.
Slovenski svijet 136. 369. 370. 1.
Slovenska teorija 21.
Slovenske žene 449.
Slovenske simpatije 208.
Slovensko carstvo 351.
Slovenstvo 121. 175.
Smolensk 45. 6. 9. 50—3. 5. 7. 63. 5. 76. 92. 104. 5. 120. 186. 190. 3. 209. 338. 460.
Smrt Križanićeva 201. 3. 5. 6.
Solikamsk 128.
Solovčani 7. 122. 164. 311. 326—338. 435.
Solovki 164. 8. 329.
Sovremennik 122.
Srbi (Serbi, Serbljani) 38. 77. 92. 153. 154. 207. 260. 5. 284. 350. 393. 7. 407. 418. 455. 461.
Srbija 60, srpska zemlja 11. 110.
Sredina zlatna 364. 382. 406.
Staleži 395. 411. 2.

Starine 38. 46. 84. 5. 8. 91. 253.
Stari Vlah 95.
Stoglav 311.
Subjektivnost Križanićeva 142. 3. 4. 6. 7. 211. 372. 450. 1.
Sveto pismo 242. 428—432. 446. 7.

Škoti 373. 4. 394. 408. 9. 410. 6.
Šleska 147. 175. 207. 410.
Šljachta 393. šljachecka sloboda 239.
Španjolska 318. v. Hispanci,
Spartanci 303.
Štajerska 84.
Švaba 456.
Švajcarska 424.
Švedi 123. 9. 136. 255. 378. 394. 9. 408.

Tajna (arcanum) 297.
Tajša 352.
Talijani 58. 9. 61. 6. 195. 207. 371. 426. 448. 457.
Talijanski uzori Križanićeve Politike 136. 269.
Taljige 402.
Tatari 60. 2. 95. 128. 136. 146. 8. 176. 234. 255. 290. 9. 304. 321. 3. 331. 356. 370. 5. 6. 7. 8. 394. 399. 400. 1. 2. 4. 5. 8. 13. 15. 423. 439. 444. 5. 6. 455. 6.
Terminologija gramatička 260. vojena 421.
Ternava 32. 6. 47. 8.
Tetrarhija 321.
Tibur 418.
Tirol 424.
Tjumenj 128.
Tlačenje naroda 304.
Tobolsk 1. 12. 4. 9. 114. 7.—9. 121. 5. 8. 133. 157. 165—170. 2. 4. 6—9. 189. 202. 210. 9. 220. 4. 242. 3. 372. 397. 415. 420. 432. 483.
Tölpel 456.
Torunj 410.
Totjma 128.
Trgovina 388. 9. 391. 413. 4
Troja 318. 417.
Tuđevladstvo 379.
Turci 12. 24. 61. 73. 81. 2. 95. 132. 6. 149. 175. 216. 234. 255. 299. 303. 4. 320. 1. 2. 8. 378. 398. 9. 400. 1. 2. 4. 8. 418. 422. 6. 438. 446. 8. 9. 456.
Turinskij ostrog 128.
Turska imena 448. 9.
Tver 115. 220.

Ugarska 210. 367. 398. 9. 410.
Ugri 321. 351. 371. 404. 9.
Ukrajina 105. 6. 7. 8. 243. 310. 381. 426.
Una 117. 152.
Unija s Rimom 183. 207. 8. 9. 237. 8.
Upliv Starowolskoga 141. 2.
Ustjug Velikij 128.
Ustuk 33. 152. 164. 5. 7. 176. 221. 5. 6. 307—326.
Utilitarizam 450.
Utvrđivanje granica i mjesta 401.
Uzroci 351.

Vandali 303. 318. 321. 351.
Varaždin 1. 33. 5. 6. 7. 40. 1. 2. 4—7. 93. 216. 233. 460.
Varjaško more 147.
Varjazi 449. 450.
Varšava 5. 31. 46. 48. 9. 52. 5. 6. 60. 1. 8. 9. 75. 6. 104. 193. 4. 201. 5. 9. 216. 223. 428. 456.
Vatikanska biblioteka 342.
Veklas 314.
Veneti — Vindi 250.
Verchoturje 128.
Vivliofika 178.
Vičegodskaja sol 128.
Vilna 1. 5. 56. 7. 63. 4. 8. 71. 91. 189. 191. 3. 4. 9. 200. 1. 4. 9. 223. 339. 342. 428.
Vitez pasani 146, zlatnog runa 396.

Vizantija 318. gl. Bizantija.
Vjazma 65. 8. 186.
Vjere razne 301. 2.
Vjerski odnošaji u Moskvi 70—74. 79. 80.
Vjestnik russkij 224.
Vladari slovenskog roda 391.
Vlasi 18. 9. 28—32. 4—8. 43. 58. 63. 213. 337. 376. 7. 386.
Vlaška 60.
Vojska 235. 374. 420. 1.
Vojvode u Ukrajini 235.
Volga 400. 1. 413.
Vologda 128. 176.
Vox populi vox dei 388.
Vratislavlj 418.
Vremja, Novoje 202.
Vušivci 371.

Wien 189.
Windisch 379. 487.

Zadunajci 146. 7. 152. 207.
Zagreb 1. 11. 4—6. 32. 4. 6. 40. 7. 178. 209. 229. 459.
Zakonodavstvo raznih naroda 390.
Zanatlije mudrosti 412.
Zdravlje Križanićevo 164.
Zemunice 418.
Zlatoust (knjiga) 335.
Zimiti — azimiti 172.
Zlatotvorje 353.
Znanje knjižno i ručno 360.

Ženjenje 393. 386. 451. 2.
Žezl — knjiga 160. 168. 322. 330. 331. 436.
Židovi 321. 360. 373. 4. 383. 394. 408. 411. 430. 443. 447. 457.
Život Križanićev 1, mladost 11—15, škole u Zagrebu, Gracu 231—3, u Bolonji i Rimu 16—32, povratak u Hrvatsku 33—45, prvi odlazak u svijet 46—82, povratak i boravak u Rimu 83—103, odlazak u Rusiju 103—109, boravak u Moskvi 110—121, prognanstvo u Sibiriju 122—133, oslobođenje i povratak u Moskvu 177—190, odlazak iz Moskve u Vilnu 191—199, bijeg u Varšavu i smrt pod Bečom 200—215.
Žumberak 34. 43.
Župnikovanje Križanićevo u Nedeljišću i Varaždinu 34—45

Ispravci.

U teškim vremenima, kada se i slaganje i štampanje teksta ima boriti sa svakojakim neprilikama, nije za čudo, što se i u ovoj knjizi potkralo nekoliko, većinom neznatnih griješaka. Neću svega ni da ispravljam, kao na pr. što je ostalo nerazabrano kod korekture da stoji *t* u mjesto *t* ili *d* u mjesto *d*, ili što je kad god *e* zamijenjeno slovom *c*, *u* slovom *n*. Ne znam, zašto je više puta veliko slovo S ostalo bez dijakritičnog znaka: tako se čita *Sto* u mjesto *Što* na str. 47. red. 6., str. 54. red. 1., str. 86. red. 4. zdola, str. 96. red. 16., str., 106. red. 11. zdola, str. 134. red. 19., str. 161. red. 21.; str. 84. red. 11 zdola i str. 89. red. 14. zdola valja čitati *Štajersku*, na str. 104. red. 3. *Šlesku*, str. 115. red. 10. *Šachmatov*, str. 140. red. 12. zdola *Šteta*. Dijakritičan je znak otpao na str. 98. red. 4. zdola, gdje valja čitati *Čemodanova* i na str. 12. red 37. *tečajem*; na str. 15. red. 22. valjalo je naštampati poljskim slovom *kręgi* t. j. *ę* u mjesto *e*.

Ne ističem pojedinih slučajeva, gdje interpunkcija nije u redu, ili je izostavljena, ili što često biva na kraju retka, pomakla se sad na više sad na niže.

Naročito želio bih da se ispravi te čita ovako, kako je ovdje: na str. 7. red.10. zdola: Государственныя. red. 9. zdola: Изслѣдованіе, na str. 15. red. 14. zdola godina *1645*. ima da se čita *1641*. Osim toga neka se čita: na str. 7. red. 24.: *8-o*, na str. 8. red. 12. zdola: *vapijućega*. str. 9. red. 13. *treći*. str. 16. u naslovu nad stupcem *Križanićeva*. str. 20. red. 11. *grčkoga kolegija* (bez predloga *u* ispred ove dvije riječi). str. 36. red. 18. *neumorne* valja čitati *neunosne*. str. 41. red. 21. *gospodarstvo*. str. 43. red. 5. *cholmskomu*. str. 57. red. 14. zdola *zbilja*. str. 64. red. 12. zdola *Bjelokurov*. ib. red. 7. zdola *Ćirila*. str. 66. red. 23. *htjelo*. str. 69. red. 14. *ondje* (u mjesto *onda*). str. 81. red. 17.—18. čitaj *raz-loga*. ib. red. 25. *kopnom*. str. 83. red. 18. zdola *Ioannes*. str. 87. red. 18. *u jubilejsko vrijeme*. str. 93. red. 21. zdola *pišući*. str. 94. red. 10 *žitorodan* (bez *i* pred njim). str. 96. red. 22. zdola *poslanstva*. str. 99. red. 3. zdola *nego*. str. 100. red. 19. zdola *besprimjernim*. str. 101. red 9. *slovenski*. str. 104. red. 9. zdola *što*. str. 105. red. 16. zdola *posve*. str. 107. red. 10. *To*. str. 114. red. 13. zdola *je stigao*. str. 115. red. 8. zdola i str. 135. red. 8. *tadašnjoj*. str. 120. red. 28. *u Rusiju*. str. 125. red. 19. *ako su u Moskvi*, str. 126 red. 7. *Rtiščeva*. str. 131. red. 9. zdola *izvještaji*. str. 132. red 1. zdola poremećena slova čitaj *Beča*. str. 132. red. 12. *milostivi*. str. 134. red. 2. zdola Явканицы. str. 141. red. 14. *Križanićevim*. str. 140. red. 11. *u svojoj*. str. 148. red. 19. zdola *da nije*

shvatio, str. 149. red. 2. zdola *oblasti*, str. 160. red. 17. zdola *izdana* (u mjesto *naštampana*). str. 163. red. 11. zdola *se igda*, ib. red. 2. zdola *osnira*. str. 167. red. 11. *računao i*, str. 174. red. 18. (Извѣстія), str. 176. red. 13. *čak ni*, str. 178. red. 13. *ljudi*. str. 188. red. 18. *i ako*. str. 193. red 8. zdola *Parczewskoga*. str. 209. red. 1. *predobije*, str. 214. red. 13. zdola Протестантство, str. 222. red. 6. u mjesto 17 valja čitati *18*. ib. red. 7. u mjesto 18 čitaj *19*. ib. red. 2. zdola *23* ispravi u *24*. str. 227. red. 15. *dak* ispravi u *da*. ib. red. 3. zdola čitaj *zvalo*. str. 230. red. 3. u mjesto *zetu* čitaj *šuri*. str. 229. red. 9. zdola *zapuštenost* ispravi u *raspuštenost*, str. 245. red. 20. *su trebala*. str. 250. red. 31. *appellantur*. str. 258. red. 1. *upisao* (u mjesto *naštampao*). str. 260. red. 16. zdola *vokali* н. str. 261. red. 18. čitaj *A i j*, ib. red. 6. zdola иинєнть, str. 268. red. 8. четверть. str. 270. red. 16. *riječima*, ib. red. 17. ispred Križanić ne smije stajati tačka. str. 283. red. 10. *o trećoj knzi* (u mjesto *knjizi*). str. 314. red. 11. zdola (*Valsamon*), str. 319. red. 19. *genealogijama*. str. 321. red. 11. *patriarhije*. str. 328. red. 9. *vasiljenski*. ib. red. 3. zdola *1668* ispravi u *1666*. str. 381. red. 27. valja čitati (I. 292). ib. red. 1. zdola *ta* ispravi *taj*, str. 387. red. 1. u natpisu *vladalačko* ispravi u *vladaoca*, str. 388. red. 4. čitaj *je namjesnik*. str. 392. red 4. *kraljeci*. str. 395. red. 1. *bogoćašća*. ib. red. 19. zdola *poništiti*. red. 14. zdola *nasljedno*, str. 401. red. 2. *Hrvatske i*. str. 408. red. 10. *i stradanja*. str. 413. red. 13. zdola *Azorsko i*. str. 421. red. 16. zdola *upravo*, str. 432. red. 1. zdola *Kad*, str. 437. red. 28. *alhimiju* bez zagrade [. str. 440. red. 33. *kraljevstvi*. str. 448. red. 12. zdola *neki*. str. 454. red. 4. *ili ovu*. str. 461. red. 8. zdol *otmjeni*. str. 464. red. 14. zdola *vušes*. str. 468. red. 7. бѣгалыя u mjesto бѣчалыя), ib. red. 5 zdola *zavlačenje*, str. 472. red. 5. *uredba*. str. 473. red. 11. zdola *sprjažaj*. str. 480. red. 2. zdola *e bacre*.

Na str. 228. red. 1., na str. 230. red. 23. 30. 38. i str. 231. red. 6. naštampano je prezime Križanićeva šurjaka slovom *Z: Zandrić*, jer je u lat. dokumentu napisano Zandrich. Ipak će bolje biti, da se i ovdje ispravi u Sandrić, jer je taj pridjevak za cijelo postao od *Aleksandra*, kao i *Sandić*. — Na str. 363. red. 7. zdola mjesto *Krizmanić* čitaj: *Križanić*.

— —

Neke nejednakosti u sastavljanju ili rastavljanju riječi. kao i u pisanju stranih imena čas sa *B* čas sa *V*, čas sa *ch* čas sa *h*, čas velikim čas malim slovom — neće se upisati u veliki grijeh piscu, jer ne smetaju mnogo.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 03 25 09 012 5